Б3932

История на България

ТОМ 4

ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО XV–XVIII В.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ
ТОМ IV

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

История на БЪЛГАРИЯ

57564

ТОМ ЧЕТВЪРТИ

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД ПОД ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО

/от XV до началото
на XVIII в./

СОФИЯ / 1983

949.72.033.2

EX LIBRIS
УНИВЕРСИТЕТСКА
БИБЛИОТЕКА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

ДАРЕНИЕ

Б 39 32
1-0000229672

ИНДЕКС 5877

©
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
c/o Jusautor, Sofia
1983
ОТПЕЧАТАНО В НР БЪЛГАРИЯ

ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Димитър КОСЕВ /председател/
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ /заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/, Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА

Уредник Методи ПЕТРОВ

Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник-оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ IV

Христо ГАНДЕВ /отговорен редактор/
Цветана ГЕОРГИЕВА, Михаил ЙОНОВ, Бистра ЦВЕТКОВА

Редактор на библиографията, научния апарат и показалците Веселин ВЪЛЧЕВ

Редактор Лиляна ЛУЧЕВА
Художествен редактор Данаил ДОНКОВ
Технически редактори Кирил ВАСИЛЕВ, Стефан РАНГЕЛОВ

АВТОРИ

Марта БУР, Мария ВЕЛЕВА, Екатерина ВЕЧЕВА, Христо ГАНДЕВ, Цветана ГЕОРГИЕВА, Елена ГРОЗДАНОВА, Николай ДИЛЕВСКИ, Петър ДИНЕКОВ, Михаил ЙОНОВ, Райна КАЦАРОВА, Георги КОЖУХАРОВ, Татяна КОЛЕВА, Георги НЕШЕВ, Снежка ПАНОВА, Донка ПЕТКАНОВА, Петър ПЕТРОВ, Константин ПОПОВ, Любен ПРАШКОВ, Йоанна СПИСАРЕВСКА, Елена ТОНЧЕВА, Бистра ЦВЕТКОВА

Библиография Веселин ВЪЛЧЕВ
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Петко ГРУЕВСКИ
Хронологическа таблица Христо ГАНДЕВ, Бистра ЦВЕТКОВА, Михаил ЙОНОВ

Художници-оформители на тома Атанас ВАСИЛЕВ, Веселин ЦАКОВ

Съдържание

Предговор 13

ДЯЛ I

ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ XV И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVI В. 21

ГЛАВА ПЪРВА

УСТАНОВЯВАНЕ И ХАРАКТЕР НА ОСМАНСКАТА ВОЕННО-ФЕОДАЛНА СИСТЕМА 23

1. **Османски завоевания през XV и първата половина на XVI в.** /проф. д-р Б. Цветкова/ 23
2. **Османска военно-феодална система** /проф. д-р Б. Цветкова/ 33
3. **Държавна организация, военна и административна уредба** /проф. д-р Б. Цветкова, доц. Цв. Георгиева/ 44
4. **Islямът** **Ислямът и асимилаторската политика на османската власт** /проф. Хр. Гандев, доц. Цв. Георгиева, проф. д-р П. Петров, ст.н.с. Г. Нешев/ 54

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО 62

1. **Положение на българското селско население** /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова, ст.н.с. Е. Грозданова/ 62
2. **Градове и градски живот през XV–XVI в.** /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова, н.с. Й. Списаревска, доц. Цв. Георгиева/ 83
3. **Участие на българите в общите противоосмански**

EX LIBRIS
УНИВЕРСИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА
СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

действия и походи /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова, ст.н.с. Г. Нешев/ 103
Бележки 118

ДЯЛ II

ПРОМЕНИ ВЪВ ФЕОДАЛНАТА СИСТЕМА И БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ СРЕДАТА НА XVI ДО НАЧАЛОТО НА XVII В. **123**

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛО НА УПАДЪК В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ **125**
1. **Международно положение и войни на Османската империя** /доц. д-р М. Йонов/ 125
2. **Изменения във военно-феодалната система** /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова, доц. Цв. Георгиева/ 132
3. **Засилване на феодалната експлоатация и на асимилаторската политика** /проф. д-р Б. Цветкова, проф. Хр. Гандев, доц. Цв. Георгиева, ст.н.с. Ел. Грозданова/ 143
4. **Икономическо развитие и социални промени в българското общество** /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова, ст.н.с. М. Бур, н.с. Сн. Панова, н.с. Ек. Вечева/ 153

ГЛАВА ВТОРА

ЗАСИЛВАНЕ СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ ФЕОДАЛНИЯ И НАРОДНОСТНИЯ ГНЕТ **164**
1. **Невъоръжена борба на българския народ** /проф. д-р Б. Цветкова, ст.н.с. Ел. Грозданова/ 164
2. **Въоръжена съпротива. Хайдутство** /проф. д-р Б. Цветкова/ 169
3. **Засилване на освободителното движение в края на XVI в. Първо търновско въстание** /доц. д-р М. Йонов/ 181

ГЛАВА ТРЕТА

БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ XVII В. **203**
1. **Католишка пропаганда в България през XVII в.** /доц. д-р М. Йонов/ 203
2. **Второ търновско въстание — 1686 г.** /доц. д-р М. Йонов/ .. 220
3. **Чипровско въстание — 1688 г.** /доц. д-р М. Йонов/ 224
4. **Въстание на Карпош. Действия на хайдушките дружини. Страхил войвода** /проф. д-р Б. Цветкова, доц. д-р М. Йонов/ 233

5. Български изселвания през XV–XVIII в.
/доц. д-р М. Йонов, проф. Хр. Гандев/ 240
Бележки 251

ДЯЛ III

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ОТ XV ДО НАЧАЛОТО НА XVIII В. 259

ГЛАВА ПЪРВА

КНИЖОВНОСТ, ЛИТЕРАТУРА И ЕЗИК 261
1. Книжовни и просветни средища в българските земи
/доц. Д. Петканова, ст.н.с. Г. Нешев/ 261
2. Българската литература и българският език
/доц. Д. Петканова, проф. Н. Дилевски, проф. К. Попов/ . . 268

ГЛАВА ВТОРА

НАРОДНО ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО, ОБИЧАИ И ПОВЕРИЯ 290
1. Словесно народно поетическо творчество
/акад. П. Динеков/ 290
2. Музикално творчество
/ст.н.с. Р. Кацарова, ст.н.с. Ел. Тончева/ 298
3. Обичаи и поверия /н.с. Т. Колева/ 303

ГЛАВА ТРЕТА

АРХИТЕКТУРА, ЖИВОПИС И МАТЕРИАЛНА БИТОВА КУЛТУРА 313
1. Архитектура /ст.н.с. Г. Кожухаров/ 313
2. Живопис /проф. Л. Прашков/ 322
3. Народна материална култура /ст.н.с. М. Велева/ 332
4. Общ характер на българската култура
през XV – началото на XVIII в. /акад. П. Динеков/ 342
Бележки 348
СПРАВОЧЕН АПАРАТ 353
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /проф. Хр. Гандев, проф. д-р Б. Цветкова,
доц. д-р М. Йонов/ 355
ПОКАЗАЛЦИ /П. Груевски/ 359
Показалец на личните имена 359
Показалец на географските и етническите имена 365
БИБЛИОГРАФИЯ. Българският народ под османско владичество
/от XV до началото на XVIII в./ /В. Вълчев/ 375

Предговор

Четвърти том осветлява миналото на българския народ през периода на османското владичество от XV в. до началните десетилетия на XVIII в. Той започва с един трагичен поврат в историческото развитие на българите, причинен при завоеванието на страната от османските турци. В хода на завладяването било разрушено много от онова, което народът ни създал през Средновековието.

Завоеванието довело до унищожаването на главните му опори — държавна и църковна организация, стопанство, културни постижения. То причинило обществено обезглавяване чрез изтребването, обезвластяването или разпиляването на ръководната класа и разпръсването на българската интелигенция. В завзетите земи османците наложили нова система на обществено-икономически отношения, далеч по-примитивна в равнището си — османския феодализъм с подчертано военен облик. С установяването на чуждата власт българският народ бил откъснат от общото развитие на Европа. Всичко това допринесло за изоставането на българите, поставило пред тях вековна преграда за проникване на напредъка и културата.

Том четвърти представя първите три века от един дълъг и труден период в историческото битие на българите. През целия този период народът, лишен от своя държава, не само бил ограничен във всичките си обществени изяви и вътрешна организираност, но бил поставен под смазващото въздействие на една деспотична власт, чужда на народните ни традиции, чиято политика спрямо покореното население деформирала развитието на българската народност. Томът разкрива картината на тежко владичество, лишило българския народ от право да гради самостоятелно съдбата си и да участвува със свой принос в общоевропейския прогрес. Тази особеност на периода определя тематичния облик на тома, както и неговата структура. Тя налага историческият живот на българския народ през XV—XVIII в. да бъде проследен и осветлен повече или по-малко във връзка със социално-икономическата и държавната организация на Османската империя.

Историческата съдба на българите от това време е тясно свързана със съдбата на останалите народи в Европейския Югоизток, които също попаднали за по-кратък или по-продължителен период под османско владичество. Развитието на балканските народи протичало при сходни обстоятелства, обусловени от общите закономерности на османската феодална система. Въпреки тежките препятствия през този период българите *влезли в досег с редица европейски сили, търсейки политически съюзници срещу поробителите.*

С оглед на всичко това необходимо бе да се намерят най-верните съотношения и акценти при осветляването на процеси и събития, общи в известен смисъл за балканската, а в някои случаи и за общоимперската конюнктура. И върху техния фон се разкриват онези явления, които най-непосредствено се отнасят до българския народ. При това разположение на проблемите, обусловено от характера на периода, са положени усилия да не се допуснат увлечения в подробности от историята на Османската империя. Направляващата мисъл тук е да се обрисуват режимът на чуждото господство и неговите международни аспекти дотолкова, доколкото те имат значение за развитието на българския народ. Затова някои въпроси, отнасящи се само до турската народност, както и до външнополитическите изяви на империята без особено отражение върху положението на българите, са съзнателно по-слабо засегнати.

Хронологическите граници на тома се определят от закономерностите на историческия процес и съобразно с него — от динамиката и развитието на българското общество: началото е установяването на османската власт в българските земи, а крайните граници са първите десетилетия на XVIII в. Поради обстоятелството, че именно през тези десетилетия все още запазените феодални форми и порядки съществуват редом с начеващите капиталистически отношения и свързаното с тях обособяване на българската буржоазия, изложението в този том ги проследява до времето, в което се зараждат черти на качествено нова обществено-икономическа структура.

Концепционно настоящият том е организиран така, че да се разкрият най-пълно три основни аспекта в историческото развитие на българския народ: а/ положението му и условията, при които е съществувал той в продължение на близо три века и половина; б/ борбите му срещу господстващия чужд режим; в/ факторите за опазването му, както и изявите на народностното му самочувствие и културно творчество. При осветляването на тези три страни са засегнати няколко проблема, които представляват сърцевината на тома: османският режим с неговите институции и отражението им върху развитието на българския народ; съдбата на българската народност и главните насоки в нейния исторически път; борбите за социално обособяване и народностно самоутвърждаване; бит и културни постижения.

При изясняването на първия проблем са показани трагичните последици от установяването на османската феодална система в нашите земи и отношението на османската власт към класите и слоевете от българското общество след разрушаването на главните му опори. Премахнала господството на българските феодали, управляващата класа включила в средите си само онези от тях, които се поставили в услуга на новата власт или приели религията на господарите, като се претопили постепенно в турската народност. Завоевателите наложили своята военноленна централизирана система, която не само най-ефикасно обслужвала политиката на османската държава, но и осигурявала отначало най-добре покорството на овладените области.

Българското население в голямата си част било поставено в положение на феодална зависимост и народностно-религиозна дискриминация. Липсата на имунитетни права за голяма част от феодалните господари — спахиите — не променяла по същество характера на тази зависимост. Извъникономическата принуда при наложената аграрна система се осъществявала главно чрез органите на централната власт и закрепостява-

нето към земята не съществувало в такава степен и в такива форми, както в средновековна България.

Феодалната експлоатация и целият режим на чуждата власт били особено утежнени от установената със завоеванието религиозно-народностна дискриминация за немюсюлманите. Тя откривала простор за всякакъв род произволи от страна на господствуващата народност и особено на овластените ѝ представители. Османската власт създала обособен статут за част от българското население, като се стремяла чрез известни облекчения да го откъсне от голямата маса на сънародниците му. Това били категориите население със специални задължения. Част от тях имали военностражеви функции в провинциите. Така завоевателите се стремели да си осигурят охрана вътре в средите на покорените поради това, че били числено далеч по-малобройни от тях и собственият им военен потенциал бил зает предимно в осъществяване на нови териториални придобивки. По този начин поробителите разединявали социално българския народ, понижавайки възможностите му да обедини съпротивителните си тежнения и усилия.

Въпреки това режимът на покорителите с едни или други свои механизми и методи бил еднакво тежък за всички слоеве от българското население. Той спирал, задържал в цялост естественото обществено и стопанско развитие на българския народ, заставял го да поведе борба за самосъхранение и преодоляване на нищетата, на която го обричала новата феодална система с деспотична султанска власт.

Религиозният фанатизъм на мюсюлманите, нерядко превръщан в официална политика, изключително много затруднявал живота на българите. Чрез открит терор или прикрита принуда османците откъсвали и обезродявали не малка част от българската народност.

Чрез различни форми, като се започне от кръвния данък и се свърши с насилственото помюсюлманчване на цели села, множество българи били помюсюлманчени или потурчени. В резултат на този продължителен процес народността ни претърпяла дълбока и с трайни последици ерозия, числено намаляла, понесла трудно преодолими удари върху най-чувствителните си страни — в народностното си самочувствие, в светогледа си и общественото си поведение.

От XVII в. нататък гръцката църква и общини, макар дотогава, общо взето, застъпващи каузата на покорените християни пред султана, подготвяли почва за погърчване на българското население в райони и населени места, където то било в по-голям и постоянен досег с известен гръцки народностен елемент.

При тежките условия на чуждото господство малка част от българското население била подложена на въздействието на католишката пропаганда. Въпреки несъмнено положителната роля на тази пропаганда за просветното и духовното извисяване на народа, за народностното му осъзнаване и политическо активизиране все пак чрез нея се внасяло едно отчуждаване от българите, свързани предимно с православието. Дейците на тази пропаганда в нашите земи били главно българи по произход и техният висок патриотизъм обуславял големите задачи, които те си поставили — просвещение и дори освобождение.

Въпреки тези различни по сила, но еднопосочни по резултати неблагоприятни фактори и условия българската народност проявила изключителна вътрешна устойчивост. Чрез упорити усилия българите намерили пътища за развитие при новата, макар задушаваща обстановка, с която те никога не се примирили. Някои среди от нашето общес-

тво постигнали значително стопанско замогване, а оттам и обществено влияние с благоприятно въздействие върху участта на българската народност.

В общественото и стопанското развитие на българския народ през този период се открояват две основни тенденции:

а/ по-нататъшният развой на парично-стоковите отношения, сравнително по-оживени в европейските територии на Османската империя, засягал и българското общество. Това допринесло да се замогнат известни негови прослойки.

б/ едновременно обаче се задълбочавали общественото разслояване на българите и разоряването на част от тях.

Двете тенденции са свързани непосредствено с изострянето на съпротивителните и освободителните тежнения и борби сред българския народ. Замогващите се среди изявявали по-дейно и по-смело стремежа си да извоюват човешки и народностни права в обстановката на безправие и потисничество за покорените и безоръжни българи. От тях се излъчвали неведнъж организатори на освободителни почини. Разоряващите се пък се превръщали в резерв на онези съпротивителни сили, които, макар и стихийно, се борили срещу все по-угнетяващата ги господствуваща система.

В съпротивителните и особено в освободителните движения от този период българите най-ярко се изявили като народност, непримирима с чуждото владичество. Чрез тях тази народност показвала, че не само не е заличена и унищожена от завоевателите, но продължава да живее и се бори за правата си в същите географски територии, в които се е обособила и изявявала през Средновековието — Добруджа, Мизия, Тракия и Македония.

Лишена от организиращите и опазващите я фактори — самостоятелна държава и църква, — българската народност намерила други опори за съхраняването и изявяването си. Между тях безспорна е ролята на православието, представлявано от православната църква, макар във висшата си йерархия — гръцка. Чрез голямата маса от православно духовенство, предимно българи, чрез църкви, манастири и чрез съсредоточения в тях духовен и културен живот българският народ опазил съзнанието си за верска, а оттам и народностно обособена общност, чужда на господствуващата народност, свързана с исляма. Освен това чрез връзките на православните духовници с другите православни страни и особено с Русия сред българите укрепнало съзнанието за духовна приобщеност към нея и се подхранвали надежди за помощ срещу поробителите.

Чрез православните си духовни средища, чрез традиционния си бит и култура народът запазил през дългите робски столетия историческата си памет, която стои в основата на народностното им самосъзнание, на самочувствието им и борбите им. По-късно, през XVII в., и българската католишка интелигенция ярко изявила народностното си самосъзнание. Тя насочила българския народ към по-определени идеали и по-целеустремени действия за политическо освобождение. Във всички свои изложения до католишката Конгрегация за разпространение на вярата в Рим, във всичките си книжовни творби католишките първенци в страната подчертават с гордост българската си принадлежност и съзнанието за единството на българите в естествените им етнически граници. „България — пише софийският католишки архиепископ и книжовник Петър Богдан — сега се назовава всичко онова, което по-рано се наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия, по-голяма част от Македония и цяла Моравия до Охрида и до границата на Албания, на Гърция и на Сърбия, а към изток се простира до Черно море, от север *пък Дунав я дели от Влахия и Молдавия.“*

Народностното самочувствие било плод на силна обич към отечеството: „Това царство България — отбелязва Петър Богдан — е прекрасно. Украсено е с ширни поля, високи планини [и] хълмове, приятни гори и дъбрави, оросявано от различни реки и води. В това царство има обилие от всякакви житни храни, вина, овце, биволи, крави, волове, добри коне; [намира се] злато, сребро, мед, стомана... И ако това царство би имало един владетел християнин и добър, то не би отстъпило на много царства в Европа.“

Устойчивостта и народностното самочувствие на българите са в основата на онези явления и процеси, които съставляват вторият главен аспект на съдържанието в настоящия том — съпротивителните и освободителните борби.

До преди няколко десетилетия не бяха известни в цялост нито техните конкретни изяви, нито техният размер, сила и значение. Това бе причина да се утвърди в историографията една схема, в която съпротивата на българския народ до Възраждането бе крайно принизена и обезличена. За пръв път том IV я представя във всичките ѝ форми и изяви и я показва като непрекъснат процес, който изпълва със съдържание политическата ни история през XV до началото на XVIII в. В този процес са налице две основни насоки. В едната от тях — антифеодалната — намира израз отпорът на зависимото население срещу експлоатацията и гнета на османските феодални господари. Втората отразява в различни степени и форми освободителните тежнения на поробения български народ, които по обективната си насоченост и резултати също били освободителни борби за отхвърляне на поробителската система. В историята на българските освободителни прояви и движения през XV до началото на XVIII в. антифеодалното и народоосвободителното начало са неразривно свързани, макар и невинаги видимо изявени.

В първите десетилетия след завоеванието, поддържан от силния спомен за българската държавна независимост, от още живия военноорганизационен опит и от идеята в Европа за кръстоносен поход срещу иноверците, българският народ направил няколко опита да отхвърли чуждото господство. Той се включвал във въоръжени акции, организирани от други сили. През 1408 г. в северозападните райони избухнало въстанието на Константин и Фружин в обстановка, при която възникнали условия за европейска антиосманска коалиция. Ръководни фактори били някои представители на старата феодална аристокрация, запазила известна власт и положение чрез участие в османски феодални институции, наред с тях — и някои градски първенци. Пак те и отчасти селското население оказали много изявена подкрепа на кръстоносците, водени от Владислав III Ягело и Янош Хуняди през 1443 и 1444 г., на които отваряли крепостните врати след сражения с местните турски гарнизони, подпомагали с доставки кръстоносната армия, участвували в битките.

Поражението на обединената християнска армия при Варна в 1444 г. сокрушило и кръстоносната идея в европейската политика. Великите географски открития преместили центъра на икономическите, а след тях и на политическите интереси в противоположната точка на континента — Иберийския полуостров. През втората половина на XV в. Османската империя се утвърдила като държавна организация, получила политическо признание на европейските страни. Въпреки това българите не изгубили надежда за външна помощ при освободителните си опити.

Съпротивата им се изострила в резултат на промените в османската феодална система през втората половина на XVI в., която навлизала спорадично в остри фази. От *друга страна, тази съпротива била насърчавана от вътрешните и външните несполуки и поражения на османската власт.*

В тома са проследени и проявите от легалния отпор срещу засиления феодален гнет и отказ да се изпълнят феодалните задължения до масовите изселвания, израз на непримиримост с неправдите на тежката робска действителност.

Тук се представя за пръв път цялостно и при това в реалните исторически очертания и мащаби народната въоръжена съпротива — хайдутството. То е показано като постоянно движение, което, макар с разпокъсани и повече стихийни действия, е било найтрайната през тези столетия изява на борческата непримиримост сред българите. Хайдутството насърчавало непокорството и дързновението на българския народ, калявало го в борбата срещу османската власт, укрепвало чувството му за солидарност в съпротивата срещу поробителите. Обръща се внимание и на друг аспект: по време на войни и политически движения разединените усилия на хайдутите се обединявали и прераствали в борба с по-ясни цели, с открояващи се в нея народоосвободителни стремежи и задачи.

Хайдутството било главният резерв на българските въстания. Тези движения са разгледани в тома като съпротивителни прояви от най-висш разред. Но всички те, дори най-значителните в края на XVII в. — Второто търновско /1686/, Чипровското /1688/ и Карпошовото въстание /1689/, — завършили с поражение. Българската освободителна кауза през XVI до началото на XVIII в. била зависима повече или по-малко от политиката на европейските държави спрямо османска Турция. Всяко въстание или политическо съзаклятие се предшествувало от продължителна дипломатическа подготовка, търсене на външна помощ от неприятелските на империята страни. Но въпреки усилията българските въстания в този период били неуспешни. Множество фактори предопределяли тяхното потушаване, но може би най-съществен от тях бил липсата на широка обществена организация. В България далеч още не били назрели обществено-икономически условия за сплотяване на българската народност в единна нация, за организирано национално-революционно движение. Въпреки неуспешния си край тези въстания изявяват борческите възможности на народа. Макар дело на относително ограничени среди от българското общество, те показвали все по-ясно необходимостта от обединяване на народните съпротивителни сили.

В тома се посочват мястото и значението на всички отбелязани съпротивителни форми, които се преливали една в друга. Така неведнъж феодалното неподчинение, бягствата и изселванията прераствали в хайдутски действия и бунтовни прояви. Съществуването на хайдутството в определени райони насърчавало невъоръжения антифеодален отпор или създавало атмосфера, благоприятна за въстанически опити.

Здрава броня за защита на българите, изложени на тежки изпитания, били тяхната култура, бит и език.

Средновековното общество много ясно осъзнало социалната функция на идеологията, представяна в онази епоха от религията. Поради това османците се нахвърлили с настървение на българските черкви и манастири. Ето защо и първото нещо, което българите възстановявали от своето минало, били същите черкви и манастири. Още от втората половина на XV в. започнал да действува големият български духовен и книжовен център Рилският манастир, а след него и други християнски обители в повечето наши краища, които бързо възобновили своята изключително важна функция на културни средища. Към тях или към епархийските черкви се създавали учебни и книжовни школи. Тук *се пазело и преписвало книжовното наследство на Българското средновековие. През този период книжовността изцяло продължила традициите на XIV в., като се давало ясно изразено предимство на съчиненията и службите на българските светци. Създават се оригинални творби, които, макар че се влиели от средновековни образци, отразявали повече или по-малко живота на българите в условията на чуждото робство.*

Българската монументална архитектура била унищожена. Но българите запазили своя опит в строежите на манастири и черкви, жилищни сгради, мостове, сараи, джамии и др.

Българската живопис претърпяла сериозни промени. Старият канон постепенно се забравял, за да бъде заменен от по-примитивното, но експресивно изкуство на народните майстори.

Църковната култура не изчерпвала постиженията на българите в духовната сфера. Те продължили да развиват и обогатяват своя фолклор. Родили се безчет предания, песни и легенди с подчертано патриотична насоченост. Създал се огромен песенен репертоар, в който наред с битовите, обредните, любовните песни навлезли големи историко-епични цикли, които поддържали народното съзнание. Българите, почти лишени от възможност за монументално изкуство, претворявали красотата в своите носии, в керамиката, в дърворезбата.

Том IV е първото в историографията цялостно изложение в светлината на марксистко-ленинската методология върху набелязания период. Това обобщение стана възможно най-вече въз основа на постигнатото от следвоенната историография и изворoведение в областта на българистиката, балканистиката и османистиката. Документалният материал, който осветлява този период от нашата история, е твърде разнообразен. Голяма част от изворите имат османски произход. Това са официални документи, закони, разпоредби, исторически и летописни съчинения и епиграфски паметници, които поради трудностите на езика и палеографията им дълго време преди това не бяха приведени в известност и в научно обръщение.

Не по-маловажни са европейските извори. Сравнително най-оскъдни са балканските и домашните извори. Затова пък те непосредствено отразяват отношението на българския народ към чуждото владичество и свидетелстват за вътрешната устойчивост на този народ, за несекналите му творчески сили и освободителни стремежи.

В том IV от многотомната История на България, предназначен и за специалисти, и за по-широк кръг читатели, се описва по възможния най-последователен и системен начин животът на народа ни през първите три столетия на османското владичество. Авторският колектив има стремежа да предостави на читателите оригинален научен синтез на историята на българите през този период, основан на постиженията на съвременната историография и изворознание.

Участието на отделните автори в настоящия том е отразено поименно в съдържанието. Когато в отделни параграфи, написани от един автор, са вмъкнати или използувани по-малки части от други автори, в такива случаи на първо място е поставено името на автора на основната част.

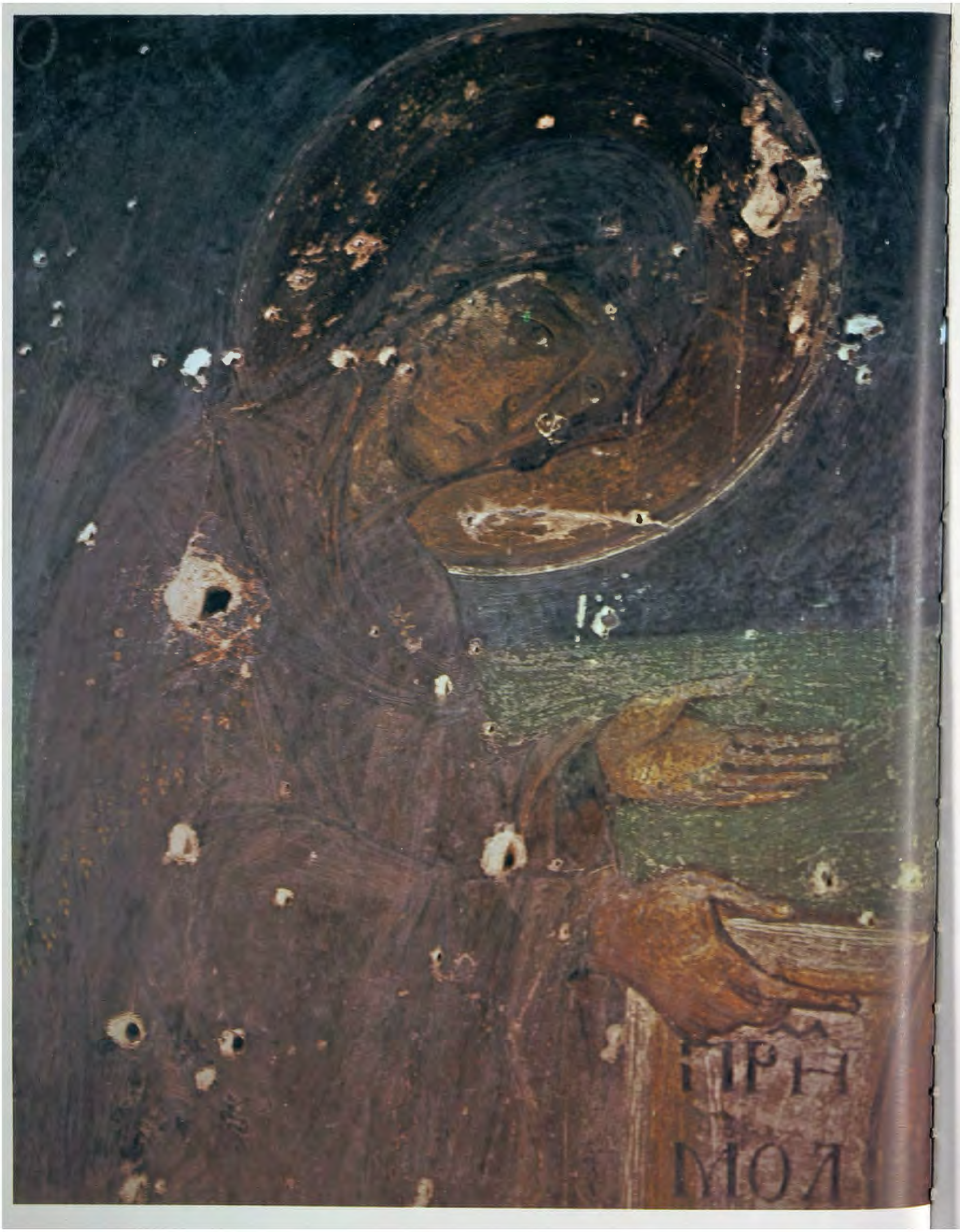
ΗΡΗ
ΜΟΛ

Дял I

ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО И СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ XV И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVI в.

Богородица – стенопис
от
Кремиковския манастир /XV в./

УСТАНОВЯВАНЕ И ХАРАКТЕР НА ОСМАНСКАТА ВОЕННО-ФЕОДАЛНА СИСТЕМА Стр. 23/61. БОРБА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО Стр. 62/118. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 118/121.

ГЛАВА ПЪРВА

УСТАНОВЯВАНЕ И ХАРАКТЕР НА ОСМАНСКАТА ВОЕННО-ФЕОДАЛНА СИСТЕМА

1.

Османски завоевания през XV и първата половина на XVI в.

БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ И ЕВРОПА СЛЕД НИКОПОЛСКАТА БИТКА В 1396 Г. Никополското поражение на обединените християнски сили дало възможност за разширяване на османските завоевания във всички посоки. Балканските страни, разединени и отслабнали вътрешно от феодалната разпокъсаност, не били в състояние да окажат ефективен отпор на завоевателите.

Византия, с незначителни вече европейски владения, била поставена във васална зависимост. Тя напрягала последни сили да удържи започналата през 1394 г. продължителна обсада на Цариград.

През 1397 г. османските войски навлезли в Средна Гърция и подчинили Атинското херцогство, управлявано тогава от представители на флорентинската аристокрация. След това опустошили Пелопонес и заставили деспот Теодор Палеолог да се признае за техен васал. При този поход пострадали и венецианските владения на полуострова.[1]

Султан Баязид I /1389–1402/, наречен от съвременниците си Светкавицата заради мълниеносните си набези и завоевания, все по-настойчиво се вмесвал в политическия живот на Византия. Император Мануил II Палеолог /1391–1425/, останал без опора, без предишните богатства и надеждна войска, потърсил подкрепа отвън. Той призовал московския велик княз Василий I Димитриевич да му помогне за избавление на православието от османската опасност. През цялата 1397 г. Мануил II водил преговори с Италия, Франция и Англия без особени резултати. Международната обстановка не била благоприятна, за да се ангажират тези държави в непосредствени действия срещу завоевателите.

Управляващите среди във Византия, които сключили през 1396 г. уния с папската курия, отново обърнали поглед към западната църква с надежда да получат не само пряката ѝ подкрепа, но чрез нея да бъде привлечена за борба с исляма и католишка Европа. Папа Бонифаций IX призовал владетелите и народите на Западна Европа да окажат въоръжена помощ на застрашения Цариград.

Не така отзивчиви били обаче италианските търговски републики Генуа и Венеция, ангажирани най-тясно с проблемите на Леванта поради териториалните си владения и търговските си интереси там.[2] Венеция се стремяла с всички средства да опази своето място в търговския обмен на Източното Средиземноморие, да съхрани застрашените си владения и да разшири господството и влиянието си в други балкански земи. Затова тя непрекъснато лавирала между Унгария, османците и Генуа и използувала разединението и затрудненията на онези балкански страни, към които отдавна насочвала домогванията си. Проникването на завоевателите в Средна Гърция и Албания, съпроводено с грабителски действия, които засягали и нейните владения, заставяло Венеция да предприеме открита борба срещу тях. Но дори и тогава надделявала трезвата пресметливост на венецианските делови среди, които не искали чрез враждебни действия да изгубят старите си икономически позиции в териториите на разрастващата се османска държава. Ето защо Венеция отклонявала тактично предложенията за участие или подкрепа във военни акции с недостатъчни изгледи за успех или поставяла редица изгодни за нея условия на предлагащите страни.

Генуа също се съобразявала със съотношението на политическите сили. Жителите на левантинските ѝ колонии още твърде рано доловили възходящата мощ на османците и се стремели да поддържат добри отношения с тях, за да си осигурят търговски привилегии и свобода в икономическата си дейност из балканските земи. Метрополията се придържала в официалната си политика към същото поведение, което изработили левантинските ѝ поданици въз основа на дълговременния си опит в напрегнатата обстановка на Източното Средиземноморие. Същевременно тя тайно подкрепяла Византия, тъй като за нея била далеч по-изгодна една немощна византийска власт, отколкото силните и брутални султани, от чието благоволение трябвало да зависят в бъдеще търговските ѝ позиции.

При тези твърде усложнени интереси на найважните политически фактори в Италия спрямо Европейския Югоизток и Леванта Византия и този път не получила нищо от тях освен любезни обещания.

Две от най-значителните сили в Западна Европа — Франция и Англия — били погълнати от изтощителната Стогодишна война и съдбата на застрашения от османците Югоизток стояла далеч от преките им интереси и грижи. Франция, която вече била участвувала с войски в Никополския поход на унгарския крал Сигизмунд I /1387—1437/, и този път изпратила за обсадената византийска столица немногобройна войска начело с маршал Бусико. Скоро след това византийският император тръгнал сам да моли за помощ европейските дворове. Посрещнат с почести в редица италиански градове-републики, от френския крал Шарл VI и английския Хенрих IV, василевсът на погиващата империя получил само обещания.[3]

Все през последните години на XIV в. завоевателите отбелязали и първите си по-сериозни успехи в Албания.

Неочаквани събития обаче изменили обстановката в Европейския Югоизток. В 1402 г. татаро-монголският вожд Тимурленк /Тамерлан/ нанесъл при Ангора /дн. Анкара/ съкрушително поражение на османската армия, в която участвували по силата на васалните си задължения и бойци на балкански владетели и феодали.[4] Сам султан Баязид I бил пленен и не след дълго умрял. Азиатските владения на неговата държава, където властта не била по-здраво утвърдена, отколкото в Европа, едно след друго се откъснали и подкрепяли могъщия неприятел. След внезапното оттегляне на Тимурленк пламнала дълга междуособица на Баязидовите синове, която най-тежко понесли земите на главния им боен театър — Балканите /1402—1413/. Всеки от тримата претенденти за престола — Сюлейман, Муса и Мехмед — се стремял да привлече за съюзници балканските владетели и феодали и безогледно опустошавал районите, в които господствували съперниците му.[5]

Крал Сигизмунд, насърчен от разклатената османска власт в Европейския Югоизток, след като преодолял вътрешните си затруднения, засилил политическите и военните си начинания. Отблъскването на нашествениците, чиято заплаха все повече надвисвала над Средна Европа, и тяхното прогонване отвъд Проливите не преставали да бъдат основна задача в политиката на Унгарското кралство. Нейното успешно осъществяване би могло да освободи Унгария от нарастващата мюсюлманска опасност. Едновременно с това в тези планове стояло и старото въжделение на унгарските крале — надмощие на Балканите. Този път не можело да се мисли за организиране на европейски кръстоносен поход. Все още в Европа не било заглъхнало ехото на гибелта на западното рицарство след Никополското поражение, не били преодолени ужасът и стъписването на западноевропейските управляващи среди от военната сила на Баязид I. Сигизмунд трябвало да потърси съюзници за предстоящата борба сред ръководните среди на балканските народи.

През 1403—1404 г. той успял да организира силите на сръбския деспот Стефан Лазаревич /1370—1427/, на босненския крал Остоя /1397—1404/ и на влашкия владетел Мирчо Стари /1386—1418/ с участието на Константин, син на видинския владетел Иван Срацимир. Бойните операции се водели на широк фронт — от Сърбия чак до Добруджа — и завършили с териториални придобивки за балканските владетели. През 1406—1408 г. Сигизмунд подновил опитите си за по-големи акции срещу нашествениците.

Благоприятната обстановка, която Сигизмунд искал да използува, насърчила избухването на едно българско въстание в 1408 г.[6] Но нито тогава, нито при по-късни противоосмански действия на българите и на другите балкански народи чак до 1413 г. не се стигнало до организиране на обединена въоръжена сила, която да се възползува резултатно от междуособиците на Баязидовите синове.

ОСМАНСКИ ЗАВОЕВАНИЯ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ 20—30-ТЕ ГОДИНИ НА XV В. След преодоляването на династическите борби османската власт укрепила господството си в завладените балкански земи при султан Мехмед I /1413—1421/ и се подготвила за нова голяма офанзива. Тогава било подчинено крайбрежието на Средна Албания и завладени земите от Епир до Круя /1415—1417/. В районите, които все още не били пряко подчинени, албанските феодали станали турски васали. От завоюваните области бил образуван санджакът Арванид-или с главен град Аргирокастро /дн. Гирокастра/ — седалище на санджакбей.[7]

Византия, след като получила териториални компенсации за помощта, която оказала на султан Мехмед I в междуособните борби /крепости на Черноморието, Мраморно море и Тесалия/, се опитала да възстанови силите си. Императорът Мануил II се явил в Пелопонес през 1415 г. Той се постарал да укрепи там отбранителните си сили, съзнавайки уязвимостта и близкия край на византийската столица.

Мехмедовият наследник султан Мурад II /1421—1451/ подел ново настъпление срещу омаломощените балкански страни. Той започнал нова обсада на Цариград /1422/, която пак се оказала безуспешна.[8] Пропаднал и опитът да бъде превзет Солун. Затова пък през 1423 г. османските завоеватели проникнали чак до албанското крайбрежие и възвърнали към васално положение непокорния албански феодал Гьон Кастриоти, който не преставал да търси опората и помощта на Венеция.

В същата 1423 г. Мурадовите войски опустошили Пелопонес. Въпреки че не го завладели, те разширили териториалните си придобивки в ущърб на Византия. Нейните владения били вече нищожни, финансовите ѝ ресурси били изчерпани, а военен потенциал почти не съществувал.

Опустошителните набези през балканските земи в Маджарско отново предизвикали опити за образуване на противоосманска коалиция и действия от страна на унгарци, власи и сърби. Крал Сигизмунд се насочил към решителни действия и се сближил с възвърналия се на влашкия престол Дан II /1422—1437/. Самият Дан разбил мюсюлманските сили през 1423 г., когато те преминали Дунав и навлезли във Влашко. Жертва на тези борби станала Силистра — власите нападнали града и го опожарили. Крал Сигизмунд се отправил през 1425 г. към Оршова и изпратил в помощ на своя съюзник трансилванския войвода и военачалник Пипо Спано. През 1425 г. унгарците направили опити да си осигурят и подкрепата на Венеция с надеждата, че нейният флот ще улесни бойните действия в придунавските земи. Не останал безучастен към събитията и сръбският деспот Стефан Лазаревич, обвързан през 1426 г. чрез договорни отношения с унгарския крал. Сигизмунд се явил в помощ на сръбския деспот Георги Бранкович, наследник на Стефан Лазаревич. Бранкович се стремял да си възвърне голямата придунавска крепост Гълъбец /дн. Голубац/, завоювана през 1428 г. от войските на Мурад II. Влашки бойни сили били включени в редовете на унгарските отряди.[9] Така се очертал нов съюз в Европейския Югоизток под ръководството на Унгария. Но и този път усилията се оказали безрезултатни.

Скоро след това унгарци, сърби и власи побързали да сключат мир с Мурад II и с това го улеснили да укрепи своята власт в България и във васална Сърбия и да насочи оръжието си срещу Византия и Венеция.

През 1430 г. големият търговски център Солун, продаден малко преди това на венецианците от Андроник, брат на византийския император, паднал в османски ръце.[10] Венеция потърсила сближение със завоевателите, за да осигури търговската си дейност в пределите на империята. Новият влашки владетел Алдя /1431—1437/ бил заставен да признае васалната си обвързаност спрямо тях. Над балканските земи сякаш се разстлали мъртвило, безпомощност, покорство.

В 1431—1432 г. срещу чуждото господство се вдигнало населението в Албания под водителството на местните феодали Арианит и Депа /Андрей Топия/.[11] Въстанието придобило такива размери, че внесло смут сред управляващите среди. Мурад II отишъл в Сяр, за да изпрати войски срещу Албания, които претърпели голямо поражение в областта Курвелеш. Още две османски армии били разбити от албанците. Въстанието се превърнало в широко освободително движение. Ръководителите му осъзнали необходимостта от външна помощ и се обърнали за съдействие към папската курия, но не получили нищо освен празни насърчения.

По-сериозни усилия проявил в това отношение унгарският крал Сигизмунд. Той виждал у въстаналите албанци естествени съюзници за изграждане противоосманска коалиция в балканските земи.

Въстаническите сили действували смело, насърчени от нанесените вече поражения на вражата армия. Депа обсадил Аргирокастро, който бил отбраняван от местния османски гарнизон. В помощ на обсадените неочаквано се появил Турхан бей със свои отряди. Въстаниците били разпръснати, а Депа загинал в битката. Арианит повел войските си към албанските планини, откъдето започнал партизанска война срещу завоевателите. С много затруднения и тежки загуби османците успели да си възвърнат властта във въстаналите албански селища. В някои райони това дълго време не им се удало. Така например крепостта Берат отблъсвала многократно през 1438 г. пристъпите на завоевателите. Те оставили там хиляди избити свои войници.

В това смутно време Византия съсредоточила вниманието си и последните си надежди в Пелопонес, където почти сложила край на франкско-

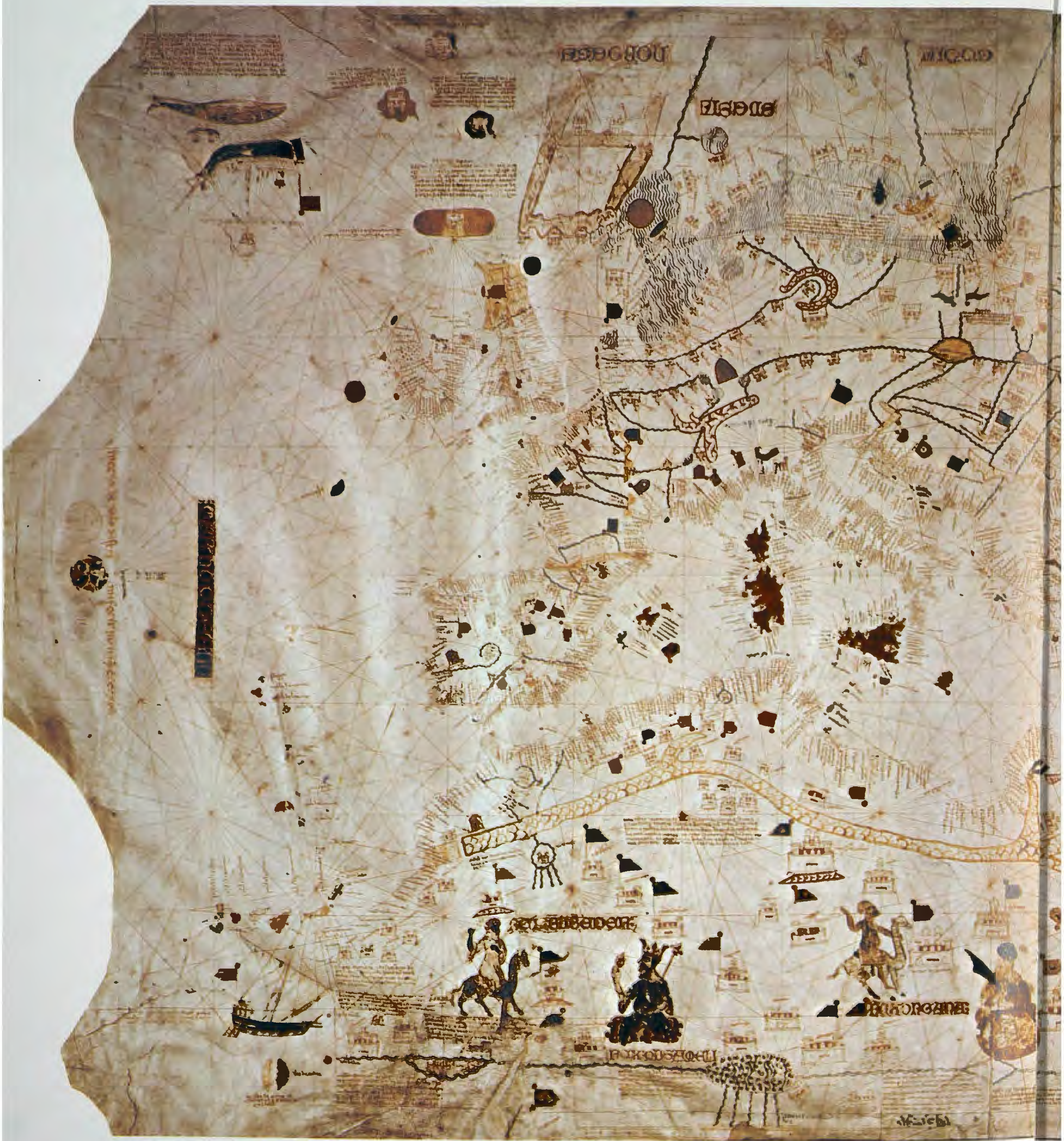

то господство. От друга страна, опитвайки се да предотврати неотменната гибел на империята си, Йоан VIII Палеолог /1425—1448/ сключил нова уния със Западната църква през 1439 г. В нея императорът и част от управляващите среди във Византия виждали главно политическо средство за спечелване подкрепата на католишкия свят. Но нито папата, нито западните владетели осигурили в този напрегнат момент желаната помощ. Византия трябвало да понесе отрицателните последствия от сключената уния; и без това омаломощена, тя разкъсвала вътрешните си сили в безплодни препирни и разгаряща се ненавист между привържениците и противниците на унията /латинофили и латинофоби/.

ОПИТИ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА АНТИОСМАНСКИ ОТПОР В ЕВРОПА ПРЕЗ XV В. В края на третото десетилетие от XV в. борбата срещу османците се налагала като все по-неотменна и жизнена задача за държавите от Средна Европа и за някои от италианските морски търговски републики.

Унгария все по-тежко преодолявала ударите на нашествениците. Борбата с тях изисквала коренни нововъведения в армията. Осъществил ги военачалникът Янош Хуняди,[12] въспят и в балканския народен епос. Той организирал нова военна сила, като включил в нея опитни чешки наемници, поляци и най-вече унгарски селяни. Унгарските отряди въоръжил със средства от феодалните си имения. Като привличал бойци-селяни, Хуняди показвал, че постоянната наемна армия с участието на народни сили е много по-надеждна от несигурното дворянско опълчение. С тези бойни части, въоръжени по новому, Хуняди изоставил недостатъчно ефикасната стратегия на отбрана и предприел настъпателни действия срещу нашествениците.

Усилията на Хуняди съвпаднали с политическите интереси на възцарилия се в Унгария Владислав III Ягело, който бил едновременно и крал на Полша /1436—1444/. Едно голямо военно начинание срещу завоевателите би укрепило неутвърдения още авторитет на Владислав III, който дълго време преодолявал съпротивата на враждебните нему среди в унгарските управляващи кръгове.

Идеята за противоосманска коалиция намерила и друг усърден крепител и изпълнител — папа Евгений IV. Насърчен от сключването на флорентинската уния /1439/ между католишката и православната църква, папа Евгений IV виждал в

Портолан от Мева де Виладестес със Средиземноморието и Черно море /1413/. Британска библиотека — Лондон

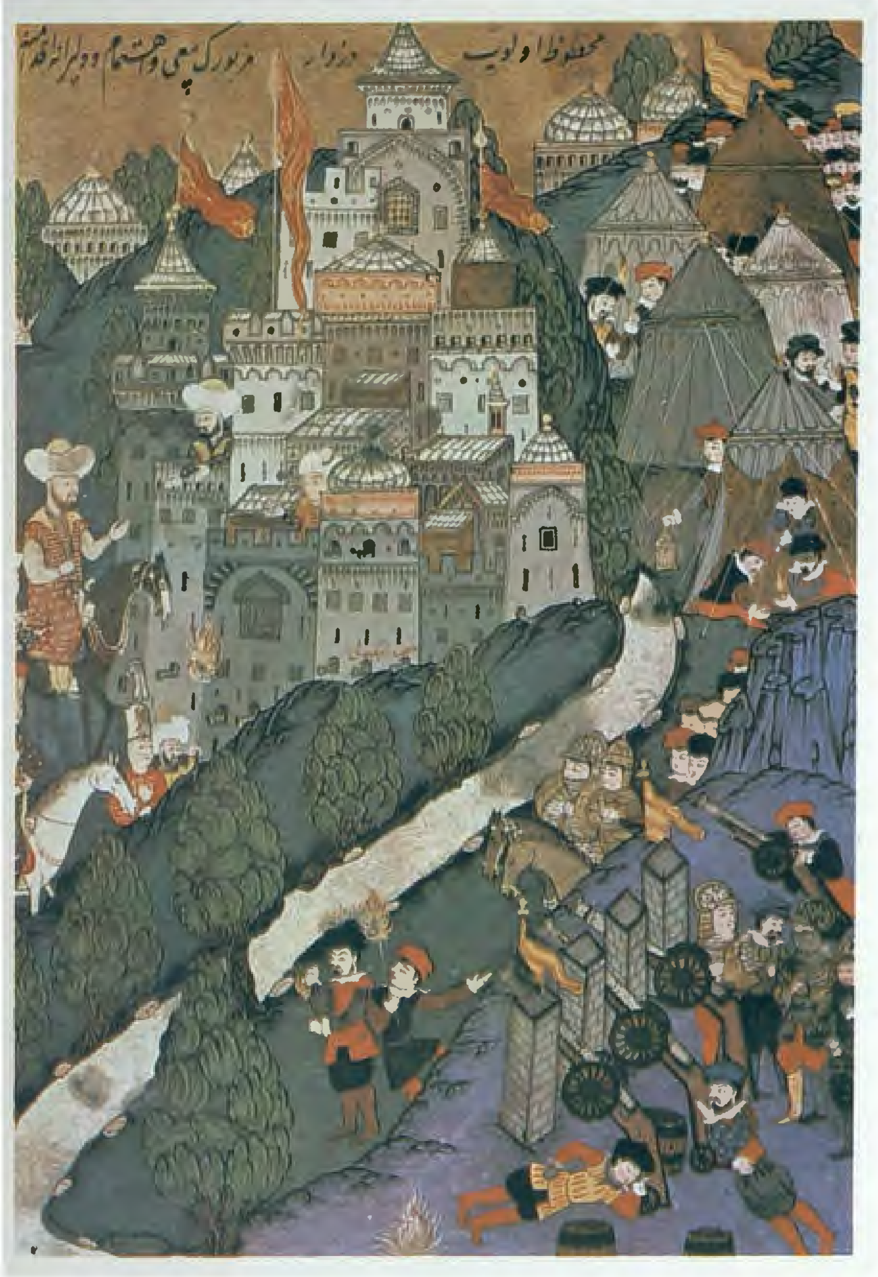

перспективата за организиране големи кръстоносни действия в Европейския Югоизток начин да укрепи разклатения авторитет на „светия престол“. Той бил развенчан от „великия разкол“ на папите, от ожесточените борби и съперничества в ръководните среди на католишката йерархия и от разгръщащите се в Европа реформационни движения.

От италианските морски търговски републики Венеция участвувала най-дейно в политическите комбинации и съперничества в Европейския Югоизток.

От западноевропейските владетели бургундският принц Филип III Добри /1419—1467/ следял внимателно проникването на османците в Европейския Югоизток и проявявал готовност да организира и подкрепи евентуални коалиции срещу тях. Чертаейки планове за кръстоносни походи, още в началото на XV в. той изпратил свои политически емисари в Леванта: Жилбер дьо Ланоа — виден дипломат — и Бертрандон дьо ла Брокиер — рицар и негов доверен дворцов съветник. Брокиер доставил важни и ценни данни за състоянието на османския режим на Балканите и по-специално в българските земи. Тази подготовка на Бургундия не останала без резултати. През 1441 г. подготвена от нея ескадра заминала към Източното Средиземноморие.

Докато в напрегнатата международна обстановка назрявали условията за кръстоносна антимюсюлманска коалиция, далновидните преобразования на Хуняди доказвали предимствата си чрез големите му победи в Сърбия, Трансилвания и Влашко /1441—1442/. Тези победи отекнали надалече и събудили освободителните упования на балканските народи, в това число и на българския. Забравеният идеал на католишка Европа за кръстоносен поход се възродил.

Политическата обстановка на Балканите била твърде благоприятна за организиране на обща акция на християнския свят срещу османците. Деспотът на неотдавна покорената Сърбия /1439/ Георги Бранкович, чиито синове били заложници в султанския двор, а сам той изгнаник в Унгария, пламенно насърчавал управляващите унгарски кръгове да предприемат поход в Югоизточна Европа.

Византия, с незначителни вече територии и в унизителна васална зависимост, разтърсвана от династически междуособици и остри противоречия между привържениците и противниците на идеята за сближаване със Запада, изпращала пратеничество след пратеничество в Европа, за да призовава към кръстоносен поход. Влашкият господар Влад Дракул, чиито бойци неведнъж дотогава подкрепяли Хуняди в неговите начинания, бил готов да се включи в подготвяната кръстоносна коалиция.

Самите османци все още не се били утвърдили напълно нито на Балканския полуостров, нито в малоазийските си владения. През 1443 г. султан Мурад II отново бил погълнат от грижите, които му създавал един от непримиримите му врагове — владетелят на Карамания Ибрахим бей. Последният направил опит да се свърже с европейската коалиция за едновременни действия и предложил дори подялба на османските владения.

През пролетта на 1443 г. Мурад II бил принуден да вдигне войските си от европейските владения /Румелия/ и да се отправи срещу Карамания. Скоро обаче, обезпокоен от вестите за под-

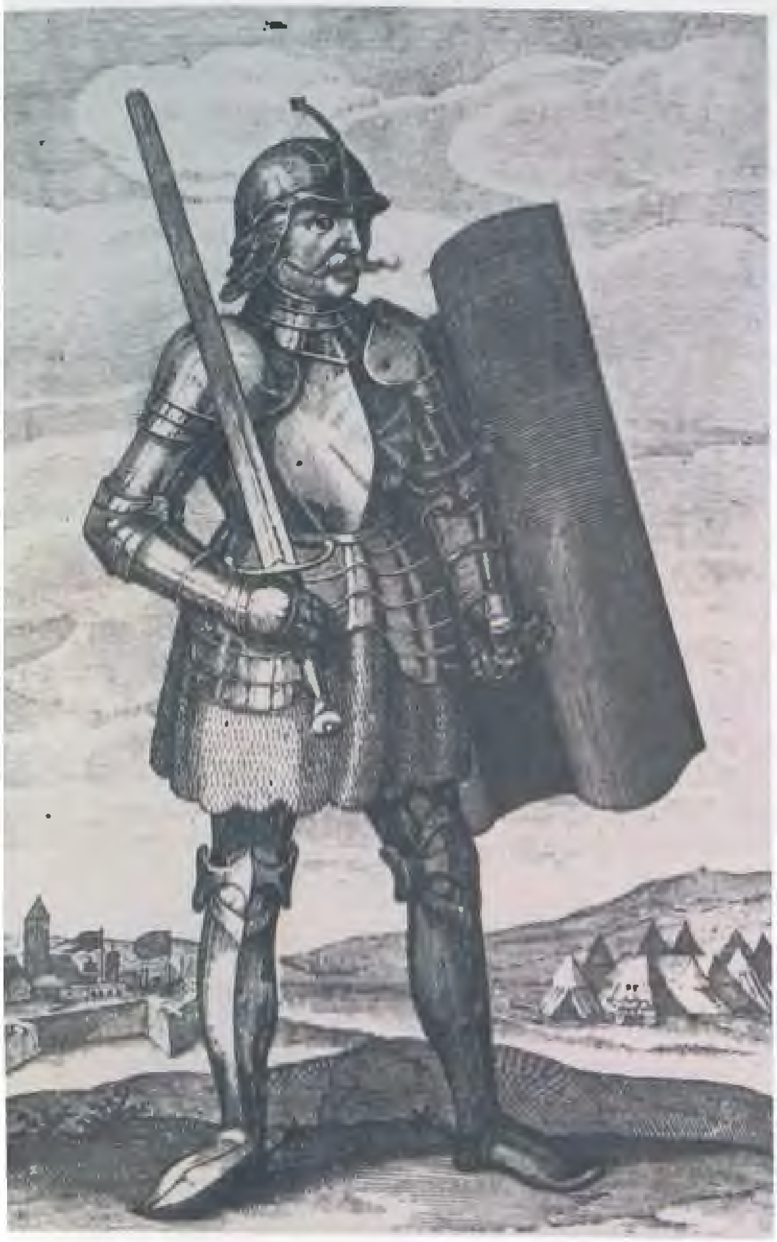

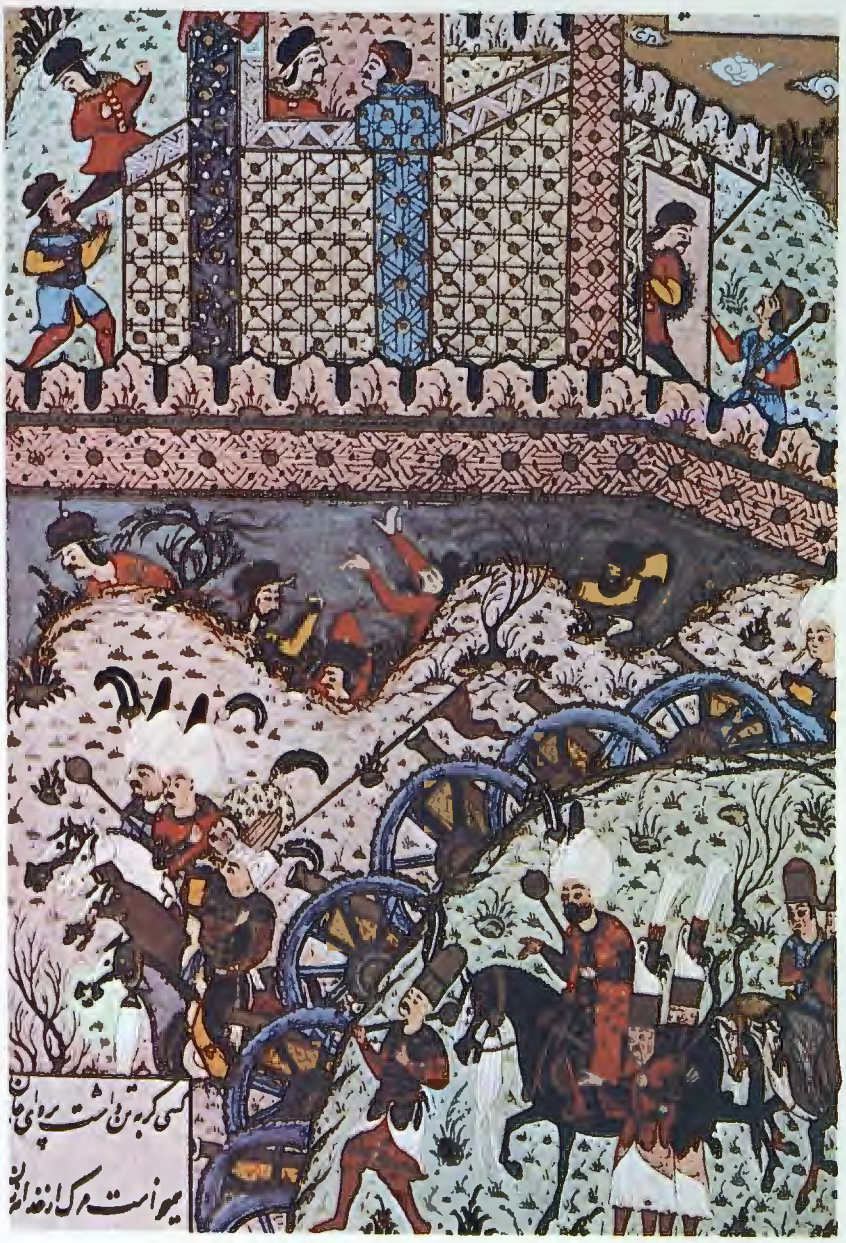

Битката при Никопол /1396/ — османска миниатюра. Музей „Топкапъ сарай“ — Цариград

Янош Хуняди — старинна гравюра. Национален музей — Будапеща

Сцена от боевете на османските турци с унгарците — цветна османска гравюра. Музей „Топкапъ сарай“ — Цариград

готвящия се в Европа поход, той приключил конфликта с Ибрахим бей.

При тази политическа обстановка били организирани два похода от сборна християнска армия начело с Янош Хуняди и Владислав III Ягело /1443—1444/.

При първия поход християнските бойни сили, подпомогнати от балканските владетели и население, достигнали значителни успехи. Те превзели Ниш, Пирот и София и се насочили към Тракийската равнина, но били принудени да прекратят похода поради настъпилите силни студове. Не след дълго Владислав III Ягело, притиснат от вътрешни и външни сили, трябвало да подпише в Одрин и Сегед мирен договор с османците.

Вторият поход, организиран от Владислав III Ягело, въпреки редицата успешни операции завършил с поражение за християнска Европа при Варна /10 ноември 1444 г./. Покрай вълненията на другите балкански народи тези походи възбудили голямо освободително движение в Албания начело с Георги Кастриоти /Скендербег/.[13]

Управителят на Пелопонес Константин бил особено деен при действията на християнската коалиция. Възползувайки се от затрудненията на османците, той завоювал Беотия и Фокида. След победата при Варна войските на Мурад II не само ги отвоювали, но преодолявайки укрепленията в Коринтския провлак, отново опустошили Пелопонес, без да го покорят напълно.

ОКОНЧАТЕЛНО ЗАВЛАДЯВАНЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. Преломно събитие в османската експанзия на Балканите през XV в. било завладяването на византийската столица Цариград. Новият енергичен султан Мехмед II /1451–1481/, наречен Завоевател,[14] овладял града на 29 май 1453 г. Войските му го разграбили, избили или заробили множество местни жители, унищожили многобройни културни ценности. Покоряването на това голямо стопанско, стратегическо и културно средище, свързващо Европа и Азия, открило пълен простор за окончателно овладяване на Балканския полуостров и за експанзия към вътрешността на Европа.

Веднага след падането на Цариград Мехмед II се насочил срещу Сърбия /1454–1456/, като превзел значителна част от владенията ѝ. Използвайки вътрешните разногласия в тази страна, той окончателно я покорил през 1459 г. Малко след това — в 1463 г. — била завладяна и Босна. През 1456 г. била подчинена Средна Гърция. Тогава били покорени Енос и островите Тасос, Самотраки и Имброс.[15] В 1460 г. окончателно бил завзет Пелопонес. Албания продължавала да се бори въпреки измяната на някои албански феодали. След многобройни изтощителни походи 10 години след смъртта на Скендербег — 1478 г. — османците успели да я превърнат в своя провинция. След завладяването на Цариград те завзели за втори път българските черноморски градове Месемврия /дн. Несебър/, Анхиало /дн. Поморие/ и Созопол, които през 1413 г. временно били върнати на византийците.[16] Последна паднала Черна гора — 1499 г. С това над по-голямата част от Балканския полуостров се установило османско господство.

Продължавал натискът върху дунавските княжества Влашко и Молдова,[17] където завоевателите срещнали съпротивата на Влад Цепеш /1456–1462/. Влашкият войвода бил насърчен от подготовката на нова антиосманска въоръжена коалиция през 1460 г. с участието на папската кӱрия, Венеция, Унгария и Албания.

Наследниците на Цепеш не обединили сили-

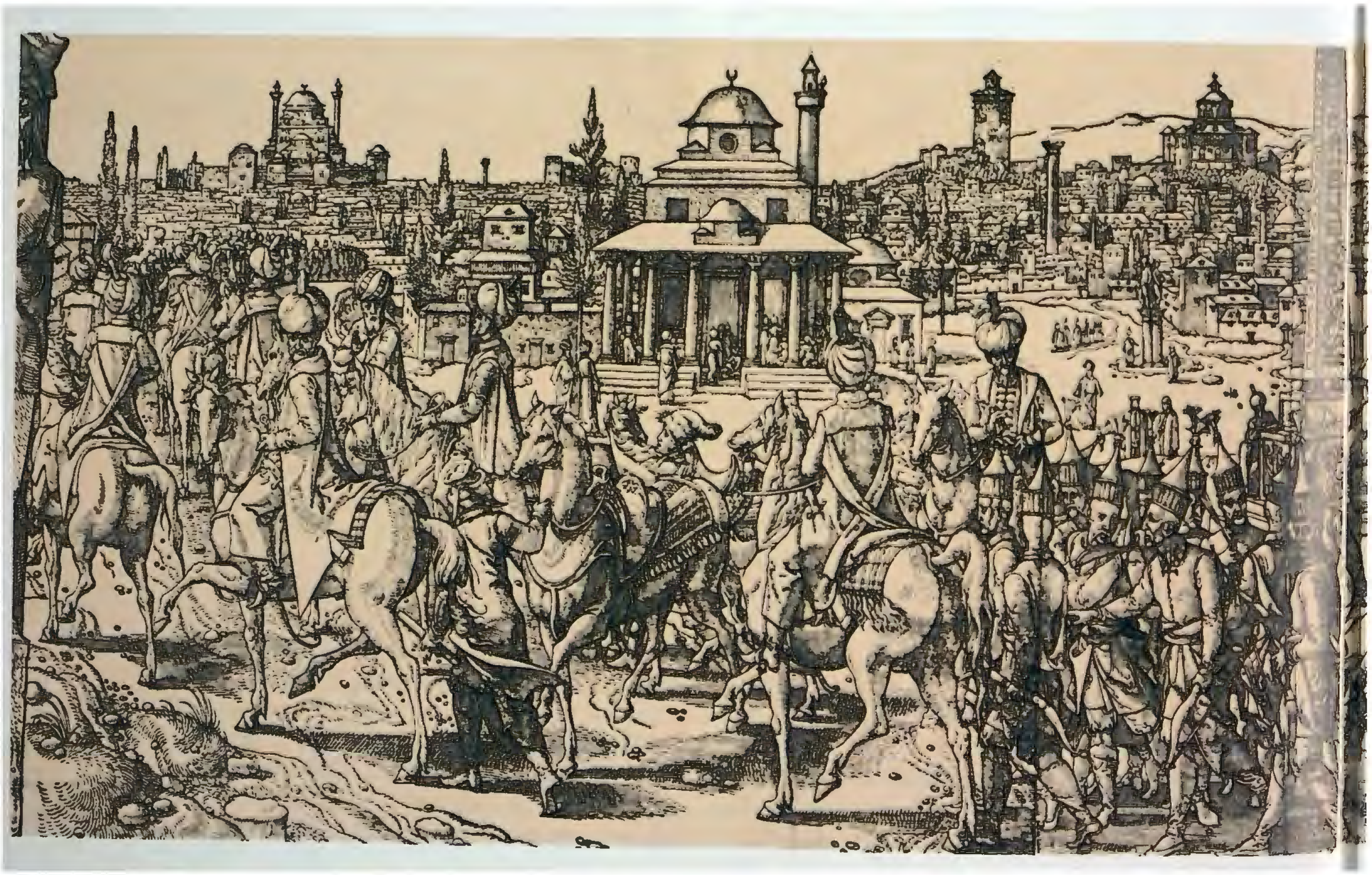

те си с Молдова за обща борба с османските турци и изпаднали окончателно във вековна васална зависимост. В Молдова най-упорито се противопоставил на завоевателите Стефан Велики /1457–1504/. Той не само воювал срещу влашките войводи, но и успял да нанесе поражение на османската армия в 1475 г. при Васлуй. Неведнъж в стремежа си да опази своето княжество той правел отстъпки пред Полша и Унгария, които също имали нескрити домогвания към неговите земи. Помощ от тях той не получил. Чуждата опасност заставила наследника му да приеме васален статут, при все че още през 1484 г. важните градове Килия и Акерман /дн. Белгород Днестровски/ паднали под османска власт.

Васалитетът на Влашко и Молдова осигурил вътрешна самостоятелност на княжествата, която им създавала по-благоприятни възможности за развитие. Така до края на XV в. повечето от страните на Европейския Югоизток били превърнати в османски провинции. Само Влашко и Молдова останали васални, а Дубровник — самостоятелна държава, трибутарна на империята.

Съпротивителните усилия на балканските страни срещу османската експанзия през XIV–XV в. задържали и в известен смисъл омаломощили напора на завоевателите към Европа, с което ѝ дали възможност да организира силите си, за да прегради пътя им. От друга страна, установяването на османците в Европейския Югоизток станало причина балканските народи да бъдат откъснати от общото развитие на Европа и да бъдат въвлечени в друга, чужда на тях обществено-икономическа и политическа система.

ОСМАНСКИТЕ ЗАВОЕВАНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVI В. През шестнадесетото столетие и особено през първата му половина Османската империя се наложила като първостепенна политическа сила не само в Европа и в Предна Азия, но и в цялото Средиземноморие.[18] Утвърдила се здраво на Балканите и в Северното Причерноморие със завземането на Крим, тя постигнала сериозни завоевания и победи над непокорените все още малоазийски владетели. През последните десетилетия на XV и в началото на XVI в. тя преодоляла съпротивата на християнската лига /Венеция, папата, Унгария, Испания и Франция/, завоювала Египет и Сирия /1517/ и с това се установила в арабския свят. След това тя насочила усилията си срещу двама могъщи неприятели — „Свещената Римска империя“ на Карл V в Европа и Персийската държава на Сефевидите.

Поставила в действие целия си военен потенциал, който нараствал непрестанно с притока на богатства от новите завоевания, Османската империя при Сюлейман I Великолепни, наричан още Законодател /1520–1566/, утвърдила господството си, силно и застрашително, на три континента — Европа, Азия и Африка. В течение на повече от четири десетилетия нейната армия осъществила десет големи похода в Европа и три в Азия. Настъплението към Централна Европа започнало със завладяването на Белград в 1521 г. Унгария била поставена под контрол след поражението, което претърпяла при Мохач /1526/. Скоро завоевателите достигнали до стените на Виена /1529/ в двубой с хабсбургските австрийски владетели за господство в Унгария. Със завладяването на Буда в 1541 г. значителна част от Унгария преминала под пряко османско владичество. Неприятелските действия срещу Австрия продължили почти без прекъсване. В големия двубой с Карл V и австрийските Хабсбурги империята влязла в съюз с Франция, чието начало бележи нарочният договорен акт с тази страна /т.нар. капитулации — 1535 г./.

Едновременно с това, воювайки за надмощие в Средиземно море, османската държава утвърди-

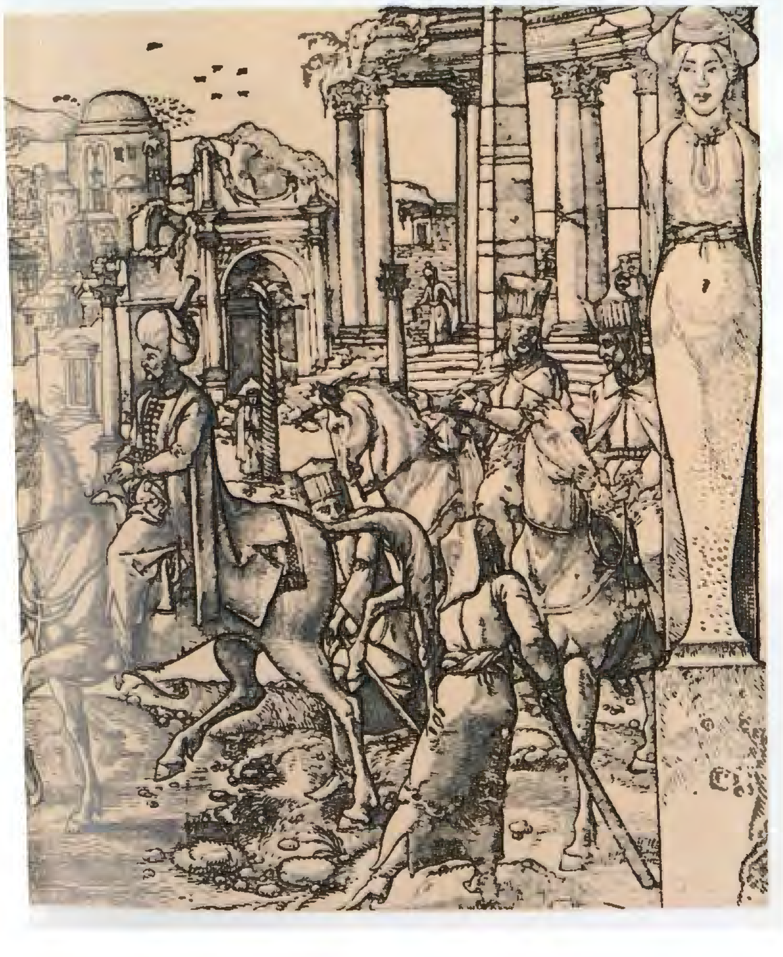

Турците в Цариград — гравюра от П. Кок. Парижка национална библиотека

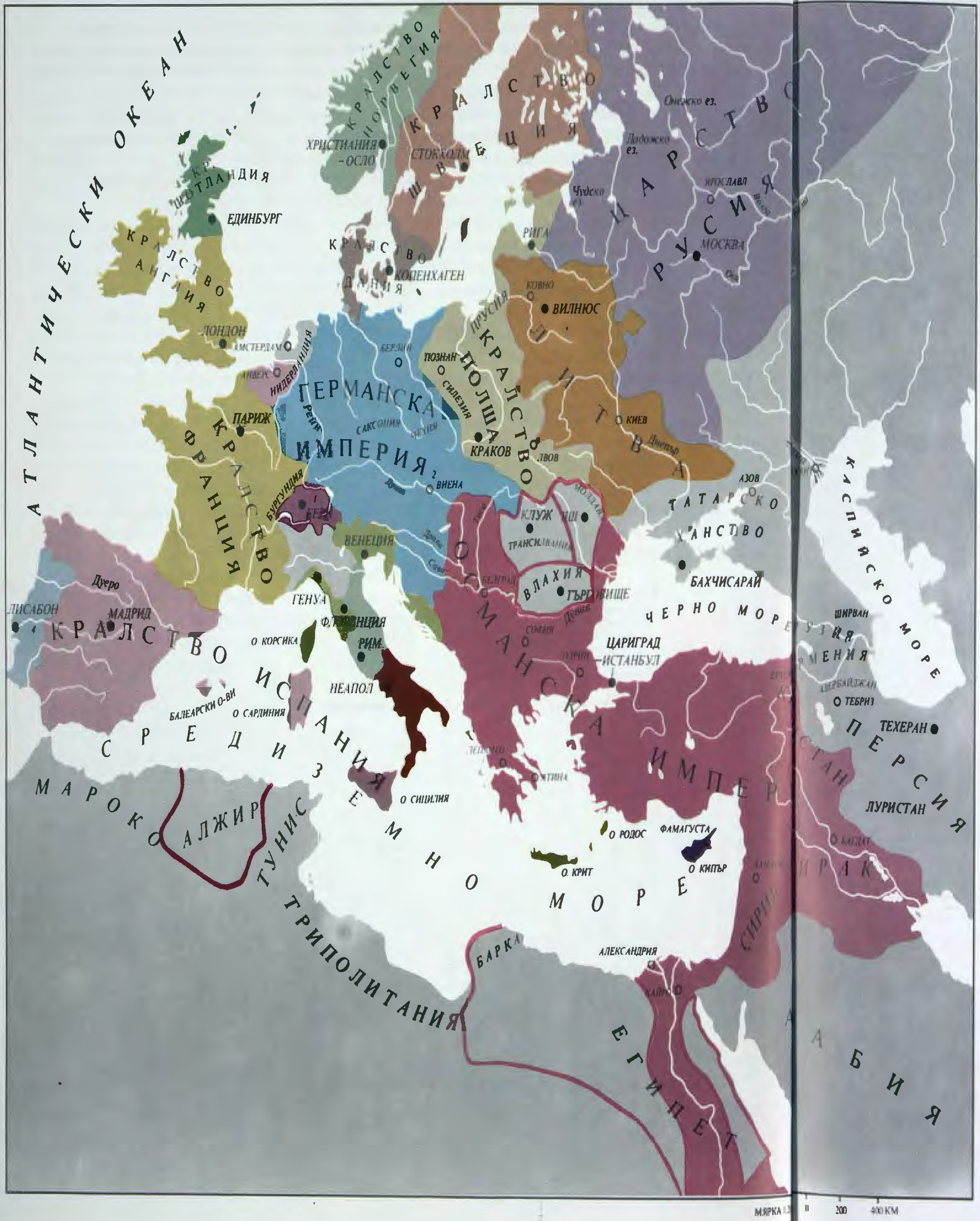
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
КРАЛСТВО НОРВЕГИЯ
ХРИСТИАНИЯ-ОСЛО
КРАЛСТВО ШВЕЦИЯ
СТОКХОЛМ
КР. ШОТЛАНДИЯ
ЕДИНБУРГ
КРАЛСТВО АНГЛИЯ
ЛОНДОН
КРАЛСТВО ДАНИЯ
КОПЕНХАГЕН
Онежко ез.
Ладожко ез.
Чудско ез.
ЯРОСЛАВЛ
ЦАРСТВО РУСИЯ
МОСКВА
РИГА
КОВНО
ВИЛНЮС
ЛИТВА
КИЕВ
Днепър
ПРУСИЯ
КРАЛСТВО ПОЛША
ПОЗНАН
СИЛЕЗИЯ
КРАКОВ
ЛВОВ
АМСТЕРДАМ
НИДЕРЛАНДИЯ
АНВЕРС
ГЕРМАНСКА ИМПЕРИЯ
БЕРЛИН
САКСОНИЯ
БОХЕМИЯ
Рейн
Дунав
ВИЕНА
ПАРИЖ
КРАЛСТВО ФРАНЦИЯ
БУРГУНДИЯ
ВЕНЕЦИЯ
ГЕНУА
ФЛОРЕНЦИЯ
РИМ
НЕАПОЛ
О КОРСИКА
О САРДИНИЯ
БАЛЕАРСКИ О-ВИ
О СИЦИЛИЯ
Дуеро
ЛИСАБОН
МАДРИД
КРАЛСТВО ИСПАНИЯ
МОЛДАВИЯ
КЛУЖ
ТРАНСИЛВАНИЯ
ВЛАХИЯ
ГЪРГЮВЕЦ
БЕЛГРАД
СОФИЯ
ЦАРИГРАД-ИСТАНБУЛ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
АТИНА
АЗОВ
ТАТАРСКО ХАНСТВО
БАХЧИСАРАЙ
ЧЕРНО МОРЕ
ШИРВАН
АРМЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАН
ТЕБРИЗ
ТЕХЕРАН
ПЕРСИЯ
ЛУРИСТАН
КАСПИЙСКО МОРЕ
КЮРДИСТАН
БАГДАТ
ИРАК
СИРИЯ
О РОДОС
ФАМАГУСТА
О КИПЪР
О КРИТ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
МАРОКО
АЛЖИР
ТУНИС
ТРИПОЛИТАНИЯ
БАРКА
АЛЕКСАНДРИЯ
КАИРО
ЕГИПЕТ
АРАБИЯ
МЯРКА 1:3
0
200
400 КМ

Европа
и османските завоевания
до средата на XV в.

ла силата си в Егейския архипелаг със завземането на Родос /1522/ — владение на рицарите /йоанити/ — и повела продължителна война за овладяването на Йемен. Нейният флот, чийто адмирал бил морският корсар Хайредин Барбароса, кръстосвал водите на Средиземно море, нанасял поражения на неприятелите си и извършвал неочаквани опустошителни набези по италианското и испанското крайбрежие.

Войните срещу Иран и Ирак донесли на империята големи териториални придобивки — арабски Ирак с Багдад и западните области на Грузия и Армения /1555/. В завоевателните си начинания тя достигнала до бреговете на Индия в голямата морска кампания край остров Диу.

Включването на нови земи в пределите на Османската империя, овладяването на райони, през които минавали важни търговски пътища, свързващи страни и континенти, открили неспирен приток на приходи от данъци, търговски такси и мита. Тези приходи създавали възможности за поддържане на огромната военна машина и за укрепване на османския режим в многобройните подвластни провинции, в това число и в Европейския Югоизток.

2.
Османска военно-феодална система

СЛУЖЕБНО ФЕОДАЛНО ВЛАДЕНИЕ /СПАХИЛЪК/. ПРОИЗХОД И СЪСТАВ НА СПАХИЙСТВОТО. Установяването на османската феодална система в българските земи било продължителен процес, започнал още със завоеванието. Тя придобила по-ясни очертания едва през втората половина на XV в., и то към края на управлението на Мехмед II Завоевател. Оттогава датира и най-ранното познато досега регламентиране на османската феодална система и администрация, развито и усъвършенствувано по-късно в кодексите на Селим I и на Сюлейман Великолепни.[19] Ранните феодални институции, които се обособили още през XIV в. в османското емирство, сега се дооформили между другото и при силни славяно-византийски влияния. Наистина завоевателите, унищожавайки българската държава, разрушили устоите на съществуващата феодална система. При все това обаче неотложните нужди на държавата в растящото военно напрежение заставили османската власт да заимствува редица заварени порядки и методи най-вече в областта на фискалния живот, главно за да изтръгва повече приходи за държавното съкровище и за господ-

● СТОЛИЦА
○ ГРАД
🟪 ОСМАНСКИ ЗАВОЕВАНИЯ ДО 1566 Г.
▨ ВАСАЛНИ НА ОСМАНЦИТЕ СТРАНИ

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 ШВЕЙЦАРСКА РЕПУБЛИКА
2 АВСТРИЯ
3 ТОСКАНА
4 КРАЛСТВО ПОРТУГАЛИЯ

ствуващата класа. От друга страна, тя се стремяла чрез пряко насилие или асимилация, а също и чрез известни отстъпки или осигуряване на пооблекчен статут за някои категории население да обхване и постави в своя услуга известни среди от покорените и най-вече остатъците от старата управляваща класа, за да разшири по този начин социалните си опори.

Утвърждаваща се по пътя на войната, османската феодална система през XV и първата половина на XVI в. се характеризирала с две основни черти: 1/ поземлената собственост била маркирана от силен централизъм с теоретическия постулат за върховна и неограничена собственост на държавата върху цялата земя, обявена за „мирийска“ /държавна/, но на практика поделена на различни по облик и обсег феодални владения; 2/ основно място в нея заемало владението, свързано със служебни, преди всичко военни задължения към върховната власт — спахилъкът, родствен на византийската прония.

В процеса на завоеванието спахилъкът се наложил като основна форма на земевладение. Той допринесъл за видоизменение на редица военни и аграрни институции, които съдържали силни остатъци от родово-племенните отношения. Старите уджбейове /бейове на граничните области, изградени въз основа на родово-племенната организация/ и другите племенни вождове, между които и тези, осъществили редица завоевания на Балканите, били между първите държатели в българските и изобщо в европейските земи. Основната маса от държатели на спахийски владения били отличилите се във военната служба бойци от племенното опълчение или от новоформираните султански корпуси. От втората половина на XV в. по данни на тимарските регистри[20] нараснал броят на тимариотите — служители от султанската свита. Чрез спахилъка върховната власт налагала и укрепвала принципа на централизма в земевладението, военната организация и администрацията и подкопавала позициите на провинциалната потомствена аристокрация. Налагането му в балканските и по-специално в българските земи е исторически обусловено от следното: в течение на две столетия османската държава осъществявала експанзията си към Средна Европа именно от изходната си база в Югоизточна Европа.[21] А тази напрегната завоевателна политика можела да се осъществява преди всичко чрез осигуряване на дисциплинирана и боеспособна армия и стегнато административно устройство, поддържани на основата на спахилъка. От друга страна, при него възможностите за отцепничество и непокорство на отделните му държатели били ограничени поради наличие на силна централна власт. Той позволявал първоначално да се държат с по-малко усилия в подчинение покорените народи от Европейския Югоизток, далеч по-многобройни от завоевателите, и да бъдат задушавани и потискани по-бързо и ефикасно всички съпротивителни прояви на зависимото население.

Нуждата да се осигури поддръжка за главната част от бойните сили — конницата — определила формата на спахилъците. Спахията получавал като приход определени данъци от населението в точно обозначени селища. В зависимост от размера на прихода имало три вида спахилъци: тимари /с доход до 20 000 акчета/, зиамети /от 20 000 до 100 000 акчета/ и хасове /над 100 000 акчета/.

Всеки от тях имал определен по доход първоначален минимум — кълъч /за тимарите в Румелия — 1000—3000, а за зиаметите — 20 000/. Той бил основата, която не се променяла по размер при смяна на държателите му, предвиден да осигури издръжката на бойците от феодалното опълчение. На този сравнително ранен етап от развитието си, когато държавните приходи не били достатъчни за поддържане на толкова многобройна платена редовна армия, колкото изисквали големите завоевателни мероприятия на османската власт, тимарската система най-удачно разрешила проблема за поддържане на по-значителен военен потенциал. Като предоставило на спахиите част от доходите на подвластните земи, върховното управление осигурило по сравнително най-лек начин материалната база за поддържане на голяма бойна сила.

При налагането на своята власт османците привлекли в армията и дали тимари и на някои местни жители, предимно представители на старата аристокрация и чиновничество. Това били т.нар. спахии-християни. По-голямата част от тях постепенно били помюсюлманчени и към края на XVI в. почти се претопили в турската народност.[22]

Всички държатели на спахилъци в българските земи имали определени задължения към върховната власт. Те трябвало преди всичко да се явяват навреме и да изпълняват добросъвестно службата си във феодалното опълчение под командата на преките си началници — бейлербейовете, алайбейовете, субаши и черибаши. Държателите на по-малки тимари служели сами, екипирани с

Дейсис — икона от Бачковския манастир /1495/. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

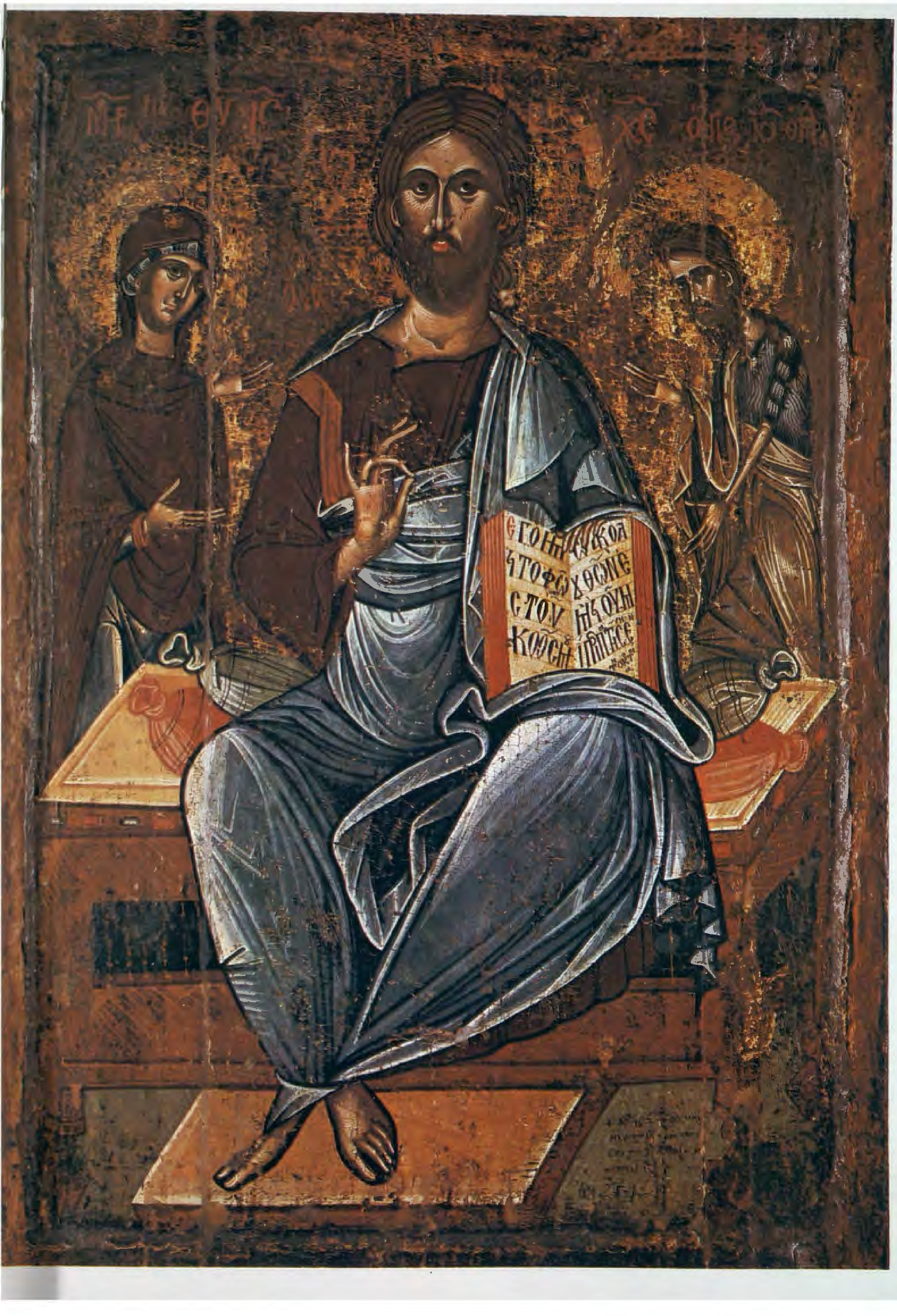

леки ризници /джебе/, а тези с по-приходоносни ленове били длъжни да водят със себе си определен брой въоръжени и поддържани от тях бронирани дружинници /джебелу/ и помощници — оръженосци /гулям/, — да поготвят и някои съоръжения, да се екипират с кожени ризници, обшити с метални пластинки /бьорюме/, и да набавят малки бойни палатки, големи шатри и пр.

Старото османско законодателство забранявало на спахиите да се отдалечават от владенията си. Чрез тази мярка със завидна за онези условия бързина върховната власт съумявала да събере разпръснатите из провинциите конни поделения — най-надеждната ѝ бойна сила през XV—XVI в. Всяко бойно отличие на спахиите се възнаграждавало с увеличаване на доходите им /тераки/. Този порядък ги подтиквал към съвестна служба, правел ги по-бойки и усърдни. Наградата за отличилите се при безпощадното и повсеместно разоряване и ограбване, при кървавите завоевания в земите на много иноверни народи била осигурена.

Всеки от тях получавал дялове земя за феодална експлоатация. Извлечения добив от тази земя чрез непосилния труд на подвластното население спахиите използували между другото, за да поддържат бойната си готовност и чрез това да съдействуват за опазване господството на феодалната класа, за утвърждаване могъществото и гарантиране териториалното разширение на османската държава.

Тази държава, утвърдена в непрестанни войни, се стремяла с всички средства да запази военнослужебния характер на спахилъка и контрола си над него. Затова тя отнемала владенията на отлъчилите се от редовете на опълчението военни, на ония, които не изпълнявали безукорно служебните си задължения или били уличени в някакво углавно престъпление. Чрез тези мерки централната власт държала спахиите в непосредствено строго подчинение и осигурявала до голяма степен тяхната дисциплина.

Нормите на наследственото право за спахилъка били създадени така, че да опазват военнослужебното му предназначение. Те не разрешавали безусловно наследяване. Синовете наследявали владението само ако поемели бащините си служебни задължения. По този начин върховната власт ограничавала възможностите за укрепване на потомствена аристокрация. При това спахийските синове получавали много по-малък от бащиния лен. Върховното управление принуждавало наследниците да напрегнат сили и със собствено усърдие в службата си да увеличат размера на леновете си.

Самото наследяване на спахилъците обаче било първото отклонение от служебния им характер. Така се създавала феодална връзка между тимариота и земята.

Структурата на този вид феодални владения и начинът на разпределението им били организирани все с оглед на набелязаните вече насоки в политиката на върховната власт по отношение на земевладението. Османските закони позволявали всеки спахия да притежава само един кълъч. Съсредоточаването на повече спахилъци у едно и също лице би увредило на централистичното начало в държавата. За да се попречи на раздробяването и понижаването доходността им, била въведена системата на съдружническо владение с посменно служене в армията. Съществували и такива, които били в поделено владение у няколко души, длъжни едновременно да се явяват на военна служба срещу дяловете от общия им тимар /т.нар. хисета/.

Този поземлен фонд бил твърде променлив. Според нуждите на момента и главно изпълнението на съответната служба всеки спахилък можел да бъде отнет от едного и даден на друг, разделен на хисета и зачислен на различни държатели. Посетне пръснатите хисета бивали събирани отново и предоставяни на нов държател и т.н. При наличността на ограничено наследствено право тази практика превръщала спахийската земя в поземлен фонд в непрекъснато движение. Така през XV—XVI в. били сведени до минимум възможностите за утвърждаване на родова поземлена аристокрация.

Османските спахии били ограничени във владелските си права върху дадените им земи. Продажби, покупки или дарения били строго забранени, тъй като върховни собственически права над тази земя имала само държавата, фискът. На спахиите се предоставяла по-скоро власт върху доходите, отколкото върху самата земя, която владеело и обработвало зависимото население. При това размерът на тази власт бил различен за отделните категории спахилъци. Тимариотите и държателите на зиамети — заимите — били лишени от правото да събират цялостно дори редица от онези данъци, които им преотстъпвала държавната власт като доход, необходим за поддържане на тяхната бойна изправност. По сведенията на османските финансови учреждения се установява, че редица такси и глоби, налагани еднократно по определени поводи /т.нар. бадухава/, се поделяли между по-дребните спахии и висшестоящите военно-административни органи — санджакбейовете.

Покрай тези ограничения тимариотите и заимите трябвало да понасят вмешателството на държавните чиновници, като не разполагали с административна самостоятелност в спахилъците. Публичната власт върху зависимото население се осъществявала с помощта на местните военно-полицейски органи — субаши или забити, а по-късно и на пръснатите из провинциите еничари. Тимариотите и заимите не можели да раздават правосъдие. Самите те се отнасяли при съдебни спорове към държавните съдебни учреждения — кадийските съдилища.

С по-голяма власт разполагали ония военнофеодални господари, които получавали т.нар. везирски хасове. Те събирали значителни по размери данъчни постъпления. Тяхно право без ограничения били онези данъци и такси, които обикновените спахии поделяли с висшестоящите си началници. Заради това османското законодателство назовава тези едри спахилъци „свободни", т.е. с по-широк фискален имунитет, за разлика от „несвободните" /т.е. тимарите и обикновените зиамети/. Държателите на везирски хасове получавали още и половината от онези данъци и такси, част от които прибирали в своя полза тимариотите и заимите. Тази категория владение се ползувала и с голяма административна самостоятелност.

Хасовите господари, най-често висши сановници, които пребивавали в средищни селища и оглавявали военно-административно цели райони, упражнявали властта си в хасовете чрез свои хора, т.нар. войводи. Войводите контролирали земевладението на раята, прибирали доходите от хасовете. Те имали и полицейски функции — залавяне на престъпници, налагане наказания за извършени престъпления. Такива функции те упражнявали и над зависимото население в т.нар. неосвободени ленове, когато събирали полагаемата им се половина от данъчната група бадухава. Но и тук върховното управление все пак си запазвало възможност за намеса чрез събиране на голяма група държавни данъци, условно наричани извънредни /аваризи диване ве текялифи йорфие/.

Правосъдие раздавал кадийският съд, при все че изпълнението на тежки присъди в „свободните" спахилъци се осъществявало посредством органите на санджакбейовете.

Между обикновените спахилъци и везирските хасове в българските, както и изобщо в балканските земи съществували чувствителни различия в размера на доходите. Докато през XVI в. хасовете имали годишен доход от няколкостотин хиляди до милион и повече акчета, повечето от тимарите били с незначителен доход. При това властта рядко ги раздавала в техния най-висок размер — 20 000 акчета /средният доход бил между 1000—4000 акчета/.

Тези ограничени доходи се набирали от сравнително малко на брой села, чиито землища били включени в пределите на един или друг тимар. Често дори на тимариотите се давала само част от село или по-скоро от доходите му. В състава на много от ранните тимари фигурират обработваеми земи във и извън землищата на селата, т.нар. мезри, които далеч не носели такъв доход, какъвто давали селските землища, в случаите, когато били обработвани от селяни в прилежащото село или по-далечни села или от придошли отвън полуномади — юруци.

И нещо повече, в известни случаи властта зачислявала на тимариоти съвсем недоходни мезри със задължението съответните спахии „да ги съживят", т.е. да ги направят приходоносни. По сведенията на регистър от края на 70-те и началото на 80-те години на XV в. тимариотът на мезрата Стръмена, с друго име Елиана /Еленско, Великотърновски окръг/, поел задължението да я превърна в доходен източник. Мезрите Мочар и Петрушниче във Видински санджак били зачислени към тимар с обещанието спахията да ги „съживи". Мезрата Кулина в нахия Тимок през 1475 г. била зачислена на служител във Видинската крепост, защото поел задължението да я направи доходоносна. Мезрата Червена вода според един съкратен регистър за Никополски санджак от края на 70-те години на XV в. била включена към владението на никополския кадия, защото той я поискал, като се задължил да я направи източник на доходи. От тях щял да се издържа един спахийски дружинник /джебелу/. В известни случаи дори такива мезри директно били поверявани на самите дружинници. Такъв е случаят с един от дружинниците на тимариот от гарнизона на крепостта Бане, Видински санджак /Баня или Соколец, дн. Сокобаня/, получил „за съживяване" мезрата Испорджe /дн. Изворица, Болевацко/. От сведенията на регистрацията личат дори методите, с които спахиите „съживявали" мезрите или пустеещите села. Те настанявали по тези пустеещи места селяни, дошли от други села.[23] Тези прийоми на властта разкриват усилията ѝ да оползотвори в най-голяма степен всички приходоносни възможности на завоюваните земи с оглед да обезпечи издръжката на феодалното опълчение.

По този път върховното управление се стремяло да възстанови разстроената от завоеванието икономика на овладените вече балкански страни. Разширили се обработваемите площи, изоставени и запустели при големите демографски промени след османското проникване в края на XIV и началото на XV в. Всичко това имало за цел да се наложи и над тях режимът на феодалната експлоатация.

Все за да пази този материален фонд като опора на спахийството, върховната власт следяла дали служебните феодали експлоатират достатъчно целесъобразно отредените им ленове, без да разоряват податното население, главен производител на средства за поддържане на управленческия апарат.

Ограничените доходи на мнозинството от ранните спахилъци подтиквали техните владетели към такова повишаване на доходността им, което да ги избави от затрудненията при поддържане на бойната им екипировка. Това постигали преди всичко чрез усърдие във военната си служба, което се възнаграждавало често с увеличаване на леновете. Понякога те прибягвали към средства, които били изгодни и за върховното управление, също заинтересовано да бъде повишена доходността на земите като основа на военната му сила — спахийското опълчение — и като податен източник за държавната каса. Затова то било благоразположено към желанието на един спахийски началник да се придаде като добавка към тимара му врачанското село Медковец. Той поел обещанието да плаща на държавното съкровище поголовния данък от 500 акчета, дължими от местната рая, докато „[селото] се оживи“, т.е. докато жителите му се замогнат.[24]

Несъществени различия съществували не само между доходите от леновете на дребните и на едрите служебни феодали, но и между тези от личните им имения. В пределите на тимарите, зиаметите и хасовете имало и лични стопанства на спахиите, т.нар. хаса̀-чифлици. Те били неразделно свързани със самия спахилък — властта ги дарявала и отнемала заедно с тях. В личните стопанства влизали едно или няколко лозя, няколко ливади, две-три ниви, а понякога само тръстичища и овощни насаждения. Някои от тимариотите дори не поддържали хаса. Заети в непрекъснати походи, те били лишени от възможността да я стопанисват. Затова и ангарията на селяните в тимарите най-често била изоставяна. Спахиите нямали къде да я използуват при липсата на свое стопанство и я заменяли с паричен откуп. В много случаи незаинтересоваността им от хасата ги карала да я преотстъпват на селяните си с тапия, т.е. да я дават за ползуване със задължението да получат от нея феодална рента.

В обширните хасови домени личното стопанство на феодала било по-голямо. От него се набирали по няколко хиляди акчета годишно. Значителните приходи създавали възможност за по-голямо замогване. Този втори земевладелски момент свързвал допълнително спахията със селската земя като феодален господар.

Османската централна власт, която неотклонно пазела правото си на върховен разпоредител в изградената от нея военноленна система, ограничавала чрез законодателни мерки разширяването на спахийската хаса. „Спахията да не владее [лично] земя в повече от чифлика си.“[25] В случай, че по един или друг начин той продължително време владеел имоти на зависимото население, те биха могли да се усвоят и причислят към неговата хаса само със специално султанско разрешение. Тези мерки целели да се осуетят възможностите спахиите да насочат своите интереси към земевладението и да занемарят основните си военни задължения. Същевременно с това върховната власт се стремяла да запази от посегателства и едноличното стопанство на населението като източник на приходи за поддържане на спахийството и за държавното съкровище.

Въпреки различията в положението на отделните служебни феодали над всички тях с пълна сила тежали контролът и намесата на върховната власт. Като ограничавала в най-голяма степен имунитетните права, тя следяла посредством своите органи състоянието на спахилъците и ги разпределяла съобразно със заслугите и усърдието на техните държатели.

Значителната обвързаност на спахиите и обстоятелството, че те не се разпореждали по своя воля със земите във феодалните си владения поради върховната собственост на държавата, не означават, че те имали право само върху част от добива на тези земи. Правата върху добива, които държавата им отреждала във форма на служебни феодални владения, се разпростирали и върху самата земя. Те засягали зависимото население, което обработвало и ползувало тази земя. Без такава власт спахиите не биха могли да изтръгват от зависимите селяни част от поземления добив, да се разпореждат с включените в леновете им селски стопанства, за да оползотворяват приходите им за поддържане на бойната си готовност.[26]

Значението, което държавната власт отдавала на спахийската система през периода на големите завоевания в Европа, личи от необичайните дотогава преобразования, извършени при Мехмед II Завоевател. Към края на 70-те години на XV в. поради острата нужда от земи и приходи за поддържане на османската военна организация, в центъра на която стояло спахийското опълчение, той конфискувал голям брой феодални домени с най-широк имунитет /мюлкове/ и неотчуждаемите по закон вакъфи в Румелия и Анадола.[27]

ФЕОДАЛНИ ВЛАДЕНИЯ С ШИРОК ИМУНИТЕТ. В периода на османското проникване в българските земи и на Балканите наред с жиз-

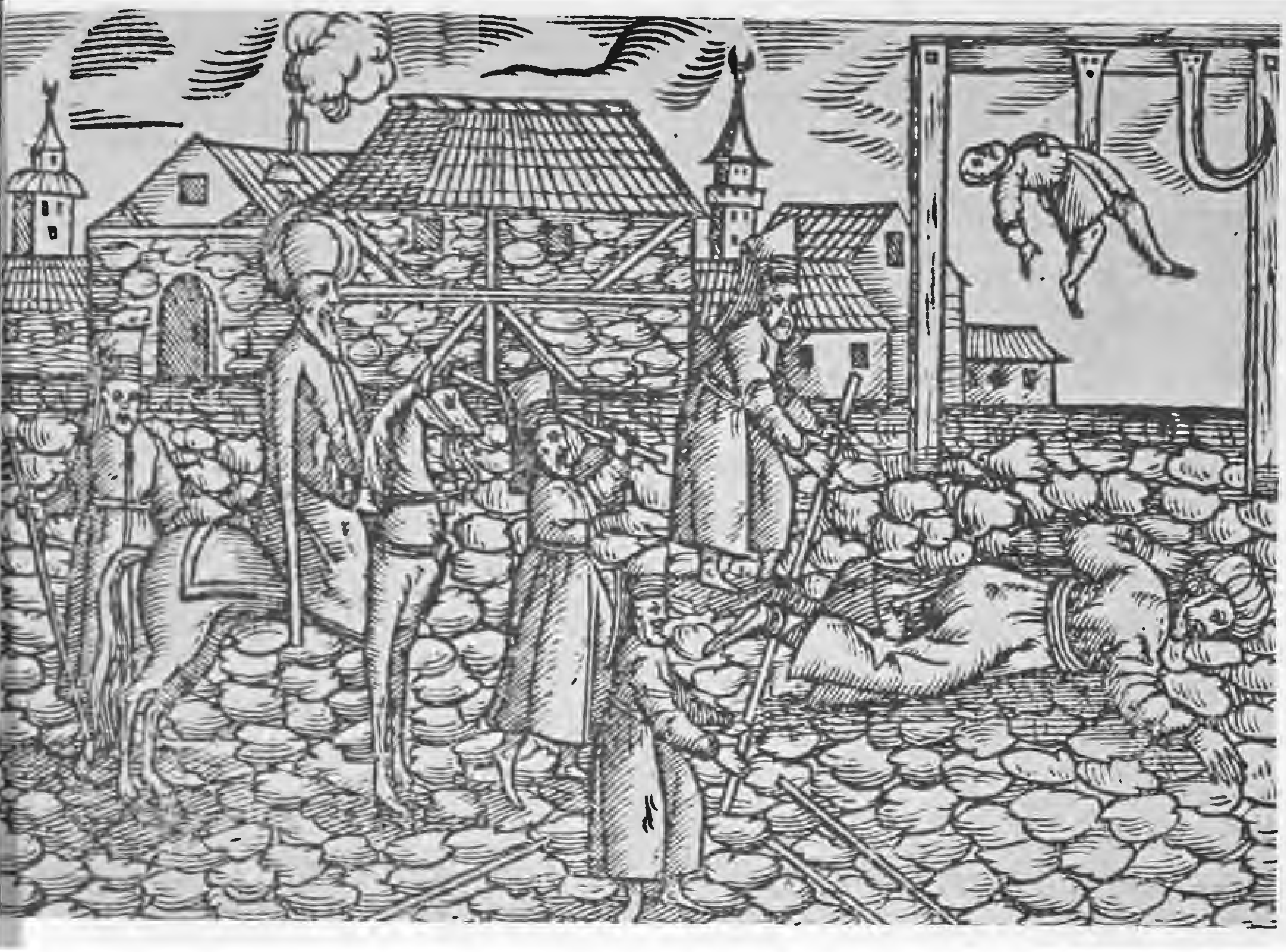

Наказание с окачване на кука — гравюра от С. Швайгер /1577/

нено необходимия за държавната власт спахилък тук били разпространени и друг вид феодални владения — т.нар. мюлкове.[28] Чрез тези владения, над които не тежали никакви служебни задължения и ограничения, върховното управление осигурявало приходоносни имоти за членовете на султанското семейство, за изтъкнати османски пълководци и сановници, на които едновременно били поверени и служебни владения — хасове, — за хора от султанското обкръжение и пр.

Друга категория мюлкове с по-малък обсег и доходност били отреждани за мюсюлмански религиозни мисионери. Част от техните доходи поддържали религиозни учреждения, за да станат притегателни средища за мюсюлманите-поклонници. Те съвсем пряко обслужвали държавната политика на укрепване на мюсюлманския елемент и разширяване на мюсюлманската религиозна пропаганда сред иноверното население. Размерът им бил различен. Много често тези владения включвали по няколко села със землищата им, мезри, оризища, гори, доходите от някои данъчни задължения в градовете или дори самите градове с районите им. Актовете за статута на всеки мюлк и вакъф свидетелстват за известни различия във владетелските правомощия. Но в основни линии от тях е ясно, че мюлковете били неограничена лична собственост на господарите им. Техните притежатели били напълно свободни да ги продават, предават в наследство, да ги подаряват и да ги превръщат във вакъф, т.е. да ги причисляват към категорията на неотчуждаемите и неприкосновени поземлени имущества. Имали най-широк административен имунитет. Освободени от служебна обвързаност към централната власт, те били значителни по размери феодални имения. Покрай обичайните приходи от данъчните задължения на зависимото население, събирани във всички категории феодални владения, мюлковите господари слагали ръка и върху цялостните постъпления от данъците, които в тимарите и зиаметите се поделяли между спахиите и санджакбейовете. В редица случаи дори султанските разпоредби и актове за владение на мюлкове /мюлкнамета/ предоставяли събирането на джизието в полза на владетелите им. Обилни приходи те набирали и от търговски мита, от наеми на дюкяни, складове, ханове, базари и градски средища, които попадали в домените им. Така мюлковата и вакъфската собственост с известен имунитет става третият важен момент, който утвърждавал феодалнопоземления ред и създаването на феодална аристокрация.

Османската власт допуснала и дори улеснила през XV в. развитието на мюлковете в Румелия, които се откъсвали от прекия ѝ контрол поради широките си имунитетни права. Това видимо отстъпление от основната ѝ политика на поддържане служебното земевладение се налагало по важни съображения от фискален характер. Възстановяването на опустошените при завоеванието райони се възлагало най-вече на мюлковите господари. Техните непосредствени икономически интереси ги задължавали да превърнат подарените им от султана земи в източници на по-големи доходи. Улеснени от широките си правомощия, те усърдно настанявали нови поселници, най-вече мюсюлмански колонисти, в пределите на своите обезлюдени или недостатъчно населени, но плодородни владения. Едновременно с това съдействували за икономическото замогване на подвластните им селища чрез редица данъчни облекчения, осигурени на раята в тях. Така например акънджийският началник Фируз бей, владетел на мюлкови имоти, между другото и в Търновско, превърнати във вакъфи, наредил населението на селото Мурад бей /дн. Бяла черква/ да бъде освободено от изплащането на един от основните данъци — ресм-и чифт /поземлено-личен данък на мюсюлманската рая/, тъй като жителите на селото били турци-колонисти.[29]

Румелийският бейлербей през 40-те години на XV в. Касъм паша — мюлков господар, а после и учредител на вакъфа, към който се числяло Дряново — гарантирал специален статут за раята си. Тя била освободена от поземлено-личния данък испенче, от задължението да доставя дърва и сено за помещението на местния управител. Вдовиците и неженените не следвало да плащат данъка джизие. Една категория жители, заети с отглеждането на овце, били напълно освободени от харач и данък за овцете. От друга страна, на основание на заповед от султан Баязид II дряновската рая не била облагана с извънредни данъци. От подобни

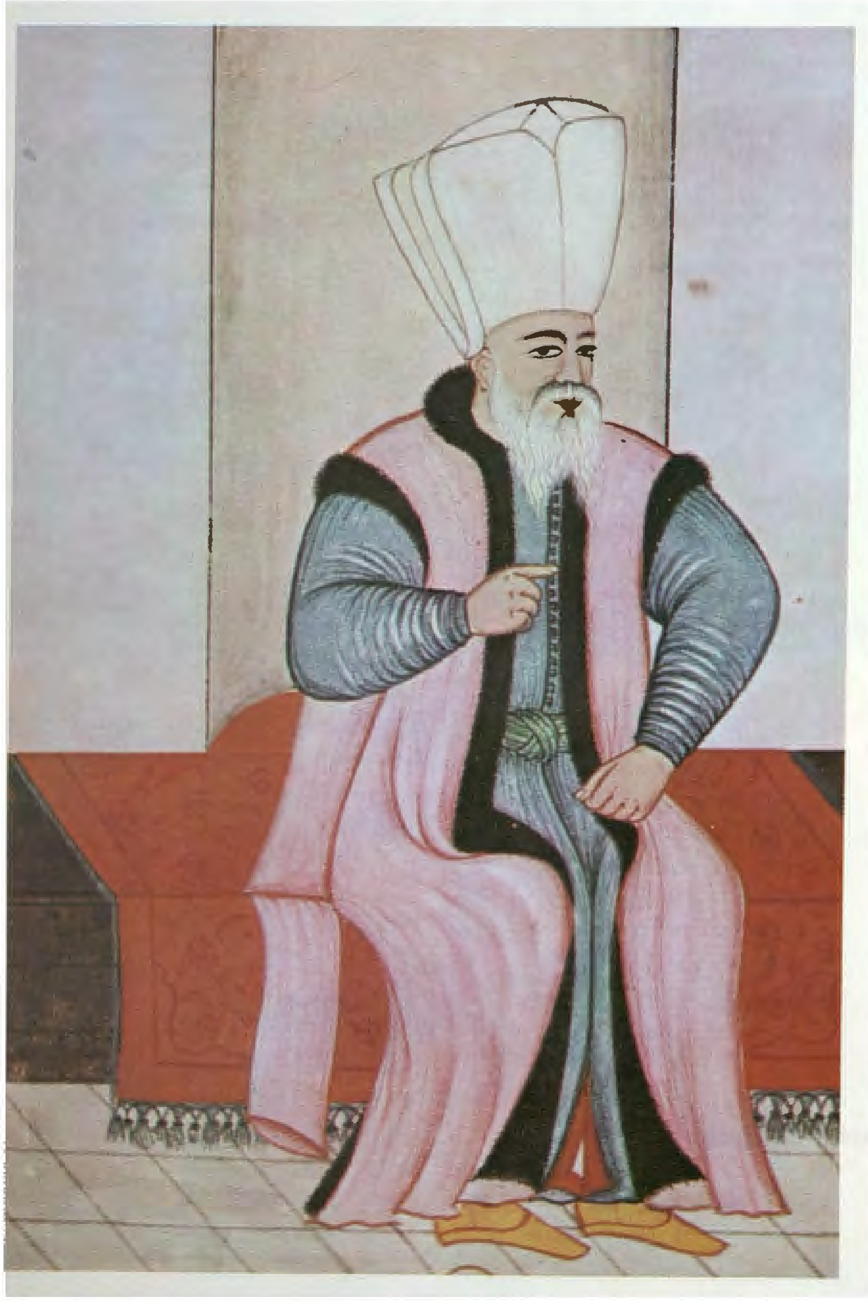

Везир — рисунка от Х. Бек /1586/. Австрийска национална библиотека — Виена

Пленници-християни, водени на работа — рисунка от Х. Бек /1586/. Австрийска национална библиотека — Виена

данъчни облекчения се ползували 60 български домакинства в Дряново, причислени към категорията на т.нар. дервентджии.[30] Без съмнение тези мероприятия допринесли за замогването на селището, което по данни на регистър за XV в. наброявало 85 пълноценни и 2 вдовишки домакинства,[31] а в регистър от средата на XVI в. е посочено с 242 български домакинства, 163 неженени българи, 5 мюсюлмански домакинства и 1 неженен мюсюлманин /може би помохамеданчени българи/.[32]

През XVI в. великият везир Рустем паша закупил като мюлк селото Арнауткьой /дн. квартал Пороище от Разград/ и после го вакъфирал, като побързал да осигури фискални облекчения за част от селяните с условие те да охраняват селището като дервентджии.[33] Обезпечавайки така сигурността му, Рустем паша целел да привлече приток от население към него. За да съживи друго запустяло селище в своя мюлк — мезрата Хърсова пънаръ /дн. с. Хърсово, Разградско/, — Рустем паша преселил в 1553 г. 60 семейства от Арнауткьой и ги настанил там.[34]

По времето на Баязид II /1481—1512/ мезрата в Ловешко, Тръстеник, с друго име Дойранобасъ, станала мюлк на висшия военен сановник Мустафа паша. Чрез усилията на господаря това безлюдно място така се населило и възмогнало, че от мезрата се образували три села, записани в регистъра от средата на XVI в. — Дойранобасъ, Тръстеник и Акча Клисе.[35] Първото е в землището на дн. с. Дойранци, а другите са изчезнали.

Държавната политика за съживяване на обез-

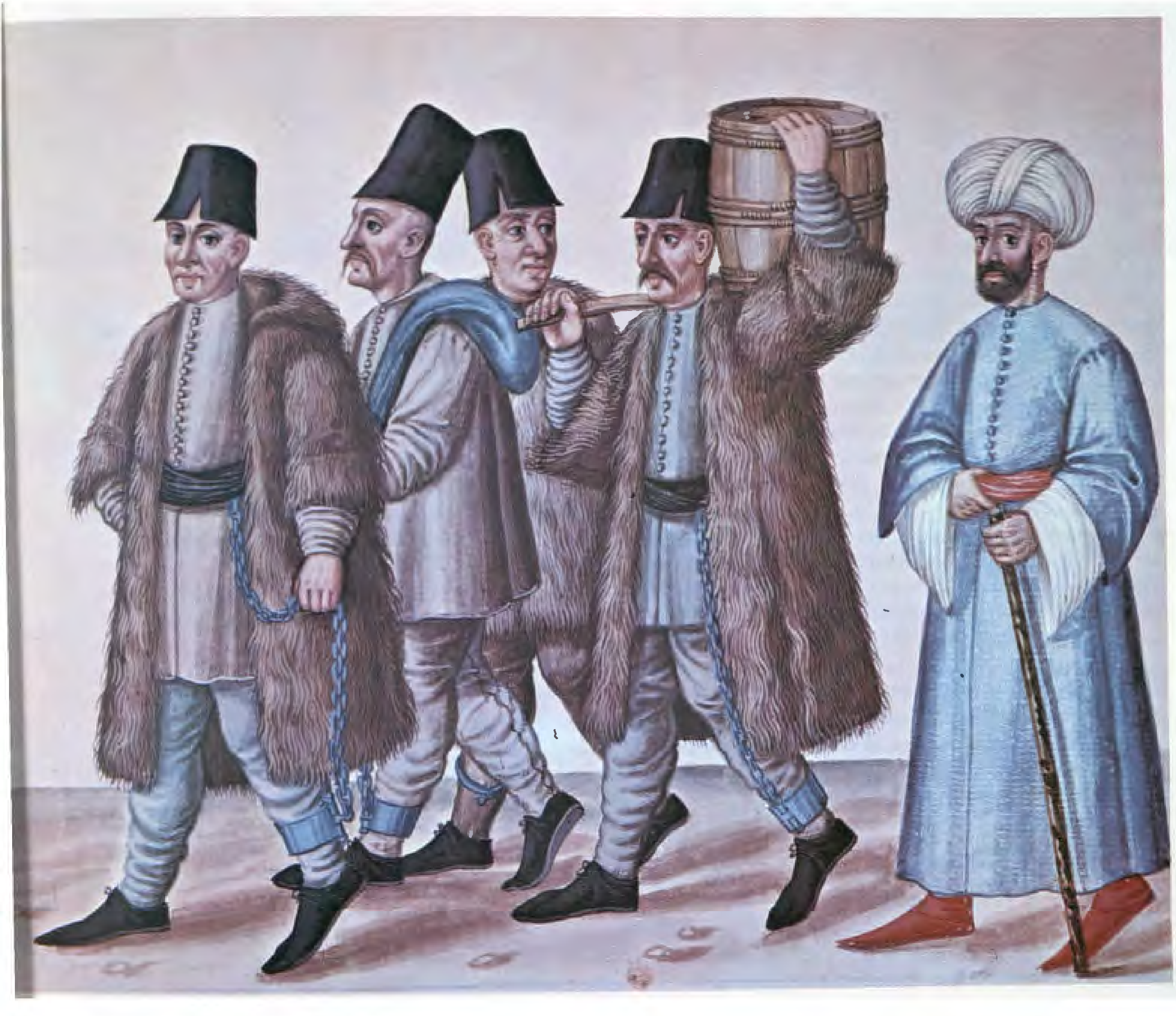

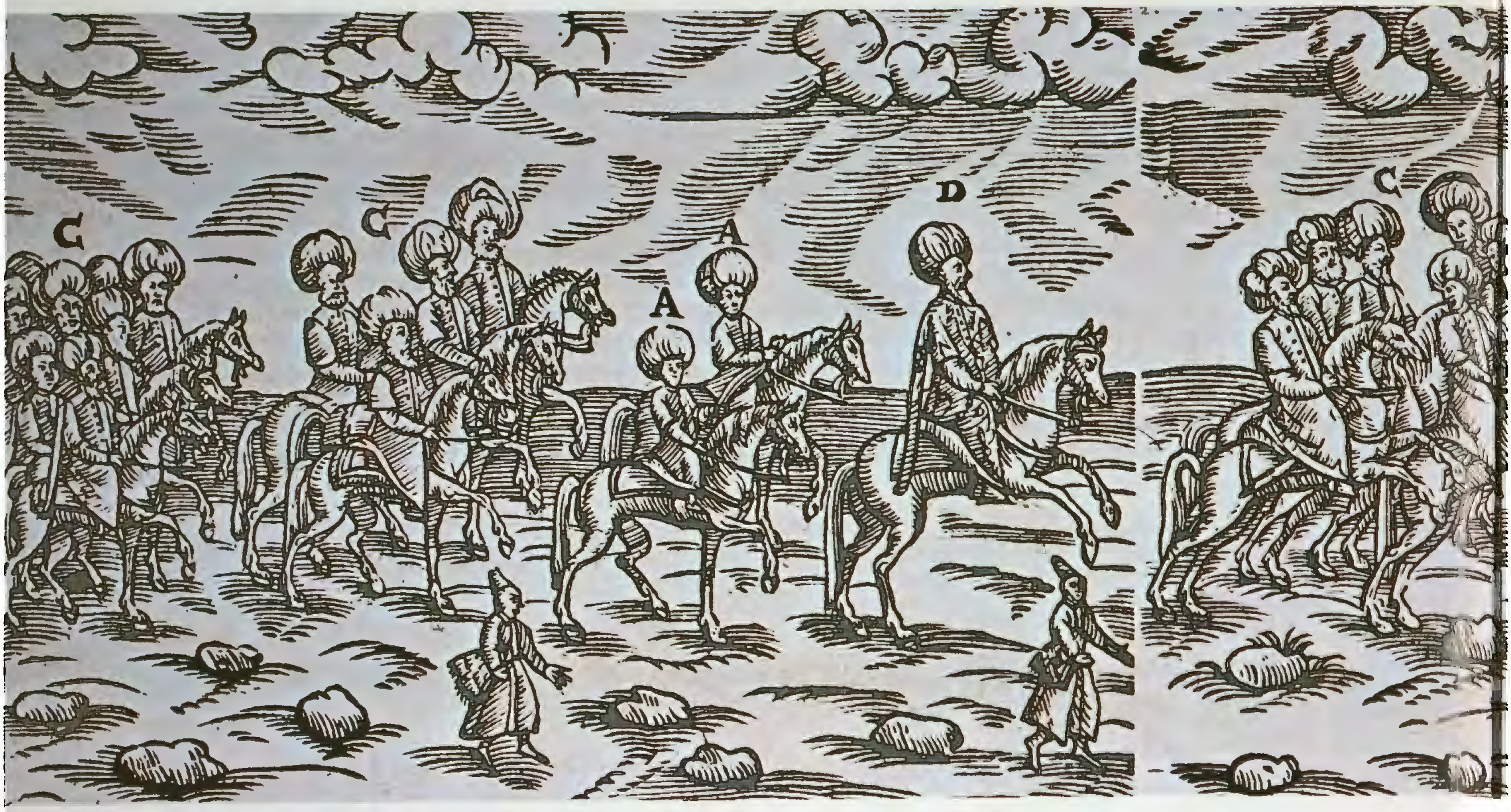

людени, западнали или разпръснати селища посредством системата на мюлкове и вакъфи съвпада и с усилията ѝ за колонизиране с мюсюлманско население на много райони, тъй като мюлковите господари си служели най-вече с такива поселници, за да възстановяват пустеещите села. Връзката между този тип феодални владения и широкия обсег на турската колонизация е най-ярко изразена в области с голямо стратегическо значение, което може да се проследи по сведенията на запазените регистри.

Чрез системата на мюлковете върховната власт възнаграждавала усилията на военачалници, отличили се особено при усвояването на нови територии. Така тя ги насърчавала и в по-нататъшната завоевателна дейност. Чрез такива владения, предоставени в Румелия на разни анадолски бейове и първенци, османската власт се освобождавала от несигурни и своеволни господари в източните райони.

Над мюлковете също тежала заплахата от вмешателство на върховната власт. По повод или без повод султанът можел да ги отнема. Ето защо техните владетели намирали начин да ги поставят под закрилата на законите, като ги превръщали в неотчуждаеми вакъфи. Чрез нарочни завещания, т.нар. вакъфнамета, част от доходите на тия имущества били определени за поддържането на някоя джамия, имарет /благотворително учреждение с обществена кухня/, завие /мюсюлманско отшелническо общежитие/, медресе /училище/, в полза на свещените за мюсюлманите градове Мека и Медина и пр. Така тези имения ставали неприкосновени за вечни времена.

Управлението им се уреждало съобразно с предписанията на завещателите. Последните сами отреждали в завещанията си ръководните длъжности във вакъфите — мютевлия и назър /инспектор/ — за себе си и за потомството си. Пак в завещателните актове те определяли и начина на използуване доходите от предадените на вакъфа имоти, които съвсем не отивали изцяло за религиозни и благотворителни цели. По-голямата част от тях се заделяла за вакъфските управители — мютевелиите. Понеже според условията на завещанията управители били или самите завещатели, или техните наследници, доходите, определени за тях, били в същност доходи, които учредителите на вакъфите запазвали завинаги за потомството си.

Така с превръщането на мюлковете в неотчуждаемо вакъфско имущество господарите им

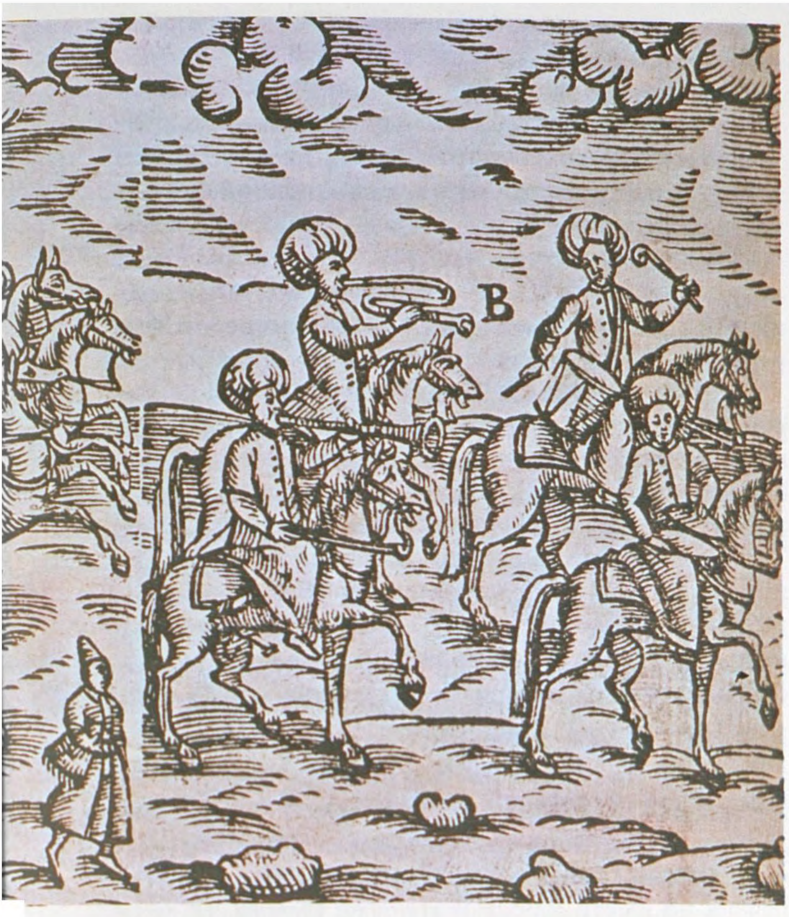

Тържествена процесия при помохамеданчване на християнско дете — гравюра от С. Швайгер /1577/

предпазвали феодалните си владения от посегателството на централната власт. Върху основата на тези мюлкове и вакъфи с узаконените им наследствени права се обособила и укрепнала потомствена аристокрация в Румелия. Родовете на Михалбеевци, Евреносбеевци, Фирузбеевци и пр. поддържали векове наред своята мощ и влияние в балканските земи чрез вакъфи, образувани от някогашни мюлкове.

Все по-честото вакъфиране на мюлкове увеличило приходите, а оттам и влиянието на мюсюлманското духовенство. Това от своя страна допринесло още повече за идеологическото утвърждаване на османския феодален ред.

Вакъфските владения имали твърде широк имунитет. Върховната власт често допускала вакъфското управление да събира дори някои значителни държавни данъци, като джизието, а в много случаи се отказвала и от правото си на т.нар. извънредни данъци. Но не само големият фискален имунитет давал възможност за значителни приходи. Още в ранното си развитие на Балканите вакъфите се слели трайно с градската икономика и черпели по различни пътища средства от по-оживеното градско стопанство. Тези приходи рядко били влагани в производителна стопанска дейност — занаяти и търговия. Обикновено те били оползотворявани по начин, който би изисквал най-малки усилия и рискове. Затова сравнително рано вакъфите започнали да играят ролята на кредитно-лихварски институции.

Много средства получавали вакъфите и от намиращите се в землищата им просторни хасà-чифлици, които били обработвани чрез ангария от вакъфската рая или от т.нар. ортакчии — население с полуробски статут.

Като улеснила в известен смисъл развоя на мюлковете и вакъфите, които се отклонявали от централистичното основно начало на османската феодална система, върховната власт се лишавала от значителни приходоизточници. Те минавали във вечно и безусловно владение, прехвърляли се чрез покупко-продажби от ръка на ръка, без държавата да има видима полза от това преотстъпване на част от приходите.

Заставена да подпомага утвърждаването им по върховни съображения, свързани с политиката на завоевания и укрепване на османското господство в завладените земи, държавната власт влязла в конфликт с утвърденото от нея основно централистично начало. Опора на това централистично начало била военноленната система, чието утвърждаване било от решаващо значение за външнополитическите успехи на империята. Ето защо върховното управление се стремяло да ограничи във възможна степен имунитетните права на мюлкове и вакъфи.

СУЛТАНСКИ ХАСОВЕ. Като предоставила основната част от завладените земи на спахии, мюлкови и вакъфски господари, върховната власт запазила все пак и за себе си част от тези земи. Това били султанските хасове. В тях били включени най-плодородни земи и най-доходни източници, предимно оживени градски средища с големи приходи от търговско-занаятчийска дейност. Такива владения имало на много места — в Солунско, Битолско, Тиквешко, Велешко, Кукушко, Гевгелийско, Дупнишко /дн. Станке Димитровско/, Самоковско, Пловдивско, Одринско, Софийско, Кюстендилско, Видинско и пр. Не били редки случаите, когато върховната власт присъединявала към султанските хасове земи, чиято доходност се била разраснала, минни находища и пр., които се числели преди това към тимари, мюлкове и пр. Всички приходи от данъците в рамките на тези владения се прибирали без ограничения за личната султанска каса.

Султанските хасове се управлявали от войводи, които контролирали земевладението, събирали данъците от зависимото население и упражнявали известни полицейски функции подобно на войводите от везирските хасове: налагали глоби, залавяли закононарушители, препращали ги на кадията или чрез свои хора изпълнявали на място присъдата за извършено престъпление. Те били подръчен поземлен фонд на централната власт, към които тя прибягвала и отделяла части от него, за да ги даде като спахилъци и да укрепи военноленната система. Когато подобни владения останели по една или друга причина без господар, те отново били връщани към фонда, от който произхождали.

Така с установяването на османското господство в българските земи спахилъкът, който заемал главно място в системата на феодалното земевладение, заменил едрия феодален домен с широки имунитетни права от времето на средновековната българска държава.

3.

Държавна организация, военна и административна уредба

ЦЕНТРАЛНО УПРАВЛЕНИЕ. С унищожаването на средновековната българска държавна организация нейните територии били включени в рамките на османската държавна система. Интересите на феодалната класа и върховните задачи на държавната власт се пазели и осъществявали чрез органите на централното и местното управление,[36] с които българският народ бил в непосредствен досег.

При създаването на своята управленческа система османците използували предимно опита на предхождащите ги ислямски деспотии в Близкия и Средния Изток. Наред с това те заимствували редица институции от славяно-византийски произход, които включили в своя държавен апарат косвено — чрез селджукската административна традиция — или пряко — в хода на завоеванията в Балканския полуостров. Както всички средновековни ислямски държави, Османската империя била деспотична теократична монархия. Централизираната върховна власт се олицетворявала и се представяла чрез личността на владетеля-султан. Той носел всички най-висши прерогативи на властта, без да ги дели с когото и да било. Теоретично нямал лична или обществена отговорност пред никого освен пред Пророка и Аллаха. Султанът концентрирал в ръцете си всички изходни позиции на върховната власт. Според османската концепция за управлението той ръководел и контролирал основните сфери на държавния живот. Монархът бил първи военачалник, най-висша законодателна и съдебна инстанция, главна фигура в религиозния живот на империята. Неговото еднолично мнение по всички държавни, военни, административни и т.н. въпроси било неоспоримо. Той решавал въпросите на войната и мира.

Абсолютните правомощия на монарха се коренели в тюркската племенна традиция, при която вождът имал изключително широка власт. Това било основата на султанския абсолютизъм, който достигнал своя завършен вид към средата на XV в. Тогава били изживени почти всички остатъци от родово-общинния строй. Мехмед II бил първият османски владетел, който би могъл да се счита за неоспорим, абсолютен монарх. Тази тенденция достигнала върха си при управлението на Сюлейман Законодател. Едноличният принцип на управление действувал така силно, че властта в империята била съхранена в ръцете на една единствена династия повече от шест века. Всички 37 османски султани принадлежат към една династия. Наречена на името на основателя си Осман, тя дала името и на държавата — Османска империя.

Следвайки изискванията на шериата /мюсюлманския религиозен закон/, владетелят бил считан за върховен собственик на земята — основно средство за производство при феодализма. Едновременно с това той бил неограничен, пълновластен господар на всички свои поданици независимо от техния социален и правен статут, от вероизповеданието или икономическото им положение. Султанът бил неограничен деспот, чиято власт намирала санкция и оправдания в мюсюлманската религия.

До края на XVI в. османските султани реално носели прерогативите на властта и изпълнявали произтичащите от тях ръководни и контролни функции. Те командували войската при военни походи, непосредствено участвували в държавното управление, грижели се за законодателството, лично направлявали външната политика на държавата. Още в зората на Османската империя в системата на централното управление се формирала една изключително важна институция — диванът. Това бил владетелски съвет, традиционен за Изтока. В него участвували лицата, ръководещи основните направления на държавния механизъм. Оформянето на състава на дивана фактически отразявало процеса на изграждането на османската военно-административна машина. Най-рано, още при Орхан, била създадена длъжността на везира, главен съветник и помощник на султана. При Мурад I с разширението на територията и усложняването на военно-административните проблеми броят на везирите се увеличил на двама, единият от които носел титлата велик везир. Той бил считан за пръв заместник на султана. В ранния състав на дивана били включени кадъаскерът, отговарящ за правните и религиозните проблеми, нишанджията, пазител на държавния печат, и дефтердарят, занимаващ се с финансовите въпроси. По-късно съставът на дивана се увеличил, включвайки командирите на новосъздадените военни формации: агата на еничарите, капудан паша /главен адмирал/ и реисюлкитаба,отговарящ за външната политика. Съставът на дивана се променял с увеличаване или намаляване броя на кадъаскерите и дефтердарите съобразно с териториалните изменения на империята.

Този помощен султански съвет до края на XVI в. имал подчертано спомагателни функции. Той бил председателствуван лично от султана и имал задачата да го осведомява за състоянието и проблемите на основните сектори в държавния живот. Владетелят обаче си запазвал правото на еднолично решение.

Постепенно османците създали сложен административен апарат, многостепенна система от канцеларии, които осъществявали конкретни ръководни и контролиращи задачи. Към дивана се създали редица канцеларии, занимаващи се с дипломатически, протоколни и административни въпроси.

Финансовите въпроси се ръководели от специално учреждение, т.нар. дефтерхане. Неговите 25 отдела следели както за всички видове приходи на държавата, чийто основен източник били многобройните данъци, така и за разходите по издръжката на платената армия, административния апарат и за състоянието на феодалното земевладение. Към дефтерхането под прякото ръководство на главния дефтердар се намирала и държавната хазна.

ВОЕННА ОРГАНИЗАЦИЯ. Османската империя изграждала своя държавен апарат в хода на непрекъснати войни и завоевателни походи, поради което цялата система от централни и местни институции била тясно свързана с военната организация. Това пълно подчинение на административния, финансовия и дори правния апарат на изискванията на армията дава основание К. Маркс да я нарече „единствената военизирана държава на Средновековието“[37]. Османската военна организация, следвайки тюркската традиция, включила редица елементи, заимствувани от по-старите ислямски държави, главно на Румското селджукско султанство, които доразвивала и видоизменяла съобразно със собствените си нужди.

Първоначално основната военна формация била племенната конница — мюселем. В епохата на завоеванието в Мала Азия и на Балканите по примера на селджуците се обособило феодалното опълчение от спахии, издържащи се от феодалната рента на тимари. Постепенно спахиите се превърнали в дребни феодали — най-масовата прослойка на османската феодална класа. Така основната военна сила на империята — спахийската конница — още през XV в. се оказала пряко свързана със земевладението и преразпределението на феодалната рента. В своята бойна организация спахийската конница запазила тюркската традиция. Тя се състояла от две големи подразделения, формирани от бейлербействата Анадол и Румили съобразно с тимарските владения на войниците. Всяко подразделение се деляло на крила — ляво, дясно и средно — според географското разположение на тимарите. В крилата спахиите били групирани в по-малки подразделения — санджаци.

Системата на военна организация била толкова съществена за бързото и ефективно събиране на войската, че станала основа на административното деление на империята. Командирите на съответните военни групировки — бейлербейове, санджакбейове и др. — изпълнявали и функциите на граждански управители на съответните административни единици.

Друга основна военна формация в Османската империя била постоянната платена армия, наречена капукулу. Нейният първообраз бил племенният пехотен корпус яя, който бил създаден от Орхан като военна дружина, подчинена напълно на вожда, за да разполага със сила, противостояща на племенното опълчение. Разширението на османската агресия в славяно-византийските територии през втората половина на XIV в. наложила промени в бойната тактика на завоевателите. Гъстата мрежа от крепости и крепостни съоръжения не можела да бъде преодоляна единствено с набезите на конницата, а честото прилагане на обсади изисквало увеличаване на пехотните сили.

От времето на Мурад I, за да набере войници за своята пехотна войска, османската централна власт въвела специален данък — пенджик, — като вземала всеки пети от водените след набези военнопленници. Тези лица след насилствено помюсюлманчване и специална идеологическа подготовка формирали първите отряди от т.нар. еничарски корпус — османска постоянна платена пехота. От средата на XV в. рекрутите за еничарски корпус започнали да се събират от немюсюлманското население на империята чрез кръвния данък /девширме/.[38] Първото сведение за събиране на християнски момчета датира от 1395 г. През XV в. било узаконено като задължителна тегоба периодичното събиране на юноши от немюсюлманските поданици, които след принудително помюсюлманчване и продължителна подготовка, целеща тяхното пълно откъсване от етническата им среда и окончателното им ислямизиране, били използувани за нуждите на османската държава. Събирането на деца чрез девширме от българския народ продължило три столетия. Най-късната известна дата за налагане на тегобата е 1705 г.

Османските източници, както и сведенията на чуждите пътешественици показват, че девширмето било провеждано в различен интервал — три, пет или седем години. В ранните векове при особено тежко военно напрежение то ставало ежегодно. Сигурни данни за рекрути чрез девширме има от 1567, 1601, 1610, 1622, 1646 и 1705 г. Запазената документация отразява само част от събиранията на вземаните от властта юноши. Според европейски свидетелства 20% от подрастващото мъжко поколение, т.е. всяко пето момче било откъсвано от българския народ, за да бъде загубено безвъзвратно. Твърде откъслечната, лишена от точни числови показатели информация не позволява да се посочат каквито и да било цифри за реалните загуби на народността ни чрез кръвния данък. Но като се имат пред вид неговото вековно прилагане, големият процент на вземаните младежи и честите събирания, с пълно основание можем да я окачествим като едно от най-жестоките и същевременно най-резултатните средства в османската политика за ислямизиране на покорените балкански народи, в това число и на българите.

От съхранените източници личи, че тази тегоба имала не само количествена, но и качествена страна. В султанските заповеди, издавани при акциите за събирания, винаги се подчертавало, че трябва да се събират не какви и да е младежи, а „най-добрите“, „най-красивите“, „най-умните“. Това показва, че чрез девширмето централната власт подбирала най-перспективната част от подрастващите, за да ги включи в своята военна и административна организация, не само да ги отнеме, но и да ги противопостави на народа им. Показателен е фактът, че от 48 велики везири, управляващи империята между 1453 и 1635 г., 22 били славяни, гърци и албанци, преминали в исляма чрез девширмето.[39]

От тегобата била освободена, и то за кратък период, раята от вакъфските владения и рударските селища, но, както се вижда от една султанска заповед от 1622 г., тя твърде рано била лишена от тази привилегия.[40]

Акциите по набора на девширме се извършвали от специални еничарски части. Централната власт своевременно предупреждавала местните администратори, които в определен ден трябвало да подсигурят явяването на всички християнски младежи на предварително посочено място. В султанските заповеди многократно се изтъква, че родителите, които се опитвали да скрият децата си или да ги подменят с цигани и безпризорни, щели да бъдат наказвани със смърт.[41] Суровостта, с която централната власт преследвала всякакъв опит за укриване на деца, е не само косвено свидетелство за масовите опити да бъдат спасени синовете на народа ни от посегателствата на османците, а и за това, колко необходими били рекрутите от девширме за империята.

Събраните момчета били изпращани със специален конвой в еничарските казарми в Одрин, Бруса и Цариград, където те били помюсюлманчвани. След това младежите били разселвани в мюсюлманска среда в Мала Азия и използувани като домашни слуги, земеделски работници, занаятчийски чираци, за което не получавали никакво възнаграждение. Тук те трябвало да научат турски език, да възприемат турския бит и нрави, да изучат мюсюлманските религиозни догми. Няколкогодишният престой в ислямска среда в младата им възраст осигурявал промяната в тяхното религиозно и народностно съзнание. Тежките условия на живот, при които били поставени, целели тяхното морално превъзпитание. Тук те трябвало да забравят етичните и моралните ценности на българската възпитателна традиция и да се превърнат в жестоки, лишени от общочовешки добродетели мъже, чийто единствен житейски смисъл следвало да бъде фанатичната преданост към исляма и вярната служба към султана. Тази жестока система се оказала в повечето случаи напълно резултатна.

След няколкогодишен престой младежите отново били събирани в еничарските казарми, където се извършвал техният втори подбор. Най-красивите и умствено развитите младежи били изпращани в двореца, за да запълнят голямата фор-

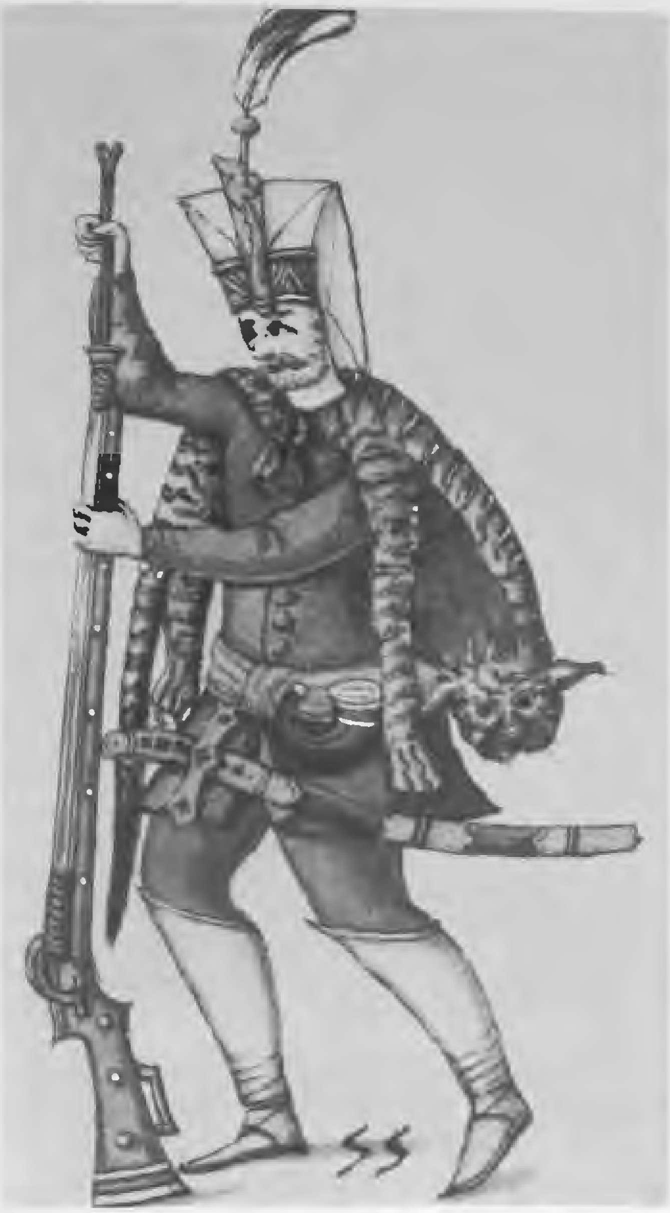

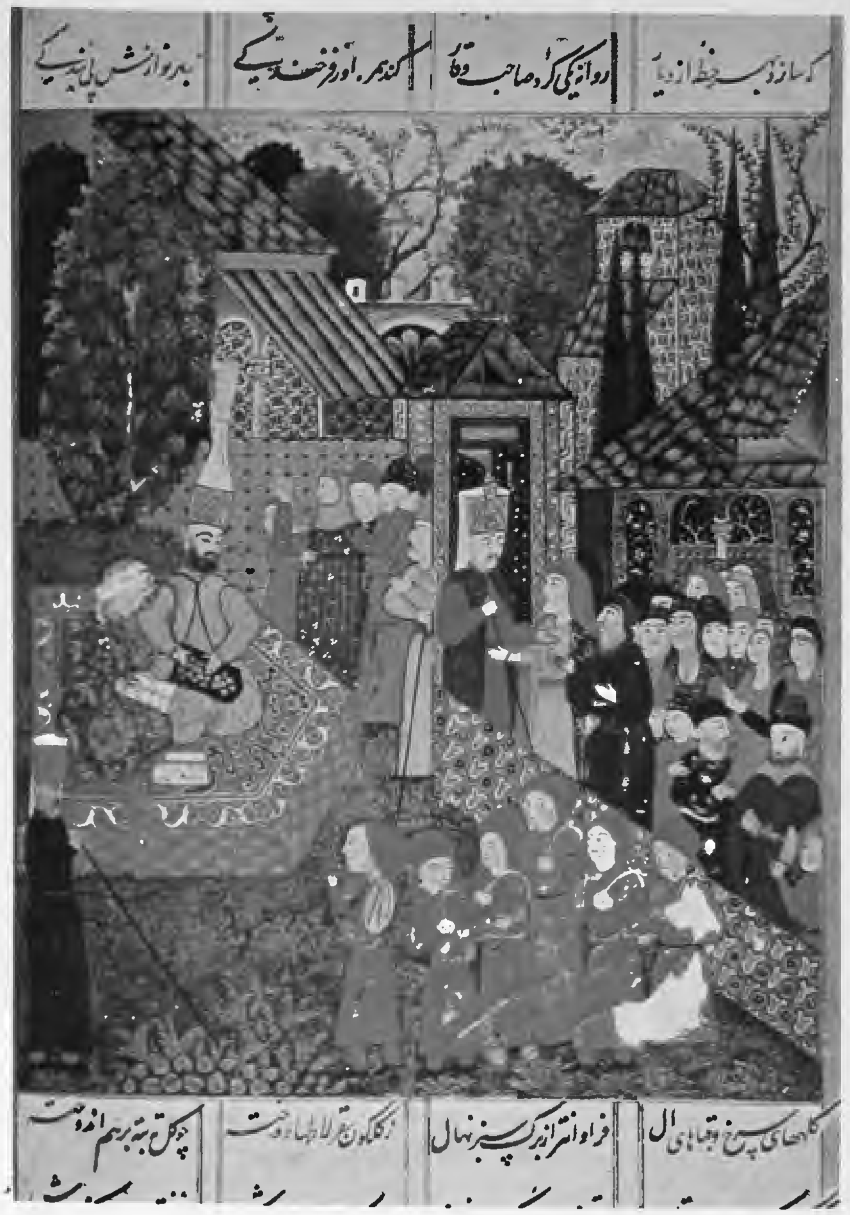

Еничарин — рисунка из Costumes de la Turquie, pl. 54. Парижка национална библиотека

Кръвен данък — османска гравюра. Музей „Топкапъ сарай“ — Цариград

мация на ичогланите — прислужници, — от които се подбирала и личната прислуга на владетеля. Мнозина от тях оставали слуги в обширния османски двор, а една минимална част чрез прекия си достъп до владетеля имала възможност да се добере до политическа, административна и военна кариера. От тази твърде тясна среда се подбирали бъдещите управници на империята. Фактически кръвният данък осигурявал достъп до висшите сфери на управление на една минимална част от събираните младежи, при това след като те напълно изгубвали своето народностно самосъзнание. Голяма част от тях били включвани в редиците на еничарския корпус, за да бъдат използувани като пушечно месо в завоевателните войни на империята.

Събраните младежи преминавали през специална военна подготовка в корпуса на аджемиогланите, а след това чрез тържествена церемония, наречена чикма, били вписвани в състава на еничарския корпус и разпределяни в отделните му части. И в корпуса тяхната идеологическа обработка не прекъсвала. Чрез ордена на дервишите — бекташи — в еничарските части бил поддържан изключително фанатичен ислямски дух. Лишени от

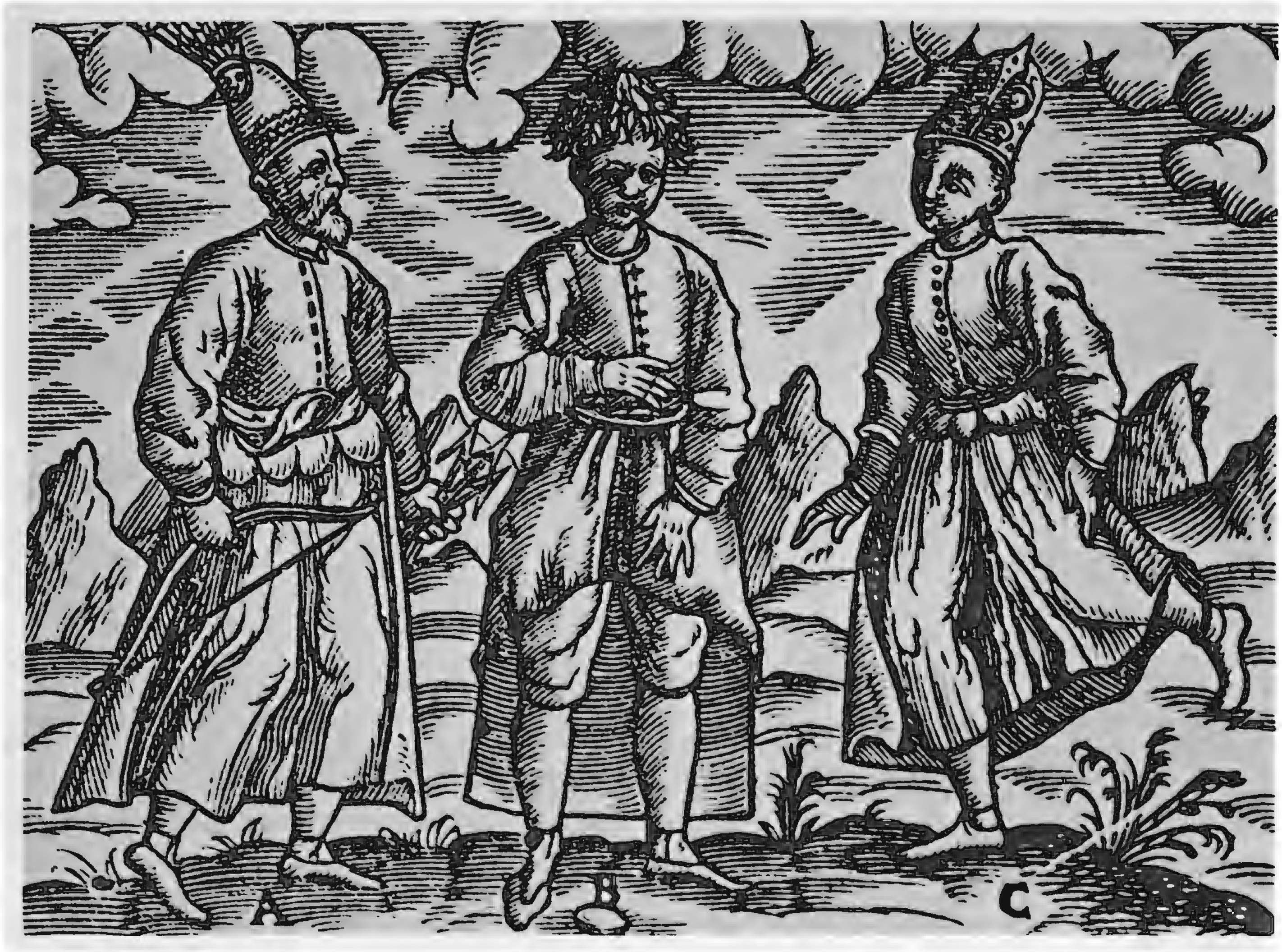

Християнски момчета, приготвяни за еничари. Гравюра от С. Швайгер /1577/

естествена семейна среда, от всички радости и грижи на нормалния човешки живот, те се превръщали в сляпо и вярно оръдие на султанския абсолютизъм, насочвано както срещу външните врагове на империята, така и срещу всички онези сили вътре в нея, които се опитвали да се противопоставят на съществуващия държавен ред. Еничарите били тези, които потушавали безмилостно въстанията на покорените народи и бунтовете на спахийската конница.

Значителна част от момчетата, събирани чрез девширмето, оставала извън състава на пехотата. Те били използувани като работна сила във владенията на султана или на представителите на османската феодална класа. При всички случаи обаче независимо от бъдещата им съдба тези момчета били загубени завинаги за българската народност.

Първоначално еничарската пехота била използувана като щурмови отряд. По-късно тя многократно увеличила състава си, за да се утвърди като главна бойна формация. Основната организационна единица на корпуса била ортàта. Ортите — 198 на брой — се групирали в три по-големи подразделения: секбан, бюлюк и джемаат. Била създадена сложна йерархия от офицери, начело на които стоял командирът на корпуса — агата на еничарите. В първите векове от съществуването на еничарската пехота тя наподобявала военно-рицарски орден. Еничарите живеели в специални казарми в Одрин, Бруса и Цариград, нямали достъп до земевладението и право да създават семейства. Считали се за роби на султана, откъдето идвало и наименованието на цялата корпорация капукулу — роби на Портата. Имали специален юридически статут, който ги поставял над действуващите закони. Те били под личното разпореждане на султана. Дълго време еничарите били действително елитна войска, която имала значителен дял за османските успехи в Европа, Азия и Африка. Към платената армия били включени т.нар. шест бюлюка подразделения от конници и артилерия, които имали еднакъв с еничарите статут.

Освен двете големи военни формации в първите векове съществували по-малки поделения, като акънджиите, азебите, бешлиите и др., които изпълнявали ролята на авангард при османските походи, както и многобройни обслужващи единици.

Османската империя се утвърдила като средиземноморска държава и създала значителен флот. Първоначално флотилията ѝ се състояла предимно от галери, в които се използувала силата на военнопленници. Флотата се обслужвала от две поделения войници азеби и левенди, по-голямата част от които принадлежели към платената войска.[42]

Изграждаща се като държава в хода на непрекъснати завоевания империята подчинила цялото си устройство за нуждите на войната. Практически голямата част от мюсюлманското население било включено в армията. Това ѝ давало възможност да разполага със значителен човешки потенциал, необходим за осъществяването на нейната агресивна политика през XV—XVI в.

Централизираният деспотично-теологичен характер на Османската империя ѝ осигурявал надмощие в хода на завоеванието на Балканите, Мала Азия и Южното средиземноморско крайбрежие. В следващите столетия обаче той се оказал съществена пречка в нейното развитие. Превърнат в догма, той не давал възможност за никакви реални реформи и обусловил неизбежния упадък на империята. Военизирането на османското общество също довело до отрицателни резултати, приучвайки господстващата народност към паразитно, нетрудово съществуване.

АДМИНИСТРАТИВНО УСТРОЙСТВО НА ПРОВИНЦИИТЕ. В процеса на европейските си завоевания османците оформили административното разпределение на владенията си. Това разпределение непрестанно се променяло в зависимост от задачите на завоеванието и с оглед на по-крепкото утвърждаване на властта в завладените земи.

Още при първите си стъпки в обособяването на отделните административни области завоевателите запазили очертанията на феодалните владения такива, каквито били те до падането им под османска власт. В административната номенклатура от този период те понякога фигурират с имената на старите им господари. Така Видинското царство на Иван Срацимир станало Видински санджак, владенията на Константин Деян се запазили в санджака Костандилй /т.е. Константинова земя/, Никополският санджак почти напълно обхванал Шишманова България. В югозападните български земи имало административна област с името Вълкашин.[43] Вероятно това били стари имения на известния феодал. Запазени били и дребни феодални владения, като Червен, Коритенград, Мраморница, Богдан, Оливера и мн. др.

Завладените до 40-те години на XVI в. земи на Балканите османците групирали в голяма административна единица — Румилийското бейлербейство. След завладяването на Буда/1541/се създали бейлербейства или еялети от новозавоюваните територии в Европа. Румилийското бейлербейство, или по-късно Румилийският еялет, се управлявало от бейлербей или мир-и миран. Седалището му било отначало в Одрин, а след това в София. Той бил избиран между висшите султански чиновници и носел титлата паша, а от XVI в. нататък — везир. Отначало румилийският бейлербей разполагал с голяма власт в обширната територия на единствения в Европа еялет — Румили. По-късно тази власт намаляла поради създаването на нови еялети.Основната задача на бейлербейовете била да поддържат в изправнóст подведомствената им военна сила в провинциите и да ръководят военноленната система. Като върховен орган на административната власт те били ограничавани само от кадиите.

Бейлербейовете упражнявали правата си на висши служители посредством своя канцелария с подведомствени чиновници. Трима от тях се занимавали с регистрацията и контрола на ленните владения в еялета. Върховен финансов началник бил малдефтердаръ, който направлявал приходо-разходите на властта. Между чиновниците на еялетското управление бил и мефкуфатчията. Основното му задължение било да управлява овакантените ленове и да събира приходите от тях за местното съкровище. Подобно на върховния султански съвет /дивана/ и бейовете имали свои съвети — дивани, — които обсъждали и разрешавали въпроси, свързани с управлението на областта.[44]

Румилийското бейлербейство имало свои по-малки подразделения — военно-административни единици /санджаци, лива/. В ранния период от управлението на Сюлейман Законодател те били 29. Начело стояли санджакбейовете или мир-и лива, имали ранг на паши и се назначавали направо от върховната власт, макар и по указание на бейлербейовете. Те подпомагали последните във военно-административния сектор и изпълнявали както техните, така и заповедите на султана.

Българските земи, числящи се към Румилийския еялет, били включени в следните санджаци: СИЛИСТРА — който се разстилал от Дунавското устие на юг до Велека и Сакар планина. В него влизали Добруджа, Източното Лудогорие, Източна Стара планина и Североизточна Тракия до Манастирските възвишения; НИКОПОЛ — от Дунав до Стара планина, на изток до линията Шумен — Силистра, а на запад до Враца и Белоградчик; ВИДИН — долината на Тимок до Дунав и планините Еничарски вис, Гарван, Кучай, Озрен и Свърлиг; ПАША — който включвал Одринско, Елховско и Пловдивско, долината на Горна Марица /без Старозагорско и Хасковско/до Ихтиманските възвишения, Родопската област и Беломорието, долината на Места, на Долна Струма южно от Беласица, Вардарската долина без района на левите вардарски притоци, долината на Бистрица до планините Мала Опара, Грамос, Бурунос, Чапча и Олимп; ЧИРМЕН — обхващал района между Средна гора и Стара планина на изток от Стряма, левия бряг на Долна Арда и Манастирските възвишения; КЮСТЕНДИЛ — Кюстендилския край и част от Македония; ОХРИД — обхващал покрай албански и български райони; СОФИЯ — включвал Софийско, Самоковско, Ихтиманско, Пиротско, Берковско и Брезнишко.[45]

До края на XV в. санджаците се поделяли на по-малки административни единици — вилаети или субашилъци. Техни военно-административни управители били т.нар. субаши или виалетски войводи. През XVI в. Сюлейман I реорганизирал административното устройство с оглед на укрепването на централната власт и заменил субашилъците с други административни деления, т.нар. кази /кадалъци/, оглавявани от кадии.[46]

Кадиите се занимавали главно с правораздаването. Населението прибягвало към кадийския съд по най-разнообразни спорни въпроси на ежедневието, взаимоотношенията с властта, узаконяване на покупко-продажби, наследства, дарения, освобождаване на роби и пр. Кадиите действували съобразно с нормите на обособилата се в османската държава правна система, изградена върху шериата. Много от нейните предписания били заимствувани от правото на други мюсюлмански страни и били пригодени според нуждите на османската държава. Те не можели да уредят задоволително съществуващите в империята отношения, особено след като в нея са се включили напредналите в своето развитие балкански земи. Затова покрай шериата се обособила цяла система от закони и заповеди със сила на закони, издадени от различни султани съобразно с непосредствените нужди на феодалната класа и на държавата.[47] Османското право усвоило и редица обичаи, заварени в балканските страни, които преди завоеванието обслужвали интересите на балканската феодална аристокрация. Това обособяване на османската правна система било бавен процес, който продължил и през втората половина на XV в. и намерил израз и по-определена форма в законодателството на Мехмед II. Неговият кодекс отразява порядки и отношения от предходната епоха и дава обилни данни за общественото развитие в балканските страни от началото на XV в.

Наред с правораздаването кадиите имали и други права, които им позволявали да се вмесват в много сектори на обществения и стопанския живот. Те контролирали търговските сделки и преграждали пътя за нередности и злоупотреби. Грижливо и усърдно следели как се прилагат законите и как се провеждат разпоредбите на върховното управление, подпомагали, напътствували и надзиравали местните органи на властта за поддържане на установения правов порядък. Всички заповеди на властта достигали до знанието на населението посредством кадията.

Кадиите осъществявали до голяма степен връзката между върховната власт и пръснатите из провинциите феодални владения. Те били истинските носители и пазители на централистичното начало в османската феодална система и ревностни пазители на османския правен режим, който узаконявал общественото неравенство, феодалната експлоатация и потискането на поробените народи. Немюсюлманското население невинаги било задължено да търси услугите на шериатския съд. В области, където по силата на различни исторически обстоятелства се запазило по-голямо самоуправление, то отнасяло много от споровете си към своите духовни съдилища. Твърде самостоятелни в това отношение били евреите, жители на някои балкански селища. Благодарение на признатата им от османската власт известна независимост в рамките на техните общини те разрешавали редица спорни въпроси в равинските съдилища. По-малки административни единици от казите били нахиите. Те били управлявани от войводите на санджакбейовете, които привеждали в изпълнение султанските или бейлербейските разпореждания.

Данъчни органи на централната власт в провинциите били емините и амилите или извънредните пратеници — мубаширите, — които ежегодно прибирали от различни феодални домени данъци-

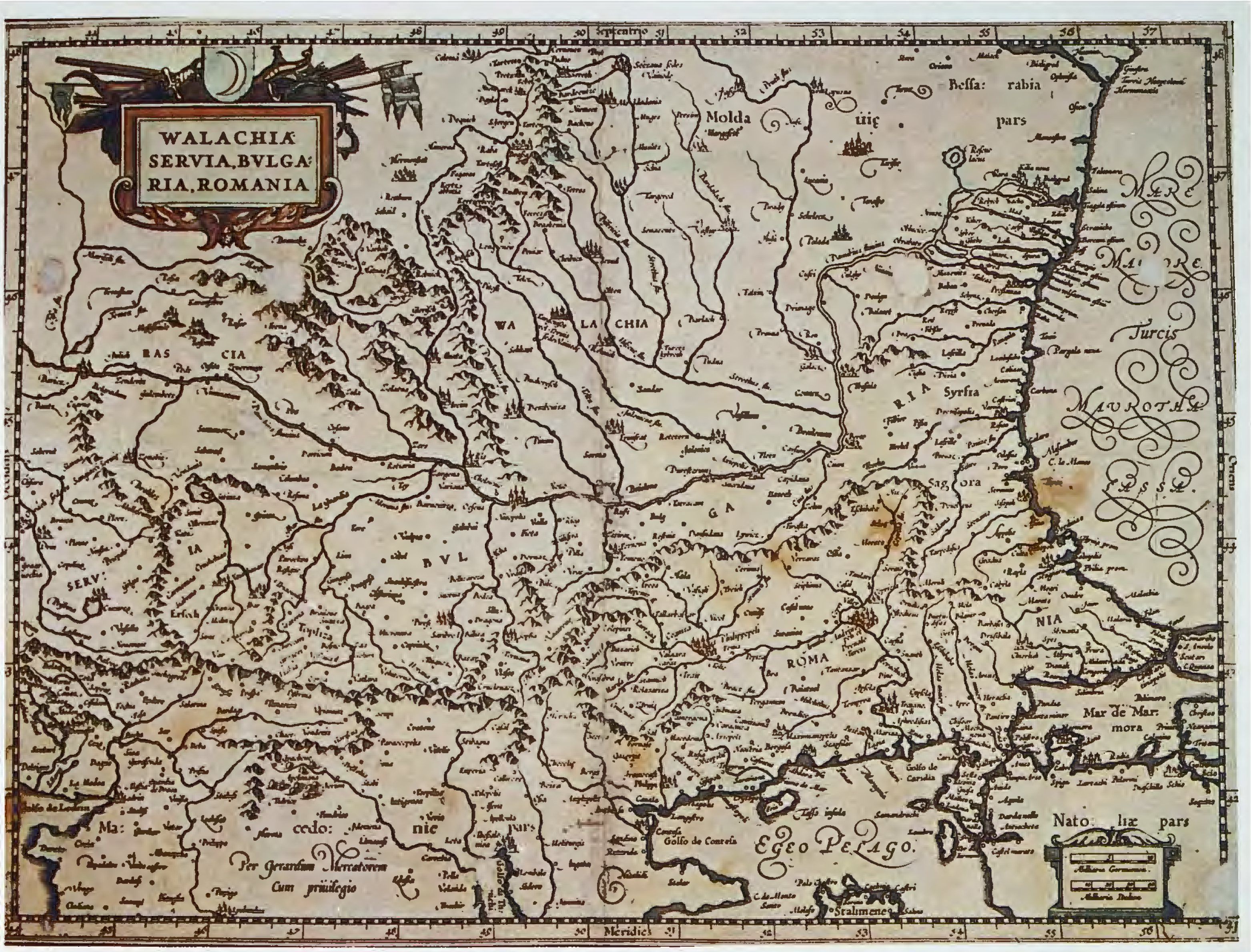
WALACHIA SERVIA, BVLGARIA, ROMANIA
Molda uia
Bessa: rabia pars
WA LA CHIA
RAS CIA
SERVIA
BVL GA RIA
ROMA NIA
Mare Maiore
Turcis Mavrotha Cassa
Mar de Marmora
Egeo Pelago
Golfo de Contessa
Ma: cedo: nie pars
Per Gerardum Mercatorem Cum privilegio
Nato: liæ pars
Septentrio
Meridies

Печатна карта от Герард Меркатор /1634/. Амстердам

те, отредени за държавното съкровище. Емините изпълнявали различни по обем и характер функции. Тези в градовете се грижели не само за събирането на държавните данъци, но и за стопанисването на онези приходоизточници, които били пряко зачислени на държавното съкровище или на султана. Понякога те изпълнявали и полицейски функции. В големите градове винаги имало повече от един емин. Емините в монетарниците следели за чистотата на метала, използуван при сеченето на монети, и контролирали всички извършвани там операции. Пристанищните и митническите емини надзиравали събирането на таксите и митата, докато в рудниците и другаде те упражнявали полицейска власт при събирането на приходите подобно на войводите и субашите в хасовете.

Развитият градски живот в Европейския Югоизток налагал въвеждането на някои специфични институции, които да организират и направляват стопанската дейност на градовете и да я поставят напълно в услуга на новата власт. Наред със споменатите вече висши органи на местното управление били създадени и други. Един от тях бил мухтесибът, натоварен да бди за реда на градските пазари, да контролира търговско-занаятчийската дейност, снабдяването на еснафите с материал за работа и да проверява качеството на артикулите. Той следял дали се спазват установените пазарни цени, привеждал в изпълнение кадийските разпоредби относно пазарния режим, наказвал нарушителите със съгласието на кадиите. Той събирал таксите от групата ихтисаб /пазарни такси/. В големите градове бил подведомствен на т.нар. шехиркетхудасъ /градски кехая/ — старейшина на всички градски професионални корпорации. Мухтесибът бил подпомаган в дейността си от асесбашията, който имал право да събира като свое възнаграждение някои такси от градската стопанска дейност и изпълнявал известни полицейски функции. Органи на властта, обслужващи събирането на пазарни и пристанищни такси и мита, били баждарите, капанджиите, гюмрукеминиите.[48]

Тази огромна мрежа от османски учреждения с обслужващите я чиновници се разпростирала навсякъде в българските земи и съдействувала да бъде държано в подчинение населението.

И тук, както във всички останали провинции властта се опирала на бойната си сила, представяна главно от феодалното опълчение, крепостните гарнизони и някои категории предимно мюсюлманско население, числящо се към военнопомощните корпуси. „Хората на меча", както властта назовавала служителите си във военно-административната система, пазели зорко придобитото и били постоянно в бойна готовност за овладяване на нови земи. Феодалното опълчение, поддържано върху основите на тимарската система, представлявало внушителна сила. Само в Румелия през първата половина на XV в. то наброявало около 30 000 души и нараснало на 200 000 при Сюлейман Законодател.[49] Щом ги призовели за нов поход в „света на войната" /т.е. извън османските владения/, спахиите се събирали заедно с дружинниците си и очаквали нарежданията на бейлербея и санджакбейовете. Техни преки началници в йерархичен ред били алайбейовете, черибашите или субашите, избирани измежду заимите в по-малките административни единици, и черисюрджиите, които регистрирали спахиите по време на поход и упражнявали над тях полицейска власт.[50]

Постоянна въоръжена охрана на властта били крепостните гарнизони. Въпреки обичайната тактика на османците да разрушават крепостите във вътрешността, за да лишат от възможност поробеното население да организира съпротивата си, все пак те запазили и поддържали някои по-големи и предимно гранични отбранителни съоръжения /по-малките — хисари, по-големите — калета/. Там най-вече пребивавали местните гарнизони. На участниците в тези немногобройни военни съсредоточения вместо заплата били зачислени незначителни тимари. По-големи били леновете /зиаметите/ или тимарите на крепостните коменданти /диздари/. Обслужването и продоволствието на крепостните или на настанените в градовете гарнизони били организирани по своеобразен начин. Част от населението на близките селища било натоварено срещу някои данъчни облекчения да изработва или ремонтира оръжие и да поправя крепостните съоръжения.[51]

В граничните райони, където в процеса на завоеванията през XIV в. били организирани уджовете, т.е. крайни предели на завоеванията и предни постове на по-нататъшната експанзия, военачалниците на тези райони, т.нар. уджбейове, най-вече потомци на племенни вождове по границите на османското емирство, настанявали в крепостите и осигурявали с тимари преди всичко люде от своето бойно обкръжение. Мехмед II положил усилия да отслаби властта и влиянието на уджбейовете и затова разпратил из граничните крепостни гарнизони в българските земи и еничари, непосредствено подвластни нему. Те били напълно независими от местните органи на централната власт. През този период те все още не играели съществена роля в управлението на провинциите, но се наложили като съставна част от местните въоръжени сили, сигурна опора на султанското самодържавие.[52]

В градовете и пристанищата, разположени на морския бряг или по бреговете на по-големи реки, които имали флотилия, османската власт поставила и други органи с военнокомандни функции — капудани /началници на корабоплаването/. Техни подведомствени били реисите /корабни капудани/. Капуданите се грижели за набирането на корабен екипаж и за изправността на реисите.

Османският режим в българските земи се охранявал и от служещите във военнопомощните корпуси,[53] които в мирно време пребивавали из провинциите в непосредствен досег с българското население, ползували дялове земя или упражнявали някои селскостопански занаяти. Така например мюселемите, подобно на спахиите, получавали малки дялове земя /чифлици/, за да се издържат, и били освободени от данъчни тежести. Те били организирани съобразно със задълженията си към централната власт. Ядро на тази специфична организация бил т.нар. мюселемски оджак, който обхващал до четири души, всеки от които посменно изпълнявал военна служба. Останалите се считали негови помощници /ямак/ и били задължени да поемат издръжката на военнослужещия. Ако

Христос — икона от Кремиковския манастир /XV в./. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски"

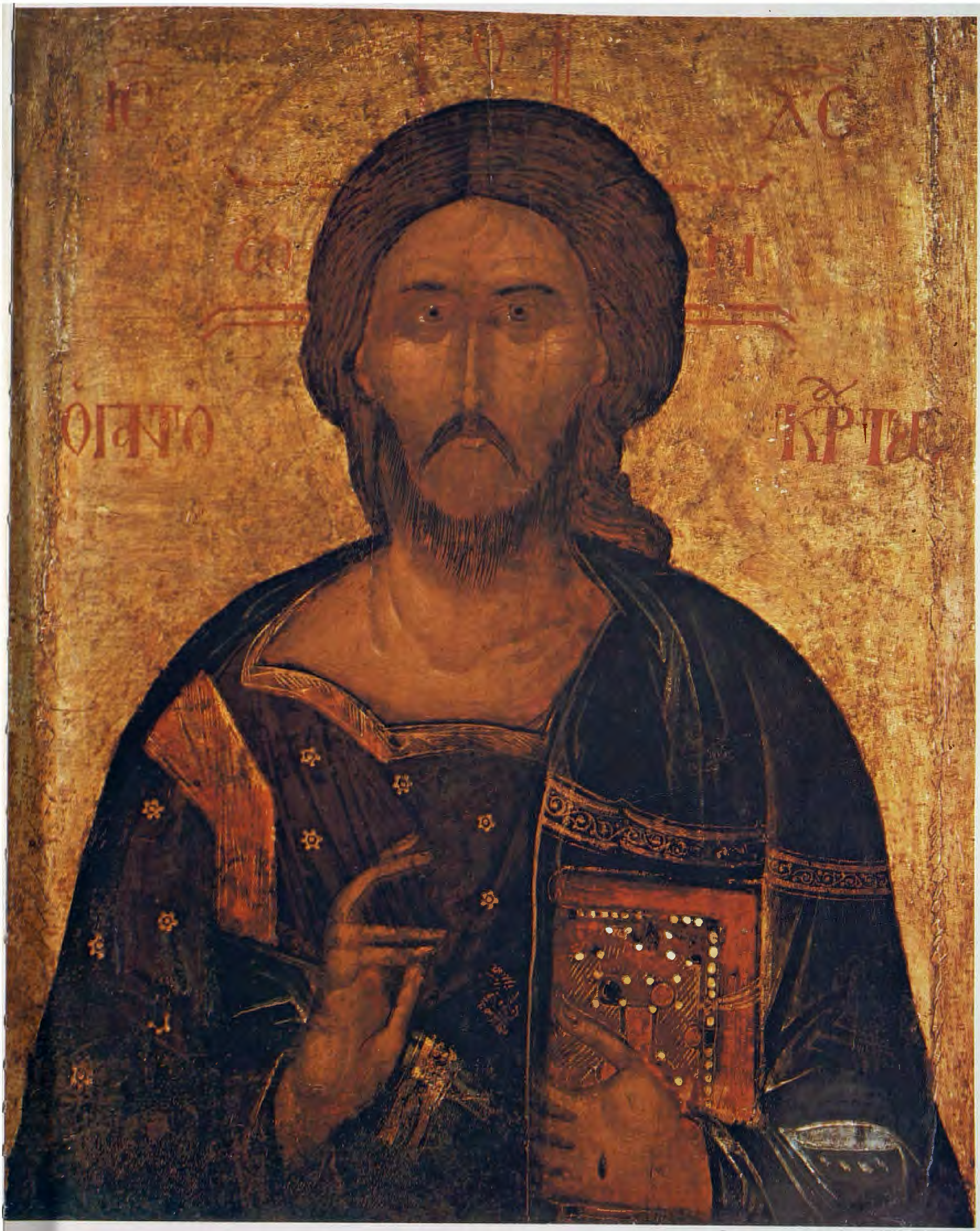
IC
XC
Ο
ω
Ν
Ὁ ΠΑΝΤΟ
ΚΡΤΩΡ

чифликът не можел да ги изхрани, мюселемите започвали да разработват спахийска земя и върху тях се стоварвали всички данъчни тежести, с които било свързано ползуването на такава земя. Върховната власт обаче предвидливо ги облекчавала от известни държавни данъци и тегоби /т.нар. извънредни данъци/, които биха спъвали изпълнението на служебните им задължения.

Близка по положение на мюселемите била и друга военна категория — най-ранната османска пехота — яя или пиадегян. Във военната организация били включени и юруците. Това били тюркски групи с номадски бит. През XV—XVI в. голям брой от тях били заселени на Балканите, като властта им предоставила относителна самостоятелност и известни данъчни облекчения. Те били групирани в оджаци по 24 души и в джемаати.

В помощните отряди на османската армия участвували и татари, които също били настанени и в българските земи. И при тях оджакът бил основа на вътрешната им организираност. Татарите се ползували от по-малко облекчения — те обработвали земя, обременена с феодални тежести, както земята на обикновената рая.

В ранния период от османското господство в българските земи все още имали известно място и роля и някои стари войскови родове, като азебите. Отначало пехотинци, по-късно те били използувани като преносители на военни съоръжения и пр. Част от средствата за издръжката им давала върховната власт, а друга част се събирала от населението в селищните квартали, обитавани от лица, зачислени в азебския корпус. Набирането им се извършвало сред мюсюлманското население по указание на негови представители — махленския имам /свещенослужител/ и местния кехая — при съответни поръчители, които гарантирали за тяхната редовна и добросъвестна служба.

Докато за набелязаните войскови части властта определяла източници за препитание и екипировка, грабливият ѝ авангард през XIV—XV в., т.нар. акънджии, се издържал от придобитата плячка, непресъхващ източник през периода на непрестанните войни и заробвания. Отначало тези нередовни бойци съставлявали главни бойни сили на някои уджбейове и се назовавали по техните имена. Те идвали най-вече като доброволци от Анадола през XIV в. По-късно обаче започнали да се набират по същия начин, както азебите. Това се вижда от един от редките досега познати регистри от по-късно време /1560/ за акънджиите от 23 кази в Беломорска Тракия, Македония и днешна Северна Гърция. Между акънджиите имало и немюсюлмани. В техните редове участвували понякога войнуци, мартолоси и юруци, и то главно за служба в граничните райони. През XVI в. главното им задължение в походите било да нахлуват в неприятелска територия, за да се улеснят действията на редовната армия. Когато спрели големите османски завоевания, част от тях се размесили с населението и получили статут на обикновена рая или се включили в раите със специални задължения.

4.
Ислямът и асимилаторската политика на османската власт

ИСЛЯМЪТ И ПОСТУЛАТЪТ ЗА „СВЕЩЕНАТА ВОЙНА“. Обрисуваната система от порядки и учреждения, които били опората на османския режим в завладените земи, намирала свое идеологическо оправдание и утвърждаване в религията. Ислямът бил санкция и крепител на съществуващите обществени отношения. Той бил най-важната съставка в многопластовата и сложна система от надстроечни явления, които формирали държавното устройство и органите на управлението в империята. Шериатът бил идейната платформа, която обосновавала султанския абсолютизъм, агресивната външна политика, феодалната експлоатация, безправното положение на покорените немюсюлмански народи, политиката на народностна дискриминация и асимилация.[54]

Ислямът е най-късно родената монотеистична религия на Стария свят, създаден и оформен в арабските и тюркските общества, когато те се намирали в ранния етап на процеса на класово разделение. Той включвал идеята за „свещената война“ /джихад/, за борба с неверниците като един от основните си идейни постулати. Именно в нея Османската империя намирала „теоретическо оправдание“ за безкрайната си поредица от набези и войни. Завоеванието на християнските територии в Мала Азия, Балканите и Средна Европа, а по-късно войните с Австрийската империя, Полша и Русия винаги били обявявани за „свещена война“, за война в името и за славата на Аллаха или за защита на „правата“ религия от неверниците. Войните с други ислямски държави или племенни обединения се водели под този лозунг, вече модифициран като борба в името на чистия, ортодоксален сунитски ислям. Многобройните конфликти с Иран през XVI—XVII в. били обявявани за „свещена война“ срещу шиитите.

Този постулат, поддържан в османското общество чрез религията, играел важна роля в политическия живот на империята. Той спомагал в значителна степен за нейните огромни териториални завоевания в първите векове от съществуването й, когато всеки правоверен мюсюлманин считал войната за свое религиозно задължение. В ислямската религия феодалната класа намирала мотиви за поддържане на своята изключително агресивна външна политика в продължение на векове.

Islямът дал идейната основа за формата на политическо управление на империята—деспотията. Той се изградил в общества, които били исторически приемници на древните източни деспоти, и включвал в себе си изцяло идеята за пълната, неоспорима и неконтролирана власт на деспота над всички поданици на държавата независимо от техния юридически статут и социално положение. Монархът, считан за пряк наместник на Аллах и наследник на пророка Мохамед, разполагал безапелационно с имота и живота на всички свои поданици. Тук се криела връзката с основната икономическа особеност на ислямските общества — държавната собственост върху земята и формата на държавно управление. Аллах бил считан не само за създател на света, но и за негов пълен собственик и оттук прерогативите му били прехвърлени върху монарха. Това определя и теократичния характер на държавната система.

Османската империя възприела изцяло тази ислямска идея заедно с деспотичната система на държавно управление, взета до голяма степен от селджукския султанат в Мала Азия. Значението на исляма и неговите догми за оправдаване абсолютизма на султаните личи от факта, че веднага след завоеванието на Египет в 1517 г. Селим I си присвоил титлата халиф. С това султанът ставал не само формален глава на всички мюсюлмани, но и неоспорим наместник на бога в собствените си и чуждите територии, т.е. неговата абсолютна власт не само не можела да бъде контролирана, но не можела и да бъде оспорена от никого.

Ислямската идея за неограничена абсолютна власт на султана над живота и имота на поданиците му обуславяла създаването и функционирането на системата „кул“ като механизъм на управление. Всички административни лица — от великия везир до дребния чиновник в султанските канцеларии и слугата в харема—били напълно подчинени на султана. Те били считани за негови роби. Той имал законно право да ги лишава от живот и богатства по свое собствено усмотрение. Поради това смените на длъжностните лица и конфискациите на тяхното имущество били нормално явление в империята. На това основание султаните често обогатявали личната си хазна за сметка на своите най-висши администратори — велики везири, везири, бейлербейове. Възможността, открита чрез исляма, за безотговорна смяна на висшите държавни чиновници осигурявала пълновластието на монарсите дори и тогава, когато те фактически били изключени от пряко участие в управлението. Не един велик везир бил лишен от живот без какъвто и да било съд, по едноличния каприз на султана или по искане на разбунтувания еничарски гарнизон.

Към системата „кул“ била включена и цялата платена армия на империята — войниците от еничарския корпус и тези от т.нар. шест бюлюка. На практика чрез тях султаните си осигурили мощна въоръжена сила, реална опора на своя абсолютизъм.[55]

Догматичното отношение към този принцип на управление била и една от причините за безплодността на всяка идея за административни реформи. Религиозната основа на утвърдения държавен ред правела безсмислени всички опити за промени в системата на държавното управление.

От IX в. ислямът се наложил като международно мюсюлманско право, съдържайки в себе си не само религиозни постулати, а редица чисто юридически изисквания, валидни за целия мюсюлмански свят. Свещените книги и предания на исляма се утвърдили като единствени източници от правов характер. Създала се религиозно-правна система, която под името шериат се превърнала в основен, най-висш законодателен кодекс за всички мюсюлмански общества. Империята възприела изцяло шериата, допълвайки го с тълкуванията на видни арабски правоведи от сунитските школи, а по-късно и с тези на свои собствени изтъкнати правоведи и теолози.[56]

Една от най-важните постановки на шериата в многонародностната Османска империя било признаването на граждански права единствено на мюсюлманското население. Така ислямът юридически осигурявал онова отношение към немохамеданското население, което днес се квалифицира с модерния термин дискриминация. В шериата се намирал мотивът за диференциране на данъците съобразно с религиозната принадлежност на данъкоплатеца, изисквайки от немюсюлманското население данък джизие и други данъци в по-голям размер. Всички немюсюлмани били лишавани от достъп до каквито и да е административни и управленчески длъжности. Немюсюлманското население не можело да участвува в армията. Шериатът обуславял юридическия приоритет на мюсюлманина. Съдебното свидетелство на трима не-

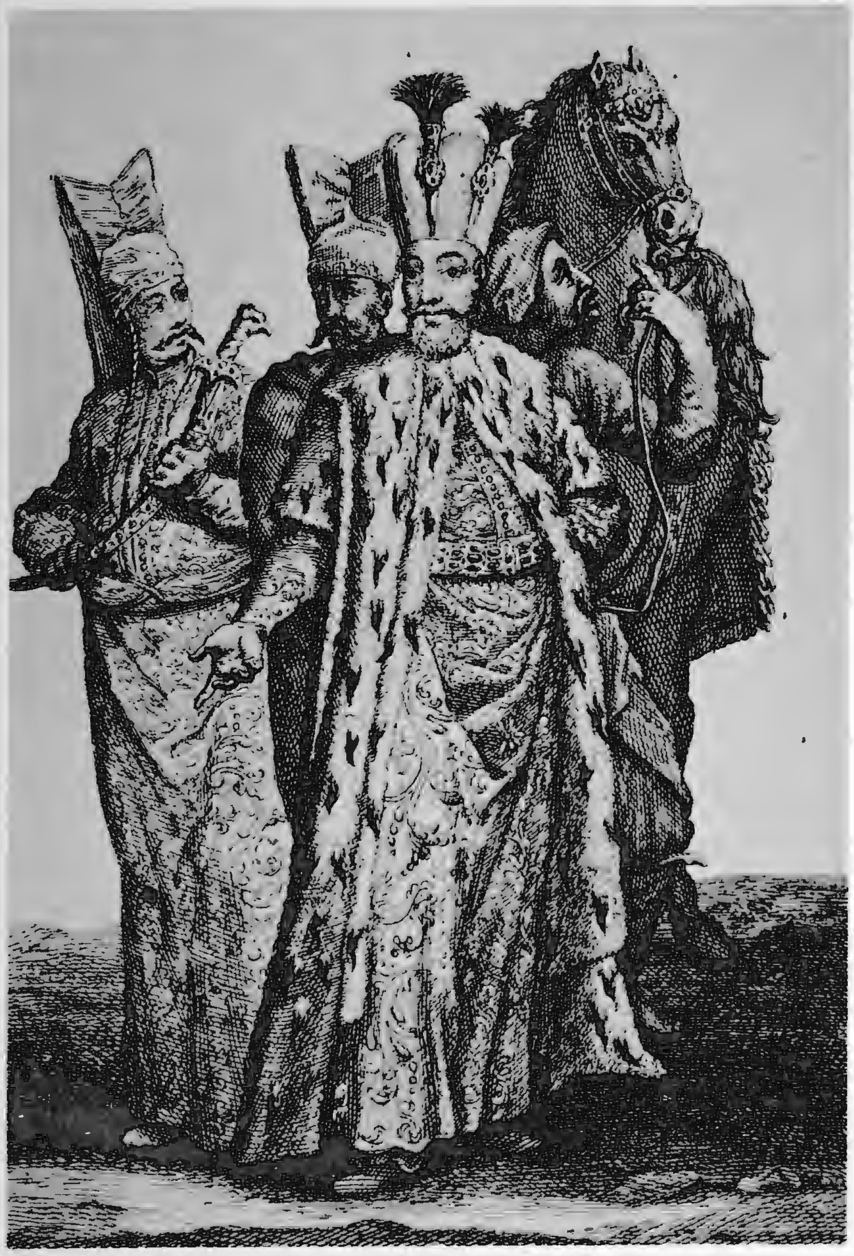

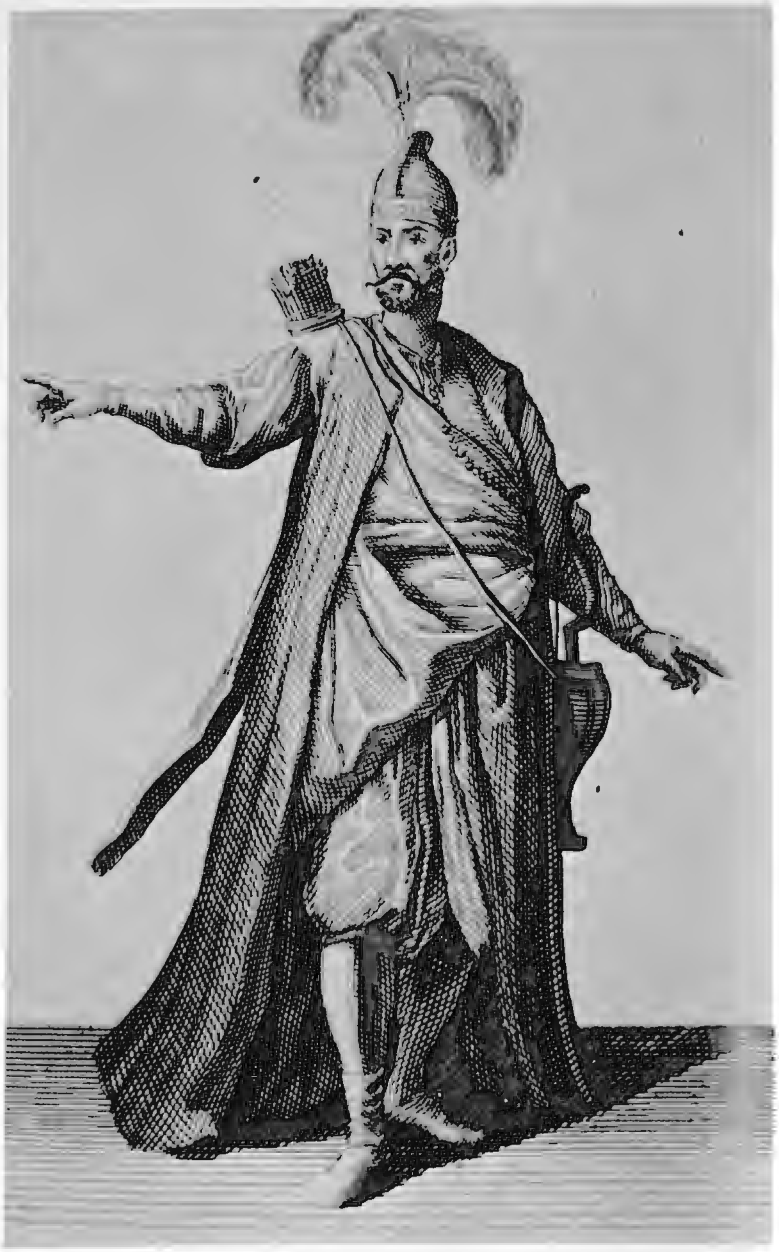

Турски султан — гравюра от С. Вайгел /началото на XVIII в.; по Фериол/

Солак — гравюра от С. Вайгел /началото на XVIII в.; по Фериол/

Султанът раздава пари на народа, когато отива в джамията — рисунка от XVI—XVII в. Парижка национална библиотека

мюсюлмани било невалидно пред обратното твърдение на един мюсюлманин. Чрез постулатите на ислямската религия османската феодална класа осигурявала господствуващото положение на един относително малък дял от населението и оправдавала всякакво насилие и гнет над поданиците немюсюлмани.

В отделни периоди, когато нуждите на феодалната аристокрация и на държавата налагали, централната власт нарушавала шериатския канон. В противоречие с него Мехмед II започнал да издава свои закони. Той пренебрегнал свещения закон, секвестирайки вакъфите. Нарушение на шериата било провеждането на девширмето сред немюсюлманското население на империята или включването на християни-спахии в редовете на османската армия. Нарушенията на шериата обаче се осъществявали само с оглед на интересите на феодалната върхушка и никога с оглед на нуждите на масите. От тях се изисквало точно, догматично спазване на свещения мюсюлмански закон, което налагало дух на консерватизъм и догматизъм във всички османски среди.

Заграбила значителни територии в Европа, принудена да контактува военно и дипломатически с европейските християнски държави, включила в границите си многобройно християнско население, Османската империя следвала шериата с голяма последователност. Това било необходимо, за да може да изпълнява функциите си на преден ислямски пост срещу враждебна християнска Европа, от една страна, а, от друга, за да поддържа властта си над милионите християни, живеещи във владенията ѝ.

В империята, както във всички ислямски общества, липсвал сложно развит, специализиран религиозен институт, като християнската църква. Но това не означавало липса на система за идеологическа обработка на населението. Религиозните и светските елементи били плътно преплетени във всички сфери на обществената организация. За пропагандата и поддържането на ислямската религия изцяло били предоставени три основни подсистеми от обществената организация — правораздаването, образованието и изкуството.

Османската интелигенция /улема/, която заемала привилегировано положение в социалната структура и била неделима част от османската феодална класа, действувала предимно в посочените три области. В правораздаването се утвърдили две категории служители — мюфтии и кадии. Първите били законоведи начело с шейхюлисляма. Те тълкували шериата и чрез т.нар. фетви конкретизирали всеки частен юридически случай от държавно, гражданско или углавно правно естество. В своята дейност те се съобразявали с изискванията на шериата, нуждите на османската феодална върхушка и централната власт. Втора категория били съдиите /кадии/, които осъществявали практическото прилагане на шериатския закон, т.е. съдебния институт и правораздаването. Така, докато мюфтиите обосновавали господствуващото положение на мюсюлманите и безправието на поробените народи, кадиите го осъществявали както чрез системата на съдопроизводството, така и чрез местното административно управление.

Поддържането на религиозния фанатизъм сред мюсюлманското население, неговото възпитание в духа на ислямската догматика се осъществявало до голяма степен от образователната система. Образование се получавало единствено в религиозни училища /медресета/. То се състояло преди всичко в изучаването на шериата и творбите на изтъкнати богослови и правоведи. Образователната система в империята била напълно теологична и възпитавала подрастващите поколения в догматично-религиозен дух. В многовековната история на империята училищните преподаватели /мюдериси/ и учащите се /молли/ винаги били една от най-консервативните социални прослойки. Моллите, мюдерисите, мюфтиите и кадиите формирали т.нар. улема, която винаги е била една от най-реакционните сили в османската държава.

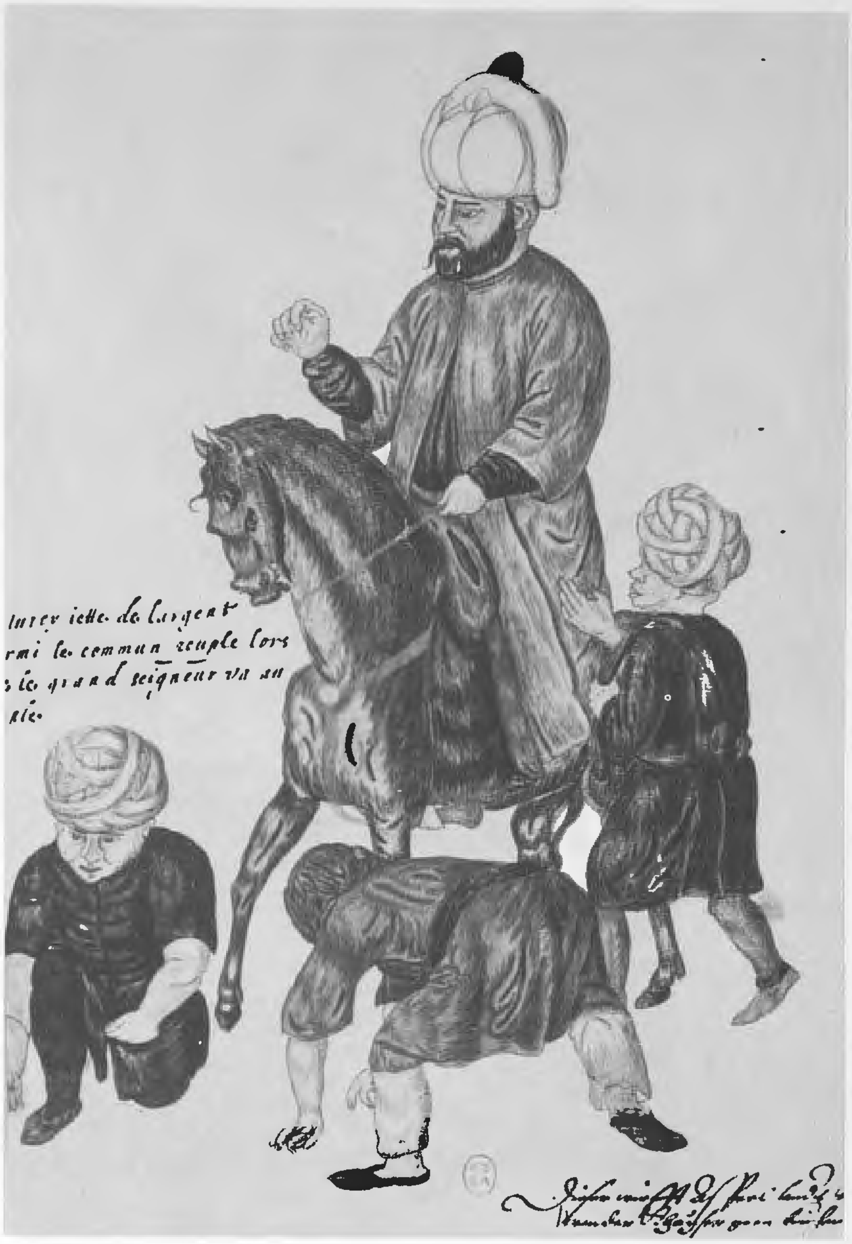

В пропагандата и утвърждаването на исляма и поддържания от него държавен ред активно участвували и представителите на други клонове на османската интелигенция. Литературата, историографията, даже географските описания строго се придържали към изискванията на религиозния

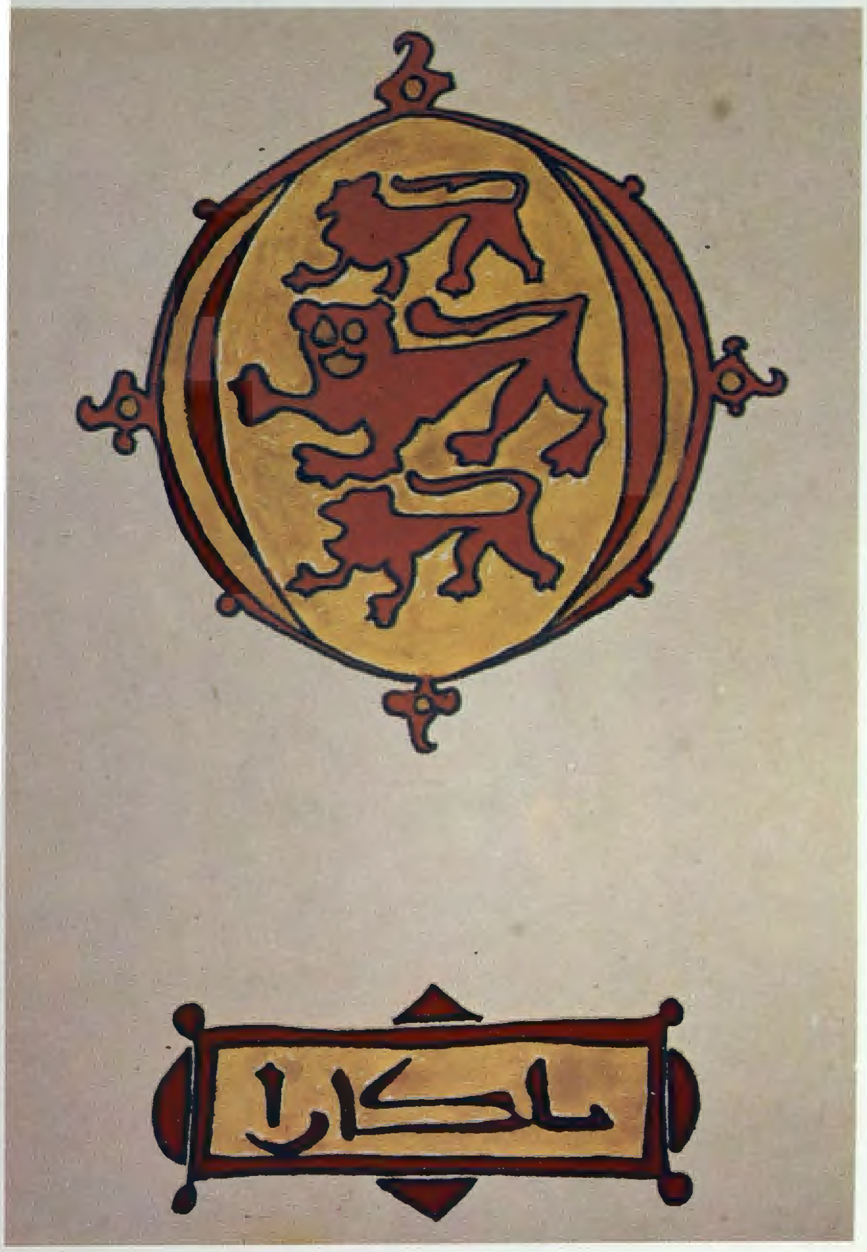

Герб на България от ръкопис на арабски пътешественик /края на XIV в./. Кралски архив, Мароко

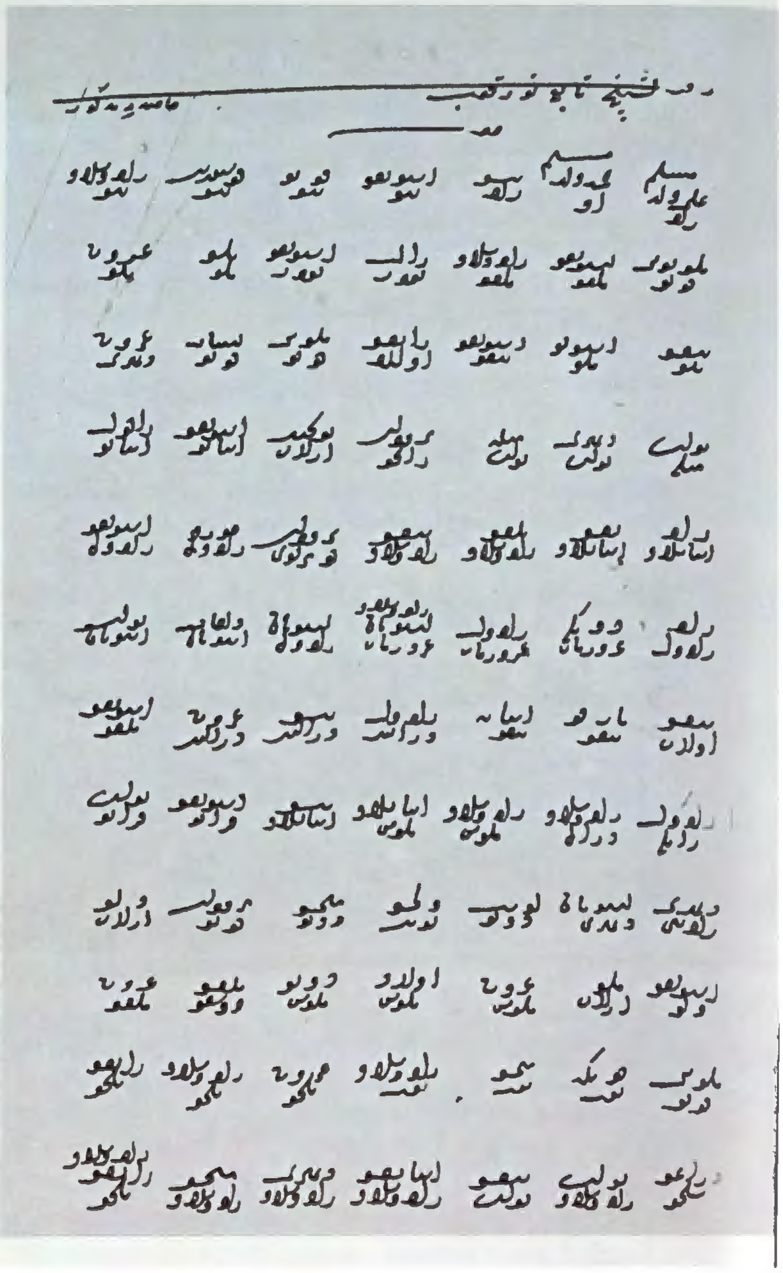

Из Регистър на ленни владения в Западните Родопи и Серско /края на XV – началото на XVI в./. При изброяване жителите на с. Елишница, Благоевградски окръг, е записано: „мюсюлманинът Али, син на Рад, мюсюлманинът Хамза, син на Рад, Пеню [син на] Рад“. Народна библиотека „Кирил и Методий“, Ор. отдел, ф. 122, арх. ед. 261, л. 9 а

канон и в същност основната част от творбите от подобен характер били прослава на ислямската религия и османските държавни институции, главно династията на османските султани. В служба на религията били насочени усилията и на архитектите, които за един век след османското утвърждаване на Балканите променили в ориенталски дух външния облик на градовете.

В пропагандата и непрестанното поддържане на висок религиозен дух сред мюсюлманското население немалка роля играела и една друга категория лица, тясно свързана с култа – дервишите. Те били специфична за Изтока институция на скитащи и воинстващи монаси.

ПОЛИТИКА НА ИСЛЯМИЗАЦИЯ. С утвърждаването си на Балканския полуостров в името и чрез исляма Османската империя започнала системно и целенасочено ислямизиране на местното население. С това тя целела неговото претопяване в тюркския етнос. Тази насока в дейността на управляващата върхушка се утвърдила като една от основните линии във вътрешната политика на империята. Тя била обусловена от нуждата да се увеличи относително малобройното тюркско население, от чиято среда се набирала огромната, почти непрекъснато действуваща армия. От друга страна, това ислямизирано и в голямата си част тюркизирано население било необходимо като оръдие за поддържане на властта в новозавоюваните територии. Практически феодалната класа, опирайки се на шериата, възприела не етническия, а религиозния принцип на разделение на поданиците си. Мюсюлманите /правоверни/имали граждански права и теоретична възможност за икономическо и социално преуспяване. Немюсюлманите /неверници/ били считани за безправна податна маса. При тази обстановка мюсюлманите действително се превръщали в реална масова опора на османската власт, особено в териториите с преобладаващо християнско население. За да си осигури такава опора, още в хода на завоеванието централната власт започнала да прехвърля мюсюлманско население от Мала Азия и да го заселва трайно в българските земи.

Тези първи колонисти[57] били най-вече скотовъдци-чергари /юруци/, „освободени роби" /от немюсюлманско потекло/, участвуващи във военнопомощните корпуси, татари и множество духовни лица, служители на ислямския култ, дервиши и др. Освен тях придошли и чиновници, занаятчии, хора, невключени във военна служба.

Колонизацията по селата ставала предимно в по-обезлюдените райони, понеже тъкмо в тях се намирали повече изоставени земи и селища за разпределяне. Този процес засегнал Североизточна България, Северна България от Шуменско до Врачанско /той се проявява все по-слабо, колкото се отива пò на запад/, Средногорието, Северна Тракия от Ихтиманско до морето, Югоизточна Тракия с Цариградския полуостров до левия бряг на Марица, Беломорска Тракия по десния бряг на Марица докъм Драма, Солунско и няколко отделни ивици или петна в Македония с ос по долината на Вардар. В ленните описи от XV в. наличието на мюсюлмани-колонисти е отбелязано много ясно. Те запълвали цели села, които запазвали старите си имена, заемали части от тях или обикновено се явявали там най-напред като малки групи от по няколко семейства.

Особена грижа се полагала за закрепване на колонистите в градовете, което било от важно политическо, административно и стратегическо значение. Но тези колонизирани маси хора, които се вливали в поселищната мрежа, далеч не могли да попълнят демографската празнина след загубата и изтеглянето на част от християнските жители в хода на завоеванието. Колонизаторските усилия на османската власт се изчерпали със заселването на посочените български райони и след това пресекнали. Държавните органи съзнавали, че направеното е незадоволително, и затова приложили друг подход за набиране на мюсюлмани — чрез ислямизацията на местното християнско население. Това било една система, която вече дала богати резултати през XV в. и в Мала Азия.[58]

В българските земи бил изграден мисионерски институт за привличане на нови „правоверни" между християните.[59] Приемането на исляма ставало или с грубо насилие, или чрез създаване условия на принуда.

Самата обстановка, създадена от завоевателите, при която принадлежността към исляма съдържала всички предпоставки за преуспяване, а в много случаи при социално немощните и за съществуване, изключва представата за „доброволност" на помюсюлманчванията дори и когато те се осъществяват не със заплаха за живота.

Особено остра била нуждата да се спечелят нови „вярващи" в градовете. В тях били изпращани нарочно имами, молли, софти и дервиши с особено поръчение, като им се предоставяли социални и данъчни облекчения.

Пропагандата на исляма била подпомагана от създадените през втората половина на XV в. имарети — религиозни благотворителни учреждения при мохамеданските общини в големите градове, като Търново, Видин, София, Скопие, Охрид, Солун, Битоля и др., които владеели имоти и получавали доходи от тях. Имаретите раздавали безплатно храна и облекло, предлагали приют или настанявали на някаква работа нуждаещите се.

От приходите на мюлкове и вакъфи се издържали и всевъзможните монашески общежития, пръснати навред из българските земи, училища, пансиони и пр. предимно в по-значителните селища. В духа на тази политика за разпространение на исляма в градовете били построени много джамии, а там, където имало подходящи черкви, те също били превръщани в джамии. Такъв е случаят с черквите „Св. София", назована от турците „Сиавуш паша" джамия, и „Св. Георги" в София, с двете най-големи черкви в Скопие, с архиепископската черква „Св. Климент" в Охрид и пр.

Резултатите от ранните асимилаторски процеси са отразени ясно в тимарските и данъчните регистри, където засегнатите от ислямизацията се открояват по различни белези: по немюсюлман-

ските имена на бащите си, по прозвището „син на Абдуллах“ или по посочванията при имената „нов мюсюлманин“, „ахрян“ и пр. Присъствието в градовете на хора, които се стремели да запазят своята власт, привилегии или благосъстояние чрез приемане на мюсюлманската религия, обяснява и по-голямата податливост на тази среда към ислямизацията.

Като последица от тюркската колонизация и помюсюлманчването на българското население към края на XV и в началото на XVI в. се забелязва чувствителна промяна в жителския състав на българските територии. Разгледана по райони, тази промяна очертава много разнообразна картина. Наличността на мюсюлмани в различни селища и райони в повечето случаи била резултат от ислямизацията. През XV–XVI в. най-многоброен мюсюлмански елемент живеел в Източна Тракия. В Беломорието – в областта от Марица до Места – имало голям брой мохамедани, а от Места до Струма християните били неколкократно повече. Много по-малобройно било мюсюлманското население в Северна Тракия. В санджака Чирмен, в Казанлъшко и в някои от големите градове, като Пловдив и Стара Загора, числото на мохамеданите било значително. Единствено Родопската област с изключение на източната ѝ част и северните склонове останала незасегната от вълната на колонизацията и асимилацията.

В Македония имало мюсюлмани в по-значителен брой в южните райони /Кукушко и Солунско/ и постепенно намалявали на север. В западните български земи /областта от Пирдоп до Ниш и от Годеч до Кюстендил/ тяхното нарастване било много бавно. В Северна България мюсюлмани имало в Добруджа и в централната част на Никополския санджак, без обаче те да имат превес където и да било. В Северозападна България пък числото им било незначително. При това изворите за трите области /Македония, северозападните земи и Мизия/ изрично посочват, че голяма част от мохамеданите били ислямизирани българи и помохамеданчени роби.

Въпреки че чрез т.нар. единични помюсюлманчвания броят на приелите чуждата вяра чувствително нараснал, той не бил толкова голям, за да гарантира устойчивост на османската власт. В стремежа си да укрепи още по-силно своите позиции управляващата върхушка създавала атмосфера на религиозна нетърпимост. В името на политически интереси в определени моменти започнали да се организират масови принудителни помюсюлманчвания. Идейно оправдание както за масовите, така и за единичните помюсюлманчвания била самата догма, която издигала налагането на исляма във всемирна религия като задължение на всеки правоверен.

През началните десетилетия на XVI в. османската власт се насочила към масово ислямизиране на българското население. Това първо насилствено помохамеданчване с голям обхват засегнало и трите български области – Мизия, Тракия и Македония. По летописни данни част от по-знатните българи били заставени да приемат исляма, а тези, които отказали, били избити; разрушени и разграбени били черквите, а населението било насилвано да промени религията си под заплахата на многочислени войски, изпратени да осъществят акцията. През 1515 г., към която летописите отнасят първото масово помохамеданчване, в София бил изгорен жив на клада младият български занаятчия от Кратово Георги, защото отказал да приеме исляма. Това събитие, увековечено от православната църква и литературното предание, било във връзка с повсеместно разпалвания мюсюлмански фанатизъм при провеждане на масовата ислямизация в българските земи. В резултат на всички тези мероприятия на властта мюсюлманският елемент чувствително нараснал. Най-силно били засегнати от тези процеси санджаците Чирмен, Силистра, Никопол, а също и Беломорието и Македония.[60]

До края на XVI в. ислямизирането на българите продължило в различни размери и с различна интензивност. В Северна България то обхванало предимно градското население, а селското било особено засегнато в Североизточна България, където съдействувала за това и по-силната тюркска колонизация. Независимо от тази неравномерност през XV–XVI в. значителна част от българите били принудени да изменят на своята религия.

През тези най-ранни единични или масови помюсюлманчвания промяната на религията обикновено означавала и промяна на народността. Чрез исляма османската държава осъществявала преливане на народни маси от покорените народности в тюркския етнос. Значителна част от тези българи, които били принудени да сменят своята религия, постепенно приемали турския език, обичаи и бит, приобщавали се цялостно към господствуващата народност и се превръщали в надеждна опора на чуждото владичество.

Томбул джамия в Шумен /XVIII в./

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

1.

Положение на българското селско население

НАШИТЕ ЗЕМИ В НАЧАЛОТО НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО. Османското завоевание на балканските земи през втората половина на XIV и през XV в. причинило повсеместни опустошения. Постоянните военни действия и движението на войскови части били придружени с грабежи и разоряване на селища и цели области. Установяването на чуждите учреждения разстроило дълбоко българското общество, нанесло тежки удари върху нашата народност,[1] върху стопанството, върху цялостния живот на населението. Завоевателите целенасочено унищожавали всички опорни сили на българския народ. Наред с държавните учреждения и църковната организация те премахвали и старите отбранителни съоръжения, които можели да се превърнат в средища на въстанически действия.

Разрушенията засягали не само крепостите, но и градовете, обществените сгради в тях, болярските жилища, черквите, манастирите, пазарите,

АНА
КАИАФА
ПИЛАТ

складовете и пр. Така в Шумен бил сринат кварталът около крепостта. Червен, значително селище през XIV в., с голяма крепост и оградени със стени градски квартали, с болярски замък, с голяма катедрална черква и няколко по-малки, с добре развит рудодобив и железарски занаяти, бил така пометен при завоеванието, че от него оцеляла само една махала. В Търново били разрушени Царевец, Трапезица, кварталът Френкхисар, Света гора, търговската част, няколко черкви и манастири. Частични, но променящи структурата на селището и неговите функции щети претърпели също Ловеч и Плевен. Изчезнала укрепената част на Пловдив с всички черкви, митрополията и болярските дворци. От тази разрушителна стихия послабо пострадали София /разрушена била крепостната й стена/, както и селищата край Южните Родопи и Пирин, които стояли далеч от линиите на военните движения. В по-малка степен почувствували удара и градовете в Македония, а някои от тях запазили своя стар облик.

Очевидци и наблюдатели от Западна Европа, които през XV в. обходили част от европейските владения на Турция и ги описали, разказват също за многобройните опустошени и разсипани крепости и градове в земите, населени с българи.

Множество манастири в Източна, Средна и Северозападна България след ограбването им били разрушени и запустели. Така изчезнали всички манастири около Търново, преустановили своя дълъг живот шест манастира около Червен, а освен тях цял комплекс от обители между Търново и Русе по течението на Русенски Лом, в Южна България, в Софийска и Пловдивска област, Рилският и Бачковският манастир. Югозападна България послабо изпитала тази разрушителна стихия, но тя не отминала и нея.

Завоевателите забранявали да се извършва ремонт на старите и строеж на нови черкви без специален султански ферман, чието издаване изисквало преодоляването на огромни пречки от паричен и административен характер.

Затова и до днес във всички градове от споменатите части на страната няма запазени средновековни черкви с изключение на тези в Търново, София и Никопол. Това е уникално явление в Югоизточна Европа, макар че в България имало стари митрополитски селища. С разрушаването и разграбването на българските черкви и манастири завоевателите се стремели да лишат покорените от онези институции, които били опора на народностното им съзнание, да открият път за ислямa в градовете, а оттам — и за асимилация на поробеното население.

Българската народност претърпяла огромни числени загуби. По време на завоеванието, през първите десетилетия на XV в. и особено през междуособицата от началото на XV в., били избити множество хора — най-вече активните защитници на градове и крепости. По-често обаче било практикувано отвеждането в робство. Пленените били разпределяни между войниците, навързвани с въжета и под конвой били откарвани през Галиполи към робските пазари на Мала Азия и Леванта. Много от тях били разпродавани и по-далеч — чак в Италия и Испания.

Едновременно с това под натиска на завоева-

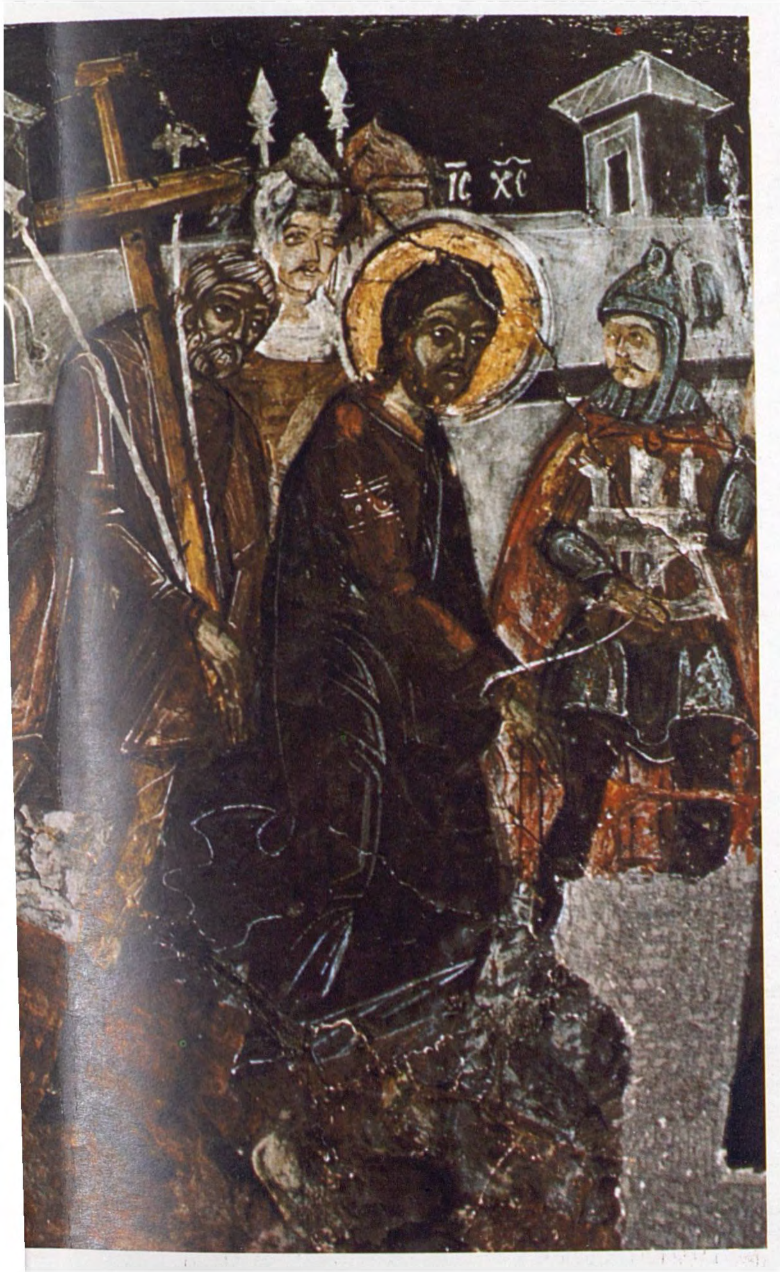

Носене на кръстовете — стенопис от черквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси /1649/

телите значителни маси българско население и особено представители на аристокрацията и на интелигенцията, се изселили и потърсили убежище в други страни — най-вече във Влашко, Сърбия, Унгария и Русия. Други пък се оттеглили в потруднодостъпни места в планински райони или в по-безопасни селища. Физическото изтребване, заробването и изселването причинили големи демографски промени и допринесли да намалее съставът на някои селища и райони. Официални данни на османското финансово управление позволяват да се очертае картината на демографските промени, настъпили в българските земи в резултат на завоеванието. Значително намаляло населението на Североизточна България и Северна Тракия със Средногорието /от Ихтиманско-Самоковско до морето, между Родопите и Стара планина/. Тези последици били не само удар върху българската народност, но се отразили и върху стопанското състояние на обществото — намалелият брой на населението означавал и по-малък обем, и по-ниско равнище на всякакъв вид производство. С това се затруднявало възстановяването на пострадалите селища и особено на градовете. Там османците не само заемали малкото платени държавни служби, но се настанявали в централните градски части и с присъствието си намалявали и без това ограничените възможности да бъде възстановен броят на християнското население. При тази обстановка българите се боели да се преселват в градовете, за да не бъдат „потурчени“. Заселването на мюсюлмански елемент там забавяло процеса на вътрешно стабилизиране на българската народност.

Кризата се задълбочавала и от други неблагоприятни фактори. Изчезнали българските феодали като политическа сила и като имотна класа. Всеки град, малък или голям, преди завоеванието бил естествено средище, откъдето се ръководела областта, набирали се бойци, събирали се данъци, привличали се хора от селата и пр. Тази именно организираща роля на градските центрове, която отговаряла на българския бит и обичаи, престанала да съществува. Там господствувал чужд елемент, който говорел на непознат език и налагал със сила своите порядки сред покореното безправно население. Естествено християните, особено от селата, изпитвали страх пред завоевателя. Те нямали на кого да се опрат в тази чужда за тях среда.

Удар върху единството на народността бил нанесен и с разстройването на църковната йерархия.[2] След заточаването и смъртта на Патриарх Евтимий Търновската патриаршия фактически била ликвидирана. Нейният висш клир, манастирските братства и почти всички книжовници се разпилели из Сърбия, Влашко и Русия. Отнесени били множество ръкописи. Много скоро българската църква преминала под върховенството на Цариградската патриаршия. След един период на относителна автономия начело с гръцки митрополит /между 1416—1436 г./ Търновската патриаршия била окончателно подчинена на Цариградската.

Под ведомството на Вселенската цариградска църква минали и земите на Добруджанското деспотство и Видинското царство, на Причерноморската област и Тракия. Приблизително от втората четвърт на XV в. насетне по-голямата част от българската територия се намирала под прякото подчинение на църковната власт в Цариград. През първото столетие от робството обаче това подчинение било по-скоро номинално.

Изпращаните от Цариград митрополити в българските земи поемали своите епархии формално, често без лично присъствие или когато се явявали в селищата си, вследствие на размириците били безпомощни да предприемат каквито и да било мерки. Турските власти едва търпели присъствието им, а през първата половина на XV в. двама митрополити в Пловдив и София били убити. С унищожаването на Търновската патриаршия, т.е. на самостоятелната църковна организация, била премахната още една опора на българския народ. Около нея била съсредоточена и голяма част от интелигенцията, която с авторитета и влиянието си върху съзнанието на средновековния българин играела определена обществено и народностно-организираща роля.

Българското средновековно общество било силно разстроено и демографски, и социално, и политически, и културно, и религиозно.

Въпреки преживения тежък удар българската народност запазила основния етнически елемент в своите историко-държавно утвърдени територии — Мизия, Тракия и Македония. Съхранила се традиционната поселищна система, запазени били и редица градски средища с подчертано български народностен облик. Не погаснали религиозното съзнание и църковният живот, не секнало народното творчество. Народните маси, носители на историческото битие, били възобновителната сила, която щяла несъмнено да оздрави нанесените рани, без обаче да може да възстанови завинаги изчезнали материални и културни ценности. В условията на чуждото владичество българският народ набирал сили, за да живее, твори и се бори за своята свобода.

СЕЛСКО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. През втората половина на XV в. българското село започнало да преодолява тежките последици от завоеванието и чрез усилията на оцелелите труженици възстановявало част от загубеното.

Голяма част от българския народ живеела в селата и техният статут в рамките на османската феодална система предопределял до голяма степен съдбата, развитието и борбите му в течение на робските столетия.

Установената система на феодално земевладение и всички други учреждения, които утвърждавали и охранявали господството на османската аристокрация, поставили в положение на зависимост цялото трудещо се българско население. Феодалните владения обхващали предимно села със землищата им, които обработвали и ползували българите. В османското общество те заемали унизеното положение на безименна податна маса — рая. Завоевателите, които неведнъж срещали яростната съпротива на това население, били заставени да приемат някои утвърдени от векове порядки и да прибягнат към някои тактически прийоми, за да укрепят властта си над раята. Те не поставили при еднакви условия покореното население.

Различията в статута на населението в българските земи се дължали на много обстоятелства. В основни линии обаче те се определяли от условията, при които това население приело османското завоевание, от особеностите в режима на феодалните владения, към които било зачислено, и от религиозно-народностната му принадлежност.

Зависимото положение на значителна част от подвластното население се узаконило в процеса на поземлената регистрация.[3] Към всяко феодално владение в официалните документи на османския кадастър се зачислявали жителите от съответните селища и ставали „регистрирана рая". Веднъж обхванато от органите на регистрацията, те поемали върху себе си всички задължения, с които била натоварена земята им спрямо нейния върховен собственик — държавата — и прекия ѝ господар — феодала. Този порядък е отразен в официалната османска юридическа терминология, според която феодалът бил едновременно „господар на земята" и „господар на раята". Това била формулата на феодалната обвързаност при условията на османското владичество.

В онези все още смутни времена при неулегналите демографски отношения в известни райони оставало население, което не попадало в обсега на регистрацията, т.е. изпадало вън от рамките на налагащия се режим. Това била „извънрегистровата рая", която обаче нямала продължително съществуване — усърдните органи на върховното управление зорко издирвали всички неразкрити податни източници и скоро поредната регистрация превръщала „ничията" рая в „регистрирана", придадена към някое феодално владение.

Всяко от тия феодални владения независимо от това, дали било служебно, условно или с широки права на собственост, било комплекс от множество самостоятелни еднолични селски стопанства. Селяните ги владеели при редица ограничения. В границите на своите села и в близката им околност те имали лозя, градини, дворни места, с които можели да разполагат неограничено и свободно /мюлк/. Но този имот не бил в състояние да изхрани селското семейство поради ограничената си площ и еднообразните си насаждения — найчесто лозя и зеленчуци. Наред с него селяните ползували земи вън от селата — ниви, ливади, гори, сечища и пр., които се числели към някое от многобройните феодални владения. Тези дялове земя заедно с поземлените площи мюлк били назовани „чифлици", когато принадлежали на мюсюлмански селяни, и „бащинѝ", когато стопаните им били немохамедани. Очевидно завоевателите усвоили една средновековна местна поземлена категория заедно със славянското ѝ наименование — бащина̀, за да я приспособят към нуждите на своята власт. Тя без съмнение се оказала твърде пригодна за целите на османската фискална политика като облагателна единица. Върху тази земя новата власт наложила няколко от основните данъци, но събирала и традиционни, унаследени от Средновековието.

Правото да обработват и ползуват онези дялове от чифлика, съответно бащината, които били заети главно от земеделски култури и разположени вън от рамките на населените места, селяните придобивали само след като получавали документ за владение — тапия — от своите феодални господари. За издаването на владелчески актове раята плащала тапийска такса. Размерът на тази такса се определял според османските закони от незаинтересовани мюсюлмани. При османския феодален ред обаче, където се създали условия за господство не само на феодалите над раята, но и на турската народност и въобще на мюсюлманите над немюсюлманското население, е трудно да се вярва, че тези, които определяли размера на тапийската такса, действували спрямо българските селяни безпристрастно. Тази тапийска такса била значителна.

Актът на тапията е най-ясният белег за фео-

Страница 66/67
Рождество Христово — стенопис от черквата „Свети архангели" в с. Арбанаси /XVIII в./

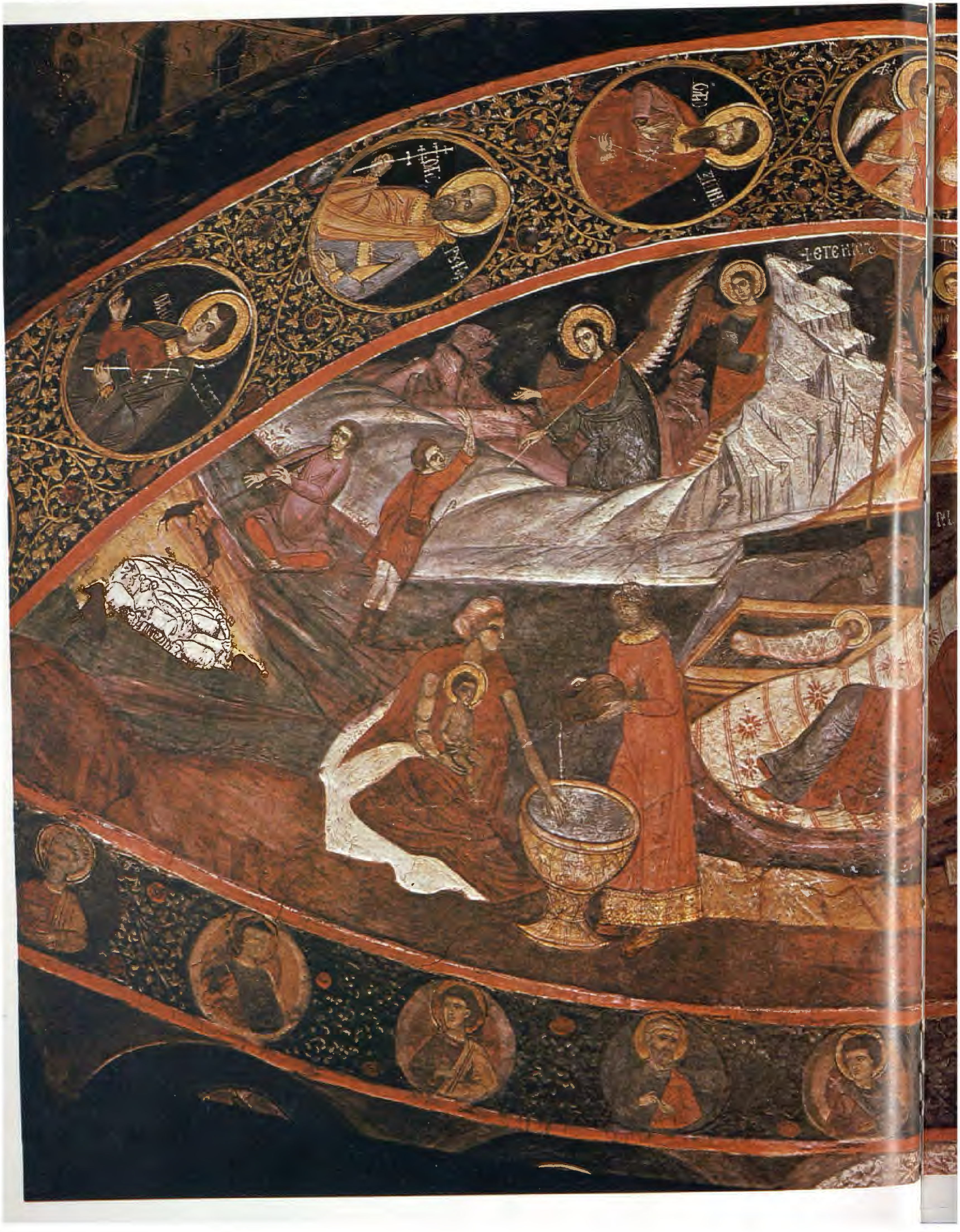

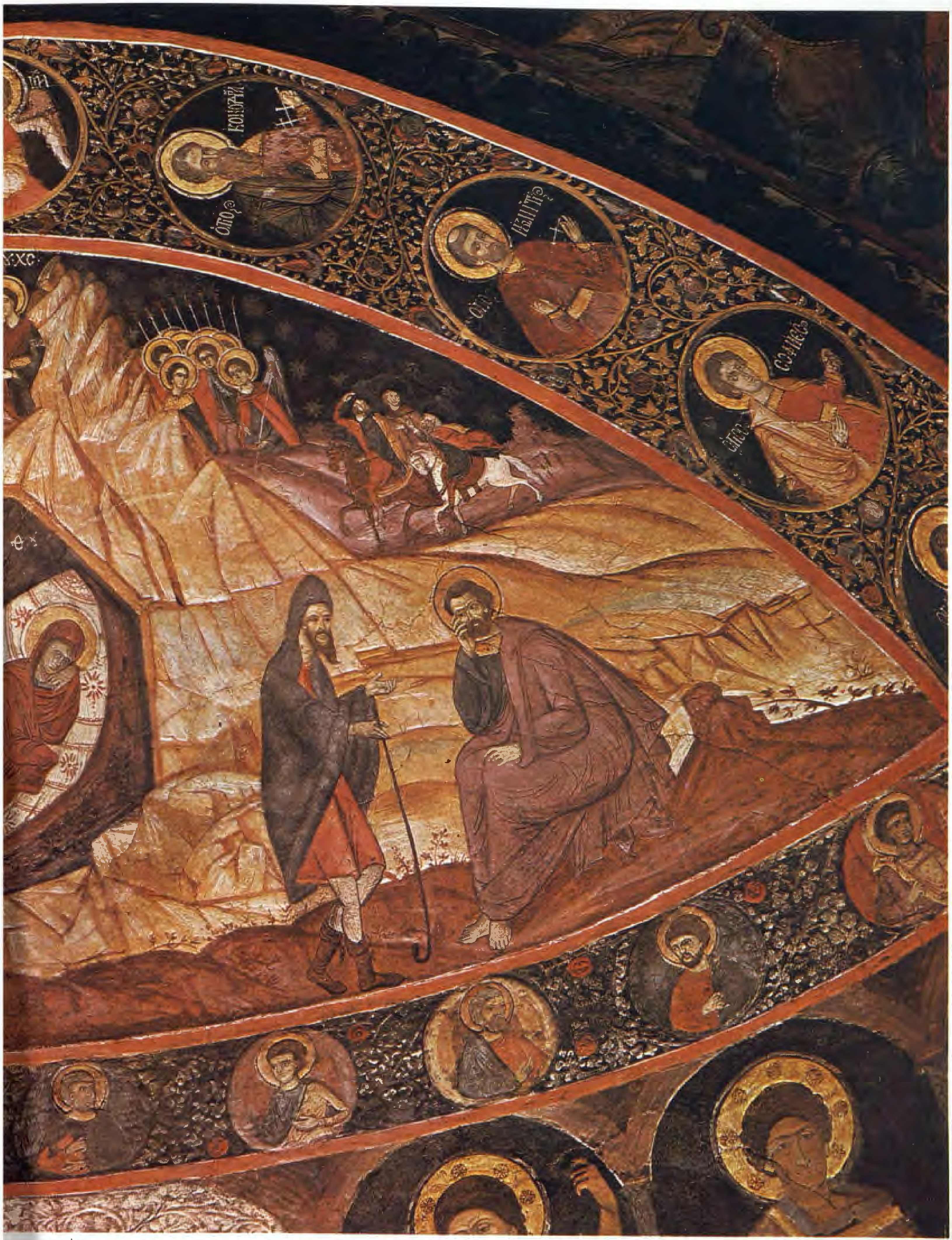

далната зависимост на селяните и за правата на спахията. Съгласно със законодателните разпоредби издължаването на десятъка от поземления добив и данъка върху раятската земя не било достатъчно, за да придобие селянинът право на владение върху тази земя — това ставало само след издължаване на тапийската такса.

Селяните нямали право да се разпореждат по своя воля с държаната от тях земя. Покупко-продажбите и унаследяванията се извършвали само с разрешението на съответния господар. За всяка подобна промяна феодалът издавал тапия и получавал от раята тапийска такса. В законите на султан Сюлейман изрично се споменава, че без разрешението на спахията прехвърлянето на ниви е недействително. Ако някой поиска да прехвърли земята, която владее, за правото на прехвърляне спахията взема известна сума; прието и законно е той да даде тапия на лицето, върху което се прехвърля земята. В случай, че покупко-продажбата на раятска земя се извършвала без знанието на феодалния владетел, той бил властен да постъпи, както пожелае — или да върне земята обратно на предишния ѝ притежател, или да издаде допълнително тапия на купувача. Подобни ограничения тежали над населението и в случаите, когато то се опитвало да увеличи размера на поземлената площ. Така например, ако селянинът, притиснат от нужда и от недостиг на земя, изсичал част от гората, за да я обработва като нива, той бил длъжен да получи за нея тапия от господаря си, като му заплати такса. Феодалната власт не пропускала нито един повод да изтръгне от населението колкото е възможно повече вземания в своя полза.

Унаследяването на селското земевладение също било ограничено поради феодалната зависимост на селяните. След смъртта на стопанина неговият дял земя преминавал само у сина му без задължението той да плаща такса за тапия. Всички останали наследници можели да получат владението на наследената земя, след като изплатят същата такса на съответния поземлен господар. Старото османско законодателство съвсем точно определя по какъв ред потомците на починалия имат право да наследят селската земя в случай, че той не е оставил син. Предимство имали тогава дъщерите. Ако нямало такива, правото на наследяване на земята с тапия следвало да премине върху брата на починалия, после върху сестра му, майка му, баща му, съдружниците му. Когато стопанинът нямал никакви роднини, феодалният господар трябвало да даде земята на друг.[4]

Всички тези ограничения, които тежали над раятската земя, произхождали от нейната феодална зависимост. Чрез получаване на тапия селянинът се обвързвал с такава зависимост спрямо съответния поземлен господар и се задължавал да обработва своя поземлен дял, да го засява редовно и да изплаща навреме данъците си. С отдаване на тапията пък поземленият владетел получавал правото и задължението да следи зорко селянина да обработва земята си, да не я изоставя и да не се преселва в землището на друг владетел.

В стремежа си да използуват в най-голяма степен доходите от селската земя, включена в пределите на владенията им, османските феодали давали такава земя срещу тапия дори в случаите, когато тя след смъртта на стопанина си преминавала в наследство у малолетния му син. Щом този син не бил в състояние поради малолетието си да стопанисва своя наследен поземлен дял в продължение на повече от три години, за да го направи приходоносен, феодалът можел да го даде с тапия на друго лице. Разбира се, законът предвиждал синът, след като навърши пълнолетие, да си възвърне правата върху бащината земя. При това временният ѝ владетел нямал право да си иска обратно внесената сума за тапийска такса, тъй като се смятало, че получаването на поземления добив го е обезщетило за тази похарчена сума.

Османската държавна власт пазела интересите на своите феодали и забранявала със закон селяните да оставят незасети и необработени земите си. Кодексът на Мехмед II, повтарящ по-ранни разпоредби, изрично предвижда санкции за тези, които занемарявали земята си. Пределният срок, в който феодалът можел да посегне на необработената земя, е посочен в два варианта — една или три години. Може би двете разпоредби в Мехмедовия кодекс датират от различен период. Вероятно властта долавяла, че едногодишният срок е нереален по редица независещи от волята на селянина причини. В законодателството се предвиждало: „Забранено е обаче да се отнемат и дават на друго лице оставените необработени земи, които са по планини или кърища или които се заливат всяка година от вода и стават негодни за оран, защото това не е станало в резултат на продължителна небрежност от страна на земеделците."[5] Може би с оглед на тези обстоятелства срокът бил удължен на три години.

За да осигури постоянна доходност от селските чифлици и бащини, законодателството набелязало и други мерки, които възпирали селяните да напускат феодално зависимата си земя. В такива случаи те не само губели тази земя, но дори и къщата заедно с покъщнината си.[6]

И така селяните не били лишени от своя земя в пределите на различните владения. Но те не били собственици на тази земя, отрупана с редица тегоби и ограничения. Те били само нейни феодално зависими владелци.

ХАРАКТЕР НА ФЕОДАЛНАТА ЗАВИСИМОСТ. Осигуряването на приходи от населението било една от основните цели на феодалите и на държавата. При създадените поземлени отношения бил изграден и сложен административно-правен механизъм, чрез който господарите и по-специално лишените от имунитетни права спахии успявали да изтръгнат полагащите им се данъци и тегоби. За да осигури податните постъпления от раята в отделните ленове, властта натоварвала с двоен десятък онези селяни, които своеволно изоставяли имота си и се заемали да обработват земя в чужди домени. Те давали десятък и на поземления господар, в чийто домен работели, и на феодала, комуто били зачислени като поданици. Всички ограничения, които поставяли населението в икономическа зависимост от феодалната класа, се осъществявали на практика чрез методите на извъникономическа принуда, главно посредством органите на централната власт. Кадийският съд и местните полицейски органи заставяли раята да се подчинява при изпълнение на своите задължения и привеждали в действие нормите на крепостното право при изселвания на раите; само в т.нар. свободни ленове с по-широки имунитетни права — мюлковете, хасовете и някои едри зиамети — извъникономическата принуда се осъществявала в значителна мяра от самите феодали посредством техния полицейски апарат. Санджакбейовете, както вече се изтъкна, разполагали с определени функции на изпълнителна власт; налагали посредством свои органи известни наказания над раята си.

Обстоятелството, че при по-голямата част от случаите, в служебно ограничените и без имунитет ленове, спахията прилагал извъникономическа принуда с помощта на централни органи и институции, не означава, че той нямал права върху раята си, а оттам и върху обработваната от нея земя. Независимо от обсега на феодалния му имунитет той имал всички прерогативи да се разпорежда с поведението и имуществото на раята. А силната централна власт, привеждаща в действие съдебно-административните си органи за осъществяване на извъникономическата принуда в обсега на спахийското земевладение, фактически бранела интересите на османската феодална класа в цялост.

В най-ранния период на още несъвсем установени институции законодателството допускало възможността за отделяне на селянина от земята, когато подхванел ново занятие. Законът предвиждал в такива случаи той да заплати обезщетение на своя феодал за имота и за добива от него — т.нар. чифт бозан /т.е. „за развалената земя“/. Разбира се, налогът — обезщетение за изгубения working рая — се събирал само ако този рая бил изоставил земята и бил уседнал другаде преди повече от десет години. Иначе неговият ленен владетел можел да го върне чрез шериатския съд на старото му местожителство. Мехмедовият кодекс предвиждал петнадесетгодишен срок за правото на спахийското преследване и двадесетгодишен — при изселване в града. Налогът чифт бозан бил събиран по 50 акчета от мюсюлмани и по 62 от немюсюлмани. По-късно той нараснал — по 300 акчета за цял чифлик, 150 — за половин, а за по-малко от половин — 75. През XV и първата половина на XVI в., когато изселванията на раите не били все още повсеместна практика, властта не прибягвала така

Пирговата кула в Кюстендил /XV в./

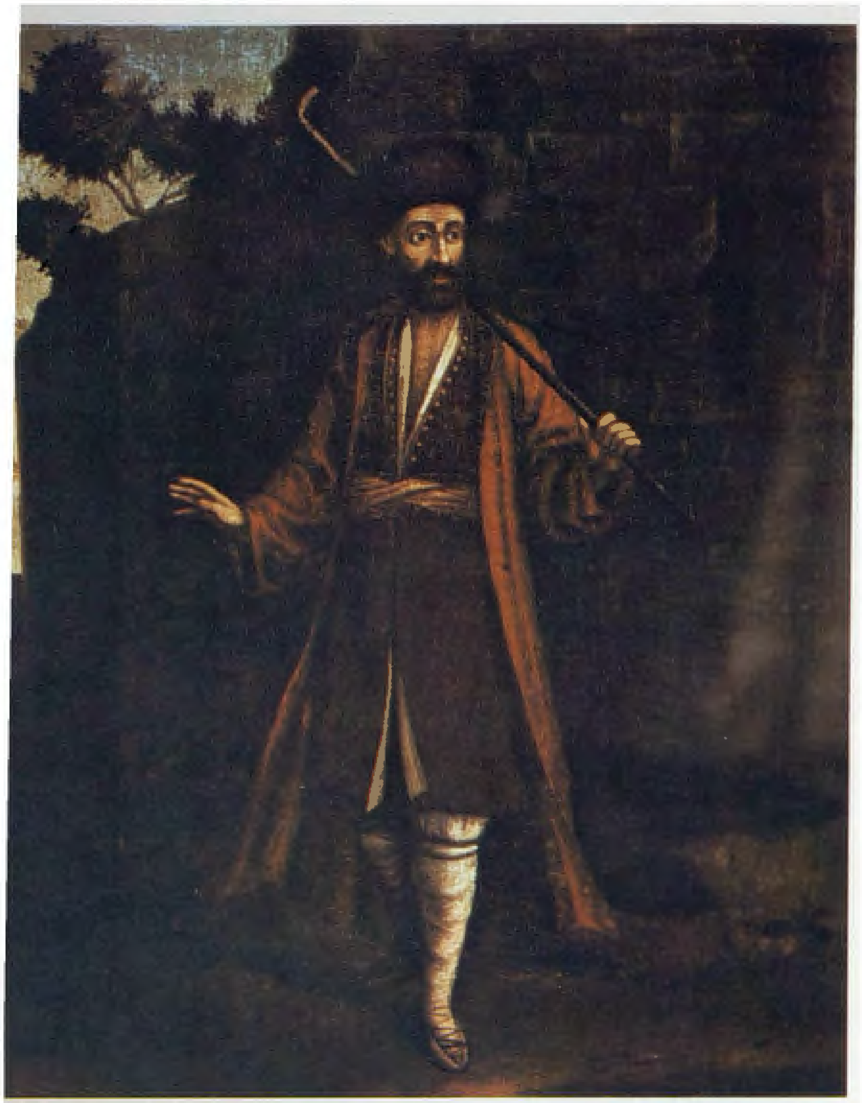

Български овчар. Картина от Ж. Б. Ванмур /XVII в./. Rijksmuseum, Амстердам

категорично и строго към нормите на крепостното право. Това се наблюдава от втората половина на XVI в. нататък, когато ограничителните мерки от икономически характер се оказвали безсилни да спрат зачестилите масови изселвания.

Съсредоточаването на политическата власт у централния управленчески апарат създавало и за най-обикновения рая обстановка и атмосфера на тиранична деспотия, която българското население още по-тежко понасяло и поради условията на религиозно-народностна дискриминация. Тази атмосфера привличала вниманието на не един чужд наблюдател през XV—XVI в. Между тези свидетелства твърде изразително и близко до действителността изглежда това на Ханс Дерншвам: „Причината за голямото подчинение, което турчинът среща в земите си, е голямата, безмерна тирания; той трябва да държи всички в покорност и никоя земя, нито пък човек му е скъп, всички трябва да търпят — както заробени, потиснати, пленени хора, от които никой поради тревога, страх, нужда и принуда не може вече да мръдне, нито пък да изправи глава. Всички са крайно унижени, принизени със земята, така че животът им е мъка. Единственото имущество, което всеки притежава, са малкото пари, които има или може да спечели. Иначе никой не притежава нищо особено, нито градове, дворци, пазарища, села, нито чифлици или пък някакви имения. Всичко е собственост на султана.[7]

При силно централизираната военноленна система феодалният произвол през първите десетилетия на XV в. бил ограничаван от върховната власт. Тя контролирала зависимите от нея служебни ленници и следяла те да не разоряват раята с прекомерни задължения, за да се запазят податните ѝ сили на такова равнище, че да не се понижи доходността на спахилъка. Затова върховното управление прибягвало дори към строги санкции — отнемало ленове от спахии, когато техните произволи разорявали и разпръсвали раята. Такъв смисъл имат и редицата законоположения, които запретяват опитите за феодални насилия.[8] Но фактът на създаването им е вече косвено указание, че произволите не само били налице в ежедневието, но имали широко разпространение.

Някои от законодателните разпоредби подсказват и за характера на феодалния произвол. Така например, ако спахията си позволял да прогони селянина с користолюбивото намерение да му отнеме дома и покъщнината, законът налагал имуществото да си остане на раята. Опитите на спахиите да изискват извънмерна принудителна работа от своята рая срещали също запрещенията на законодателните разпоредби. Изрично се нарежда селяните само веднъж да строят къща на своя ленник. Ако дойде нов господар, той да използува къщата на предишния, без да изисква да му се гради нов дом. „Спахиите да не задържат насила на работа конете и колата за куриерска служба на онзи неверник, от когото са взели това, което той дължи съгласно със закона и регистъра; да не ги карат да им работят принудително“, се отбелязва в една разпоредба.

Селяни, заплатили веднъж данъците на спахията си, не били длъжни да ги дават втори път в случай, че в течение на една година на мястото на предишния се явял нов господар. Те не бивало да бъдат задължавани да предоставят домашните си помещения за складиране на десятъка. Когато се закарвал десятъкът на спахията до града, те трябвало да правят това безвъзмездно само ако разстоянието било един ден път, а при по-голямо разстояние раята следвало да получи възнаграждение. Злоупотреби и произволи ставали и при събирането на десятъка. В Мехмедовия кодекс се отбелязва, че тимариотите и длъжностните лица закъснявали да измерят земеделския добив на хармана, за да получат десятъка си. Законът допускал закъснения само до една седмица очевидно поради това, че събраните храни не трябвало да се оставят дълго време на открито, за да не се развалят и разпръсват и да не бъдат ощетени селяните. Наредено било след този срок храните да се измерят в присъствието на самия имам /свещенослужител/ и на кехаята /наместник на властта/ и десятъкът да се закара в спахийския хамбар. Ако след това тимариотът угнетявал селяните под предлог, че не е участвувал при измерването, кадийският съд бил длъжен да попречи на това.

През XV и първата половина на XVI в. степента на феодалната експлоатация все още не била така висока. Това се обяснява и с обстоятелството, че сравнително по-слабо заинтересованите от спахилъците си служебни феодали не упражнявали извънреден фискален натиск върху раята, тъй като военната плячка все още им била добър източник на доходи. Утежненията били по-скоро в режима на немюсюлманските селяни. По силата на наложената от завоевателите религиозно-народностна дискриминация данъчните задължения на българското население били по-големи. За разлика от турските българските селяни били обложени с джизие, длъжни били да дават на поземлените си господари обичайни даждия — кокошка, погача, весла грозде, данък върху свинете. Поземлено-личният данък, на места таксата арус /сватбарина/ и чифт бозан били събирани от българите в по-голям размер, отколкото от мюсюлманите. Режимът на дискриминация поставял преграда между мюсюлманската и немюсюлманската рая въпреки приблизително еднаквия им поземлен статут. Тази фискална политика осигурявала максимална експлоатация на българите. Едновременно с това тя ги поставяла в унизено положение спрямо мюсюлманското население, у което така се създавало самочувствие на господствуваща народност.

СИСТЕМА НА ФЕОДАЛНА ЕКСПЛОАТАЦИЯ. ДАНЪЦИ, СЪБИРАНИ ЗА ФЕОДАЛА. Селското население било обременено с редица данъци, тегоби и повинности към местния господар и към върховната власт. Поради това, че османската феодална държава била върховен собственик над мирийската земя, т.е. земята, включена в отделните ленове и обработвана от раята, данъците, които тази рая изплащала в полза на държавата, не били нищо друго освен една форма на феодална рента. Като характеризира феодалната зависимост на селяните, К. Маркс отбелязва: „И тъй необходими са отношения на лична зависимост, на лична несвобода в каквато и да е степен и прикрепеност към земята в качеството на придатък към последната... Ако на тия отношения противостоят непосредствено не частни собственици на земята, а държавата в качеството на собственик на земята и заедно с това на суверен, както това се наблюдава в Азия, то рентата и данъкът съвпадат или, по-право казано, тогава не съществува никакъв данък, който би се отличавал от тая форма на поземлената рента.“[9]

Един от основните данъци, зачислен към доходите на местните феодали, бил поземлено-личният данък /ресм-и чифт/ за мюсюлманите и испенче за немюсюлманите. Ресм-и чифт се определял съобразно с размерите на раятското земевладение и семейното положение на селянина. В зависимост от това съществували и облагателни единици: чифт — домакинства със земя от един или повече чифтове, бенак — малоимотни домакинства със земя, по-малко от половин чифт, или без земя, и мюджерет — обозначение на неженения пълнолетен младеж, числящ се към домакинството на родителите си. Поземлената мярка чифт има определен в законодателството размер. При Мехмед I един чифт бил равен на 70—80 дюнюма плодородна земя, 100 среднодоходна и 130 най-малодоходна.

Мюсюлманските домакинства от категорията чифт били облагани с ресм-и чифт от 22 акчета, а от категорията бенак — с 9—12 акчета. Испенчето било 25 акчета за немюсюлманското домакинство независимо от категорията. В редки случаи раята била освобождавана от него. Вдовишките /биве/ домакинства се облагали отделно — поземлено-личният им данък бил по-нисък /6 акчета/.

Законодателството предвиждало прогресивно увеличаване на данъка при разрастване на веднъж регистрирания в определени размери чифлик. Същевременно обаче се освобождавал от плащане на ресм-и чифт селянинът, постигнат от бедствие или загубил по едни или други причини чифлика си. Немюсюлманин, който приемал исляма, бивал облаган с бенак вместо с испенче. Тези и други фискални облекчения целели да бъде привлечено местното население към мюсюлманската религия.

При тия облагания, както и при други институции и порядки в данъчния живот османците продължили или видоизменили с оглед на нуждите си заварени фискални традиции от средновековните балкански страни. Данъците ресм-и чифт и испенче имали без съмнение връзка с византийския зевгаратикион. Категоризирането на данъчните единици, подлежащи на облагане с поземлен данък в Османската империя, имало очевидно съответствие с византийската данъчна система. Така например категорията чифтлу съвпадала до голяма степен с т.нар. категория на зевгаратни парици. Във византийската практика, също както в османските тимарски регистри вдовишките домакинства се отделяли като самостоятелни облагателни единици. Но нещо повече — самият ресм-и чифт бил парична равностойност на по-ранни отработъчни феодални задължения. Двадесет и две акчета били покритие, както следва, на: три дни ангария, които Мехмедовият законник позволявал да се издължат в 3 акчета, една кола сено срещу 7 акчета, половин кола слама срещу 7 акчета, една кола дърва срещу 3 акчета и използуване колата на селянина срещу 2 акчета.

Голям дял от данъчните задължения на раята към феодалните господари представлявал десятъкът от поземления добив /юшур/. Законите на Мехмед II предвиждали размерът му да бъде между 1/10 и 1/8 от добива. Той бил вземан в натура от зърнените храни, а от лена, конопа, памука, плодовете и зеленчуците — някъде в натура, а другаде в пари. Едновременно с десятъка раята плащала и даждието саларие, нещо като допълнение към десятъка върху зърнените храни, виното, лена, памука, бобовите растения и пр. Десятъкът се налагал и върху жълъдите, които селяните събирали за храна на свинете си, на места — върху риболова, върху сеното или тревата, върху пчелните кошери. Лозята се облагали по два начина — с десятък върху виното или ширата за немюсюлманите или с парична такса върху площта за мюсюлманите.

Без съмнение и при тези данъчни облагания завоевателите възприели традиционни порядки все въз основа на раятската бащина. В десятъка и салариeто се открива пряка подмяна на двата основни феодални данъка върху средновековната бащина: салариeто — върху онази част от земята, върху която селянинът имал пълни собственически права, и десятъка — върху земеделските култури в бащината извън населеното място.

До 1521 г. в Софийския санджак наред с десятъка от всяка бащина бил събиран и натурален данък в размер на две килета пшеница и две килета ечемик. Източниците споменават този данък под наименованието адет-и или ресм-и харман, като едновременно използуват и термина хърпин. Изрично се изтъква, че този ресм-и харман бил събиран още от времето, когато в тези земи управлявали „неверниците", т.е. несъмнено става дума за средновековната соча или рпин. Сведенията за ресм-и харман можели да се свържат и с известията за облагането на зависимите селяни в средновековна България: една крина просо, една крина ечемик и една стомна вино. Османската власт възприела утвърдени през вековете местни феодални порядки и при налагането на обичайното даждие за поземления господар, събирано през определено време от годината: погача, ечемик, овес, весла грозде, дърва и др.

Добитъкът на раята също бил обложен с всевъзможни данъци. Обичаен за балканското селско стопанство бил налогът върху овцете /ресм-и агнам/ — по едно акче на три глави. Само от немюсюлманите се събирал данък върху свинете /ресм-и ханзър/ — по едно акче за свине, угоявани за клане. Селяните, зачислени като рая на определен господар, не плащали данъци за ползуване пасищата в селските си землища. Но пришълците отвън, незачислени към определен поземлен господар /особено овцевъди и юруци/, били облагани с данъци за лятно и зимно пасище, за паша и за кошара. Тези данъци се налагали между другото и от съображението на властта да не бъдат ощетени отделните феодали, тъй като пасищата ползували предимно неподвластни на тях селяни и най-вече подвижните скотовъди — юруците. Все с оглед на това законите предвиждали раятски данъци и за външни лица с непостоянно местожителство, които обработвали земя в нечие владение. Дори и когато не я обработвали, те плащали данъка духан — 12 акчета, който бил подобен на средновековната димнина. Това е данъкът, по който се отличавала „регистрираната" рая от „външната", „нерегистрираната". Раята плащала и данък върху воденици и тепавици съобразно с вида на воденицата и с това, колко време е работила.

При определени поводи еднократно се събирали такси и глоби от групата бадухава: сватбарина /арус/, тапийска такса, глоби за различни престъпления /джюрм-ю джинает/. Прибавени са към същата група допълнителни такси — ява, каччун, кул ве джарие мюждегяни, — налагани, когато някое лице, изгубило добитък или свой роб, за да си ги получи. В някои законодателни разпоредби към бадухава се причислявала и глобата дещибане /полячина/, налагана за онези стопани, чийто добитък е влязъл в чужда нива. От такъв род били и събиранията бейт-юл-мал, мали-аме-ве хаса, мали гаиб, мали мефкуд. Всички те били свързани с наследствата на отсъствуващи лица. Прибирали се от фиска, а само във феодалните владения с по-широк имунитет /т.нар. свободни/ те би-

---

Скални надписи от пещерите край с. Царевец, Врачански окръг /XVI–XVII в./

ли преотстъпвани на съответните господари. Наред с това раята давала и таксата монополие, за да получи разрешение да продава ширата и виното си през времето, когато само феодалът имал монополно право да върши това със своя лозарски добив.

Когато селяните занасяли излишъка от своя добив на близките тържища, най-често в градовете, феодалните владетели или държавните чиновници събирали редица мита и пазарни такси /бач, гюмрюк, капан и др./.

Не били изчезнали и отработъчните задължения към поземлените господари, познати в една или друга форма и в средновековна България. Селяните трябвало да откарват десятъка в господарските хармани, да строят сами тези хамбари и да се грижат за поддържането им, да градят дом за господаря си, да изпращат жените си в този дом през определени дни в годината, за да прислужват там. Според някои законоположения от Сюлеймановово време селяните били заставяни да овършеят на хармана спахийския десятък. Ангарията за обработване на спахийската хаса още през XV в. все по-често се заменяла с паричен откуп. Обвързани с военна служба, спахиите разчитали повече на придобитото от победоносните войни, отколкото на добива от личното си стопанство. Поради това те все още не се стремели да го развиват и предпочитали вместо ангария паричния ѝ еквивалент.

Няма никакво съмнение, че редица данъчни облагания по време на османското господство били в същност продължение на средновековни фискални традиции. Дори в някои случаи завоевателите запазили средновековните им наименования. Тази приемственост във фискалната област се наложила поради съвсем прагматичните нужди на Османската империя, която подобно на всички източни държави през Средновековието развивала най-вече фискалните си функции, които по думите на Ф. Енгелс били насочени към максимално ограбване на населението. Ето защо османската

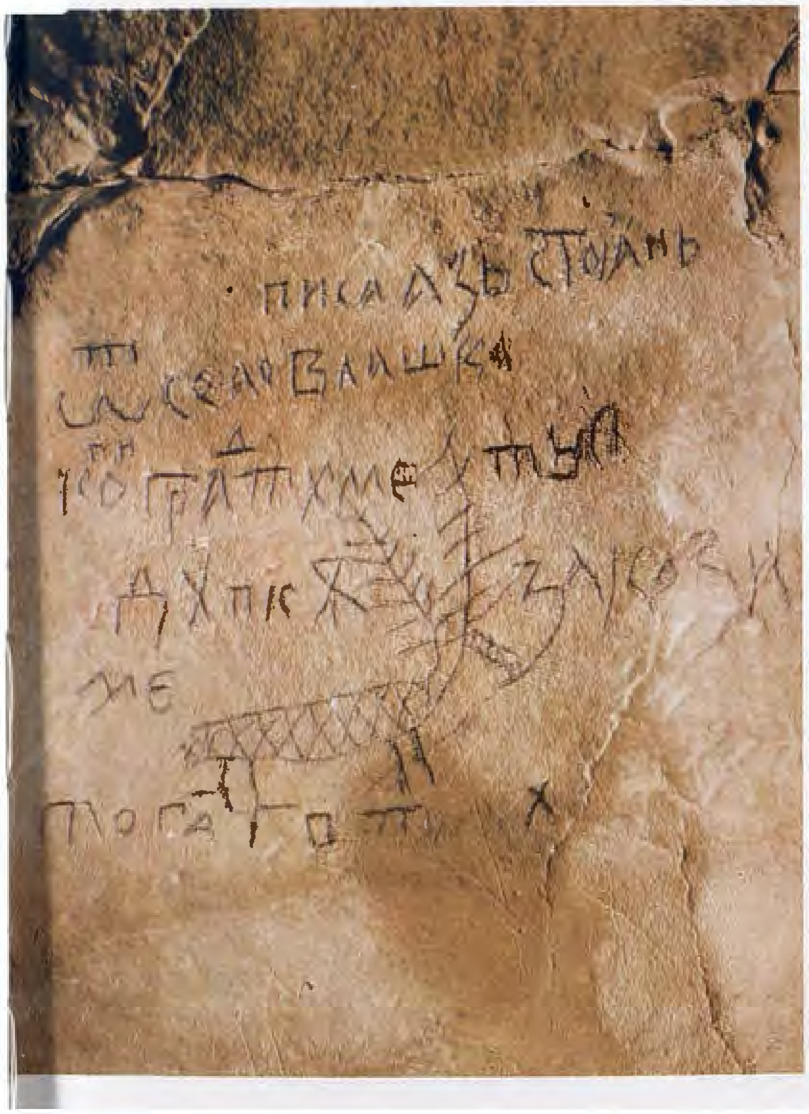

феодална власт била живо заинтересована да запази и постави в услуга на своите интереси усъвършенстуваните фискални институции и методи на Византия и балканските страни.

ДЪРЖАВНИ ДАНЪЦИ И ПОВИННОСТИ. Едновременно с многобройните данъчни задължения към поземлените господари селяните били отрупани с не по-леки подобни задължения към държавната власт.[10] Немюсюлманските поданици от мъжки пол между 15—75-годишна възраст били обложени с данъка джизие, предназначен за фиска. В неслужебните ленове този данък най-често бил прибиран в полза на поземлените господари.

Системата за облагане с джизие до голяма степен била заимствувана от данъчната практика на предшествуващите империята ислямски държави. Новите условия, възникнали със създаването на Османската империя и утвърждаването ѝ на Балканите, предизвикали значително изменение в методите на събиране и разпределение на този данък. В българските земи той бил събиран от данъчни чиновници на фиска /т.нар. джизиедари/. Ленните владетели били задължени да не им пречат и да им оказват съдействие.

До 1690 г. джизието било налагано на хане, а не на глава. Джизиехането представлявало своеобразна облагателна единица, която поне на първо време най-често съответствувала на семейство от баща, майка и децата им или само на женен мъж. На места джизиехането имало значително по-широк числен обхват, тъй като съответствувало на голямо патриархално семейство, т.е. на две или повече малки семейства, обединени от родствени връзки, колективен труд и общ дом.

През XV и XVI в., а и по-късно данъкът джизие не бил твърдо фиксиран и еднакъв по размер за различните области и отделните категории данъкоплатци. Към последното десетилетие на XV в. в българските земи той варирал най-често между 40 и 80 акчета от хане, а в края на XVI в. достигнал 140 акчета. Шериатът предвиждал старците, децата, тежко болните и неработоспособните да бъдат освободени от джизие. От този данък били освободени и определени групи население със специални задължения към държавата /войнуци, дервентджии и др./. Джизието било трудно поносимо фискално бреме. Когато се понасяла вестта, че идват джизиедарите, много български мъже забягвали по гори и планини, за да се отърват от облагане. Двадесетгодишните младежи носели нарочно само къси ризи, без калцуни, за да изглеждат малки и да бъдат освобождавани от поголовен данък.

Джизието, както и десятъкът и поземлено-

Въстания
и освободителни движения
през първата половина
на XV в.

▨	*РАЙОН НА БЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ И СЪПРОТИВИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 1408—1413 Г.*
⚑	*ВЪСТАНИЕ НАЧЕЛО С КОНСТАНТИН И ФРУЖИН ПРЕЗ 1408 Г.*
⚑	*СРЕДИЩЕ НА БЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ И СЪПРОТИВИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ*
▶	*КРЕПОСТ, ЧИЕТО НАСЕЛЕНИЕ Е ОКАЗАЛО ПОМОЩ НА ДЕЙСТВУВАЩИ СРЕЩУ ОСМАНЦИТЕ ЧУЖДИ ВОЙСКИ*
→	*БЪЛГАРСКИ ДОБРОВОЛЦИ, ПРИСЪЕДИНИЛИ СЕ КЪМ ВЪСТАНИЯ НА СЪСЕДНИ НАРОДИ ИЛИ КЪМ ПОХОДИТЕ НА ВОЮВАЩИ С ОСМАНЦИТЕ ЧУЖДИ ВОЙСКИ*
⚑	*ВЪСТАНИЕ НА СЪСЕДЕН НАРОД*
	ПОХОДИ НА МАДЖАРСКИ, ВЛАШКИ И СРЪБСКИ ВЛАДЕТЕЛИ С ГОДИНИ:
···→	*СИГИЗМУНД 1425 Г.*
→	*МИРЧО 1404 Г.*
→	*СТ. ЛАЗАРЕВИЧ 1404 Г.*
	ПОХОДИ НАЧЕЛО С ХУНЯДИ И ВЛАДИСЛАВ III ВАРНЕНЧИК:
➡	*В 1437 Г. /ВОДЕН САМО ОТ ХУНЯДИ/*
➡	*ДЪЛГИЯТ ПОХОД В 1443 Г.*
→	*НА ХРИСТИЯНСКИТЕ ВОЙСКИ ПРЕЗ 1444 Г.*
✕ 1408	*ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ С ГОДИНА*
— · —	*ГРАНИЦИ НА ДЪРЖАВИ И ФЕОДАЛНИ ВЛАДЕНИЯ*
– –	*ГРАНИЦА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ КЪМ 1402 Г.*
1463	*ГОДИНА НА ЗАВЛАДЯВАНЕ НА СТРАНА ИЛИ ОБЛАСТ ОТ ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ*
▭	*ВЛАДЕНИЯ НА ВЕНЕЦИАНСКАТА РЕПУБЛИКА*
●	*СТОЛИЦА*
○	*ГРАД*
Ȯ	*КРЕПОСТ*
≍	*ПРОХОД*

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 ДЕБЪР
2 ЕЛБАСАН
3 ЛЕРИН /ФЛОРИНА/
4 АРГИРОКАСТРО /ГИРОКАСТРО/
5 НОВИ ПАЗАР
6 ПРОВАДИЯ
7 ПЕТРИЧ

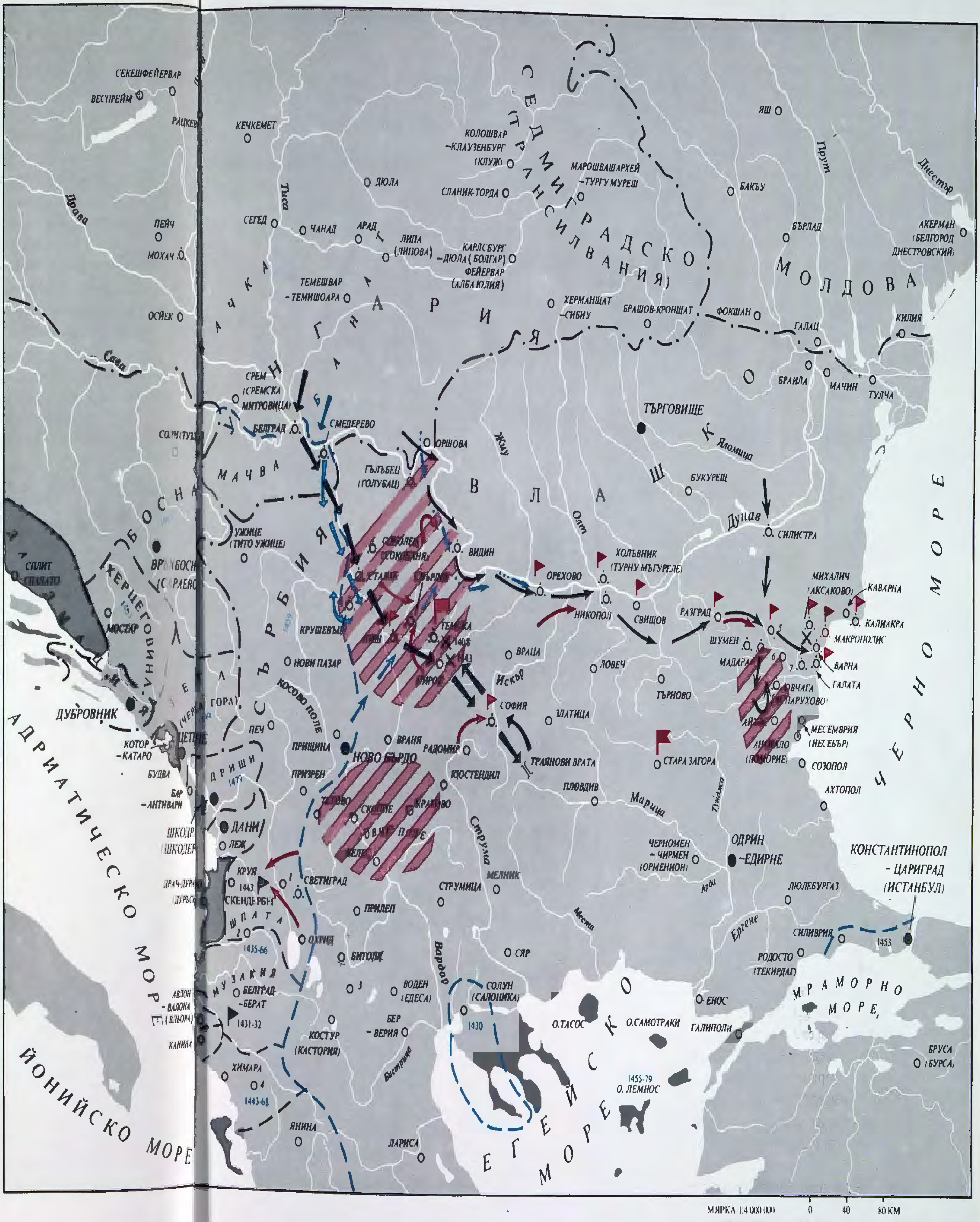
СЕКЕШФЕЙЕРВАР
ВЕСПРЕЙМ
РАЦКЕВ
КЕЧКЕМЕТ
КОЛОШВАР -КЛАУЗЕНБУРГ (КЛУЖ)
МАРОШВАШАРХЕЙ -ТУРГУ МУРЕШ
СЛАНИК-ТОРДА
ДЮЛА
СЕГЕД
ЧАНАД
АРАД
ЛИПА (ЛИПОВА)
КАРЛСБУРГ -ДЮЛА (БОЛГАР) ФЕЙЕРВАР (АЛБА ЮЛИЯ)
ТЕМЕШВАР -ТЕМИШОАРА
ХЕРМАНЩАТ -СИБИУ
БРАШОВ-КРОНЩАТ
ПЕЙЧ
МОХАЧ
ОСИЕК
Драва
Сава
Тиса
СЕДМИГРАДСКО (ТРАНСИЛВАНИЯ)
УНГАРИЯ
БАНАТ
БАЧКА
МОЛДОВА
ВЛАШКО
ЯШ
Прут
Днестър
БАКЪУ
БЪРЛАД
АКЕРМАН (БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИЙ)
ФОКШАН
КИЛИЯ
ГАЛАЦ
БРАИЛА
МАЧИН
ТУЛЧА
ТЪРГОВИЩЕ
Яломица
БУКУРЕЩ
Дунав
СИЛИСТРА
Жиу
Олт
СРЕМ (СРЕМСКА МИТРОВИЦА)
БЕЛГРАД
СМЕДЕРЕВО
ОРШОВА
ГЪЛЪБЕЦ (ГОЛУБАЦ)
МАЧВА
СОЛИ (ТУЗЛА)
БОСНА
ВЕРХБОСНА (САРАЕВО)
УЖИЦЕ (ТИТО УЖИЦЕ)
ХЕРЦЕГОВИНА
СПЛИТ (СПАЛАТО)
МОСТАР
ДАЛМАЦИЯ
ЗЕТА
ДУБРОВНИК
(ЧЕРНА ГОРА)
ЦЕТИНЕ
КОТОР -КАТАРО
БУДВА
БАР -АНТИВАРИ
ДРИЩИ
1479
ШКОДРА (ШКОДЕР)
ДАНИ
ЛЕЖ
КРУЯ
1443
ДРАЧ-ДУРАЦО (ДУРЪС)
СКЕНДЕРБЕГ
ШПАТА
1435-66
МУЗАКИЯ
БЕЛГРАД -БЕРАТ
АВЛОН -ВАЛОНА (ВЛЬОРА)
1431-32
КАНИНА
ХИМАРА
1443-68
СЪРБИЯ
СОКОЛЕЦ (СОКОБАНЯ)
СТАЛАЧ
ВИДИН
СВЪРЛИГ
КРУШЕВАЦ
НИШ
ТЕМСКА
1408
1443
ПИРОТ
НОВИ ПАЗАР
КОСОВО ПОЛЕ
ПЕЧ
ПРИЩИНА
НОВО БЪРДО
ВРАНЯ
ПРИЗРЕН
ТЕТОВО
СКОПИЕ
КРАТОВО
ОВЧЕ ПОЛЕ
ВЕЛЕС
СВЕТИГРАД
ОХРИД
ПРИЛЕП
БИТОЛЯ
ВОДЕН (ЕДЕСА)
БЕР -ВЕРИЯ
КОСТУР (КАСТОРИЯ)
ЯНИНА
ЛАРИСА
Бистрица
Вардар
Струма
Места
Искър
ОРЕХОВО
ХОЛЪВНИК (ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ)
НИКОПОЛ
СВИЩОВ
ВРАЦА
ЛОВЕЧ
ТЪРНОВО
СОФИЯ
ЗЛАТИЦА
РАДОМИР
КЮСТЕНДИЛ
ТРАЯНОВИ ВРАТА
ПЛОВДИВ
СТАРА ЗАГОРА
Марица
Тунджа
СТРУМИЦА
МЕЛНИК
СЯР
СОЛУН (САЛОНИКА)
1430
РАЗГРАД
ШУМЕН
МАДАРА
ОВЧАГА
ПАРУХОВО
АЙТОС
АНХИАЛО (ПОМОРИЕ)
МЕСЕМВРИЯ (НЕСЕБЪР)
СОЗОПОЛ
АХТОПОЛ
МИХАЛИЧ (АКСАКОВО)
КАВАРНА
КАЛИАКРА
МАКРОПОЛИС
ВАРНА
ГАЛАТА
ЧЕРНО МОРЕ
ЧЕРНОМЕН -ЧИРМЕН (ОРМЕНИОН)
ОДРИН -ЕДИРНЕ
Арда
ЛЮЛЕБУРГАЗ
Ергене
КОНСТАНТИНОПОЛ -ЦАРИГРАД (ИСТАНБУЛ)
1453
СИЛИВРИЯ
РОДОСТО (ТЕКИРДАГ)
МРАМОРНО МОРЕ
ЕНОС
ГАЛИПОЛИ
БРУСА (БУРСА)
О.ТАСОС
О.САМОТРАКИ
1455-79 О. ЛЕМНОС
ЕГЕЙСКО МОРЕ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
1
2
3
4
5
6
7
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

личният данък, спадало според категоризацията на старите османски правоведи към т.нар. шерийски данъци за разлика от онези, които били въведени не според предписанията на шериата, а поради нарастващите нужди на постоянно воюващата и разширяваща се османска държава. Повечето от тези нововъведени данъци, събирани от държавата за обществени и военни нужди или в полза на висшите ѝ функционери в провинциите, носят името извънредни /авариз-и дивание ве текялиф-и йорфие/. Налагани отначало на няколко години веднъж, извънредните от гледище на шериата данъци станали редовни и се превърнали в тежко бреме за поробеното население.

В данъчните регистри на върховното управление се водела точна сметка, от колко облагателни единици — аваризханета /всяко аваризхане обхващало 3—15 домакинства/ — във всяко населено място следвало да се съберат този вид данъци. С преписи от тия сведения данъчните чиновници /емини или мубашири/ се пръскали из селищата в европейските провинции. Само населението в част от мюлковете и вакъфските владения и някои специални категории били освободени от тези данъци. Между тях били данъците авариз и нузул акчеси, вземани отначало в продукти и припаси за армията, а по-късно в пари. За нуждите на войската било въведено и периодично изземане на големи количества храни, фураж, дърва, овце и пр. под формата на данъка сюрсат зехиреси, по-късно събиран в някои райони в пари — бедели сюрсат. Ежегодно, дори по няколко пъти в годината наред с данъка сюрсат зехиреси от раята принудително се изкупували зърнени храни, брашно, булгур, месо, мазнини, фураж, домашни животни и птици, различни суровини, занаятчийски произведения — всичко за военни цели и обществени нужди, предимно за снабдяването на непроизводителното население в големите имперски градове.

Изкупеното следвало по закон да се заплати на населението, но цените били строго определени от държавата в много по-малък размер от пазарните.

Селяните изпълнявали спорадично или постоянно и тежки държавни повинности. По време на походи или при големи обществени строежи от различни краища на европейските провинции били набирани стотици работници и майстори-занаятчии. Те били заставяни да напускат дома си, стопанството си, занаята си и да придружават и обслужват армията или да строят и поправят крепости, обществени сгради, пътища, мостове, да бъдат в помощ на корабоплаването като веслари, кормчии, товарачи и бурлаци /последните повинности имали местни названия — земаница и престойка/. Някъде цялото население на отделни райони било заставяно да извършва стражева повинност.

В крайбрежните райони държавата организирала периодично чрез своите органи задължителен риболов в полза на съкровището. Всички местни рибари били длъжни четири дни да изпълняват тази дейност. За държавните повинности били събирани принудително добитъкът и колите на раята. Населението от селища, разположени край големи пътища, било натоварено с тегобата да поддържа попътните станции /мензили/, да доставя и отглежда коне, необходими за превоза на минаващите пътници.

ХАРАКТЕР НА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. След като преминала стихията на завоеванието, селското стопанство постепенно започнало да се съвзема. За това благоприятствували добрият климат и разнообразието на терена в българските земи. Те позволявали развитието на всякакъв вид земеделски култури.[11] Земята се обработвала с оръдия и по обичаи, останали от предалечни времена. Селяните орели с дървено рало, газели из наводнените оризища, за да ги обработват, жънели със сърп, връзвали снопите с житни стъбла, вършеели на харманите с дикани, теглени от коне, или пък само с коне, които с тъпчене отделяли зърното от сламата. Брашно смилали в примитивни воденици, най-често движени от вода, т.нар. караджейки, а в някои райони се използували и вятърни мелници. Ливадите косели с коса или сърп. Лозовите насаждения в равнините били засаждани в редове с големи разстояния между тях, а в планините — по-гъсто. Лозята и зеленчуковите градини се обработвали с мотика и се напоявали ръчно или чрез водно колело, придвижвано от слепи коне. Добива от лозята селяните събирали в дървени линове и с тъпчила от дърво или като газели гроздето с крака, отделяли течността. Така приготвяли шира, наливали я в бъчви и правели вино.

Често селяните разработвали гористи местности, като изсичали дърветата и превръщали сечището в нива. При изтощаване на почвата се практикувала едногодишна или по-дълга почивка, като нивата била превръщана в ливада. Добивът от маслодайните и влакнодайните растения също се събирал и подготвял за обработка по твърде примитивен, традиционен начин.

Планинските долини, пасища и скътаните приморски равнини в българските земи били

Стенопис от черквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси /1649/

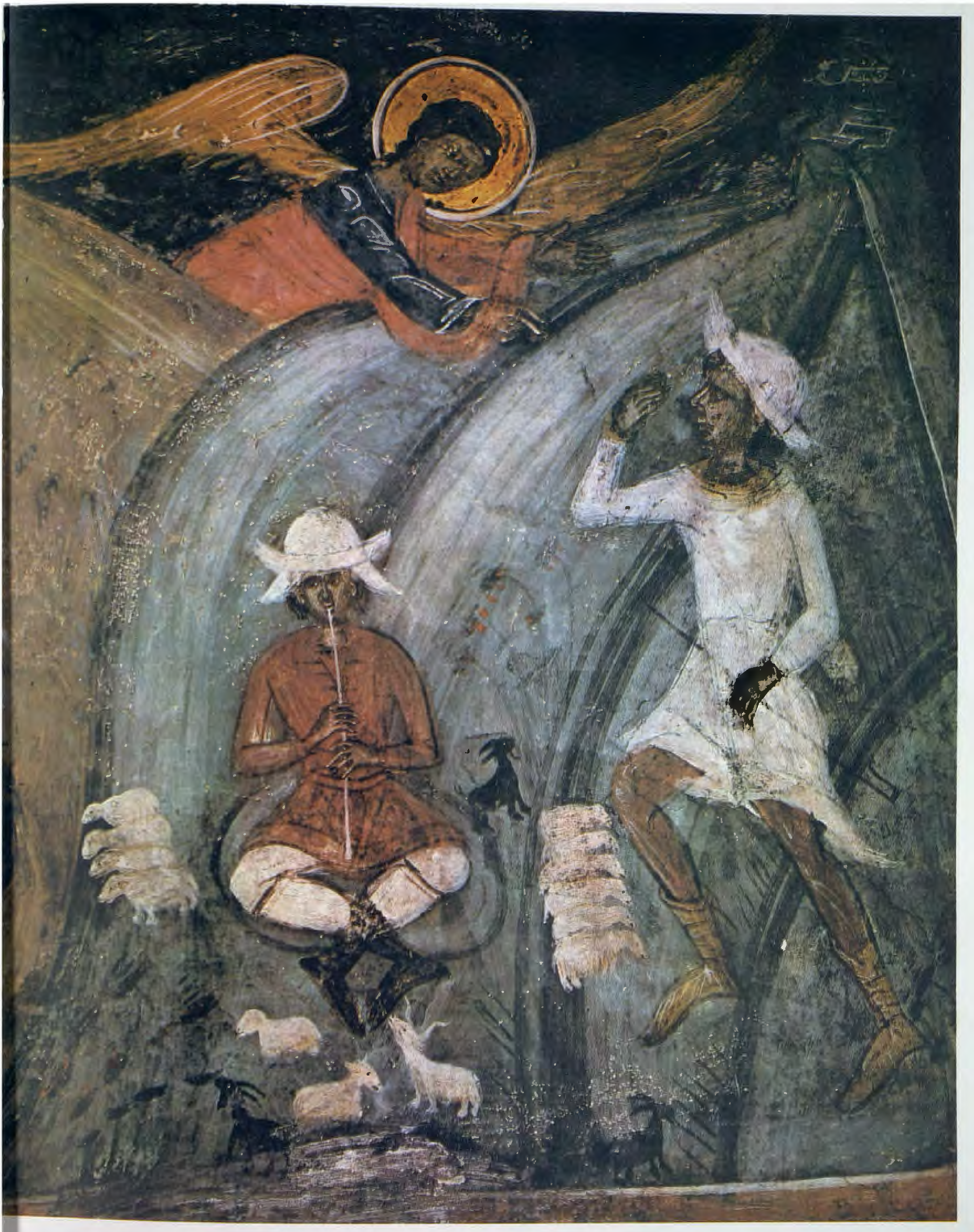

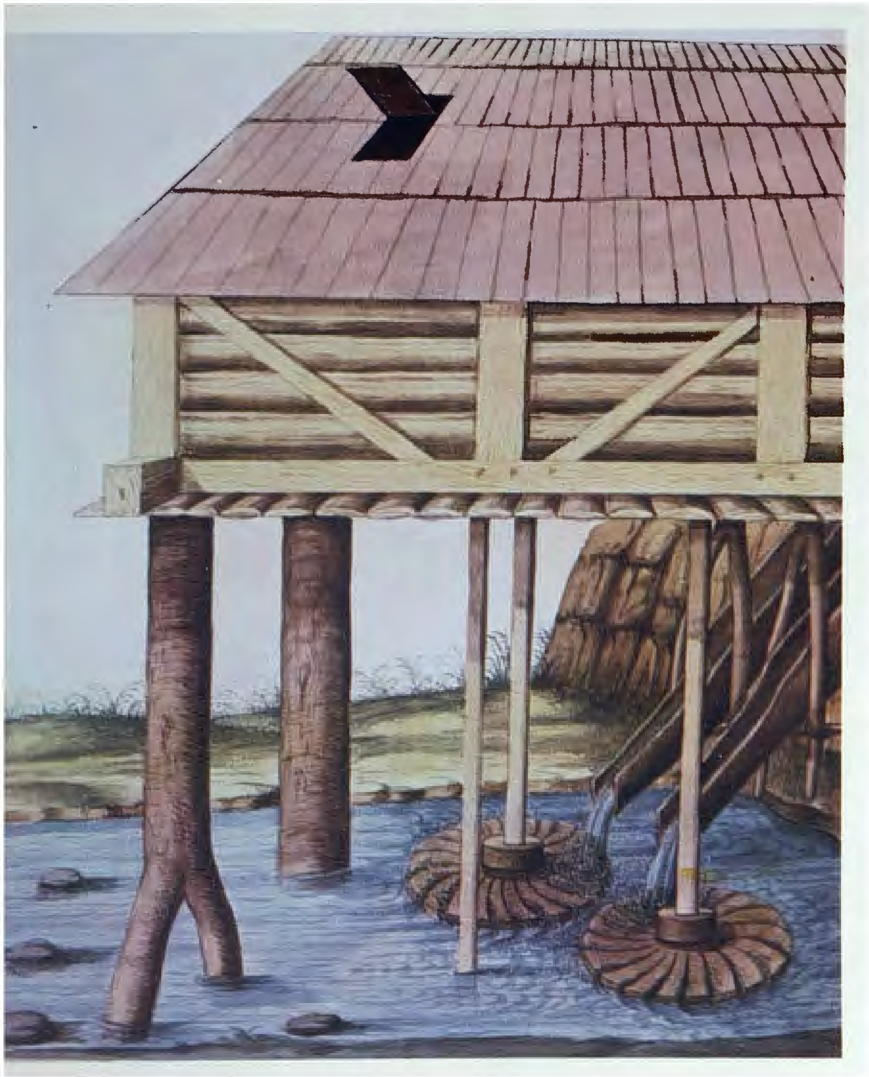

Воденица от български земи — рисунка от Х. Бек /1586/. Австрийска национална библиотека — Виена

Вътрешен изглед на жилище от балканските земи — гравюра от С. Швайгер /1577/

благоприятни за развитието на животновъдството. Отглеждането на овце и кози било обичайно за всяко селско домакинство. В много случаи дори властта насърчавала развитието на овцевъдството чрез данъчни облекчения. И нещо повече — голямата консумация на овче месо у османците /най-вече в столицата, гарнизоните и градовете/ заставила управляващите да отредят специален, по-облекчен статут на цяла многобройна категория население, т.нар. джелепкешани — едри овцевъди и търговци на дребен добитък, задължени да доставят овце за държавни нужди. За развитието на овцевъдството съдействували скотовъдните номади — тюркски колонисти, т.нар. юруци. Отглеждан бил и едър рогат добитък — волове, биволи и крави, които били необходими за всеки селски труженик в ежедневната му стопанска дейност. Особено големи количества едър рогат добитък бил развъждан в хасовете, мюлковете и вакъфите.

За развитието на овцевъдството и говедовъдството у нас говори и фактът, че от различни краища на българските земи чрез задължителни държавни доставки систематически били набирани огромни количества добитък, че той бил постоянен артикул по вътрешните пазари, а кожите от него били важно износно перо в търговията на най-активните търговски спътници на балканските земи през XV—XVII в. — дубровничани, венецианци и др.

От другите отрасли на животновъдството добре били застъпени коневъдството, свиневъдството и птицевъдството, по-малко пчеларството и бубарството там, където природните условия благоприятствували за това. В южните райони, най-вече в Беломорието, се отглеждали и камили, ползувани като транспортно средство.

Покрай обичайните земеделско-животновъдни занятия селяните отделяли време и за домашно производство. Преработването на земеделския и скотовъдния добив в продукти, необходими за изхранване на семейството, и също така на вълна, памук, лен, коноп, животински кожи и др. за облекло било постоянна дейност най-вече на женската половина от селското население.

СЕЛСКИ БИТ. Многобройните данъчни тежести, които отнемали немалка част от добива на селяните, ниското ниво на техниката, режимът на религиозно-народностната дискриминация и феодалният произвол станали причина селският бит да запази ниското си равнище.[12] Чуждите пътешественици единодушно свидетелствуват за лошите условия на живот. Селските домове били изградени най-често от плет, облепен с кал, животински тор и слама, без прозорци — само с един отвор на покрива, откъдето влизала светлина и излизал димът от огнището. Затова пътешественикът Дерншвам ги оприличава на „свински кочини“. Бедните колиби били често с едно помещение, в което живеели и домашните животни. Ежедневната храна била оскъдна, приготвена по твърде опростен начин. Хлябът бил изпичан обикновено в глинени подници или в пепелта на огнището. Този начин на живот улеснявал разгарянето на смъртоносни болести и епидемии, които покосявали понякога цели селища.

Поради ограничения обем на селскостопанското производство населението живеело в оскъдица, а понякога природните бедствия причинявали повсеместен глад. Обширни пространства плодородна земя, най-вече покрай големите пътища,

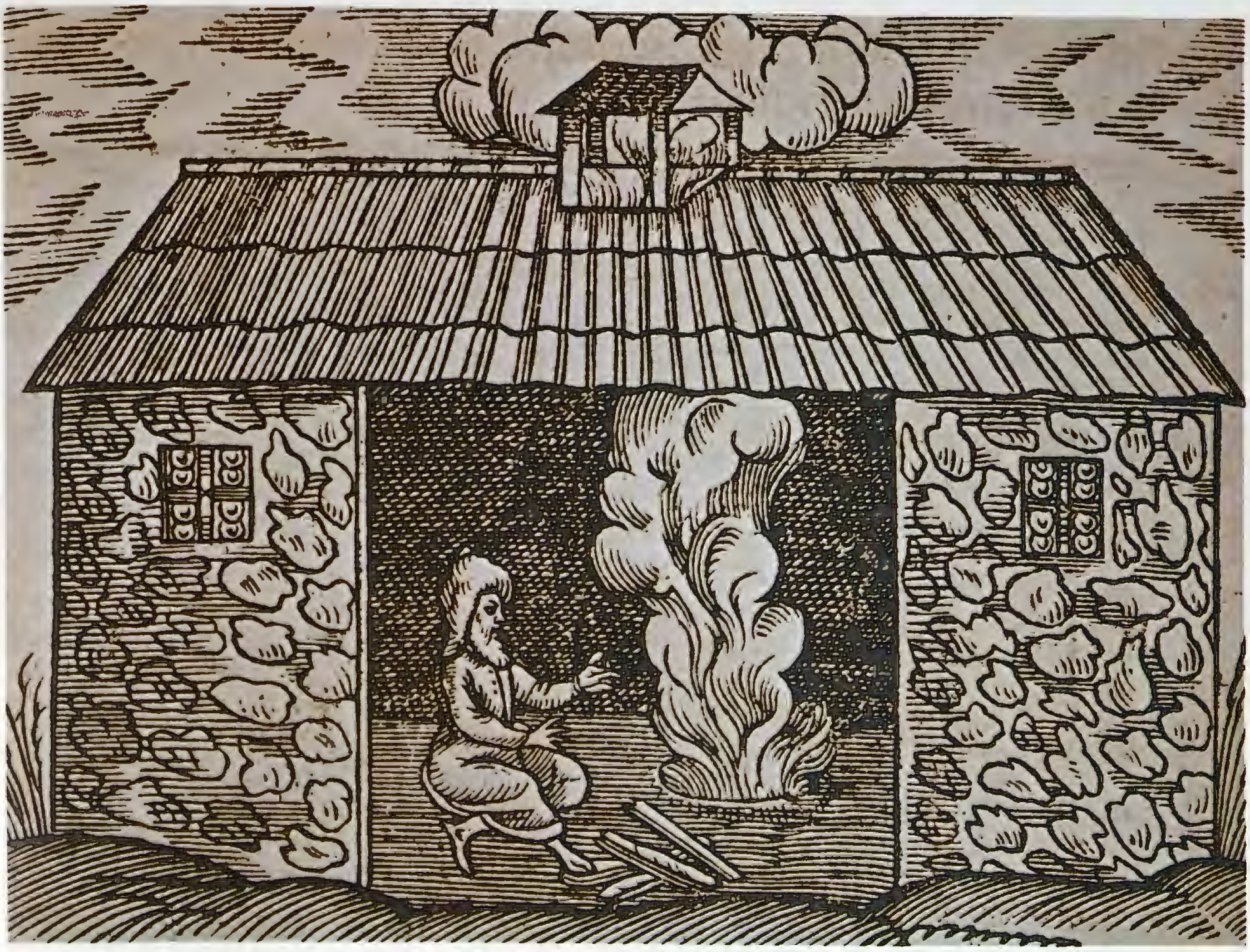

оставали необработени и поразявали погледа на минаващите чужди пътешественици. Стефан Герлах /1578/ обяснява това с бремето на османския режим, което заставяло селяните да обработват по-слабо земите, за да не им бъде отнет добивът. Обработвали само толкова, колкото им било нужно, за да се прехранят през годината.[13] Разбира се, това обяснение е малко пресилено и не може да се отнесе до всички области. Наличността на отделни селскостопански произведения по вътрешните тържища е указание, че добивът на селяните не бил толкова оскъден. Изоставени земи имало найвече в онези места, които били постоянно изложени на посегателства от страна на властници, минаващи войски и пътници. Така и пътешественикът Ожиен Гислен Бузбек /1533/ обяснява запустяването на плодородните полета край Цариградския път у нас.[14]

СПЕЦИАЛНИ КАТЕГОРИИ НАСЕЛЕНИЕ. Ръководени от върховни държавни съображения—да укрепят господството си—и заставени да се съобразяват със заварените местни традиции, османските управници били принудени да приемат, узаконят и поставят в своя услуга някои групи население, които заемали по-особено място в средновековните балкански държави, за да ги използуват за въоръжена защита на граничните области. Такива били т.нар. власи.[15] Те усвоили, видоизменили и доразвили други категории, като войнуци, дервентджии, доганджии и пр.

Старинните общности от т.нар. власи — подвижно скотовъдно население, което постепенно започнало да води уседнал начин на живот — обитавали предимно Видинско. Те имали отначало известно, макар и твърде ограничено самоуправление, възглавявано от кнез, който станал техен представител пред органите на османската власт. Службата на кнеза обикновено била наследствена. Той притежавал освободен от данъци наследствен поземлен дял земя, който също носел името бащина, но се отличавал по облик от раятската. Тази бащина била поземлена единица с фискални облекчения, отстъпвана на определени групи от балканското население, на които османците възлагали важни задачи в услуга на държавната власт и армията.

Кнезовете били включени в спахийската система: покрай освободената си от данъци бащина те получавали тимар с подвластни селяни, които им плащали данъци и били обвързани с други задължения към тях. На тяхно разположение били и т.нар. ратаи, най-много 10 на брой, земеделски работници, чийто статут не е съвсем изяснен поради оскъдните все още източници. Кнезовете били задължени да подпомагат фискалните органи на централната власт при събирането на данъците, да контролират раята и да я връщат при бягство на старото ѝ местожителство. Подобни функции в помощ на кнезовете имали и примикюрите, които също притежавали тимари покрай освободената от данъци бащина, и няколко зависими от тях ратаи. Институцията на кнезовете и примикюрите е очевидно наследена от балканското Средновековие. Османската власт ги запазила в системата на своя режим с оглед на това да ги постави в услуга на основните си държавнически цели — да държи в подчинение покореното население и да изтръгва от него максимални приходи за поддържане на господството си. Обикновените власи били натоварени с военностражеви задължения. Всяка пета къща била длъжна да дава ежегодно по един конник за въоръжена охрана на района.

Срещу това власите имали по-облекчен статут от останалата рая. Те ползували освободени от данъци бащини, не плащали джизие, десятък, испенче, данък върху овцете, сватбарина и извънредни данъци. Вместо джизието обаче били обложени с т.нар. ресм-и филури, събиран в полза на фиска, откъдето идва и наименованието на власи и други категории с аналогичен фискален статут — филуриджии. Глобите за престъпление давали на санджакбея. Имали старинни обичайни задължения към кнеза. Всеки 50 къщи изпращали по един човек на санджакбея за шестмесечна ангария и пр. Когато обработвали земя в обсега на нечий лен, давали на господаря половината от добива.

Статутът на власите, при който османската власт запазила известни елементи на самоуправ-

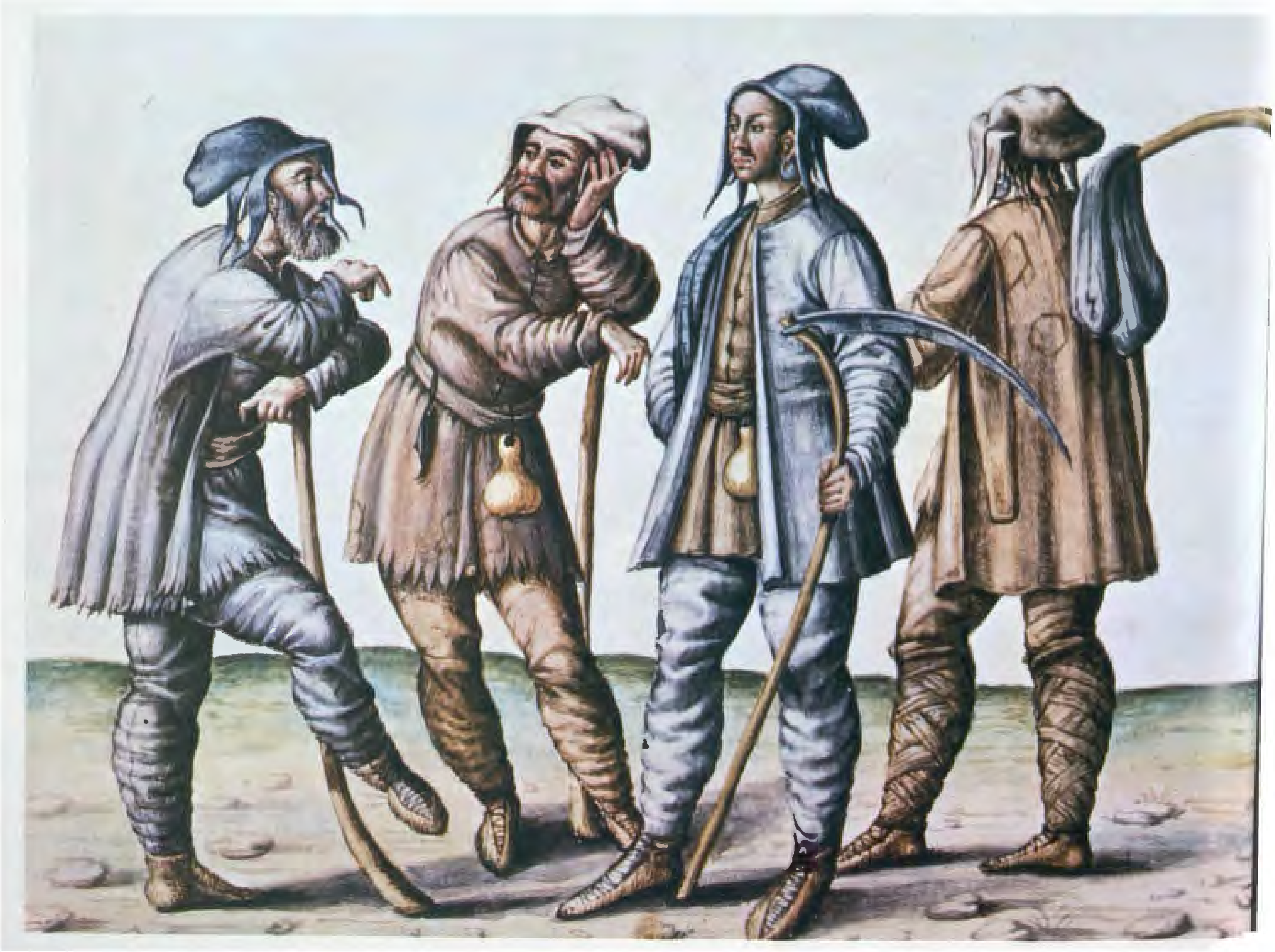

ление, се променил обаче през първите десетилетия на XVI в. В началото на управлението на Сюлейман Законодател, когато османската власт разширила господството си към северозапад и стратегическото значение на Видинската област намаляло, по-специалният статут на власите с оглед на охраната на този район станал безпредметен. Освен това влашкото население уседнало и се изравнило по стопанска дейност с обикновената рая. Тогава именно, около 1535 г., властта се опитала да премахне неговите облекчения и вместо ресм-и филури да му наложи всички обикновени раятски данъци, от които било освободено. Вероятно тогава били ограничени и правата на кнезовете и примикюрите, които изгубили ратаите си, а останали да ползуват само фискалните си облекчения. По сведения от 1542 г., управляващите, разтревожени от разпръсването на категорията филуриджии, били заставени да възстановят стария статут на власите. Естествено, че от това разпръсване страдали фискалните интереси на властта. По-късно обаче премахването на филуриджийския режим, изглежда, било осъществено, защото през втората половина на XVI в. това положение било вече зафиксирано в османските закони за Видинския санджак.

Близки по задължения и положение били т.нар. войнуци,[16] чието наименование произлиза от войник и подсказва предосманския произход на институцията. При това част от тях произхождали от средите на старата аристокрация. Войнуците служели в султанските конюшни, грижели се за конете, косели ливадите и при поход се явявали във военнопомощните отряди. Те били немюсюлмани, имали свои поделения и преки началници — турци, подпомагани в дейността си от т.нар. войнушки легатори и примикюри — българи, — вероятно нещо като преки отговорници пред властите за изпълнение на войнушките задължения. Легаторите и примикюрите имали статут и задължения, както обикновените войнуци, владеели освободени бащини заради специалните си задължения, не плащали десятък, джизие, испенче, пчелен налог, налог за свине, за овце до 100 глави, извънредни данъци и пр. Но и те били задължени с известни данъци и такси /таксите от група бадухава, данък за стада над 100 овце, всички раятски данъци към феодала, ако обработвали дялове земи в някой спахилък и пр./. Османската власт отдавала голямо значение на тези военнопомощни категории. Неслучайна е наличността на значителни войнушки групи из селищата покрай големия военен път Пловдив — Белград, пътя Солун — Ниш или Видин — Браничево.

Все към помощните корпуси се числели и т.нар. соколари и ястребари /доганджии и атмаджаджии/, задължени да улавят, отглеждат и дресират ловни соколи и ястреби за султанския двор. И те притежавали бащини и не плащали извънредни данъци, но властта не ги освобождавала от налог върху овцете за стада над 100 глави и от някои други плащания и глоби. Облагани били и с раятски данъци, ако обработвали спахийска земя.

По протежение на важните стратегически пътища и търговските артерии, в уязвими проходни места и районите със засилена народна съпротива властта създала охрана от местно население — т.нар. дервентджии.[17] Те били длъжни да поставят наблюдателни постове на пазеното място и да предупреждават за всяка опасност, да поддържат пъ-

Български селяни — рисунка от Х. Бек /1586/. Австрийска национална библиотека — Виена

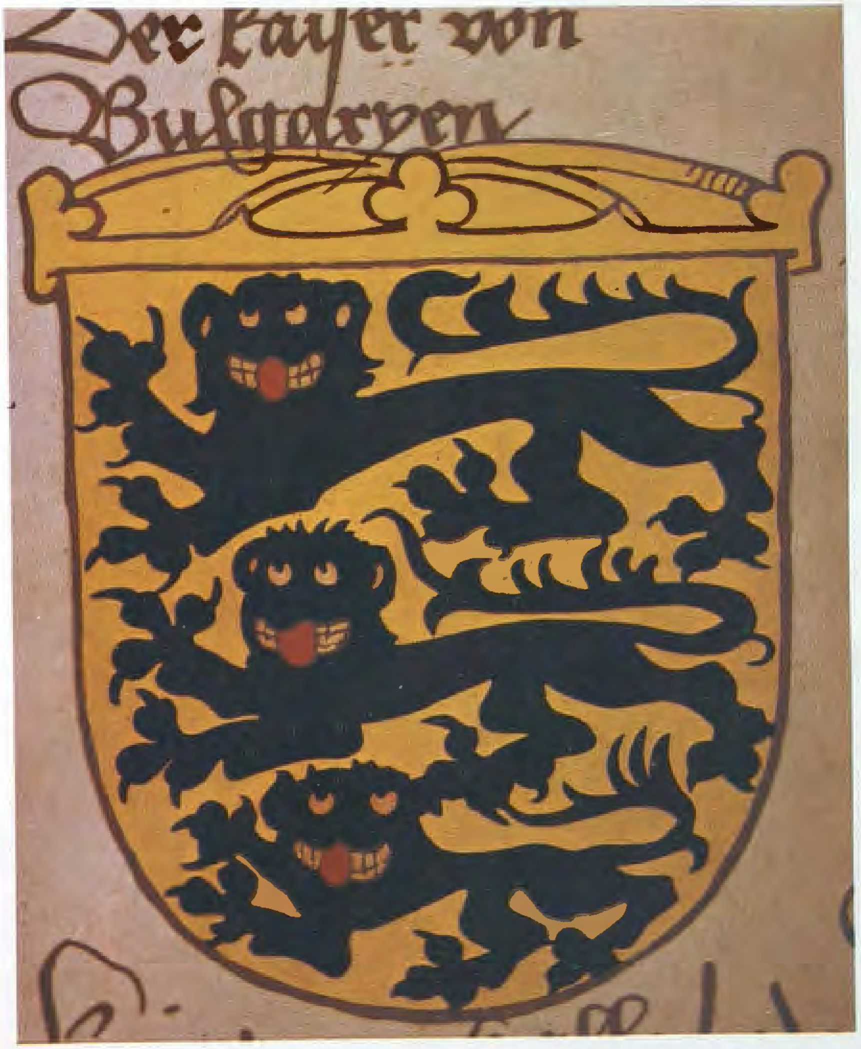

Герб на България от фототипното издание на ръкописния хералдически сборник на Грюненберг от 1483 г. /Саксонска библиотека в Дрезден/

тищата, да придружават пътници и коли из труднодостъпните места, да им доставят храна и пр., но за тази рискована служба те не ползували бащина, а само били освободени от извънредни данъци. Иначе били зачислени като зависимо население към някой лен, нямали право да го напускат, а плащали /макар и ненавсякъде/ намалена феодална рента. Охраната на някои гранични краища и особено около Дунав била възложена на т.нар. мартолоси, които също се ползували с някои данъчни облекчения.[18]

Всички набелязани категории население без дервентджиите се числели към военнопомощните корпуси на османската армия и участвували чрез специалните си задължения не само в охраната на властта в провинциите, но и в осъществяване на завоевателните ѝ начинания. В този смисъл те съставлявали част от въоръжената опора на османската власт в провинциите подобно на мюселеми, юруци и др.

Поддържането, ремонтирането и съоръжаването на крепости и други седалища на османски гарнизони изисквали дейно обслужване от страна на околното население. Властта била принудена заради това да му отреди някои данъчни облекчения.

Своеобразен бил и режимът на т.нар. челтукчии /оризари/, тузджии /солари/ и ягджии /маслари/. Челтукчиите били заселвани най-често в султанските хасове, засявали определено количество ориз и били длъжни да дават 2/3 от добива на държавата. Заради това ангарията им била намалена на три дни и не плащали извънредни данъци. В замяна на самородна или добита от морска вода сол, която доставяли тузджиите, и заради маслото, което предавали ягджиите, те също не плащали извънредни данъци.[19]

Значителна категория от покореното население в българските земи била натоварена да снабдява с дребен добитък големите градове и армията. Това били по-заможни, едри овцевъди — т.нар. джелепкешани. През 1576 г. османската регистрация записала 3750 българи от 13 кази в нашите земи, които следвало да дават на държавата 131 750 овце. Освободени от извънредни данъци, те съумявали да търгуват свободно с добитъка. Така натрупвали значителни парични средства и постепенно се обособили като имотен слой с нарастващо влияние и самочувствие.[20]

В рудодобива, на който османците отделили особено внимание, участвувала отделна категория население — т.нар. кьореджии, маданджии. Те също не плащали извънредни данъци.[21]

Всички посочени категории властта отделила от останалата рая, осигурила им през XV в. известни облекчения, за да ползуват в замяна на това услугите им. Чрез тази категория новите господари се стремели да създадат различни условия и отношение на властвуващите спрямо покореното население. Въпреки данъчни облекчения и откъсването им от пряка зависимост спрямо местните феодали тези категории със специални задължения не били отделени от населението да му бъдат противопоставяни като опора на османската власт. Те понасяли същия режим на безправие и потисничество. При това с все по-здравото си утвърждаване в Европейския Югоизток постепенно османската власт започнала да стеснява кръга на облекченията, отредени за специалните категории.

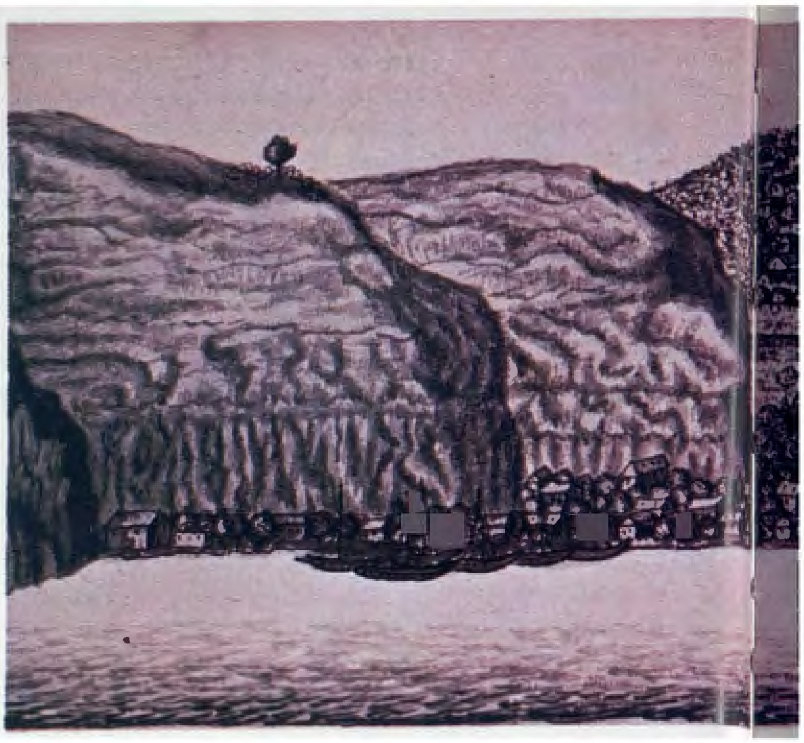

Изглед от Никопол /по Шад; 1740 г./. Виенска национална библиотека

Най-ниско поставени при условията на османския феодален режим били робите. Използуването на нерентабилния робски труд било ограничено — за домашна работа най-вече при по-заможни турци, арменци и евреи, по държавни строежи или по полето във феодалните имения.[22] На част от освободените роби османските властници отредили полуробски статут, т.нар. ортакчии.[23] Те били настанени из султански хасове, вакъфи или из хасата на едри феодали. Ортакчиите били заставяни да обработват земята, като получавали оръдия, добитък и семена от господарите, но били

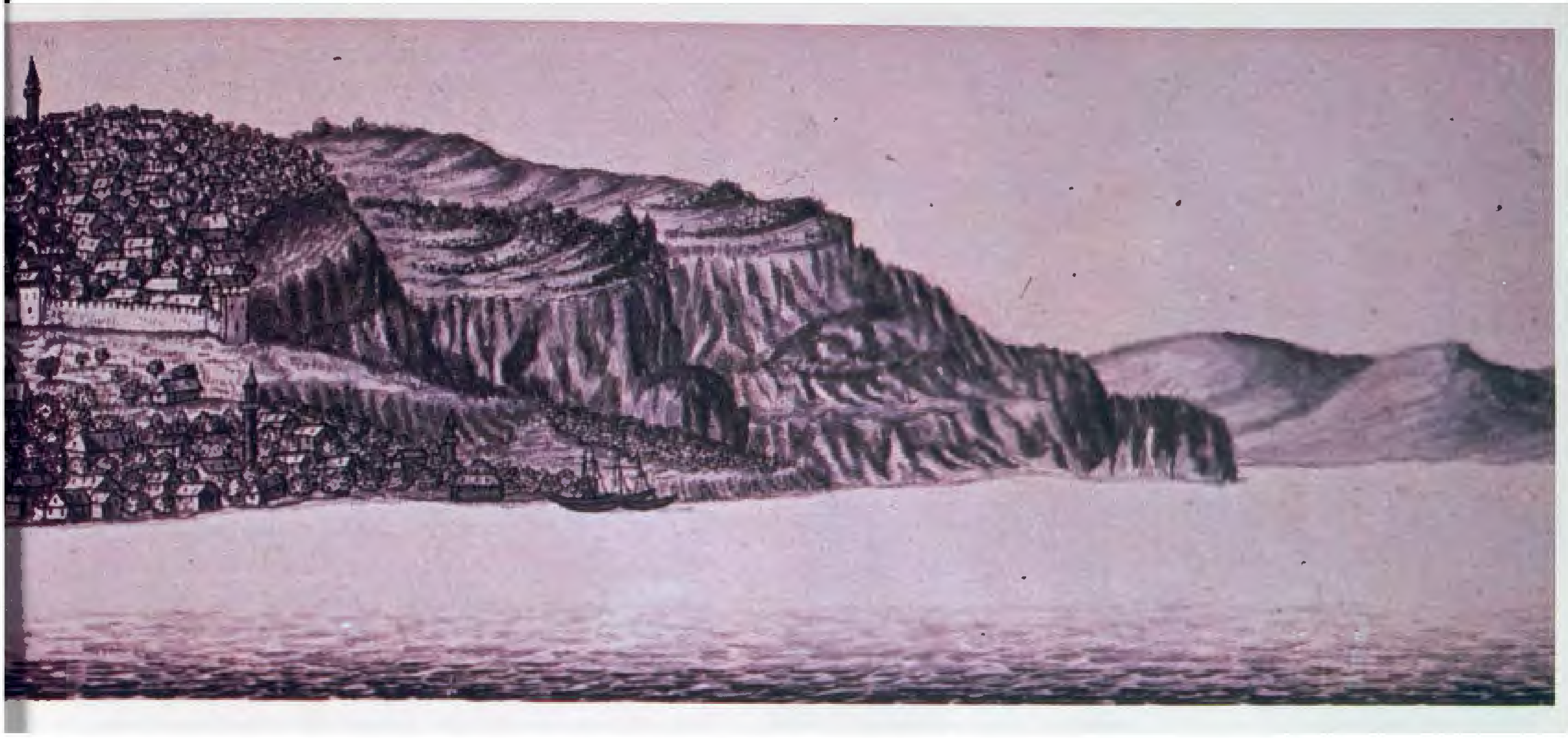

длъжни да им дават половината от добива. Понякога те пасели султанския добитък или обработвали султански лозя. Смятани били за роби на господарите и имали наследствен статут.

ЕЛЕМЕНТИ НА ОБЩИННО САМОУПРАВЛЕНИЕ В СЕЛОТО. От тактически съображения и особено в райони, където по-трудно наложила господството си, османската власт въпреки подчертано централизирания си режим не унищожила напълно общинното самоуправление.[24] Някъде дори била принудена да го запази, като осигурила по-специален статут на някои представители на населението, за да се опира на тях и най-вече за да им възлага събирането на данъците.

Казаното най-ярко се долавя при обрисуването на вече статут и функции на кнезовете и примикюрите във влашките общности, на легаторите и примикюрите при войнуците и пр. Много по-ограничена била в това отношение самоинициативата на обикновената рая, поставена по-пряко под надзора и разпорежданията на органите на централната власт и на местните феодали. Османската държава, както и другите деспотии от източен тип, търпяла и дори запазвала изявите на общинна солидарност или елементи на общинно самоуправление, стига те да улеснявали събирането на данъците от зависимото население и опазването устоите на господството ѝ. С оглед на това чрез законодателни мерки тя запретявала всякакво посегателство върху селската мера

В поземлените разпоредби изрично се изтъква старинният произход на тия порядки, останали от „предишно време“, което „никой не знае“. Обявява се за противозаконно накърняването на общинската мера, защото „тя е предназначена за всички жители на селото“. Елементи на общинна организираност се изявявали най-вече в поемане на солидарна отговорност при издължаване на данъците. Подобен характер имало и обвързването с колективна материална отговорност спрямо властта или представители на управляващата класа — изплащане на данъци, на заеми, взети под лихва, на парична глоба за извършено убийство, ако убиецът не е разкрит. Изява на общинна организираност било и колективното ангажиране за осигуряване ненакърнимостта на приходите, предназначени за фиска или за отделните феодали /съдействие да бъдат връщани по местожителство изселили се раи/, и за охраняване сигурността на режима /опазване на селища и райони от хайдути и разбойници и предаване на разкрити хайдути и пр./.

2.

Градове и градски живот през XV–XVI в.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА ГРАДСКАТА ИКОНОМИКА. След постепенното завръщане на българите в градовете и възстановяването на разстроената при завоеванието икономика градските центрове укрепнали от началото на XVI в. нататък не само като средища на военно-административните органи на властта, но и на оживена стопанска дейност. Тя привличала непрестанен приток на население от селата към близките до тях градове.

Пришълците-мюсюлмани и местното население живеели в обособени квартали /махали/. Немюсюлманските махали се групирали често в рамките на енориите, ръководени от местни свещеници. Те носели техните имена, името на светеца, на когото била посветена черквата, на местни старейшини, занаятчии и пр. Така например през 1542 г. във Видин се споменават махалите „Поп Петър — протопоп“, „Поп Иван“, „Поп Средко“, „Поп Игнат“, „Поп Пене“, махала около черквата „Св. Марина“ и пр.[25] В Костур по сведения от XVI в. съществували махали с имена на светии — „Св. Никола“, „Св. Георги“, „Св. Андрей“, „Св. Димитрий“, „Св. Атанасий“, „Св. Константин“ и др. В Солун — също в началото на XVI в.: „Св. Мина“, „Св. Димитрий“, а в София — „Поп Калоян“, „Поп Милко“ и пр.[26]

В отделни махали живеели евреите, арменците и търговците-колонисти най-често от Дубровник, Венеция или Флоренция /техните махали се наричали „Френк“ или „латински“/.

Въпреки че живеели обособено, немюсюлманите в градовете били подложени на постоянна асимилация. По едни или други причини ислямизацията къде в по-голям, къде в по-малък размер причинявала сериозна ерозия на българската народност в градовете. Някои данни на османската регистрация подсказват за хода на този процес. От средата на XV до средата на XVI в. в Скопие мюсюлманите станали два пъти повече, а немюсюлманите намалели с една трета. В Битоля между 1468—1528 г. мюсюлманите се утроили при прогресивното стопяване на немюсюлманското население. Причините за увеличаване на мюсюлманите и в двата града били едни и същи — помюсюлманчване на местното население.

В Лерин около 1481 г. християните надвишавали по брой мюсюлманите. В края на XVI в. обаче мюсюлманите наброявали 204 домакинства, а християните — 29. Около 1516 г. в Струмица били регистрирани 310 християнски и 314 мюсюлмански домакинства.[27]

В периода 1520—1580 г. мюсюлманското население /в домакинства/ нараснало и в следните български градове: Русе — 47,4%, Варна — 53,1%,

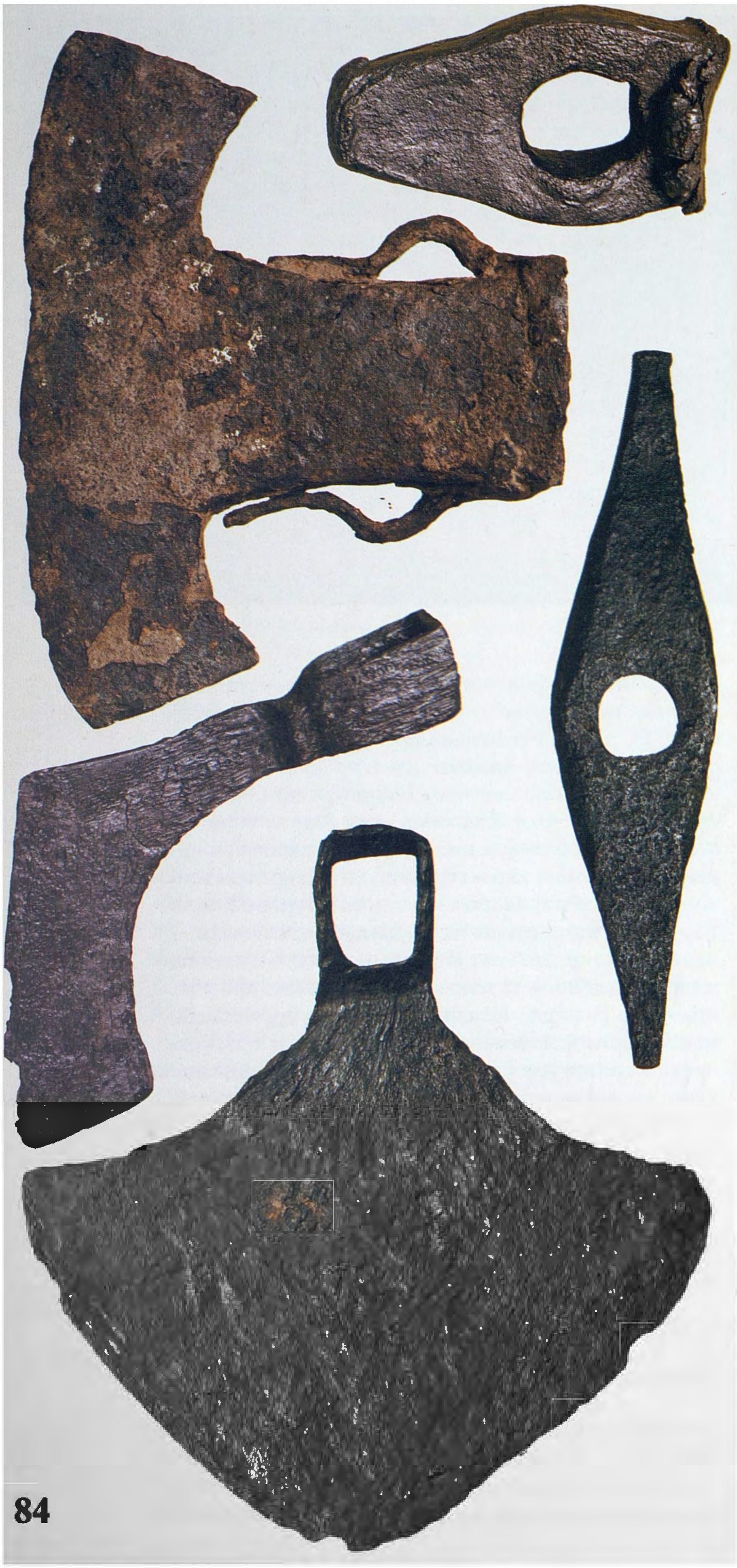

Рударски инструменти от Чипровско /XV—XVI в./. Градски музей — Берковица

Видин — 24,2%, при много по-слабо нарастване на християнското население там, съответно Русе — 8,4%, Варна — 17,8% и Видин — 23%. В София се наблюдавало намаляване на немюсюлманите с 6,3%, докато мюсюлманските жители се увеличили със 7,9%.[28] Налице били безспорно последствията от ислямизацията в градската среда.

Градовете били зачислени към някои от големите феодални владения или към султанските хасове. Известни данни подсказват за една трайна практика на върховната власт — със стопанското замогване и разрастване на градските средища те да бъдат откъсвани от по-дребните феодални господари и да бъдат причислявани към домените на едрите феодали или султанските хасове.

В градовете били съсредоточени многобройните органи на властта, които ръководели и контролирали както икономическия живот, така и редица сектори в управлението на провинциите.[29] В средищните градове на санджаците военно-административната власт била съсредоточена у санджакбейовете. През XV в. съдебно-административната власт в градовете била в ръцете на субашите, които били подчинени на санджакбейовете, но често сами изпълнявали функциите на градски управители, контролирали някои сектори от градския стопански живот, имали полицейска, а в определени случаи дори съдебна власт. В помощ на санджакбейовете и субашите и техните наместници в градското управление били кетхудите. От края на XV в. пораснала ролята на кадиите и техните наместници-наибите. Един или няколко емини били върховни органи на фискалната власт.

СТОПАНСКИ ЖИВОТ. ЗАНАЯТИ. След разрухата от завоеванието и прекратяването на опустошителните походи и военните стълкновения в българските земи постепенно се съвзело и развило занаятчийското производство, което заемало немалко място още в стопанския живот на средновековна България.[30] През XV–XVI в. големите потребителски нужди и изискванията на нарастващата османска армия и на съсредоточените в българските земи гарнизони и спахийско опълчение наложили да се разгърнат с все по-голяма интензивност различни занаяти при строга производствена специализация.

Повсеместното строителство на крепости, пътища, обществени сгради и богати сараи на новите властници, както и тяхното поддържане също изисквали услугите на многобройни и добре подготвени майстори-занаятчии. Наред с това благоприятни предпоставки за развитието на занаятчийството създавало и наличието на значителни градски средища с многолюдно и етнически пъстро население. Османските управници, съсредоточени предимно в градовете, се нуждаели особено от услугите на местните занаятчии. Източниците споменават по различни поводи хлебари /отделно баничари, геврекчии/, месари, млекари и пр. В разпоредбите за определяне на пазарните цени и режима на градския пазар в отделни селища фигурират неизменно хлебарските произведения, месо от едър и дребен добитък, луканки и пастърма, масло и сирене, произвеждано в околните мандри, кисело мляко и пр.

Други групи занаяти у нас през началния период на османското владичество се развили във връзка с производството на облекло и покъщнина — абаджийство, предачество, шивачество, кожарство, кожухарство, обущарство и пр.

Кожарството и кожухарството заемали важно място в занаятчийското производство на градовете. Покрай реки и потоци се устройвали т.нар. долапи за обработка на суровите кожи. Някои български селища били прочути по това време с производството на качествено обработени кожи. Така по данни на чуждите пътешественици в София се продавали прочутите кожи, наречени булгарини — висококачествени кордовани в червен и жълт цвят с приятна миризма. Кордовани се произвеждали и в други градове, ако се съди по това, че дубровнишките търговци ги изнасяли от Силистра, Русе, Никопол, Пловдив, Кюстендил, Одрин и пр. Като селище с добре развито кожарство се сочи и Скопие. Според свидетелства на пътешественици скопските кожарски произведения се изнасяли в други страни. Навсякъде кожарите произвеждали и друг вид обработени кожи — сахтиани, а също и гьон. Кожухарите пък изработвали най-вече кюркове — за подплата или за външна украса на дрехите на по-заможните граждани.

Изобилието на вълна поради доброто развитие на овцевъдството създало възможности за твърде голямо производство на дебели и по-груби вълнени тъкани — аби, кебета, ямурлуци, а също сукно /чоха/ и пр. Пловдив бил едно от големите средища на абаджийството. Там се произвеждала най-тънка аба и се изнасяла чак в Сирия. В Търново и другаде пък се тъчели т.нар. скиавини — прости и груби вълнени платове. Най-изтъкнатите средища за производство на сукно в българските земи били Битоля, Бер, Плевен и пр. Това производство постигало твърде голям размах, защото трябвало да удовлетворява нуждите на върховната власт — за облекло на еничарския корпус и други дворцови служители. Произвежданите у нас вълнени тъкани били най-често продавани по вътрешните пазари, но намирали пласмент, макар и в ограничени количества, из по-далечни земи. Тези тъкани се използували и за развитие на други занаяти — например за производството на фесове и такета в много от нашите селища. На някои места се тъчели в големи количества килимчета и веленца.

Сред обущарите също имало известна специализация — едни от тях произвеждали чехли /папукчии/, други — еминии /терлици/, трети — обувки и ботуши. Навсякъде из нашите селища имало много шивачи — терзии, които приготвяли дрехи по тогавашен обичай — долами, минтани, гуни, контошчета, беневреци, потури, елечета и пр.

Трета група занаяти у нас през XV–XVI в. били свързани с производството на селскостопански инвентар, конски амуниции, хладно оръжие, необходимо за екипировката на спахийското опълчение — железарство, ковачество, бакърджийство, подковачество /налбантство/, сарачество, мутафчийство, дърводелство и пр. Развитието на железарството се обуславяло от напредъка на рудодобива в страната. Османската власт отдавала голямо внимание на този клон от производството, с който непосредствено било свързано монетното обръщение в империята и производството на оръжие. В балканските, съответно в българските земи съществувала стара традиция в областта на рудодобива. Ето защо още през XV в. с редица нормативни актове османската власт уреждала режима на рудодобива и използуването на получените след определени трудови операции ценни метали. Най-богатите рудни находища, разработвани през XV–XVIII в., се намирали по Горни Вардар, в планинската област около София, Ниш, Кюстендил, Брезник, Рило-Родопския масив с център Самоков и Пирин чак до прочутите мини на Сидерокапса и във Валовищко, в Чипровската планина, около Етрополе, Странджанската област около морето с център Малък Самоков /дн. Демиркьой/.

На железарите из различните български селища били възлагани поръчки за доставка на съоръжения за нуждите на армията и държавата. Пътешественици описват изкусните железарски произведения, които видели в нашите земи. Така например в София те хвалели железните боздугани, изработвани там повече от всякъде другаде в Турция, както и други оръжия. Отрано в това селище имало железарски и подковачески еснаф. Все по данни от XVI в. в Одрин се произвеждали повече метални съдове, отколкото в Цариград. Пак в софийската и одринската чаршия на чужденците правели впечатление изкусно изработените конски хамути, юзди и седла, дело на местните сарачи и самарджии. Един от тях — Марк Антонио Пигафета — особено живо рисува одринската покрита чаршия, в която се търгувало със седла, юзди, лъкове и др. Развито било и производството на гребени и други костени изделия. Застъпени били грънчарството и мутафчийството — производство на козиняви изделия — торби, чували и пр. Много чести били държавните поръчки, възлагани на българските мутафчии, особено в Пловдив, Пазарджик и района им.

Значителен напредък постигнали и занаятите, които обслужвали строителната дейност — тухларство, зидарство, каменоделство, дърводелство, резбарство, златарство и пр. За тяхното развитие свидетелствуват преди всичко построените в българските земи османски култови и обществени сгради. Твърде показателни в това отношение са статистическите данни за български майстори и работници, които срещу надници участвували в изграждането на джамията и имарета Сюлеймание в Цариград към средата на XVI в. От Солун там работели 33-ма души немюсюлмани, от Одрин — 47, от Сяр — 18, от Скопие — 18.[31] Скопските строителни работилници били добре познати и често използувани. През 1568 г. властта заставила целия местен строителен еснаф да работи на държавните строежи в Цариград. За изграждането на крепостта Качаник през 1590 г. били събрани варджии, дюлгери и каменоделци от Кратовско, Кюстендилско и др.[32]

Съществуват данни, че още през ранния период в някои български крайбрежни градове било развито корабостроенето. Така например в Никополския кодекс от XVI в. се нарежда събирането на десятък върху продажбата на новопостроени плавателни съдове, дошли в пристанището на Никопол. През 1566 г. видинският бей бил предупреден от върховната власт, че трябвало да подготви дървен материал, необходим за направата на кораби, които щели да бъдат построени край Видин, за да се прехвърлят с тях турските войски на отсрещния бряг. Пак през същата 1566 г. на никополския бей било наредено да бъдат построени поръчаните кораби и бъдат изпратени в Белград. В документ до силистренския кадия се споменава за сечене на дървен материал, необходим за направата на невоенни кораби.

Канунът за Несебър предвижда друг начин на облагане — по 10 акчета на аршин от новопостроен кораб под формата на бач, който следвало да се налага върху дървения материал. Корабостроителство имало и в Анхиало. Постоянното строителство на кораби там заставило властта да се погрижи за доставяне на дървен материал. Капацитетът на анхиаловските корабостроителници вероятно бил доста голям, щом с ферман от 1577 г. било наредено там да бъдат построени кораби за султанския флот. Изисквало се обаче строителните материали да бъдат насечени, приготвени и до-

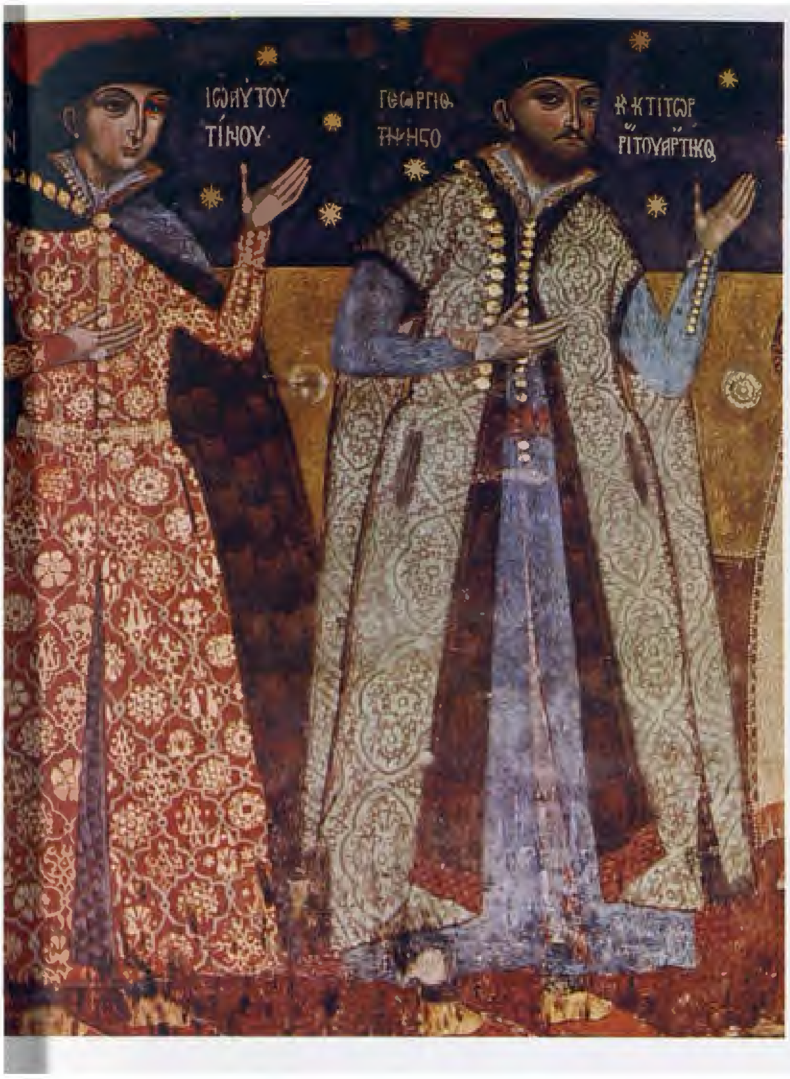

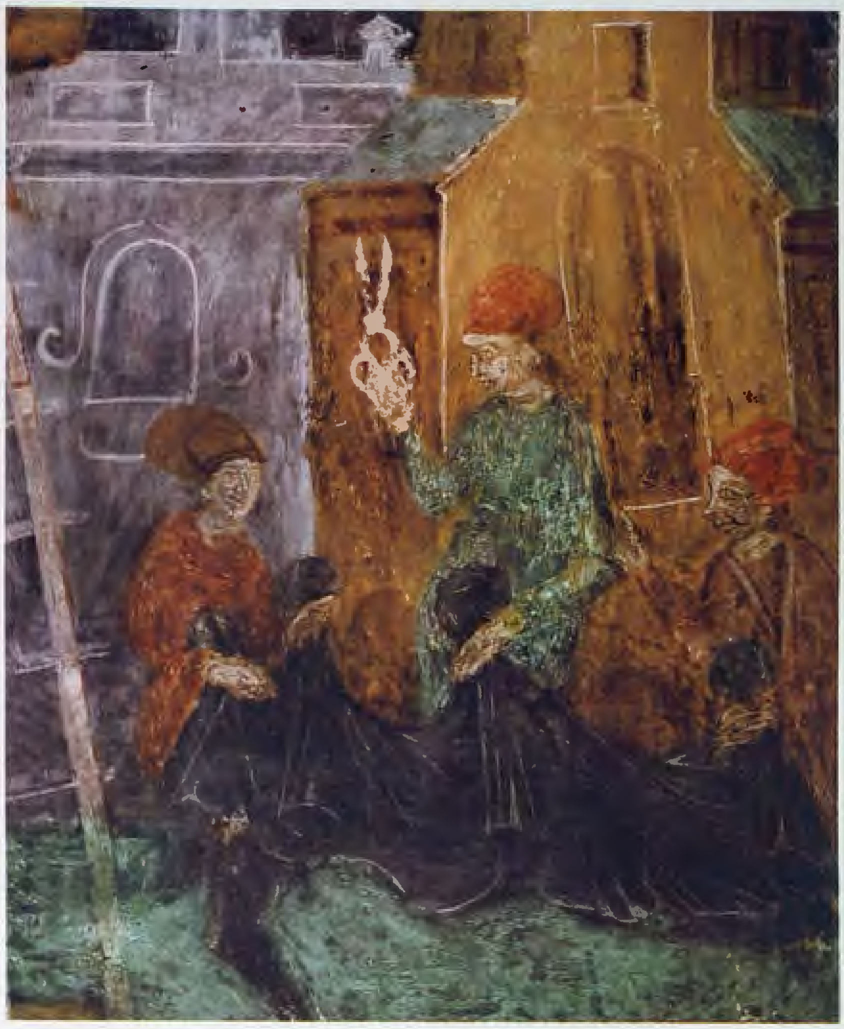

Портрет на ктитора Георги — стенопис от черквата в Бачковския манастир /1643/

Битова сцена — детайл от стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

ставени на място от раята в околността, от юруци-военнослужещи и мюселеми.

Златарският занаят бил познат и застъпен на много места. Изящните златарски творби от това време — обкови на богослужебни книги, църковни утвари, женски украшения, които днес изпълват нашите музеи — свидетелствуват за високото майсторско умение на златарите в нашите земи. Резбарството било свързано предимно с черквите и манастирите. Издяланите през това време иконостаси, църковни врати и утвари разкриват значителни постижения на българските майстори-дърворезбари и художници.

Градските занаятчии имали свои производствени корпорации, т.нар. еснафи, които били формирани не по-рано от края на XV в., но добили поопределен облик през XVI в. Чрез тях било организирано и контролирано производството в отделните занаяти. От края на XV в. нататък хлебарите, кожарите, кожухарите, абаджиите, железарите, казанджиите, подковачите, златарите, строителите и другите занаятчии от селищата в нашите земи били организирани в производствени колективи, вътрешно обединени от професионални интереси, традиции и правила.[33]

Еснафите били институции с известно самоуправление. Всяка производствена общност, към която се числели само майсторите-занаятчии, имала свои ръководители — т.нар. кехаи, игитбашии и съвет на старейшини, занимаващ се с всички важни въпроси на еснафа. Самата държавна власт зачитала обществените функции на еснафските корпорации при стълкновенията им с органите на административното управление. Разбира се, и еснафите били зависими от представителите на върховната власт. Кадиите, които контролирали градската стопанска дейност, участвували пряко в процеса на цеховата регламентация и утвърждавали цеховото ръководство.[34]

Една от основните задачи на еснафа, зафиксирана в комплекса от вътрешни правила и разпоредби, била да подкрепя стопански немощните занаятчии, да спъва личния почин на по-енергичните, за да предотврати възможностите за нелоялна конкуренция. С оглед на това бил ограничаван и достъпът до майсторството. Софийските такеджии — турци и българи — протестирали през 1612 г. пред съда срещу онези, които откривали работилници, без да са обучени в занаята и без да са подготвени за самостоятелна работа от майсторите си.[35]

Еснафската регламентация целела да наложи честно изпълнение на работата, качественост и определен размер на произведените продукти. Само така можела успешно да се осъществи главната цел на цеховата политика — да се овладее пазарът в даден град, като се отстрани конкуренцията на дошли от други места занаятчии. С оглед на това цеховият устав предвиждал материалът за работа, от който се нуждаели еснафските организации в някой град, да бъде изкупуван преди всичко от тези организации, без да се допускат външни лица или занаятчии от други цехове.[36] Така например според преписа от ферман, издаден през 1522 г., софийският кадия бил предупреден, че кожухарите в града повдигнали пред султанския двор следния въпрос: „Още от старо време“ те купували кожите, годни за кожуси, и никой освен тях нямал право да прави това. При все това в София кожите, подходящи за кожуси, започнали да се продават навън и кожухарите били затруднени в набавянето на суровини. В заповедта се нареждало: „Да не се допуска продаването вън от София на кожи, годни за кожуси, докато софийските кожухари не си набавят достатъчно количество от тях; да допускат да се продават навън само след като софийските кожухари си набавят необходимото количество кожи.“[37]

Всяко нарушение в количеството и качеството на произведеното било наказуемо. Върховната власт обръщала внимание със заповед на пловдивския кадия, че абаджии в града правели аби с ширина 8—9 аршина вместо 12, както било дотогава. При това мерките им не били официално подпечатани.[38] През 1550 г. обущарите от София уведомили кадията, че някои майстори се заели да изработват за немюсюлманите обуща, различни по вид от правените дотогава. Съдът наредил да бъдат забранени нововъведенията и нарушителите да бъдат наказвани най-строго.[39]

За да се осъществява по-лесно контролът с оглед на цеховия правилник, бил наложен и характерният за феодалните градове обичай — занаятчиите от един бранш да бъдат настанявани на една улица. Такава строга специализация на софийската чаршия е описана през XVI в. — на една улица се произвеждали конски принадлежности, на друга се изработвали само покривала, гребени, юлари, седла и пр., на трета — калайдисани медници и пр.

Държавната власт направлявала и стимулирала развитието на цеховете. И нещо повече — тя играела решаваща роля не само при възстановяване нарушените цехови правила и при охраняването интересите на цеховете като цяло, но и при регламентирането на характера, вида и количеството на занаятчийското производство. Доказателство за това били подробните разпоредби, включени още в законника за пазарните такси в Одрин от XV в. и в цял раздел от законника на султан Селим I. Държавната власт виждала в еснафите изгодна институция, чрез която можела да провежда стопанската си политика в градовете — да осъществява тяхното постоянно и добро продоволствие и да снабдява войската със занаятчийски произведения. Натоварването на цеховете с подобен род държавни поръчки насърчавало развитието на занаятите. При сравнително ограничените потребителни възможности на местното население едва ли занаятчиите биха могли да намерят достатъчен пласмент на произведенията си, ако не били държавните поръчки.

Вмешателството на държавната власт имало и обратна страна. То упражнявало и задържащо въздействие. Срочният характер на поръчките, заплащането им по нормирани, по-ниски цени от пазарните и прекомерното им количество затруднявали и ощетявали занаятчиите. Те били спъвани в известен смисъл и от държавните монополи в производството. Често държавата забранявала някои занаятчийски дейности, които поглъщали суровини и ангажирали работна ръка, необходими за държавни нужди.

Градските еснафи бранели задружно икономическите си интереси не само срещу конкуренцията и нелоялността на други еснафски организации и посегателствата на отделни държавни органи, но и срещу непосилните държавни поръчки.

Народностният състав на занаятчийските еснафи бил различен — в тях участвували турци, българи, арменци, по-рядко евреи, а често в тях влизали само майстори от една народност. Неряд-

Златно съкровище от Несебър /XVII в./. Национален археологически музей — София

Сребърен тас. Национален археологически музей — София

Сребърен тас /1597/. Църковен историко-археологически музей — София

Детайл от сребърен тас от Чипровската школа, намерен в с. Чупрене, Белоградчишко. Национален археологически музей — София

ко професионалните съперничества между различните цехове и отделни занаятчии придобивали характер на народностно-религиозни разногласия.

ЗАНАЯТЧИЙСКА ТЕХНИКА. Занаятчийското производство се основавало на ръчния труд. Поради неголемите му размери не съществувало и разделение на труда в отделните работилници. Майсторът и неговите помощници изработвали произведенията си от начало до край с твърде примитивни технически съоръжения и производствени методи. В нашето градско занаятчийство съществувала еднолична собственост върху средствата за производство. Отношенията между майсторите и техните помощници — калфи и чираци — имали по-скоро патриархален характер.

Занаятчиите работели предимно по поръчка най-вече за държавата и по-малко за свободна продажба по вътрешните пазари. В повечето случаи те сами пласирали произведенията си, без посредничеството на търговци. Известни изключения в това отношение правела организацията на текстилното производство на евреите. Това производство се разгърнало в голям обем, който не могъл да съществува в ограничените рамки на цеховата работилница. Еврейски заможни предприемачи създали по-големи текстилни предприятия с вътрешно разделение на труда и участие на наемни работници. Тези предприятия — кооперации или манифактури, — които били близки до раннокапиталистически форми на организация на производството, останали все пак изолирано явление във феодалната икономика на българските селища.

Почти за всички занаяти, в които участвували евреите, било характерно предприемачеството. Обикновено те влагали капитал /понякога в съдружие/ за организирането на даден вид производство и участвували в печалбите съобразно с размера на вложените от тях парични дялове. За самото производство наемали квалифицирани работници, а в някои случаи предприемачът бил майстор-специалист.[40]

Рудодобивът също имал своеобразна организация на труда и технически прийоми.[41] Експлоатацията на мините, които най-често били зачислени към султанските хасове, била поверена на отделни предприемачи или съдружници — вараци.

Те поемали задължението да ръководят изкопаването на рудите. Съоръженията за топене на рудата и отделяне на метала били отдавани по същия начин от султана на частни предприемачи — ватроци. Нито предприемачите на минните галерии, нито тези на топилните съоръжения могли да разполагат свободно с поверените им обекти. Вараците били длъжни да продават добитата в галериите руда на ватроците, за да бъде претопена, а те пък били задължени да продават очистения метал на сарафите. Много често върховната власт давала мините на откупчици. Чрез тази система централната власт се освобождавала от грижата да организира и да контролира минното производство, като си осигурявала редовни постъпления от тези богати приходоизточници.

Техниката и трудовите навици в рудодобива били наследени до голяма степен от предосманската епоха. Те били обичайни за минното дело на Средновековието. Рудата се изкопавала с помощта на чукове, железни лостове, мотички, лопати, изваждала се в кошове, колички, торби и пр. или с всевъзможни прости машини /рудани/, приспособени за извличане на по-големи товари. Проветряването на кладенците /галериите/ ставало с духала. Водата се изваждала с кофи или с първобитни помпи. Рудата се раздробявала с чукове или с мелници, след това се измивала на приспособени до мините вади и се прехвърляла в топилните съоръжения — примитивни пещи. Отделеният метал, особено ако бил благороден /сребро, злато/, се рафинирал. Предприемачите или откупчиците на мините имали свой персонал — главен контрольор /урбарар/, който следял за добрия ред, и надзиратели — т.нар. хутмани. Предприемачите-съдружници на всяка мина образували съвет /събор/, начело на който стоял кнез и се занимавал с персонала и работната ръка, разрешавал възникналите спорове между лицата, които експлоатирали мините. През XV—XVI в. работниците били набирани сред околното население, но по закон не трябвало да бъдат рая, нито пък обложени с харач. Те получавали малки заплати и били освободени от джизие и от някои „извънредни данъци“, не плащали бач върху житото, брашното, ширата и др., закупени вън от района им. По-късни документи свидетелстват несъмнено, че рударите не били свободни наемни работници, а прикрепени към мините селяни-рудари, които ползували набелязаните фискални облекчения срещу задължението да обслужват определени мини.

ТЪРГОВИЯ. ВЪТРЕШНА ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ. С постепенното нормализиране на живота в градовете се разгърнала и търговска дейност.[42] Увеличаването на градското население през XVI в. и особено на непроизводителния слой сред него — главно османски чиновници и войници — съдействувало за стабилизирането на местния пазар. Необходимостта от хранителни стоки и занаятчийски произведения изисквала бързо развитие на занаятите и установяване на постоянни стопански връзки с околните села, откъдето се докарвали най-вече зърнени храни и други селскостопански произведения, както и суровини за местните занаятчии. Селата също се нуждаели от по-тесни връзки с града. Оттам селяните си набавяли селскостопански инвентар, а също и някои стоки от първа необходимост и пр. На пазара те продавали част от добива, за да се сдобият с пари и изплатят паричните си данъци.

Стопанските връзки между селото и града се осъществявали най-вече чрез търговския обмен на градските пазари. Тук-там в някои по-големи и по-богати села и покрай отделни манастири също имало тържища. Около големите търговски пътища селяните намирали начин и без нарочен пазар да предлагат и пласират част от добива си. Но главни центрове на вътрешната търговска дейност си оставали градовете. Твърде показателен белег за това са записаните в регистрите на османския кадастър значителни по размер пазарни такси и мита от градовете, зачислени като доход на османските феодали.

В градските чаршии кипяло непрестанно търговско оживление. Наредените един до друг дюкяни с разтворени кепенци и сергии предлагали голямо изобилие и разнообразие от стоки[43] — различни зърнени /пшеница, лимец, ръж/ и бобови храни, фураж /ечемик, овес, зелен ечемик, детелина, трева, сено, жълъди/, които разпродавали местните феодали от натрупаните си десятъци, както и селяните от околността. Завидно място заемали продуктите от първа необходимост — сол, сирене, брашно, дървено и памуково масло, шарлаган, оцет, маслини, масло, мед, мляко, кисело мляко, осолена мас, зеленчуци и плодове, между тях различни сортове сливи, нарове, кайсии, смокини, бадеми, речна, морска и езерна риба, хайвер, птици, месо, напитки /шира, вино, мастика, ракия/, петмез и пестил, нишесте.

На пазара били продавани и някои суровини, най-вече животински кожи /говежди, овчи, кози, агнешки/, кожи от дивеч /лисичи, вълчи, от белка/, метали /желязо, стомана, олово, мед, калай/. Голямо място заемали и различни занаятчийски произведения — тестени: хляб, бюреци, питки; сладкарски: халва, шербети; месни: пастърма; текстилни: сукно, аба, платове /от Солун или Бруса/ или вносна манифактура /тафта/, платно, плъстена материя — разни видове кече за конски чулове и ушито за торби; кебета; различни качества кюркове и други видове обработени кожи — сахтияни, мешини, булгарини, лимони и гьон, ботуши /по-скъпи в червен цвят и по-евтини в други цветове/, пантофи /червени „еничарски“, цветни с биволски гьон и с тока, по-скъпи от тези с волски гьон/, сандали тип „персийски“, чехли, чорапи, готови дрехи, такета, калпаци; железарски изделия: клинци, гвоздеи, подкови, налчета за подковаване на обувки и ботуши, пирустии, лопати; сарашки: всевъзможни седла /тип „османи“ в червено и бяло и най-скъпи тип „шаркъ“ — червени, цветни седла от сахтиян, т.нар. акънджийски седла/, конска амуниция — наочници, юзди със и без наочници, юзди тип „османи“ с двукратен оглавник и със синджир, с обикновен оглавник и пр.

Оръжията били твърде обичайна стока за пазарите в българските земи. Изработвани били саби дамаскини и от европейски тип, „влашки“ и „дамаски“ ножове с кожени капии, боздугани, лъкове и стрели /борови стрели с гъше перо, с орлово перо, пръстени стрели и пр./, селскостопански и домашни съдове и оръдия: обръчи за бъчви, дръжки за лопати, дървени паници, копанки, корита, синии /софри/, каруци, рогозки, пръстени съдове /от бяла глина/, обикновени паници и гърнета, лъжици, кошници, метли, решета, чекръци, люлки /обикновени и с украса/, дебели въжета, казанджийски изделия. По-редки стоки вероятно били тръстиката и някои растения, използувани като дъбилни вещества или билки /смрадлика, плод на смрадлика, шафран, хвойна/.

Сред това стоково разнообразие не липсвали и източни подправки — черен пипер, кимион, карамфил, канела, джинджифил, а така също бои, нишадър, стипца, катран, индиго, смола, живак, арсеник, лепило, кана, сапун /сочи се черен и тип „ърак“/. Известно място има и кинкалерията — в законодателните паметници се срещат разпоредби за продажната цена на разни видове копчета /с осем, девет и десет ъгъла/, а също и на златарските произведения, очевидно твърде разнообразни по качество и изработка /споменава се вито сребро, обикновена и ажурна изработка от чисто злато, обикновена верижка и верижка с украса/.

На пазара се продавал и много добитък. В края на XV в. серският феодал например получавал хиляди акчета мостнина за преминаването на овчи стада по моста на река Струма, а законодателството повтаряло в различни варианти разпоредбите за бачове върху волове, биволи, коне, магарета, катъри и камили. Тържищата предлагали разнообразен дървен материал за строителство и огрев, сол от влашките солни находища или пък морска сол, влакнодайни и маслодайни растения — лен, коноп, памук, коприна /необработена и пресукана/. В цялото това пъстро стоково многообразие били включени и робите. Законите предписвали за тях такова пазарно мито, каквото за товарните коне. Търговията с роби била съсредоточена предимно в Одрин и Солун, но съществувала и в други, по-малки градски средища.

Някои от стоките, участвували във вътрешния търговски обмен в българските земи, имали по-широка циркулация поради по-усиленото им търсене из най-отдалечени един от друг имперски пазари.

Изработените в нашите земи „булгарини“ заедно с друг тип обработени кожи — „лимони“ — били много известни и търсени по пазарите на империята. Голяма популярност имали и кожите от Загория /вероятно от Североизточна България/ и от София, а също произвежданото в София сирене.

По пазарите в редица български селища много често се срещали стоки, идващи от азиатските османски провинции — например прочутите вълнени тъкани от Бруса. В разпоредбите за Скопие още от XV в. са посочени търговци, които отивали чак в Бруса, купували оттам килимчета и ги докарвали на местния пазар.

Известни артикули, които участвували във вътрешната търговия, били в такова количество и асортимент, че това наложило създаването на специализирани пазари в градовете — „житен“, „солни“, „овчи“, „конски“, „говежди“ и пр. Запасите от стоки били струпвани в складове /магазии/. За по-голяма сигурност много от градските дюкяни били съсредоточени в нарочни търговски комплекси /безистени/.

ОБЛАГАНЕ НА ГРАДСКАТА СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ. ПАЗАРНИ И ПРИСТАНИЩНИ ТАКСИ И МИТА. Накрай града по пътя на тържището заставали събирачите на пазарните такси /бач/ и облагали по определен ред /невинаги еднакъв за различните градове/ внасяните за продан стоки.[44] Много от стоките, докарвани в големи количества, минавали задължително през градския кантар в покритите тържища /капан/ и там се налагала още една такса — кантарска.

За стоки, докарани от други области и страни, се събирали търговски мита /т.нар. гюмрюк/. В големите градски чаршии ежедневно се налагали такси за дюкяните. В пристанищата освен бач и гюмрюк се изисквали такси за минаване на корабите /ресм-и убур, гечут/, корабна такса /ресм-и сефине/, върху плавателни съдове и стоки, пристигнали в дадено пристанище /магерие/, такса за лодкарите, пренасящи стоки и хора с лодките си — возари /возарие/ и пр. Регламентацията на всички такси и мита и на целия режим на търговска дейност в градовете съставлява значителен дял от кануните за отделни градове и области. Покупко-продажбите на градските тържища се извършвали по определени цени, които били периодично нормирани от властта. Държавата водела определена политика в този стопански сектор и чрез редица норми, ограничения и монополи се стремяла да гарантира производството, като улеснявала снабдяването на занаятчиите със суровини и осигурявала местния пазар за пласиране на техните произведения.

Върховната власт пък се стремяла да прегради възможностите за осъществяване на сделки, които биха се изплъзнали от облагане с пазарни такси.

Главни участници в търговския обмен били дребните производители от прилежащата селска околност и в самите градове. Съществувала, макар и немногочислена обособена категория търговци, наричани в изворите „туджар“ или „базиргян“. Особено активни между тях били еврейските, гръцките и арменските търговци, а от XVI в. нататък се обособили и български. В източниците от този период те нерядко са поставени в групата на „гръцките“, т.е. търговци от православно вероизповедание.

Въпреки че властта била заинтересована да улеснява развитието на вътрешната търговия, от която тя и представителите на османската аристокрация получавали богати приходи, много от съществуващите порядки смущавали тази дейност. От една страна, държавата ограничавала периодично търговията с известни стоки, като налагала монополно право на продан за провизии, смятани за неин добив. От друга страна, тя нерядко заставяла градските търговци и занаятчии да придружават и обслужват армията по време на поход. Постепенно тази тегоба станала толкова смущаваща, че властта била принудена да я замени с паричен откуп /орду бедели/. Многобройните такси и берии също затормозявали развитието на търговията и векове наред тя запазила средновековния си облик. Периодично били устройвани панаири, които се превърнали в средища на търговска дейност в българските земи.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ. Градовете привличали със стопанското си оживление и чужди търговци. Османската власт била заинтересована от възстановяването на разстроената при завоеванието балканска икономика. За да осигури средства за административния и военния апарат и за господстващата класа, тя възобновила старите си търговски връзки с Европейския Югоизток и създала нови. Най-ранните ѝ търговски партньори били италианските републики Венеция, Генуа,

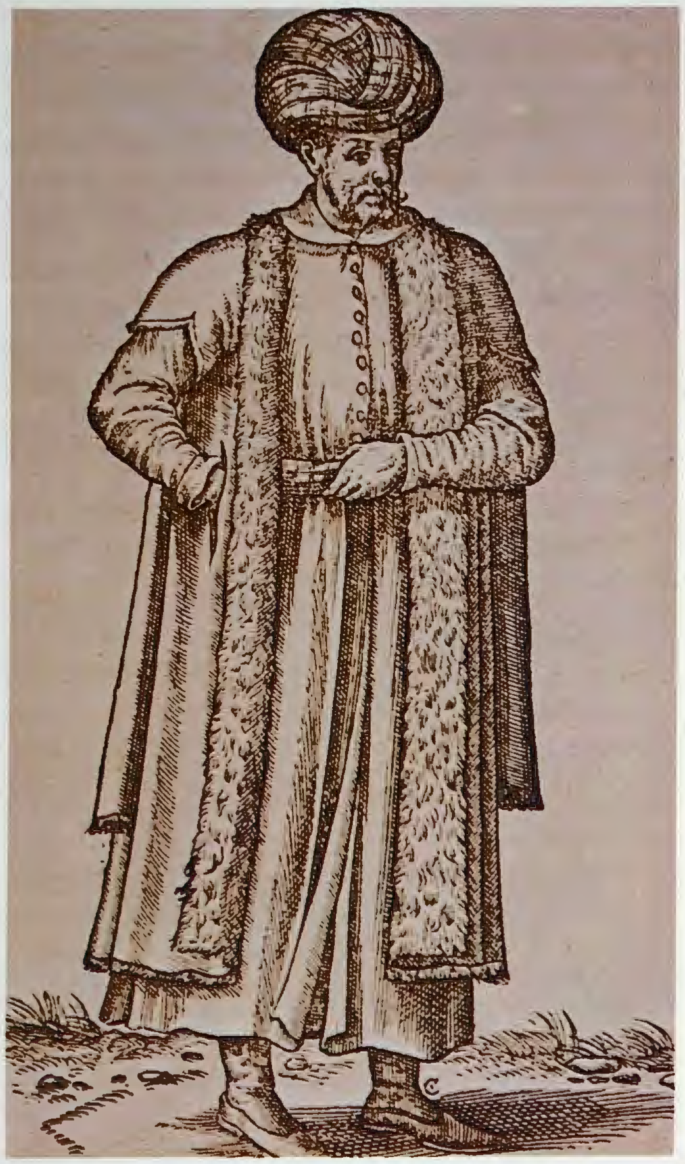

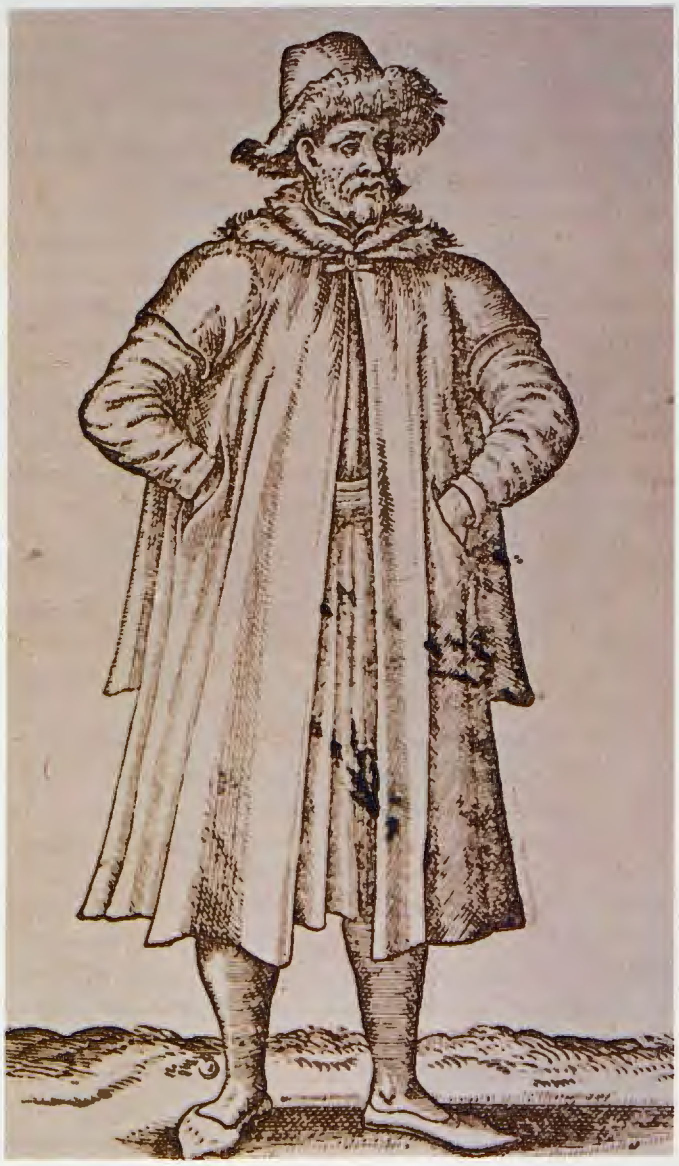

Арменски търговец — гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

Дубровнишки търговец — гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

Градска жена — гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

Флоренция, Дубровник, италианският град Анкона.[45] Справяйки се и с многобройни пречки и инциденти, търговците на споменатите морски републики постепенно успели да си извоюват известни търговски и граждански привилегии в пределите на империята. Чрез това те обхванали здраво основния внос и износ на стоки в османската държава.

Един от изходните пунктове на венецианската търговия в близко съседство с българските земи бил град Драч. Цялата област от Драч до Солун била напълно в обсега на венецианската търговска дейност. Венециански търговци имало и в Одрин. Още през XV в. там развивали оживена дейност и генуезките търговци. След падането на Цариград и на генуезките колонии в Крим морското господство на Генуа в Леванта претърпяло удар, търговските ѝ връзки намалели. През XVI в. те отново се оживили, особено с някои български черноморски пристанища. При все това Генуа не успяла вече да си възвърне старата търговска мощ. Една от основните причини за това бил недостигът на собствени транспортни средства. Генуезците често си служели с чужди кораби — дубровнишки, венециански, флорентински и дори турски.

Но особено оживена била търговията с Дубровник. Възникналите в края на XV в. колонии на дубровничани в София, Видин и Търново — глав-

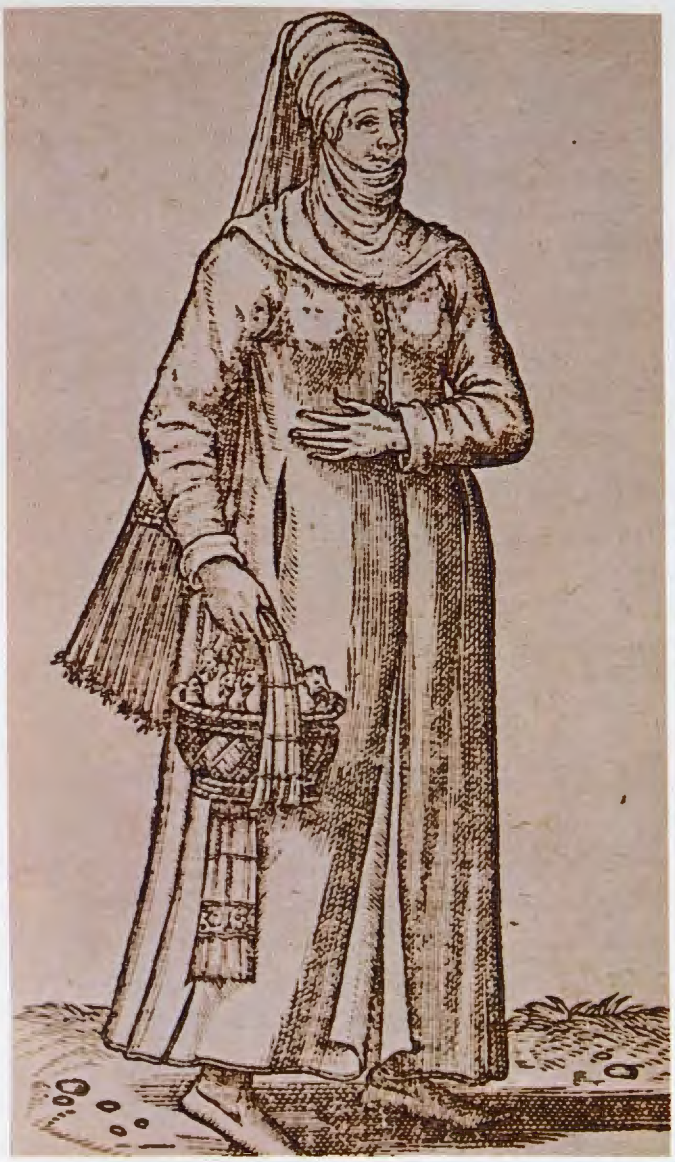

ните пунктове на дубровнишката търговия и по време на Второто българско царство — бързо нараснали и разгърнали оживена дейност. Към средата и през втората половина на XVI в. основни бази за дубровнишката търговия станали Пловдив, крайдунавските градове Никопол, Русе и Силистра, а освен това Стара Загора, Разград, Шумен, Провадия, Варна и др. Между дубровнишките колонии в българските земи централно място заела колонията в София — най-многочислена, активна и процъфтяваща.

Дубровнишките търговци съумели да си завоюват в българските земи редица улеснения и да получат относително добър статут за колониите си тук. Успехите им в стокообмена с Османската империя, съответно с българските земи през XV–XVI в., до голяма степен се дължали и на грижливата организация на търговската им дейност. Тази организация била съобразена с посредническия характер на дубровнишката търговия. Самата република използувала сравнително неголеми количества от закупените селскостопански произведения и манифактурни стоки. Поради това Дубровник бил само междинна станция по пътя на суровините от балканските за европейските земи.

Постоянно разширяващата се дубровнишка търговия, която обхващала все нови и нови райони от империята, атмосферата на несигурност за живота и имуществото на немюсюлманите и непрекъснато изменящата се пазарна конюнктура наложили широкото разпространение на съдружническата дейност като форма на организация. Стотици съдружия със значителни капитали, нерядко надхвърлящи десетки хиляди златни дуката, развивали оживена дейност в главните производителни райони и големите градски центрове. Отделни търговски къщи в София, като тази на Бенедето ди Рести, братята Палунци и др., имали свои филиали и кантори и в другите градове. Чрез мрежа от съдружници, търговски агенти и други служещи те разгърнали широкообхватна и доходна вносно-износна търговия. Още в началото на своето заселване в нашите земи дубровничани влезли в постоянни и тесни делови връзки с основната производителна част от българското население. Като снабдители със суровини за износ и пласьори на вносни стоки участвували и турци, а също евреи и гърци.

Сред турците твърде заинтересовани от външната търговия били едрите поземлени господари. Те получавали значителни приходи от търговски мита и такси. Чуждите търговци закупували стока предимно от едрите феодали, които разполагали с големи количества селскостопански произведения.

Особено дейни били еврейските търговци от градовете и най-вече от София, Пловдив, Скопие, Битоля, Кюстендил, Търново, Никопол, Солун и др.[46] Като използували широките си връзки със свои сънародници из цялото Средиземноморие, те разгръщали голяма посредническа търговия, която заемала немалко място в стопанското развитие на българските земи. Те имали свои посредници в редица балкански градове, като Сараево, Белград, Драч, Валона /дн. Вльора/, Търговище /във Влашко/, Сибиу, Брашов и др. Местните евреи били консули на сънародниците си — търговци от Солун, Цариград, Дубровник, Венеция или Анкона.

Еврейската религиозна община играела ролята на регулатор във взаимоотношенията между членовете ѝ при участието им в търговската и в други стопански дейности. Значителна част от онези функции на контрол, регламентация и арбитраж между отделните търговци или занаятчии, които се изпълнявали от държавата или еснафа за другите народности в Османската империя, се осъществявали за еврейското население от общината чрез равина.

От средата на XVI в. обособилите се български търговци заели първо място по капиталовложения и активност във вносно-износната търговия на дубровничаните. Дейно участвуващите в дубровнишката търговия среди от населението укрепнали материално, започнали да играят значителна роля в икономиката на отделни средища и си завоювали позиции в стопанския живот на българските земи.

Дейността на дубровнишките търговци и занаятчии наложила отпечатък върху облика на нашите градове и съдействувала за съживяването на градското стопанство. В дюкяните на търговците от Дубровник купувачите винаги можели да намерят най-разнообразни по вид, качество и цена дубровнишки платове, тъкани от Италия /Венеция, Флоренция, Анкона, Месина и др./, от Франция /Перпинян, Каркасон/, т.нар. лондрини от Англия, от Изтока, готови дрехи, златни и сребърни украшения, подправки, галантерийни стоки и пр., а многобройните златари, кожухари, шивачи, шапкари и др. произвеждали в своите работилници богат асортимент майсторски изработени изделия, които намирали добър прием сред градското население.

Високото качество и разнообразие на дубровнишките занаятчийски произведения, постоянното съобразяване с материалните възможности и с вкуса на местното население и с търсенето на българския пазар осигурявали на по-предприемчивите и дейни граждани на републиката значителни печалби. Тези големи и редовни печалби били мощен стимул за разгръщане на активна дейност не само за отделни лица, но и за много дубровнишки съдружия и цели фамилии, като Бона, Сорго, Рести, Джорджо, Черва и др. Мащабите и доходността на тяхната дейност привличали отделни млади българи. Като чираци и слуги в дубровнишките работилници и дюкяни те учели занаят, натрупвали опит в търговските сделки.

Постоянно нарастващата по обем и обхват дубровнишка вносно-износна търговия у нас достигнала връхната си точка към края на XVI в. В резултат на привилегированото си положение дубровничаните станали ако не единствените, то главните износители на българските селскостопански продукти и вносители на манифактурни стоки. Липсата на конкуренция от страна на други западни търговци и произтичащото оттук едностранно определяне и контрол на цените в последна сметка насочвали и стимулирали развитието на отделни отрасли от селскостопанското ни производство с оглед на пазарната конюнктура на Запад.

Главните износни артикули на дубровнишката търговия от българските земи били кожите, восъкът и вълната. Черните, червените и белите обработени говежди кожи, както и белите и оцветените овчи кожи, наречени монтонини, намирали широк пласмент на пазарите в Италия. Ритмичният и продължителен износ на вълна е доказателство за нейната конкурентноспособност на външния пазар въпреки скъпия и дълъг превоз. Особено търсена на италианските пазари била пловдивската вълна, отличаваща се със своята добра обработка и мекота.

КРЕДИТ, ПЪТИЩА И ТРАНСПОРТ. През XV–XVI в. нуждите на стопанския живот и особено на онези стопански дейности, които били съсредоточени най-вече в градовете, наложили развитието на лихварския кредит.

При липсата на организиран от държавата обществен кредит заемодавци ставали онези обществени среди, които по това време разполагали с най-много парични средства, преди всичко това били по-едрите феодали, и то не толкова служебните, колкото господарите на вакъфите. Вакъфските управления получавали обилни парични средства не само от феодалната рента, но и от доходните си градски имущества: дюкяни, ханове, бани, занаятчийски работилници, кервансараи, къщи и пр. Тези парични средства не били влагани в производителна градска дейност — занаяти и търговия. Вакъфските управители се стремели да ги оползотворят по начин, който би изисквал най-малки усилия и рискове. Затова те започнали да играят ролята на кредитно-лихварски институции. Енергична дейност от този характер разгънали и по-богатите евреи. Към всички тези кредитори прибягвали най-вече дребните производители в селото и града. Икономически нестабилното селско земевладение невинаги гарантирало сигурна материална база за селяните. При неплодородие селяните търсели средства, като вземали заеми под лихва. Към тях прибягвали и занаятчиите, когато се нуждаели от пари за професионалната си дейност.

Евреите кредитирали големи търговски и занаятчийски предприятия. В тези операции се използували полици и менителници и взаимоотношенията между кредитора и длъжника се уреждали чрез кадийския или равинския съд /когато се отнасяло до евреи/.

С кредитно-лихварската си дейност вакъфи-

Сребърни турски монети от с. Копиловци, Михайловградски окръг /XVI–XVII в./. Национален археологически музей – София

те, някои от по-едрите османски феодали и евреите отчасти допринесли за развитието на градското стопанство, доколкото улеснявали създаването и напредъка на занаятчийски работилници и търговска обмяна. Така те съдействували за по-широкото разгръщане на парично-стоковите отношения. От друга страна обаче, високият процент на лихвите, особено от XVI в. нататък, допринесъл за обедняването и разоряването на част от населението в селото и града.[47]

Търговската дейност в българските земи била обслужвана и улеснявана от многобройните пътища.[48] След пълното покоряване на Балканите османците започнали да използуват голяма част от старите пътища, а някъде били прокарани и нови съобразно с възникналите стопански и военни нужди. Направата и ремонтът на пътищата били възлагани като повинност на местното население.

Най-често използуваният път от търговските кервани, от пратениците на Дубровник и западноевропейските посланичества за Портата бил т.нар. Топлички път, който през Требине, Фоча, Плевя, Приеполе и Нови пазар, планината Копаоник и през Прокопие /дн. Прокупле/ водел до Ниш. Там пътят се съединявал с главния – Цариградския път /Виа милитарис/, водещ от Средна Европа през София, Пловдив и Одрин за Цариград.

Често използуван бил и т.нар. Скопски или Косовски път. Той се отделял от Топличкия път при Нови пазар и свързвал Дубровник с югозападните български земи. Пътят минавал през планината Рогозна, през Прищина, Скопие, Куманово и през Кюстендил и Дупница /дн. Станке Димитров/ до София или през Самоков, Костенец и Момин проход до големия Цариградски път.

От втората половина на XVI в. оживена артерия станал Ужичкият път, по който били превозвани главно закупуваните от крайдунавските области и отправяни по Дунава суровини. Той минавал през Крушевац, следвал течението на Сръбска Морава до Ужице /дн. Титово-Ужице/, а оттам през Рудо и Прибой се вливал в големия кервански Топлички път при Приполе.

Античната Виа Егнация през Беломорската област продължавала да се използува най-редовно. Пристанищата Кавала и Солун още през този ранен период станали изходен пункт на търговията в югозападните български земи и Беломорието за Цариград и цялото Средиземноморие.

Не запустял и старият път през Североизточна България — от Дунав през източнобалканските проходи, Карнобат, Айтос за Родосто /дн. Текирдаг/ и Цариград. Голяма част от износа на Североизточна и Южна България отивал в пристанището Родосто и оттам бивал отправян с кораби към Дубровник и Анкона. Стоки за външния пазар били изнасяни и чрез пристанищата Варна и Анхиало.

Река Дунав улеснявала оживения търговски обмен с Влашко, Молдова, Полша и Унгария. По българския бряг минавал път, който свързвал крайдунавските градове с Белград и страните от Средна Европа.[49] При общата несигурност в завоюваните от османците земи грижливата организация, безопасният и бърз транспорт на стоките били от съществено значение за редовната и успешна търговия на Балканите.

През XVI в. по долното течение на Дунав минавали по-големи кораби от Цариград и от черноморските пристанища, Трапезунд /дн. Трабзон/, Кафа /дн. Феодосия/, Синоп, Самсун. Тези кораби носели стоки тук и се връщали обратно, след като натоварвали зърнени храни от Браила. Пригодени за речно плаване съдове /шайка, донбаз, надас, обикновени гемии, ладии и пр./ обслужвали търговския трафик. Присъствието на балкански стоки по пазарите на Буда е указание за обсега и интензивността на този трафик.[50] Плавателна по това време била и река Марица. С каици се достигало чак до Пловдив и Пазарджик.[51] По Черно и Бя-

Административно
устройство,
градове и пътища
в балканските владения
на Османската империя
през XV—XVI в.

●	*СТОЛИЦА*
○	*ГРАД*
•	*СЕЛО*
✝	*МАНАСТИР*
— —	*ГРАНИЦА НА САНДЖАК /ЛИВА/ КЪМ СРЕДАТА НА X В*
ВИДИН	*СРЕДИЩЕ НА ЛИВА*
АНАДОЛ	*БЕЙЛЕРБЕЙСТВО*
—— •	*ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА*
——	*ПО-ВАЖЕН ПЪТ*

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 СВ. ПЕТЪР
2 АРЧАРСКИ
3 ЯГОДИНА /СВЕТОЗАРЕВО/
4 СОКОЛЕЦ /СОКОЛБАНЯ/
5 МУСТАФА ПАША
/БЕЛА ПАЛАНКА/
6 БЕРКОВИЦА
7 ЦАРИБРОД /ДИМИТРОВГРАД/
8 ГОДЕЧ
9 СЕДЕМТЕ ПРЕСТОЛА
10 ЧЕРЕПИШ
11 КРЕМИКОВСКИ
12 ЯКОВЩИЦА
13 ЕТРОПОЛЕ
14 ВАРОВИТЕЦ
15 ТЕТЕВЕН
16 ГЛОЖЕНСКИ
17 ЯБЛАНИЦА
18 СЕВЛИЕВО
19 ПРЕОБРАЖЕНСКИ
20 АРБАНАСИ
21 ТЪРНОВО
22 ДРЯНОВО
23 ТРЯВНА
24 АКЧА /КАЗАНЛЪК/
25 СОПОТ
26 КАПИНОВСКИ
27 ШУМЕН
28 ВЪРБИЦА
29 ПРИСОВСКИ
30 ТНЧА
31 ТРЕПЧА
32 ПРИЩИНА
33 ПОГАНОВСКИ
34 ДРАГАЛЕВСКИ
35 КОКАЛЯНСКИ
36 ЛОЗЕНСКИ
37 АЛИНСКИ
38 ВЕТРЕН
39 КУКЛЕНСКИ
40 БАЧКОВСКИ
41 ЧЕПЕЛАРЕ
42 МУСТАФА ПАША /СВИЛЕНГРАД/
43 ДИМОТИКА
44 ХАЙРАБОЛУ
45 ЛОЗЕНГРАД
46 КАЛКАНДЕЛЕН—ТЕТОВО
47 МАТКА
48 СВ. ДИМИТЪР
49 НЕРЕЗИ
50 ПРОХОР ПЧИНСКИ
51 КУМАНОВО
52 МАТЕЙЧЕ
53 ВИРГИНСКИ
54 КРАТОВО
55 ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ
56 ДУПНИЦА
/СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
57 РИЛСКИ
58 РОЖЕНСКИ
59 БИГОР
60 КИЧЕВО
61 ПРЕЧИСТА 62 СЛЕПЧЕ
63 ТРЕСКАВЕЦ 64 СВ. НАУМ
65 КОСТУР /КАСТОРИЯ/
66 КАЙЛЯРИ /ПТОЛЕМИАС/
67 КОЖАНЕ
68 ЙЕНИДЖЕ /ГАНИСЕЯ/
69 ТИМУРХИСАР — ВАЛОВИЩА
/СИДЕРОКАСТРОН/

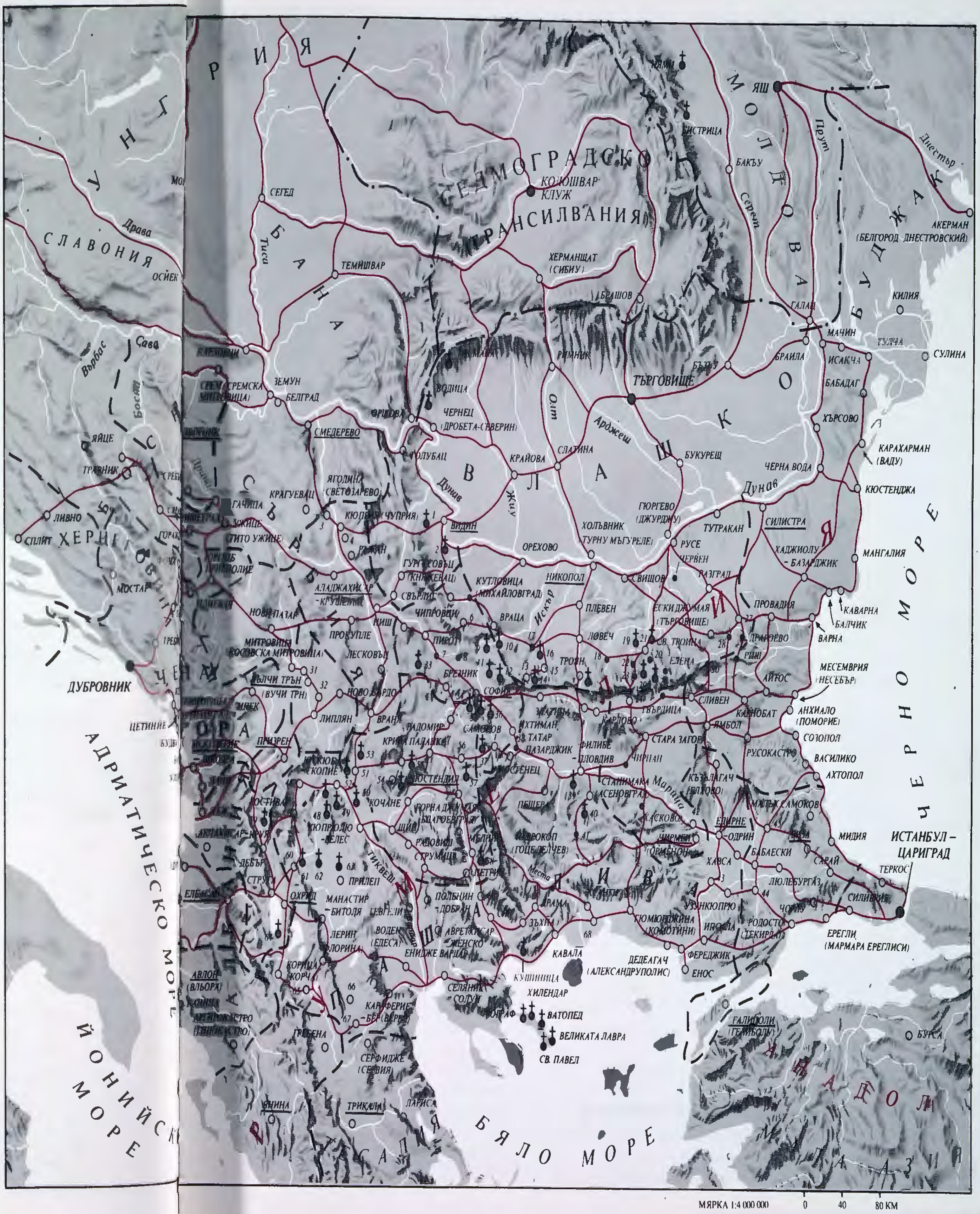

УНГАРИЯ
СЛАВОНИЯ
Драва
ОСИЕК
Сава
Върбас
Босна
ЯЙЦЕ
ТРАВНИК
ЛИВНО
СПЛИТ
ХЕРЦЕГОВИНА
МОСТАР
ДУБРОВНИК
ЦЕТИНИЕ
ЧЕРНА ГОРА
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
АВЛОН (ВЛЬОРА)
ЯНИНА
ТРИКАЛА
ЛАРИСА
ТЕСАЛИЯ
СЕГЕД
Тиса
БАНАТ
ТЕМЕШВАР
СЕДМОГРАДСКО
ТРАНСИЛВАНИЯ
КОЛОЖВАР КЛУЖ
ХЕРМАНЩАТ (СИБИУ)
БРАШОВ
БИСТРИЦА
ЯШ
МОЛДОВА
Прут
Серет
БАКЪУ
Днестър
БУДЖАК
АКЕРМАН (БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИЙ)
КИЛИЯ
ГАЛАЦ
БРАИЛА
МАЧИН
ИСАКЧА
ТУЛЧА
СУЛИНА
БАБАДАГ
ХЪРСОВО
КАРАХАРМАН (ВАДУ)
КЮСТЕНДЖА
ЧЕРНА ВОДА
ВЛАШКО
ТЪРГОВИЩЕ
БУКУРЕЩ
РИМНИК
БЪЗЪУ
Арджеш
Олт
Жиу
СЛАТИНА
КРАЙОВА
ЧЕРНЕЦ (ДРОБЕТА-СЕВЕРИН)
ВОДИЦА
ОРШОВА
ГОЛУБАЦ
СМЕДЕРЕВО
ЗЕМУН
БЕЛГРАД
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ЗВОРНИК
КРАГУЕВАЦ
ЯГОДИНА (СВЕТОЗАРЕВО)
КЮПРИЯ (ЧУПРИЯ)
СЪРБИЯ
УЖИЦЕ (ТИТО УЖИЦЕ)
ГАЧИЦА
НОВИ ПАЗАР
АЛАДЖАХИСАР - КРУШЕВАЦ
ГУРГУСОВЦИ (КНЯЖЕВАЦ)
СВЪРЛИГ
ЧИПРОВЦИ
НИШ
ПРОКУПЛЕ
ЛЕСКОВЕЦ
ПИРОТ
МИТРОВИЦА (КОСОВСКА МИТРОВИЦА)
ВЪЛЧИ ТРЪН (ВУЧИ ТРН)
ПЕЧ
НОВО БЪРДО
ЛИПЛЯН
ВРАНЯ
ПРИЗРЕН
ЮСКЮБ - СКОПИЕ
КРИВА ПАЛАНКА
КОЧАНЕ
ШИП
КЮПРЮЛЮ - ВЕЛЕС
ПРИЛЕП
ОХРИД
МАНАСТИР - БИТОЛЯ
СТРУГА
ДЕБЪР
ЕЛБАСАН
ЛЕРИН (ФЛОРИНА)
КОРИЦА (КОРЧА)
ВОДЕН (ЕДЕСА)
ЕНИДЖЕ ВАРДАР
АВРЕТХИСАР - ЖЕНСКО
КАРАФЕРИЕ - БЕР (ВЕРИЯ)
СЕЛАНИК - СОЛУН
СЕРФИДЖЕ (СЕРВИЯ)
ГРЕВЕНА
РАДОВИШ
СТРУМИЦА
ПЕТРИЧ
ПОЛЕНИН - ДОЙРАН
ДРАМА
ЗЪХНА
КАВАЛА
КУШНИЦА
ХИЛЕНДАР
ЗОГРАФ
ВАТОПЕД
ВЕЛИКАТА ЛАВРА
СВ. ПАВЕЛ
БЯЛО МОРЕ
МАКЕДОНИЯ
ВИДИН
ГУРГУСОВЦИ
КУТЛОВИЦА (МИХАЙЛОВГРАД)
ВРАЦА
Искър
Дунав
ОРЕХОВО
НИКОПОЛ
СВИЩОВ
ПЛЕВЕН
ЛОВЕЧ
ТРОЯН
ХОЛЪВНИК ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
ГЮРГЕВО (ДЖУРДЖУ)
РУСЕ
ЧЕРВЕН
РАЗГРАД
ТУТРАКАН
СИЛИСТРА
ХАДЖИОЛУ - БАЗАРДЖИК
ДОБРУДЖА
МАНГАЛИЯ
КАВАРНА
БАЛЧИК
ВАРНА
ПРОВАДИЯ
ЕСКИ ДЖУМАЯ (ТЪРГОВИЩЕ)
СВ. ТРОИЦА
ЕЛЕНА
ДРЯНОВО
РИШ
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ (НЕСЕБЪР)
АНХИАЛО (ПОМОРИЕ)
СОЗОПОЛ
ВАСИЛИКО
АХТОПОЛ
ЧЕРНО МОРЕ
БРЕЗНИК
СОФИЯ
ЗЛАТИЦА
ИХТИМАН
ТАТАР ПАЗАРДЖИК
ФИЛИБЕ - ПЛОВДИВ
КАРЛОВО
ТВЪРДИЦА
СЛИВЕН
КАРНОБАТ
ЯМБОЛ
СТАРА ЗАГОРА
ЧИРПАН
СТАНИМАКА (АСЕНОВГРАД)
Марица
КЪРКЛАГАЧ (ВЛАДОВО)
РУСОКАСТРО
МАЛКЪ САМОКОВ
ХАСКОВО
ЧИРМЕН (ОРМЕНИОН)
ЕДИРНЕ - ОДРИН
ХАВСА
БАБАЕСКИ
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ВИЗА
МИДИЯ
САРАЙ
ЧОРЛУ
СИЛИВРИЯ
ТЕРКОС
ИСТАНБУЛ - ЦАРИГРАД
РОДОСТО (ТЕКИРДАГ)
ИПСАЛА
УЗУНКЮПРЮ
ГЮМЮРДЖИНА (КОМОТИНИ)
ФЕРЕДЖИК
ЕНОС
ДЕДЕАГАЧ (АЛЕКСАНДРУПОЛИС)
ЕРЕГЛИ (МАРМАРА ЕРЕГЛИСИ)
ГАЛИПОЛИ (ГЕЛИБОЛУ)
БУРСА
АНАДОЛ
МАЛА АЗИЯ
ТРАКИЯ
ПЕЩЕРА
НЕВРОКОП (ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ)
Места
ГОРНА ДЖУМАЯ (БЛАГОЕВГРАД)
КЮСТЕНДИЛ
САМОКОВ
РАДОМИР
ДУПНИЦА
Тиквеш
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

ло море транспортът се извършвал и с по-големи кораби.

По суша транспортните средства били твърде бавни. Използували се коне, катъри, камили. Стоките се пренасяли и с коли, впрегнати с волове и биволи, или на по-близки разстояния с т.нар. кочии — малки каруци. Пътниците и търговците се движели на големи групи или с кервани, нерядко съпровождани от въоръжена охрана, за да се предпазят от разбойнически нападения. За тяхната защита се грижели дервентджиите и мартолосите. По пътищата или в населените места имало ханове или кервансараи, където отсядали търговските кервани. Това били еднокатни или двукатни каменни сгради, построени в четириъгълник, с околовръстни ходници и наредени една до друга по протежението им стаи за пътниците и помещения за добитъка. Вечер тежките порти се затваряли, за да се предпазят търговците и стоките от нападения и грабеж. Превозът на търговски товари се извършвал с помощта на местни кираджии — хора, които срещу малки надници доставяли коне и превозвали с тях стоките.[52]

СОЦИАЛЕН СЪСТАВ И СТАТУТ НА ГРАДСКОТО НАСЕЛЕНИЕ. Градското население било не само етнически, но и социално разнородно. От турците в градовете живеели преди всичко местните управници, органите на централната власт, представители на местната феодална аристокрация, военни чинове от местните отряди на феодалното опълчение или началниците на гарнизоните, лица от военнопомощните корпуси, служители на мюсюлманския религиозен култ или учители в религиозните училища и пр. В тяхната среда се влели и помюсюлманчените българи — първенци, търговци и пр.

Голямата маса от градските жители били турско и българско население, заето с някаква стопанска дейност. В градовете живеели също евреи, арменци, цигани и др. Според официалната османска категоризация по статут и те били считани за рая, макар че жителите на по-големите градове юридически били обособени като „граждани“. Натоварени били с редица данъчни задължения и към местните феодали, в чийто домен се намирали градовете, и към централната власт. Въпреки ясното обществено разделение на труда градските жители не били напълно откъснати от селскостопанската дейност. Те обработвали и ползували земи, обвързващи ги със задължения към местния феодал или други поземлени господари. Централната власт ги облагала и с традиционните джизие и аваризи, а освен това занаятчиите и търговците изпълнявали редица повинности.

Различията в статута на градската рая се обуславяли преди всичко от народностно-религиозната ѝ принадлежност. Всички немюсюлмани били натоварени с повече и по-тежки фискални задължения. Обществените, народностните и професионалните си интереси немюсюлманите-българи отстоявали чрез своите професионални корпорации, в които с течение на времето се утвърдили порядки на известно самоуправление.

Сред обикновената градска рая живеели и хора със специални задължения /войнуци, доганджии, джелепи, мартолоси, солари и пр./. Те се занимавали и с други стопански дейности — занаяти и търговия. Сред войнуците в градовете имало занаятчии или дребни търговци. Тяхното участие в по-доходните градски стопански дейности, съчетано с по-облекчения фискален статут, им осигурявало по-бързо имуществено замогване.

По-специален статут имали чуждите търговци /от Венеция, Генуа, Флоренция, Анкона/ и найвече тези от Дубровник.[53] Те се ползували с режим на неприкосновеност на имуществата, имали точно фиксирани търговски мита и такси, независимост от местното правосъдие при съдебни спорове помежду си и пр.

Турците и българите, а също и останалите народностни групи в градовете живеели обособено при относителна взаимотърпимост. През XV—XVI в. не липсвали обаче прояви на фанатично ожесточение и посегателства върху народностната принадлежност на българите. Достатъчно красноречиво свидетелство за това са изстъпленията над българите-мъченици Георги от Кратово, Никола и Георги Нови от София. Първият бил изгорен жив, вторият — убит с камъни, а третият — обесен от фанатизирана турска тълпа, понеже отказали да приемат исляма.[54]

Фискалното бреме, режимът на религиозно-народностна дискриминация за немюсюлманите, несигурността при условията на произвол и насилия се отразявали и върху ежедневния бит на българите в градовете. Всички пътеписи от тази епоха свидетелствуват за нерадостния изглед дори на големите градове, като София, Пловдив, Одрин и др. В тях освен обществените постройки и аристократичните домове останалите къщи били найчесто еднокатни, застроени безредно по криви, тесни и кални улици.

РЕЖИМ НА РЕЛИГИОЗНО-НАРОДНОСТНА ДИСКРИМИНАЦИЯ. Установяването на османското владичество в българските земи, утвърждаването на цяла система от учреждения на

Останки от крепостта Боженишки Урвич източно от Ботевград

Скален надпис от крепостта Боженишки Урвич източно от Ботевград

завоевателите и проникването на турски етнически групи сред българската народност се отразили отрицателно върху развитието на българския народ преди всичко с наложения от завоевателите режим на религиозно-народностна дискриминация.[55] Той оковавал с многобройни ограничения и забрани обществените и народностните изяви на българите и давал възможност на всеки мюсюлманин да тормози и унижава, както пожелае, немюсюлманската рая, назована в официалните източници с презрителното прозвище „кяфири, гяури“. „Само той има право да носи оръжие — по думите на Маркс — и най-високопоставеният християнин е длъжен при среща да отстъпи път на най-нискостоящия мюсюлманин.“[56] Един чужденец през XVI в. отбелязва: „Ако християнин минел на кон покрай мюсюлманин, дори покрай такъв, който е приел мюсюлманската религия, необходимо е да слезе от коня и свеждайки глава, да го почете. В противен случай християнинът с бой бил свалян от коня. Освен това случвало се и насила да му вземат коня, а той в това време вървял пеша отстрани.“[57] Пътешественикът Ст. Герлах бил поразен от безчинствата на чаушите над селяните-християни, живеещи близо до големите пътища. „Чаушите имат тази власт да вземат на всеки срещнат, каквото и да кара, коня му и да го яздят няколко мили. Горкият човек тича подире му, додето намери коня си. Това рядко се случва на турците, но на християните твърде често...

Това угнетение е дотам непоносимо, че даже цели села избягват и се преселват в пустини, защото християните са принудени да дават на всеки турчин конете си, както и децата си, храни, вино, които са спечелили през годината с труд и пот, а освен това да изтърпяват и много бой.“[58]

Режимът на религиозно-народностна дискриминация се отразявал и върху ежедневието на християнското население. Българинът не можел да се облича пъстро и богато, да живее в близост до мюсюлмански култови сгради и пр. Този дискриминационен режим бил не само узаконен от официалните нормативни актове, но и последователно провеждан в практиката.

По сведения на Герлах през септември 1578 г. султанът заповядал три дни по ред да се разгласява на населението, че никой християнин или евреин в империята няма право да носи копринени дрехи, дори и кърпи. Нареждало се те да носят прости и некрасиви обувки, без чорапи. Наказанието за неизпълнение на заповедта било няколко удара по стъпалата и глоба.[59]

През 1589 г. мюсюлманските жители в Битоля се оплакали от немюсюлманите, живеещи в съседство с джамията Махмуд Челеби, за това, че с „неприличното си поведение“ те им пречели да се молят. Върховната власт наредила всички къщи, които се намирали в съседство със споменатата джамия, да бъдат разпродадени на мюсюлмани и по този начин „кяфирите“ били отстранени от съседство с джамията.[60]

Османската власт не допускала строеж на представителни култови сгради на българското население и дори ограничавала ремонтирането на съществуващите.

Тази обстановка наложила за векове атмосфера на потисничество над българите в най-обикновените действия на ежедневието, които малко или повече ги поставяли в съприкосновение с господстващата народност и дори с приелите исляма техни сънародници.

Така обрисуваният облик на османската феодална система в българските земи през XV—XVI в. се характеризира с няколко основни черти: силна централна власт, която налага и до определен период съдействува за развоя на спахилъка; значителен превес на служебно зависимото феодално земевладение с ограничени правомощия на неговите държатели; липса на васалитет, практическо разделение на властта между феодали и държава, което варира от разделение на доходите от земята и раята в служебните ленове до истински разделена поземлена собственост при мюлковете; значително място на паричната рента, оживен градски живот и парично-стокови отношения.

3.

Участие на българите в общите противоосмански действия и походи

БЪЛГАРИТЕ В ПРОТИВООСМАНСКИТЕ ДЕЙСТВИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ В НАЧАЛОТО НА XV В. Въпреки опустошителната стихия на завоеванието и последвалите усилия за обезличаване на народностния облик и за смазване на съпротивителните им стремежи българите не прекратили опитите си да отхвърлят чуждото господство. В много градски средища се запазила будна народностната среда, която още през първите десетилетия след завоеванието изявила съзнание за българската си принадлежност и стремеж да възвърне свободата си. Това било свързано с неизличения още спомен за унищожената българска държава и за последните ѝ защитници, предвождани от търновския владетел цар Иван Шишман и от видинския цар Иван Срацимир.

В борбата срещу поробителите участвували преди всичко представители на старата феодална аристокрация, които запазили известно положение и имуществено благосъстояние било като потърсили убежище в близки страни, било като се включили в институциите на християнските спахии, войнуци и други категории със специален статут; наред с тях градски първенци, които продължили да играят известна роля в стопанския, обществения и дори административния живот на градовете, и селяни, особено в онези области, които били в близост до териториите, засягани от действията на османските неприятели в Европа.

Освободителните тежнения и разположение за участие в противоосмански въоръжени почини на такива среди от българското общество не били безизвестни на заинтересованите от съдбата на Балканите европейски политически фактори и най-вече на Унгария, Папството, Венеция, Генуа и Бургундското херцогство. През целия XV в. в усилията си да организират кръстоносни походи срещу османците те разчитали и на българите наред с другите балкански народи. Унгарският крал Сигизмунд им отдавал голямо значение не само в политическите си планове, но и във военните си начинания срещу разширяващата се на Балканите османска сила. Той продължавал да се титулува крал и на България с намерение при удобен случай да присъедини нейните земи към своята държава.

Унгарският владетел побързал да се възползува от настъпилата династическа междуособица /1402–1413/ в Турция, за да насърчи подема на противотурски начинания с участието на балканските страни. В редовете на обединяващите се християнски владетели срещу османските завоеватели участвувал и представител на поробените вече българи – Константин, син на видинския владетел Иван Срацимир, когото източниците назовават „цар, император на България".

Избягнал злощастната съдба на баща си, Константин се приютил при своя родственик Мирчо Стари.[61] Свързвали ги общите интереси в този момент. Константин се стремял да си възвърне изгубеното Видинско царство, а Мирчо – да използува съдействието му и подкрепата на неговите сънародници при един бъдещ поход в отвъддунавските земи, насочен срещу османците. В тези си стремежи и двамата търсели сближение и съюз с най-внушителната тогава противотурска сила – Унгария. С оглед на това те приели нейното сюзеренство. Времето било благоприятно за бързи действия, тъй като османската мощ била разклатена от междуособицата на Баязидовите синове. В балканските провинции взел връх един от тях – Сюлейман, който се опитал да укрепи разклатените устои на османската сила чрез отстъпки спрямо Византия, Генуа, Венеция и Наксос. В хаоса на нескончаемите разпри, политическа недалновидност и дребни съперничества между властолюбивите балкански владетели се оформил съюз срещу османските завоеватели. Бойните действия на съюзниците се разгърнали на широк фронт през 1404 г.

В Подунавието настъпили влашкият войвода Мирчо и Константин. Докато Мирчо успял да навлезе и отвоюва от османците част от Добруджа с Дръстър /дн. Силистра/, Константин съсредоточил усилията си главно към територията на бащиното си Видинско царство. Отглас от тези събития съдържа писмото на крал Сигизмунд от 1404 г. до бургундския принц Филип III Добри, един от дейните османски противници в Европа. „И сам известният Константин, прославен император на България, и Мирчо, войвода на Влахия Трансалпинска, които също се върнаха в лоното на наше величество, под наше подчинение многократно вече смело нападаха гръцките /т.е. земи, спадащи някога към пределите на Византия/ области и другите области там, които досега се владеят от турците, като спечелиха триумф и победа срещу нашите противници и славни подвизи над същите.“[62]

Овладяването на Подунавието осигурило редица предимства за съюзниците. Когато османската армия надвиснала над Проливите и Цариград, само по Дунава през Черно море била възможна най-безпрепятствена връзка с византийската столица. По Дунава най-лесно европейските сили можели да уязвят владенията на османците по Черноморието и в Тракия.

Сръбският деспот Стефан Лазаревич след отчаяни усилия да продължи самостоятелното съществуване на страната си, притисната от османската заплаха и от васалните си задължения към завоевателите, действувал заедно с унгарски войски и успял да си възвърне отнетите градове.

Съюзниците действували от Сърбия и Северозападна България до Добруджа. Възхвалявайки успехите им и особено победите на Мирчо и Константин, крал Сигизмунд подчертава, че те са „толкова годни да напреднат с могъщата си военна сила, та може смело да се вярва“, че ще унищожат „враговете на кръста“.

Въпреки участието на Константин в едновременните бойни действия на балканските владетели под ръководството на Унгария в началото на 1404 г. няма сведения, че българският царствен потомък е успял да извоюва някакви територии. Във всеки случай подкрепата, която Константин и българите оказали на балканските си съюзници, заставили Сюлейман, притиснат и затруднен, да направи известни отстъпки. Земите, които отвоювал Мирчо Стари на юг от Дунав, давали възможност за организиране по-ефикасно настъпление на север. Деспот Стефан Лазаревич останал господар в сръбските земи и на завоюваните в последните сражения територии.[63]

ВЪСТАНИЕ НА КОНСТАНТИН И ФРУЖИН. В края на 1408 г. на Балканите отново възникнала благоприятна обстановка за противоосмански действия.[64] Още през 1406 г. крал Сигизмунд преговарял с Мирчо, а през 1408 г. направил опит да спечели подкрепата на Венеция. При оформянето на този нов съюз не останал безучастен и сръбският деспот Стефан.

По това време българите се вдигнали на борба. В творбата на бележития български книжовник Константин Костенечки „Житие на Стефан Лазаревич“ се очертават следите на това движение: „Още и българските градове бяха се отметнали със синовете на българските царе.“[65] Ръководителите на този опит били Константин и братовчед му Фружин, син на последния български цар Иван Шишман.

След трагичния край на Търновското царство Фружин потърсил убежище във Видин, но скоро го напуснал поради васалните задължения спрямо завоевателите, наложени на чичо му Срацимир. Оттук той се озовал в Унгария. Сигизмунд го приел отзивчиво, търсейки в негово лице съюзник и военен ръководител. Фружин бил вклю-

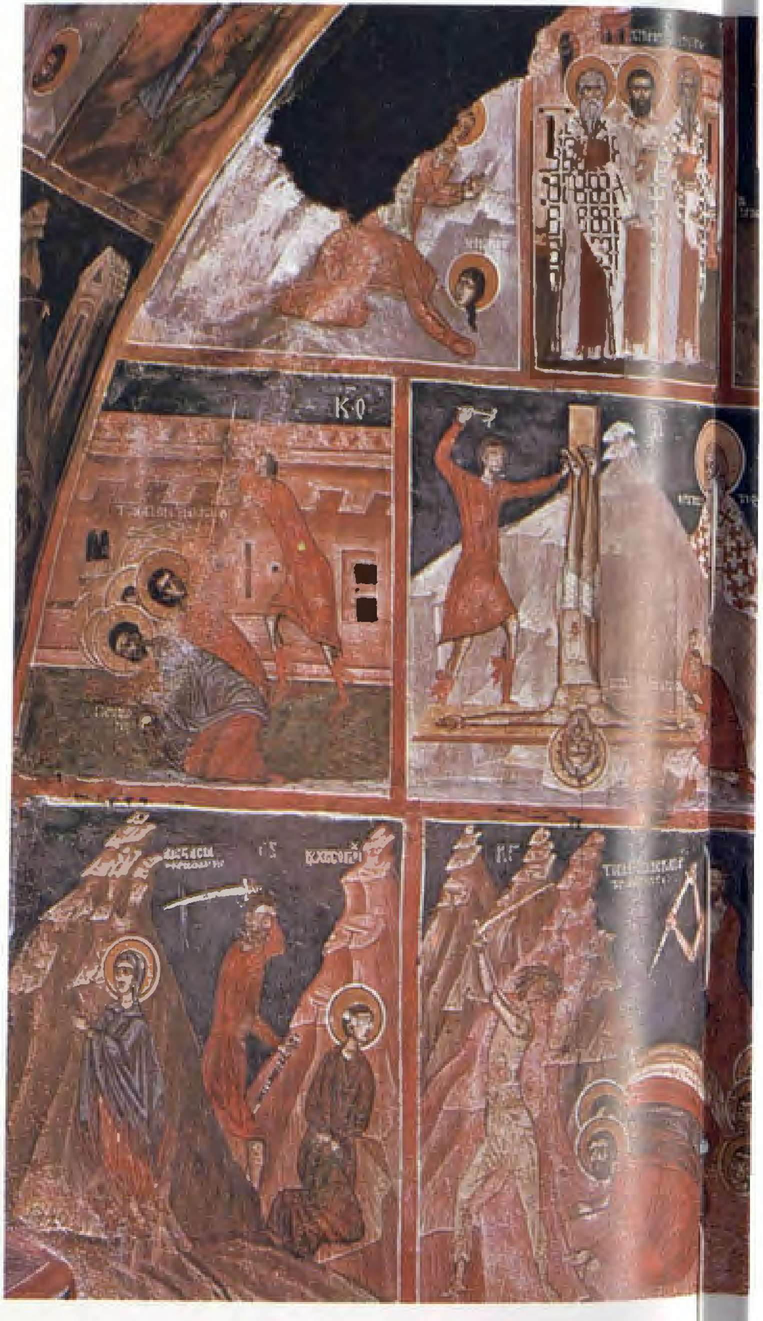

Стенопис от черквата „Рождество Христово“ в Арбанаси /1649/

чен в средите на унгарската аристокрация и участвувал в редица противоосмански акции, организирани от унгарския владетел.

Не е ясно с какви точно бойни сили са разполагали двамата български царствени потомци. Несъмнено е обаче, че те са успели да вдигнат на освободителна борба част от жителите на градовете в северозападните краища на България. За това свидетелствува и Константин Костенечки. Българското въстание било съпроводено с нови въоръжени действия на влашкия войвода, който нанесъл поражение на османците при Дръстър в 1407—1408 г.[66]

Българското освободително движение предизвикало наказателния поход на Баязидовия син Сюлейман. По думите на Константин Костенечки той овладял Темска „с бой“, т.е. след като преодолял оказаната му там въоръжена съпротива.[67] Вероятно въпросната Темска била една от граничните крепости /около Пирот/, т.е. в земите, в които се предполага, че действувал Фружин, стремейки се да си възвърне изгубените бащини владения. Константин Костенечки не съобщава кои били останалите български градове, в които също пламнало освободително движение през 1408 г. Няма съмнение, че част от тях се намирали в пределите на Видинското царство, щом един от въстаническите ръководители бил Константин, жизнено заинтересован да освободи бащиното си царство. За съдбата на тези градове не се знае нищо повече. Пред-

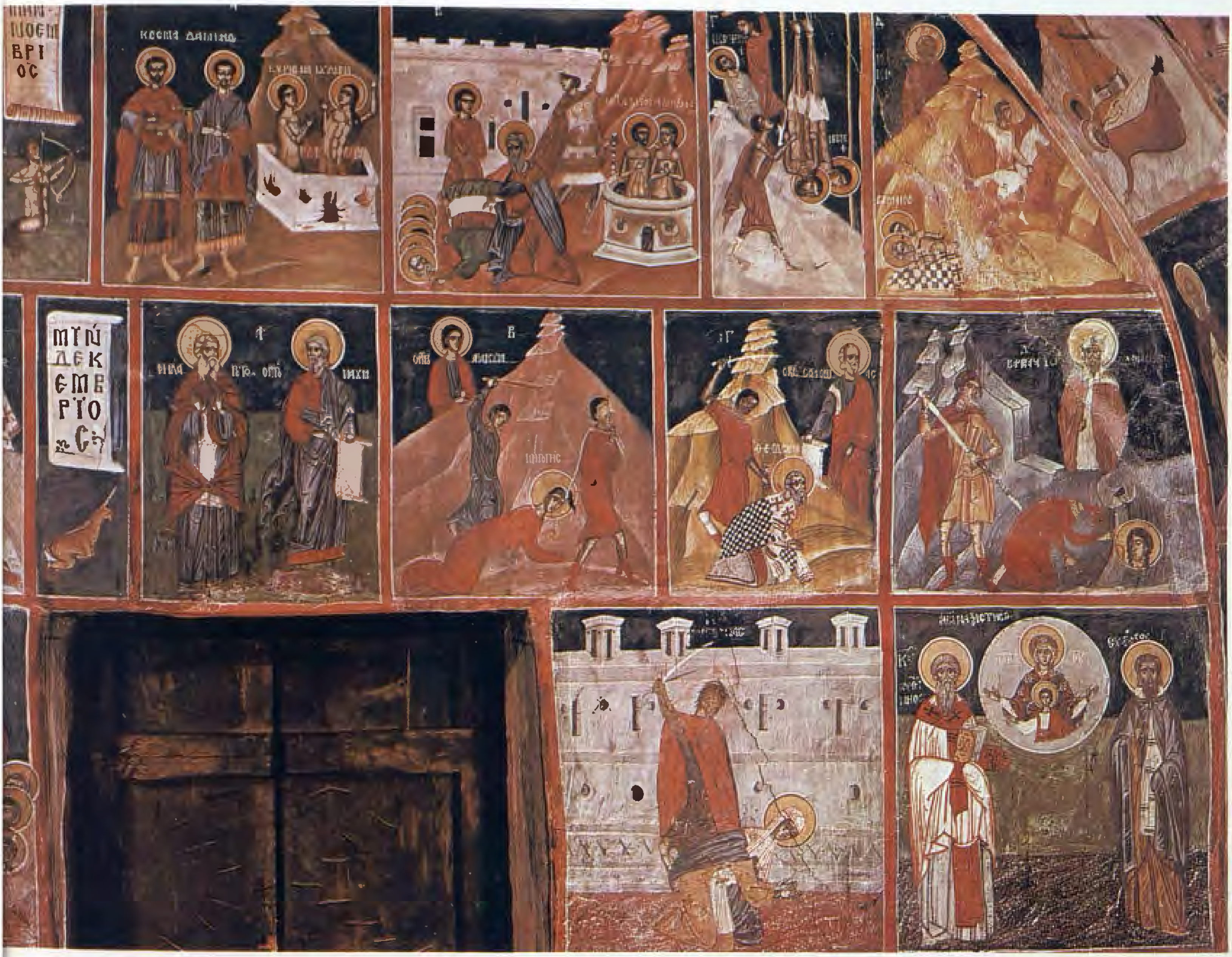

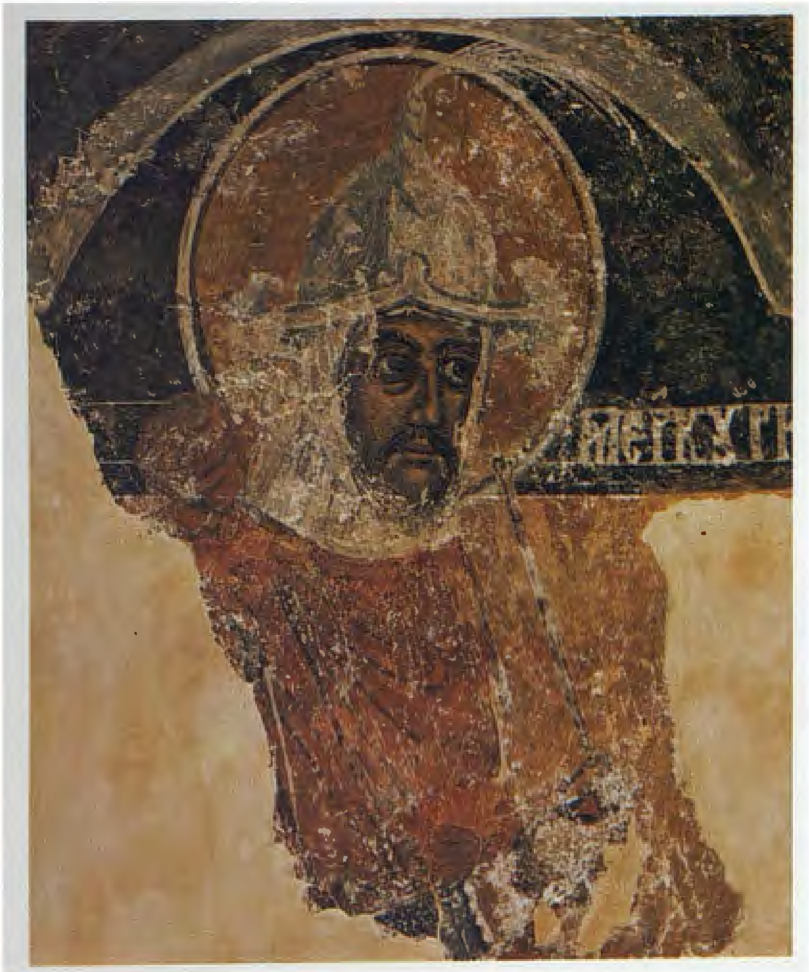

полага се обаче, че те не са сложили оръжие. След овладяването на Темска Сюлейман се отправил към Овче поле, Щипска област, за да се справи и там с въстанически опити.

Въстанието на българите през 1408 г., ръководено от Константин и Фружин, като част от опитите на балканските народи, подтиквани и подкрепяни от Унгария да отхвърлят османската опасност, има несъмнено значение. В напрегнатата обстановка на Балканите през първите години на XV в. съпротивителните борби на българите създали сериозни затруднения на завоевателите. Като ангажирали вниманието и силите на Сюлейман, те улеснили действията на влашкия войвода Мирчо и борбата на княз Стефан Лазаревич за опазване на княжеството му.

В този смисъл въстанието на Константин и Фружин е известен принос в спонтанно възникналото единодействие между балканските народи в общата им борба против османските завоеватели. Тази взаимност била твърде краткотрайна и неустойчива поради неразбирателството и съперничеството между техните владетели. Ето защо и освободителното движение на българите през 1408 г. подобно на други опити на балканските народи нямало решаващи последствия за съдбата на българските земи.

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКИТЕ МЕЖДУОСОБИЦИ /1409–1413/. През 1409 г. в османската династическа междуособица се появило ново действуващо лице — най-младият син на султан Баязид I — Муса. Добрал се до Балканския полуостров по море, той потърсил съюзници сред васалните балкански владетели срещу брат си Сюлейман.[68] Деспот Стефан и влашкият владетел Мирчо се оказали негови естествени съюзници. Наред с тях Безименната българска хроника от XV в. сочи и българите: „Излезе Муса в дунавските области и събра големи множества власи, сърби и българи. С него бе и сръбският деспот Стефан.“[69] Присъединила се и част от старата българска управляваща класа. Тя обаче имала разнопосочни интереси: част от нея начело с Константин и Фружин се стремяла да си възвърне изгубеното обществено положение и привилегии чрез борба срещу султанската власт. Друга част, бивши дребни и средни феодали и чиновници, преминали в тимарската система след завоеванието, били склонни да подкрепят Муса преди всичко поради това, че той се обявил не само срещу Сюлейман, но и срещу свързаната с него едра феодална аристокрация, която притискала и мюсюлманските, и немюсюлманските спахии.

При тези обстоятелства Муса се насочил към Одрин, като пленил румелийския бейлербей в Ямбол. След това „крепостите в Румелия заедно с цялата област му се подчинили“[70]. Преминавайки през Източна Румелия, той бил подкрепен от българите, и то в областите, които спадали към Търновското царство. Предполага се, че това били именно крепостите, които Фружин подготвил за въстание през 1408 г. Може би тъкмо тези събития има пред вид и известието на една изчезнала османска хроника, за която съобщава П. Ников и според която около 1410 г. избухнало въстание в Стара Загора.[71]

При Космидия /15 юни 1410 г./ Муса бил разбит от брат си, а войските му се впуснали в опустошителни набези из балканските земи. Пловдив станал жертва на тези кървави събития. По заповед на Муса бил убит в храма местният митрополит Дамян, а трупът му — изхвърлен през крепостната стена на града. Пълчищата му грабели, палели и опустошавали селищата в Тракия. Сам той потърсил убежище при сръбския владетел деспот Стефан, след като пребивавал за малко във Видин, вероятно възползувайки се от присъствието на българския цар Константин.[72] Скоро обаче след победата си над Сюлейман в 1411 г. Муса проявил същата жестока безогледност към доскорош-

Св. Меркурий — стенопис от черквата в с. Крапец, Пернишки окръг. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

Рицарска броня от XV в. Национален музей — Будапеща

Ризница от XV в. Музей „Владислав Варненчик“ — Варна

ния си съюзник деспот Стефан. Той се нахвърлил на сръбските земи, за да накаже деспота, който преминал на страната на брат му Мехмед. Била опустошена Сърбия и обсадена столицата ѝ Ново бърдо.[73] Всичко това допринесло неговите привърженици да се отдръпнат. Жестокостта му предизвикала ужас и отвращение сред балканското население. То го охарактеризирало в епоса си като свиреп главорез /кеседжия/. Срещу Муса се изправил широк фронт — деспот Стефан и намиращите се в близко съседство османски местни управители: учбеят на Скопие и областта Игит, кюстендилският бей Юсуф и войводата на важните крепости Сврълиг и Соколец /дн. Сокобаня/ Хамза.[74] Вдигнали се и бившите му български привърженици, а с тях и всички недоволни от чуждото господство. Въстанали Видин и някои крепости и градове в Източна и Югозападна България /1412/. Потушавайки въстанието в Темска, Сюлейман нямал възможност да укрепи властта си в разбунтуваната Северозападна България и след събитията от 1408 г. Видин останал под разпорежданията на българския княз Константин. Разбунтували се крепостите Мадара, Овеч /дн. Провадия/, Овчага /дн. Аспарухово, Провадийско/ и Айтос.[75]

Муса побързал да смаже неприятелите си. През 1413 г. той нанесъл удар най-напред на Хамза,[76] разселил местното българско население и на мястото му били докарани жители от други райони. След това насочил силите си срещу сръбския деспот Стефан и му отнел редица крепости, разорявайки селища и избивайки „много хора от християнски род“[77]. Ударът срещу Сърбия лишил от опора непокорното българско население на Видин и района му. Данните за съдбата на българското население в тези бурни събития са смътни и кратки. В приписки по полетата на църковни ръкописи могат да се открият сведения за тези събития. Едно от тях гласи: „В лето 6921 /1413/ Муса победи българите и ги изсели на 23 април.“[78] Няма съмнение, че известието отразява тежките последици от движението на българите през 1412—1413 г. Константин и Фружин подкрепили оформилия се срещу Муса фронт начело с брат му. С участието на балкански феодали войските на Мехмед нанесли съкрушително поражение на Муса в битката при Чамурли /дн. Шишманово, Софийско/ през юли 1413 г.

Българският народ, лишен от водачи и организация, нямал сили да се възползува от османските междуособици. Цялостната обстановка на Балканите не била благоприятна за едно освободително начинание. Българските земи били обкръжени от несговорни помежду им османски васали. Променяйки предпочитанията и подкрепата си спрямо един или друг от Баязидовите синове, те фактически съдействували на завоевателите да възстановят силите си.[79]

През 1416г. Източна България била обхваната от широко антифеодално движение, възглавено от бележития османски сановник и богослов Махмуд Бедредин.[80] То било във връзка с голямото селско въстание в Западен Анадол начело с Бьорклюдже Мустафа. В него участвували преди всичко селяни-мюсюлмани, но наред с тях и османски феодали, най-вече бивши привърженици на Муса. Българските селяни също не били безучастни към това движение. Твърде показателен е фактът, че властта дълго време на успяла да потуши въстанието, а това не би било възможно без съдействието или поне съчувствието и улеснението на местното българско население.

ПРОТИВООСМАНСКИ ПОЧИНИ НАЧЕЛО С УНГАРИЯ ПРЕЗ 20–30-ТЕ ГОДИНИ НА XV В.

През 1425 г. унгарският владетел Сигизмунд се заел да подготви нов противотурски съюз с участието на власи и сърби, като потърсил и помощта на Венеция. Този боен съюз разчитал и на българския народ. Затова съюзниците се обърнали и към „господаря на Загора“, в когото историците отдавна разпознават Шишмановия син Фружин.[81] За да го използува в предстоящия поход, Сигизмунд го наградил с феодално владение в Темешкия комитет.[82]

Унгарският крал преценил, че появата на Фружин в отсамдунавските земи ще вдигне на борба българите. Войските на съюзниците овладели Видин и Орехово. Източниците споменават за 25 000 убити турци в боя за Видин.[83] В тези сражения навярно са участвували и българи, организирани от Фружин, тъй като Константин завър-

Оръжие от времето на войните с османските турци през XV—XVI в. Музей „Владислав Варненчик“ — Варна

шил живота си още през 1422 г., приютен в Сърбия при деспот Стефан Лазаревич.

Османските неприятели не престанали да възлагат надежди на българите. Според известия на бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокиер дипломатическият посредник на служба при миланския дук Йоан Висконти водил преговори от името на унгарския крал с българите, като ги приканил да унищожат намиращите се в страната им турци и всички български земи до София да се подчинят на унгарската корона.[84] Очевидно тези преговори били в духа на старите планове на унгарския владетел за господство на Балканите.

Насърчен от победите на борещите се албанци, Сигизмунд се опитал отново чрез преговори със султана да изтръгне от ръцете му част от балканските земи. През 1433 г. в султанския двор се явил негов пратеник, който представил на Мурад II определени предложения — да се откаже в полза на Унгария от господството си над Влахия и Босна, над България до София и част от Албания.[85] В основата на набелязаните предложения стояла увереността, че населението в тези земи било склонно да се вдигне срещу османците. Бертрандон дьо ла Брокиер недвусмислено отбелязва в пътния си дневник, че българите били готови да се освободят от чуждата власт, стига да намерят кой да им помогне в това. Той подчертава, че дори онези българи, гърци, албанци и сърби, които завоевателите използували в редовете на своята армия, също не биха се колебали „да им обърнат гръб“ и да подпомогнат голямата християнска сила, когато тя би се задала срещу господарите им.[86]

Унгарският владетел изпратил през 1435 г. българския княз Фружин през Дубровник, за да установи връзка с разбунтувалата се Албания. Сигизмунд имал пред вид, че организирането на една коалиция на Балканите съвпада с желанията на поробените българи и на самия Фружин, който не престанал до края на живота си да ратува за организиране на борба срещу османската държава. Приет радушно и подкрепен материално от дубровнишките управници, Фружин се прехвърлил в Албания, откъдето се върнал след изпълнението на мисията отново в Дубровник. Оттук поел път обратно за Унгария. Усилията на Фружин имали за цел да бъде създадено единодействие на балканските народи срещу османското господство в Европейския Югоизток.

ПОХОДИТЕ НА ХРИСТИЯНСКАТА КОАЛИЦИЯ ПРЕЗ 1443–1444 Г. И БЪЛГАРИТЕ. Предвижданията на Дьо ла Брокиер за борческата готовност на българите се сбъднали по време на двата похода, предприети през 1443—

1444 г. от полско-унгарския крал Владислав III Ягело и трансилванския войвода Янош Хуняди.

На 1 януари 1443 г. чрез специална була папа Евгений IV призовал християнския свят на кръстоносен поход срещу османците. Докато сухопътната армия начело с Владислав III Ягело и Янош Хуняди се подготвяла да тръгне, усилията за организиране на съюзен християнски флот били спънати от неискреността, двуличието и взаимните пазарлъци на папската курия, Венеция и Генуа. Многобройните пречки, разногласията и противоречивите интереси на участвуващите страни и пълната инертност или враждебна сдържаност на другите големи европейски държави забавили организирането на замисления голям противоосмански поход, спечелил си поради това прозвището „дългия“.[87]

Въпреки това в късната есен на 1443 г. сухопътната сборна армия начело с Владислав III Ягело и Янош Хуняди се отправила на път през Дунава за балканските владения на османците. В нея участвували унгарци, поляци, чехи, власи, немци и др. Тук били и хуситските подвижни укрепления /вагенбург/ — 600 въоръжени коли с чешки наемници под командата на Ян Чепек от Сан. Присъединили се около 800 сърби от деспотството на Георги Бранкович и 600—700 бойци начело с босненския войвода Петър Ковачевич.

Водени от Георги Бранкович, бойните колони тръгнали на юг и се спуснали към Крушевац и Ниш. На 3 ноември 1443 г. след ловка военна операция Хуняди нанесъл зашеметяващо поражение на мюсюлманската армия.[88] Поражението при Ниш след понесените от трансилванския войвода през 1441—1442 г. в Трансилвания и Влашко загуби опровергало отново мнението за несломимата мощ на османските бойни сили.

Кръстоносната армия била посрещната дружелюбно от местното население още при началните си стъпки на Балканите. От всички страни се стичали доброволци, готови да подкрепят бойците на Владислав III Ягело и Янош Хуняди, които посрещали като освободители. Трансилванският войвода в писмо, отправено до Никлас Уйлаки пет дни след Нишкото сражение, подчертава: „Нашата войска е добре, чака нетърпеливо сражение и се увеличава ежедневно с българи, бошнаци, албанци и сърби, които идват при нас с подаръци и се радват безкрайно на нашето пристигане.“[89] Споменът от победата при Ниш се е запазил до наше време в българския народен епос. Народният певец представя трансилванския войвода в мрачно обкръжение – притиснат от огромна вража сила. В сгъстените тъмни краски на тази безизходица той по-ярко откроява неговия подвиг:

„И си стана Янкул добър юнак
. . . .
си отвори сабя дипленица,
си замавна на десната стърна
и посече млади байрактари;
бърза коня поврати налево,
жива душа не ми останало...“[90]

За присъединяването на българи към бойните отряди на кръстоносците от „дългия“ поход съобщават дори някои османски летописци въпреки обичайните за тях усилия да прикрият или омаловажат несполуките на своята армия и съпротивителните усилия на балканските народи. Така според „Газават на султан Мурад“ Янош Хуняди приел във войската си един пресрещнал го конен отряд от българи. Той оценил подкрепата им и ги използувал като авангард в този първи етап на похода.[91]

Раздвижването на населението в сръбските и българските земи при навлизането и победите на християнските войски подчертава в писмото си от 4 декември 1443 г. и папският легат в Унгария кардинал Юлиан Чезарини: „При мене дойдоха сърби и българи, които ме уверяваха от свое име и от името на други, че много турци били заловени или избити, когато побягнали след сражението /т.е. Нишкото/; смята се, че враговете са понесли не помалко загуби от околното население при бягството си след сражението, отколкото от нашите [войници] по време на сражението... Има надежда, че тази победа ще възбуди силни вълнения срещу турците в тия области и ще накара мнозина да откажат да им се подчиняват.“[92]

Бързото навлизане на кръстоносната армия и успехите на бойните ѝ сили стреснали османските управляващи среди и ги заставили да предприемат сериозни мерки. Както свидетелствува „Газават“, със заповед всички боеспособни мюсюлмани били призовани под знамената. Това е указание за пределно напрежение на османската власт, чието господство в Европа било наистина застрашено. Султанът се отправил в поход въпреки несгодите на зимния сезон.

Войските на Янош Хуняди заедно с присъединилите се към тях въоръжени българи минали през Драгоманската клисура и се насочили към София. Кръстоносците поставили за управител на града един владика, изтъкнат представител на местните жители, и превърнали отново в черква джамията, наречена по-късно „Сиавуш паша“. Това била средновековната черква „Св. София“. Тези сведения за отношението на българите към кръстоносците са показателни и в друг аспект. Те свидетелствуват за наличността на будни и дейни български среди в градовете, които неведнъж за-

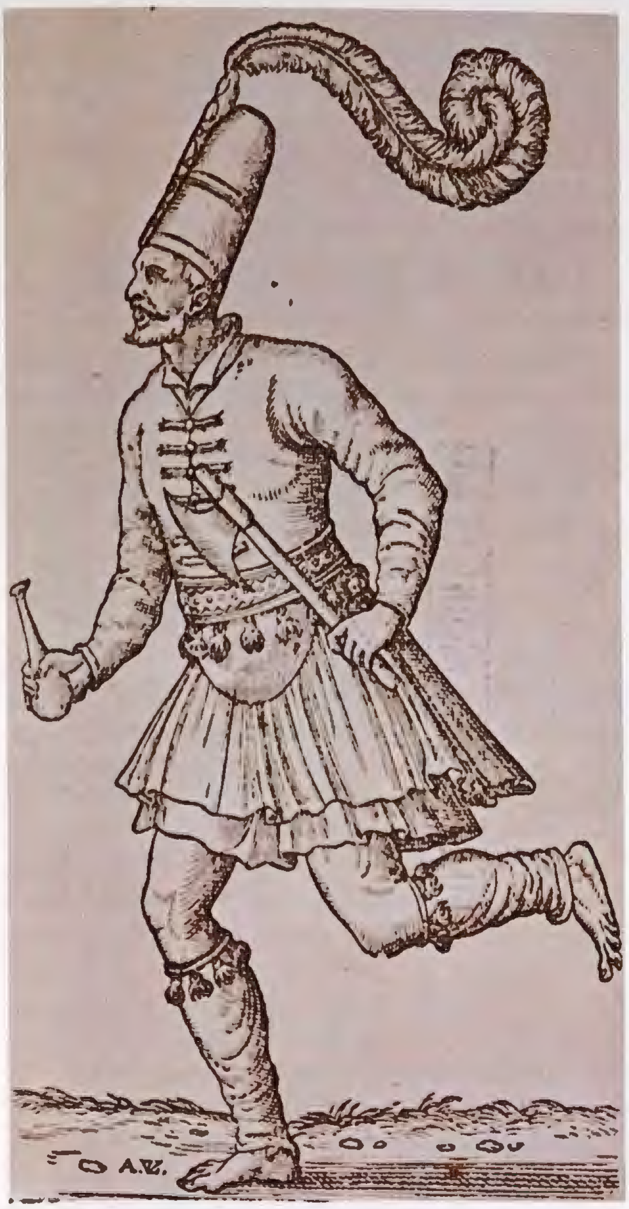

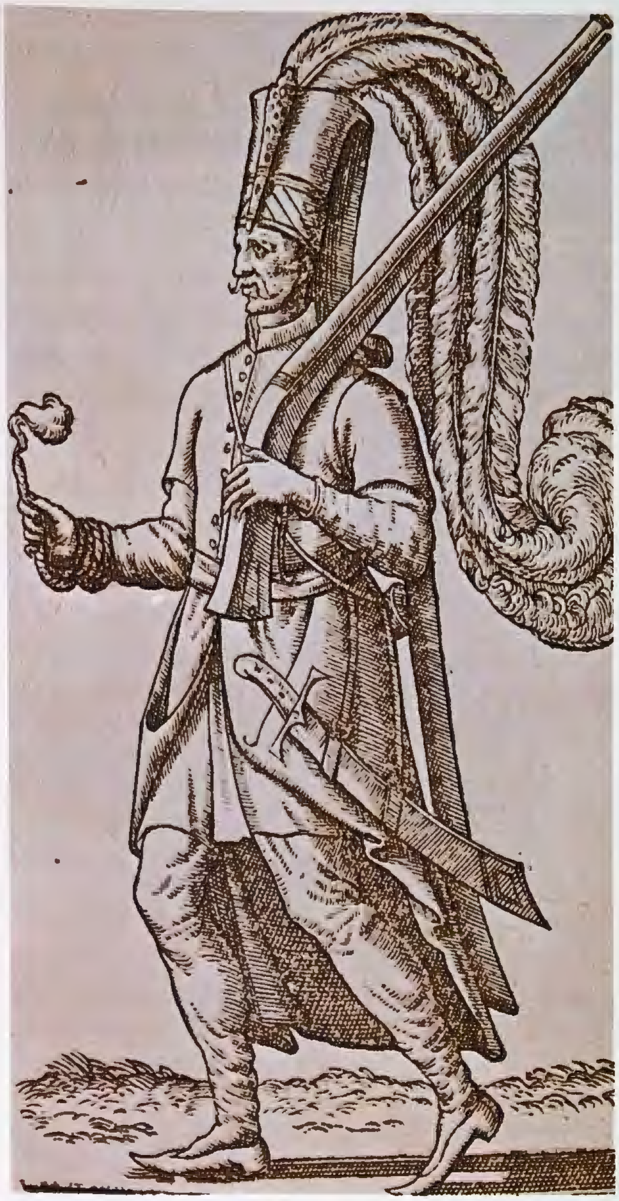

Турски вестител — гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

Еничарин — гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

ставали начело на освободителни опити. Това се потвърждава и от някои западни източници: „Повечето български градове, насочвани от ненавист към мюсюлманското безбожие и същевременно подтиквани от ревност към християнската вяра и поради общността на езика и еднаквия произход [на българите] с поляците, след като бивaxa прогонвани турските гарнизони, минаваха на страната на краля.“[93] Подобни сведения съобщава и друг по-късен източник — унгарският летописец Бонфиний, вероятно информиран от участници в похода.

С проникването на кръстоносците към София трябва да се свържат и известията на „Газават“ за раздвижване на българите не само от околностите, но и от по-далечните югозападни краища /посочва се точно Радомирско/. Тамошната рая и войнуци подпомагали кръстоносците, най-вече снабдявайки ги с продоволствие.

Тези факти, признати от османски източник, доказват колко основателна била увереността на Хуняди, когато в стремежа си да поддържа бойния дух на бойците си им напомнял нееднократно, че могат да разчитат на дружелюбната подкрепа на българите, сред които ще наберат в помощ нови сили и ще получат продоволствие. Участието на войнуци в тези събития не е изненадващо—то съвпада напълно с предвижданията на Дьо ла Брокиер, който, както вече се изтъкна, твърди, че немюсюлманските участници във въоръжената сила на османците не били тяхна сигурна опора и винаги можели да се вдигнат срещу тях. От друга страна, не бива да се забравя, че именно в средите на войнуците имало остатъци от старата българска аристокрация, която в не един случай се оказала непримирима с чуждото господство.[94] Вълненията на българското население в София и югозападните райони не били незначителни, щом покъсно над него били наложени тежки репресии. След като градът бил напуснат от кръстоносците, османците устроили кървава разправа с непокорните и обезглавили владиката. Султанът наредил раята и войнуците от близките краища, които подпомагали кръстоносците, да бъдат избивани, а имуществата им да бъдат разграбвани.

Вестта за завземането на София от кръстоносците се разнесла нашироко из Европа. Крал Владислав и Чезарини изпратили бърз куриер във Венеция с настоятелно искане флотът незабавно да се насочи към Проливите, за да попречи да се прехвърлят османски сили от Анадол. Кръстоносният план вече изглеждал по-осъществим.

Сборните християнски войски се насочили към Тракия, но не могли да стигнат до нея. Според едни учени в Ихтиманска /Западна/ Средна гора — Траянови врата, — а според други в Златишката планина след тежки сражения при трудни климатични условия и без продоволствия те били принудени да прекратят похода и да се оттеглят.

Османците побързали да сключат мир в Одрин, потвърден в Сегед /12 юни 1444 г./. Принудили ги редица обстоятелства: недостатъчната подготовка, наличността на центробежни тенденции в управляващите среди, които допринесли за военните поражения, нарасналите вълнения на Балканите и противотурски действия на васалните държави, съпротивата в Анадол. Според условията на Одринско-Сегедския мир България оставала пак под турско господство. Това обстоятелство, както и наказателните акции срещу онези българи, които подкрепили кръстоносците, внесли известно униние.

Въпреки сключения мир подготовката в Европа за нов кръстоносен поход продължавала. Съюзният флот от папски и венециански кораби заминал за Леванта, готвели се за път и корабите на бургундския принц. Георги Бранкович, задоволен в политическите си искания, сключил сепаративен мир с турците, но населението в Албания продължило да се бори. Византия се опитвала да привлече за съюзник караманския владетел, който отново се опълчил срещу султанската власт. Цариградският император се намесил в османските династически междуособици. Според „Газават“ той изпратил в Източна Тракия приютилия се при него претендент за султанския престол Орхан Челеби с прозвище Дюзме. Султанът скоро бил уведомен, че Орхан Челеби завзел североизточните български земи. Престолонаследникът, бъдещият Мехмед II Завоевател, изпратил Шехабедин паша с част от румилийската армия срещу самозванеца. Интересни са подробностите, които разкриват отношението на покореното българско население към претендента за султанския престол. Местните жители предупредили Дюзме, че пътищата към Цариград били завардени от султански хора. Посъветвали го да се върне при византийския император и да разкаже за положението им с надежда, че той ще им помогне да се освободят от турците. Една нощ Дюзме успял да избяга в Цариград. Тези известия подсказват отново, че сред българите съществували освободителни тежнения и те насочили надеждите си, както по време на междуособиците, към мюсюлманския метежник, търсейки изход в тежката си съдба.

През есента на 1444 г. започнал вторият кръстоносен поход на Владислав III Ягело и Янош Хуняди.[95] Сега тяхната армия се отправила по друг път — от Видин по десния бряг на Дунава — с цел да стигне Черно море и да се насочи към Проливите, за да действува едновременно с християнския флот от западни и византийски кораби. Кръстоносците атакували Видинската крепост. Според един от участниците — Ханс Мергест, чийто разказ е предаден от немския поет и певец-рицар Бехайм — много българи от града се присъединили към армията. Предвижданията на един от организаторите и предводителите в похода — кардинал Чезарини — за подкрепата на балканските народи се сбъднали. И в този поход българите проявили готовност да се борят за отхвърляне на османското господство. Помощта, оказана на кръстоносците от видинските българи, не била изолирана изява. Такова отношение показало и населението от някои села в близост до пътя на армията. Неслучайно след походà османската власт най-строго наказала жителите на две села от този край – Цибра и Скомля, — като ги изселила принудително в Цариград. Улеснени от българското население, кръстоносците завладели Орехово.

Без да завземат яката никополска крепост, подкрепени от влашки отряди, кръстоносците продължили пътя си. Жителите на Никипол не останали равнодушни към действията на християнската армия. Известно е дори, че през втората половина на XV в. българският облик на това важно за османците укрепено селище бил запазен. Съобщението, изпратено от бележития хуманист Енеас Силвий Пиколомини до миланския херцог, потвърждава участието на българи в този поход: „Всички пратеници единодушно твърдят, че полският крал заедно с кардинала на светия Ангел /т.е. Чезарини/, с множество унгарци и с още повече власи, българи и рутени е навлязъл чак в Романия.“

Кръстоносците се насочили през Разград към Варна, обезвредявайки гарнизоните във важни укрепени места при Нови пазар, Шумен, Провадия, Петрич /при Аврен, Варненско/ и Михалич /Михлюз кале при Аксаково, Варненско/. С помощта на българите те освободили крепостите Макрополис /около Евксиноград/, Калиакра, Галата, Каварна и др.

Благосклонното обкръжение на българското население, а понякога и неговата непосредствена подкрепа улеснявали войските на Владислав III Ягело и Янош Хуняди в сраженията им с местните гарнизони. Но българската подкрепа по време на втория поход била значително по-слаба, отколкото при първия. Това се дължало на редица обстоятелства. Кръстоносната армия се движела по път, където имало големи османски поделения, които сковавали съпротивителните почини на населението. Вмесвал се и още един фактор, който охлаждал на много места спонтанния стремеж на поробените българи да се притекат в помощ на обединените християнски сили. Недостатъчно осъзнаващи значението на тази помощ, някои фанатизирани католици нападали и грабели православните черкви, с което оскърбявали и отблъсквали местните жители. Научил за тези прояви, крал Владислав забранил с изрична заповед подобни посегателства. От друга страна, Североизточна България, където протичал епилогът на този поход, била твърде обезлюдена в края на XIV и началото на XV в. по време на османското завоевание, а след това — засегната от тюркска колонизация и съпътстващата я ислямизация.

Докато крал Владислав напредвал към Варна, султанът събирал огромна войска в Одрин — около 100 000 души, която през някои от проходите на Източна Стара планина излязла в Провадийското поле и оттам се насочила към Варна. Обединените християнски бойни сили, уморени от дълъг път и не малкото битки за превземане на някои околни крепости, макар че някои от тях сами отворили вратите си за освободителя, се разположили също недалеч от Варна. Османските войски обаче успели да заемат по-изгодни позиции — от височините на Франгенското плато до бреговете на Гебедженското езеро /дн. Белославско ез./. Християнските военни ръководители се събрали

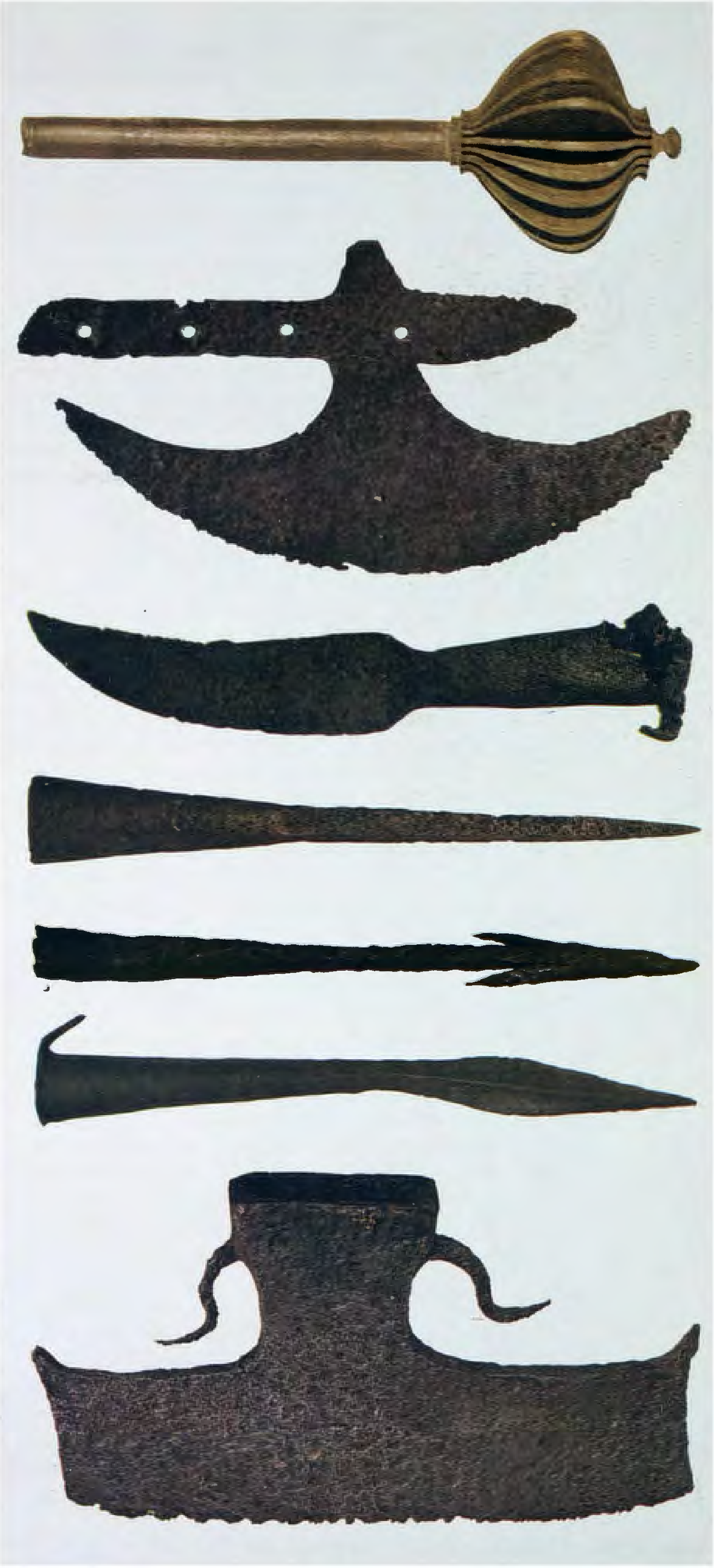

Оръжие /XV–XVI в./. Окръжен исторически музей — Шумен, музей „Владислав Варненчик“ — Варна

на съвещание, за да обсъдят предстоящото сражение. Решено било да се възприеме изцяло нападателна тактика.

По сведения на очевидци и участници в тази историческа битка сборната армия била построена в дъгообразна линия на разгърнат фронт от бреговете на езерото чак до хълмистите възвишения при местността Планова. Разделена била на три основни части — център, ляво и дясно крило. Лявото крило обхващало местността от североизточния край на езерното крайбрежие до мястото, където днес се отклонява от варненското шосе пътят за с. Голема Франга /дн. Каменар, Варненско/. На този фланг Хуняди поставил около 4000 унгаро-трансилвански бойци. В центъра били бойците, които ръководел сам Владислав — около 4000 конници. Дясното крило било разположено по-назад от центъра и било обърнато към склоновете, които се спускат на юг от с. Голема Франга. То било съставено от пет бандери /знамена/. Това крило нямало общо командуване. Ръководило се от 5 епископи, които действували разединено, неразумно и нецеленасочено. Дясното крило било най-уязвимо и затова Хуняди поставил зад него вагенбурга с малокалибрени оръдия. Извън тези бойни крила зад кралските части в центъра били съсредоточени бойните редици на леко въоръжени власи, които трябвало да играят ролята на общ главен резерв.

В редовете на тази многонародностна армия с оръжие в ръка се сражавали и българи. Османската войска била разположена също дъгообразно — имала ляв и десен фланг, а в центъра бойно каре от 1000 спахии, където бил султанът и свитата му.

Още в първите часове на деня двете войски се хвърлили една срещу друга. От това сблъскване дясното крило на сборната християнска армия било почти унищожено. В този тежък миг Янош Хуняди и Владислав Ягело повели кралския отряд и влашката конница и мюсюлманите били обърнати в бягство. Влашките конници се увлекли толкова, че препуснали навътре между вражите отряди, задминали еничарското каре и нахълтали в лагера. Пренебрегвайки главните цели на боя и необходимата дисциплина, те се впуснали за плячка и претоварени с нея, се оттеглили напълно от полесражението.

Въпреки частичните успехи сборната християнска армия не успяла да сломи спахиите поради тяхното числено превъзходство. На левия фланг битката се водела с променлив успех. В помощ на трансилванските отряди дошъл Янош Хуняди. Напускайки центъра, той предупредил склонния към прибързани действия и податлив на чужди влияния крал да не напуска мястото си и да брани позициите си.

Трансилванският войвода атакувал левия фланг и тила на дясното османско крило. Той нанесъл удар по румелийските спахии и ги хвърлил в пълен смут. Двете вражи крила били извадени от строя. Но Владислав III предприел необмислена атака и нападнал еничарското каре. Там попаднал в клопка и загинал. Янош Хуняди направил отчаян опит да предотврати поражението. Това не му се удало поради настъпилата след гибелта на краля деморализация на сборната войска и поради огромното числено превъзходство на мюсюлманите. Прозрял безсмислието на по-нататъшната борба, той заповядал на остатъците от своята армия да отстъпят. Човешките загуби на кръстоносците били големи. Хиляди били убити и ранени, издавени в езерото, пленени и погинали при отстъплението. Това бил трагичният завършек на тази паметна битка, където много народи на Европа, подпомогнати от балканското население, чрез изпратените там бойци направили още един опит за обединен отпор срещу османската агресия.

Последиците от Варненската битка се оказали съдбоносни за целия Европейски Югоизток; след битката османската държава превъзмогнала затрудненията си и предприела нови военни действия за окончателно завладяване на Балканите. Същевременно обаче Варненската битка била епилог на усилията за обединяване на европейските държави срещу османските завоеватели. При Варна кръстоносната идея претърпяла много тежък удар, без да изчезне в Европа и през втората половина на XV в.

Варненската битка и предхождащите я два похода показали, че без единодействието на балканските народи завоевателите не могат да бъдат спрени. Бездействието само на една балканска страна, откъснала се от общите усилия на другите /какъвто е случаят със Сърбия при втория поход/, обричало на неуспех по-нататъшните действия. Тези събития доказали, че при съществуващите на Балканите зрели феодални форми и отношения и при обусловената от тях политическа децентрализация и дълбоки вътрешни противоречия изграждането на траен и последователно действуващ антиосмански фронт се оказало исторически неосъществимо дело. Себичните интереси на балканските владетели надделели над разумната предвидливост за преодоляване на надвисналата над всички опасност.

През 1445 г. част от християнския флот, изпратен да подпомогне кръстоносците, навлязъл по Дунава откъм Черно море. Неговите командири —

кардинал Кондолмиери и бургундецът Валериан дьо Ваврен — действували в споразумение с влашкия войвода Янош Хуняди. Атакувани били османските гарнизони в дунавските крепости Силистра, Тутракан, Гюргево и Русе. Според свидетелствата на самия Ваврен появата на християнския флот предизвикала раздвижване сред българите.[96] „Като се пръсна из страната вестта как нашите хора побеждаваха неверниците, християните, живеещи в България, се пробудиха, сговориха и заявиха, че не желаят повече да понасят турското господство. Решиха и натовариха на коли и каруци всичките си имущества, жени и деца, като отведоха целия си добитък с тях, за да се предадат на господаря на Влашко.“[97]

Влашкият владетел съдействувал през реката да се прехвърлят 12 000 българи с добитъка и покъщнината си и да се настанят на влашка земя. Той изразил задоволството си, че приема тези „много храбри люде“. Българите, подложени на репресии след кръстоносните акции, търсели всякакви средства, за да се спасят от османските насилия. Едно от тях било и масовото напускане на родната земя, за което съобщава Ваврен. Тези изселвания свидетелствуват за непримиримостта на населението. Обективно обаче те довеждали до намаление на числеността на българската народност и съответно на съпротивителните ѝ възможности.

ИЗЯВИ НА НАРОДНОСТНО САМОСЪЗНАНИЕ. Въпреки изключително тежката криза, която българската народност преживяла в хода на завоеванието и през първите десетилетия от налагането на османската власт, във втората половина на XV в. започнало известно нормализиране и стабилизиране на обществения живот. При изключително трудните условия на чуждото владичество българите започнали спонтанно, но активно да обновяват духовните си центрове. Възстановен бил Рилският манастир, редица черкви и манастири из Софийско и в различни места на Македония: „Св. Наум“ на югоизточния бряг на Охридското езеро, слепчанският манастир „Св. Йоан Предтеча“, „Трескавец“, манастирът „Пречиста“ или „Кърнино“ в околността на Кичево и др.[98] Този процес продължавал и през XVI в., когато били въздигнати отново Бачковският манастир, другите малки манастири около него и някои старопланински обители, без обаче да бъде възстановена предишната широко разклонена манастирска мрежа. По стените на всички манастирски черкви вместо ликовете на царе и боляри се появили портретите на ктитори — селски първенци, попове, занаятчии и търговци. Била подновена и грижливо поддържана традицията на манастирски и църковни поменици и кондики.

В края на XV в. в поменика на манастира „Матка“, Скопско, били записани имената на „властелина“, т.е. местен български първенец, Тошик и на жена му Милица. Отбелязвало се, че Милица „дойде и обреше цркву открнену и покри цркву и пописа и съзида припрату и купи лозие за манастира Матка“. Наред с тях останали имената и на скопските „властели“ Кирица, Тодор и родителите му, Драголов, Яков и „подружие его“, Иван и Джурица.[99] В Зографския поменик, започнат през 1527 г., личат стотици имена на дарители, „поклонили“ за манастира при посещенията си по 10 сребърника.[100] Подобни приписки за подарени суми на Боянската черква съдържа Боянският поменик. Освен пари /от 80 до 300 аспри/ един вярващ обрекъл „за своя душа бик“ с указание, когато той умре, „да продадат от бика кожата, да купят друг“.[101]

Манастирските братства от своя страна все повече усещали новата житейска насока и обществената роля, която обителта придобивала в променената вече обстановка като пазител и будител на народностното съзнание. От Зографските поменици поклонниците чували при църковна служба имената на българските царе, включително и името на Фружин като последен представител на българската държавност, а това естествено било морално удовлетворение и същевременно подхранване на една надежда. Така манастирът се превръщал в отдушник на народните страдания и беди и се издигнал в очите на християнските маси като една по-демократична в сравнение с миналото институция. Обстоятелството, че възстановяването или издигането на даден манастир вече не било дело на феодална върхушка, а на всеобщи грижи, труд и материална подкрепа, събуждало гордост и внушавало чувство за обществена отговорност.

Манастирските братства си давали сметка за своеобразната си организаторска мисия и се стремели да бъдат в по-тесни връзки с населението. Те изпращали свои пратеници — таксидиоти — по села и градове. Поддържали лична писмовна връзка с манастирски настоятели, свещеници и поклонници. Водили свои кондики и поменици, в които фигурирали и имената на ктиторите. Много манастирски книги и ръкописи били давани за прочит или преписване на грамотни българи от близките краища. Свещениците прибягвали по редица спорни въпроси помежду си до манастирите или търсели съветите на игумените.

От време на време ограбвания и опожарявания прокуждали монаси и послушници. Някои приписки разказват за разбойнически нападения, особено зачестили след XV в. Но въпреки тези бедствия годините на запустение се изнизвали, отново се набирали братства, които поправяли разрушеното, и животът на манастирите продължавал.

За народностното самочувствие на българите в градовете през XV в. говорят и някои обществени изяви, каквото било например ръководното им участие при засвидетелстване на почит пред български светии. Един тогавашен книжовник — Владислав Граматик — обрисувал по непосредствен начин белезите на народностна и обществена будност не само у българските първенци, но и сред широките народни маси от селото и града при пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир през 1469 г. Пристигналото в Никопол шествие било посрещнато от личния български „велможа“ Богдан Жупан и от други боляри. Същото било и в София. Въпреки режима на религиозно-народностна дискриминация местното население се стекло масово със свещи и кандила при мощите, положени в черквата „Св. Георги“, за да изявят почитта си към един български светец, а с това и родолюбивите си чувства. Богата българка наредила да се направи за мощите скъп ковчег от негниещо дърво, а мъжът ѝ — ктиторът Георги — не пожалил жълтиците си, за да набави скъпоценен покров за ковчега.[102]

Народностното самочувствие и стремеж за освобождение от чуждото владичество у българите дали основание на бележития хуманист Филип Буонакорси /Калимах/ да подчертае, че те „най-неспокойно очакват свободата си и не желаят да понасят вече тежкото робство“[103]. Стабилизирането на обществения живот към края на XV и началото на XVI в. личи от съпротивата на българи от различни обществени прослойки срещу все по-разширяващите се асимилаторски мероприятия на османските управляващи среди.

В официалната народностна категоризация на османската власт българите били безименно население, причислено към многобройната маса от „неверници“ в подвластните ѝ балкански земи. В съзнанието на господарите те съществували по-скоро като ненавистни иноверци от „гръцко“ /т.е. източноправославно/ вероизповедание, отколкото като обособена народностна група със свой облик и традиции. Затова и посегателствата върху този облик и самочувствие предизвиквали съпротива, която се разгръщала външно на верска основа като двубой между кръста и полумесеца, между християнството и исляма. Предаността към вярата и борбата в нейно име била преданост към вековните обичаи, бит и творчество, към бащината земя и дом, към всичко скъпо и родно.

Православната църква насърчавала и подкрепяла всички усилия за отстояване на народността срещу асимилаторските попълзновения. Тя обявявала за светци погиналите в двубоя между християнството и исляма, в отпора срещу помохамеданчванията. Такъв е случаят с личния български занаятчия-златар в София по произход от Кратово — Георги. След неимоверен натиск от мюсюлманските духовници и властници да смени религията си той бил изправен на съд през 1515 г. На палачите си — турски фанатици — той заявил непоколебимо и с достойнство: „Нито със земно богатство, нито с огън можете да ме уплашите, нито с някакво мъчение.“ Изгорен на клада близо до черквата „Св. София“, той бил обявен за български светец, а образът и делата му станали пример за българите при условията на тежко народностно потисничество. Известност придобил и друг такъв мъченик — софийският обущар Никола. През 1555 г. насила помохамеданчен, той се отказал от исляма и станал жертва на турския фанатизъм. Озверена мюсюлманска тълпа го убила с камъни, а тялото му разкъсала и изгорила. Агиографската традиция му приписва героично поведение пред насилниците. „Труд си правиш само, нечестивецо, заявява смело той на османския властник, защото заплашваш със смърт вечни ми живот... Повече от това няма да чуете, както ви казах още в първия ден на страданието си.“[104]

Стотици, хиляди знайни и незнайни българи и през този период и по-късно бранели народната си чест и име, невъзмутими пред заплахите на тираните и пред смъртта. Малцина от тях църквата увенчала с ореоли, а тогавашните книжовници — с похвални жития. Народът създал от техния подвиг и мъченичество обобщения образ на волния балканджи Йово. Осакатен от насилниците, с последния си дъх, с последната си капка кръв той закриля сестра си от похитителите на род и вяра. Твърдият отказ на този горд българин сякаш въплътява устойчивостта на поробените му сънародници.

„Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турска вяра.“

Възпяваната от народния певец девойка Кана била хвърлена в „тъмни зандани“, защото отказала да се потурчи. На сломената си майка, която я увещава да склони и да приеме чуждата вяра, за да се спаси, Кана гневно отвръща:

„Мълчи, мале, онемела,
дека стоиш ослепела,
как си вяра да предадам,
що я първо да забравам.“

Детайл от Страшния съд — стенопис от черквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси /1726/

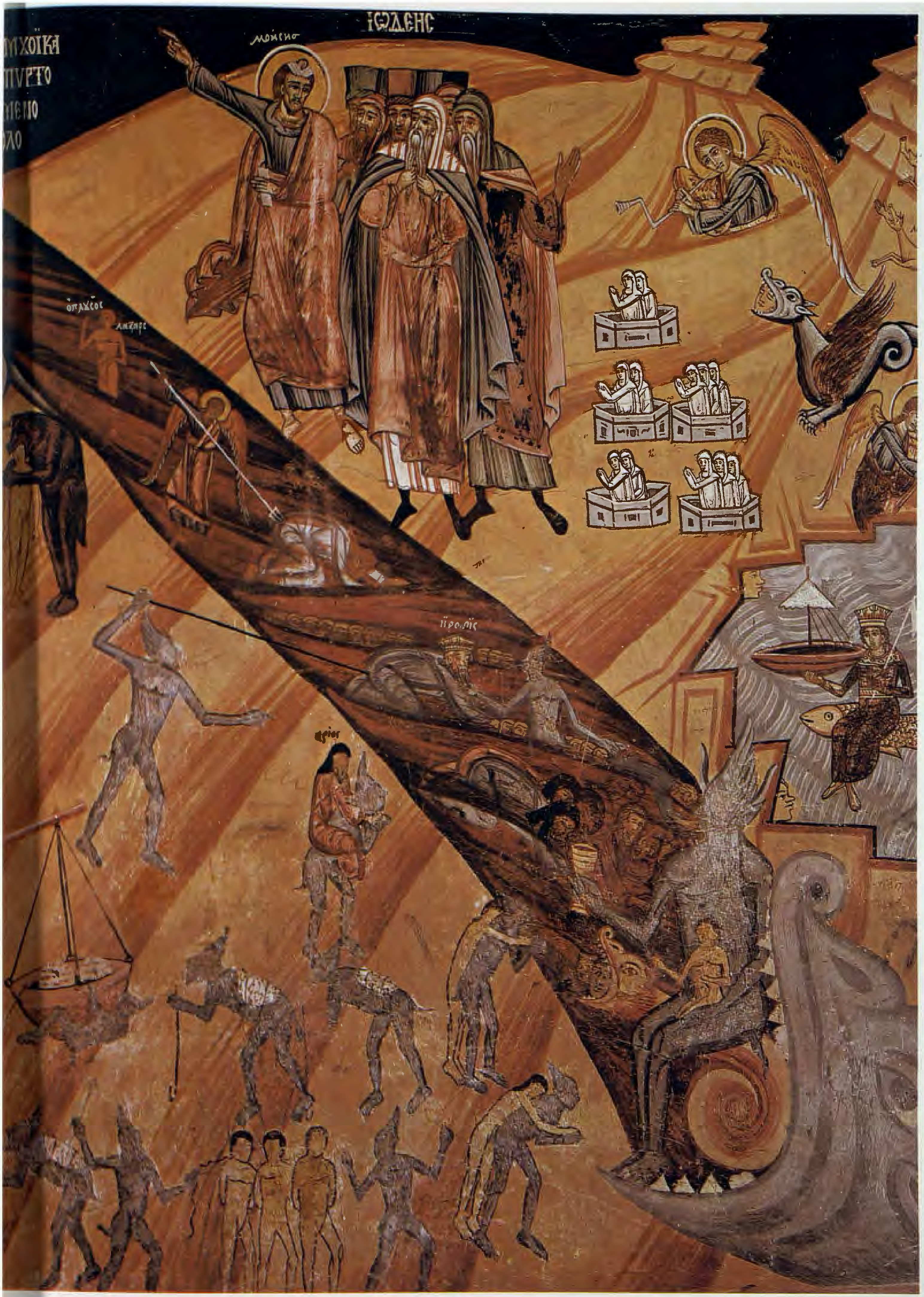
ΙѠΔΕΝC
ΜΧΟΪΚΑ
ΠΥΡΤΟ
ΜΕΝΟ
ΟΛΟ
μωϋσης
ὁ πλούσιος
Λάζαρος
Προ..ης

С отчаяни усилия на много места българите се борели да избягнат или да се противопоставят на друго посегателство върху народностната им принадлежност – страшното девширме. Ст. Герлах разказва, че българите и албанците женели синовете си още на осем- или деветгодишна възраст, за да ги спасят от турския десятък върху децата, защото женените не били вземани. А когато аябашиите се пръскали с поръчения по села и градове, за да събират младежи, българите напускали домовете си и се укривали дълго със семействата си. В приписка, отбелязана на бялото поле на богослужебна книга през XVIв.,неизвестен съвременник изплакал мъката на народа от девширмето и грижата на родителя да спаси децата си от народностно обезличаване. „Когато пишех това на спокойно място, дойде ми известие, че са дошли еничари. Моите деца още не са годни за еничари, но проклетите клеветници ме наклеветили пред проклетите агаряни. И избягаха с мой приятел при мен. Аз много се наскърбих и не зная какво съм писал.“

Дори в най-безизходните мигове, когато османските чиновници прибирали българските момчета, родителите не преставали да се борят против това страшно и безвъзвратно откъсване и народностно погубване на синовете им. Едни подкупвали събирачите на девширмето, за да заменят децата им с безпризорни. Други тръгвали, без да се отчайват, подир керваните с отвлечени, следвали ги до местоназначението и там намирали начини понякога да ги възвърнат пак срещу скъпи откупи. Родителите продавали дрехите на гърба си, за да избавят рожбите си.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 23/61

УСТАНОВЯВАНЕ И ХАРАКТЕР НА ОСМАНСКАТА ВОЕННО-ФЕОДАЛНА СИСТЕМА

1. За Византия и турците в края на XIV и през XV в. вж. *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940, p. 396 sq.; *Ангелов, Д.* История на Византия. Ч. 3. С., 1967, с. 101 сл.; *Zakythinos, D.* Despotat de Morée. 1. Paris, 1932, p. 180 sq.; *Цветкова, Б.* Паметна битка на народите. Варна, 1969, с. 55 сл.
2. *Thiriet, F.* Regestes des délibérations du sénat de Venise concernant la Romanie. 1–3. Paris etc., 1958–1961.
3. *Delaville le Roulx, J.* La France en Orient au XVe siècle. 1. Paris, 1886, 350–354.
4. *Alexandrescu-Dersca, M. M.* La campagne de Timur en Anatolie (1402). Bucarest, 1942.
5. За балканските народи през междуособицата вж. *Цветкова, Б.* Паметна битка..., гл. II и цит. там лит.
6. За него вж. повече на с. 104.
7. За Албания и турците вж. *Gegay, A.* L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle. Louvain etc., 1937.
8. *Kananos, J.* De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio Ed. Becker. ed. Bonn, 1838.
9. *Јиречек, К.* Историја срба. 2. Београд, 1923, с. 129 сл.; *Iorga, N.* Histoire des Roumains et de la Romanité Orientale. 4. Bucarest, 1937, p. 20, 22, 30.
10. *Anagnostes, I.* Narratio de extremo thessalonicensi excidio. ed. Bonn, 1838, p. 493, 435.
11. *Цветкова, Б.* Паметна битка..., 51–55 и цит. там лит.
12. *Elekes, L.* Hunyadi. Budapest, 1952; *Мацурек, К.* Турецкая опасность и Средняя Европа во время падении Константинополя. – *BSl,* 14, 1953, 139–141. За противотурската офанзива в Европа през първата половина на XV в. срв. *Цветкова, Б.* Паметна битка..., гл. III и цит. там лит.
13. *Буда, А.* Борьба албанского народа под водительством Скандербега против турецких завоевателей. – В: *Повесть о Скандербеге.* Изд. Н. Н. Розов и Н. А. Чистяков. М., 1957; Георги Кастриоти-Скендербег. 1468–1968. С., 1970.
14. *Babinger, Fr.* Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953.
15. По тези въпроси *Ostrogorsky, G.* Цит. съч.; Историја народа Југославије. 1. Београд, 1954, 134–136.
16. *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae /Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366–1448/. – *ГСУиф,* 66, 1973, 3, с. 163 сл.
17. Подробности у *Iorga, N.* Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. 1. Gotha, 1904, p. 304 sq.; Istoria Romîniei. 2. Bucureşti, 1962.
18. Подробности у *Hammer, J. v.* Histoire de l'Empire ottoman. 4–6. Paris, 1836–1837; *Новичев, А. Д.* История Турции. 1. Л., 1963, с. 81 сл.
19. *Kraelitz-Greifenhorst, Fr.* Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze. – *MOG,* 1, 1921, 13–48; *Arif, M.* Kanunname-i Ali Osman. – *TOEM,* 15–19, 1912/1913; Osmanlı Kanunnameleri. – *MTM,* 1, 1915, 49–112; 2, 1916, 305–348; Книга законов султана Селима I. М., 1969.
20. Срв. феодалните регистри за българските земи от XV–XVI в. в: Опис на тимарските регистри, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ. С., 1970; изданията им в: *ТИБИ,* 2, 3. *Šabanović, H.* Kraijšte Isa bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis 1455 godine. Sarajevo, 1964; *ТДИМН ОПД; Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак през 15–16 век. С., 1975.
21. За спахилъка вж. *Цветкова, Б.* Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в. – *ИИБИ,* 5, 1954, 115–131; *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962; *Цветкова, Б.* Икономическо развитие на българските земи през епохата на турското владичество. – В: *Икон. България.* 1. С., 1969, с. 160 сл.; Паметна битка..., с. 111 сл.
22. За християни-спахии в българските земи вж. *Цветкова, Б.* Новые

данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. – *ВВр,* 13, 1957, 189–191; *Inalčik, H.* Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. – *POF,* 3–4, 1952/1953; *Šabanović, H.* Цит.съч.

23. Данните за мезрите са от: *НБКМ ОО* – ОАК 45/29, л. 32а 31б, 16а; *Бојанић, Д.* Фрагменти збирног пописа Видинског санџака из 1466 години. – В: *Мешовита грађа* 2. Београд, 1973, № 94, 104, 71; Фрагменти опширног пописа Видинског санџака из 1478–1481 години. – В: *Мешовита грађа.* 2. Београд, 1973, с. 154.

24. *НБКМ ОО* – ОАК 45/29, л.34а.

25. *Kraelitz-Greifenhorst, Fr.* Цит. съч., с. 23.

26. В научната книжнина съществуват схващания, които отричат феодалния характер на спахилъка. И нещо повече – самите спахии са представени по-скоро като чиновници на централната власт, възнаграждавани за службата си не със заплати, а с отчислена за тях от приходите на фиска феодална рента. В светлината на тези твърдения спахиите изглеждат лишени от всякакви права върху земята на владенията си и върху раята, обработваща тази земя. А някои изследователи отиват по-далеч, като генерализират и надценяват значението на известни нетипични случаи при употребата в документите на термина „тимар“ в смисъл само на „доход“, а не на феодално владение. Те се опитват да припишат на ранния спахилък „беземен“, т.е. несвързан с права върху земята характер. Такива умопостроения не са съобразени нито с обстоятелството, че през ранния период на османското господство съществува лабилност в употребата на термина „тимар“, нито пък изобщо с характера и особеностите на феодалната собственост. Естествено продължение на такава постановка е омаловажаване властта на спахията, а оттам и зависимостта на подвластната му рая. Постановката се оказва съзвучна с тенденциозните опити на някои учени да представят спахиите по-близки по положение до раята и да смекчат с това действителните размери на феодалната зависимост и експлоатация. По тези въпроси: *Цветкова, Б.* – *СпБАН,* 1964, № 3, с. 173 сл.; *Тверитинова, А. С.* Некоторые нерешенные проблемы в характеристике турецкого феодализма. – В: *Ближний и Средний Восток.* М., 1968, 160–161.

27. *Cvetkova, B.* Sur certaines réformes du régime foncier au temps de Mehmet II. – *JESHO,* 6, 1963, 104–120.

28. За мюлковете и вакъфите вж. *Цветкова, Б.* Паметна битка..., с. 118 сл.; Икон. България. 1. С., 1969, с. 165 сл. и цит. там лит.; *Gökbilgin, M. T.* XV–XVI asırlarda Edrine ve Paşa livâsı vakıflar mülkler-mukataalar. Istanbul, 1952; *Мутафчиева, В.* Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV–XVI в. – *ИП,* 1961, № 6, 46–81; *Barkan, Ö. L. et E. H. Ayverdi.* Istanbul vakıfları tahrir dafteri. 953 (1546) tarihli. Istanbul, 1970.

29. *НБКМ ОО* – ОАК 217/8, л. 6а.

30. Пак там, л. 8а.

31. Пак там, ОАК 45/29, л. 26а.

32. Пак там, ОАК 217/8, л. 8а сл.

33. *Barkan, Ö. L.* Islam-Türk Müliyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorlüğunda aldıgı şekiller. – *IÜHFM,* 3, 1942, p. 938.

34. Пак там, с. 939.

35. *НБКМ ОО* – ОАК 217/8, л. 18б.

36. За османската държавна организация вж. *Hammer, J. v.* Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. 1–2. Wien, 1815; *Gibb, H. et H. Bowen.* Islamic Society and the West. V. 1. P. 1. Oxford etc., 1957; *Barber, N.* The Sultans. New York, 1973.

37. *Маркс, К.* Хронологические выписки. – В: *Архив Маркса–Энгельса.* Т. 5–6. М., 1939, с. 189.

38. *Георгиева, Цв.* Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. – *ГСУфиф,* 61, 3, 1967, 37–72 и цит. там лит.

39. *Brockelmann, G. C.* Histoire des peuples et des Etats Islamiques depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris, 1949, 266–267.

40. *ТДИМН I,* 1, с. 105.

41. Пак там, с. 106.

42. *Uzunçarşılı I. H.* Osmanlı tarihi. 1. Ankara, 1961, p. 317.

43. *НБКМ ОО* – НПТА, XVI 1/11, откъс за каза Костур, л. 71 а и др.

44. За провинциалното управление вж. *Gökbilgin, M. T.* Kanunî sultan Süleyman devri başlarınden Rumeli eyaleti livâlar, Şehir kasabalar. – *Belleten,* 9, 1956, No 78, 251–261; *Šabanović, H.* Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovackog mira 1699. – *GIDBH,* 6, 1952, p. 172 sq.; *Gibb, H. et H. Bowen.* Цит. съч.

45. *Тодоров, Н.* За демографското състояние на Балканския полуостров през XV–XVI в. – *ГСУфиф,* 53, 2, 1960, 197–201.

46. *Gibb, H. et H. Bowen.* Цит. съч., 114–132; *Sučeska, A.* Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim semljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965, 47–51.

47. *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство през XV–XVI в. С., 1972, гл. I.

48. Пак там, с. 65 сл.

49. *Broquière, B. de la.* Voyage d'Outremer. Paris, 1892, 182–183; *D'Ohsson, M.* Tableau général de l'Empire ottoman. Paris, 1787–1790, p. 414.

50. *Šabanović, H.* Vojno uređenje Bosne i Hercegovine. – *GDIBH,* 11, 1961, 201–205; *Gibb, H. et H. Bowen.* Цит. съч., с. 51.

51. Срв. напр. *НБКМ ОО* – ОАК 45/29, III, л. 14а, 15а.

52. *Inalcık, H.* – In: The Cambridge History of Islam. 1. The Central Islamic lands. Cambridge, 1970, p. 301, 285.

53. *Цветкова, Б.* Паметна битка..., с. 129 сл. и цит. там лит.

54. За исляма и ролята му като държавна религия вж.: *Бартольд, В. В.* Ислам. Общий очерк. М., 1918; *Николаев, Б. Н.* Ислам и государство. М., 1931; *Khaddudi, M.* The Islamic Law of Nation. Damascus, 1966; *Barber, N.* Цит. съч., с. 62.

55. *Georgieva, Cv.* Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XV–XVIe siècles. – *BHR,* 1974, No 2, 47–58.

56. *Khaddudi, M.* Цит. съч., 48–69.

57. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. С., 1972, 111–112.

58. *Vryonis, S. J.* The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, 1971, 351–402.

59. *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 112 сл.

60. *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 62/112

БОРБА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

1. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. С., 1972.

2. *Маркова, З.* Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 11 сл.

3. *Цветкова, Б.* Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в. 2. – *ИИБИ,* 6, 1956, с. 115 сл.; *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962, с. 117 сл.; *Цветкова, Б.* — В: *Икон. България*. 1. С., 1969, с. 171 сл.; Паметна битка на народите. Варна, 1969, с. 111 сл. и цит. там лит.

4. Osmanli kanunnameleri. — *MTM*, 1, 1915, No 1, p. 56, 58, 78—79.

5. *Kraelitz-Greifenhorst, Fr.* Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten Straf- und Finanzgesetze. — *MOG*, 1, 1921, p. 22; *Arif, M.* Kanunname-i Ali Osman. — *TOEM*, 18, 50—51.

6. *Kraelitz-Greifenhorst, Fr.* Цит. съч., с. 22.

7. *Дерншвам, Х.* Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г. С., 1970, с. 80.

8. *Kraelitz-Greifenhorst, Fr.* Цит. съч., с. 22, 26; *Arif, M.* Цит. съч., с. 53, 57, 58, 59; Книга законов султана Селима I. М., 1969, с. 48.

9. *Маркс, К.* Капитал. Т. 3. Ч. 2. М., 1949, 803—804.

10. *Цветкова, Б.* Принос... 2, с. 126 сл.; Икон. България. 1, с. 172; *Inalcık, H.* Osmanlılar'da rayyet rusûmu. — *Belleten*, 23, 1959, No 92, p. 538 sq.; *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения..., с. 209 сл.; *Cvetkova, B.* Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman. — *BBg*, 1, 1962, 237—257; *Nedkov, B.* Die Gizya (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien. Leipzig, 1942; *Хаџибегић, Х.* Главарина у Османској држави. Сарајево, 1966; *Цветкова, Б.* Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.

11. *Цветкова, Б.* — В: *Икон. България*. 1. С., 1969, с. 178 сл.

12. *Цветкова, Б.* Принос... 2, с. 156 сл.

13. *Gerlach, St.* Türkisches Tag-Buch. Frankfurt, 1674, p. 515.

14. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в. С., 1975, 122—135.

15. *Beldiceanu, N.* Sur les Valaques des Balkans slaves à l'époque ottomane /1450—1550/. — *REI*, 1967, 83—132; Историја народа Југославије. 1. Београд, 1953, 85—86; *Цветкова, Б.* За етническия и демографски облик на Видин през XVI в. — *ИЕИМ*, 7, 1964, 12—14.

16. *Гълъбов, Г.* Османо-турски извори за българската история. 1, 3. — *ГСУифф*, 34, 1938, 1—69; 39, 1943, 1—198; *ТИБИ*, 5.

17. *Цветкова, Б.* К вопросу о положении дервенджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. — *УЗИС*, 20, 1960, 196—220, *Стојновски, А.* Дервенџиството во Македонија. Скопје, 1974.

18. *Anhegger, R.* Martoloslar hakkinda. — *TürM*, 10, 1951/1953; *Vasić, M.* Martolosi u jugoslovenskim zemljami pod turskom vladaninom. Sarajevo, 1967.

19. *Gücer, L.* XV—XVI asırlarda Osmanlı imparatorluğünda Tuz ve Tuzların işletme Nizamı. — *IÜIFM*, 23, 1962, No 1—2, 101—108.

20. *Cvetkova, B.* Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane /XV—XVIIIe s./. — *SEHME*, 1970, 172—192.

21. *Anhegger, R.* Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. 1. Istanbul, 1942, p. 94; *Beldiceanu, N.* Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turc de la BNP. 2. Paris etc., 1964.

22. *Цветкова, Б.* Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. — *ИП*, 1955, № 2, 94—97.

23. *Barkan, Ö. L.* XV ve XVI-ıncı asırlarda Osmanlı Imperatorluğunda toprak işçiliğinin organizazyonu şekkilleri. 1—3. — *IÜIFM*, 1, 1940; *Мутафчиева, В.* За приложението на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в. — В: *Изсл. в чест М. Дринов*. С., 1970, 505—519.

24. *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 44 сл.; *Cvetkova, B.* Conditions et facteurs intérieurs et extérieurs des processus avant la Renaissance nationale bulgare. — *BHR*, 1973, No 4, 60—61; *Грозданова, Е.* Фискальные функции и обязанности болгарских кнезов, старейшин и коджабашиев /XV—XVIII в./. — *BHR*, 1973, № 3, 42—60.

25. *НБКМ—ОО* — ОАК 3/36.

26. Пак там — НПТА, 1/11, каза Кесрие.

27. *Sokolski, M.* Le développement de quelques villes dans le Sud du Balkan du XVe et XVIe siècles. — *Balc*, 1, 1970, 89—90, 103.

28. *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX в. С., 1972, с. 62 сл.

29. *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство през XV—XVI в. С., 1972, с. 19 сл.; *Тодоров, Н.* Балканският град..., с. 80 сл.; *Cvetkova, B.* Vie économique des villes et ports balkaniques au XVe XVIe siècles. — *REI*, 38, 1970, No 2; *Beldiceanu, N.* Recherche sur la ville ottomane au XVe s. Paris, 1974, p. 95 sq. и изложението в този том, дял I, гл. 1, с. 2.

30. *Цветкова, Б.* Принос... 1. — *ИИБИ*, 5, 1954, с. 92 сл.; *Пляков, З.* Градското занаятчийско производство в българските земи през XV— XVII в. — *ИП*, 1973, № 6, 68—87; *Тодоров, Н.* Балканският град..., с. 110 сл.

31. *Barkan, Ö. L.* Turk-Yapı ve Yapı Malzemezi tarihi için Kaynaklar. — *IÜIFM*, 17, 1955/1956, No 1—4, p. 20.

32. *Бојанић-Шопова, Д.* Македонија во XVI—XVII в. Скопје, 1956, № 12, 54. /Авт. подп. Д. Шопова/.

33. Срв. особено подробните феодални регистри в: *ТИБИ*, 1—3; сведенията от изгубения през бомбардировките кадийски регистър от 1550 г., обнародван от: *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960; Законника за ихтисаба на гр. Едирне, издаден от: *Barkan, Ö. L.*, XV asırının sonunda bazi büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatların tesbit ve teftişi hususların tanzim eden kanunlar. — *TV*, 9, 2, 1942, 168—177.

34. За организацията на еснафите вж. подробно: *Mantran, R.* Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962; данните от издадени досега протоколи на кадийските съдилища в българските земи в: *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher...; *ТДМИ*, 1—3; *Цветкова, Б.* Принос... 2, 98—102; *Тодоров, Н.* Балканският град.

35. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 765.

36. Пак там, No 255—256, 470, 558; *Refik, A.* Türk idaresinde Bulgaristan/973—1259/. Istanbul, 1933, No 40; *ТДИМН I*, 2, № 69.

37. *Гълъбов, Г.* Османо-турски извори за историята на София. — *Сер*, 6, 1942, № 3—4, 87—88.

38. *Refik, A.* Цит. съч., No 18.

39. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 275.

40. *Панова, Сн.* Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI—XVII в. — *ГОКПОЕ*, 1, 1, 1966, 106—119.

41. *Beldiceanu, N.* Les Actes... 2.

42. За вътрешна търговия вж. проучванията върху града цит. в бел. 29 и 30.

43. Изложение върху стоковия асортимент е направено по всички налични извори, отнасящи се до града, използувани в трудовете, цит. в бел. 29 и 30.

44. *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство...

45. *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия. С., 1930; *Списаревска, Й.* Търговски връзки между Дубровник и българските земи през XV—XVI в. според дубровнишките извори. Дис. С., 1973; De l'activité des associations commerciales de Raguse /Dubrovnik/ dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siècles. – *BHR*, 1974, No 2, 90–104.

46. *Панова, Сн.* Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – *ИП*, 1967, № 3, с. 32 сл.

47. Икон. България. 1. С., 1969, с. 194 сл.

48. *Jireček, K.* Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag, 1879.

49. *Цветкова, Б.* За режима на стопанската обмяна между румънските и българските придунавски земи през XVI век. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, с. 113 сл.

50. *Цветкова, Б.* Проучвания на градското стопанство..., с. 48 сл., 79 сл.

51. *НБКМ ОО* – фонд 95, а.е. 23, опис за Пловдив.

52. Тези проблеми са засегнати в различна степен в книжнината, цит. в бел. 29 и 30.

53. *Спйсаревска, Й.* За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество /XV–XVI в./. – *ИП*, 1973, № 2, 76–93.

54. *Динеков, П.* Софийски книжовници през XVI век. Т. 1. Поп Пейо. С., 1939, 63–74; *Сырку, П. А.* Очерки из истории литературных сочинений болгар и сербов в XIV–XVII веках. СПб., 1901, 27–143, 40, 150.

55. *Цветкова, Б.* О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. – *СВ*, 1957, № 2, 78–88; *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, 46–57.

56. *Маркс, К.* и *Ф. Энгельс.* Сочинения. 9. М., 1932, с. 374.

57. I costumi et la vita de turchi di Cio. Antonio Menavino genovese de ultri. Con una prophetia et altre cose Turchesche, trad. per M. Lodovico Domenichi. Fiorenza, 1551, p. 221.

58. *Gerlach, St.* Цит. съч., с. 369, 49.

59. Пак там, с. 459.

60. *Бојанић-Шопова, Д.* Цит. съч., № 53.

61. *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *ИИД*, 7–8, 1928, 41–112.

62. *Петров, П.* Въстанието на Константин и Фружин. – *ИИИ*, 9, 1960, 210–211.

63. *Кузев, А.* Восстание Константина и Фружина. – *BHR*, 1974, № 3, с. 55 сл.

64. *Кузев, А.* Цит. съч. и цит. там лит.

65. *Јагић, В.* Константин Философ и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. – *ГСУД*, 42, 1875, с. 292.

66. *Nasturel, P.* Une victoire du voévode Mircea l'Ancien sur les Turcs devant Silistra /1407–1408/. – *SAO*, 1, 1957, 239–247.

67. *Јагић, В.* Цит. съч., с. 292.

68. *Filipović, N.* Princ Musa i šejh Bedreddin. Sarajevo, 1971.

69. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 275.

70. *Јагић, В.* Цит. съч., с. 293; *Кузев, А.* Цит. съч., с. 63.

71. *Ников, П.* Цит. съч., с. 53.

72. *Кузев, А.* Цит. съч., с. 63.

73. *Јагић, В.* Цит. съч., 297–300; *Јиречек, К.* Историја срба. 2. Београд, 1923, 113–114.

74. *Јагић, В.* Цит. съч., с. 303.

75. *Ангелов, Д.* Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. – В: *Варна 1444.* С., 1969, 20–22. *Кузев, А.* Цит. съч., с. 65 сл.

76. *Јагић, В.* Цит. съч., 306–307.

77. *Стојановић, Љ.* Стари српски родослови и летописи. – *ЗбИЈКСН*, 1, 26, 1927, с. 223.

78. Пак там.

79. *Ducas.* Istoria turco-bizantina /1341–1462/. Bucureşti, 1958, p. 132, 21–27.

80. *Filipović, N.* Цит. съч. и цит. там източници и лит.

81. *Iorga, N.* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle. 1. 1. Paris, 1899, p. 435, No 1; Histoire des Roumains et de la romanité orientale. 4. Bucureşti, 1939, p. 20, 22–23; Istoria Rominiei. 2. Bucureşti, 1964, p. 387.

82. *Ников, П.* Цит. съч., 111–112.

83. *Hurmuzaki, E.* Documente privitoare la istoria Românilor. 8. Bucureşti, 1896, p. 4.

84. *Broquière, B. de la.* Voyage d'Outremer. Paris, 1892, p. 197; *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., 49–61.

85. *Broquière, B. de la.* Цит. съч., 194–195.

86. Пак там, с. 202, 224. По всяка вероятност Брокиер, говорейки за българи, участници в османската армия, има пред вид служещите във военнопомощните корпуси войнуци, мюселеми, мартолоси, власи и щурмовите доброволци – акънджиите. Колкото до албанци, гърци и сърби – вероятно се касае до бойци, които владетелите и феодалите, господари в съответните все още не изцяло покорени от османците страни, били заставени да доставят на султана по силата на васалните си задължения.

87. *Cvetkova, B.* La bataille mémoriable des peuples. S., 1971, p. 265 sq. и цит. там лит.

88. *Inalcık, H. et N. Oguz.* Yeni bulunmu bir Gazavât-i sultan Murad. – *AÜDTCFD*, 7, 1949, No 2, 481–495.

89. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч., с. 687.

90. Българско народно творчество. 3. Исторически песни. С., 1961, с. 99.

91. *Inalcık, H. et N. Oguz.* Цит. съч., с. 488; За участието на българите в двата похода вж. *Kolarov, Hr.* Die Teilnahme der Bulgaren am "Langen Feldzug" des Königs Wladislaw III Jagiello von 1443–1444. – *BHR*, 1973, No 1, 65–71.

92. *Iorga, N.* Notes et extraits... 3, 109–110.

93. *Callimachus, Ph.* Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao. Varsovie, 1961, p. 138; *Bonfinius, A.* Rerum hungaricarum decades quartur dimida. Francofur, 1581, p. 449.

94. *Inalčik, H.* Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. – *POF*, 3–4, 1952/1953, p. 47.

95. За българите при този поход вж.: *Цветкова, Б.* Паметна битка..., с. 237 сл.; *Kolarov, Hr.* Цит. съч.

96. *Angelov, D.* Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siècle. – *BBg*, 2, 1966, 169–179.

97. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., 65–69.

98. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век, с. 140, 148, 149, 155–156 и др. /за възстановяване на манастири/; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 489 сл. /за паметници от XV и XVI векове/.

99. *Селищев, М.* Македонские кодики XV–XVI в. С., 1933.

100. *Иванов, Й.* Цит. съч., 489–524.

101. *Станчева, М.* и *Ст. Станчев.* Боянският поменик. С., 1963, 86–92.

102. *Владислав Граматик.* Пренасяне мощите на Св. Ивана Рилски от Търново в Рилския манастир. – *БИБ*, 1, 1928, № 2, 183–184.

103. *Кесяков, Хр.* Положението на България към края на 15 век. – *СбНУНК*, 6, 1891, с. 105.

104. *Динеков, П.* Цит. съч., 63–74; *Сырку, П. А.* Цит. съч., 27–143, 40, 150.

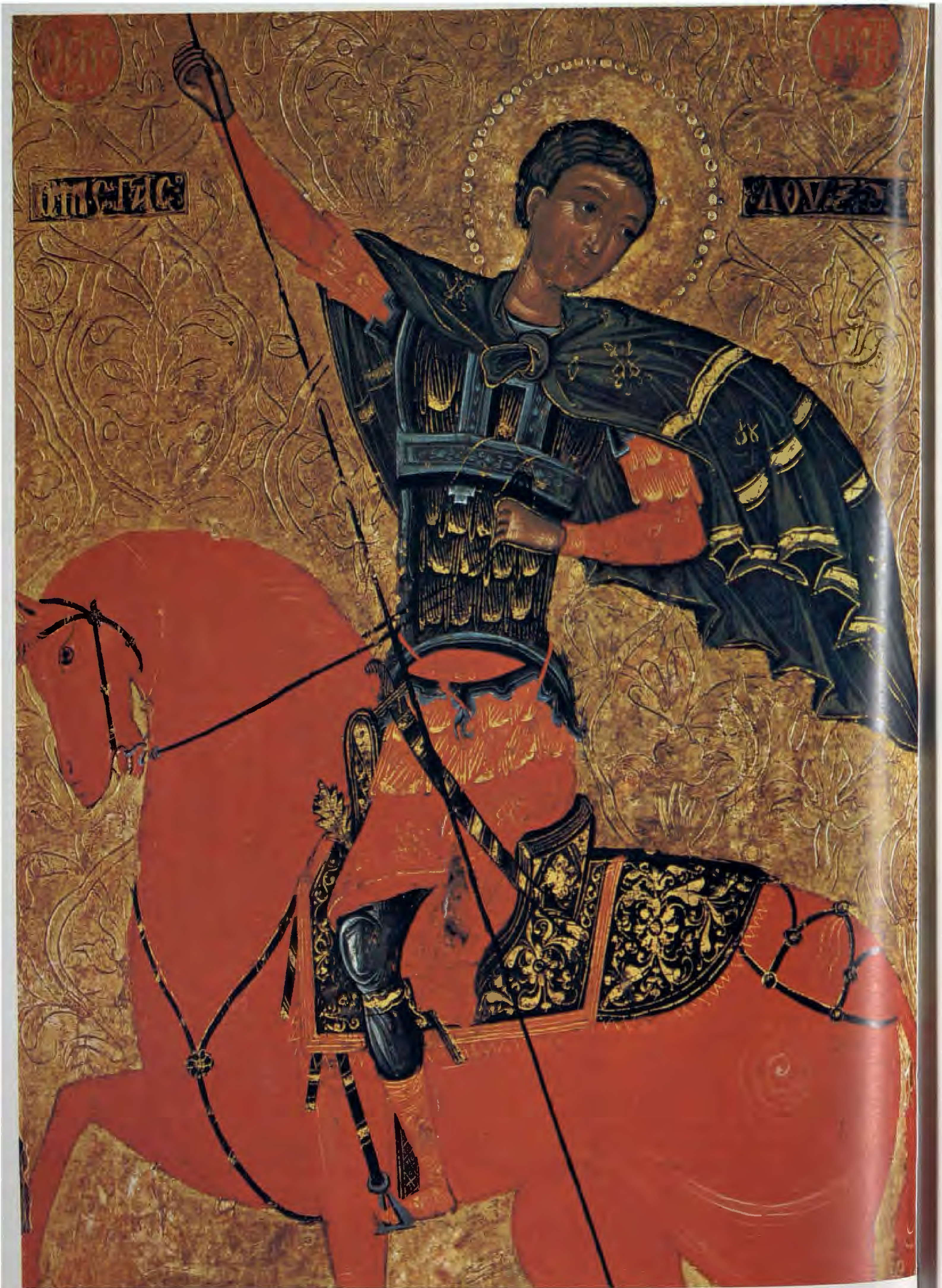

Дял II

ПРОМЕНИ ВЪВ ФЕОДАЛНАТА СИСТЕМА И БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ СРЕДАТА НА XVI ДО НАЧАЛОТО НА XVII В.

Св. Димитър – икона от Велико Търново /1617/. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

НАЧАЛО НА УПАДЪК В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ Стр. 125/164. ЗАСИЛВАНЕ СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ ФЕОДАЛНИЯ И НАРОДНОСТНИЯ ГНЕТ Стр. 164/202. БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ XVII В. Стр. 203/251. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II Стр. 251/257.

ГЛАВА ПЪРВА

НАЧАЛО НА УПАДЪК В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

1.

Международно положение и войни на Османската империя

НАЧАЛО НА ИЗОСТАВАНЕТО И УПАДЪКА НА ИМПЕРИЯТА. През втората половина на XVI в. военно-политическото могъщество на Османската империя започнало да отслабва. Този процес бил обусловен от промените във военноленната система, което довело до изостряне на вътрешните противоречия и до активна съпротива на поробените народи. Той бил резултат и от дълбоките изменения в съотношението на политическите сили в Европа.

След великите географски открития и започналата експлоатация на колониите през XVI—XVII в. в повечето европейски страни феодализмът започнал да се разлага и капиталистическите отношения се утвърждавали твърде бързо. В редица отрасли на промишлеността се въвели нови или се усъвършенствували различни оръдия и инструменти, внедрявали се технически подобрения и механизми, нови технологии. С преминаването към манифактурното производство някои клонове на промишлеността, като текстилното производство, рудодобива, металообработването и др., бързо се развили. На пазара били пускани големи количества стоки.

Европейската търговия се разширила извънредно много. В нейния обсег били включени нови страни и континенти. Започналата надпревара за пазари и източници на суровини засягала и земите, намиращи се под властта на султана. Европейските търговци и правителства проявявали все по-голям интерес към имперския пазар. Опирайки се на по-интензивно стопанство и многочислено население, големите европейски държави били в състояние да отделят значителни средства за модернизиране и реорганизиране на своите войски, за усъвършенстване на въоръжението и екипировката, за поддържане на значителен флот.

В това време Османската империя останала чужда на прогресивните промени, настъпили в Европа. Социално-икономическата система и деспотично-теократичният принцип на управление задържали развитието на нейното общество. Тя не била в състояние да направи каквито и да е радикални промени в икономиката, обществената организация и армията. Основната маса от производителното население, особено на покорените народи, била лишена от необходимите условия за нормална стопанска дейност. Формите на капиталистическо производство тук трудно си пробивали път. Преместването на главните търговски пътища от Средиземно море в Атлантическия и Индийския океан след великите географски открития и „революцията на цените“ в Европа тежко се отразили върху стопанския живот. Намалели приходите от кервансказа търговия, минаваща през османските владения.[1]

Всичко това задълбочило разликата в стопанското развитие на империята и на напредналите европейски държави. Настъпилите промени в османската феодална система намалили военния потенциал. Силата и авторитетът на султанската власт били подкопавани от династическите борби и от разрасналото се влияние на различни дворцови клики.[2]

Османската държава започнала да изостава все по-осезателно от напредналите европейски страни и в областта на военната техника. Нейните победи в предишните столетия се дължали предимно на действията на бързата и подвижна спахийска конница и на еничарския корпус, въоръжени с традиционните средновековни оръжия. Сраженията обаче през втората половина на XVI и през XVII в. показали, че тази войска била вече неравностойна на европейските пехотинци и наемни войници, въоръжени с разнообразни леки огнестрелни оръжия. През втората половина на XVI в. се очертало още по-ярко изоставането в морското дело и военния флот. Османските военни кораби отстъпвали значително на европейските по редица технически нововъведения и главно по огнестрелни бордови оръжия и огнева мощ.

Изоставането във военната техника и във въоръжението било компенсирано главно с увеличаване числеността на армията си. Само през последните три-четири десетилетия на XVI в. платената войска и средствата за нейната издръжка били увеличени близо два пъти.

ВОЙНИ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVI И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVII В. Независимо от неблагоприятните промени и големите вътрешни затруднения Портата, изразявайки интересите на военно-феодалните и бюрократичните среди, продължила традиционната си политика на грабителски войни и натиск върху съседните страни. При новата обстановка те носели все по-малко придобивки и все повече загуби. В някои от войните през този период османците имали известни успехи и дори завзели нови територии. Но постепенно военните поражения станали обичаен резултат в конфликтите им с европейските държави. Първите белези на този обрат се почувствували още по времето на Сюлейман I. През 1565 г. след безуспешни усилия с голям флот да завладеят остров Малта войските му трябвало да се оттеглят с големи загуби.[3]

Към средата на XVI в. руската държава се издигнала като най-важна сила в Източна Европа. Иван IV Грозни /1533—1584/ завзел Казанското и Астраханското ханство. Тези действия се следели с раздразнение от Портата, която се стремяла към Северен Кавказ и земите по долното течение на Дон и Волга. През 1569 г. била изпратена еничарска част, подкрепена от 30-хилядна татарска конница, за да завземе Астрахан. Османската войска била разбита от един руски отряд. Така първото значително стълкновение на империята с Русия завършило с провал.[4]

В 1570 г. Селим II започнал нова агресивна война срещу Кипър, който бил главна база на Венеция в нейната търговия с Леванта. На страната на Венеция обаче застанали испанският крал, папата, Малта и някои италиански княжества, които се обединили в съюз, наречен Свещена лига. Османците стоварили многохилядна войска на острова и завзели главните градове Никозия и Фамагуста. Военните действия обаче се разширили в Егейския и Адриатическия басейн. На 8 ноември 1571 г. близо до Лепанто /дн. Навпакт/ станала най-голямата морска битка през онова време. Обединеният флот на Лигата нанесъл катастрофално поражение на империята, която загубила към 218 кораба и 20 000 войници. Били освободени 15 000 — 20 000 християни-роби, използувани като гребци на османските плавателни съдове. Загубите на християните възлизали на 7500 убити.

Разногласията между участниците в Свещената лига обаче им попречили да се възползуват от победата си. Венеция, желаейки да запази търговските си позиции в Леванта на всяка цена и изоставена от съюзниците си, се съгласила на мир при тежки условия. Тя се примирила със загубата на Кипър. Впоследствие османците завладели и Тунис /1574/.[5] Битката при Лепанто обаче развенчала мита за непобедимостта на тяхното оръжие. Тя намерила широк отзвук в цяла Европа и особено сред поробените балкански народи.

От 70-те години на XVI до края на 30-те години на XVII в. Османската империя водила няколко дълги и изтощителни войни с Иран. В хода на военните действия през 1578—1590 г. войските ѝ успели да завладеят Ширван, Грузия, Тебриз и някои други земи. По-късно иранският шах Абас, след като стабилизирал държавното управление и армията си /между другото чрез въвеждане на артилерия и други огнестрелни оръжия/, завоювал Луристан, част от Кюрдистан, Азербайджан, Армения и Източна Грузия /1603/. Впоследствие той отнел Ирак и други земи с градовете Багдат, Дамаск, Ерзерум. Портата си възвърнала тези владения едва през 1638 г., но Ерзерум и задкавказките земи останали на Иран.[6]

Отношенията между Османската империя и Полша също имали враждебен характер. Татарските нападения и опустошения в полските земи, както и казашките набези в османски територии създавали поводи за непрекъснати стълкновения. През 1589—1591 г. армия, командувана от румелийския бейлербей, нахлула и опустошила полските погранични области. Войната през 1617 г. довела до установяване на границата между двете държави по Днестър. На следващата година избухнал нов конфликт, който продължил до 1622 г. Огромна армия обсадила полските сили при Хотин, но била разбита. На бойното поле останали убити няколко десетки хиляди нейни войници и целият ѝ обоз. Подписаният мирен договор /1622/ не премахнал обаче източниците на спорове между двете страни.[7]

Най-важно значение за позициите на Османската империя в Средна и Югоизточна Европа, както и за съдбата на българския и другите балкански народи през XVI и XVII в. имали войните с Хабсбургската монархия.[8] Фердинанд I /1522—

1564/ получил наследствените земи на Хабсбургите в Австрия, а след битката при Мохач /1526/ бил избран и за крал на Чехия, Унгария и Хърватско. Държавата му се превърнала в обединителен център на народите от среднодунавския басейн в борбата им против османската агресия. Именно Хабсбургската монархия се оказала най-сериозната преграда за мюсюлманските завоеватели в стремежа им да проникнат към Средна Европа, която те не успели да преодолеят нито през XVI, нито през XVII в.

През 1566 г. Сюлейман I насочил своите войски към Унгария, като крайната му цел била превземането на Виена. Настъплението обаче било спряно при малката крепост Сигетвар. След шестседмични обсадни боеве градът бил завзет. Край стените му обаче завършил живота си Сюлейман. Армията му се оттеглила обратно към Белград. Тя се спасила от поражение само поради бездействието на австрийците. Въпреки многократно подновяваните договори военните конфликти между двете държави в пограничните области не престанали.

Дълго отлаганата война започнала през 1593 и продължила до 1606 г. Още в нейното начало виенският двор и папата се постарали да ѝ придадат характер на борба „за защита на цялото християнство“ и да привлекат повече съюзници. С такава задача били изпратени в страните на Средния и Долния Дунав и на Изток редица папски и императорски агенти. Един от тях, хърватинът Александър Комулович, трябвало да спечели за съюзници на императора князете на Трансилвания, Влашко и Молдова, руския цар, а чрез него дори и иранския шах.

В този момент създаването на широк антиосмански съюз се оказало невъзможно. Всеки от европейските монарси имал свои вътрешни и външни проблеми, свои противници и врагове, свои „собствени турци“. Ето защо нито Русия, нито Полша застанали решително на страната на австрийските Хабсбурги. Те получили известна помощ във войска и пари от немските княжества, влизащи в състава на Германската империя, от някои италиански князе и др. Парични субсидии отпуснали испанският крал и папата. Виенският двор обаче намерил съюзници във васалните на султана долнодунавски княжества Трансилвания, Влашко и Молдова. Князете и населението на тези страни се стремели да се освободят от зависимостта си към Портата.

Войната се водела предимно на територията на Унгария с променлив характер. Отделни градове и крепости преминавали от ръце в ръце. Общо взето, поради невъзможността да поддържат големи армии и двете страни се въздържали да предприемат значителни военни операции и избягвали решителни сражения. Те разчитали твърде много на силите на своите съюзници и васали.

От есента на 1594 г. успешни действия срещу османците започнали войските на долнодунавските княжества, особено на Трансилвания и Влашко. След като очистили своята земя от неприятелите, бойните отряди на влашкия княз Михаил Храбри /1593–1601/ започнали да извършват набези на юг от Дунава, да преследват и нанасят щети на местни и татарски части, да опожаряват и плячкосват селища. Впоследствие те нападали и разграбвали български градове – Силистра, Русе, Свищов, Никопол, Орехово, Видин и др.Понякога навлизали дълбоко в земите на юг от Дунава и достигали до Разград,Плевен,Враца,а понякога преминавали Балкана и се появявали даже в околностите на Пловдив и на Одрин. Започналата дълга изтощителна война от самото начало обхванала и българските земи.

През последните години на XVI в. Михаил Храбри за кратко време успял да постави под своя власт Трансилвания /1599/ и Молдова /1600/. С това той влязъл в конфликт с австрийския император, като същевременно се опитвал да се помири със султана. През 1601 г. влашката войска била разбита, а Михаил Храбри бил убит.

Хабсбургското владичество на Трансилвания се оказало краткотрайно. Грабежите и притесненията на австрийските наемници и чиновници, както и опитите на католическите духовници да върнат католицизма предизвикали силно недоволство в страната. През 1603 г. избухнало въстание. Начело на движението застанал Стефан Бочкай. Той успял да прогони императорските войски от Трансилвания и част от Унгария, като същевременно потърсил съюз с Портата. През 1605 г. виенският двор бил принуден да сключи мир с Бочкай. Това ускорило и приключването на войната с османците.

В мирния договор, подписан през 1606 г. в унгарското селище Ситварок /Житваторок/, не били предвидени съществени изменения в границите. Срещу еднократна вноска Портата се отказала от ежегодния данък, който преди войната бил плащан от Австрийската империя. Султанът за пръв път признавал императорската титла на Рудолф II. Така той се задължавал да го третира като равностоен на себе си владетел.

Житваторокският договор поставил началото на нов период във взаимоотношенията между двете империи, като превесът на силата все по-определено започнал да клони към Австрия. Договорът бил подновен през 1615 г. В него били

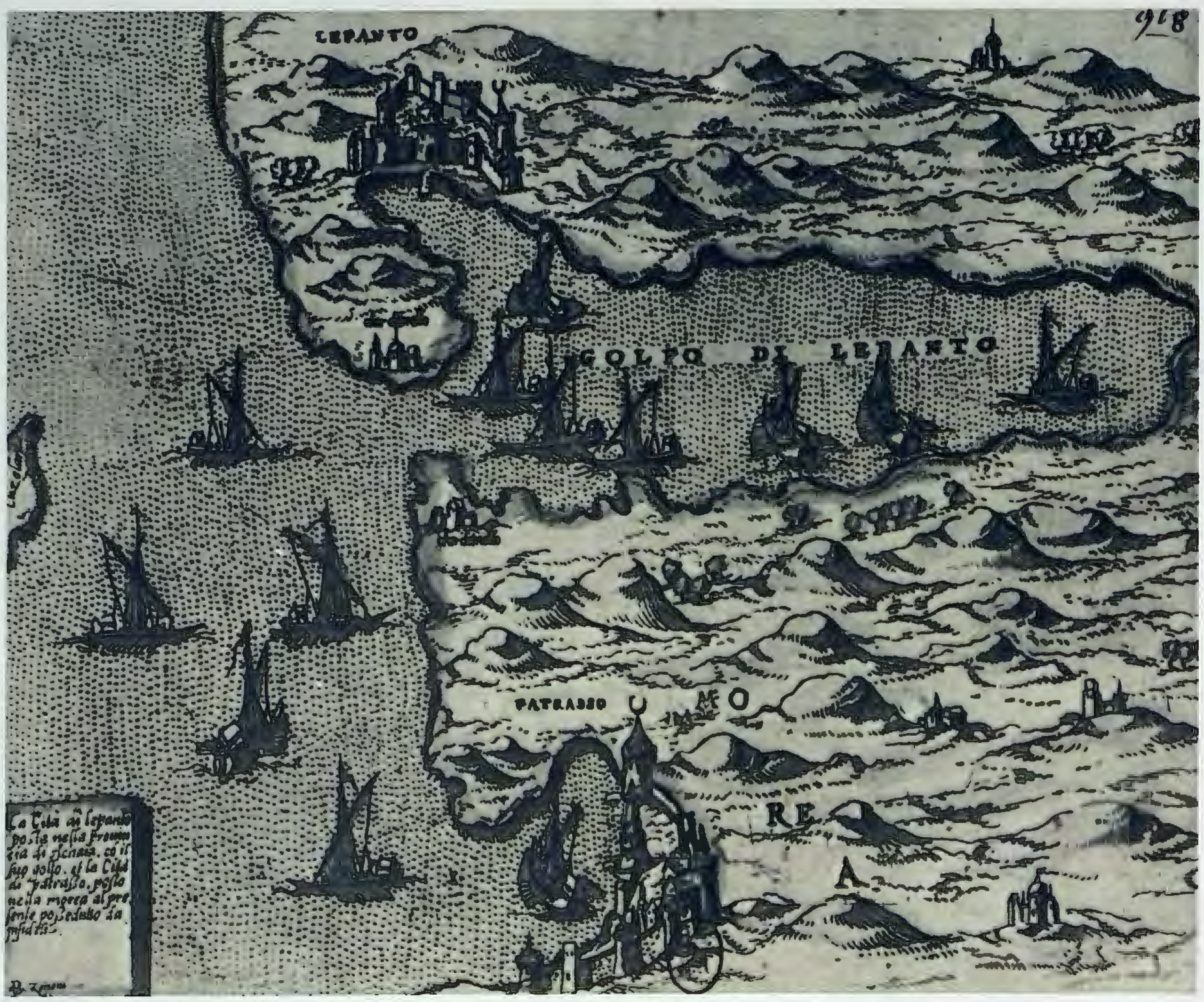
918
LEPANTO
GOLFO DI LEPANTO
PATRASSO
MOREA
La Cità di lepanto posta nella Provincia di Acaia. co il suo golfo. et la Cità di patrasso. posto nella morea al presente possesso da infideli.

Заливът Лепанто с град Лепанто — старинна италианска гравюра от неизвестен автор. Парижка национална библиотека

включени нови клаузи. Той станал основа за регулиране на отношенията между двете държави чак до 60-те години на XVII в.

ПОЛИТИКАТА НА ФРАНЦИЯ, АНГЛИЯ И ХОЛАНДИЯ. През този период по-напредналите западноевропейски държави — Франция, Англия и Холандия — разширили връзките си с Османската империя.[9] Отношенията им с Портата се определяли от техните политически и търговски интереси. Въпросът за „турската опасност“, за спасяване на „християнската общност“ никога нямал сериозно значение за управляващите кръгове в тези държави, понеже не били непосредствено застрашени от османската агресия. Затова те без особени спънки можели да разширяват своето икономическо проникване и политическо влияние в империята.

От времето на Франциск I и Сюлейман I Франция се смятала за традиционен османски съюзник. Чрез многократно подновяване на сключените през 1535 г. „капитулации“ тя утвърдила търговските си позиции и укрепила политическото си влияние върху Портата. Това влияние се увеличило особено през последните десетилетия на XVII в. по време на войната с Австрия, когато Людвик XIV влязъл в ролята на покровител и спасител на Османската империя.

Англия установила преки връзки с Високата порта по-късно. Чрез утвърждаване на позиции в търговията, закрепени с подновявани капитулации, английските управляващи среди имали възможност да въздействуват върху политиката на империята. Техните представители в Цариград играли посредническа роля в конфликтите ѝ с Полша и Австрия. По време на Критската война /1645—1669/ английското правителство не само че не оказвало помощ на Венеция и християнските сили, но подпомагало османците. Чрез получените капитулации в началото на XVII в. Холандия също активизирала търговските си връзки с империята, като подобно на Франция и Англия се стремяла да влияе на нейната политика.

През този период османската върховна власт гледала на капитулациите само като на едностранни отстъпки, дадени „по милост“ от султана на европейските владетели. Неведнъж тя своеволно отказвала да ги съблюдава или пък ги отменяла. Със задълбочаване на нейния упадък обаче те станали средство не само за икономически натиск, но и за поставяне политиката ѝ в зависимост от западните държави. През XVI и XVII в. султани и везири неведнъж се държали безцеремонно, понякога грубо и нагло към представителите на европейските държави. Те ги подлагали на унижения, конфискували дипломатическите им документи и имущества. В стремежа си да запазят търговските си позиции или пък ангажирани в конфликти на други места, западните правителства невинаги противодействували решително на такива предизвикателства. Но с нарастващите затруднения на Османската империя, особено през втората половина на XVII в., нещата се променили. Неведнъж тя била заставяна да приеме унизителното посредничество на някой от християнските си партньори или да следва техните указания и съвети.

ВОЙНИ В ЕВРОПА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVII В. През това време централното управление на държавата фактически било в ръцете на везирите от рода Кьопрюлю, от който произхождали редица способни и енергични държавници /великите везири Мехмед Кьопрюлю, синът му Ахмед Кьопрюлю, Кара Мустафа Кьопрюлю и др./. Те положили големи усилия да спрат упадъка на Османската империя и да възвърнат предишната ѝ военна мощ. Чрез терористични мерки, както и чрез някои опити за реформи те се стремели да ограничат безпорядъка в държавата и да стегнат армията. Недоволните или бунтуващите се феодали и васали били обезвреждани един след друг чрез хитрост или брутална жестокост.[10] Тези държавници обаче не могли да спрат започналия упадък на империята и нейното изоставане спрямо напредналите европейски държави.

Като не виждали дълбоките изменения, настъпили в съотношението на силите в Средна и Югоизточна Европа, те продължавали политиката на непрекъснати войни. През втората половина на XVII в. османските войски били ангажирани на много фронтове. Тази политика изисквала голямо напрежение на стопанските, финансовите и човешките ресурси, носела все по-големи рискове и опасности за самата султанска държава.

Близо 25 години продължила войната на Портата с Венецианската република за завладяване на остров Крит /1644–1669/. В нея турските войски нееднократно претърпявали поражения. Островът бил завзет, но с огромни човешки и материални загуби.[11] През 60-те години избухнала нова война с Австрия. Османците понесли тежко поражение, но Хабсбургската монархия не се възползувала от това и сключила неизгоден мир.

Последвала война с Полша през 1672 г. Според договора, подписан в Бучач, цяла Подолия станала владение на султана, който трябвало да получава ежегоден данък. Ян Собиески, който станал полски крал, се заел да подготви нова война. През 1673 г., разбита при Хотин, османската армия изгубила десетки хиляди войници. По силата на договора от 1676 г. Подолия останала в пределите на империята, но Полша получила голяма част от Деснобрежна Украйна.

През 1677 г. Портата започнала война с Русия, в която претърпяла сериозно поражение на Днепър. Според договора част от Деснобрежна Украйна станала турско владение, а Русия запазила Левобрежна Украйна и Киев.

Особено тежки последици за Османската империя имала шестнадесетгодишната ѝ война с коалиция европейски държави начело с Австрия през 1683–1699 г. В 1683 г. огромна армия, предвождана от султан Мехмед IV и великия везир Кара Мустафа Кьопрюлю, нахлула в Австрия и обсадила Виена. Защитниците на града, предимно градски жители и намерилите убежище в столицата селяни, издържали почти двумесечна обсада. На 12 септември 1683 г. в тяхна подкрепа пристигнал с 25 000 войници полският крал Ян Собиески. Агресорите претърпели съкрушително поражение. В битките за Виена те дали 26 000 убити, загубили почти цялата си армия и обоз.

През 1684 г. между Австрия, Полша и Венеция бил сключен съюз, наречен Свещена лига. Към него през 1686 г. се присъединила и Русия. Османците не били в състояние да противостоят на обединените християнски сили. В 1686 г. императорската войска завзела Будапеща. Една година покъсно те претърпели нова голяма загуба при Мохач. В резултат на това почти цяла Унгария и Трансилвания били освободени от тяхната власт. Полските войски действували успешно по Днестър и завзели Молдова. Венецианците отнели редица крепости и острови в Далмация и Егейско море. В Гърция те успели да завладеят Атина с по-

---

Страница 130/131
Морска карта от 1519 г. Парижка национална библиотека

PARALELVS HABENS MAXIMVM DIEM HO
OCCENVS GRMANICVS
ALBION INSVLA
IBRNIA INSVLA
OCCEANVS BRITANICVS
GALLIA BELGICA
GERMANIA
RO
PANONIA
ITALIA
ADRIA
MARE LIGVSTICVM
TRILEVCI CATTRIDES
MARE IBERICVM
SARDOVM
RE LVSINIV
ISP
MARE
MARE AFRI
ERCVLEVM
AF
RI
CA
PVN
LIBY
TE
SEPTIMVS PARALELVS HABENS MA

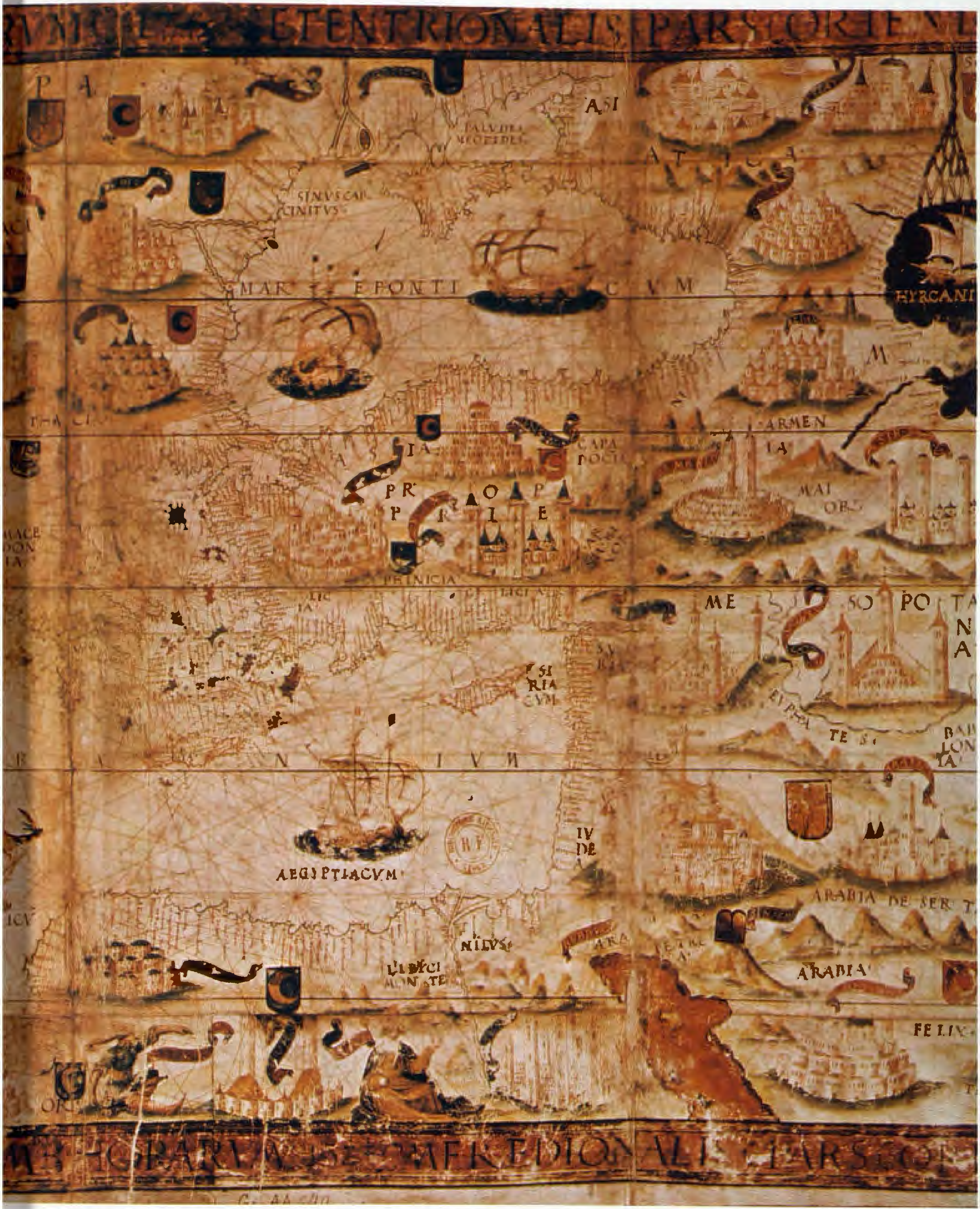
SETENTRIONALIS PARS ORIEN
PALVDES MEOTIDES
ASI
ATICA
SINVS CARCINITVS
MARE PONTICVM
HYRCANI
ARMENIA
MAIOR
CAPADOCIA
PROPRIE
PRINICIA
LICIA
MACEDONIA
THRACIA
MESOPOTAMIA
SIRIA
EVPHRATES
BABILONIA
AEGIPTIACVM
IVDEA
ARABIA DESERTA
NILVS
LIBICI MONTES
ARABIA
FELIX
MERIDIONALIS PARS

чти целия Пелопонес. През 1687 и 1689 г. руското правителство предприело два похода за завладяване на Крим. Тези походи приковали силите на кримските татари и по такъв начин улеснили действията на останалите съюзни държави.

През 1688 г. австрийски войски навлезли в Босна и Сърбия, а други техни части прочистили южните райони на Седмиградско. На 6 септември 1688 г. след ожесточени боеве императорската армия превзела силната крепост Белград, смятана за ключ на Балканите.През следващата 1689г., подсилена с отряди от балканските народности, тя успяла да проникне дълбоко на изток и да завладее Ниш, Видин, Скопие, Прищина, Призрен. Прекомерното засилване на Хабсбургите и пълният разгром на Османската империя противоречели на политическите планове на френския двор. Затова още в 1688 г. войските на Людвик XIV нападнали Австрия и тя трябвало да воюва на два фронта.

Междувременно в Цариград били извършени дворцови промени. Султан Мехмед IV бил свален през 1687 г. от разбунтувалите се еничари и войници, които издигнали на трона брат му Сюлейман III /1687–1691/. По-късно за велик везир бил назначен Кара Мустафа Кьопрюлю, който се заел да събере нова силна армия и да възвърне загубените владения.

В края на 1689 и началото на 1690 г. една значителна, близо 80-хилядна турска армия настъпила към австрийските позиции. След поражение при Качаник императорските войски започнали да отстъпват на запад. Ниш, Видин и Белград отново паднали в турски ръце.

Военните действия на Балканите продължили, като се водели неособено активно и от двете страни. Тежката война с Франция не позволявала на Австрия да възобнови настъпателните операции на балканския фронт. През 1695 г. руските войски се насочили срещу Крим и през следващата година завзели Азов и съседните му територии.

Изходът на войната бил решен от тежките поражения, които австрийските сили нанесли на османците. В 1691 г. близо 100-хилядна тяхна армия, обучена от френски офицери, била разбита при Сланкамен /в Срем/, убити били към 30 000 души заедно с великия везир Кара Мустафа Кьопрюлю. През 1697 г. при управлението на султан Мустафа II те претърпели ново поражение при Сента на Тиса. Тук загубили 30 000 войници, цялата си артилерия, обоза и хазната. В сражението загинал целият щаб, великият везир и още четирима други везири, а султанът едва се спасил с бягство. Австрийските войски навлезли в Сърбия.

След тези загуби Портата била принудена да иска мир. Австрия също била изтощена. При посредничеството на английския и на холандския посланик мирният договор бил подписан през 1699 г. в Карловци /дн. Сремски Карловци/. Австрия получила цяла Унгария, Седмиградско, Бачка и Славония. Полша затвърдила владенията си над Подолия и Деснобрежна Украйна. Венеция завзела Пелопонес и някои крепости в Далмация. Договорът с Русия бил сключен в следващата 1700 г. Тя задържала Азов и получила правото да държи свой посланик в Цариград.[12]

Подписаният мирен договор бил неизбежен резултат от започналия още в края на XVI в. упадък на Османската империя и на настъпилата промяна в съотношението на силите в Европа. Този договор санкционирал първото разделяне на нейните владения и поставил началото на освобождаването на поробените от нея народи. Войната разкрила голямото отслабване и изоставане на империята, която към края на XVII в. вече не била в състояние да се противопоставя успешно на големите европейски държави и трябвало да разчита на тяхната подкрепа или да използува противоречията между тях.

2.

Изменения във военно-феодалната система

ОСМАНСКАТА ФЕОДАЛНА СИСТЕМА ОТ КРАЯ НА XVI ДО СРЕДАТА НА XVII В. Тежкото военно-политическо положение, очертало се в края на XVI в., макар и все още при видимо териториално могъщество, бележи началото на дълбока криза, която обхванала Османската империя. Тази криза засегнала преди всичко спахилъка – главната опора на османската мощ, който претърпял съществени изменения.[13]

Разгръщането на търговията в по-голям обем и интензивност от втората половина на XVI в. нататък облагодетелствувало не само фиска, но и по-едрите феодали. Те успявали да натрупат повече парични средства от търговските такси и мита, от продажбата на обилните десятъчни постъпления и от паричните данъци на раята си. Това забогатяване ги подтиквало към повече самостоятелност. Те започнали да влагат натрупаните парични средства в закупуване на спахилъци или в изземане на откуп на важни държавни приходоизточници.

Християнски пленници – гравюра от С. Швайгер /1577/

Върховната власт насърчавала тези процеси, тъй като непрестанното военно напрежение довело империята до голямо финансово изтощение. Още в края на XVI в. хронистът Мустафа Селяники с основание пише: „Доходите на хазната не покриват разходите и от това произлязоха огромни финансови затруднения.“[14]

Настъпилата финансова криза била свързана покрай другото и с големите сътресения в средиземноморската икономическа конюнктура. Революцията на цените в Европа допринесла за обезценяването на сребърното акче — основната османска монета. Това пък от своя страна довело до повишаване на цените.[15] За да се справи с тежките финансови проблеми, върховната власт все по-често предоставяла на откуп държавни приходоизточници /илтизам/.[16] Поради дефицитите на хазната тя започнала грубо да нарушава строго служебния характер на спахилъците и направо да ги дава на откуп. По този път много от тях попадали, макар и за кратки срокове, в ръцете на лица, чужди на старата служебна феодална аристокрация и на нейните задължения към държавата. Мнозина от откупчиците /мюлтезими/ се стремели да намалят зависимостта на тези земи от централното управление.

Откупничеството подравяло и в друго отношение устоите на спахилъка. В него все повече бивали въвличани едри служебни феодали, които наред с други носители на търговско-лихварски капитал разполагали с големи парични средства и се стремели да ги вложат в изгодни приходоносни предприятия. Те предпочитали лесното обогатяване чрез произволи в слабо контролираните от държавата мукатаи /давани на откуп фискално-териториални единици, обособявани от върховната власт/ пред военните си задължения. Последните се превръщали в опасна и изтощителна тегоба поради нескончаемите и вече не така леки и успешни войни. Стремежът към икономическо замогване

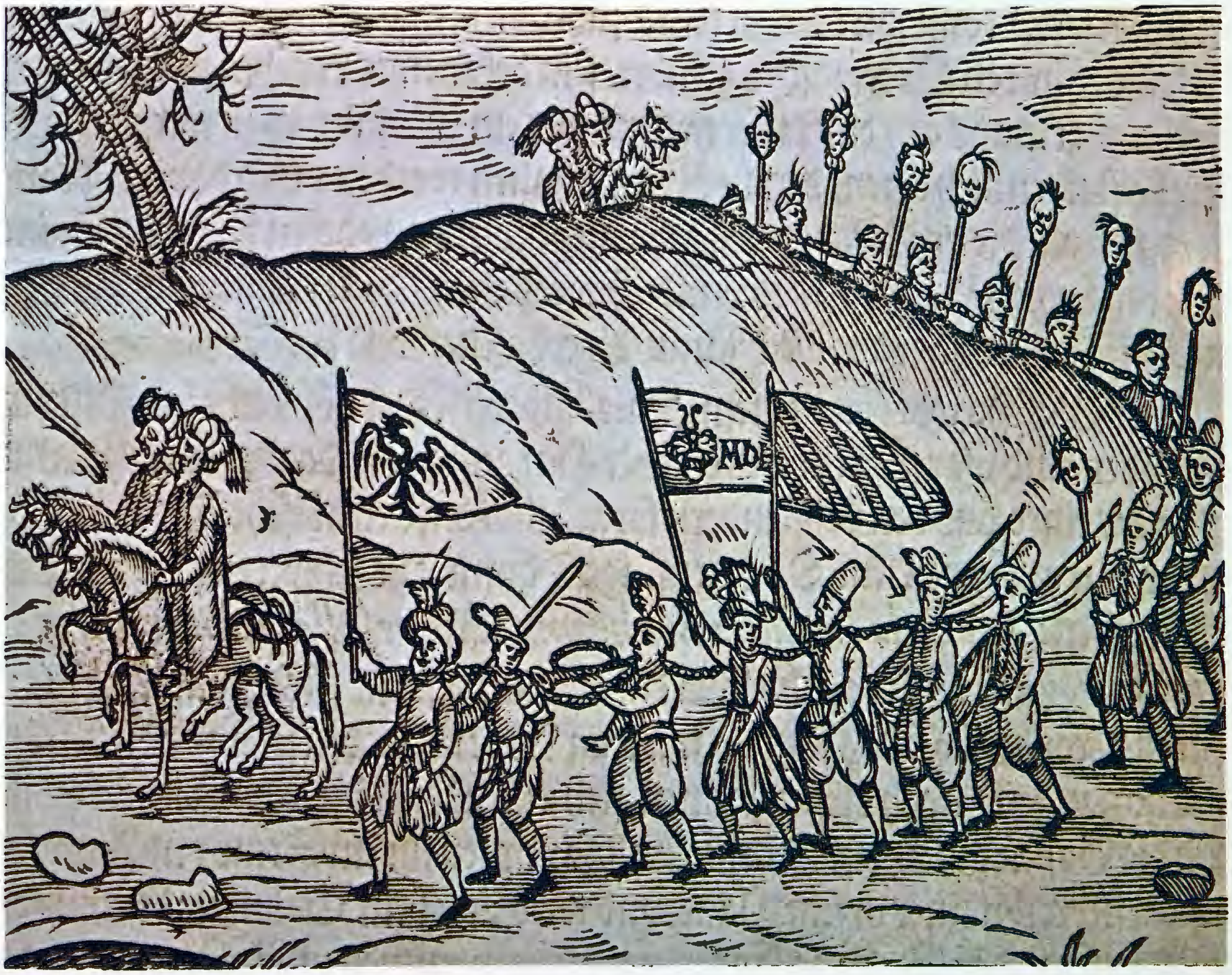

посредством откупничеството подтиквал много служебни феодали дори сами да преотстъпват на откуп целите си ленни владения или част от тях.

За разклащане на спахийската система съдействували и други обстоятелства. Под покровителството и по волята на върховното управление със служебни феодални владения започнали да се сдобиват и представители на дворцовата аристокрация и чиновници. Заедно с тях чрез подкуп се домогвали до спахилъци и други лица от султанското обкръжение или богати евреи. Натрупали големи богатства от лихварство и търговия, те все повече си пробивали път в недостъпното им преди служебно земевладение. Чрез тези чужди елементи в него проникват и търговско-лихварският капитал и допринасял за пълното изменение на старата служебнофеодална система. Раздаването на спахилъците все повече се отклонявало от рамките на обичайния ред и ставало по пътя на откритата разпродажба. Нахлуването на придворните, а наред с тях и на много външни лица било съпроводено с изтласкване на част от старите феодали. За това допринесло и непрестанното съсредоточаване на все повече спахилъци в ръцете на новозамогналите се и придобили сила придворни любимци, чиновници, едри служебни феодали. Чрез измама, подкупи и интриги или неприкрито насилие много от тях отнемали леновете на дребните спахии.

Докато санджакбейове, бейлербейове и придворни поглъщали село след село, землище след землище в обсега на техните зиамети и хасове, тимариотите си оставали с незначителен доход. В края на XVI в. от 150 тимара, раздадени в санджаците Кюстендил и Паша, 128 били с доход 3000 акчета. При това на дребните спахии били раздавани ленове в размер, по-малък от този, който по право им се полагал.[17]

Така тимарите неудържимо намалявали по обем и доходност. Ако в миналото владелците им успявали да преживеят въпреки незначителните си ленове благодарение на плячката от победоносните експедиции, в края на XVI в. положението се променило. От безуспешните вече войни те не можели да очакват обогатяване. Обезценяването на акчето, основната монета, чрез която ставало издължаването на данъците им, донесло други големи загуби, тъй като значителна част от данъците, които те събирали, били парични. От приходите само десятъкът и отчасти някои други дребни обичайни даждия запазили натуралната си форма. Те съставлявали най-променливата част от данъците и не се влияели от колебанията в паричната обмяна, но били съвсем недостатъчен и ненадежден източник за поддържане на дребните спахии. Останалите парични данъци раята издължавала все по-нередовно поради намалелите ѝ податни възможности в резултат на общите промени в империята. Зачестили бягствата и изселванията на селяните. Поради това множество тимари оставали безлюдни и недоходни. В резултат от всички тези обстоятелства някои от старите спахии обеднели, а други напълно се разорили. От тях по думите на съвременници не останало „нито име, нито следа“[18]. Обречени на нищета, изложени на опасности в неуспешните вече походи, те започнали да търсят други начини за препитание в ущърб на служебните си задължения. Държателите на по-едрите служебни владения се стремели да направят още по-приходоносни леновете си, без да се грижат особено за стопанството си, без да правят нововъведения в производството. Всичко се свеждало до увеличаване данъците на раята, до възможно най-голямото ѝ ограбване.

Дълбоките промени в спахилъка предизвикали пълен безпорядък в регистрацията на служебните ленове, създали обстановка на нескончаеми спорове за овладяване на един или друг лен. Те обусловили упадъка на основното подразделение на армията — спахийската конница. Добралите се по различен начин до поземлени владения нови феодали се стремели да се отклонят от военната си служба. Не смогвали да я изпълняват и обеднелите и недоволни тимариоти.

Разстройването и съкращаването на спахийското опълчение заставили властта да увеличи броя на платената армия. Това увеличило нейните разходи и финансови трудности.[19] Залезът на военноленната система предизвикал дълбоко разложение на цялата администрация и съдопроизводство. Подкупността и откритата разпродажба на постове били обичайни прояви.

Нарасналият стремеж на променените по облик служебни феодали да увеличат приходите от владенията си и да намалят зависимостта си от централната власт ги тласкал към посегателства върху земите на селяните. От тези подбуди се ръководели и забогателите лихвари и всевъзможни властници. Най-често те успявали да отнемат селските земи и по законен път обсебвали имуществата на несъстоятелните длъжници, които вземали пари под лихва от тях. В отделни случаи пък те се явявали в ролята на посредници при заплащане на данъците и на „покровители“ срещу произволите на други местни насилници. Наименованието на такива „покровители“, т.нар. деруледжии, се появило по-късно към началото на XVIII в., но на практика те съществували и през XVII в.[20] Мнозина от тях слагали ръка на селската земя като гаранция за поетото от тях покровителство и посредничество при изплащане на данъците.

Обсебването на селската земя зачестило и в случаите, когато селяните не смогвали да издължават данъците си. Не липсвали вече и брутални посегателства върху земята на селяните. Понякога подобни грабежи били оформяни като законни продажби с помощта на местни управници и на пристрастния кадийски съд. Върху така придобитите земи феодали и лихвари започнали да създават лични стопанства, т.нар. чифлици. Подобни стопанства били устройвани и по други пътища. Онези от служебните феодали, които притежавали лични имения /хасà/ в рамките на спахилъците си, организирали върху тях чифлици и се стремели незаконно да увеличат размерите им. В други случаи те слагали ръка върху мерата в рамките на подвластните им или в други села, извън обсега на владенията си.[21]

Белезите на очертания процес се долавяли още в края на първата четвърт на XVI в. Твърде показателни били например сведенията на османския кадастър приблизително от онова време, отразени във фрагменти от подробни феодални регистри за югозападните български земи и прилежащи райони в Албания. В описите на редица населени места, зачислени към различни феодални владения, фигурират отделно записани „чифлици“, притежание на спахии и еничари. Този тип чифлици били в землищата на други села и притежателите им били длъжни официално да издължават десятъка за владенията си.[22] Очевидно по-късно те прераствали в еднолични земеделски стопанства, освободени от фискални задължения към местните феодали, макар и със статут на мирийски земи при върховна собственост на фиска. Чифлишки стопанства възниквали и чрез обсебване на пустееща мирийска земя, невключена по едни или други причини в ленни владения.

ОСМАНСКАТА ФЕОДАЛНА СИСТЕМА ПРЕЗ XVII И НАЧАЛОТО НА XVIII В. През втората половина на XVII в. измененията във феодалния режим се задълбочили. Спахилъците все повече били въвличани в откупната система. Спахиите често били измествани от необвързани с никакви служебни задължения откупчици. Те не били заинтересовани да спазват известни норми в равнището на феодалната експлоатация, както постъпвали някогашните им владетели, които поддържали бойната си екипировка чрез данъците, получени от раята, и затова се стараели, общо взето, да не я разоряват. Улеснени от централната власт, откупчиците се превръщали постепенно в безконтролни тирани, които никой и нищо не било в състояние да обуздае. Нещо повече — замогнали се чрез грабеж, някои от тях все по-често се стремели да се изплъзнат от задълженията си и да не издължават даже възложения им откуп. Възникнали остри и заплетени разпри между откупчици, които взаимно си оспорвали правата върху един и същ обект. Местни феодали и фискални функционери ги спъвали при изпълнението на мисията им в откупените от тях обекти. Откупчиците започнали все по-често да препродават сами наетите от тях приходоизточници с цел да се припечелят повече пари от тези прехвърляния.

Непрестанно сменящите се преоткупчици, които не били непосредствено зависими от централната власт, невинаги устоявали на поетите задължения към първоначалния откупчик, отговорен направо пред върховното управление. Това лишавало в последна сметка хазната от очакваните парични постъпления. Бил направен опит чрез законодателни мерки да се спрат непрекъснатите преоткупвания, като било въведено т.нар. маликяне или доживотно откупуване. Притежателите на маликянета станали истински самостоятелни господари в своите владения. Те зависели от централната власт само дотолкова, доколкото били длъжни да ѝ изплащат ежегодна вноска.

Маликянетата скоро също се превърнали в обект на преоткупвания. С предаването от едно лице на друго те се изплъзвали съвсем от опеката на централната власт. Така се накърнявала много често целостта на постъпленията и се увреждали интересите на хазната. По такъв начин все повече земи попадали в ръцете на лихвари или забогатели по други начини лица, които самоволно се разпореждали с приходите на откупения обект. Разширяващото се по обсег откупничество, и то в доживотната му форма — маликянетата, поставяло все повече спахийски земи в ръцете на лица, необвързани с войнски задължения. А това допринасяло за неудържимия вече упадък на спахийството.

Търговско-лихварският капитал[23] продължил през XVIII в. да подкопава спахилъка и по други пътища. Тимарите и зиаметите все по-често открито се разпродавали. В известни случаи дори върховното управление съдействувало за продажбата на спахилъци, за да получи наведнъж големи суми.

През XVIII в. се разгръщало и проникването на еничарството във феодалното земевладение. Принудена от редица съображения да разпраща многочислените платени войници в провинциите, централната власт организирала и направлявала повсеместното им настаняване и в българските земи. Тя не само се разтоварвала от недисциплинирания, винаги готов за бунтове столичен оджак, но по този начин осигурявала защитата на северната си граница и вътрешната си сигурност. Настаняването на голям брой ветерани, съкратени членове на оджака, както и на действуващи бойци обусловило създаването на провинциалната еничарска организация, натоварена с редица функции от полицейски характер.[24]

Многобройните представители на провинциалното еничарство запазвали всичките си привилегии. Те били освободени от данъци, такси и мита. В юридическо отношение не били подчинени на местните правни органи, а само на своите собствени офицери. Фактически те били поставени над действуващите в държавата закони. Това обстоятелство, както и фактът, че зачисляването в списъците на еничарския корпус носело известни парични приходи, правели примамливо включването в неговите редици на цялото мохамеданско население. През XVII в. и особено през следващото столетие това желание лесно се осъществявало чрез подкупи и фалшификации. Така една значителна част от живеещите в българските земи мюсюлмани се оказали зачислени към еничарските части. По думите на един европеец това били хора, които „никога не били виждели своето знаме“. С оглед на държавната военна машина тези лица с основание се квалифицирали като фалшиви еничари, но номиналното зачисляване в еничарския корпус им осигурявало привилегирован статут. Поради тяхната многобройност се оформила цяла съсловна група, която ползувала редица привилегии в стопанския и в обществения живот.

Провинциалните еничари започнали все повече да навлизат във феодалното земевладение. Специалният статут им давал възможност за по-лесно усвояване на поземлени владения в безусловна собственост. Затова още през втората половина на XVI в., както се спомена вече, някои от тях се оказвали едни от първите собственици на неслужебни поземлени владения в нашите земи. През втората половина на XVII в. и особено през XVIII в. присъствието им в чифлишкото земевладение станало така широко, че те се оформили като една от основните групи чифликчии.[25]

Задълбочавал се и процесът на съсредоточаване на повече спахилъци у по-едрите служебни феодали и придворни чинове чрез всевъзможни измами. Едни и същи лица придобивали по няколко спахилъка противно на старата система, при която било запретено владеенето на повече от един.

С подобни средства действували и по-едрите служебни феодали. Те успявали да придобият повече ленове, като изваждали за тях берати на имената на свои приближени, роби или измислени лица. Дори чуждите наблюдатели долавяли тези нови явления в обществения живот на Турция, съдбоносни и за положението на зависимото население. По официални донесения от 1687 г. на Пиер Жирарден — френски посланик в Турция — много паши из провинциите заблуждавали върховното управление, че доходите на редица тимари са намалели дотам, че един спахия можел да се издържа само като събере под своя власт два-три от тях. „По този начин те улеснявали любимците си да увеличават незаконно спахилъците си.“[26]

Към края на XVII и началото на XVIII в. зачестило насилственото заграбване на земи от подребните спахии. В тези случаи интригите и лъжливите донесения били мощно средство в ръцете на по-едрите феодали.

Официално върховната власт се стремяла да пречи на тези прояви. Тя била заинтересована да запази непроменен онзи ред във военноленната система, който през XV—XVI в. бил опора на феодалното ѝ опълчение. Но нерядко и нейните висши функционери вършели вече открити посегателства върху спахилъците, за да удовлетворят алчните стремежи на придворната аристокрация. На всевъзможни султански любимци и приближени се подарявали по-малки или по-големи земи, откъснати от тимарите.

Забогателите някогашни едри служебни феодали и онези, които по незаконни пътища се добрали до служебни владения, се стремели да отхвърлят досадната зависимост от централната власт. С оглед на това те ги превръщали в наследствени и дори във вакъфи, без да имат законни права за подобни действия.

Към края на XVII в. с отслабването на централната власт започнали да се появяват и укрепват все повече чифлици, в които се използувала наемна работна ръка. Те възниквали предимно в области, които били в непосредствена близост с оживени пазарни средища. Запазените документи свидетелствуват за наличието на голям брой чифлици във Видинско, Русенско, Софийско. В Северозападна България този процес бил ускорен от известни промени, настъпили в местния аграрен режим.[27] До 1701 г. тези земи се смятали хасови владения, управлявани от войводи, когато статутът им бил сменен и те били превърнати в мирийски. Възползувайки се от обстоятелството, че селяните нямали тапии за земите си и че надзорът на централната власт бил понижен, административните власти на Видинския вилает ги превръщали в чифлишки владения. Селяните запазвали само домовете си, малки градини и лозя, докато всичките им имоти в селските землища преминавали в собственост на чифликчиите. Тези селяни оставали да обработват земите, над които вече нямали никакви права. Така възникнали „агаларските“ села или „господарлъците“. По този начин

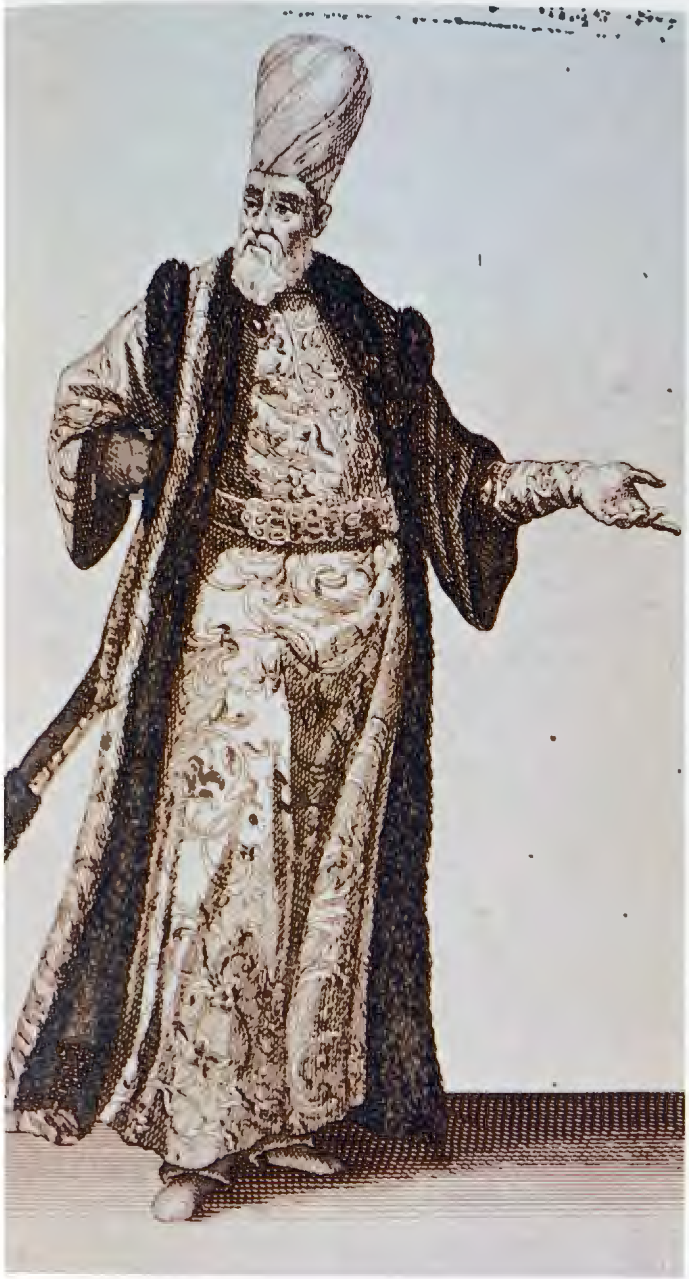

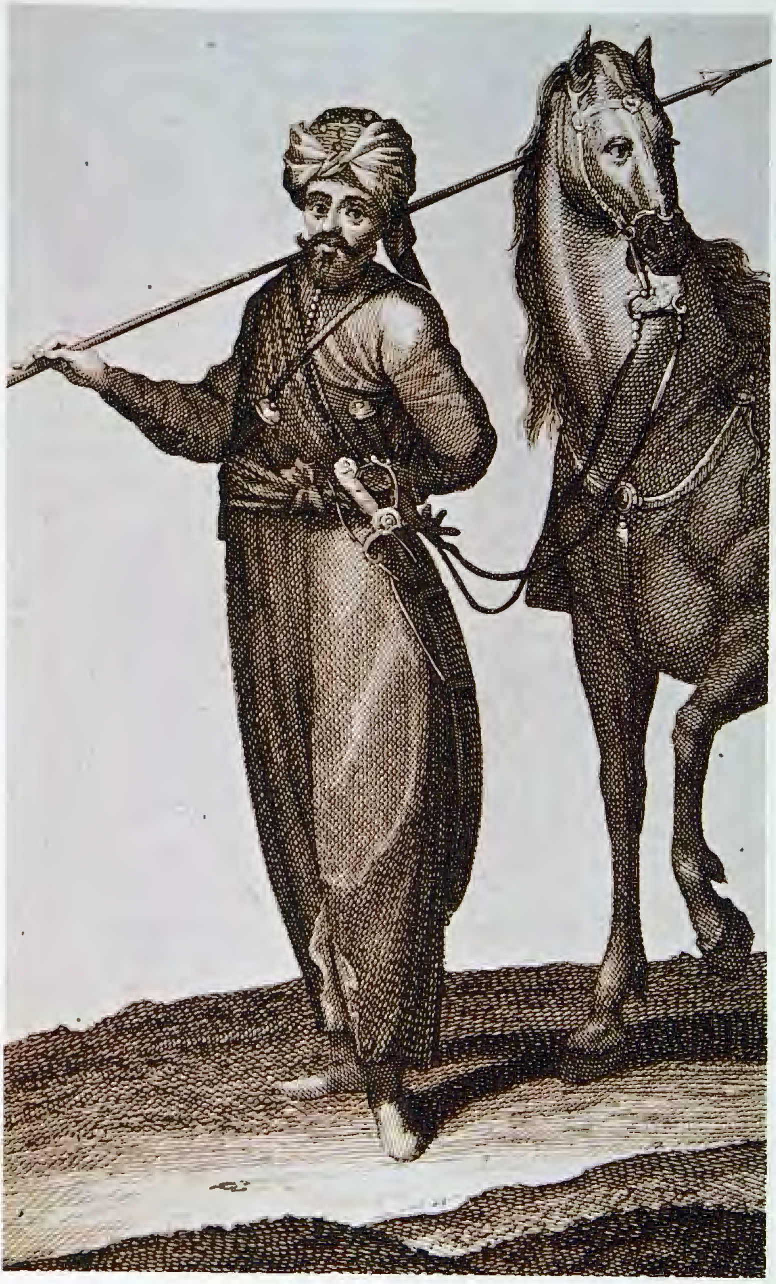

Еничарин ага — гравюра /началото на XVIII в.; по Ферипол/

Спахия — гравюра /началото на XVIII в.; по Ферипол/

земята на много селяни от областите с хасов режим в миналото станала частна собственост на лица, откупили си еничарско звание, търговци, турски чиновници и др. Чифлици възниквали и върху пустеещи земи под формата на малки стопанства около воденици, пчелини и пр., които постепенно и незаконно се разширявали.

Очевидно развитието на частните стопанства с особено интензивни темпове в Северозападна България, Русенско и Софийско било свързано с нарастващата изгода от възможностите да се пласира лесно добивът в големи пристанищни градове, като Видин и Русе, или в средища на гарнизони, каквито били посочените два града и София.

Обособилите се по различни пътища и с различен темп в отделните провинции чифлици се налагали постепенно като нова форма на феодално земевладение с права на пълна частна собственост. Чрез тях практически земята се изтръгвала от ограниченията, установени върху нея по силата на правата на фиска. По този път все по-значителни поземлени площи влизали в свободен търговски оборот. Заедно с това се изменял и характерът на феодалната собственост върху земята — безусловното феодално владение измествало условното, служебно обвързаното /спахилъка/. Така върховното управление все повече изгубвало контрола си над представителите на феодалната аристокрация, все повече се съкращавал и онзи поземлен фонд, върху който се крепели главните му военни рекрути — провинциалното спахийство. Всичко това допринасяло за нарастване на центробежните сили в османското общество. Едновременно с това се откривали и пътища за по-широко развитие на парично-стоковите отношения.

С увеличаване на едрото земевладение намалявал по обем и доходност дребният спахилък. Владенията вече не можели да осигурят дори средства за военна екипировка. Спахиите прибягвали към услугите на лихвари или предварително събирали феодалната рента от раите за една година, за да посрещнат насъщните си нужди.[28] Всичко това намалявало боеспособността на феодалното опълчение. Отклоненията от военната служба вече станали неразрешим проблем за централното управление. Напразно то изпращало заповед след заповед във военно време до местните власти да събират и отправят в поход тимариотите от подведомствените им райони под заплахата, че в противен случай ще бъдат обесени на вратите на домовете им. Мнозина не се явявали, а други бягали от бойното поле. Напразно властта въвела като постоянна практика проверките на действуващите спахии според данните на нарочно съставени за целта регистри — йоклама дефтерлери. Айни Али в своя политически трактат иронично подмята, че по време на походи и при изпълнението на всякакви служебни задължения от 10 ленни владения се явявал един човек. Но по време на прибиране на доходите за един тимар спорели 10 души.[29] През 1664 г. французинът Жан Батист Таверние пише, че когато всички военни били призовани да се съберат, „по-голямата част от тях избягаха в планините и съвсем не искат да се явят. Това така разгневи султана, че той изпрати множество пратеници по всички посоки. Където ги залавяха, ги убиваха."[30]

Еничарският оджак също съществено се променил и изгубил прежната си дисциплинираност. Множество еничари се пръснали из провинциите да търсят по-доходни занятия. Наред с феодалното земевладение те насочили вниманието си и към градската икономика. Към това ги подтиквали големите привилегии, получени в търговската сфера от султан Махмуд I, както и наличието на значителни парични средства, които някои от тях натрупали. В градовете те особено активно се заемали с търговия и лихварство. Съвременници с безпокойство отбелязват, че в оджака нахлули шивачи, бакали и дрогеристи, т.е. занаятчии и търговци.[31] Те пласирали натрупаните капитали главно в

Стопанско развитие и търговски връзки до началото на XVIII в.

●	СТОЛИЦА
○	ГРАД
♁	МАНАСТИР
≍	ПРОХОД
СОФИЯ	ПО-ЗНАЧИТЕЛНО ЗАНАЯТЧИЙСКО И ТЪРГОВСКО СРЕДИЩЕ
	ПО-ГОЛЯМО СРЕДИЩЕ НА:
✱	КОЖАРСТВО И КОЖУХАРСТВО
⊃	ПРОИЗВОДСТВО НА ВЪЛНЕНИ ТЪКАНИ
⚒	РУДАРСТВО
⬓	СОЛОДОБИВ
▬	СТРОИТЕЛНИ ЗАНАЯТИ
⊥	КОРАБОСТРОИТЕЛСТВО
▲	КОЛОНИЯ НА ЧУЖДЕНЦИ-ТЪРГОВЦИ /ДУБРОВНИЧАНИ И ДРУГИ/
ПИРОТ	ПО-ЗНАЧИТЕЛЕН ПАНАИР
⚓	ПРИСТАНИЩЕ-РАЗТОВАРИЩЕ НА ВНОСНИ И ИЗНОСНИ СТОКИ
→	ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ /ВНОС И ИЗНОС/: 1 ВЪЛНА 2 ПАМУК 3 ТЕКСТИЛ 4 ГАЛАНТЕРИЯ 5 ЗЪРНЕНИ ХРАНИ 6 КОЛОНИАЛНИ СТОКИ 7 ВОСЪК 8 КОЖИ
◠	РАЙОН НА ДЪРВОДОБИВ. КАТРАНДЖИЙСТВО И БОРИНАРСТВО
	РАЙОН НА ПРОИЗВОДСТВО НА ИНДУСТРИАЛНИ РАСТЕНИЯ:
◆	ОРИЗ
⊂⊃	ПАШКУЛИ
♀	ПАМУК
↓	ЛЕН И КОНОП
	ТЪРГОВСКИ ПЪТ:
―	СУХОЗЕМЕН
―	МОРСКИ

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 КОТОР—КАТАРО 2 ЦЕТИНЕ
3 ГУРГУСОВЪЦ /КНЯЖЕВАЦ/
4 СВЪРЛИГ 5 БЕЛА ПАЛАНКА
6 ЧИПРОВЕЦ 7 ПРИЩИНА
8 НОВО БЪРДО 9 СКОПИЕ
10 КРАТОВО
11 ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
12 ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/
13 САМОКОВ
14 ЕТРОПОЛЕ 15 ПАНАГЮРИЩЕ
16 ПЕЩЕРА 17 ПЛОВДИВ
18 КАРЛОВО 19 ДРЯНОВО
20 АРБАНАСИ 21 ГАБРОВО
22 ТРЯВНА 23 ТВЪРДИЦА
24 ПРОВАДИЯ 25 ВАРНА
26 АНХИАЛО /ПОМОРИЕ/
27 СОЗОПОЛ
28 ВАСИЛИКО /МИЧУРИН/
29 ВИЗА 30 МАЛГАРА
31 ЧЕРНОМЕН — ЧИРМЕН
32 СТРУМИЦА 33 РАДОВИШ
34 ВАЛОВИЩА /СИДЕРОКАСТРОН/
35 ГОРНО БРОДИ
36 ДОЛНО БРОДИ / ВРОНДУ/
37 ЖЕНСКО — АВРЕТХИСАР
38 ЗЪХНА
39 ЕНИДЖЕ — ВАРДАР /ЯНИЦА/
40 КАЙЛЯРИ /ПТОЛЕМИАС/

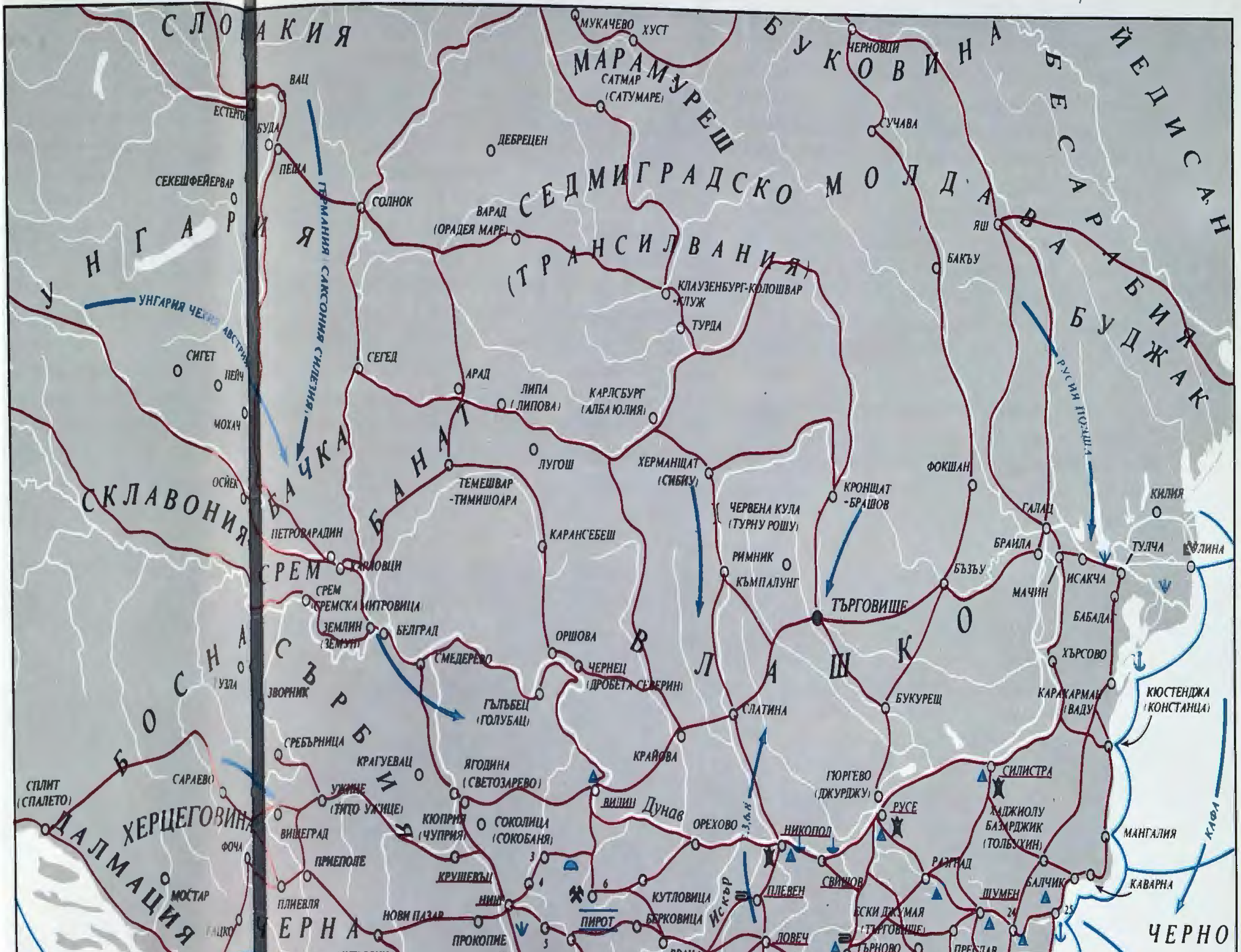
СЛОВАКИЯ
МАРАМУРЕШ
БУКОВИНА
ЙЕДИСАН
БЕСАРАБИЯ
БУДЖАК
УНГАРИЯ
СЕДМИГРАДСКО (ТРАНСИЛВАНИЯ)
МОЛДАВА
БАЧКА
БАНАТ
СКЛАВОНИЯ
СРЕМ
ВЛАШКО
БОСНА
СЪРБИЯ
ХЕРЦЕГОВИНА
ДАЛМАЦИЯ
ЧЕРНА ГОРА
АЛБАНИЯ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
МАЛА АЗИЯ АНАДОЛ
МУКАЧЕВО
ХУСТ
САТМАР (САТУМАРЕ)
ЧЕРНОВЦИ
СУЧАВА
ВАЦ
ЕСТЕРГОМ
БУДА
ПЕЩА
СЕКЕШФЕЙЕРВАР
ДЕБРЕЦЕН
СОЛНОК
ВАРАД (ОРАДЕЯ МАРЕ)
ЯШ
БАКЪУ
КЛАУЗЕНБУРГ-КОЛОШВАР -КЛУЖ
ТУРДА
СЕГЕД
АРАД
ЛИПА (ЛИПОВА)
КАРЛСБУРГ (АЛБА ЮЛИЯ)
СИГЕТ
ПЕЙЧ
МОХАЧ
ЛУГОШ
ТЕМЕШВАР -ТИМИШОАРА
ХЕРМАНЩАТ (СИБИУ)
КРОНЩАТ -БРАШОВ
ФОКШАН
ГАЛАЦ
КИЛИЯ
ОСИЕК
ПЕТРОВАРАДИН
КАРЛОВЦИ
КАРАНСЕБЕШ
ЧЕРВЕНА КУЛА (ТУРНУ РОШУ)
РИМНИК
КЪМПАЛУНГ
ТЪРГОВИЩЕ
БРАИЛА
БЪЗЪУ
ИСАКЧА
ТУЛЧА
СУЛИНА
МАЧИН
БАБАДАГ
ХЪРСОВО
СРЕМ СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ЗЕМЛИН (ЗЕМУН)
БЕЛГРАД
СМЕДЕРЕВО
ОРШОВА
ЧЕРНЕЦ (ДРОБЕТА-СЕВЕРИН)
ГЪЛЪБЕЦ (ГОЛУБАЦ)
УЗЛА
ЗВОРНИК
СЛАТИНА
БУКУРЕЩ
КАРАХАРМАН (ВАДУ)
КЮСТЕНДЖА (КОНСТАНЦА)
СРЕБЪРНИЦА
КРАГУЕВАЦ
ЯГОДИНА (СВЕТОЗАРЕВО)
КРАЙОВА
ГЮРГЕВО (ДЖУРДЖУ)
СИЛИСТРА
СПЛИТ (СПАЛЕТО)
САРАЕВО
УЖИЦЕ (ТИТО УЖИЦЕ)
КЮПРИЯ (ЧУПРИЯ)
СОКОЛИЦА (СОКОБАНЯ)
ВИДИН
Дунав
ОРЕХОВО
НИКОПОЛ
РУСЕ
ХАДЖИОЛУ БАЗАРДЖИК (ТОЛБУХИН)
МАНГАЛИЯ
ФОЧА
ВИШЕГРАД
ПРИЕПОЛЕ
КРУШЕВАЦ
МОСТАР
ГАЦКО
ПЛИЕВЛЯ
НОВИ ПАЗАР
НИШ
ПИРОТ
КУТЛОВИЦА
БЕРКОВИЦА
ИСКЪР
ПЛЕВЕН
СВИЩОВ
РАЗГРАД
ШУМЕН
БАЛЧИК
КАВАРНА
КАФА
ПРОКОПИЕ (ПРОКУПЛЕ)
ЛЕСКОВЕЦ
ВРАЦА
ТЕТЕВЕН
ЛОВЕЧ
ЕСКИ ДЖУМАЯ (ТЪРГОВИЩЕ)
ТЪРНОВО
ПРЕСЛАВ
МИТРОВИЦА (КОСОВСКА МИТРОВИЦА)
ВЪЛЧИТРЪН (ВУЧИТРН)
БРЕЗНИК
СОФИЯ
ТРОЯН
ЕЛЕНА
КОТЕЛ
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ (НЕСЕБЪР)
ДУБРОВНИК -РАГУЗА
ПЕЧ
ПОДГОРИЦА (ТИТОГРАД)
ТРЪН
РАДОМИР
ЗЛАТИЦА
СОПОТ
КАЗАНЛЪК
КАРНОБАТ
СЛИВЕН
ВРАНЯ
КАЛОФЕР
СТАРА ЗАГОРА
ЯМБОЛ
БУРГАС
ЛИПЛЯН
ИХТИМАН
КЮСТЕНДИЛ
БУДВА
ШКОДРА (ШКОДЕР)
ПРИЗРЕН
КУМАНОВО
ПАЗАРДЖИК
ЧИРПАН
КЪЗЪЛАГАЧ (ЕЛХОВО)
СИНОП ТРАПЕЗУНД САМСУН
КРИВА ПАЛАНКА
БАР -АНТИВАРИ
ДАНИ
ТЕТОВО
КОЧАНЕ
БАНСКО
СТАНИМАКА (АСЕНОВГРАД)
МУСТАФАПАША (СВИЛЕНГРАД)
МАЛЪК САМОКОВ
АХТОПОЛ
ВЕНЕЦИЯ АНКОНА ФЛОРЕНЦИЯ
АЛЕСИО -ЛЕЖ
КРУЯ
ВЕЛЕС
ЩИП
ДОЛЕНЕ
МЕЛНИК
НЕВРОКОП (ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ)
РАЙКОВО
ЖЕРНОВО (КЪРДЖАЛИ)
ОДРИН -ЕДИРНЕ
ЛОЗЕНГРАД
УЛЦИН -ДУЛЧИНО
ДЕБЪР
КИЧЕВО
ПРИЛЕП
ПЕТРИЧ
УСТОВО
ДИМОТИКА
БАБАЕСКИ
МИДИЯ
ДЕРКОС
ДУРАЦО -ДРАЧ (ДУРЪСИ)
ЕЛБАСАН
СТРУГА
ОХРИД
БИТОЛЯ
ДРАМА
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА
УЗУНКЮПРЮ
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ЧОРЛУ
РОДОСТО (ТЕКИРДАГ)
ЕРЕГЛИ
СИЛИВРИЯ
ЦАРИГРАД -ИСТАНБУЛ
ВОДЕН (ЕДЕСА)
Вардар
СЯР
ЛЕРИН (ФЛОРИНА)
КАВАЛА
ЙЕНИДЖЕ ГАНИСЕЯ
ФЕРЕ
ИПСАЛА
КЕШАН
ЕНОС
БЕРАТ
СОЛУН -САЛОНИКА
АВЛОН -ВАЛОНА
КОРИЦА (КОРЧА)
КОСТУР (КАСТОРИЯ)
БЕР (ВЕРЕЯ)
СИДЕРОКАПСА
ГАЛИПОЛИ (ГЕЛИБОЛ)
АРГИРОКАСТРО (ГИРОКАСТРА)
КОЖАНЕ
СЕРВИЯ
БРУСА (БУРСА)
УНГАРИЯ ЧЕХИЯ АВСТРИЯ
ГЕРМАНИЯ САКСОНИЯ СИЛЕЗИЯ
РУСИЯ ПОЛША
ФРАНЦИЯ АНГЛИЯ 1,2,5,7,8
ИТАЛИАНСКИ ГРАДОВЕ -РЕПУБЛИКИ 1,2,5,7,8
3,4,6
3,4,6
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

покупка на недвижимо градско имущество или в селското стопанство. Въпреки че някои от тях участвували в първоначалното натрупване на капитали, еничарите, както и останалите носители на търговско-лихварския капитал от господстващата народност оставали настрана от общото развитие на производителните сили.

При настъпилото разложение във феодалното опълчение, при наличието на една ненадеждна платена армия, която се превръщала все повече в метежна сбирщина, където еничарският корпус държал челно място по корупция и разложение, империята все по-трудно поддържала завоевателната си политика на три континента.

През XVII в. разстройването на османския административен апарат продължавало да се задълбочава. Този процес се изявил във всички османски провинции, в това число и в българските земи. Държавните служби се давали все по-често на откуп. „Турците купуват службите си твърде скъпо — бележи един чужд наблюдател — не по цената и стойността на всяка длъжност, но чрез подкупи и подаръци, които трябва да правят, за да се доберат до нея.“[32]

Чиновниците започнали да препродават или да дават на откуп службите си, за да се обогатяват и да се отърват от неприятни задължения. Това обстоятелство се отразило отрицателно върху административното управление. Настървени за натрупване на печалби, подкупни и покварени, османските чиновници във всички области на администрацията гледали на службата си като на източник на власт и лесно забогатяване. Придворният поет Вейси признава, че висшите държавни служители били покварени насилници. Във всички среди съществувало убеждението, че „рибата се

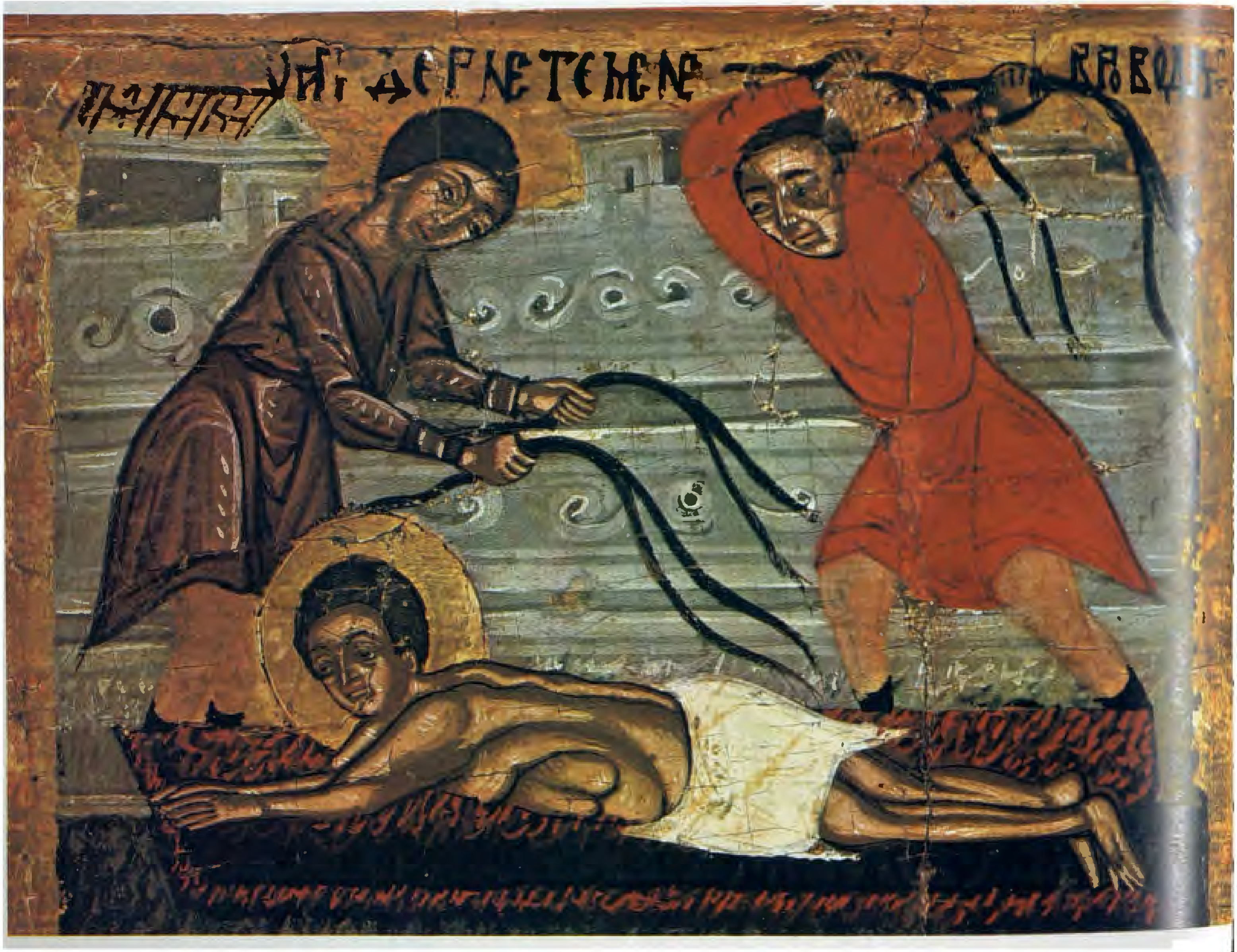

вмирисва откъм главата“[33]. Всеизвестно било, че тази иносказателна мисъл на Вейси жигосва направо върховното управление и неговите висшестоящи служители.

Османското съдопроизводство продължавало да упада при условията на шируща се подкупност и религиозно-народностна дискриминация на немюсюлманите. „В империята се търпят невъобразими оскърбления. Всички, които раздават правосъдие – съобщава един чужденец, – избират грижливо случаи да правят това, за да ограбят чужд имот. Когато не се извършва нито кражба, нито убийство в обсега на тяхното ведомство..., те знаят добре да предположат такова нещо. Нареждат да се пролее кръв в махалата, имат си назначени крадци или пък карат да се разбие вратата на някой дюкян, изискват обезщетение за кръвта 40 000 акчета да им ги плати махалата, като налагат с тояги по ходилата най-бедните или пък ги затварят. Те постъпват така и при кражба, като заставят жителите да им докарат крадеца, нещо невъзможно, защото той е човек на съдията, или пък ги осъждат на големи глоби. Понеже тези глоби не са определени, както и кръвнината, тези нещастници /набедените/ могат да се отърват само с пари повече или по-малко според възможностите им. Лъжесвидетелите, които са много обичайни в империята, причиняват голям безпорядък. Има ги за всяка работа и на всякаква цена. Те си имат агенти или заклети преводачи, които присъстват на съдебното заседание и не пропускат да предложат свидетели.“[34] Това били в същност наети лъжесвидетели, които превръщали срещу пари неправдата в правда и истината в лъжа.

Още по-страшни порядки в съдопроизводството рисува и друг чужд наблюдател. „Нима не е известно – пише той, – че правосъдието се продава на публичен търг, че спорещите страни спазаряват присъдата, че най-добра е винаги каузата на онзи, който дава повече или знае да прави по-приятни подаръци.“[35]

Поради тези и десетки други порочни порядки в османското съдопроизводство един съвременник е произнесъл безпощадната оценка: „Правосъдието на мюсюлманите – казва той – е достигнало такава крайна несправедливост, че ако дяволите биха били поставени с пълно разрешение да се ползуват, както искат, от властта и както намерят за добре, вярвам, че и те биха се срамували да вършат това, което правят турците.“[36]

Разложение и упадък обхванали всички учреждения на империята. „Продажността на военните чинове, опустошението на областите..., липсата на упражнения във войсковите части, слабото възнаграждение за добрите дела и големият брой безполезни гърла са такова злоупотребление, че се състезават за отслабването на монархията“ – оценява един западен източник всеобщото разложение на империята.[37] „С една дума – обобщава картината на разрастващото се разтление един чужд пътешественик от XVII в., Пол Рико, – това е управление, в което няма нищо почтено, нищо справедливо, нищо похвално и в което не намираме нито подчинение, нито единство, нито вярност.“[38]

Значителното развитие на парично-стоковите отношения в имперската икономика и постепенното забогатяване на едрите феодали от края на XVI в. нататък улеснили развитието на процеси, които подкопали безвъзвратно и непоправимо устоите на спахийството. За това допринесъл безспорно нарастващият стопански, военен и политически натиск на бързо развиващите се европейски капиталистически държави.

С проникването на търговско-лихварския капитал в сферата на спахийската система настъпили съществени промени в състава и поведението на османската управляваща класа, които имали пряко отражение върху положението, върху съдбата на българския народ през този период. Обособявала се нова категория поземлени господари с нарастваща независимост спрямо централната власт. Те се очертавали като самостоятелни феодали в своите домени. В редовете им се влели и появилите се още от втората половина на XVI в. и нарастващи по брой чифликчии. Тяхната опора били нов тип феодални имения, необвързани със задължения към централното управление, но приспособяващи се към нуждите на все по-оживяващия се пазар. При все че в чифлиците на места се породили наченки на капиталистическа експлоатация, доминирал все още феодалният начин на производство. Едрото феодално земевладение с увеличаващ се имунитет изместило някогашните служебни ленове.

И новообособилите се феодали, и старите господари на мюлкове и вакъфи все повече затруднявали върховната власт. Те подронвали основите на централизираната система, върху която се крепяла в миналото военната и политическата мощ на османците.

Процесът на децентрализация се съпътствувал и с увеличаване самостоятелността на провинциалното управление, в което придобивали все

Детайл от иконата „Св. Георги“ от Велико Търново /1684/. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

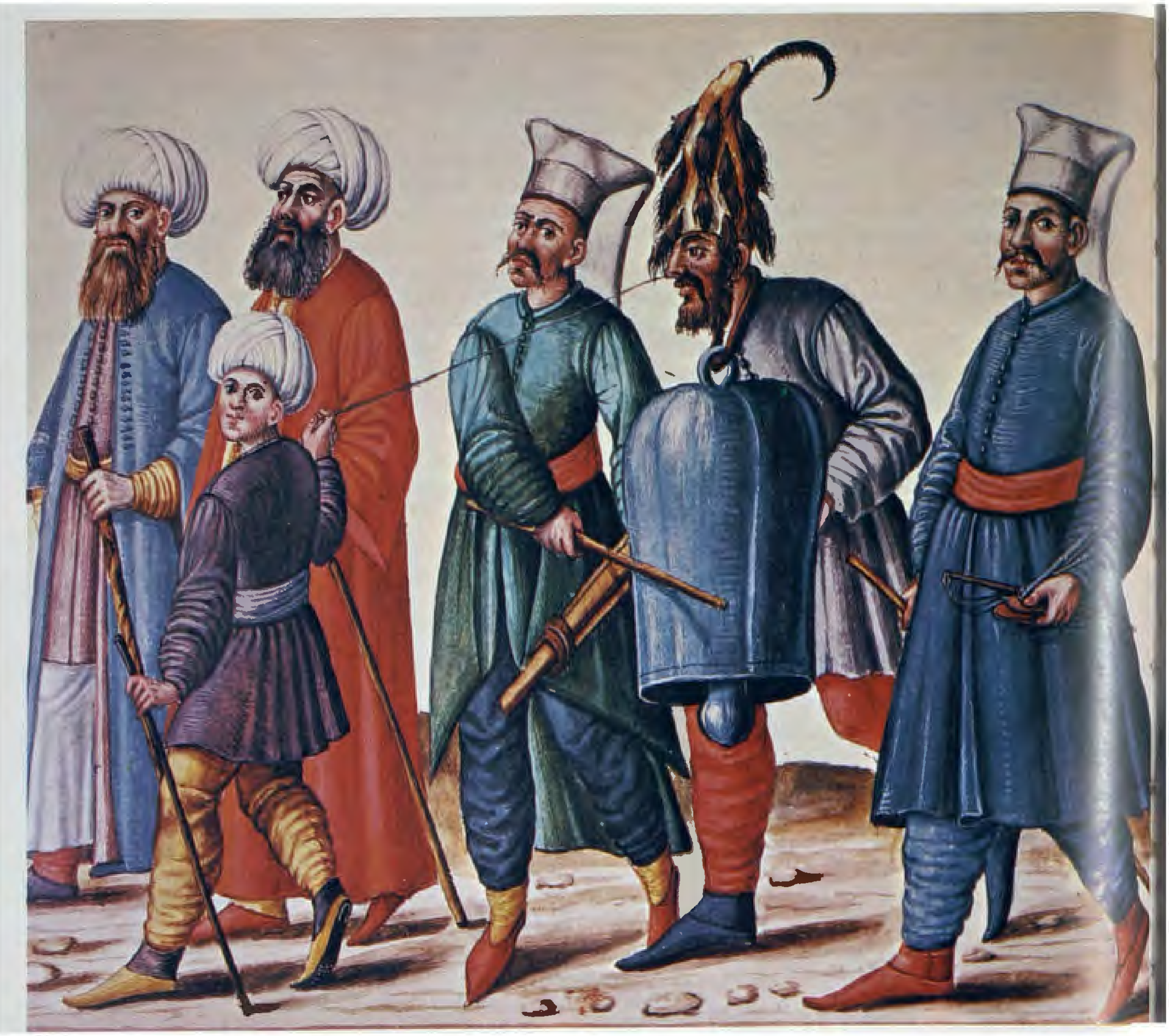

Наказание на нечестен търговец – рисунка от Х. Бек /1586/. Австрийска национална библиотека – Виена

по-голямо значение местни първенци – т.нар. аяни. До средата на XVII в. приблизително те не играели особена роля, това били по-влиятелни и по-заможни местни феодали, еничари, а дори и чифликчии, като отначало доброволно, по собствено желание, оказвали съдействие на властите или посредничели между тях и населението. Понякога ги викали в кадийските съдилища да дадат мнение или да бъдат свидетели по известни дела. През втората половина на XVII в. аяните тясно се обвързали с управлението на провинциите. Върховната власт, която срещала все по-големи затруднения поради нарастващата децентрализация, съзряла изгодата от тези помощници и препоръчвала на кадиите да се опират на тях при разхвърлянето на данъците върху населението. Считало се, че те са най-осведомени относно възможностите и начините на събиране на един или друг данък при конкретните условия. Постепенно участието на аяните станало необходимост за местното управление и се утвърдили като почетни органи, избирани от населението, и то най-вече от местните мюсюлмани, за да следят за изпълнение на задачите, поставени от централната власт, и я осведомявали за отношението на раята.[39]

В провинциалното управление подчертано нараснало влиянието на живеещите в градовете еничари. Привилегированото им положение, както и значителните богатства, които някои от тях натрупали, осигурявали лесния им достъп до административния апарат. Местните еничарски офицери били част от управляващата върхушка по места. Заели изгодни позиции в стопанския живот и управление в българските земи, еничарите не само се наредили между ръководните представители на властта, но често налагали волята си и доминирали над останалите първенци.

3.

Засилване на феодалната експлоатация и на асимилаторската политика

ЗАСИЛЕН НАТИСК НА ФЕОДАЛИТЕ. Разложението на военно-феодалната система и на държавния апарат, съпровождано с поражения и неуспехи на армията, както и отражението на революцията на цените върху османската икономика предизвикали рязко нарастване на експлоатацията на производителното население.

Поземлените владетели непрекъснато търсели пътища за увеличение на фиксираната от държавата „закована" феодална рента. Умножили се опитите за превръщане на някои от основните натурални данъци, като десятъка, в парични. За поедрите представители на поземлената аристокрация /особено санджакбейовете, бейлербейовете и пр./, които живеели в градовете, често пъти далеч от подвластните им села, събирането на десятъка в натура било допълнително усложнение. Пренасянето на селскостопанските продукти било трудно, изисквало време, през което те можели да се развалят или да се разпилеят по пътя. Паричната форма на десятъка била по-изгодна. Поради това въпреки общото поскъпване на хранителните продукти в резултат на настъпилата в края на XVI в. икономическа криза феодалите се стремели да получат паричния еквивалент на десятъка, вместо да го продават сами в натурална форма и да спекулират с това.

При тази неузаконена промяна във формата на данъка едрите поземлени владетели или техните служители изисквали от раите парични суми като десятък въз основа на произволно определена стойност на облагаемия поземлен добив – двойно по-голяма от пазарната му цена. За повсеместния характер на тези прояви през последните десетилетия на XVI в. говори обстоятелството, че още в началото на XVII в. те били забранявани с официални разпоредби. В Охридското кануннаме от 1613 г. се отбелязва, че хората на санджакбейовете, субашите, спахиите, бойците от крепостните гарнизони и всякакви тимариоти не събирали житото и ширата си в натура, а ги оставяли у раята, като изисквали паричен десятък с по-висока стойност, определена за десятъчните храни. Изрично се забранявала тази практика, защото „раята е прекомерно изтормозена и измъчена"[40]. За да наложат паричната форма на десятъка, мнозина поземлени господари прибягвали към други беззакония. Те отказвали да се явят, изчислят и приемат десятъка в определеното време. Заставяли селяните да държат добива си неприбран и изложен на природни стихии и на разваляне. Разширяващите се размери на тази практика предизвикали не една върховна заповед от типа на т.нар. адалетнаме /т.е. заповеди за възстановяване на справедливостта/. В една от тях се съобщава, че спахиите не само не се явявали в определеното време, за да приберат десятъка си, но и изисквали паричния му еквивалент, изчислявайки стойността на продуктите по-високо от пазарната им цена. Те безпокоели раята и с друго. В случаите, когато тимарите били съдружнически, всеки от съвладелцитеспахии, които изисквали десятъка в пари, се явявал поотделно из подвластните села и предявявал претенции за по-голям дял. Тези домогвания увеличавали също размера на десятъка в ущърб на раята. Някъде опитите за изкористяване при десятъчно облагане приемали по-различна форма. Спахии или други поземлени господари сами или посредством свои комисионери изчислявали десятъка върху овлажнения по едни или други причини добив и идвали да го съберат в същото количество, когато той е бил изсъхнал.[41] Така печелели от онази разлика в теглото, която се получавала между влажния и сухия поземлен добив.

От втората половина на XVI в. нататък се забелязва определена тенденция на все по-чести посегателства на феодалните владетели върху приходи, които по закон не им се полагали. Твърде показателни за това са например данните на един документ от XVI в. Раи от едно пловдивско село отишли да се оплачат чак в султанския двор от местния спахия. Те заявили, че обработват землището на това село и както му е редът, плащали на своя господар полагаемите му се данъци и десятъка. Той обаче започнал да им изисква пасищна такса за добитъка. В султанската заповед, издадена по този повод, се отбелязва, че тази такса плащали само лица, дошли отвън с добитъка си в известен спахилък и незачислени като негова рая, т.е. лица, които не се занимавали със земеделие и не плащали другите данъци за феодала.[42] Случаят не бил единствен.[43]

Нарасналите фискални домогвания разкрива и документ от 1595 г., според който владелец на зиамет в Скопски санджак събирал по два пъти годишно полагаемия му се доход. Така той разорявал подвластните му селища.[44] Раята на софийското село Драгостинци била принуждавана от местния спахия да плаща по-големи от законните данъци.[45]

Опитите на поземлените господари да събират повече от узаконените данъци понякога били улеснени от известни особености, установени от векове в статута на раята. Така според ранното аграрно законодателство зависимото население, което обработвало земи, числящи се към два различни домена, следвало да плаща два десятъка — и на своя господар, и на онзи, в чието землище използувало допълнително обработваеми площи /сахиб-и арз/.[46] Този именно ред искал да изкористи спахията на прилепското село Канатларци по данни от 1633 г. Неговата рая, която обработвала земя и в друго феодално владение, след като платяла на тамошния спахия десятъка и саларието върху получения там добив, имала обичай да го докарва в своето село, за да овършее при по-голямо удобство. Тимариотът на Канатларци се възползувал от правата си на господар на раята /сахиб-и райет/ и изисквал от селяните десятък и саларие именно от този добив, докаран от другото село и вече веднъж обложен по закон от тамошния спахия.[47] По този начин раите също били обременявани.

Едрите служебни феодали били още по-безогледни в стремежа си да увеличават незаконно феодалната рента. В една заповед от 1609 г. с неодобрение се споменава, че румелийският бейлербей и санджакбейовете излизали често с конните си дружини на обиколка из подведомствените им райони от користни подбуди, търсели привидно легални поводи, за да събират от населението повече от определените за такива поводи налози и такси. Например в селище, в което било извършено престъпление, те се явявали на мястото с претенцията, че събирането на глобата за престъпление или кръвнина /такса, вземана от населението в района, където било извършено престъпление, без да се открие извършителят/ било тяхно право. Разполагали се в селото дни наред, затваряли и оковавали във вериги жителите, за да изнудват по няколко стотин алтъна /жълтици/ и грошове. А войводите, на които те предоставяли често доходите от владенията си, взети на откуп, си позволявали да нарушават по-големия имунитет на т.нар. „свободни“ домени — хасове, вакъфи, мюлкове и др., като изисквали от раята насила коне, катъри, пари и хранителни продукти.

Върховната власт по принцип забранявала безразборното и незаконно прибиране на глобите за престъпления от страна на едрите феодали. Тя напомняла установения за случая законен ред, за да не се разорява главната податна сила в империята — населението.[48] Разбира се, подобни прояви се осъществявали по пътя на насилието и били облагоприятствувани от условията на увеличения произвол, характерни за периода на задълбочаващата се децентрализация и поквара на всички държавни институции.

Най-едрите служебни феодали — бейлербейовете и санджакбейовете — използували правата си на върховни органи във военно-административното устройство на провинциите, за да наложат на раята произволни данъци и тегоби в своя полза. Тези домогвания се засилили поради обстоятелството, че нарастващата народна съпротива станала причина местните управници да подсилят военно-полицейското си обкръжение и охрана, която вече финансово затруднената върховна власт не могла да им осигури. Най-често фискалните нововъведения на тези едри служебни феодали се налагали под формата на произволни вземания по време на обиколки, извършвани уж по служебни поводи от санджакбейовете, бейлербейовете и личното им обкръжение в подвластните им райони.

За зачестилите грабителски обиколки говори Мустафа Селяники: „Бейлербейовете и бейовете... по три пъти месечно извършват нашествия върху поданиците на държавата и вземат най-малко 70–80 акчета „приветствени“ пари /селямлик/.“[49] Всяка подобна служебна обиколка била съпроводена не само с натрапено „гостуване“ по къщите на раята, безплатно хранене на хора и добитък, но и с налагане на незаконни такси в натура или в пари. Тези такси носили различни наименования: селямлик, селямие или поклон акчеси /такса за приветстване на дошлия властник/, тешрифие — един вид приношение по случай посещението на такъв властник, юджрети кудум /такса за пристигането му/, нал беха — нещо като обезщетение за подковите, които османските управници изхабявали за конете си, кафтан беха — за скъпите дрехи на тези управници, дишхак — за изхабяване на зъбите, когато управниците се угощавали на раятска трапеза, и пр.[50]

Под общото наименование салгун или салма мнозина едри служебни феодали събирали от вся-

Сватбата в Кана – икона от Несебър/XVI–XVIIв./.Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

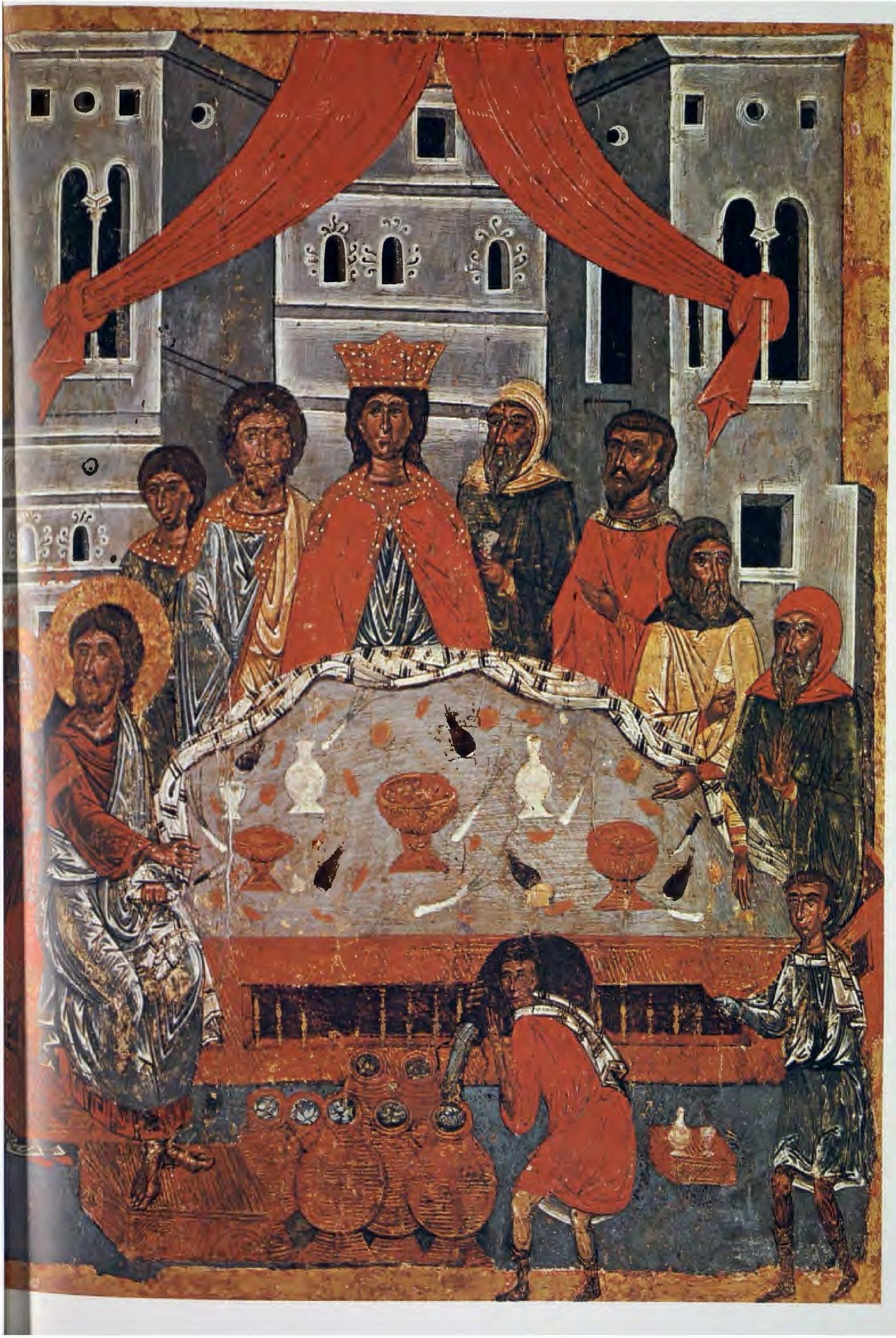

ко домакинство известно количество зърнени храни, други провизии или паричната им равностойност.[51]

През втората половина на XVI в. тази практика, изглежда, придобила значителни размери, защото върховната власт се видяла принудена да я забрани чрез законодателни разпоредби. В канунnаметата на Видин и Никопол, които датират от това време, изрично се забранявало обикалящите из селата османски поземлени господари или техните служители да искат от раята безплатно храни, фураж и пр. и да им налагат салгун. Кадиите били задължени да следят за спазването на тези ограничения.[52]

При условията на разрастващия се произвол обаче и разлагащите се институции тези законодателни възбрани оставали на книга. Посочените фискални нововъведения, които били само прикритие на бруталния грабеж, извършван по всяко време от османските властници, започнали все поредовно да се изискват от натовареното и без това с други данъци население.

Натрапнически гостувания по къщите на раята извършвали не само бейлербейовете и санджакбейовете, а и по-обикновени служебни феодали или техните пълномощници – субаши и забити. Мустафа Селяники отбелязва, че субашите ежемесечно се надпреварвали в такива начинания.[53]

Отначало върховната власт отказвала да узакони всички тези произволни вземания и тегоби, за да не докара до разорение данъкоплатците си и да предизвика вътрешни смутове. Въпреки това нищо не се променило.

Фискалният произвол успял да наложи и узакони посочените данъци и такси, които върховната власт се въздържала да въведе, но нямала сили и да им се противопостави. Тези данъци и такси се споменават вече в източниците като влязла в официалната фискална система категория под името „шака".[54] Населението обаче продължавало да ги смята за незаконни и се противяло на налагането им. Така например раята от три села в нахия Егрибуджак се оплакала през 1667 г., че била облагана с незаконни такси под името поклон, кул, тезкере-акчеси, юджрет-и кудум и пр.[55] Властта запретявала събирането им в случаите, когато то ставало без нейна разпоредба и поради това, че раята била натоварена официално със заменилата ги група такси, наречена „шака". През 1697 г. било заповядано на солунския кадия да забрани произволите на мир-и мирани /т.е. бейлербейове или валии/, алайбейове и др., които насилвали жителите на солунското село Висока да им плащат кафтан беха и др. без султанско разпореждане. В заповедта било добавено, че това село страдало и от посещенията на лица, които тиранизирали селяните, представяйки се, че са от обкръжението на пашата, че са отряд, идещ от страна на мютеселима, искали безплатно да ги угощават, грабели храни.[56]

По-късно, когато централната власт въвела налозите имдад-и хазерие и имдад-и сеферие, за да ограничи практиката на събиране произволните такси от групата „шака", разоряваща раята, те продължавали непрекъснато да се изискват под различни предлози. В заповед от 1718 г. на редица длъжностни лица и представители на господстващата класа в провинциите се напомняло, че везири, бейлербейове, мютеселими и сердари притеснявали раята, като изисквали от нея отменените по-рано кафтан беха, незаконни глоби за престъпления и заедно с това имдад-и сеферие.[57] Подновяването на подобни заповеди и наредби показва до каква степен се разраснал произволът при данъчното облагане.

Към началото на XVIII в. в резултат на повишената роля и значение на местното управление се появили и допълнителни фискални тежести за раята – т.нар. „вилаетски" разноски. Те се разхвърляли върху раята съобразно с определените за нея данъчни дялове /ханета/.[58]

От края на XVI в. нататък данъчните тежести на някои селища нараснали и поради постоянните спорове между многобройните служебни владетели, които по незаконен начин се сдобили с документи за владение на един и същ спахилък. Имало случаи по двама или трима такива претенденти, докато били в спор помежду си, да събират неколкократно данъците от населението.

Стремежът към увеличаване на приходите от феодалната рента предизвикал остри съперничества и борба за подялбата и между отделните представители на поземлената аристокрация или между тях и държавата. Все по-често някои спахии забранявали на селяните да изплащат отделни данъци към държавата, за да запазят податните им сили и ги използуват за свои интереси. Така действували през 1592 г. например някои спахии в Кюстендилско. Когато пристигал чиновникът по събиране на джизието, те заплашвали населението, че ще го накажат жестоко, ако издължи на държавата този данък.[59] Случаят не бил единичен. Според данни от Битолска каза субашите на тимариотите, които били на война, пречели на джизиедарите да събират данък от раята съобразно с данните, записани в джизие-регистрите.[60] По други сведения пък еничарите и местните спахии незаконно прибирали приходите от пазарните такси на панаира в Долене, Петричко, зачислени като вакъфски доходи.[61]

Алчни за бързо забогатяване, непокорни при нарежданията на върховната власт, османските служебни феодали не само се стремели да повишат нормата на експлоатация по един или друг начин. Често пъти те буквално се впускали да безчинстват и всявали ужас сред раята с издевателствата си.

Фискалният натиск и произвол естествено бил по-голям по селата, отколкото в градовете, където населението можело да потърси съдействие от местните органи на централната власт. Тези различия във феодалното угнетение на селската и градската рая забелязал още през 70-те години на XVI в. Ст. Герлах. По неговите сведения обстоятелството, че владетелите на едри домени събирали доходите си посредством свои органи – войводите, – откривало възможности за големи произволи от тяхна страна. Покрай това, което се полагало за господарите, те вземали и за себе си незаконна връхнина и разорявали селата. По същия начин постъпвали и откупчиците. „Хората в големите градове, които са подчинени непосредствено на султана – бележи Ст. Герлах, – са най-добре – даваш определеното, а след това си свободен. Ако някой им причини зло, имат си съдии. Те обаче така често присъждат в ущърб на християните, че господ да им е на помощ. Но въпреки това в градовете са хиляди пъти по-добре, отколкото по селата.“[62]

УТЕЖНЯВАНЕ НА ДЪРЖАВНИТЕ ДАНЪЦИ И ПОВИННОСТИ. Непреодолимите финансови затруднения на върховната власт и военните ѝ нужди причинявали значително повишение на държавните данъци. Според Кучибей Гюмюрджински през 1582 г. раята била длъжна да дава данък върху овцете в размер по едно акче на две глави, а в началото на XVII в. за всяка глава по седем-осем акчета.[63] Джизието променило размера си. Павел Джорджич изтъква това повишение като една от причините, допринесли за засилването на народната съпротива в навечерието на Първото търновско въстание. По негови сведения в 1594 г. от 60 то станало по 400–500 акчета на човек.[64] Разширен бил и обсегът на лицата, от които се изисквало джизие. Тази промяна засегнала найнапред категории от население със специални задължения, които преди се ползували с известни облекчения. Постепенно те били почти напълно приравнени с останалата рая и в това отношение.[65] Нещо повече, като компенсация за освобождаването им от извънредни данъци джизието от тях било събирано с повишен размер.

Към значително утежняване на данъчното бреме водела и въведената през 1691 г. нова система за събиране на данъка. Тя имала за цел да увеличи паричните постъпления в държавната хазна чрез по-пълно обхващане на данъкоплатците. Сега джизие плащали не домакинства, а поотделно всички пълнолетни мъже-немюсюлмани, разпределени в три категории съобразно с имущественото им положение /бедни, средни, заможни/. Държавната власт обикновено предварително фиксирала по официален път съотношението между трите категории, съобразявайки се с интересите на фиска, а не с реалните възможности на данъкоплатците.

Злоупотребите и насилията на регистратори и събирачи на джизие, на кадии и откупчици се превърнали през XVII и XVIII в. в обикновено явление. Данъкът бил събиран в по-големи размери от предвидените в официалните разпореждания. Независимо от забраната на шериата били облагани деца и старци, тежко болни и неработоспособни. Неправилно се разпределяли данъкоплатците на категории, като от бедните изисквали данък в размера, предвиден за средноимотните, а от тях пък – за категорията на богатите. Заедно с джизието незаконно били събирани всевъзможни такси. Не били рядкост случаите и на двукратно облагане на едни и същи лица. От данъчните списъци не били заличавани имената на умрелите, приелите исляма и променилите местожителството си и техният неизплатен данъчен дял се разпределял между останалата рая. В много български селища и области се прибягвало до принудително събиране на джизието.

Фискалният натиск на централното управление се разгърнал особено чрез системата на т.нар. „извънредни данъци“ /авариз-и дивание ве текялиф-и йорфие/.[66] Въведени отначало като еднократни задължения, събирани на големи интервали от време или при определени поводи, те станали ежегодни, умножили се по вид и нараснали по размери. От 40 акчета на хане аваризът достигнал до 325, данъкът нузул се покачил от 30 на 60 акчета. Разбира се, реалното покачване на тези и други държавни данъци не било толкова голямо, като се има пред вид катастрофалното обезценяване на монетите в империята, предизвикано от настъпилите в края на XVI в. сътресения в средиземноморската икономическа конюнктура, отглас от революцията на цените в Европа. При все това то било твърде чувствително, за да предизвика печалната констатация на съвременника: „В провинциите на държавата извънредните данъци доведоха раята до това, че ѝ дотегна и този свят, и всичко, което се намира в него.“[67]

Системата на облагане с извънредни данъци откривала възможности за обременяване на населението при променените вече условия. Войните, засилената експлоатация и произволите допринесли за честите изселвания и бягства на селяните от селищата, към които ги била зачислила фискалната регистрация. Понеже финансовото управление не било в състояние да проследи и отрази в регистрите си тези изселвания, събирачите на извънредни данъци ги изисквали от останалите жители в пълен размер, без да се държи сметка за междувременното намаляване на броя им поради бягство, болести, епидемии и пр.

При тази система на облагане, която не държала сметка за засилващо се движение на населението, върховната власт понасяла немалки загуби. Чиновниците събирали данъците по сведенията на официалните регистри, не знаели за новоизникналите населени места или за придошли нови жители. Част от податната рая оставала необхваната от фискалния апарат. За да се преодолеят тези трудности, които накърнявали интересите на хазната, през XVII в. събирането на данъците било променено.

Определянето и разхвърлянето на авариз-ханетата започнали да се извършват на място с участието на кадийския съд — на вилаетски аяни, на представители на властта и на раята. И при новия порядък обаче властта не се съобразявала с реалния брой на данъкоплатците. Напротив, ханетата на избягалите раи /гирихте/ и сега се стоварвали върху цялото налично население в дадено селище. При такъв ред на разпределение на авариз-ханетата възможностите за произволното им определяне и увеличаване по преценка на местните властници, особено на вилаетските аяни, нараснали. Затова от последните десетилетия на XVII в. зачестили оплакванията на населението от несправедливото данъчно разхвърляне.

През втората половина на XVI в. произволите при събирането на извънредните данъци били ежедневие. Вътрешният хаос улеснявал властниците и всевъзможни случайни лица в попълзновенията им да събират неколкократно едни и същи данъци. Постоянните и изтощителни войни през XVII в. принудили централната власт да зачести и увеличи принудителните изкупувания на храни и припаси. В пълна безизходица изпадало населението, когато се наложели доставки, след като вече всички храни били изразходвани за изхранване на преминаващата в поход армия. Според документ от втората половина на XVII в. раята в Софийско и Пиротско била натоварена да изпече грамадни количества пексимет /сухари/. Наскоро обаче преминаващи войски прекарали в София няколко месеца и населението ги продоволствувало, поради което изразходвало всичките си запаси. То не било в състояние да издължи искания пексимет. Държавата обаче нито отменила, нито намалила това тежко задължение.

Много често под законно прикритие държавната власт се опитвала да изнуди раята при събирането на т.нар. ищира. Официално било прието доставките да бъдат заплащани по определени от държавата цени — по-ниски от пазарните. Постоянният недоимък на хазната не ѝ позволявал винаги да се издължава на населението. Ето защо през XVI и особено от XVII в. нататък заплащането се уреждало по следния начин: на раята се обещавало намаляване или опрощаване на известни данъци за сметка на онова, което държавата ѝ дължала. Впоследствие обаче, когато идвал ред да се събират въпросните данъци, чиновниците пренебрегвали обещаните облекчения и ги събирали изцяло. По този начин принудителните изкупувания се превръщали в безвъзмездни изземвания.

Нерядко събирачите /мубашири/ си позволявали произволно да изискват и събират от раята по-голямо количество от определените храни. При измерването им те не използували официално въведеното подпечатано киле, а друго — с по-голяма вместимост. При заплащането на доставките намалявали определените от държавата цени, за да отделят за себе си връхнината от държавните средства. Понякога дори си позволявали да не изплащат въобще изкупеното.

Много изкористявания и насилия се извършвали и при изкупуването на продукти за преминаващите през известни области чужди посланичества. Съвсем обичайно било при такива случаи михмандарите и другите длъжностни лица, които придружавали посланичествата, за да уредят прехраната и квартируването им из пътя, да грабят най-безсъвестно населението под предлог, че вземат законна ищира.

При налагането на всевъзможните повинности произволите зачестили. Чиновниците вършели злоупотреби, упражнявали насилия или вземали подкупи, за да освободят един или друг рая от тежка принудителна работа. Затруднил се животът и на онези среди от раята, които били натоварени с издръжката на т.нар. мензили /пътни станции/. Паричните помощи, които се събирали за тях, били в неопределен размер. Населението, което живеело в близост до големите пътища, ставало често жертва на безчинствуващи пътуващи чиновници, мубашири и куриери.

Още по-безогледни от поземлените господари и държавните чиновници при събирането на раятските данъци станали откупчиците /мюлтезими/. „Като започне да събира парите в бейлъка — описва тези порядки авторът на един политико-дидактически трактат, Кучибей Гюмюрджински, —

той /т.е. откупчикът/ не само покрива платения от него откуп, но се старае още и да получи няколко акчета печалба. Затова върху бедната рая се стоварват всевъзможни притеснения, пък и не може да бъде другояче."[68] Все по данни на Кучибей откупчиците събирали по 700–800 акчета джизие и авариз и по седем-осем акчета на овца вместо по едно.

Понякога дори откупчиците на известно феодално владение или данък и самите феодални господари или държавни чиновници посягали едновременно да вземат едни и същи данъци от зависимото население. Ето защо Селяники отбелязва, че доходите от мукатаите „попадали в ръцете на овълчени мюлтезими и амили"[69].

ПРОМЕНИ В АДМИНИСТРАТИВНИЯ И ВОЕННИЯ АПАРАТ И ПОЛОЖЕНИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО. Не само повишената феодална експлоатация влошавала режима на българското население. Повсеместно налагащият се порядък на откупничество и откритата разпродажба на служби и постове в османската администрация, и то за кратки срокове, подтиквали чиновниците, получили по такъв начин местата си, към открит грабеж на населението.[70] „Веднъж заели поста си – пише чужд наблюдател, – те бързат, понеже за кратко време биват там, да ограбват и тормозят народа. Така си възстановяват незабавно разноските и се стремят да имат много повече, за да минат на друга служба, където ще грабят, както и на предишната."

Венецианският дипломатически представител в Цариград Лоренцо Бернардо също обяснява в доклада си от 1592 г. хищническото поведение на висшите държавни служители и едрите феодали из провинциите. „Като не могат да се задържат на службите си – бележи той, – без да харчат и да даряват нашироко /т.е. без да дават подкупи, б.а/..., те са принудени да ограбват... населението... Народите ненавиждат извънредно много всички свои кадии, санджакбейове и бейлербейове, които ги тиранизират и оглозгват до костите." Османският енциклопедист Хаджи Калфа изтъква в свой трактат за финансовото състояние на империята, че главната причина за разорението на селското стопанство през XVII в. била широко разпространената продажност в османския държавен апарат.

Всеобщата корупция в управлението бързо обхванала и институцията на вилаетските аяни. И тук подкупите и силните покровители започнали да играят решаваща роля, когато те решавали въпросите, свързани с управлението на провинциите, с данъчното натоварване на раята, с извършваните над нея насилия и неправди. Участието им при разпределянето на данъците откривало път за всевъзможни злоупотреби. Те изисквали повече от законните облагания, за да прибират за себе си и да улесняват фискалните произволи на по-едрите феодали в стремежа им да задържат системата на „тежките" данъци.

Промените във военните институции също се отразили най-неблагоприятно върху съдбата на населението. Безчинствата на провинциалното еничарство станали истински бич за българите. Органите на османското съдопроизводство не изоставали в ограбването и угнетяването на раята. Съдът станал учреждение, което узаконявало в много случаи доказани злодеяния, извършени от местни властници. Кадии и наиби решавали съдебни спорове в ущърб на християнското население. В обиколката си по съдебни огледи те отсядали у раята и я заставяли безвъзмездно да ги издържа. При регистриране на наследствата на починалите те вписвали по-висока от действителната им стойност, за да съберат за това по-големи такси. Понеже чрез съда ставало разхвърлянето на редица държавни данъци, съдебните служители използували случая, за да наложат тези задължения в по-голям размер от законния и да прибират за себе си връхнината. „Продажбата на кадийските места – посочва П. Джорджич – е била и е причина, че оттогава насам кадиите присъждат в полза на ония, от които получават повече пари, и вършат тези злини без всякакъв свян."

През втората половина на XVII и началото на XVIII в. кадийският съд съвсем загубил името си на учреждение, охраняващо реда и правдата. Тежки злоупотреби станали причина през 1729 г. да бъде издадена изрична и строга заповед на централната власт до видинския кадия, до всички кадии от дясното крило на Румили и до вилаетските аяни и служебните им лица. В заповедта се изтъквало, че те си позволявали да задържат за себе си незаконно глоби и при разпределението на данъците авариз, нузул, джизие, имдад-и хазерие.

Корумпираните вече османски войскови части и техните началници, които все по-нередовно получавали заплати и все по-често търпели поражения, особено на европейския фронт, компенсирали всичко това с плячкосване на балканските провинции, в това число и на български земи. По думите на П. Джорджич в началото на австро-турската война /1593–1606/ „еничарите и спахиите, които отиваха да се бият, лишаваха населението от необходимите имущества, насилваха децата пред очите на техните бащи и майки". „Наглостта на конната и пехотната армия – съобщава през XVII в. Пол Рико – е непоносима. Офицерите допускат, когато отиват от една област в друга, да се откъсват части с по 20–30 коня, които шетат тук и там и които, след като са живели у селяните, колкото си искат, ги насилват да им дават пари и дрехи и отвеждат децата им да ги продават като роби.“ Без съмнение обобщената характеристика на Рико има пред вид една действителност, която официалните документи отразяват съвсем конкретно. Така например във ферман от 1685 г. до голям брой длъжностни лица от Одрин до Пелопонес, включително Беломорието и Западна Македония, се съобщава, че отправилите се към Пелопонес /за да воюват с Венеция/ войски грабели храните на раите по пътя.

ПРОМЕНИ В СТАТУТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ КАТЕГОРИИ НАСЕЛЕНИЕ. Все по-често, особено през втората половина на XVI в., притисната от нужда поради нескончаемите войни, османската власт изисквала принудителни доставки /ищира/ и от специалните категории население, въпреки че по закон те били освободени от всички извънредни данъци.

Архивите са запазили многобройни документи, от които личи, че твърде често по съвсем произволен начин „освободените“ били притеснявани с незаконни данъчни задължения от страна на феодали и държавна власт. Още през 1575 г. войнуците от Софийско, Пиротско и Брезнишко протестирали срещу насилственото им облагане с испенче, извънредни данъци и пр.[71]

От XVI в. е запазено не едно официално сведение за зачестилите посегателства върху т.нар. джелепкешани. Когато настъпвало време да закарат определения им за доставка добитък в Цариград, те били заставяни да понасят по пътя насилията на местните поземлени господари и различни държавни чиновници. Санджакбейските хора, войводите, субашите, спахиите, емините, амилите, събирачите на джизие и други органи създавали на джелепите непрестанни пречки. Местните феодали ги задържали под предлог, че са минали през землищата и мостовете, и вземали такса за пасища, такса за стада, глобата „пъдарщина“, испенче и други данъци. Изнудвали от тях пари, като незаконно им изисквали гаранти, събирали им в по-голям размер данък върху овцете, когато оставяли стадата си по планините, които присвоявали и отказвали да ги върнат. Джелепкешаните били принуждавани да дават коне на еничари и куриери, войводи, емини и амили им задържали бачове /пазарни такси/, а хората на саджакбейовете и войводите идвали да изкупуват овце из околиите и притеснявали с произволите си населението. Те вземали от джелепите селскостопански инвентар, дрехи, коне, налагали им за преминаването на овцете мостнина по 200–300 акчета на стадо вместо по 25, както било в миналото. Задържан бил често и добитъкът, за да прекарва дърва на властите.

Когато джелепите докарвали за продан добитъка, някои спахии, еничари и спекуланти им създавали затруднения, други пък отсядали по къщите им, хранели се безплатно, вземали провизии. Освен това спахиите, в чиито владения джелепкешаните обработвали земя, не събирали своевременно десятъка им, а го изисквали по-късно вместо в натура в пари, и то по цени, по-високи от пазарните. Налагали им и испенчето в размер по 32 вместо по 25 акчета и насила ги заставяли да им докарват сено и дърва. В документите са изброени и други произволи, които угнетявали джелепите и ги приравнявали по статут към обикновената рая.[72]

Променените условия изравнили по данъчен режим различните групи и прослойки от населението, заличили известни облекчения и правдини на т.нар. специални категории.

ОТРАЖЕНИЕ НА ЛИХВАРСТВОТО ВЪРХУ ПОЛОЖЕНИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО. Чувствителното увеличаване на данъчните тежести към държавата и към феодалите, покачването на цените на продуктите от първа необходимост вследствие на финансовата криза, зачестилите произволи изправяли множество зависими люде пред непосилни затруднения. При това икономически нестабилното селско земевладение не винаги осигурявало сигурна материална база за селяните — при неурожай, природни и други бедствия. Все по-малко смогвали да изплатят умножаващите се данъчни задължения. Зачестилите натурални доставки, събирани едновременно с десятъка и добавките му, нерядко ставали причина ратаите да остават дори без семена за посев.

Данъчните недобори се трупали и сами по себе си били вече указание за понижените податни възможности на населението. При такива обстоятелства то търсело заеми, за да посрещнело насъщните си нужди. При липсата на организиран от държавата обществен кредит заемодавци ставали онези обществени среди, които разполагали с най-големи парични средства по това време — по едри представители на османската феодална аристокрация и най-вече вакъфите. Енергична дейност от този род разгънали и по-богатите евреи.[73]

Кадийските регистри на редица балкански градове от средата на XVI в. изобилстват с официално регистрирани документи за сключване на

Разпятие — двустранна икона от с. Българево, Бургаски окръг /XV–XVI в./. Църковен историко-археологически музей — София

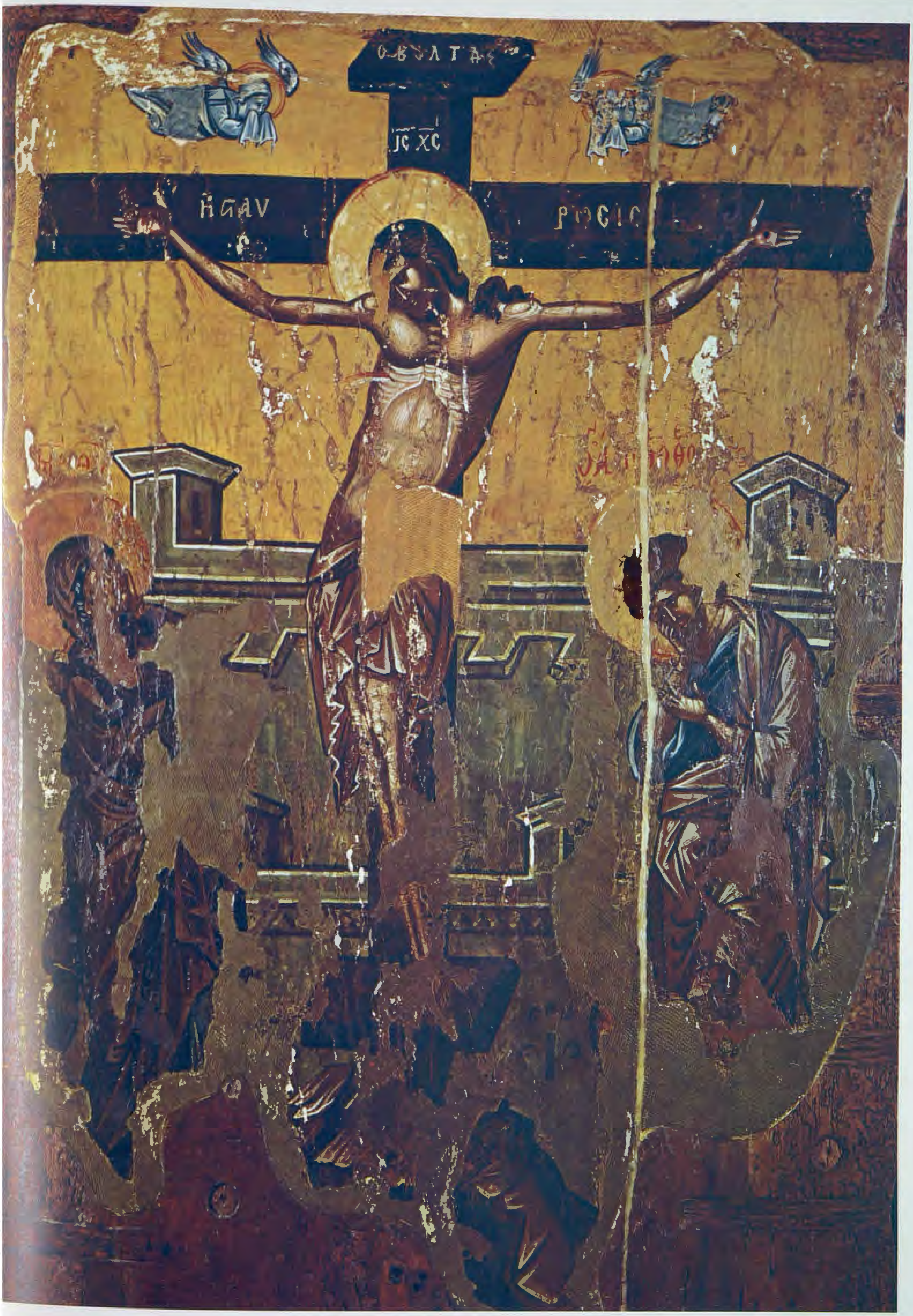
IC XC

заеми от отделни раи, от групи население или от цели селища. Лихвите на подобни заеми били много високи и поставяли раята в такава зависимост от заемодавците, че според думите на Павел Джорджич „всички са погребани без надежда да могат да се освободят... даже ако продадат всичкото си имане заедно с децата си.“

Десетки документи свидетелствуват за неизгодните, заробващи условия, при които изпадали раите, вземайки заем под лихва. Така например срещу лихвения заем от 11 500 акчета, които жителите на с. Добромир, Битолско, взели през 1634 г. от един кадия, те се задължили освен своевременното му изплащане да извършват тежка ангария в кадийския чифлик. Заради заем, който и очевидно не могли да върнат, жителите на с. Ношпал, Битолско, обещали пред съда да жънат пшеницата и ечемика в чифлика на кредитора си. Подобен бил случаят и с битолското село Света Петка, което поело задължението да изпраща ежегодно по 210 аргати за прибиране реколтата от чифлика на местния господар.[74]

В мрежите на лихварите попадали не само длъжниците, но и техните поръчители, които при неустойка на длъжниците сами понасяли всички тежки последствия от това. В началото на XVII в. жители на махалата „Иван“ в Самоков се оплакали, че някакъв местен лихвар им заграбил пет самокови, седем оджака /пещи за рудата/, една мелница и ливадите в околностите на с. Сестримо заради дългове на бащите им.[75] Отнемането на такова ценно имущество, между което и съоръжения за железодобив, било истинско разорение.

Твърде често за дългове и неизплатени лихви селяните били заставени да залагат имотите си. Според една султанска заповед още от 1572 г. населението в Румелия повсеместно било обвързано с лихварите и като не можело да им изплати дълговете си, залагало имота си и им работело безплатно. Поради това то се разпилявало, а земите запустявали.[76]

В източниците от втората половина на XVI в. са отбелязани масови изселвания от българските райони поради непосилни дългове и лихви. Все почесто земите на изселените или разорили се труженици се обсебвали от заемодавците и други заможни и влиятелни турци, които ги причислявали към чифлиците. Част от обезземлените селяни ставали ратаи в новообразуваните чифлици. Но условията на засилващия се произвол пречели да се наложат формите на капиталистическа експлоатация за тази обособяваща се категория от наемни селскостопански работници. При такива условия заплатеният наемен труд на ратая лесно се превръщал в ангария. Разбира се, възникването на чифлиците ставало, както видяхме, не само по пътя на лихварството и откритото насилие. Във всички случаи тази нова форма на феодално владение не променяла, а дори изостряла феодалната експлоатация на населението. Макар не толкова тежък, колкото ратайският, бил статутът на други две категории селяни, чийто труд бил използуван от чифликчиите: исполичари и кесимджии, задължени да дават на господарите уговорената част от добива или точно определено количество, непроменливо съобразно с размера на реколтата.

Нарастващите възможности да пласират изгодно на разширяващите се пазари добива от чифлиците си, получаван под форма на рента или чрез използуване на наемен труд, подтиквали техните собственици към увеличаването на експлоатацията над зависимите от тях селяни.

ФИСКАЛЕН ГНЕТ НА ГРЪЦКОТО ВИСШЕ ДУХОВЕНСТВО. През този период се увеличило още едно бреме — данъчните събирания от църквата, използувани за нуждите на висшето духовенство, което било предимно от гръцки произход. Цариградската патриаршия, на която били подчинени епархиите на ликвидираната Търновска църква, както и Охридската архиепископия, под чиято юрисдикция продължавали да са западните български земи, събирали от населението редица църковни налози. Част от тях отивали за издръжка на църковната администрация. Значителни били сумите за т. нар. пешкеш, изплащан от висшето духовенство на султана или местните валии за придобиване на пост в йерархията. Основният църковен данък, мирията, се внасяла в османската хазна. От нея се черпели и сумите за непрестанно увеличаващите се подкупи, давани от духовенството на властниците. Църковните данъци извън мирията били многобройни: патриаршески данък, митрополитски данък, брачно право; еднократни и периодични помощи, давани найчесто на новоназначени архиереи; всевъзможни подаръци и такси, свързани с християнски ритуали и пр. Това фискално бреме се утежнявало и от безогледната жестокост, с която църковните органи събирали данъците и таксите с подкрепата на местните власти.[77]

Безконтролният грабеж на гръцкото духовенство напластявал в съзнанието на българското население и особено сред селските маси трайна омраза срещу служителите на Цариградската църква.

ИСЛЯМИЗАЦИЯ И ОПИТИ ЗА АСИМИЛАЦИЯ. Влошеният режим на религиозно-народностната дискриминация в края на XVI и през XVII в. активизирал процесите на помюсюлманчване и народностна асимилация.[78] В резултат на това през първата половина на XVII в. мохамеданският елемент нараснал. Още в началото на столетието той преобладавал в Източна Тракия, източната част на Беломорието, санджака Чирмен и някои райони на Северна Тракия. През втората половина на века българските земи на два пъти били подложени на масови помохамеданчвания — в Родопите и в Северна България. Масовото помохамеданчване в Родопите е свързано с Критската война и се обяснява преди всичко с необходимостта на властта да подсили верско-етническата си опора в тила на войските си. През май 1666 г. от Пловдив през Пещера към Солун преминали големи войскови сили. Под претекст, че проявявали непокорство към властта, българите от Чепино били насила заставени да приемат исляма. Местните първенци — бан Вельо, протопоп Константин, поп Георги и поп Димитър от Костандово, всички кметове и свещеници от околните села — били помохамеданчени. Тези войскови части наложили исляма и в Разложко. През 1669 г., когато тези части се връщали от Крит, били помохамеданчени 74 села в Гюмюрджинско, Пловдивско и в северната част на Родопската област. Въпреки този страшен удар на много места българите устоявали; мнозина погинали, но не се отказали от своята народност и вяра.

Втората акция за масово помохамеданчване била извършена през 1689 г. в Северна България. Ожесточението на властта срещу широкото съпротивително и освободително движение на българите се изразило покрай другото и в насилственo налагане на исляма. Асимилаторската вълна засегнала предимно онези области, които били в близост с района на Чипровското въстание. Ислямизацията била извършена и този път със силата на оръжието. През Северна България преминали татарски войски, отиващи в помощ на османската армия във военните ѝ действия срещу Австрия. Този разрушителен поход е оставил ярки следи в народната памет.

Един книжовник отбелязва през 1690 г.: „Да се знае кога дойде хан Татар /т.е. Селим Гирай/ в град Плевен, та не остана никакъв добитък, ни жена, ни девица." За жестокостите на татарите в Ловешко се пее и в широко популярната песен за хан Татар. При този разорителен поход ислямът бил наложен над значителната част от българското население в Лудогорието и Герлово, както и в района на Осъм, Вит, Панега и Искър. Мнозина се укрили по горите, а други избягали във Влашко, Банат и Унгария.

В началото на XVIII в. били направени още два опита за помохамеданчване на останалото българско християнско население в Средните Родопи. През 1705 г. насила били помохамеданчени селата Сливово, Сандевица и Низнец. Освен това били ислямизирани отделни семейства в други села, които дотогава все още оказвали съпротива. През същата 1705 г., когато френският пътешественик Пол Люка посетил Смолянско, му направило впечатление, че повечето от населението било мохамеданско, а говорело на български език.

В 1720 г. бил извършен опит за помохамеданчване на българите в Райково. По летописни данни от по-късно време анадолският турчин Селим ходжа наклеветил райковските първенци, че били непокорни, и получил разрешение за разправа с тях. Около 200 души били събрани на мегдана. Те били убити, след като напразно ги увещавали и заплашвали да приемат исляма. Тази акция обаче предизвикала сериозен отпор от страна на българското население.

Чрез тези масови, както и чрез постоянните единични помохамеданчвания голям брой българи приели исляма. Тяхната съдба обаче била различна. В градовете и в районите с турско население помохамеданчените научавали турския език и постепенно се потурчвали. От това се опазили помюсюлманчените българи в райони, където връзките с турското население били слаби.

4.

Икономическо развитие и социални промени в българското общество

РАЗШИРЯВАНЕ НА ЗАНАЯТЧИЙСКОТО ПРОИЗВОДСТВО И ВЪТРЕШНАТА ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ. От втората половина на XVI в. занаятчийското производство и търговската дейност се разгънали и разраснали по обем и интензивност. Отражението на този възходящ процес било многостранно и с важни последствия за развитието на българското общество. Редица фактори облагоприятствували процъфтяването на занаятите, съсредоточени главно в градовете. Увеличавали се ежедневните нужди на част от османската феодална аристокрация, която при променените условия на османската аграрна система непрестанно забогатявала. Засилвало се и търсенето по външните пазари на някои суровини, първично обработени от местните занаятчии. Нараснало и населението в градовете.[79] В тях живеели забогателите служебни феодали, които все повече занемарявали задълженията си към централната власт. Умножили се и еничарите, които изоставяли столичния оджак и плъзвали да търсят лесна

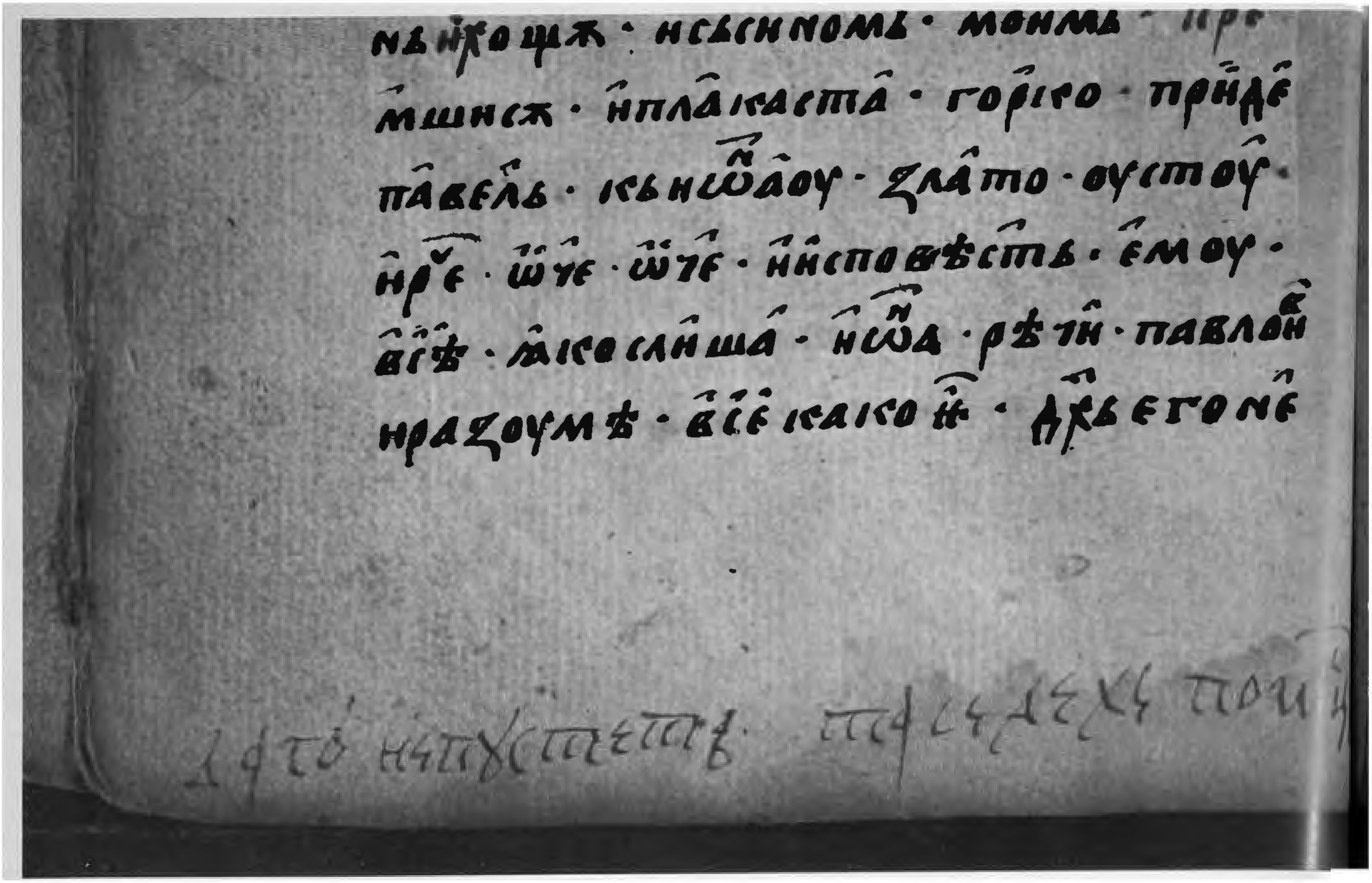

Лист с приписка от апокрифния панагюрски сборник, писан от поп Петър от Мирково. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

печалба из градовете. Все тук прииждали раи от селата, избягали поради увеличилия се феодален гнет. Нарастването на населението в градовете насърчавало както развитието на занаятите, така и на вътрешната търговска дейност.

Източниците от епохата представят българските градове като оживени търговско-занаятчийски средища. В протоколните книги на кадийските съдилища из българските земи са регистрирани стотици случаи, свидетелстващи за наличността на оформено и професионално организирано търговско-занаятчийско съсловие. То непрестанно изявявало или отбранявало интересите си във все по-усложняващите се взаимоотношения с институциите на властта, с отделни нейни представители или между лица, принадлежащи към самото това съсловие. Чуждите пътешественици не пропускат да отбележат значителния стопански ръст на българските градове, макар с бегли и невинаги изчерпателни данни. Твърде показателни в това отношение са ярките описания на Евлия Челеби.[80] Макар и доказано преувеличени, сведенията му все пак свидетелстват за стопанския разцвет на градовете и напредъка на занаятчийството и търговията. Така например в Провадия турският пътешественик намерил множество чаршии с богати обущарски, сарашки и златарски дюкяни. Ежеседмичният пазар привличал селяни от околността. В Шумен имало 300 дюкяна. За стопанското оживление на Шумен по това време съобщава и Хаджи Калфа.[81] Все така изпълнен с много търговци и със седмичен пазар бил и Русе и още повече Никопол, където пътешественикът намерил „красиви дюкяни“. Работилниците на еснафите били събрани в голям безистен. Местните терзии се отличавали с умение и можели да ушият разнообразни дрехи.

Още преди Евлия Челеби един унгарски пътеписец /1640/ оценил търговското оживление на Никопол, който водел интензивна търговия със сол, дървен материал, риба, плодове и добитък.[82]

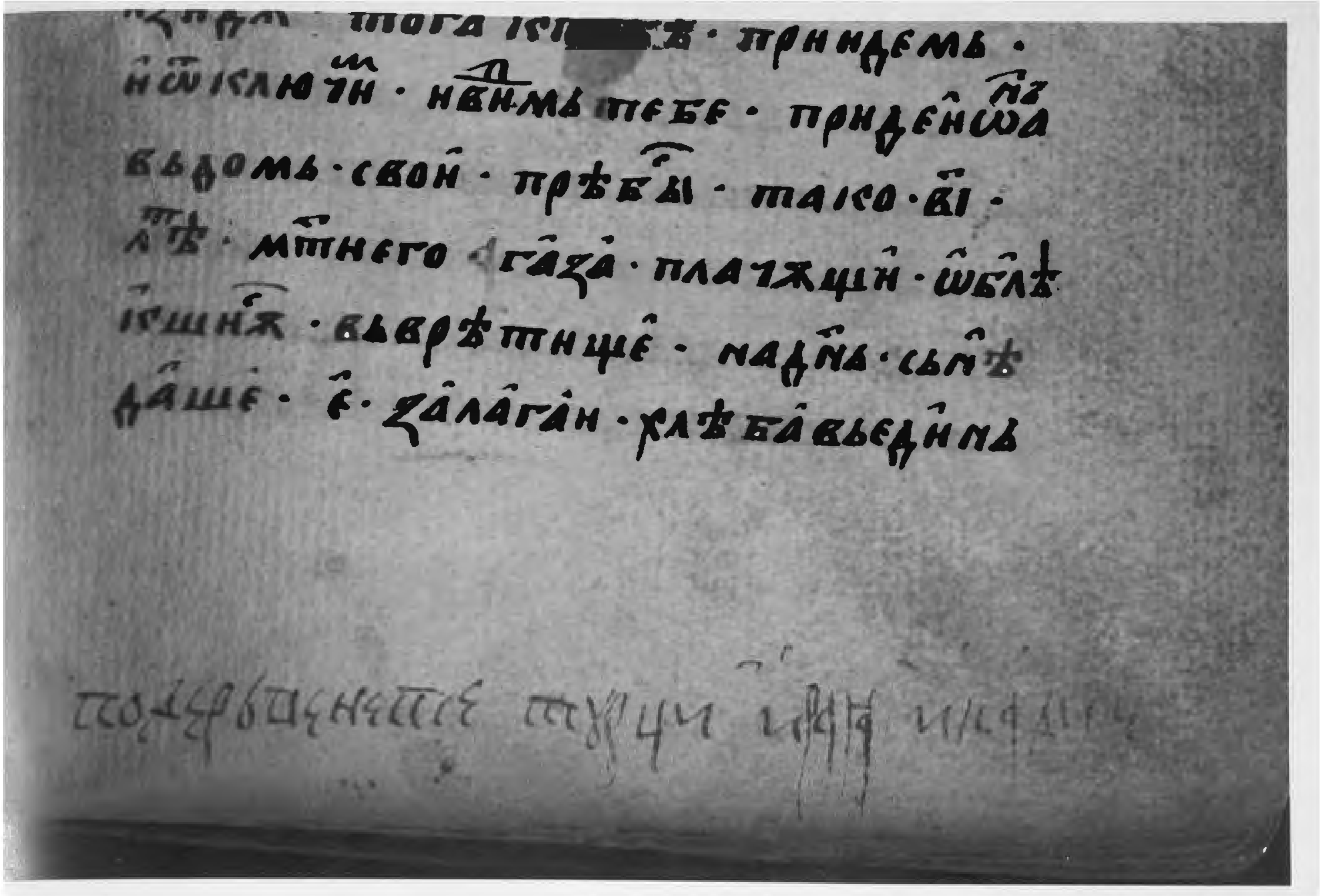

тога к[redacted]ѣ · приидемь ·
нѿключи · невимь тебе · приденоѿа
вьдомь · свой · прѣбы · тако · вы ·
лѣ · мтнего града · плачющи · ѿблѣ
кшнѧ · вьврѣтнще · надпь · сьпѣ
даше · е · ѕалаган · хлѣбавьединь

През 1697 г. унгарският пътеписец Янош Комароми описва търговския подем на придунавските български градове Видин, Свищов, Никопол и Русе. „Тук е пристанището на всички дунавски кораби, ладии и на саловете, натоварени с храна“ – съобщава той за Русе.

Силистра имала обширна покрита чаршия, пълна с дюкяни и занаятчийски работилници. Много кожухари и златари правели украшенията на конските такъми. Оттук се изнасяла риба за Европа. Множество дюкяни намерил Евлия Челеби и в Добрич /дн. Толбухин/ и Балчик. В Пловдив в богатата Тахтакаленска чаршия и в чаршията на Вароша той преброил цяла редица дюкяни. Ценните стоки се затваряли в един здрав безистен. И през XVII в. Пловдив запазил известността си като производително средище на вълнени тъкани – на бели, черни, цветни и тънки шаяци, „които са специалност на този град“. По-късно, към края на XVII в., един унгарски пътеписец се удивлява на производството и търговията с аби в Пловдив и Пазарджик. В Пловдив за две седмици изработвали 1000 топа аба, а в Пазарджик за един месец – 1000–2000 топа. Дори по селата приемали поръчки. Всеки топ струвал по 1 жълтица.[83]

Занаятчийското производство в София също правело впечатление с голямото си разнообразие и дейността на няколкото десетки еснафи. През XVII в. в повечето от тях участвували българи. В Скопие се произвеждали сукно, копринени платове, ръкавици, ръкоделия, възглавници, басми, плетени пердета и пр. Стопанската дейност на града била съсредоточена около няколко чаршии, между които обущарската, свиларската, катранджийската, платнарската и пр. Английският пътешественик Браун /1662/ отбелязва с подчертан интерес силно развитото кожарство и големия безистен с оловен покрив.[84] В документи от XVII в. и тук са засвидетелствувани укрепнали в дейността си еснафски сдружения.[85]

Според пътеписа на Евлия Челеби градът Драма правел впечатление също с оживената си занаятчийска дейност – цялото население на областта се състояло от търговци и еснафлии. Прочуто било драмското платно за палатки поради хубавия местен памук, тънкото ленено платно, ми, покривки и ръкавици. Разширеният търговски обмен през XVII в. засилил връзките на дубровничани с местното население и допринесъл за укрепването на обособяващата се още през XVI в. прослойка от местни търговци. В началото на XVII в. сред българите, които играели посредническа роля в дубровнишката търговия, се издигнали и по-заможни търговци /Нико Киров от Силистра, Киро Караманов от Добруджа и пр./. Това е един от пътищата, по които българите постепенно засилвали позициите си в стопанския живот.

Всички дубровнишки колонии много пострадали от войната на Османската империя с европейските ѝ неприятели през 1683—1699 г., особено в онези градове, през които минавали християнски и турски войски. Голямото земетресение в Дубровник през 1667 г. било тежък удар за републиката и тя никога вече не успяла да възобнови търговията си в предишните размери.

Освен това участието на дубровничани и на католишко българско население в борбата против османското владичество и особено в Чипровското въстание компрометирало търговците в очите на властта. Последвалите репресии и проникването на западноевропейските търговци довели до постепенното им изтласкване от българските пазари. Значителна роля за упадъка на дубровнишката търговия изиграло и стопанското укрепване на балканските търговци. По този начин за един непродължителен период Дубровнишката република загубила мястото си на най-значителен посредник в търговията между Османската империя и Западна Европа.

По-устойчиви в търговския обмен през този период се оказали евреите. От края на XVI в. нататък техният брой в Османската империя нараснал. След 1571 г. тук намерили убежище прогонените от Венеция евреи. Към средата на XVI в. придошло еврейско население от Германия, Чехия и Унгария. Познато под името „ашкенази", то се настанило главно в някои придунавски градове. За да избягнат посредничеството на Дубровник, още от края на XVI в. евреите се стремели да отклонят традиционния търговски път през този град и се свързвали пряко със Сплит.

Стоковият внос и износ, осъществяван от евреите, и през този период не претърпял промени. Главен износен артикул продължавали да бъдат кожите, сурови и обработени, вълната и по-малко коприната и восъкът. В търговията с трансилванските градове /по-специално със Сибиу/ те участвували с износ на кожи /предимно кордовани и сахтяни/, платове от западните страни и от различни османски провинции — мохер, памук, тютюн, аба, дебели памучни конци, обикновено платно и пр., а в българските земи били внасяни разнообразни платове и по-малко други стоки. Те осъществявали търговския обмен организирани в съдружия. Това били дружества, основаващи се предимно на личния труд на техните членове. Те били все още далеч от дружествата на капитала.

Към края на XVII и в началото на XVIII в. евреите започнали да губят позициите си в търговския обмен на българските земи. Това се дължи, от една страна, на залеза на посредническата търговия с италианските морски републики, а, от друга — на конкуренцията на оформящите се местни търговци, много по-тясно свързани с вътрешния пазар.[90]

През XVII в. и особено през втората му половина българските земи, както и цялата империя все по-активно се свързвали в търговския си обмен с Трансилвания, средноевропейските държави[91] и Западна Европа — Франция, Англия и Холандия.

Селскостопанското производство на Балканите, в това число и в българските земи, и особено вълната, памукът, зърнените храни и кожите, все повече се насочвало към пазарите на Австрийската империя, към Саксония и Силезия. След 30-годишната война се открили големи възможности за пласмент поради нарасналата нужда от суровини и полуфабрикати.

Търговските връзки със Средна Европа се осъществявали най-вече през дунавските княжества, главно чрез Трансилвания. Търговци от балканските земи започнали все по-често да участвуват в износа. Увеличил се броят на онези, които идвали от различни български градове по дунавското крайбрежие и от вътрешността. За български търговци от Никопол и Търново се споменава още в края на XVI в. в документи на един от митническите пунктове в Трансилвания — Турну Рошу при Сибиу. През 1614—1617 г. оттам преминали с търговски товари следните никополски търговци — Добре, Иван, Марко, Балинт, Първан, Симеон, Давид, Пете, Йона, Петру, Никуля, Данила, Янкул, Станчо, Захул, Тирку и др. В началото на XVII в. са посочени търговците Лазар, Димо, Иста, Никола Станчул, Илия, Димитро, Зота, Стефан, Герге, всичките от Търново. През 1685 г. от общо 126 търговци, преминали през този митнически пункт, 37 били от българските земи. Те идвали от Търново, Арбанаси, Русе, Силистра, Никопол, Мелник и други градове.

Търговците изнасяли през Трансилвания най-вече аба, прежда, обработени кожи, памучни тъка-

Копчета, апликации и накити от Чипровско /XVI—XVII в./. Национален археологически музей — София

ни, муселини и др. Общо взето, те не търгували на едро. Някои от тях обаче успели да си създадат значително благосъстояние; имали големи складове със западни платове в трансилванските митнически пунктове, поддържали връзки със средноевропейските пазарни средища, станали дори арендатори на митници, княжески мини, солници и придворни доставчици на трансилванските князе. Тази дейност на балканските търговци, между които имало и българи, била облагоприятствувана от редица улеснения, осигурени от трансилванските владетели и най-вече от князете Габор Бетлен /1613—1629/ и Георг Ракоци /1630—1648/. Те дали право на балканските търговци да създават свои компании. Още през първата четвърт на XVII в. били организирани такива компании в Брашов и Сибиу. Ръководствата им уреждали и контролирали дейността на търговците. През 1639 г. е отбелязано, че в брашовската компания участвували българите Евстати Плачков от Арбанаси, Калоян Шишков, Стою от Мелник.

Чрез Трансилвания българите заедно с останалите балкански търговци посредничели в търговията между големите пазари в Средна и Западна Европа. През периода 1673—1692 г. по данни от митническите книги в Турну Рошу между балканските търговци, тръгнали за Полша, се споменават и такива, които идвали от български градове, както следва: от Търново — 37, от Арбанаси — 2, от Пловдив — 1, от Русе — 1, от Мелник — 6 и пр. Пренасяни били главно текстилни произведения от памук, вълна и коприна, обработени кожи /сахтяни и кордовани/, кожуси, забрадки и разни видове колани, памучна прежда, подправки и тютюн. Най-големи пазари за балканската, или, както в документите се назовава, „турска стока“ били градовете Лвов, Краков, Ярославл и Жежув. До Краков тази стока най-често не стигала директно, а посредством други пазари. Оттам товарите били препращани до Варшава, Познан, Ленчук и Силезия. По този път силезийските продукти пък били препращани до трансилванските тържища в Клуж, Сату-Маре, Сибиу, Брашов и др. Оттам балканските търговци купували стоките, идещи от Запад.

Докато източната част на Балканския полуостров била свързана предимно с Трансилвания, западните райони търгували главно с Унгария. В селищата между Дунава и Тиса имало и немалко балкански търговци, между които и българи. Значителни колонии от балкански пришълци се обособили в Егер, в лозарския край Токай Хегяя. Те се включили в доходната търговия с унгарско вино, изнасяно главно в Полша.

Същевременно някои от тях се наложили като доставчици и кредитори на местните аристократи. Пришълците се стремили по възможност да създават трайни колонии в унгарските селища. В един от главните пазарни средища, Дебрецен, в 1618 г. градският съвет за пръв път регламентирал дейността на „гръцките търговци“, т.е. на идещи от Балканите православни търговци, сред които немалко били българите. От протоколите на магистрата става ясно, че в интерес на унгарците градското ръководство забранява на пришълците да търгуват на дребно извън годишните панаири и да се настаняват в града. Но те продължили да се занимават с продажби на дребно и на едро, имали складове в Дебрецен. Магистратът напразно наказвал местните бюргери, които им давали квартири. Те постепенно успели да се наложат – имали своя компания и свой свещеник, наемали дюкяни.

През 80-те години на века в градските регистри са посочени 36 балкански търговци.

Пришълците от Балканския полуостров извоювали здрави позиции и в друг голям търговски център на средновековна Унгария – Каша /дн. Кошице/; в 1663 г. те издържали там свещеник. През 1667 г. /на 1 юли/ Леополд I Хабсбургски /1657–1705/ със специална грамота регулирал дейността на османските поданици в Северна Унгария, намираща се под негова власт по това време. Императорът разрешил при известни условия на балканските пришълци да купуват недвижими имоти; получили някои облекчения от тегоби; имали право да избират свое ръководство според техен обичай и др. Издаването на императорската грамота само по себе си е доказателство, че броят на търговците, идващи от Балканите, включително и от българските земи, в средата на XVII в. значително се увеличил. Те станали фактор не само в стопанския живот на Трансилванското княжество, но и в хабсбургските владения.

Българските земи влезли в търговски връзки

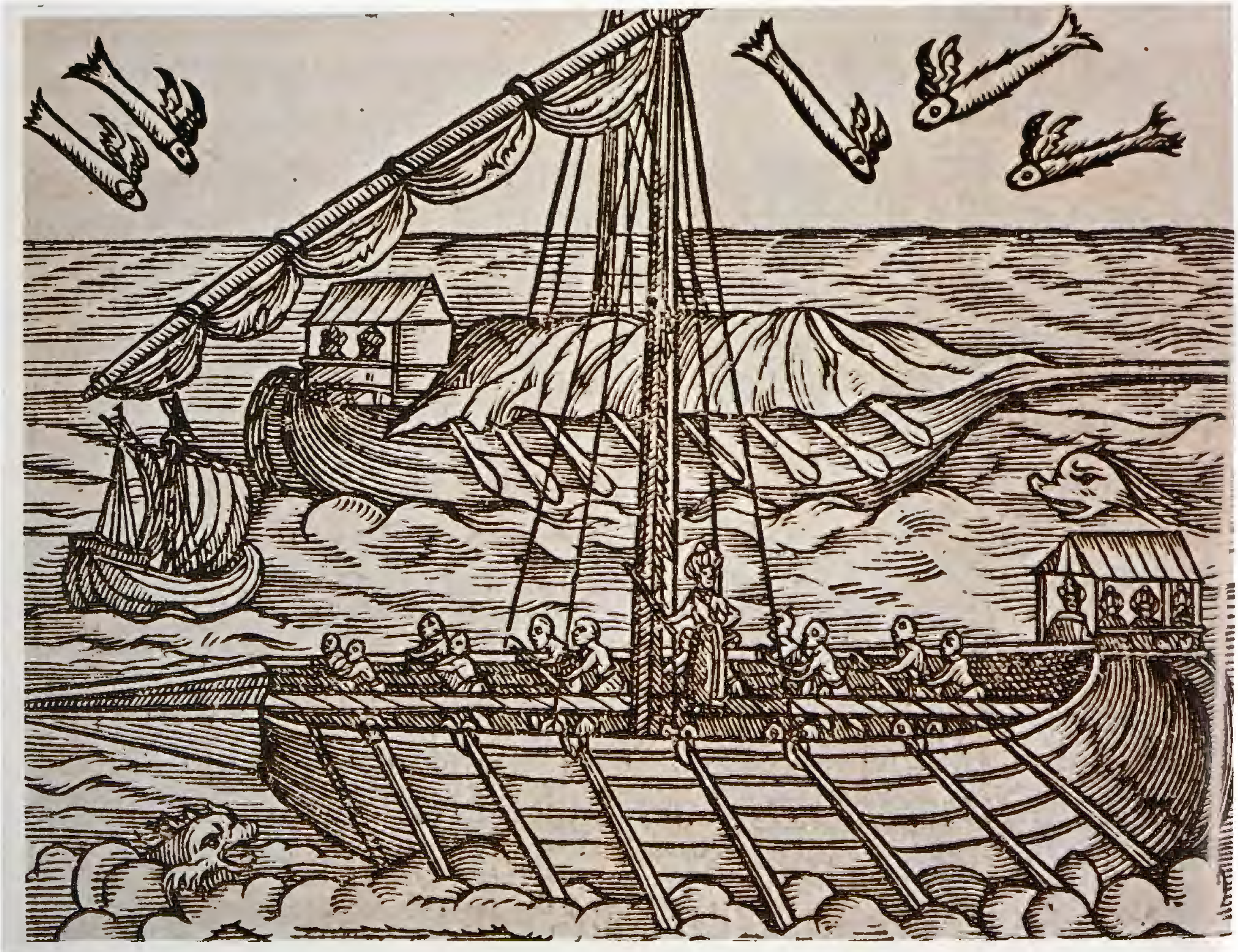

и с Австрия. При потвърждението на Житваторокския мирен договор през 1615 г. и през 1617 г. Австрия получила капитулационни права. През втората половина на XVII в. били положени по-целенасочени усилия за укрепване търговските връзки с Османската империя. Във Виена се организирало търговско сдружение – т.нар. Източна компания. Тя изпращала ежегодно по Дунава групи кораби, натоварени със стоки, и основала в Европейския Югоизток свои търговски фактории. От Източната компания били внасяни памучни тъкани, холандско и австрийско сукно, метални изделия и пр. Износът обхващал главно фини източни копринени и памучни тъкани, суровини за австрийските манифактури – вълна, кожи, необработена коприна, а също и добитък. През последните десетилетия на XVII в. дейността на Източната компания започнала да запада, за да се прекрати напълно около 1683 г., когато избухнала войната между Османската империя и Свещената лига.

Лайпцигският панаир все повече играел посредническа роля между Изтока и Запада. Дотам достигали балкански, сред тях и български търговци, които продавали предимно памук, вълна, кожи и пр. В нашите пазари те внасяли под името „лайпцигски" индустриални произведения на различни европейски страни.[92]

Бързо развиващото се капиталистическо стопанство във Франция, Англия и Холандия наложило по-активните търговски връзки на тези страни с пазарите на Османската империя и по-специално с европейските владения, между които са и българските земи.

Франция най-рано влязла в договорни отношения с Османската империя, което улеснило стопанското ѝ проникване в имперските провинции. Според т.нар. капитулации от 1535 г. нейните поданици получили правото да ползуват редица привилегии, преди всичко свободна търговска циркулация при 3% мито. Френските търговци следвало да бъдат под юрисдикцията на своите консули. Местните власти били длъжни само да съдействуват за изпълнението на консулските решения. Капитулациите гарантирали религиозна свобода за френските поданици и покровителство над светите места и над католиците; улеснено било и предаването в наследство на имуществото.[93]

Новите капитулации от 1569, 1581 и 1604 г. утвърдили търговските позиции на Франция в османските владения. До 70-те години на XVI в. всички европейски търговци – англичани, каталонци, сицилийци, генуезци и пр. – били заставени да пренасят стоките си в Леванта по море под френско знаме. В началото на XVII в. обемът на нейната търговия в империята достигнал 30 000 000 лири годишно при участие на 1000 кораба. През първата половина на века, конкурирано от Англия и от Холандия, френското присъствие в османските пазари чувствително намаляло. Но през 60-те години положението се стабилизирало, като вносът на френски стоки достигнал сумата от 3 000 000 лири.[94]

В своята дейност в балканските земи французите използували услугите на еврейски, гръцки и други посредници. Чрез тях те изкупували предимно суровини: восък, кожи, вълна, памук, ориз, жито, обработени кожи и памучна прежда, а внасяли най-вече вълнени, копринени и памучни тъкани и някои колониални стоки. Интересът към производството и пазарите на Балканите наложил създаването на френско консулство в Солун в края на XVII в., чийто първи консул бил Глайз /1685–1688/.[95]

Англия получила право за самостоятелна търговска дейност в Турция в 1579 г.[96] Търговските ѝ връзки с балканските земи се разширили особено през XVII в. Те били организирани чрез английската Източна компания, която завоювала все по-здрави позиции в Леванта в ущърб дори на французите. Като използувала ловко някои недостатъци на своите конкуренти, Източната компания организирала енергично и целенасочено дейността си, която засегнала и балканските владения на Османската империя. Морският трафик на стоките минавал през Ливорно и островите Крит и Тенедос /дн. Бозджаада/. Едно от най-големите средища на английската търговия станала Смирна /дн. Измир/, а след това дейността на английските търговци се разширила към Алепо /дн. Халеб/, Александрета /дн. Искендерун/ и Цариград.

Вносът на английските стоки в Европейския Югоизток и износът на местни суровини и произведения се осъществявали и чрез посредничеството на местни жители. Значително било участието на т.нар. гръцки, т.е. православни търговци от балканските земи, организирани в „гръцките" търговски компании в Сибиу и Брашов. В английската търговия участвували и търговци от Влашко. Някои от тях със значителни капитали и обществено влияние успели да развият широка дейност, особено в Одрин и Цариград.

Главни вносни артикули, които намирали пласмент не само в Цариград, Одрин и Солун, Влашко и Трансилвания, но и на тържищата по го-

Кораб, движен от гребци-роби – гравюра от С. Швайгер /1577/

лемите пътища на търговския трафик между Изтока и Средна Европа, в това число и в българските земи, били доброкачествените английски тъкани — лондрини и „махут“ /платове в син цвят/, английски часовници, индийски подправки и захар от американските колонии. Изнасяни били восък, добитък и кожи.

Френската и английската търговия в Европейския Югоизток имали място и значение в стопанския живот на българските земи главно посредством дейността на местните търговци. Макар източниците да ги представят под обща рубрика „гръцки“ търговци, между тях имало и немалко българи. Суровите продукти, които съставлявали износа на френската и английската търговия, се набирали отчасти и от българските земи. По този начин някои среди от българското население участвували в стопанските връзки с Франция и Англия през XVII и началните десетилетия на XVIII столетие.

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ОТ КРАЯ НА XVI В. ДО НАЧАЛОТО НА XVIII В. Промените в османската феодална система, разширяването на стоково-паричните отношения и нарасналата роля на търговско-лихварския капитал имали важни последици в развитието на българското общество. Повишената феодална експлоатация, произволите на местни феодали и държавни чиновници влошавали положението на всички слоеве от населението и главно на българските селяни.

От края на XVI в. нататък утежнените условия причинили покрай другото и сериозни вътрешни демографски промени, размествания, приливи и отливи на жители от различни райони. Българските селяни търсели спасение от засиления гнет най-вече чрез бягства и изселвания. Измененията в спахийската система и все по-голямото място, което заемало чифликчийството, особено в някои райони, като Македония и Източна Тракия, допринесли за обезземляването на значителни селски маси. Непосилният данъчен гнет довел до пълното им разоряване. Тези условия на живот прокудили отделни лица или цели селища далеч от родните им места. По сведения от цариградските архиви през целия XVI в. от Румелия в Анадол прииждали непрестанно разорени селяни, които, останали без земя, се залавяли да работят като аргати, овчари и пр. в големите чифлици край Цариград и Бруса.[97] Отделни селяни често се придвижвали от едно селище в друго, от домена на един феодален владетел в друг.

Увеличените тежести и произвол през втората половина на XVI в. причинили разпиляването и изселването не само на отделни лица, но и на цели селища. Така според документ от 1586 г. раите от хасовете и нахия Поломие се разпръснали, защото трябвало да платят втори път редица данъци.[98] През 1586, 1595 и 1598 г. дервентджийските села Елена, Търновско, Мокрен /дн. Аврамов/, Сливенско, и Градманци, Скопско, се изселили поради непоносимия феодален гнет и насилия.[99] В Градманци например вилнеел местният заим Мустафа чауш. Той вземал насила два пъти в годината данъци от това подвластно нему село. Затварял раятските жени и посягал на честта им. Също то вършели и неговите хора.

От началото на XVII в. зачестили бягствата на групи от селяни, на цели махали и села. Кучибей Гюмюрджински предупреждавал султана, че „някои села не били в състояние да понесат угнетението на притеснителите и разорените им жители се разбягали — ни име, ни знак не оставал от тях“[100].

Покрай изселванията, оставили следи в източниците, непрестанно ставали придвижвания на жители от селища и махали, за които нямаме писмени известия. Поселищните проучвания и топонимичните изследвания показват, че много села в българските земи променили веднъж и дори няколко пъти местата си или пък съвсем изчезнали.

От оскъдните и пръснати данни в османските източници се установява, че през периода XVI—XVII в. най-чести и най-масови били бягствата от вакъфски, хасови и дервентджийски селища. При единични или масови изселвания бегълците се насочвали към места, където очаквали да намерят известно облекчение от непосилния феодален гнет. Обикновено те избирали откъснати планински райони, които били труднодостъпни. Изселниците се стремели да се отдалечат от по-големите пътища, по които се придвижвала османската армия по време на поход. Напускали проходните зони, за да се избавят от злочинствата на минаващите разюздани грабливи войски и от непрестанни реквизиции.

Постоянни единични или масови бягства и изселвания били насочени към градовете. Наистина градовете били включени в рамките на турската феодална система и не били пощадени от феодалния произвол. Но там те все пак можели да разчитат на по-голяма сигурност, отколкото в селата, където властни спахии, забити, мютевелии и войводи безнаказано се разпореждали с живота, имота и честта им. Освен това градовете привличали и с по-големите възможности за стопанско замогване.

Причините, които предизвиквали бягствата през тази епоха, не са убягнали от погледа на чужденците. „През това време — пише един от тях — се върши всеобщ грабеж, чийто източник е народът, от който всички крадци, колкото много и да са, трябва да черпят и... ще грабят толкова, че накрая всичко ще бъде погълнато. Това проличава в изселването на целия народ, който напуска селото, за да се оттегли в градовете."[101] Кадийските регистри позволяват да се проследи процесът на постепенното и непрестанно проникване на български селяни в градовете през втората половина на XVI и през XVII в. в резултат на индивидуални или масови изселвания. Пришълците идвали малоимотни, залавяли някой занаят и после започвали да купуват къщи, дворни места, дюкяни. Българското население в градовете непрекъснато се увеличавало и постепенно започнало да преобладава над другите етнически групи. Увеличавало се неговото участие в занаятчийското производство и търговията. Растяла ролята му в градската икономика.

Развитието на стоково-паричните отношения, на търговско-лихварския капитал, които подкопавали спахийската система и цялата свързана с нея политическа структура и причинили разорението на част от населението, довело и до благоприятни за българското общество последици. Те станали причина за създаването на нови обществени среди с растяща роля в живота на народа.

През XV—XVI в. търговските връзки на нашите земи с Дубровник и Италия, макар и бавно, въвлекли някои българи в една стопанска дейност, която довела до обособяване на слой от местни търговци. Този процес се задълбочил с търговското оживление от XVII в. нататък. Това оживление насърчило преди всичко стопанския растеж на някои селища за сметка на други. Значението на дунавските пристанища нараснало. Икономически напредък отбелязали градове като Кавала, Сяр, Битоля и др. Променило се и значението на търговските пътища. Увеличила се ролята на пътищата, които свързвали Солун със Северна България и Тракия със Средна Европа /през Скопие, Брашов или през дунавските пристанища и румънските земи/. Търговията на Тракия имала свой излаз по море през издигащия се вече Бургас. Придобила по-голямо значение и Варна. Включването на балканските, съответно на българските земи, в търговията с европейските държави подтикнало развитието на парично-стоковите отношения, допринесло за разширяване производството на интензивни култури, като памука и тютюна. Същевременно вносът на по-евтини и по-

Надгробен камък на дубровничанин /1656/. Окръжен исторически музей — Шумен

изкусни европейски индустриални произведения, който у нас бил облагоприятствуван при това от условията на капитулациите с ниски импортни мита, забавял развитието на някои местни занаятчийски браншове.

Настъпилите промени в градската икономика довели до редица стопански и обществени промени и сред българите в градовете. Обособили се и укрепнали нови слоеве и в българското общество. Между тях били най-напред търговците. Наистина немалък брой от тях били посредници, които обслужвали стопанската дейност на чужденците, но се увеличил и броят на самостоятелните, макар и неособено едри и заможни търговци, които обслужвали предимно вътрешния пазар. Досегът на тези люде с търговци от свободни страни, техните собствени пътувания из българските земи и вън от тях им позволявали да опознаят добре положението на сънародниците си, да го съпоставят с това на други непоробени народи и да съзрат сами несъобразностите на османския феодален режим.

Като стопански дейна българска група се оформили и градските занаятчии. Отначало пръснати в различни еснафи, където първенствуващо положение имали турците, а някъде и гърците, с труд и умение те постепенно завоювали признание. Чрез еснафите в онези продоволствени отрасли, където работели предимно българи, те утвърждавали съзнанието си за задружни интереси на общественото поприще и действували като единно цяло срещу мероприятията на властта, засягащи производствените им интереси и тяхното народностно самочувствие. Едновременно с това обаче от края на XVI в. се появили и първите признаци на настъпилите по-късно промени в еснафските организации. Все по-отчетливо се проявявало вътрешното съперничество между членовете на еснафа, имущественото разслоение сред занаятчиите, зачестили нарушенията на цеховата регламентация.[102]

Утвърдили положението си и първите по-едри и заможни джелепи. По-голямото количество дребен добитък, с който разполагали те, и възможностите да търгуват с него ги подтиквали да се стремят повече към такава търговия, отколкото към държавните доставки, заплащани сравнително твърде ниско. Властта се мъчела да ограничи тази самостоятелна дейност на джелепите в интерес на организираното обществено продоволствие. На тази почва конфликтите между джелепите и върховното управление датирали още от по-ранен период – от XVI в. По данните на един ферман джелепите пресрещали докарваните за продоволствието в Цариград овце пред градските врати и ги разпределяли по свое усмотрение. Поради това в султанската кухня не идвала качествена стока. Нареждало се занапред, щом дойдат при градската порта овце откъм Румили, да се продават със съдействието на емина на султанската кухня, за да бъдат оттук разпределяни на джелепите. Да не ставала извън този порядък нито една продажба. Противозаконно продадените трябвало да се конфискуват в полза на съкровището.[103] Но джелепите се стремели да заобикалят държавните ограничения заради личното си обогатяване и по други пътища.[104]

При тези възможности за свободна търговска дейност и различни спекулации още от XVI в. въпреки ограниченията на властта джелепите имали условия да забогатеят, да натрупат значителни парични средства. Така полека-лека от края на XVII и особено през XVIII в. започнали да се обособяват между тях богати овцевъди. От това време датира замогването на най-старите копривщенски джелепи например от рода Балабановци. Все през този период се появили и първите българи-бегликчии, откупчици на държавния десятък върху дребния добитък.[105] Замогването на такива български среди при условията на разгръщащи се парично-стокови отношения се разкрива все по-отчетливо в масовото изкупуване на недвижими имущества в градовете или околностите им.[106]

Стопанското издигане на набелязаните слоеве от края на XVI в. нататък допринесло за засилването на тяхната роля в живота на българското общество. Те създавали една народностно осъзната среда с влияние в стопанския и обществения живот на нашите селища. Ярък представител на тези именно кръгове бил никополският първенец Тодор Балина, който възглавил един от най-значителните освободителни опити през XVI в. – Първото търновско въстание от 1598 г.

ГЛАВА ВТОРА

ЗАСИЛВАНЕ СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ ФЕОДАЛНИЯ И НАРОДНОСТНИЯ ГНЕТ

1.

Невъоръжена борба на българския народ

ОТКЛОНЕНИЕ ОТ ИЗПЪЛНЕНИЕТО НА ФЕОДАЛНИТЕ ЗАДЪЛЖЕНИЯ. Промените в османската феодална система били основната причина за чувствителното засилване и широкото разгръщане на съпротивителните и освободителните борби на българския народ от втората половина на XVI в. Изравняването на статута на всички категории рая, засилването на експлоатацията и общото влошаване на положението увеличили недоволството на народните маси. Това активизирало процеса на сплотяване на българското население и неговата съпротива срещу османската власт.

Засилване на вътрешната организираност се наблюдава сред всички обществени прослойки. Търговците и занаятчиите, обединени в еснафски организации и в градски църковни общини, действували съвместно в защита на икономическите си интереси. Категориите рая със специални задължения били солидарни общности, чийто особен статут обуславял техните традиции и определено поведение по отношение органите на местната власт. Селското население имало естествена вътрешна сплотеност пред лицето на общия социален и политически потисник, поддържана чрез елементите на общинна организираност и грижливо съхраняваните традиции в бита и обществените връзки. Нарастващото вътрешно единство на българите било един от факторите за зачестилите от края на XVI в. спонтанни изблици на открит отпор срещу растящите тежести на режима.

Съпротивата се разгъвала в много посоки, намирала израз в различни форми. В разнообразните методи на борба се очертават две основни тенденции, обусловени от целите и задачите на съпротивителните действия и движения. Едната била насочена срещу експлоатацията и гнета на османските феодални господари и имала социален характер. Другата отразявала в различни степени и форми освободителните стремежи на поробения народ. По своята същност това било освободителна борба за отхвърляне на чуждата власт. В българските съпротивителни прояви и движения през XV–XVIII в., както в борбите на останалите балкански народи антифеодалните и освободителните тенденции били неразривно свързани, макар и невинаги видимо изявени. Съпротивата срещу османската феодална система подкопавала устоите на властта, а борбата за отхвърляне на чуждото господство имала за цел и премахването на целия съществуващ режим, наложен от поробителите.[1]

Широко разпространена форма за смекчаване на икономическия натиск били непрекъснатите оплаквания и заявления, отправени до висшестоящи органи. Позовавайки се на известни норми в законите или на съществуващите обичаи, населението търсело защитата на централната власт срещу произвола на феодали и чиновници.[2] Поводите за такова реагиране, възникнали още с установяването на чуждото господство, нараснали с настъпилите промени в османския режим и разстройването на спахийската система от средата на XVI в. нататък. В основната част от тези изложения населението настоявало да се намали размерът на данъчните задължения.

За да се избавят от някои спахийски данъци, българските селяни прибягвали и към други средства. Те изоставяли земята си и отивали да обработват имоти в друго землище. По този начин те се стремели да освободят земеделския си добив от тежкия десятък и от данъка саларие. Все по същите подбуди други пък се опитвали да преобразят по облик владените от тях земи, да ги превърнат в ниви и лозя, зеленчукови градини и мерѝ, за да ги освободят от статута им на земи под феодална експлоатация.

Населението търсело начини да се укрие при регистрации или при събирането на данъци и налагане на повинности. През 1568 г. например в Скопие и други места били набрани дюлгери, за да работят на държавните строежи в Цариград. Продължителното отлъчване от домовете, далечният път, произволите на властниците и нередовното изплащане на възнагражденията станали причина дюлгерите да се разбягат.[3]

При облагането с джизие на Софийски район за 1618–1619 г. някои раи се укрили, за да избягнат плащането на данъка.[4] По този начин постъпили и войнуците от Ямболско при събирането на джизието през 1617 г.[5] От една заповед на русенския кадия става яснѝ, че 100 души работници, събрани от подвластната му каза, за да участвуват в ремонта на видинската крепост, са избягали. В пътния си дневник дубровнишкият хуманист Руджиер Бошкович, прекосил българските земи, често споменава за подобни прояви на непокорство при събирането на данъци.[6]

Масовото разпространение на тази форма на съпротива личи от факта, че в цели райони властта не можела да събере необходимите постъпления. През 1678 г. в Айтоско не бил събран данъкът сюрсат зехириси за 1675 г., както и доставката на ечемик за 1678 г.[7] През 1690 г. в Битолско още не можело да се наберат доставките за данъка нузул за 1686–1687 г.[8] Данъчният агент по авариза не успял в течение на цяла година да го събере от раята в Кратовско за 1657–1658 г.[9] През 1612 г. друг чиновник се оплакал, че не може да събере 1850 овце от Софийския санджак.

Особено упорити били раите със специални задължения, които се позовавали на своя облекчен статут. Техните действия били твърде остри, когато местните феодали се опитвали да превишат правата си над войнуците, доганджиите, дервентджиите и др. Още около средата на XVI в. софийските войнуци протестирали срещу насилията на тамошните спахии и войводи. В началото на XVI в. дервентджиите от с. Тресанче /дн. Мала река, Дебърско/ изпратили до султанския двор жалба от данъчни насилия. Те се оплакали, че ги принуждавали да плащат повече данъци, отколкото било законно.[10] Дервентджиите в битолското село Гяватò изпратили свои хора в Цариград, за да премахнат противозаконното им облагане с извънредни данъци. Подобна била и жалбата на дервентджиите от с. Елена, Търновско, през 1585 г.[11] Джелепкешани се оплакали чак пред султанския двор срещу редица посегателства на местните власти.[12]

Чрез настоятелни изложения и молби населението се опитвало да намали феодалните задължения, когато не можело да ги изпълни поради несъстоятелност, съкращаване броя на податните жители, бедствия, неправилно разпределение на данъчни дялове /ханета/ и пр. В такива случаи то изисквало да се внесат промени във фискалната регистрация. Нерядко българското население прибягвало към османския съд, за да прегради пътя на посегателствата и насилията. В протоколите на редица турски съдилища в нашите земи е отразен не един опит на българи да намалят феодалния произвол чрез силата на съществуващите в империята закони.[13] Въпреки честите неблагоприятни решения на съда в много случаи угнетеното население проявявало изумително упорство и водело продължителни процеси, за да запази своите законни права. Безкрайните изложения и оплаквания пред върховното управление не оставали без последствия. В много случаи централната власт, заинтересована да пази податните сили, се виждала заставена да се противопостави официално на прекомерните произволи и експлоатация. Разбира се, тя никога не удовлетворявала и най-основателните молби, ако това би увредило на нейната собствена фискална политика или на класовите интереси на османската феодална аристокрация. Централната власт била напълно неотстъпчива, когато се отнасяло до продоволствието на армията. В такива случаи били пренебрегвани и най-отчаяните молби на податното население.

Когато върховното управление се виждало принудено да удовлетвори исканията на народа, провинциалните органи твърде често изобщо не се съобразявали с разпоредбите или пък проявявали неохота да ги приведат в изпълнение. Все пак в много случаи не било така лесно да се пренебрегват султанските заповеди, особено когато тъжителите упорито подновявали оплакванията си по едни и същи поводи. По този начин отпорът на зависимото население, изявил се в настойчивите изложения, прошения и съдебни процеси, не бил съвсем безрезултатен.

От края на XVI в. населението все по-често прибягвало към опити да се изплъзне от феодалните си задължения или да намали размера им под всевъзможни благовидни предлози и оправдани от закона съображения. Този стремеж у народните маси към отхвърляне на едно или друго звено от тежката верига на феодалната зависимост доловил османският политически писател Хезарфен, който се оплаква в своя трактат: „Законите са забравени и престанаха да се изпълняват... Раята се отклонявала от работа в полза на спахиите.“[14]

Укриванията и бягствата при изпълнение на феодални задължения се случвали често и при населението, включено в категориите със специални задължения. Войнуците от санджаците София, Пловдив, Никопол, Пирот и Пазарджик се укрили и не изпълнили военната си служба през 1548—1550 г.[15] Редица войнуци през 1565—1566 г. избягали и не се явили на служба.[16] Организирани от жители на Отлук /дн. Панагюрище/, войнуците, които участвували в похода срещу Сигетвар, избягали.[17]

Все по-често се отклонявали от трудните си задължения и дервентджиите. Измъчвани от произволите на властници, на войскари и на проводители на чужди посланичества, минаващи през пазените от тях проходи, те напускали постовете си и оставяли пътищата без охрана. Пътешественикът Адам Венер, минал през България в 1616 г., отбелязва, че жителите на дервентджийското село Ветрен се укривали из близките гори при идването на посланичеството, с което той се движел.[18]

Към подобни действия прибягвали и джелепкешаните, една сравнително по-заможна и по-добре поставена прослойка от населението. В дефтерите нерядко са отбелязани случаи на масово укриване и неизпълняване на задълженията към османската власт. В бележка, вписана в регистър от 1576 г., се съобщава, че 12 българи-джелепкешани от радомирското село Кошарево се укрили. Този опит за изплъзване не успял. Османските чиновници ги презаписали без промени в новия регистър, като се ръководели от старата регистрация. Бележката пояснява, че тези нарушители не за пръв път постъпвали така. А единственият българо-мохамеданин джелеп от същото село, който се оказал налице, не докарал изисканите от него овце.[19] Понякога джелепкешаните масово осуетя-

---

Св. Тодор Стратилат — стенопис от черквата в Кремиковския манастир /1493/

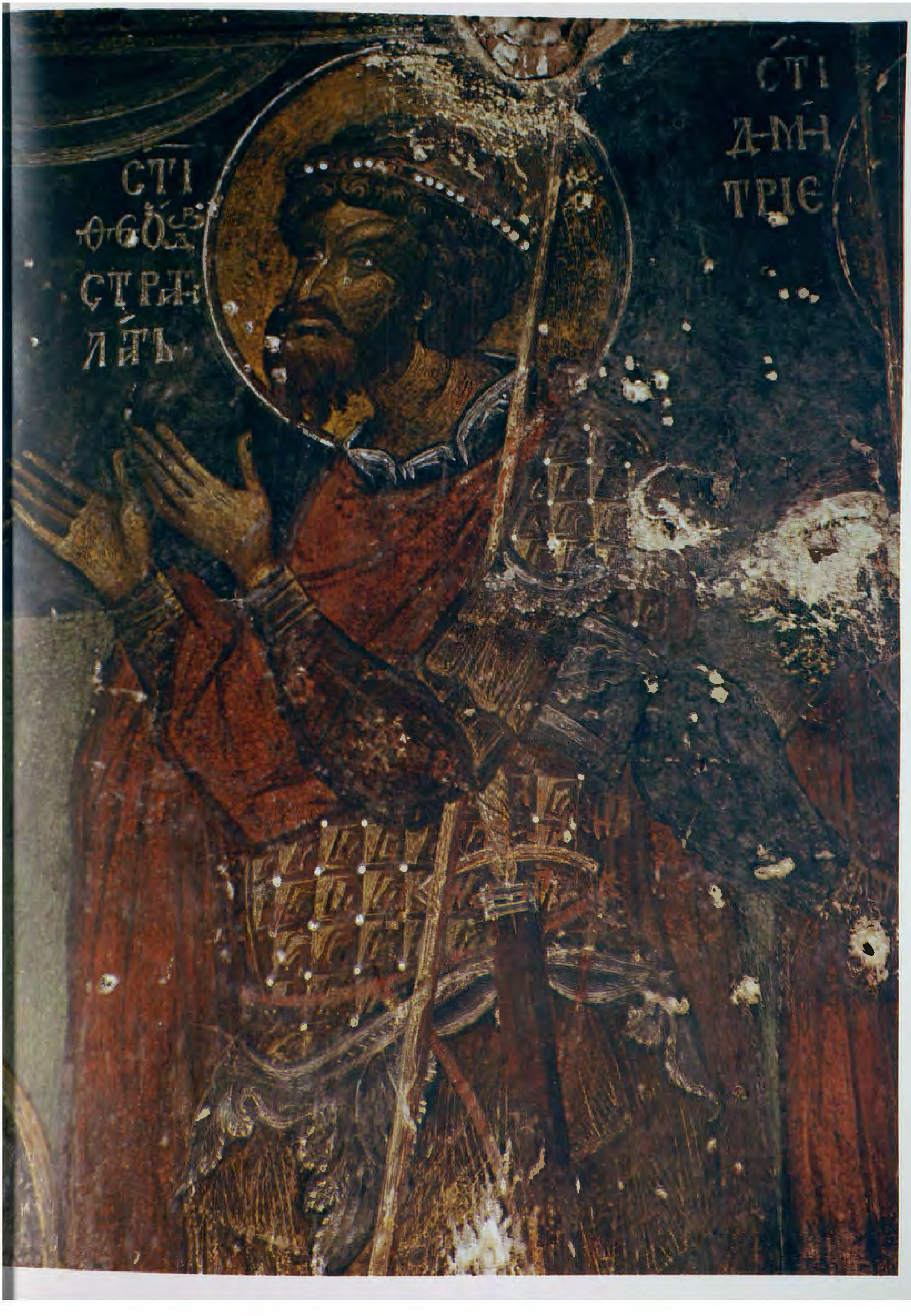

СТІ
ѲЕОДѠРЪ
СТРАТИ
ЛАТЪ
СТІ
ДИМИ
ТРІЄ

вали изпълнението на срочно определени поръчки и хвърляли в смут органите по снабдяването, тъй като тези доставки били жизнено необходими за армията и двора. Така в Пловдивската каза 1349-те джелепи не доставили в определения срок в Чорлу поръчаните 34 400 овце.[20]

Обикновено раята в желанието си да се освободи от изплащането на някои данъци или от изпълнението на повинности изтъквала като основание обстоятелството, че тя уж спадала към категориите население със специални задължения и трябвало да се ползува от определените за тях данъчни правдини.[21]

Тези опити за отклонение от феодалните задължения много често прераствали в открит отказ дори когато раите рискували да попаднат под ударите на закона. През 1572 г. някои пловдивски търговци, натоварени с тегобата да обслужват османската армия по време на поход, се възпротивили да извършат наложените им задължения.[22] В Парижката национална библиотека е запазен официален турски документ, от който се вижда, че т.нар. „външна рая" отказвала да изпълнява спахийска ангария — да строи хамбари на ленните владетели.[23]

ОТКРИТ ОТПОР СРЕЩУ ФЕОДАЛНАТА ЕКСПЛОАТАЦИЯ. Документите от XVII в. свидетелствуват, че зачестили случаите на открит отпор срещу властта. В 1622 г. железарят Колчо, Папа Христо, Доке куюнджията, Никола Гин, Коте Лазар и други жители на с. Грамос /дн. Грамосте, Костурско/, изселени от с. Маловище, Битолско, упорито отказали да издължат испенчето на грамоския спахия Дервиш бей. На изпратения при тях съдебен чиновник, който настоявал да се явят в съда, селяните отговорили дръзко: „На съд не идваме, ще хванем планината и теб с камъни ще пребием!"[24] По този начин всички жители на с. Драгош, Битолско, се противели на своя заим Мустафа ага при събирането на испенчето. Те били призовани два пъти при кадията, но упорито отказвали да се явят. По-късно представител на селяните заявил в съда, че те не желаели да изплатят спахийския данък на Мустафа ага, защото Мустафа бей /вероятно претендент за същия зиамет/ ги заплашвал и твърдял, че нему се полагало испенчето.[25] Твърдото поведение на раята в този случай я избавяло от непосилно бреме — да плаща едни и същи данъци на двама поземлени владетели, спорещи за един и същ спахилък.

През посочения период зачестили случаите на бунт срещу изпълнение на данъчните повинности. В 1635 г. жителите на селото Църнобуки, Битолско, се нахвърлили върху събирача на данъка джелепкешан куюну, когато той им искал такса за тезкере, и го набили жестоко. Пострадалият данъчен чиновник призовал селяните на съд.[26] Без съмнение налагането на допълнителни такси при събирането на данъка или някакви злоупотреби на чиновника подтикнали населението към такива смели действия. През 1683 г. жителите на селата Кочище, Зашле, Бабино, Брезово, Доленци в Битолско не само че отказали да платят искания данък нузул, но се вдигнали срещу събирача и го убили.[27]

Същата участ сполетяла няколко турци, дошли да откупуват вълна в пасбището на с. Острец, Битолско. Нападнати от жителите на с. Кишава, те били тежко ранени.[28] В 1564 г. селяните от Прилепския край Димитрий Стале от с. Сатока, поп Димитри от с. Градешница, Мате Никола от с. Бешища, Стоян Пейов и поп Яко от с. Стравина възглавили недоволството на местното население от произволите на един войвода — управител на везирските хасове, — към които били зачислени техните села. Османските властници напразно издирвали водачите. Народното недоволство се разразило в истински бунт през 1565 г. Българите — селяни и прилепски граждани — призовали своя насилник пред кадийския съд. Срещу пристрастието на този съд настръхналата многобройна тълпа се явила въоръжена с пръти и камъни.

Насъбралите се мюсюлмани едвам удържали кървавата разправа.[29] Поради зачестилите прояви на неподчинение и укриване при налагането на данъчни задължения, повинности и други дейности на специалните категории, както и поради открития отказ те да бъдат изпълнявани централната власт все по-често била заставена да се справя със значителни по размер недобори, да занемарява обществени строежи и поддържането на пътища и крепости, да понася тежки затруднения при снабдяването на армията и населението на големите градове.

Отклонението на населението от налаганите му задължения към държавата и феодалите засягало една от главните опори на османската власт — нейните приходоизточници. Срещу тази форма на съпротива централното управление създало цяла система от мерки и наказания. Почти при всички случаи на такъв род неподчинение била въвеждана солидарна отговорност. Неизпълнените задължения на отделни лица или група хора се стоварвали върху останалите членове на общността, към която принадлежали неизправните и непокорните. Властта прибягвала и към принудително набиране на поръчители, които трябвало да носят тежките последствия за неизпълнение на феодалните задължения.

2.

Въоръжена съпротива. Хайдутство

НАЧАЛО НА ХАЙДУТСКОТО ДВИЖЕНИЕ. Налагането на чуждата власт, на военноленната система, утвърждаването на формите на феодална експлоатация обусловили появата на стихийна въоръжена съпротива, която възникнала още в началните десетилетия на османското владичество. Обединени в малки или по-големи групи, мнозина българи напускали домове и селища и се оттегляли в недостъпните планински райони. Оттук те организирали въоръжени акции срещу представители на османската власт и местни феодали. Народът ги наричал хайдути.

Най-ранното достигнало до нас сведение за движението датира от 1454 г. Това е една приписка, в която се съобщава, че султан Мехмед II пленил в София българския войвода Радич.[30] Лаконичното сведение не съдържа данни за неговата дейност, но обстоятелството, че залавянето му било организирано от самия владетел, говори, че той е създавал сериозни грижи на властта в стратегически важния Софийски район.

Чуждите пътешественици още през първата половина на XV в. посочват в пътеписите си известни места, където действували хайдути. Мнозина ги назовавали „разбойници и злосторници“, черпейки сведения за тях от османските служители. През 1433 г. Брокиер сочи Ихтиманските възвишения като свърталище на хайдути.[31] Още през този ранен период османската власт прилагала мерки за обезвредяване на хайдутските средища. Тя ги поставяла под постоянна охрана чрез своеобразната стражева институция на дервентджиите. По сведенията на Брокиер по този начин възникнали в Ихтиманска Средна гора дервентджийските села Ветрен и Вакарел. На други места османските управници привличали мюсюлмански поселници — най-сигурна защита срещу хайдутите — или пък създавали средища на религиозна пропаганда, където се стичали непрестанно множество поклонници. Така например султан Мурад II наредил да се построят джамия и имарет при моста на реката Еркене, където действували хайдути. Постепенно тук възникнал малкият градец Еркене, населен предимно от мюсюлмани. Въпреки че османската власт се опитвала да унищожи хайдутското движение още при най-ранните му изяви, то ставало все по-масово и обхващало все по-голяма част от българското население.

ХАЙДУТСТВОТО ПРЕЗ XVI В. Влошените условия поради промените в османската феодална система, при нарасналата феодална експлоатация били главната предпоставка за засилването на хайдутството през XVI в. Важен фактор за участието на по-широки маси в него били неуспехите на Османската империя, които показвали упадъка на военната ѝ мощ.

През 1528 г. метежници и хайдути се появили в санджаците Кюстендил, Вълчитрън, Призрен, Аладжа Хисар /Крушевац/, в казите София, Скопие и др. Нарочен инспектор бил изпратен да провери заедно с местните длъжностни лица положението в тези райони, да следи ятаците, да залови самите хайдути. Трябвало да се наблюдава тяхното движение и в случай, че те се изтеглят в други санджаци, да се съобщи на съответните санджакбейове.[32] Времето и областите, в които действували хайдутите, позволяват да се предполага, че активизирането им било свързано с унгарския поход на османците и битката при Мохач в 1526 г.

Сведенията за тази форма на антиосманска съпротива стават все по-многобройни през втората половина на XVI в. и се отнасят до всички райони на българските земи. Около 1573 г. из Битолско и Прилепско се движела дружина от жители на селата Пуста река, Априльово, Крушево и Белушино, Прилепско. Най-деен и смел бил Толе войвода, вероятно главатар на дружината. Въпреки усилията на властта в този смутен край броят на хайдутите се увеличавал. През 1578 г. дружината брояла 70—80 души. „В който и санджак да се намират злосторниците — загрижено разпорежда султанът до скопския управител, — постарайте се да ги заловите и да ги накажете надлежно.“[33] Пуста река и битолското село Дивяци били свързани с хайдути, които смущавали с действията си управниците на Битолския, Прилепския и Кичевския район.[34] Те имали множество помагачи в селата и това затруднявало залавянето им. Властта избила част от заловените хайдути и ятаци. Наказателните акции засегнали и посочените села. Те били насочени с особена ярост срещу селото Дивяци, познато в този край като метежно и „харамийско“.

През 1575г. войнуците от с.Отлуккьой предизвикали тревога сред управниците със системното си неподчинение. Бунтовните ръководители — войнуците Райко Драгомела, Недко Досен, Неделко Нико и други трима — подбуждали другарите си да избягат от обоза на армията по време на османския поход срещу Сигетвар. Върховната власт заповядала да се заловят тези служители, които подкопават бойните ѝ сили във военно време, и да бъдат изпратени на каторжна работа.[35]

Мнозина чужди посланици и пътешественици описват в своите пътни дневници и доклади действията на хайдутите — тези страшни и смели

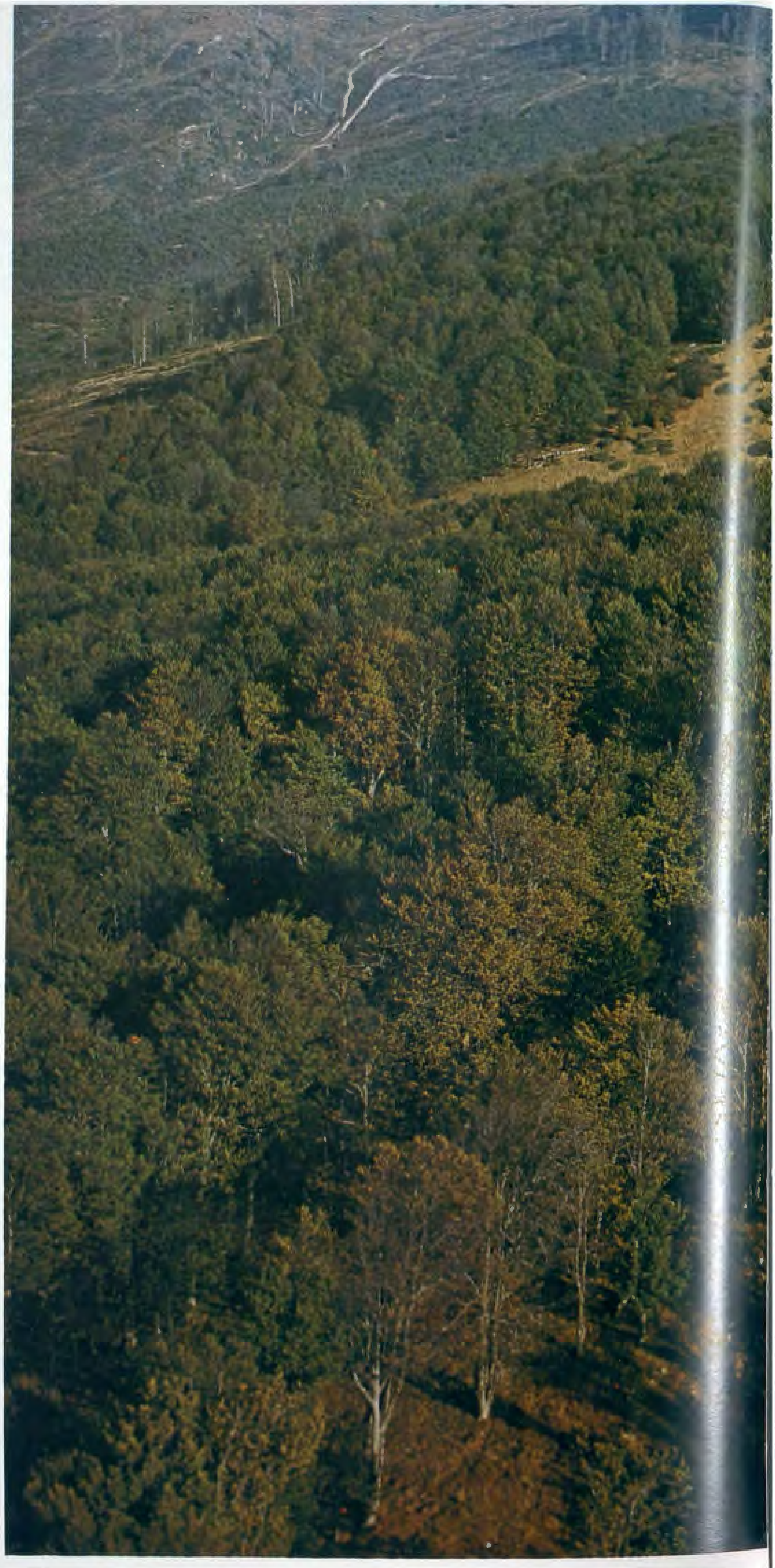

Хайдушко сборище
в Балкана –
Агликина поляна

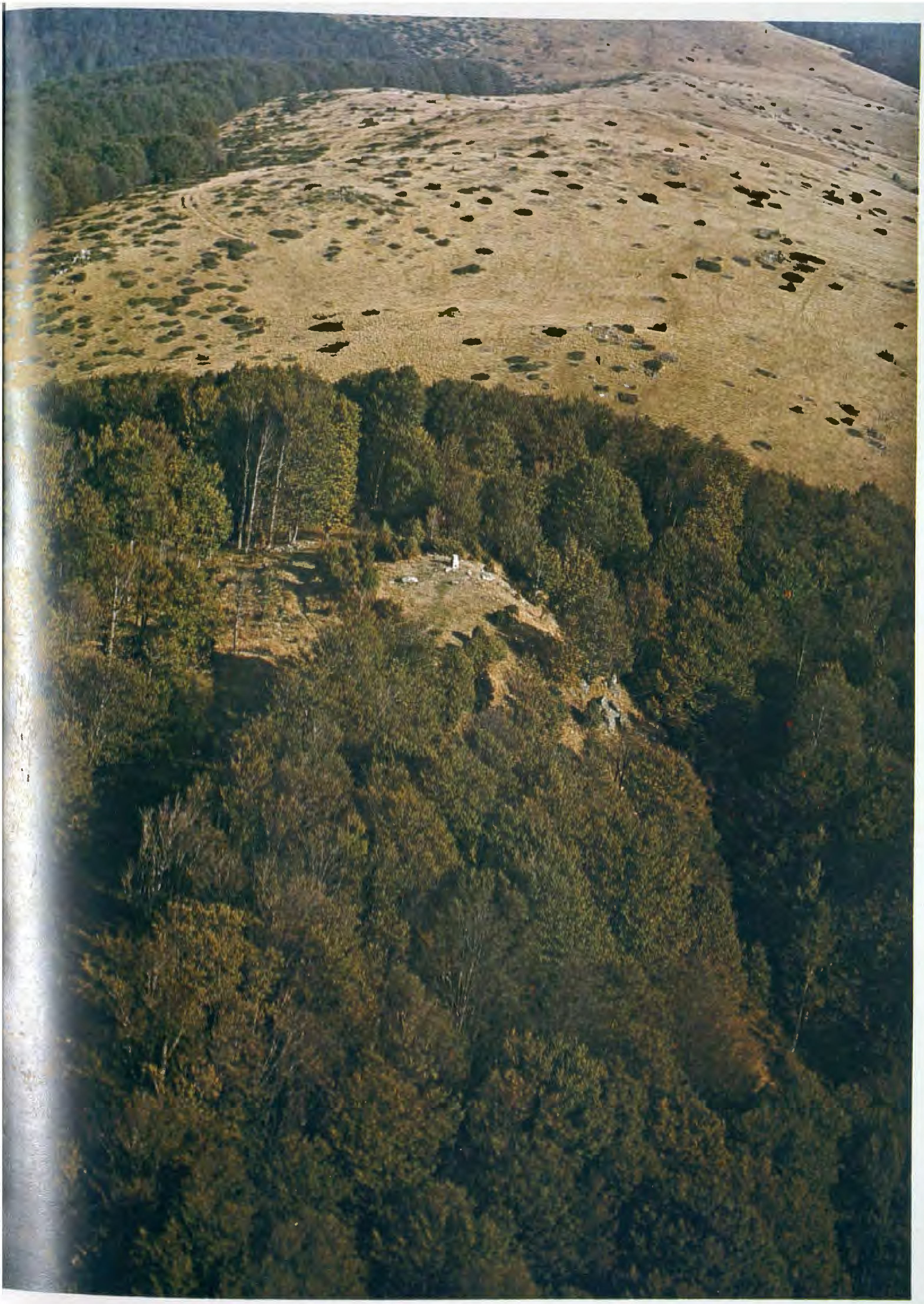

българи, които дебнели из планинските пътища, появявали се на големи дружини неочаквано и също така неочаквано изчезвали като вдън земя. Французинът Пиер Лескалопие наблюдавал през 1574 г. една дружина към Одрин, когато се готвела да нападне конвоя му, охраняван от турски сеймени. Той съобщава, че властта отреждала високи награди за залавянето и унищожаването на метежниците.[36]

В тази атмосфера, изпълнена с метежен заряд, и българите ведно с всички балкански народи засилили опитите си за организиране на политически движения.

През 80-те години на XVI в. в напрегнатата обстановка на Балканите хайдутските действия създавали немалко смущение на османците в някои райони от българските земи. Техните дружини в Скопския, Тетовския, Струмишкия, Тиквешкия, Вранския и Прищинския кадилък създали много трудности на местните власти. Те действували в широк обсег, поради което управляващите настоявали за всеобщи мерки и усилия, за да се прекратят тези опасни прояви. „Да ги атакувате и с обединени сили да разпръснете дружините им" — гласи строгата султанска заповед.[37]

В Качанишкия проход се движела дружина от около 500–600 души. Властта била особено стресната от нападението, което хайдутите извършили там над един кадия. Техните акции били толкова значителни, че се наложило в прохода да се изгради здрава крепост. В заповед от 1586 г. до скопския бей му се нарежда да построи крепостта, като прибегне към извънредни мерки — да набере за принудителен труд занаятчии-специалисти от района и да мобилизира част от спахиите. За сериозността на положението говори и фактът, че в заповедта султанът не пести най-тежките си заплахи дори срещу скопския санджакбей в случай, че не организира построяването ѝ.[38]

През 1580 г. пътеписецът на Контариновото посланичество чул за хайдути в района на Траянови врата, където поради естествените прикрития на местността те се събирали открай време. Според Мелхиор Безолт в 1584 г. около Харманли пътят бил несигурен поради тяхното присъствие. Жакоп Бонгарс и спътниците му през 1585 г. били смутени от разказите за стотиците хайдути из планинските места около Виза.[39]

Някои документи свидетелствуват за хайдутски акции с по-интензивен характер, обусловени от благоприятната обстановка на военни действия и въстанически движения. През 1595 г. населението в Скопския санджак образувало дружини, заклеймени в османските документи като „злосторнически групи". Такива бунтовни дружини, може би хайдутски, а може би дори въстанически, успели да вземат връх в Скопие. „Град Скопие и нахията му са напълно окупирани от бунтовниците-харамии — съобщава ферман от 21 юли 1595 г. — Областта е незапазена и незащитена, а насилията и нападенията на бунтовниците нямат край."[40] Към това време народната традиция отнася и хайдутуването на легендарния Чавдар войвода, който се подвизавал в Кожух планина. Той се спускал с 300 юнаци и с вуйчо си Лалуш из равнините, наказвал насилниците и се връщал пак в планината.[41]

ЗАСИЛВАНЕ НА ХАЙДУТСТВОТО ПРЕЗ XVII В. В началото на XVII в. наред с бунтовните и въстанически движения се умножили и хайдутските прояви.[42] Източниците сочат българското Поморавие, Софийско, и югозападните български земи като хайдутски огнища още през първите две десетилетия на века. Льофевр, секретар на френския посланик Ашил дьо Санси, разказва, че през 1611 г. из планинските пътища към Ниш имало дружина от 250–300 души. През 1616 г. участниците в пратеничеството, чийто път е описал А. Венер, бодърствували и палели цяла нощ огньове при Ветрен, за да не би „неочаквано от гората да нападнат българите, както няколко пъти в това село те били нападнали турците".

В 1618 г. в протоколите на софийския съд е описана дейността на хайдути начело с Бързак в Софийско. Все през същата година около Пасарел се движел войводата Петко Ильов. Бил заподозрян в подобни метежни действия и Пейо Иванов от Кремиковци. От съдебния протокол, в който е записан случаят, се долавя, че в този край се подвизавали множество хайдути. През същата 1618 г. османската власт се стремяла да вземе ефикасни мерки срещу хайдутите, плъзнали из Кривопаланско. Монасите от Търновския манастир, Битолско, „Св. Яким Осоговски" при Крива Паланка и манастира „Св. Гаврил Лесновски" подпомагали хайдутите и участвували в техните акции. В заповед, издадена по този повод, се казва: „Лекуват раните на ранените харамии, пазят харамиите и ги снабдяват с храни... Затова съм наредил споменатите манастирски калугери, които вършат метежи и злодеяния, да бъдат заловени, да бъдат доведени и според шериата да бъдат разгледани техните дела и да се осъдят."

През 20-те и 30-те години на XVII в. Битолско, Леринско, Прилепско, Велешко, Саръгьол, Джума пазар /Кайлярско/ и Костурско били толкова смущавани от хайдути, че румелийският бейлербей Кенан паша многократно подканял органите на властта към енергични мерки за изтребването им. В бунтовния Лерински край действувал

Петре Дундар от с. Беранци. Проявите в Македония през 30—40-те години протичали в обстановка на повсеместно изострена антифеодална съпротива. Редица тамошни села отказвали да изпълняват феодалните си задължения и по донесения на властта „постоянно се бунтуват и често не се покоряват на свещения закон".

През 1637 г. една дружина от 200 души действувала в западномакедонските краища, нападала с развети знамена и тръбен зов. Очертали се хайдутски гнезда, където цялото население било свързано по един или друг начин с борците — дервентджийското село Гявато, селата Брод, Цер и Магарево, Битолско. Местните първенци били обзети от страх. Те изпратили изложение през 1640 г. до върховната власт и искали въоръжена помощ. В района била направена щателна проверка под ръководството на специален чиновник. Сто тридесет и едно села в района били заставени да се обвържат с взаимно поръчителство, че не ще допуснат появата на хайдути. Тези мерки са указание за масовия характер на това българско движение. А нещо повече — в 1643 г. властта вече официално признала, че из всички села в Битолско има хайдути.

Все през 40-те години из тези места се движел и войводата Лошан. Отначало той участвувал в дружината на Петре Дундар, но в 1640 г. дал вид, че се смирява и че бил дори готов да съдействува за охраната на околията, като влязъл в редовете на мартолосите. Османската власт използувала мартолосите за борба срещу хайдутите. Но често тези люде, които имали известни данъчни облекчения и правото да носят оръжие, сами поемали пътя на борбата или съдействували на народните борци. Такъв мартолос станал и доскорошният хайдутин Лошан. Само няколко години след това, въпреки че достигнал поста мартолосбашия в Негушкия край, той застанал начело на дружина от 30 души, която действувала главно из Битолско и нападала богати турци и османски свещенослужители. След всяка акция Лошан намирал убежище в Негушко под прикритието на мартолосбашия. Всички жители от Битолския край и от родното му село били негови ятаци. Заловен, той бил хвърлен в солунския затвор.

До края на 40-те години властта непрестанно и методично полагала усилия да се справи с повсеместно действуващите хайдути из Битолско, Леринско и Прилепско. При все това дружина, предвождана от байрактаря от с. Чарли, нападнала на 14 юли 1646 г. голямия битолски безистен и взела стоки от богати търговци и между другото 120 000 акчета от данъка джелепкешан. Проведените по този повод големи съдебни следствия, в които били заставени да се явят пред кадията жителите на цели села от Битолско, не довели до желаните резултати. С това хайдутските акции не стихнали, а сам байрактарят Тане бил заловен едва 5 години по-късно.

Критската война /1645—1669/, в която Турция понесла тежки поражения от Венеция, насърчила освободителните тежнения на поробените балкански народи и дала нов тласък на техните съпротивителни усилия срещу османския феодален порядък. Хайдутските действия зачестили. В югозападните български земи се очертали райони с твърде интензивни хайдутски прояви. Опасението от такива действия, особено в Беломорска Македония, най-близо до бойния театър в Критската война, принудило османската власт да размести войскови части чак от Анадола, за да охранява по-добре Беломорското крайбрежие.

Евлия Челеби, пътувайки из западните български земи през 60-те години на XVII в., на много места виждал хайдути. Във всяко селище се говорело за тях. По бойниците на Нишката крепост стърчали набучени на пръти главите на не един от тези борци. В този край те никога не били изчезвали. Френският пътешественик М. Кикле през 1658 г. твърди, че пътникът можел да ги срещне ежечасно в планината Куновица /между Ниш и Пирот/, че действували неуморно и нападали поставените за охрана пандури. Районът около Крива Паланка по описанието на Евлия Челеби продължавал да бъде тяхно убежище. „Това е страшен, опасен, криволичещ и пълен с места за засада дол, где то не може да се мине от хайдути."

В Битолско, Леринско, Костурско, Кайлярско и пр. хайдутите били толкова многобройни и така организирани, че господствували в тия райони като внушителна въоръжена сила и държали в трепет местните властници. С петстотинте си юнаци, въоръжени с пищови, криви саби и копия, войводата на тази голяма дружина — Байо — контролирал целия район, не допускал данъчни насилия над раята, наказвал всяка неправда. През 1661 г. те нападнали битолския безистен, взели много стоки и напуснали града с радостни изстрели. Силата на тази дружина била толкова голяма, че Евлия Челеби, натоварен да събере недоборите от данъка зехире-беха за османските войски в Унгария, дошъл да търси разрешение от Байо, който закрилял населението от притеснения. Навлязъл в непристъпните гори, османският пътешественик попаднал най-напред на охраната им. След това преминал сред няколкостотин хайдути, разположили се на боен лагер, въоръжени с къси копия, с по два-три пищова и криви остри саби. Шивачи кроели и шиели специално облекло, готвачи печели месо за

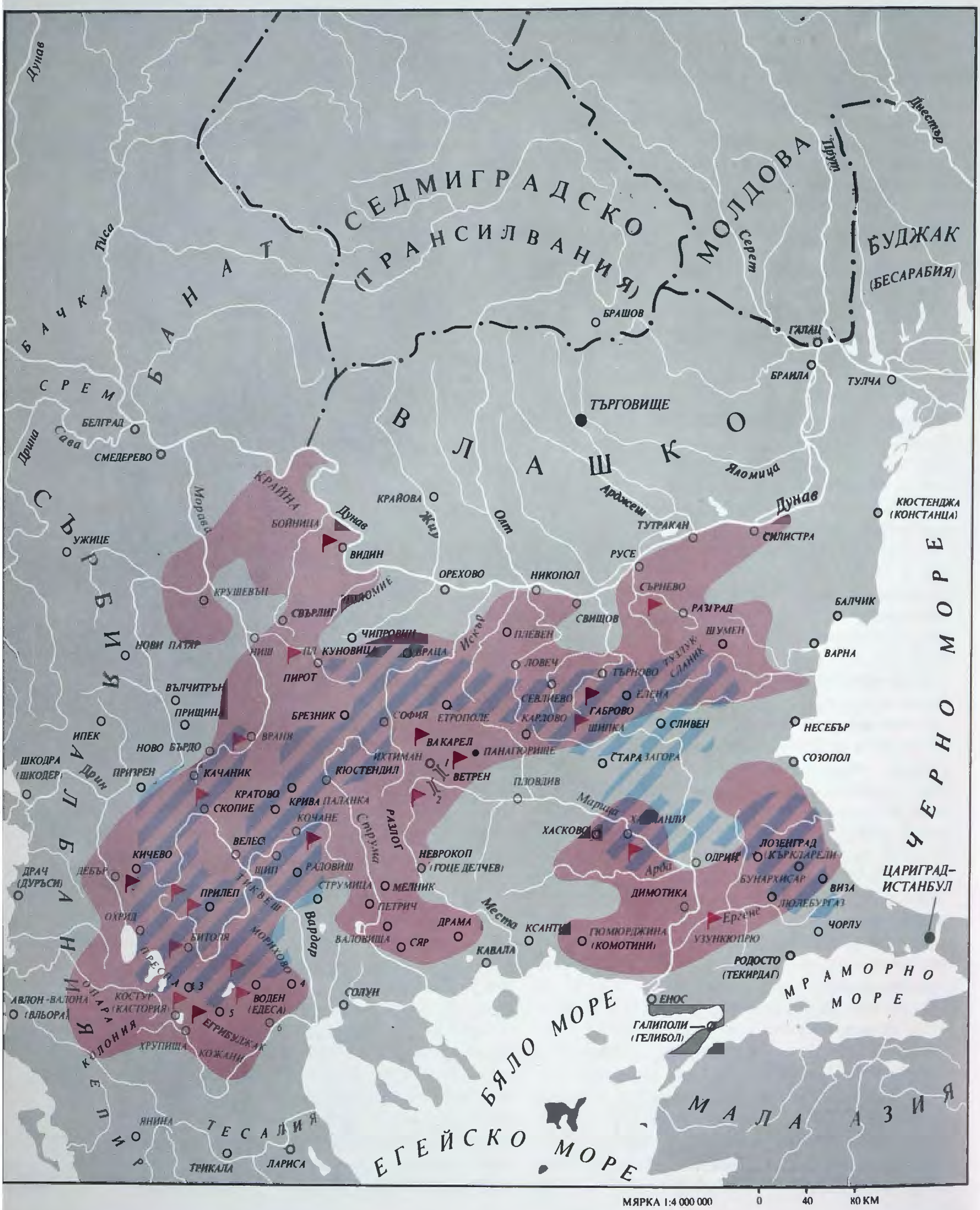

Дунав
Тиса
БАЧКА
БАНАТ
СЕДМИГРАДСКО
(ТРАНСИЛВАНИЯ)
МОЛДОВА
Прут
Днестър
Серет
БУДЖАК
(БЕСАРАБИЯ)
БРАШОВ
ГАЛАЦ
БРАИЛА
ТУЛЧА
СРЕМ
БЕЛГРАД
Сава
Дрина
СМЕДЕРЕВО
ТЪРГОВИЩЕ
ВЛАШКО
Яломица
Арджеш
Олт
Жиу
Дунав
КРАЙОВА
Крайна
Морава
СЪРБИЯ
БОЙНИЦА
ВИДИН
УЖИЦЕ
ТУТРАКАН
СИЛИСТРА
КЮСТЕНДЖА
(КОНСТАНЦА)
РУСЕ
ОРЕХОВО
НИКОПОЛ
СЪРНЕВО
РАЗГРАД
КРУШЕВЪЦ
СВЪРЛИГ
ПОМОРИЕ
ЧИПРОВЦИ
СВИЩОВ
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
БАЛЧИК
ВАРНА
НОВИ ПАЗАР
НИШ
ПЛ
КУНОВИЦА
ВРАЦА
Искър
ЛОВЕЧ
ТЪРНОВО
ТУЗЛУК
СЛАНИК
ПИРОТ
ВЪЛЧИТРЪН
ПРИЩИНА
БРЕЗНИК
СОФИЯ
ЕТРОПОЛЕ
СЕВЛИЕВО
КАРЛОВО
ГАБРОВО
ЕЛЕНА
ШИПКА
СЛИВЕН
ИПЕК
НОВО БЪРДО
ВРАНЯ
ВАКАРЕЛ
ИХТИМАН
ПАНАГЮРИЩЕ
СТАРА ЗАГОРА
НЕСЕБЪР
СОЗОПОЛ
ЧЕРНО МОРЕ
ШКОДРА
(ШКОДЕР)
Дрин
ПРИЗРЕН
КАЧАНИК
КЮСТЕНДИЛ
ВЕТРЕН
1
2
ПЛОВДИВ
КРАТОВО
СКОПИЕ
КРИВА ПАЛАНКА
КОЧАНЕ
Струма
РАЗЛОГ
Марица
ХАСКОВО
ХАРМАНЛИ
АЛБАНИЯ
КИЧЕВО
ВЕЛЕС
ШИП
РАДОВИШ
НЕВРОКОП
(ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ)
Арда
ОДРИН
ЛОЗЕНГРАД
(КЪРКЛАРЕЛИ)
БУНАРХИСАР
ВИЗА
ЦАРИГРАД–
ИСТАНБУЛ
ДРАЧ
(ДУРЪСИ)
ДЕБЪР
ПРИЛЕП
ТИКВЕШ
СТРУМИЦА
МЕЛНИК
ДИМОТИКА
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ОХРИД
ПЕТРИЧ
Вардар
Места
ДРАМА
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА
(КОМОТИНИ)
Ергене
УЗУНКЮПРЮ
ЧОРЛУ
БИТОЛЯ
МОРИХОВО
ВАЛОВИЩА
СЯР
КАВАЛА
РОДОСТО
(ТЕКИРДАГ)
ПРЕСПА
3
4
5
6
АВЛОН-ВАЛОНА
(ВЪЛОРА)
КОСТУР
(КАСТОРИЯ)
ВОДЕН
(ЕДЕСА)
СОЛУН
ЕНОС
МРАМОРНО МОРЕ
ОПАРА
КОЛОНИЯ
ЕГРИБУДЖАК
ГАЛИПОЛИ
(ГЕЛИБОЛ)
ХРУПИЩА
КОЖАНИ
БЯЛО МОРЕ
ЕПИР
ЯНИНА
ТЕСАЛИЯ
МАЛА АЗИЯ
ТРИКАЛА
ЛАРИСА
ЕГЕЙСКО МОРЕ
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

храна на дружината.

В Кратовския район хайдутите били толкова активни, че по селата вдигали високи кули с железни врати за отбрана. Раята на Кочани била открито свързана с тях. Голям бил броят им в Петрич и в съседните райони. Властта се опитала дори да проведе широко прочистване на тия места, като изпратила потери. При писъка на зурли и биенето на тъпани преследвачите заловили 40–50 борци, които били избесени в Петрич, Кюстендил, Дупница, Самоков и София.

Пред битолския съд твърде често били изправяни заловени хайдути, които обикновено били осъждани на смърт. При все това тази форма на борба привличала все повече българи. Напразно до местните власти пристигали заповед след заповед за тяхното залавяне и наказване. Те все по-често влизали с развети знамена в селищата. Обсегът на хайдутството ставал все по-голям и обхванал цяла Беломорска Македония. Тревожните данни на управниците представят голямото участие на населението от Скопие чак до Лерин. „Освен дето хайдутите-разбойници преброждат със знамена вилаетите, събират се и християни със саби, пушки и друго оръжие, развяват знамена, денем се крият, а нощем нападат... и предизвикват голям смут и бунт.“

В 1672 г. една цяла дружина, поделена на четири чети със знамена, на коне и пеша шетала из околиите Лерин, Битоля, Преспа, Прилеп, Велес, Мориово, Населица, Скопие, Кайлярско и създавала тежки грижи на управляващите.

През втората половина на XVII в. хайдути действували и в Габровско. През своето пътуване из Шипченския Балкан Евлия Челеби и придружителите му влезли на два пъти в сражение с тях. Една от четите не разполагала дори с достатъчно оръжие. Участниците в нея се нахвърляли върху турците с тояги. А самото Габрово – тогава дервентджийско село – било истинско хайдутско средище.

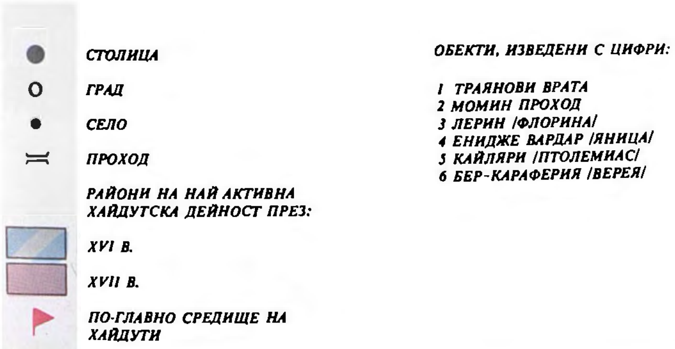

Хайдутското движение до началото на XVIII в.

„Боже, прости ме – възклицава османският пътешественик за Габрово, – селото е бунтовническо и не е да се нощува в него!“ За големи дружини при Траянови врата разказват мнозина пътешественици. През 1683 г. била издадена заповед цялото население на Румелия да се включи в преследванията срещу тях. Но и тази мярка била безрезултатна. Започналата голяма война с Австрия, Венеция, Полша и Русия /1683–1699/ също допринесла за още по-значителното разрастване на хайдутското движение.

През 1683 г. върховното управление се стремяло да гарантира сигурността на главния военен път Цариград – Белград и с многократни заповеди нареждало да се прочистят тия райони от хайдути, като изрично посочвало присъствието им в някои места от Белград до Ихтиман и в Момин проход.

В разгара на войната през 1686 г. в Костурско, Воденско и Хрупишко действували 4–5 дружини от по 100–200 души. В долината на Крива Паланка, в Мориовско, Битолско, Леринско, Костурско, Радовишко, Велешко, Демирхисарско, Неврокопско /дн. Гоцеделчевско/, Разложко и др. кръстосвали непрестанно други въоръжени групи. Този размах на хайдутството в югозападните български земи благоприятствувал за избухването на Карпошовото въстание. Не е случайно, че негов център станало именно Кривопаланечко, район с утвърдени борчески традиции.

В края на 80-те и началото на 90-те години в Северна и особено в Северозападна България се отбелязва разгаряне на хайдутското движение. Близостта на отвъддунавските княжества насърчавала хайдутите, които често търсели убежище там след проведените на българска територия акции. Голямото безпокойство на управляващите среди прозира ясно в една валийска заповед от 1694 г., отправена до никополския кадия, до кадиите във всички санджаци, вилаетските аяни и пр. Чрез нея се изисква всички боеспособни мъже да бъдат готови за поход. В същото време в заповедта се напомня, че се появили разбойници, и се нарежда на мютеселимите да ги изтребят, като претърсят всички санджаци. Валията препоръчва на чиновниците си да обединят силите си, за да ги унищожат.

Това безпокойство било основателно. Още в 1690 г. дружина от 100 души начело с един свещеник от Черна река, Видински санджак, действувала в Северозападна България. Към нея се присъединили българи от ломските и видинските села. Четата на свещеника създавала много затруднения на преследвачите си. Напразно мубаширът Реджеб се опитвал да залови бунтовниците. Последната му клопка била предугадена от тях и те се спасили в отвъддунавските земи. Султанът настоятелно искал от влашкия войвода те да бъдат заловени. За значителни чети по двата бряга съдържа данни и едно писмо на видинския комендант от 29 април 1698 г. до върховното управление. В него се съобщава, че през текущата година във Видинския санджак нахлули чети от ония, които преминавали от отвъдния бряг на Дунава. По същото веме се появили хайдути в околността на Видин, Орехово, Поломие. Те нападали градчета и села и внасяли смут. Нареждало се да се съберат 680 въоръжени конници от споменатите кази, за да ги унищожат.

За участието на хайдути в освободителните движения на българите по време на голямата война 1683–1699 г. и съвместните им акции с воюващите срещу Османската империя бойци от Средна Европа намираме податки и в още един документ от 1700 г. В него се споменава за няколко души маджари, които били част от заловените в Търновската околия 45 души хайдути. Вероятно тези маджари действували заедно с българските борци в помощ на австрийските войски.

Разгърналото се хайдутско движение в балканските земи и особено в българското Подунавие, най-близко до румънските области, насърчило влашкия господар Шербан Кантакузин да твърди в молбата си до руските царе Иван V и Петър I Велики от 1688 г., че „когато руската армия приближи Акерман, войводата/т.е.Шербан/ ще дойде при царската войска, а и всички сърби, българи и молдавци ще се присъединят към тях и не ще има пречки чак до Цариград“. Все тази въоръжена съпротива на българите, която разпалвала волята за освободителна борба, давала основание на Шербановия наследник Константин Бранкован да уверява Петър I Велики, търсейки военната му помощ, че „ние не само ще защищаваме дунавските брегове, но и ще отидем още по-напред, защото имаме подкрепата на българите и сърбите..., и ще се сражаваме не като хора, а като лъвове за отечеството и нашия народ“[43].

ХАЙДУТСТВОТО В НАЧАЛОТО НА XVIII В. През първите десетилетия на века хайдутството придобило още по-голяма интензивност. Балканската политика на Петър Велики, връзките му с балканските народи и плановете за съвместни антиосмански действия, както и пораженията на Османската империя във войните ѝ с Венеция, Австрия и Русия поддържали атмосфера, която благоприятствувала съпротивителните действия

Огнестрелно оръжие /XVI–XVII в./. Етнографски музей – София, Национален военноисторически музей – София

на поробения български народ.[44]

В началото на XVIII в. централната власт разпращала заповед след заповед до местните власти, в които се нареждало да бъдат ликвидирани въоръжените дружини. В 1702 г. се обърнало внимание на кадиите на Видин, Свърлиг, Тимок, Алексинац и до други служебни лица, че иде пролет, горите се разлистват и настъпва време, благоприятно за действията на хайдутите из тези краища. Нарежда се да се извърши обичайното претърсване на местата, дето те биха се появили, и да се вземат всички мерки за залавянето и наказването им.

През 1705 г. във Видинско шетал с дружина от конни и пеши бойци Чокан. В 1704 – 1705 г. около Орехово се появили хайдути, които нападали минаващите оттам турски кораби. Със заповеди от 1707–1708 г. властта настоява за изтребването на дружините в Ломско, Тимошко и в района на Свърлиг.

Затруднена да се справи с хайдутството в този край, съзнавайки ясно, че силата на това движение се корени в подкрепата на българската рая, върховната власт се видяла принудена да прибегне към други средства. Тя задължила местното население да се обвърже чрез взаимно поръчителство пред съда. В заповедите, издадени по този повод, султанът предупреждава, че щетите, претърпени от пътници, ще бъдат заплащани от раята.

При все това движението се засилвало, насърчавано от близостта на австро-турския фронт във войната от 1714–1718 г. Властта си давала сметка, че при преобладаващото българско население във Видинския край, което направило по това време и един опит за бунт, подтикнат от успехите на османските неприятели, трудно щяла да се справи с хайдутите. Това дори се признавало официално в заповед за преследването им във Видинския санджак, като се подчертавало, че Видинско било изцяло населено с „неверници“, а наблизо били и „маджарските хайдути“.

По същото време движението продължавало да се разраства и в Македония, макар че разбойнически вълнения на арнаутски и турски банди по това време били сериозна пречка. В началото на XVIII в. из Кюстендилско и Щипско действували дружините на Балчо и Алагьоз. През 1717 г. в Скопие, Косово, Вълчитрън и Прищина били предприети мерки за унищожаването на въоръжените чети, но те нямали никакъв резултат. През 1713 г. селяни от района на Тетово, Скопие, Щип, Тиквеш, Битоля, Прилеп, Лерин и Охрид образували дружини от по 10–15 души и внасяли смут с непрестанните си действия. В 1701 г. в района на Хасково, Махмуд паша /дн. Хавса/, Лозенград и Бунар Хисар /дн. Пънархисар/ бил изпратен на-

рочен бостанджибашия да организира борбата с хайдутите.

Около 1714 г. се появила значителна чета с главатар Папазоглу /син на свещеник/, за преследването на която бил назначен нарочен чиновник. Десет дни преди неговото пристигане в Ореховско дружината се прехвърлила на влашка земя. Османските управляващи среди признавали, че всяка пролет хайдутите преминавали на българския бряг и през есента отново се връщали във Влашко. Пътуващият през 1718 г. Герхард Корнелиус фон ден Дриш пише, че еничарите, които придружавали посланичеството, с което се движел, обръщали внимание на пътуващите да не се отбиват от пътя при Ихтиманските възвишения, защото местата са пълни с хайдути. През 20-те години на XVIII в. в Софийско се подвизавал с чета от 20—30 души българинът Чавдархан.

През вековете, които предхождат Възраждането и националноосвободителното ни движение, хайдутството е най-дълготрайната и най-масова форма на въоръжената съпротива срещу османското господство. Изявяващо се в разпокъсани акции на отделни дружини, то се разгръща с особена интензивност в югозападните и северозападните български земи. Тяхната отдалеченост от централното управление, планинският терен, чифликчийството, развило се по-рано и по-широко и довело до по-голямо разорение на населението, обясняват големия му размах. Тези земи били в близост с големите европейски неприятели на Турция и с непокорните отвъддунавски княжества. Те се превръщали често в бойно поле. А това създавало условия там да се поддържат особено силни освободителните тежнения.

Хайдутите били предимно селяни, тъй като върху селото се стоварвали най-големите тежести на феодалния режим. За угнетените селски труженици тази форма на борба била отдушник и средство да мъстят за собствената си несрета и за страданията на своите близки. Изразяваща се в самостоятелни стихийни акции на несвързани помежду си дружини, тя имала подчертана антифеодална насоченост. Най-често нападенията засягали османските властници. Социалната ненавист срещу ония, които се обогатявали чрез труда на народа, се изразявала понякога в разграбване на парите и имуществата им, натрупани чрез труда и мъката на селяните. Хайдутите извършвали нападения и върху чифлици /особено в Македония/, палели или задигали храни, ограбвали богатства, разрушавали чифлишки къщи и кули, избивали насилници. Те закриляли раята от постоянното ѝ претоварване с данъци, отмъщавали на данъчни чиновници. Действията им били в известен смисъл спирачка за нарастващата феодална експлоатация и произвол.

Често хайдутите нападали търговски кервани, отделни търговци, особено евреи, или посланичества, които носели големи парични средства. Иззетите по този начин богатства били средства за препитание и въоръжаване на хайдутите. С тази цел били организирани нападения на богати търговски чаршии в градовете, както например на два пъти през XVII в. в битолския безистен.

Не бива да се смята, че селяните били безпросветна маса, която само несъзнателно реагирала при отделни насилия и неправди. В хайдутството, а дори и в стихийните изблици на народното недоволство се изявявала и народностната обособеност на българите, непримиримостта им към поробителската система на управление,от която те не само се чуждеели, но я и ненавиждали. По сведения от 1627 г., когато пред берския кадия били изправени заловените хайдути от с. Граматиково /дн. Граматикон/, Островско, Емануил Христов от Бер събрал тамошните българи, нахлул с тях в съда и попитал съдиите: „Защо съдите по вашия верски закон, когато ние не признаваме онова, което вършите вие?“[45] В редица изяви на хайдутството все по-често се долавят елементи на народностна осъзнатост, на по-определена насоченост не само срещу отделните насилници, но срещу чуждата власт изобщо. Марко от с. Боища, Битолско, хайдутувал 15 години, заявил на властниците: „Вие рушите нашите черкви, ние рушим вашите джамии. Нашите свещеници са по-добри от вашите ходжи!“[46]

В този аспект трябва да се разглеждат честите сведения в османотурските извори за участието на много свещеници и монаси в хайдутството още от края на XVI в.

Особено красноречиви са фактите за разширяването на хайдутските действия по време на войните, които Турция води с европейските си неприятели от 70-те години на XVI в. нататък. От много извори се установява, че в редица области и най-вече в онези, които са най-близо до бойния театър или от които най-лесно може да се установи връзка с неприятелските на Турция европейски страни, действуват внушителни по размер чети от няколко стотин души. През 1638 г. дори мюфтията бил заставен да издаде нарочна фетва, с която обявявал борбата срещу народните закрилници за свещено задължение на всеки мюсюлманин. Това е било постановка за същинска „свещена война“,

Архангел Михаил — стенопис от черквата в Кремиковския манастир /1493/

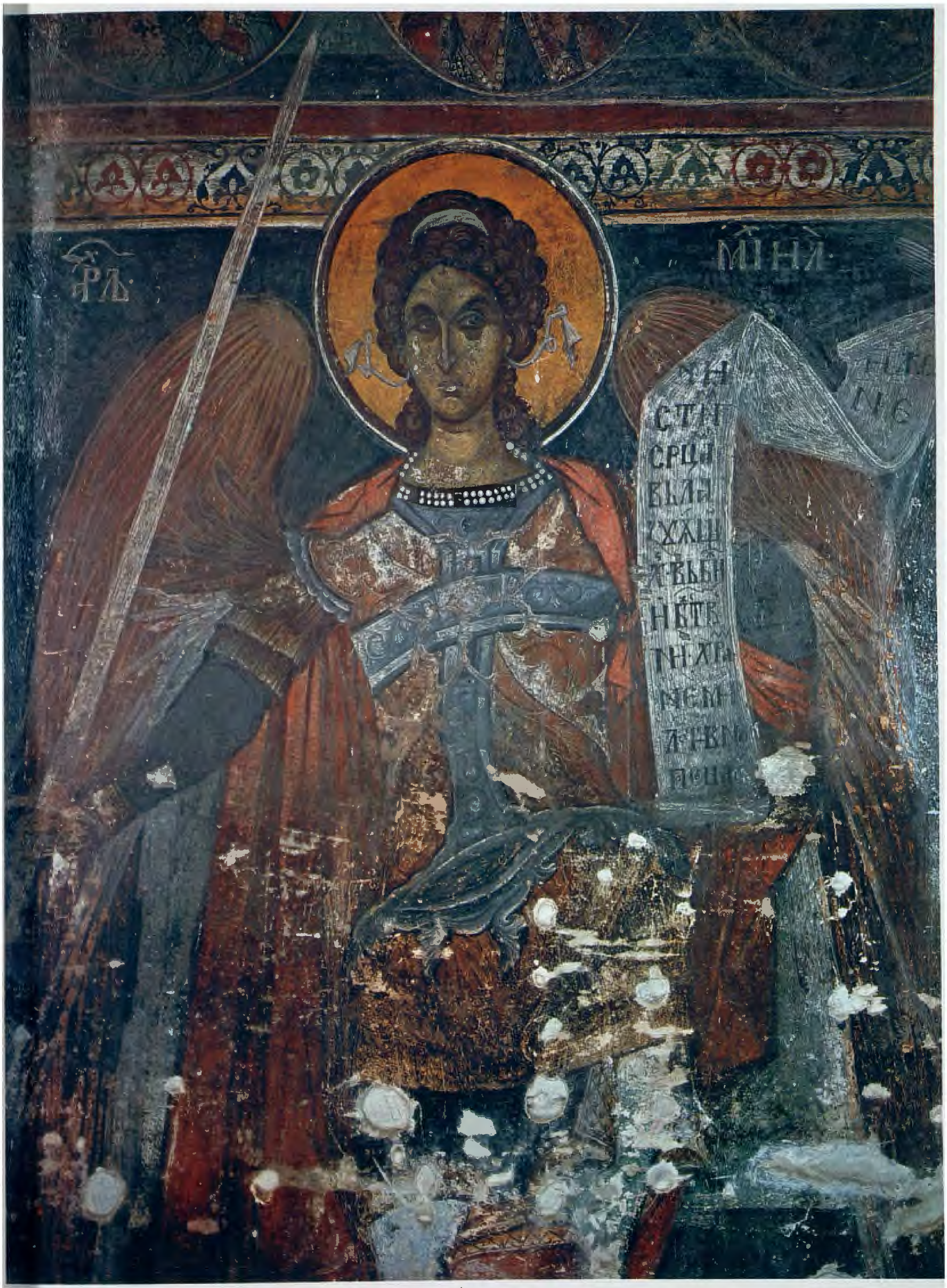

насочена определено срещу иноверните бунтовници — в случая българското население.

А сведенията в документи и хроники за масовото му участие в помощ на неприятелските за Турция войски при тяхното влизане в българските земи и в избухналите във връзка с това въстания са още по-ясни указания, че хайдутството в редица прояви и периоди още през XVI–XVII в. се преливало в по-висши по форма и цели движения с ясна народоосвободителна насоченост. Така в отрядите на влашкия владетел Михаил Храбри действували български дружини. В Трансилвания се формирали въоръжени части от българи, набирани сред хайдутите. Един от бележитите пълководци на Михаил бил българският вожд Баба Новак. Но особено ярки в това отношение са данните за движението в Пловдивско-Пазарджишкия район през 1689 г., възглавявано от Страхил войвода, и за Карпошовото въстание в Македония през същата година, чийто вожд с многогодишна хайдутска опитност в българската планина Доспат извършвал най-дръзновени операции с многочислените си отряди.

Но хайдутството все пак си оставало съпротива с преобладаващ стихиен характер и ограниченост в целите. Нямало все още обществена среда, която да организира и да използува тази спонтанна форма на въоръжен отпор за целите на помасово по обсег освободително движение. А разпокъсаните действия, дори когато се съчетавали с политически движения, не били в състояние да премахнат господството на все още силната Османска империя.

Населението обичало и пазело своите постоянни закрилници срещу обществените неправди и посегателства върху народността. Призовани още през 1622 г. в битолския съд, за да посочат хайдутите, ограбили чифлика на Мехмед ефенди, селяните от с. Могила дръзко отказали да се явят, за да прикрият нападателите: „Ние на съд не ходим.“[47] В началото на XVIII в. раята от придунавските райони между Русе и Белград, на която било възложено да пази уязвимите места, спъвала мерките на властта.[48] Неведнъж нейните органи били изправени безпомощно пред мълчаливата солидарност и твърдост на ятаците, на цялото население, преградило усилията им да смажат бунтовните действия. Дервентджиите от с. Гявато отказали в 1661 г. да дават средства за издръжка на мартолосите.[49]

Понякога селяните отхвърляли единодушно обвинението на управниците срещу някой, че бил хайдутин. Те дори се вдигали на борба, за да защитят борците. През 1639 г. в дервентджийското село Гявато под водителството на Илия и Митре Николови били нападнати мартолосите, на които било наредено да заловят обвинения в бунт Белче. В стълкновението погинал Белче, а Митре Николов бил осъден на смърт.[50] В други случаи дори мюсюлманската рая се отнасяла съчувствено към хайдутите. Без съмнение тук играела роля известна социална солидарност с немюсюлманската рая, която те закриляли от турски феодали и управници. Затова например бедните мюсюлмани от Битоля отказали през XVII в. да участвуват в охраната на града. Станало нужда мюфтията да заплаши строго тия мюсюлмани в името на исляма и закона.[51]

Долавяйки дълбоката свързаност на това движение с народа, османската власт строго наказвала хората, които помагали на борците, които ги снабдявали с храна, сочели им пътищата, укривали ги, грижели се, когато бивали ранени, и ги предпазвали от опасност.

Нарастването на хайдутството особено през XVII–XVIII в., неговите дълбоки обществени корени заставили властта да предприеме всевъзможни мерки, за да го унищожи. Тя възлагала охраната на пътища, проходи и бродове на дервентджии, мартолоси, пандури, веслари и др., които също не оправдали надеждите. Били подсилвани укрепленията, създавали се нови твърдини и най-често т.нар. паланки. С нарастването на движението върховното управление увеличило крепостните гарнизони и съсредоточило в по-големите селища войскови части със специална задача — да ги охраняват от нападения. Най-често разноските по издръжката им падали върху местното население. На пребиваващите из провинциите еничари също се възлагала мисията да преследват хайдутите. За ефикасното организиране на борбата с тях били изпращани извънредни чиновници /мубашири/, обикновено лица от дворцовата йерархия. С разлагането на централизираната османска система главната грижа все повече се прехвърляла върху местните власти, сред които аяните играели важна роля.

Зачестилите нападения в някои градове наложили на местните властници да вземат по-сериозни мерки за охрана — назначавали се смени от нощни пазачи за всяка махала поотделно, ангажирали се нарочни мартолоси. Въпреки всичко властта била така безпомощна, че непрекъснато прибягвала към местното мюсюлманско опълчение, към всички боеспособни мюсюлмани от областите, в които имало хайдути.

Тежките наказания били също един от начините да сѐ скове хайдутството, като се всее страх сред народните борци и населението. Заловените в сражение били избивани, а главите им отрязвани и изпращани на висшестоящи органи. Изправените пред съда хайдути получавали най-строга присъда — смърт или тежка каторжна работа като веслари в султанския флот или работници в държавната корабостроителница в Цариград.

Когато изчерпела всички средства, властта предприемала отчаяни мерки — изсичала например пространни гори. Тези наказателни мероприятия, нескончаемите претърсвания и системните усилия за организиране на охраната се отразявали много зле върху населението. Честите посещения на чиновници и квартируването на войскови части били придружени с произволи и грабежи в провинциите. Обременителни били извънредните такси за поддържане на мортолоси, сеймени и пр., определени специално за охрана на района от хайдути. Всичко това засилвало ненавистта на българите към режима.

Така хайдутството се превърнало в постоянна и сериозна противодействуваща народна сила. Акциите на отделните дружини, макар и разединени, поставяли властта в обстановка на непрестанен конфликт с народните сили. Колкото и ограничени да били те по обсег, все пак допринасяли за омаломощаване в цялост на феодалната класа, на османския режим. Преди всичко нападенията върху ленове и чифлици и подбуждането на раята към неподчинение водели до съкращаване приходите на отделните османски властници. Умножаването на хайдутите означавало намаляване на работната ръка в чифлиците, запустение на земята в спахилъците. Движението било тежка грижа за османските управляващи среди във време на военно напрежение. В такива важни за държавата моменти особено от XVII в. нататък властта била заставена да отделя част от бойните си сили и да ги ангажира в непрекъсната по време и понякога твърде изтощителна за нея борба срещу един постоянен вътрешен неприятел, пръснат по широк фронт.

С оглед на всичко това хайдутството обективно подривало устоите на османската феодална власт. Със самото си присъствие, макар и в изолираните действия на отделни дружини, то поддържало борческия дух на угнетените българи, внушавало вярата, че народните страдания не оставали неотмъстени. То вдъхвало на безоръжната рая смелост да оказва съпротива на засилващото се феодално потисничество. То съдействувало за укрепване на едно народностно самочувствие и дързост, които създавали атмосфера за освободителни движения.

Хайдутството създавало основа и за борческа солидарност с останалото балканско население, потиснато от бремето на османския феодализъм и изявяващо подобно на българите постоянната си непримиримост с порядките и учрежденията на този режим.

3.

Засилване на освободителното движение в края на XVI в.

Първо търновско въстание

РАЗДВИЖВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ И НАДЕЖДА ЗА ПОДКРЕПА ОТ РУСИЯ ПРЕЗ 60–80-ТЕ ГОДИНИ НА XVI В. Промените, които настъпили в османското общество през втората половина на XVI в., както и почти непрекъснатите войни и особено военните неуспехи и пораженията на турците след битката при Лепанто водели до влошаване положението на раята. Създавала се благоприятна обстановка за раздвижване на балканските народи, включително и на българите. Свидетелство за настроенията, които започнали да се ширят по онова време, е един пасаж от донесението на венецианския байло Марк-Антонио Барбаро, който пребивавал в османска Турция през 1567—1573 г. и познавал добре положението в нея. „Всички покорени народи са настроени враждебно срещу османската власт и особено онези от земите, които са обърнати на запад и граничат с държавите на християнските владетели и са населени от народи от християнската вяра... Поради тежкия гнет, който поражда дързост и у боязливите души, султанът не може да очаква друго от тези народи, освен при удобен случай да се раздвижат от някое благородно начинание срещу тази империя, на която липсват вече най-важните устои.“[52]

Поражението при Лепанто, послужило като сигнал да започнат редица движения против османското господство в Гърция, Албания и други балкански земи, намерило отзвук, макар и послаб, в редица райони на българските земи. В една приписка върху Евангелие от 1573 г. поп Димитър от с. Горна Митрополия, Плевенско, изразил вълненията на своите сънародници от голямото събитие. Той отбелязва, че по времето, когато управлявал султан Селим II, християните били пръснати от турците и живеели зле, понеже „въ това време бые бран велик въ мори“; попът изпитал насилията на озлобените господари поради нанесеното им поражение; притеснявал го „враг-друговерец“, но накрая агарянинът бил победен „мъчем от ангела и погрѣбень бие в адѣ с прочими иноплѣмененници“.[53]

Стремежите на българите да отхвърлят чуж-

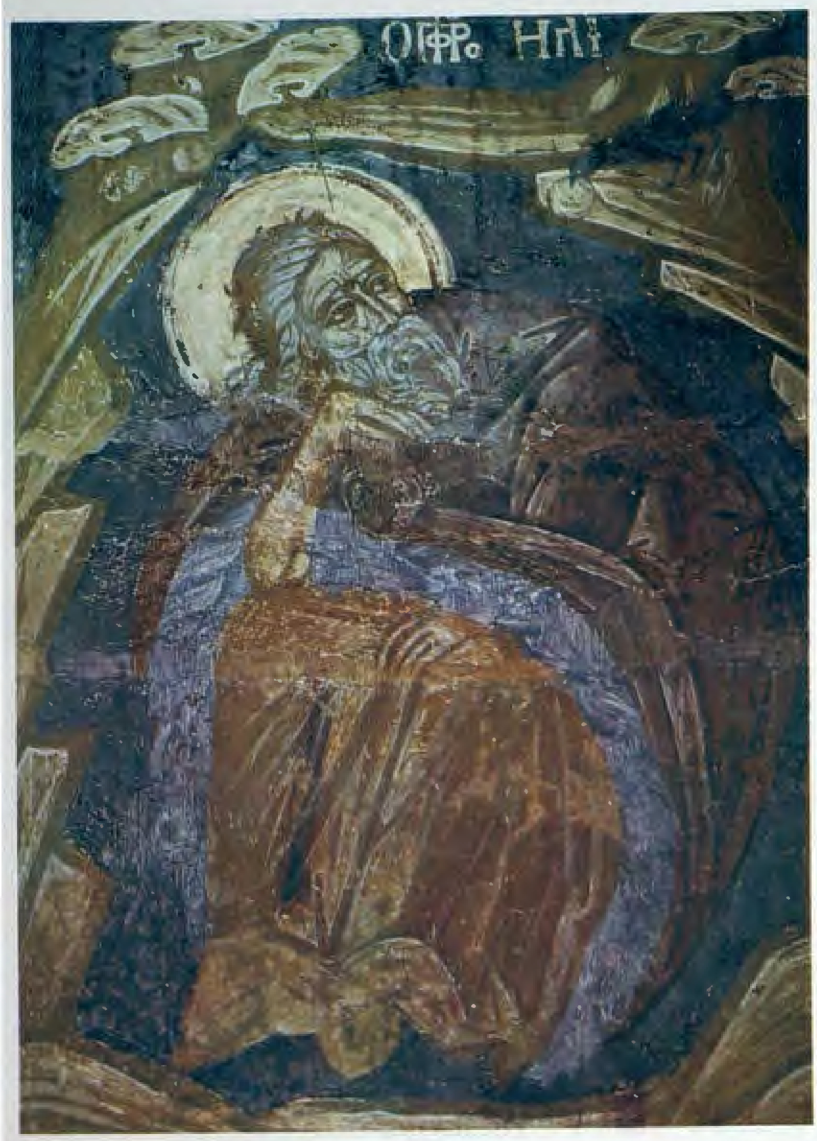

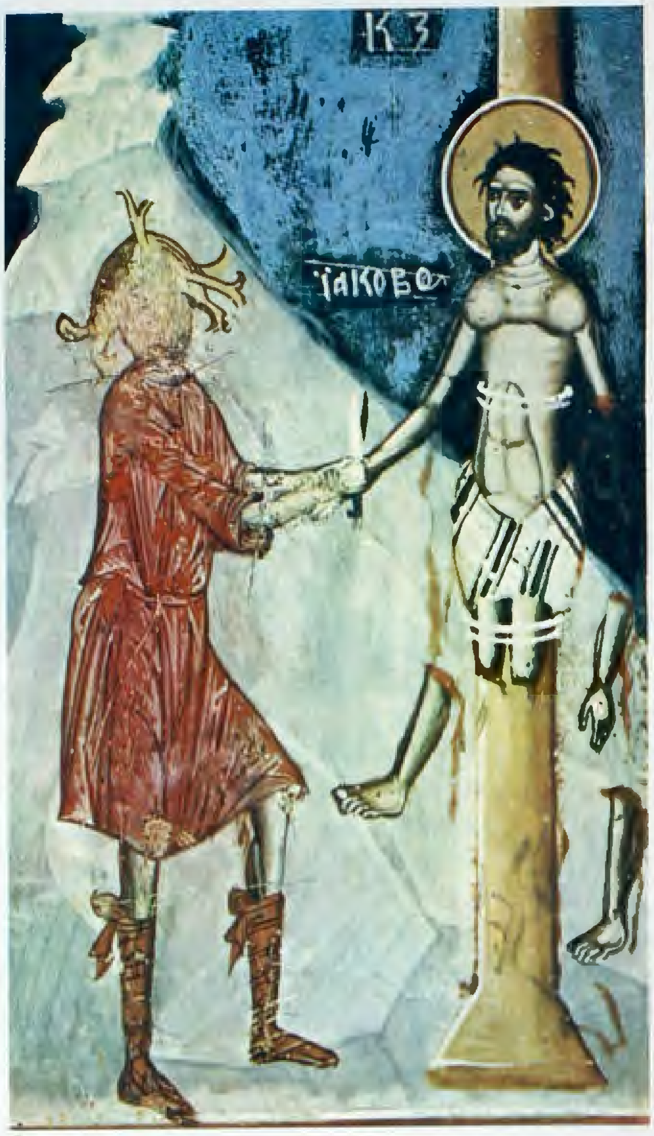

Стенопис от черквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси /1726/

Стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

дото иго и техните борчески настроения от втората половина на XVIв. насетне започнали да се подхранват и от друг важен фактор – надеждите, че ще бъдат подкрепени от Русия. Московското княжество през XVI в., след като обединило повечето руски земи, се превърнало в голяма централизирана монархия. Тя станала главен фактор в международните политически отношения в Източна Европа. Стремейки се да издигнат значението на своята държава и да укрепят самодържавието, московските владетели от втората половина на XV и през XVI в. с различни средства подчертавали, че Русия била единствен приемник на някогашната Византийска империя и че след падането на Цариград Москва станала „третият Рим“, т.е. световен център и опора на православието. В очите на поробените балкански християни авторитетът на голямата славянска сила се издигнал още повече по времето на Иван IV Грозни, който водил успешни войни със съседните мюсюлмански народи, завзел Казанското и Астраханското ханство, подчинил Ногайската орда и разбил турско-татарския поход към Астрахан през 1569 г. От втората половина на XVI в. московското правителство все по-често и по-определено влизало в ролята на защитник на православните християни в Османската империя. Това не срещало остри възражения от страна на султанския двор, който от своя страна изявявал претенции за покровителство на мюсюлманите в завладените от руския цар ханства.[54]

Упованията сред българите и другите балкански народи в подкрепата и закрилата на Русия били твърде много насърчавани от материалните и паричните помощи, които царе, църковни йерарси и манастири отпускали под формата на милостиня на представители от православното духовенство в балканските страни. Тези помощи били предназначени за възстановяване на черкви и манастири, за откупуване на църковни вещи или пленени християни, за подпомагане на монашеските братства или за издръжка на патриаршиите в Цариград, Ерусалим и на други места. Особено щедър бил цар Иван IV. Във връзка с утвърждаването и освещаването на неговата царска титла от вселенския цариградски патриарх и от другите православни архиереи той изпратил повече от 3500 златни рубли.[55] През втората половина на XVI в. зачестили помощите на Зографския, Рилския и други български манастири и черкви, както и пътуванията на български духовници из Русия за събиране на милостиня.[56]

Засилването на руската държава, материалната и духовната подкрепа, оказвана на православните духовници в Османската империя, създавали почва да се зароди мисълта, че Русия била единствената сила, която щяла да помогне поробените християни да отхвърлят чуждото иго. В една грамота от 1558 г. цариградският вселенски патриарх Йоасаф нарича Иван IV „цар и господар на православните християни", „надежда и упование на всички християнски народи, който ще ги избави от варварските теглила и горчивата робия". „Ние всички — продължава патриархът — молим всевишния да пази царя здрав и да укрепва царството му, да възвиси ръката му, за да избави навсякъде всички християнски народи от скверните варвари, хищници и страшни езичници." Александрийският патриарх от своя страна писал на руския цар, че му желае „победа над вероотстъпниците", че се радвал при слуховете за „неговите гръмки победи над нечестивците" и че се надявал „да се избавят с неговата десница от злочестивите ръце".[57]

Вярата в освободителната мисия на Русия проникнала особено дълбоко сред българския народ, който се намирал в тесни племенни и вековни културни връзки с нейните поданици. По силата на географското си положение той бил по-отдалечен от Венеция или Австрия, страни, от които някои други балкански народи очаквали подкрепа. Ето защо вероятно през втората половина на XVI в. сред българите се зародила вярата, че „Дядо Иван", неясен образ, олицетворение на могъщия руски народ и на неговите владетели /Иван III, Иван IV/, непременно ще им помогне да се избавят от ненавистното мюсюлманско робство и да извоюват свободата си.[58] Тази смътна, но залегнала дълбоко в съзнанието на народа вяра крепяла съпротивителните му сили. Тя се превърнала в постоянен елемент на повечето освободителни начинания на българите, макар че до края на XVII в. руските царе, заети с други исторически задачи, избягвали по-големи сблъсквания с империята.

Според запазени известия от онова време в засилването на Русия и във възможността действията на нейната армия да се съчетаят с борбата на българите и другите балкански народи някои прозорливи съвременници са виждали най-голяма опасност за султанската държава. Венецианският посланик при Портата Джакомо Соранцо през 1576 г. съобщава на своя сенат, че Мурад III се боял много от московския цар по две причини: първо, защото имал многобройна страшна конница от 400 000 сурови и издръжливи воини; второ, понеже „този велик княз имал същата православна вяра, както и народите на България, Сърбия, Босна, Морея и Гърция, които заради това са твърде предани на неговото име". Те винаги били готови, заключава Дж. Соранцо, „да грабнат оръжие в ръце и да въстанат, за да се освободят от турското робство и да преминат под властта на този княз"[59]

Десетина години по-късно /1585/ Карло Гамберини, секретар на папския нунции в Полша, представил на венецианския сенат една паметна бележка. В нея той пише, че в разговор с него един казашки хетман го уверил, че щом една силна казашка войска се появи, „власите, молдавците, българите и сърбите", които не могли вече да понасят турското иго, ще се присъединят към нея.[60]

В други податки в изворите от онова време също се изказва мисълта, че българите и някои други балкански народи били готови да започнат борба за освобождение при условие, че бъдат подкрепени и от други християнски държави. Според известие от 1591 г. вождът на казаците Олбрахт Ласки, който преговарял с московския цар и с иранския шах за съвместна война против султана, получил твърдо уверение от „свещениците на расците /сърбите/ и българите", че щом пристигне с известна войска при тях и им донесе оръжие, те „всички ще въстанат против турчина".[61]

Всички тези известия от втората половина на XVI в. не били лишени от основания. В своята отчетна релация за пътуването си като папски визитатор из балканските страни /1584 до края на 1586 или началото на 1587 г./ хърватинът Александър Комулович съобщава данни за броя на християните, „способни да се сражават в случай на нужда против турчина". Според него земите на древната провинция Мизия, обхващащи териториите южно от Дунав, от Белград до Черно море, можели да дадат 200 000 бойци; Тракия без земите, обърнати към Черно море — също толкова; Македония с част от Епир — също толкова и пр. По думите на Комулович народът, който живеел в тези обширни области, бил обхванат от мисълта да се освободи „от тежкото и непосилно робство“. Този автор предлага и начин, по който би могло най-лесно да се постигне освобождението на балканските християни. Според него за тази цел би трябвало да се осъществи споразумение и да се сключи съюз с „Московеца“ и той да настъпи с войските си през Подолия и Молдова. Щом преминел Дунава, „голяма част от поробените люде в страната на турчина“, които го очаквали с нетърпение, щели „да се вдигнат и присъединят към него“.

Потегляйки с по-малко от 15 000 души, щом навлезела в Турция, войската му щяла да се увеличи до 500 000 или 600 000 мъже, способни да се сражават. С такава армия без големи битки той би стигнал за кратко време до Цариград.[62]

Несъмнено цифрите, които привежда Комулович, са несигурни. Те не почивали на точни данни и източници, обаче не подлежат на съмнение основните положения в неговата релация, че местното население изразявало готовност да се вдигне против османците. Идеята за освобождаване на балканските християни с помощта на руски войски несъмнено се базирала на желанието и надеждата на много негови съвременници и балкански дейци, на широки слоеве от покореното население.

Поради редица причини най-често инициатори и организатори на политическите движения и опитите за освобождение сред балканските народи през посочените десетилетия били архиепископи, митрополити и други представители на висшето православно духовенство. При липса на друга просветена и по-будна прослойка те възглавявали естествено църковно-народностните общини на християнското население и били изразители на неговите настроения. Немалко значение имало и обстоятелството, че на тях турското правителство разрешавало да излизат от страната и да посещават Русия и други християнски държави, за да събират милостиня. Това им давало възможност да влизат във връзка с управляващите дворове и владетели и да говорят пред тях от името на поробените балкански народи. Повечето от тези православни йерарси били гърци по народност. Но през оная епоха религиозните различия между покорените християни и потисниците-мюсюлмани имали несравнимо по-голямо значение от народностните различия между гърци и българи. Поробените народи били еднакво угнетени и безправни, еднакво били изложени на произволи и унижения. Остър антагонизъм между тях през разглежданата епоха не съществувал. Напротив, грижите и стремежите за освобождение ги свързвали и ги карали да се чувствуват като една религиозна общност. Ето защо често гръцки православни йерарси ставали изразители на политическите тежнения на своите пасоми християни — българи.

Политическата дейност на някои православни йерарси от онова време, техните начинания и преговори били неделима част от освободителната борба на българите и неин своеобразен израз.

Особено характерна в това отношение била църковно-политическата мисия на охридския архиепископ Гавраил. През 1572 г. по време на въстанието в Пелопонес той поддържал писмена връзка с един от водачите на това въстание — митрополита на Монемвасия. През 1585 г. Гавраил получил съгласието на цариградския патриарх да замине за Русия за събиране на милостиня. В препоръчителното писмо, дадено му от източните патриарси, той се титулувал „архиепископ и патриарх на Първа Юстиниана — Охрид — и на цяла България, Сърбия, Албания, Молдовлахия, Угровлахия и други земи“. В същото писмо се казвало, че злодейци нанесли на архиепископа и на черквата му щети за повече от 16 000 жълтици, поради което той търсел от християнските държави помощ.

В Русия, където престоял до март 1586 г., Гавраил едва ли ще да се е ограничил само в събиране на милостиня. По всяка вероятност той е повдигнал и политически въпроси. След това той се озовал в Полша, където преговарял с полския крал Стефан Батори и получил от него писмо, в което кралят се застъпвал за интересите на охридския архиепископ пред папата. Малко по-късно той се явил в Прага, резиденцията на император Рудолф II, и бил приет от него. Охридският архиепископ се оплаквал от големия данък, който му наложили турските власти, и молел за помощ. През август 1587 г. той пристигнал в немския град Тюбинген с кортеж от 12 коня, 3 коли и 12 души, между които били скопският митрополит Йеремия, охридският архимандрит Антим и др. Граждани и студенти се тълпели да видят далечните гости. В Тюбинген Гавраил бил приет и дълго разговарял с немския професор Мартин Крузиус, един от поддръжниците за споразумение между лутеранската и източноправославната църква. През декември същата година охридският архиепископ бил приет в Рим от папа Сикст V, който усилено се занимавал с планове за формиране на нова лига за изгонване на османците от Европа. Тук следите на охридския йерарх се губят. Много моменти от неговите странствувания из европейските страни остават неясни. Но обстоятелството, че след това той не е могъл да се завърне в Турция и да заеме своята архиепископия, говори, че султанските власти го подозирали и че неговата мисия имала и политически задачи.[63]

Твърде широка църковна и политическа дейност развил през 90-те години на XVI в. и търновският митрополит Дионисий Рали, който бил потомък на византийските императорски родове на Палеолозите и Кантакузиновците. На състоялия се през 1590 г. църковен събор в Цариград на Дионисий било възложено да занесе в Москва грамотите, с които руската църква се признавала за патриаршия. Търновският митрополит бил тържествено приет от цар Феодор Иванович и новия патриарх и водил поверителен разговор с Борис Годунов, фактическия ръководител на държавата. В свое писмо до Борис Годунов цариградският патриарх Йеремия представял Дионисий като „мъж изкусен и от велик род“, „търновски митрополит и властител на цялата българска земя“. Дионисий използувал срещите си в Москва, за да обърне внимание на руските държавници върху политическите тежнения на балканските християни против османското владичество.[64]

ЗАСИЛВАНЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ НА XVI В. ТЪРНОВСКО ВЪСТАНИЕ. Бунтовните движения в България през последното десетилетие на XVI в. достигнали връхната си точка в Първото търновско въстание, което се явява естествен завършек на борбите на българите през това време. Това въстание било най-значителният опит на българите да отхвърлят османската власт за целия период от завоеванието до края на XVI в.

Както политическите движения от 60-те и 80-те години на споменатото столетие, така и Търновското въстание били обусловени от вътрешното положение в османската държава и от международната обстановка в Югоизточна Европа. През 1593 г. империята започнала дълга и изтощителна война с Австрия, Трансилвания, Влашко и Молдова.

Успехите на съюзените християнски сили и особено появата на техни войски от юг от Дунава вдъхвали надежди на българското население, че ще може да се избави от чуждото владичество.

През годините на войната се увеличили данъците, а произволите и корупцията над българското население се засилили. Към обичайните издевателства на придвижващите се в непрекъснатите си походи към Европа османски войски се прибавили и повсеместните плячкосвания на техните съюзници — кримските татари. В българските земи те се появявали често още в началото на войната, а може би и по-рано. Опустошенията и злочинствата им в Северна България през 1596 г. оставили дълбоки следи в паметта на народа. В едно известие от това време се казва: „Тази народност [българите] е силно развълнувана, понеже татарите, преди да се съберат на бойното поле в Сърбия с турците, минавайки през България, оплячкосали почти цялата тази страна... и нанесли огромни щети на цялото ѝ население, макар че българите са поданици на Турската империя.“[65] За тежките и тревожни дни, които българите преживели по онова време, кратко, но вълнуващо свидетелство, оставено от българска ръка, е един от надписите в скалната църква при Карлуково: „писах азь, єродяконь Атанасие, месеца Сечко, първи ден; да се знае кога бе и велик плѣн от татаре от Дунавна до плѫнинъта тук пребиваху много мужьие и женьи и деца . . .“[66]

Обстановката в българските земи се усложнявала и от нападенията на трансилванския и на влажкия княз. И единият, и другият не разполагали с достатъчно средства да поддържат своите войници и ги оставяли да нападат и грабят владените от султана земи. Най-много страдали селищата в Северна България. Навлизащите отряди нямали за цел да завладеят и да задържат трайно територии на юг от Дунава, а само да нанесат щети на султанските войски и крепости и да вземат плячка. Най-често те нападали паши и управници, богати спахии, заможни търговци. При тези бързи набези обаче не оставали незасегнати имотите, добитъкът и жилищата и на самото българско население. Особено страдали от тези бедствия откритите и незащитени села из равнината, които били опустошавани и опожарявани.

Някои политически дейци виждали още тогава отрицателните страни на тези набези. В едно донесение до тосканския дук, писано през май 1595 г. от резиденцията на седмиградския княз, италианецът Симон Дженя съобщава, че войските на този княз били навлезли в България „само да нанесат щети и да плячкосват“, като запалили множество населени места.[67] Колко тежки били за българите тези опустошения, свидетелствува и Павел Джорджич. В изложението си от 1595 г. той съветва седмиградския княз: „Не бива вашите капитани да бъдат алчни и в много случаи самата алчност да бъде причина за големи и пагубни разорения, от които християните биха се възмутили и оттеглили в планините...“[68]

Поради всичко това положението на българското население по време на войната станало непоносимо. Вътрешната обстановка в империята и особено в нашите земи през последните години на

XVI в. го тласкала към по-решителна въоръжена борба.

ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ НА БАЛКАНИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНАТА. През 90-те години на XVI в. се създало революционно напрежение и в азиатските, и в балканските провинции на Османската империя. В Мала Азия избухнали масови селски вълнения, т.нар. бунтове на „джеляли" – въстанието на Кара Язъджи и на Дели Хасан /1595–1603/, въстанието на Календероглу /1607–1608/ и др. Властта не можела да се справи с тях почти до края на първото десетилетие от XVII в.[69]

Още по-опасни за Османската империя били въстаническите движения на балканските народи. През пролетта на 1594 г. се вдигнали сърбите в Банат. Те завзели крепостите Бечкерек /дн. Зренянин/, Фачет /дн. Фъджет/ и Липа /дн. Липова/ и др. и се опитвали да обсадят Темишвар /дн. Тимишоара/.

Въстаниците обаче не получили очакваната подкрепа от австрийския император и трансилванския княз. В крайна сметка движението им било смазано от числено превъзхождащите го османски сили.

Опасни за султанската власт прояви имала борбата на населението от крайните западни части на полуострова. През пролетта на 1596 г. четници завзели със смела акция важната крепост Клис. Вестта за тази победа се разнесла из цяла Европа. Очаквало се, че тя ще бъде сигнал за общо въстание в Херцеговина и Босна. Неполучили подкрепа отникъде, след двумесечна отбрана въстаниците приели предложението да се изтеглят свободно и да оставят крепостта на турците. През 1597 г. някои планински общини на Херцеговина въстанали открито. Вожд на движението бил войводата Грдан. Малко по-късно се раздвижило населението и в Стара Сърбия. Движението тук било възглавено от ипекски патриарх Йован. Той заедно с Грдан изпращали хора да преговарят с австрийския император и испанския крал, като се стремели да осигурят външна подкрепа за решително въстание на местното население.[70]

В Албания и Гърция също имало вълнения и местни въстания. В областта Химара, разположена срещу остров Корфу, населението години наред водило въоръжена борба срещу турците. Брожения и опити за въстания имало и в други области на Гърция. До по-значително движение срещу османската власт се стигнало в Пелопонес.[71]

РАЗРАСТВАНЕ НА БОРБАТА ПРОТИВ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ. Продължителните антифеодални въстания в Мала Азия и въстаническите движения из балканските страни отслабвали силите на империята. Вестите за тях се носели от уста на уста и намирали отклик сред българския народ. Те оказвали въздействие върху умовете и сърцата на българите, които също били въвлечени в широкия революционен кипеж.

Борбата на народа против османските поробители придобивала все по-значителен размах и сила. Преди всичко се разраснало хайдутското движение. То станало по-масово и по-добре организирано. Отделните малки чети прераствали в многочислени дружини, предприемали все по-смели и значителни акции.

През годините на войната широка известност получили действията на хайдутите, които преминавали Дунава от Трансилвания и Влашко. С името „хайдути" в тези страни били наричани бойците от особени дружини, набирани предимно от решителни и закалени мъже, дошли от балканските страни – българи, сърби, маджари и др. Някои от тях вече имали опит в борбата на юг от Дунава. Тези отряди, които съставяли обособени части в трансилванската и влашката войска, не получавали заплата и се издържали обикновено от военна плячка. Най-често на тях били възлагани бързи разузнавателни операции или извършвали неочаквани и рисковани набези в неприятелска територия. По време на войната те често предприемали набези на юг от Дунава, нападали градове и отбранителни средища, влизали в бой със значителни османски войскови части.

За мащабите и характера на борбата, която се разгърнала, твърде показателно е завземането на София от хайдути през пролетта на 1595 г. За това събитие се срещат сведения в редица извори от онова време. В едно известие от март 1595 г. се казва, че „две хиляди свободни хайдути" преминали Дунава, ненадейно нападнали София и я разграбили, но понеже се чувствували слаби и не могли да задържат града, те се оттеглили. Във връзка с това нападение един западен автор споменава дори за „въстание на български пастири и хайдути" при София.[72] Наред с дошлите от Влашко отряди при завземането на града взели участие и местни жители. Моментът за тази акция бил сполучливо избран, тъй като по това време османците въоръжавали своята армия край Цариград и не очаквали подобно нападение, а в София върлувала чума.[73]

Борбата на българите против османската власт приела особено решителен характер в Севе-

Медно котле от с. Малашевци, Софийски окръг /1645/. Етнографски музей – София

розападна България. Според едно известие от септември 1596 г. хайдути, „които се намирали в планината Хемус или в България, въстанали“. Те изпратили пратеник при трансилванския княз с молба да им изпрати в подкрепа 2000 войници, които да поведат вдигналия се народ. В същото известие се казва, че те нападнали „едно селище от 1500 къщи, наречено Чипровец“, и взели голяма плячка.[74]

Този автор описва нападението на хайдути срещу Бабадаг в Северна Добруджа през август 1596 г. Той разказва, че около 1300 души преминали Дунава и с развети знамена нападнали града, който бил разграбен. На връщане обаче те били пресрещнати от един паша с 12 000 войници. Започнало кърваво сражение. Поради численото превъзходство на мюсюлманите хайдутите били победени и почти всички загинали, но и 4000 турци били избити.[75]

По време на войната широка известност получили талантливите и смели войводи на дружините, служещи на трансилванския и на влашкия княз — Баба Новак, Дели Марко и др.

Баба Новак произхождал от селата южно от Дунава при Железни врата. След започване на войната той се прехвърлил във Влашко, където Михаил Храбри го привлякъл в кръга на своите най-доверени хора и го направил началник на хайдутските дружини в своята войска. Възглавявал повечето от набезите на юг от Дунава. Той бил улеснен вероятно поради обстоятелството, че добре познавал местата и пътищата в България. Дели Марко бил далматинец по произход и също неведнъж предвождал дружини дълбоко в турския тил.[76]

През пролетта на 1596 г., когато султанът потеглил с голяма войска за Унгария, охраняващият Северна България румелийски бейлербей Хасан паша се придвижил със своите части да го по-

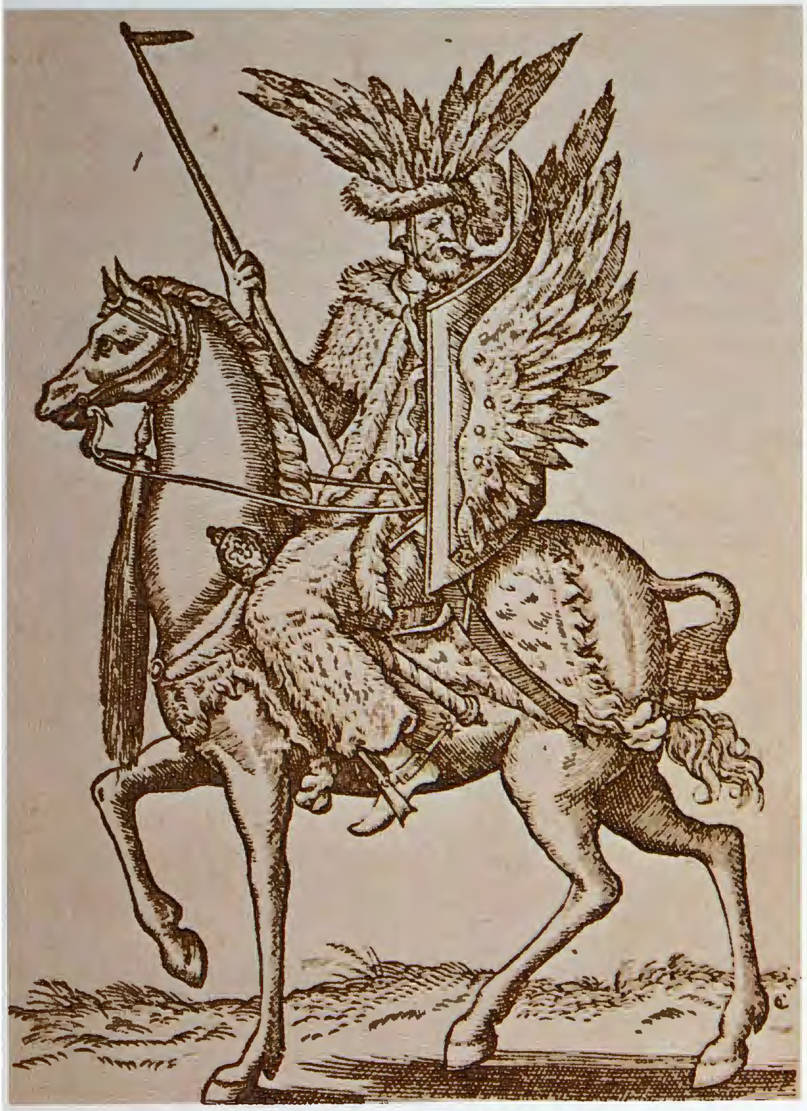

Делия – гравюра /XVI в.; по Н. дьо Николе/

срещне в София. Научил от своите разузнавачи, несъмнено българи, през кои места ще мине бейлербеят, Михаил Храбри изпратил Баба Новак с неговите хайдути и когато Хасан паша се опитал да премине Стара планина, „Баба Новак го нападнал, разбил го и обърнал в бягство войската му, изклал голяма част от нея и им взел камилите, конете, оръжието и всички богатства, които имали“. В друг съвременен източник се разказва, че след тази акция Баба Новак нападнал и опожарил крепостта Враца, сетне потеглил из планината „Барканча“, която се издигала над Враца близо до „Новак планина“[77], кръстосвал из нея, като стигнал близо до София. След дълги преходи се оттеглил към Дунава при с. Флорентин /недалеч от Видин/, като водел със себе си много пленници и добитък.[78]

Във връзка с тези събития, изглежда, се намират известията у някои други автори от онова време, че през май 1596 г. 1200 /според други известия 1500/ хайдути преминали от Влашко, нападнали и завзели Плевен. Там заловили местния бей Михалоглу с жените и децата му заедно с 400 други видни турци и 70 богати евреи. За тях получили голяма сума. При завръщането си разбили още веднъж османците при Никопол. Наскоро друга дружина преминала Дунава при този град и извършила нападения и грабежи по крайбрежието до Кладово. Те завладели града с помощта на местните жители.[79]

Наред с тези въоръжени акции в борбата против османските власти се е включвало и част от българското население. В някои извори от онова време се говори за участие на „български селяни“ или просто на „българи“ в различни сблъсквания с османските поробители. Според едно известие през септември 1595 г. при едно изтегляне на султанските войски „селяните в България“ избили много изостанали турци и избягали в планините, заради това някои от тях били наказани жестоко. Дори чак в далечното Бранденбургско курфюрство пристигали известия, в които името на българите се споменавало във връзка с военните действия против турците. След оттеглянето на турците от гр. Егер през октомври 1596 г. на юг от Дунава „българите им нанесли големи щети и избили над 2000 души“[80].

Има податки за действия от малко-по-друг характер. Така например в едно донесение от Кошице от началото на 1597 г. се казва, че ежедневно се завръщали немци и унгарци, които били карани като пленници „отвъд София“, но били освобождавани.[81] Смисълът на това известие може да се разбере по-добре, ако го съпоставим с един пасаж от изложението на Павел Джорджич до папата /март 1598 г./, където се изтъква, че много избягали роби в Турция се спасявали с помощта на българите, „защото, ако не бяха тези българи да ги превеждат от село на село и да ги прехвърлят през Дунава във Влашко, птичка не можеше да избяга от ония страни, а камо ли човек“. Те правели това – пояснява авторът – от привързаност към християните и не обръщали внимание на наказанията, които за такива действия водели до загуба на живота и имота.[82]

Султанските власти от своя страна наказвали сурово участниците в хайдутските чети, както и всяка проява на недоволство и бунт от страна на българското население. Силезиецът Фридрих Зайдел, придружаващ императорския посланик при Портата Кресвиц като негов аптекар, на връщане от Цариград през 1596 г. край София видял купища избити хора и проснати на земята трупове. При Ниш турците били поставили пред градските врати от двете страни на пътя в чест на султана „много стотици пресни човешки глави на християни, бедни български селяни". Турците разказвали, че това били глави на „разбунтували се против султана жители"[83].

Всички тези вълнения и акциите на хайдутските чети имали предимно стихиен характер. Участниците в тях влизали в смели схватки против османските войски и власти. Но те още не са си поставяли за цел да освободят страната от чуждото владичество, а само да нанасят загуби и щети на своите угнетители.

ПОДГОТОВКА ЗА ВЪСТАНИЕ В БЪЛГАРИЯ. Още от началото на войната в България се намирали лица с по-широк кръгозор и с известни връзки извън страната, които си поставили за цел да канализират борбата на българите и да я свържат с военните усилия на воюващите против Османската империя европейски държави. Твърде скоро започнала организирана дейност за подготовка на общо въстание, което с помощта на християнските държави да доведе до освобождаване на България от османското владичество.

Първите следи от тази дейност могат да се видят в изложението, което Павел Джорджич изпратил до седмиградския княз с дата 10 януари 1595 г. В него той предлагал сам да се заеме „да подбужда духовете на българите" около Варна, Провадия и Шумен, а братя Соркочевичи, също дубровнишки търговци, да действуват в областта на Русе и Търново.[84]

Още през пролетта на същата година някои български дейци се свързали с трансилванския княз, който по това време имал най-много предимства да стане обединител на силите на долнодунавските народи в борбата им против султана. В едно известие от 13 май 1595 г., писано в Алба Юлия от неизвестно лице, се подчертава: „От България тук пристигна тайно един човек с писма до княза; той даде да се разбере, че щом видят помощта на княза, те единодушно ще въстанат и заедно с войниците на княза до един ще си опитат щастието." Пратеникът обещал българите да завардят проходите „в планината Хемус", което могло да стане лесно на седем места. По такъв начин власите и молдавците щели да бъдат предпазени от врага, защото през същата планина трябвало да преминат всички подкрепления, които турците изпращали от Цариград и от Черно море за Унгария.[85]

Може би същата или друга подобна инициатива на българите имал пред вид авторът на друго известие, изпратено от Алба Юлия в Прага близо една година по-късно /30 май 1596 г./. В него се съобщава, че „народите на България" изпратили човек до седмиградския княз, предлагайки „да се бият против турците до последни сили..., стига само да бъдат защитени и подкрепени от този княз". В същото известие се казва, че не се знаело още какво решение било взето и какъв отговор бил даден.[86]

През есента на 1596 г. български пратеници заявили на трансилванския княз, че имали в горите си 30 000 въоръжени бойци и скрити в земята оръжия. Те не искали друго освен добри началници, за да започнат въстание, като чакали само да им бъде даден знак.[87]

Твърде възможно е в някои от посочените данни да има известно преувеличение, но несъмнено те почивали на някакви реални факти. Българи идвали при трансилванския княз и преговаряли с него за въоръжена подкрепа на едно въстание в земите им. Преговорите съвпадат по време с приведените вече сведения за активизирането на хайдутските действия в Стара планина и временното завземане на София, Плевен, Чипровец, както и за масовите репресии в Софийско и Нишко.

Всичко това очертава контурите на широка политическа и заговорническа дейност, която протичала в дълбока тайна и трябвало да подготви българите за едно значително антиосманско начинание. Още в 1595 г. наред с хайдутските акции и спонтанните вълнения някои български дейци започнали да работят усърдно в името на една голяма задача — подготовката на въстание, което с подкрепата на седмиградския княз трябвало да доведе до освобождаването на народа ни.

Един от главните инициатори и централна фигура в подготовката на това голямо политическо начинание в България през онези години бил никополският първенец Тодор Балина. За него се казва, че бил „пръв благородник в Никополския санджак" и се ползувал с голямо влияние сред християните в България. В центъра на подготовката бил и търновският митрополит Дионисий Рали, известен със своята широка църковна и политическа дейност. Много важна роля играел и Павел Джорджич, който обаче от началото на 1595 г. напуснал страната. Подвизавайки се в Седмиградско и Влашко, той най-често служел за връзка на политическите дейци в България с представителите на австрийския император и князете на споменатите княжества. Там той често влизал в ролята на представител на всички българи.

Благодарение на изложенията на Павел Джорджич до седмиградския княз, императора, папата и други владетели са известни някои подробности за начина, по който била изградена тайната организация в България, и за дейността на участниците в нея. Според тях седмиградският княз и папският нунций в Седмиградско изпратили писма до търновския митрополит и до Тодор Балина. Писмата били предадени на Джорджич, а той по нарочно избран негов човек ги предал на Тодор Балина, който от своя страна ги занесъл в Търново на митрополита, за да обмислят как трябвало да се действува в такава важна работа. „Като мислили и обсъдили — пише Джорджич, — те взели „решение за слава на Господа бога, за спасението на християнския свят и на тяхното отечество“. Те се заели да убедят и приобщят към общите действия четиримата владици — Йеремия Русенски, Спиридон Шуменски, Теофан Ловешки и владиката Методий от „Романия“ /вероятно Тракия/. Освен това 12 търновски свещеници и 18 миряни от първенците и видните хора на града заедно с архиепископа отишли в черква и с голямо благоговение положили клетва пред евангелието, като обещали, че до смърт ще останат единни в това дело и че ще се старяят да го изведат на добър край.

Впоследствие съзаклятниците решили да изпратят Тодор Балина наново при седмиградския княз. Преди това обаче в продължение на 21 дни той обикалял из България, като не оставил „християнско село непосетено и без да закълне поповете и по-първите и богати хора“, особено в ония села, които били в подножието на Стара планина, „заселени от храбри хора, мнозина от които имали пушки“. Всички те предложили да завземат проходите на планината, „за да не може да избяга нито един турчин“. Като се върнал в Никопол, Тодор Балина „положил клетва за същото дело заедно с двадесет и трима свещеници и с четиридесет други първенци миряни от същия град“[88].

Така през пролетта или лятото на 1596 г. била изградена обширна тайна организация. В нея влезли десетки духовни и светски лица. Тя обхванала значителна част от Северна България, а вероятно и част от земите на юг от Балкана. Нейните организатори се заели да агитират сред населението и да го подготвят за решителна схватка с поробителите. За тази напрегната дейност на водителите на движението вътре в страната, която протичала в дълбока тайна, са останали малко сведения. В повечето извори от това време са отразени усилията на българските патриоти да осигурят подкрепа от страна на воюващите против Османската империя християнски владетели.

През 1596 г. един от дейците на организацията в Никопол, без съмнение Тодор Балина, писал на Сигизмунд Батори, когото нарича „цар на седмиградските страни и наш цар“. Българският патриот му съобщавал различни сведения за числеността и движението на турските войски из България. От съдържанието на писмото се вижда, че сведенията били събрани от широка мрежа доверени лица и наблюдатели, които следели действията на турските войски из цялата страна. Накрая писмото завършва с настойчив и вълнуващ призив до княза и разкрива решимостта на българите да се вдигнат на въоръжена борба: „Ние всички, както духовни, така и светски лица, видни и прости хора в тая страна, молим Ваша светлост като наш всемилостив господар за бога да благоволите и ни изпратите един способен началник с известно число войници; защото тъкмо сега е удобно време за делото, за което предлагахме силите си и преди това. Ние молим най-горещо с ваша светлост всички ние лично да се вдигнем. Дано само да доживеем да видим вашата войска да пристигне тук!“ От друго известие се вижда, че исканата помощ от 2000 души била обещана.[89]

Вероятно българите потърсили помощ и от австрийския император още през 1596 г.[90] В началото на следващата 1597 г. техни пратеници пристигнали в императорската резиденция в Прага. Там те участвували наред с пратениците на трансилванския и на влашкия княз в започналите преговори с императора относно помощта, която следва да бъде отпусната. В някои извори от онова време са описани отделни обстоятелства около тези важни за миналото на нашия народ преговори. В един списък на лицата, участвуващи в мисията на Сигизмунд Батори, на последно място се споменават „двама господа, единият от Влашко, другият от България“. Те били придружавани от 12 души и 12 коня. „Господинът от България“, т.е. главният представител на българските съзаклятници в преговорите с императора, по всяка вероятност бил Тодор Балина. Негов помощник бил Павел Джорджич. Преговорите, изглежда, се водели през последните дни на февруари и началото на март. Според едно тогавашно известие „влашките и българските пратеници“ отпътували на 20 март 1597 г. Авторът на същото известие пише, че те били почетени със скъпи сребърни и позлатени вещи на стойност повече от 1200 талера.[91] Според друго съобщение императорът подарил на „българския пратеник“ 300 рейнски гулдена в сребърни съдове, а „на неговия придружител Павел Дубровничанина“ — отделно 200 талера.[92]

Вниманието на пражкия двор към представителите на българския народ говори какво значение отдавал императорът на подготвяното въстание в България. Това обстоятелство намерило отражение и в преговорите, в които българските делегати участвували като равноправна страна наред със седмиградските и влашките представители. Договорено било императорът да осигури 6000 войници /2000 конници и 4000 пехота/, а парите за тяхната издръжка да изпраща на място във Влашко и България.[93] От друга страна, било договорено, че ако тази войска бъде преведена през Дунава за „българското начинание“, то българите щели да я поддържат с продоволствие и други необходими неща, та по този начин Рудолф II да бъде финансово облекчен.[94]

Споменаваното тук и в други извори от онова време „българско начинание“ /Bulgarische impresa/, схващано като въстание, което да бъде подкрепено с военна помощ отвън, представлявало съществен елемент в плановете на съюзниците за разширяване на войната с Османската империя. При това в тези събития на българите се отреждала твърде важна роля. Това личи и от писмото, което император Рудолф II изпратил до търновския архиепископ Дионисий Рали с дата 13 март 1597 г. В него се изтъква, че тъй като българските земи не били отдалечени от австрийските владения и от тези на влашкия войвода и седмиградския княз, императорът бил загрижен наймного „между съседите да се установи такъв съюз на оръжията и на хората, че според нуждата и случая взаимно да се подпомагат и да водят успешно войната против врага“[95].

Пролетните и летните месеци на 1597 г. били време на големи надежди и на най-напрегната дейност за ръководителите на движението в България.

През март търновският архиепископ Дионисий, „първоучител на българите“, от името на „всички учители, които са в земите на България“, изпратил няколко писма до влашкия княз, едно от които от „великия Никопол“. Като осведомява княза за съсредоточаването на турски войски около Силистра и Разград, архиепископът заявява: „Ние тук всеки момент, когато нуждата наложи, сме готови с плът и кръв, доброволно и всеотдайно, да Ви служим и да изпълним клетвата си по всички точки.“

В друго свое писмо Дионисий казва: „Аз убеждавах моите хора под клетва пред светото Евангелие да се поставят под защитата на Ваша милост /влашкия княз – б.а./ и после с големи усилия ги застави да изпълнят това.“ Търновският архиепископ и пристигналият в българските земи цариградски патриарх чакали цели 20 дни известия от княза. Особено се безпокоял българският йерарх от започналите преговори на Михаил

Престолен кръст /XVII в./. Църковен историко-археологически музей – София

Храбри със султана и от слуховете, че власите се готвели да сключат мир с турците. Българският архиепископ обръщал внимание, че това е временна примамка от страна на Портата. Той насърчавал влашкия княз със слуховете, че „московецът, поляците, Седмиградско и римският император се споразумели и имали общ план да потеглят срещу султана“; накрая Дионисий настойчиво молел Михаил Храбри „заради светото Евангелие и заради здравето на милия му син“ да изпълни клетвата и дълга си към християните; от свое име и това на българите архиепископът заявил тяхното твърдо решение да продължават борбата: „Ние сме християни и не можем да живеем повече с врага.“ „Не трябва да крия от Ваша милост, че ако трябва да се примирим с врага, то с нас е свършено.“[96]

През май 1597 г. Павел Джорджич препратил споменатото писмо на Рудолф II до търновския митрополит. Същевременно, познавайки подобре обстановката извън страната, Джорджич давал указания, какво да пишат българските дейци на папата и на императора. Писмата били донесени в България от някой си Илия, който ги предал на Дионисий с малко закъснение. Известни са имената на още двама куриери и доверени лица на архиепископа Иван и Георги, изпращани с важни поръчения във Влашко и Седмиградско.

През 1597 г. напрежението и възбудата на духовете в България все повече нараствали. През май Дионисий писал на Павел Джорджич, че ако седмиградският княз изпрател 20 000 войници, „никое дело не би завършило с такъв благополучен и добър край“. В течение на лятото и есента на същата година българите постепенно прехвърлили всички свои надежди за подкрепа отвън върху влашкия княз. Народът обаче не можел повече да чака и губел търпение. Според едно известие от септември с.г. „християните в България и отвъд Дунава“ очаквали влашкия владетел и настоятелно го молели, дори му изпращали „укорителни писма“ за това, че толкова дълго не идвал с войската си. Българите говорели също, че той ги е подвел и че сега те се готвели „да предприемат нещо сами за себе си“; и ако това начинание пропаднело и злото се насочело срещу тях, срещу техните жени и деца, грехът щял да тежи на неговата съвест, а те „пред бога и пред света ще бъдат оправдани“.

В друго известие се казва, че между влашкия княз и „митрополита в България“ съществувало споразумение и последният „имал на разположение към 30 000 мъже“. Планът предвижда в случай, че Дунава замръзне, Михаил Храбри да премине в България и да заеме цялата територия до планините. Според същото известие обаче той смятал да действува предпазливо и да изискв предварително „тържествена писмена клетва“, също така да се осведоми от свои хора дали вси ко, за което българите го молели, отговаря на де ствителността с цел да не бъде подведен и след т ва те да го изоставят.

Вероятно някакви недобре изяснени обсто телства в бързо изменящата се обстановка и слож но преплитащите се интереси в района на Долни Дунав попречили до края на 1597 г. да започн подготвяното общо начинание. В едно донесени до австрийския ерцхерцог Максимилиан от кра на декември се казва, че „влахът не можа да н прави нещо сред българите с въстанието, угов рено преди на несигурна основа“[97].

Напрежението и възбудата на духовете в Бъ гария обаче оставали. Продължавали и връзките представителите на воюващите с Портата владе тели, както и усилените търсения да се осигур външна подкепа за въстанието. През юли 1598 един императорски комисар съобщава от Алб Юлия на своя владетел: „Договорихме се с архие пископа, търновския митрополит Дионисий Гъ ка, на когото сетне изпратихме и писмо на гръ ки, в смисъл, че щом се видят знамената на Ва свято величество оттатък Дунава в България по предводителството на Михаил Войвода или дру когото предпочете Ваше свято величество, цял

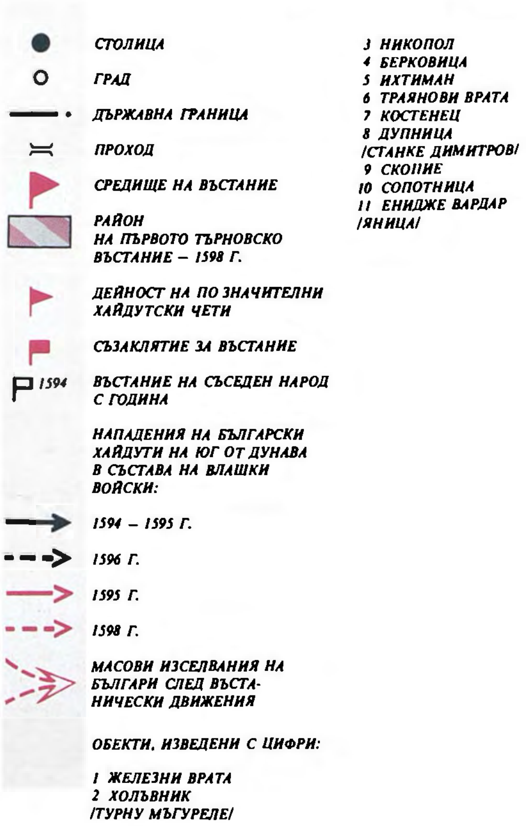
СТОЛИЦА
ГРАД
ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
ПРОХОД
СРЕДИЩЕ НА ВЪСТАНИЕ
РАЙОН НА ПЪРВОТО ТЪРНОВСКО ВЪСТАНИЕ – 1598 Г.
ДЕЙНОСТ НА ПО ЗНАЧИТЕЛНИ ХАЙДУТСКИ ЧЕТИ
СЪЗАКЛЯТИЕ ЗА ВЪСТАНИЕ
1594
ВЪСТАНИЕ НА СЪСЕДЕН НАРОД С ГОДИНА
НАПАДЕНИЯ НА БЪЛГАРСКИ ХАЙДУТИ НА ЮГ ОТ ДУНАВА В СЪСТАВА НА ВЛАШКИ ВОЙСКИ:
1594 – 1595 Г.
1596 Г.
1595 Г.
1598 Г.
МАСОВИ ИЗСЕЛВАНИЯ НА БЪЛГАРИ СЛЕД ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ
ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:
1 ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА
2 ХОЛЪВНИК /ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ/
3 НИКОПОЛ
4 БЕРКОВИЦА
5 ИХТИМАН
6 ТРАЯНОВИ ВРАТА
7 КОСТЕНЕЦ
8 ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
9 СКОПИЕ
10 СОПОТНИЦА
11 ЕНИДЖЕ ВАРДАР /ЯНИЦА/

Освободителни движения в края на XVI в.

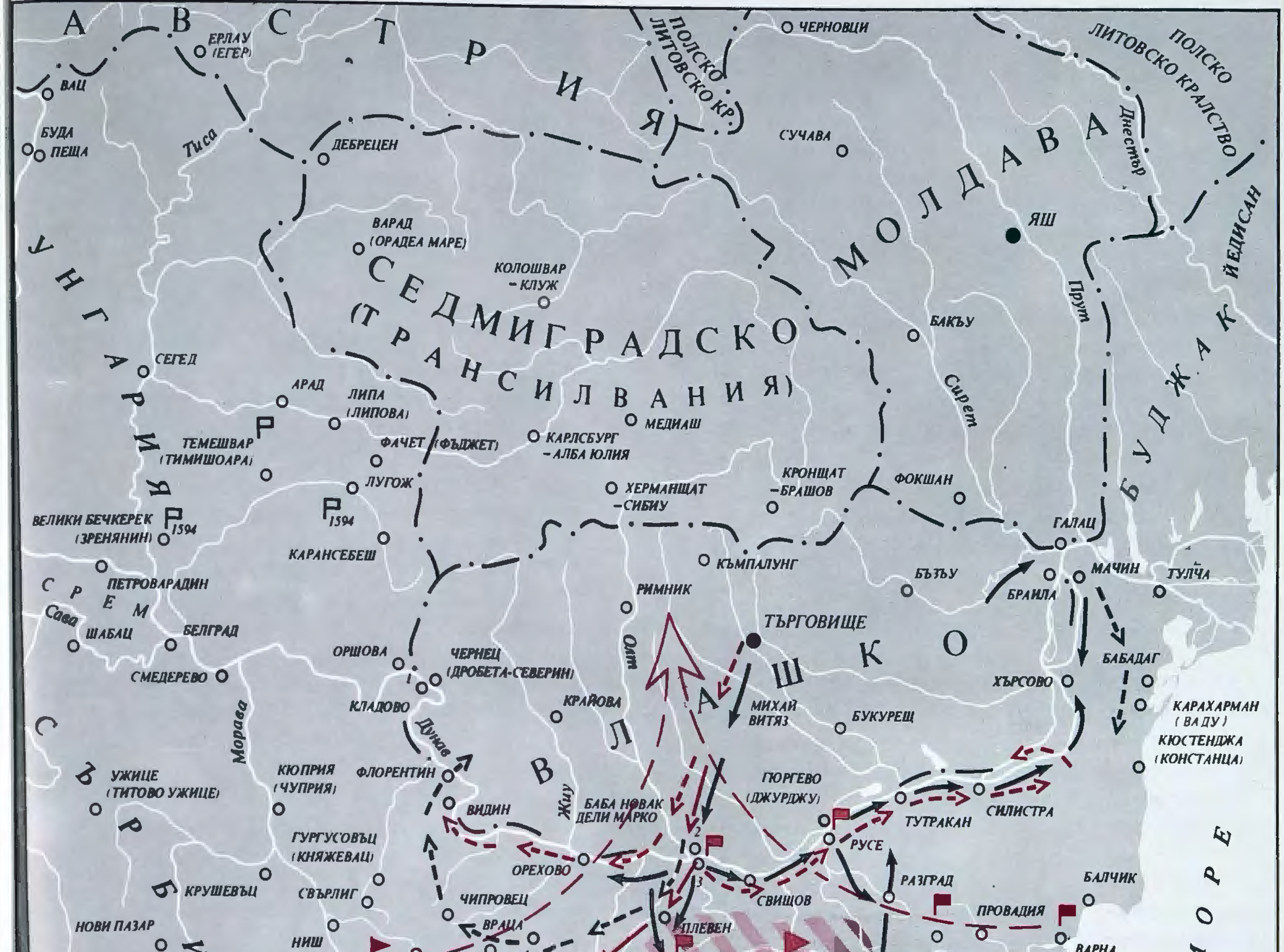
АВСТРИЯ
ПОЛСКО-ЛИТОВСКО КР.
ПОЛСКО ЛИТОВСКО КРАЛСТВО
МОЛДАВА
СЕДМИГРАДСКО (ТРАНСИЛВАНИЯ)
УНГАРИЯ
БУДЖАК
ЙЕДИСАН
ВЛАШКО
СРЕМ
СЪРБИЯ
АЛБАНИЯ
ЧЕРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
МАЛА АЗИЯ
ЕРЛАУ (ЕГЕР)
ВАЦ
БУДА
ПЕЩА
Тиса
ДЕБРЕЦЕН
ЧЕРНОВЦИ
СУЧАВА
ЯШ
Днестър
Прут
Сирет
ВАРАД (ОРАДЕА МАРЕ)
КОЛОШВАР - КЛУЖ
БАКЪУ
СЕГЕД
АРАД
ЛИПА (ЛИПОВА)
МЕДИАШ
ТЕМЕШВАР (ТИМИШОАРА)
ФАЧЕТ (ФЪДЖЕТ)
КАРЛСБУРГ - АЛБА ЮЛИЯ
ЛУГОЖ
ХЕРМАНЩАТ - СИБИУ
КРОНЩАТ - БРАШОВ
ФОКШАН
ВЕЛИКИ БЕЧКЕРЕК (ЗРЕНЯНИН)
1594
1594
КАРАНСЕБЕШ
КЪМПАЛУНГ
ГАЛАЦ
ПЕТРОВАРАДИН
БЪЗЪУ
МАЧИН
ТУЛЧА
БРАИЛА
Сава
ШАБАЦ
БЕЛГРАД
РИМНИК
ТЪРГОВИЩЕ
Олт
ОРШОВА
ЧЕРНЕЦ (ДРОБЕТА-СЕВЕРИН)
СМЕДЕРЕВО
ХЪРСОВО
БАБАДАГ
КЛАДОВО
КРАЙОВА
МИХАЙ ВИТЯЗ
БУКУРЕЩ
КАРАХАРМАН (ВАДУ)
КЮСТЕНДЖА (КОНСТАНЦА)
Морава
Дунав
УЖИЦЕ (ТИТОВО УЖИЦЕ)
КЮПРИЯ (ЧУПРИЯ)
ФЛОРЕНТИН
ГЮРГЕВО (ДЖУРДЖУ)
Жиу
ВИДИН
БАБА НОВАК ДЕЛИ МАРКО
ТУТРАКАН
СИЛИСТРА
ГУРГУСОВЪЦ (КНЯЖЕВАЦ)
2
РУСЕ
ОРЕХОВО
3
РАЗГРАД
БАЛЧИК
КРУШЕВЪЦ
СВЪРЛИГ
ЧИПРОВЕЦ
СВИЩОВ
ПРОВАДИЯ
НОВИ ПАЗАР
ВРАЦА
ПЛЕВЕН
ШУМЕН
ВАРНА
НИШ
ПИРОТ
4
Искър
ЛОВЕЧ
ТЪРНОВО
ИПЕК
1596
БРЕЗНИК
ЕТРОПОЛЕ
ЗЛАТИЦА
КАРНОБАТ
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ (НЕСЕБЪР)
ПРИЩИНА
СОФИЯ
КАРЛОВО
АНХИАЛО (ПОМОРИЕ)
НОВО БЪРДО
ВРАНЯ
ШКОДРА (СКОДЕР)
ПРИЗРЕН
КАЧАНИК
5
САМОКОВ
ПАНАГЮРИЩЕ
СТАРА ЗАГОРА
ЯМБОЛ
СОЗОПОЛ
КЮСТЕНДИЛ
6
КУМАНОВО
8
7
ЧИРПАН
ВАСИЛИКО (МИЧУРИН)
АХТОПОЛ
КРИВА ПАЛАНКА
ПАЗАРДЖИК
ПЛОВДИВ
Марица
ТЕТОВО
9
КРАТОВО
КОЧАНЕ
ГОРНА ДЖУМАЯ (БЛАГОЕВГРАД)
СТАНИМАКА
ХАРМАНЛИ
ЛОЗЕНГРАД
ЩИП
Струма
1559-1560
ВЕЛЕС
КРУЯ
ДЕБЪР
НЕВРОКОП (ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ)
ОДРИН - ЕДИРНЕ
МИДИЯ
ВИЗА
ЦАРИГРАД - ИСТАНБУЛ
ДРАЧ (ДУРЪС)
КЛЬОСИ
КИЧЕВО
10
ПРИЛЕП
СТРУМИЦА
МЕЛНИК
Места
ДИМОТИКА (ДИДИМОТИХОН)
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ОХРИД
Вардар
ДРАМА
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА (КОМОТИНИ)
УЗУНКЮПРЮ
СИЛИВРИЯ
ЕЛБАСАН
КОЖУХ ПЛ.
СЯР
БИТОЛЯ
КАВАЛА
РОДОСТО (ТЕКИРДАГ)
ВОДЕН (ЕДЕСА)
ИПСАЛА
ЛЕРИН (ФЛОРИНА)
11
ЕНОС
СОЛУН - САЛОНИКА
БЕР (ВЕРИЯ)
КОСТУР (КАСТОРИЯ)
1595
ХИМАРА
КОЖАНЕ
ГАЛИПОЛИ (ГЕЛИБОЛ)
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

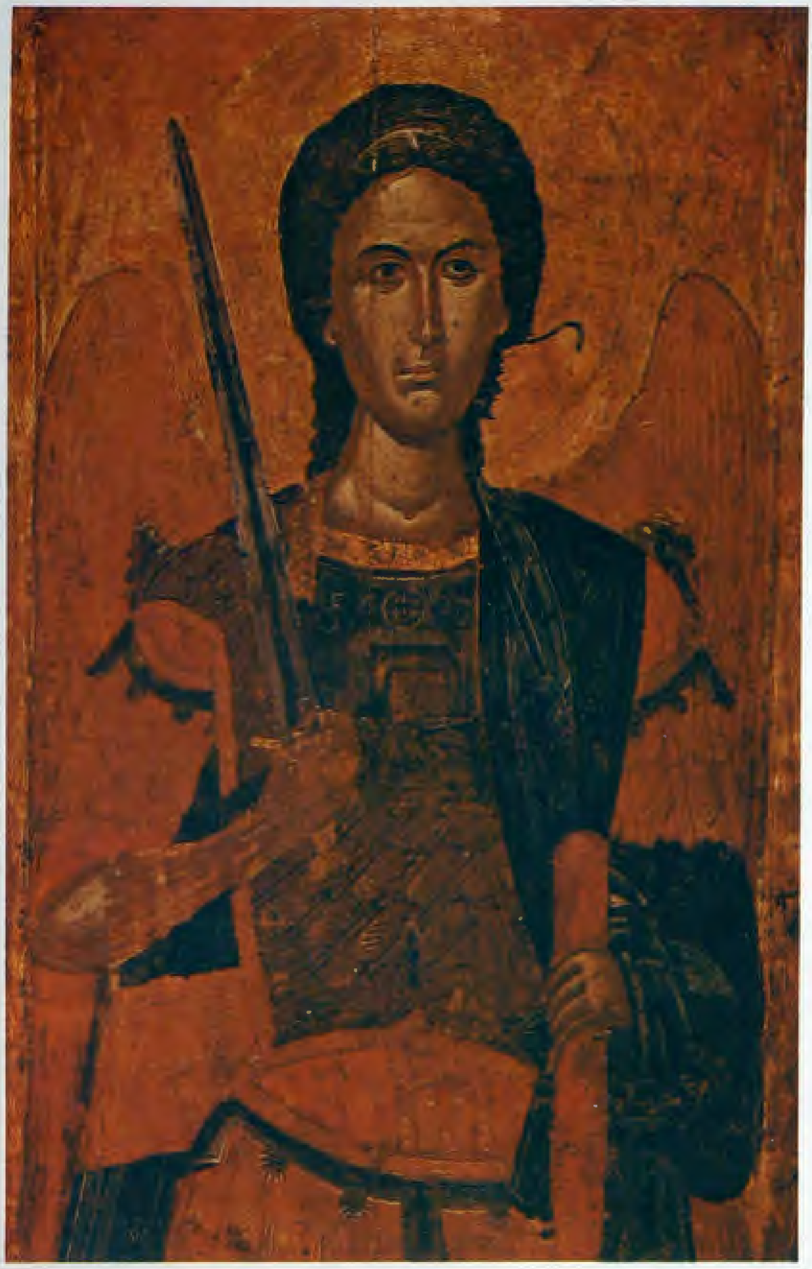

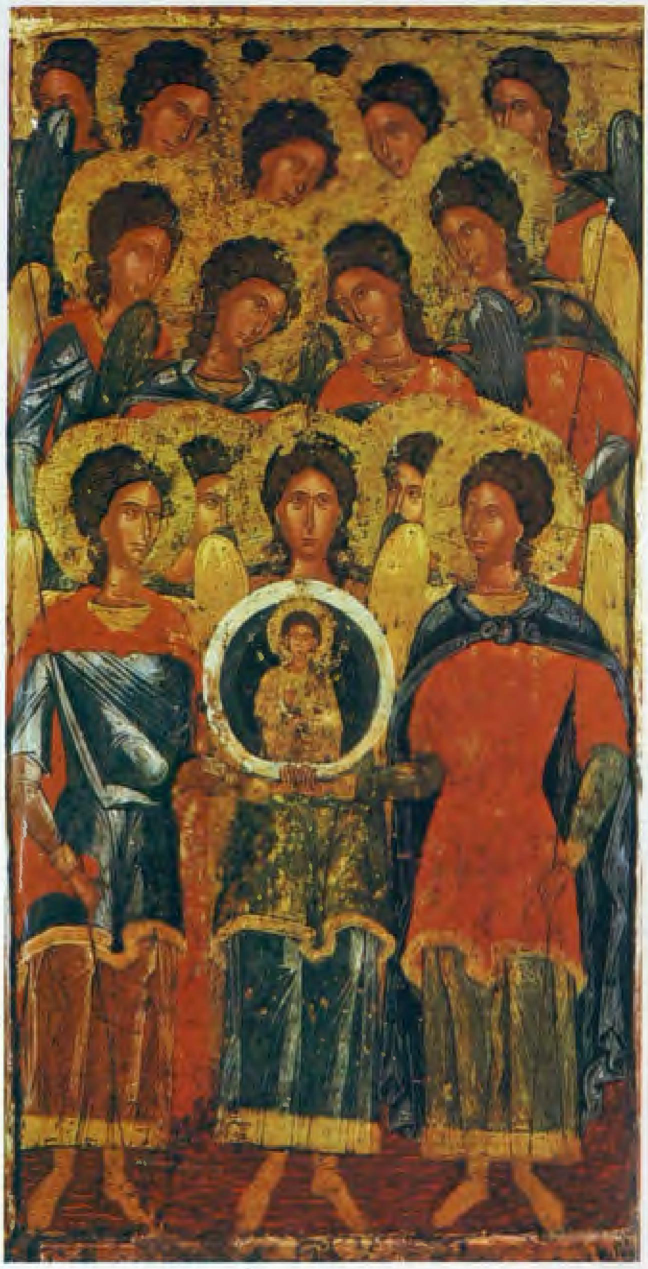

Македония и Гърция да отхвърлят тиранията. Това те сами замислят и обещават свято, също казват, че в малко дни ще се съберат двеста хиляди. Те биха могли да извършат важно дело и във Византиум /Цариград/ и имат намерение и оттам да прогонят тирана.“

Приблизително по това време друг императорски комисар от Търговище /Влашко/ уверява: „Каза ми се и истина е, защото и от други места научихме, че ако самият [влашки] войвода премине Дунав с 15 или 20 хиляди войници, всички онези народи чак до Цариград, които не могат вече да понасят турското робство, изведнъж ще се вдигнат – именно българи, сърби, албанци, расци, които са свързани с една и съща религия и които ще отхвълят турската власт.“[98]

Доколко приведените цифрови данни отговаряли на действителността, понастощем трудно може да се прецени. Възможно е в тях реалните факти да се преплитат с желанията и очакванията на императорските кореспонденти. Няма съмнение обаче, че в тези донесения е засвидетелствувана явно изразена готовност от страна на българите и някои други балкански народи да се вдигнат на въоръжена борба против поробителите и че за тази цел на юг от Дунава била вършена агитация и други форми на подготовка сред населението.

ВЪСТАНИЕТО В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1598 Г. Надеждите на българите за свобода станали поосъществими през есента на 1598 г., когато вой-

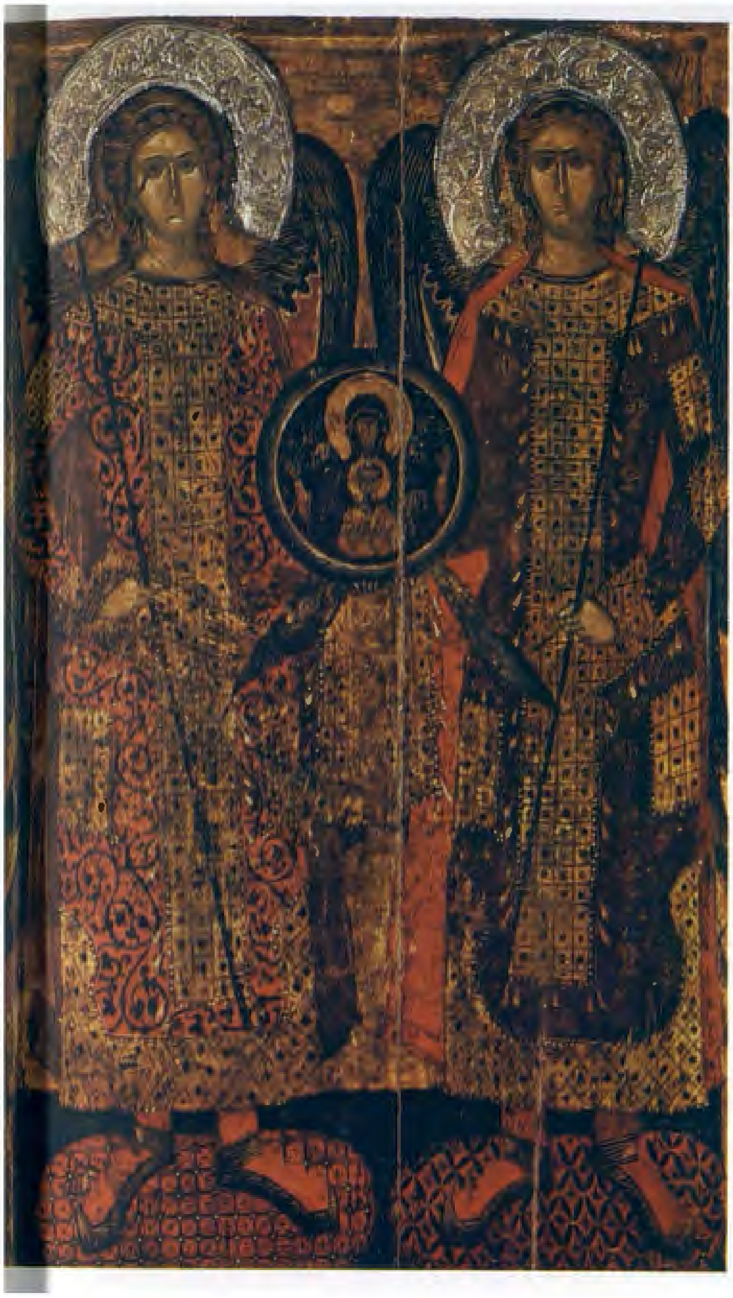

Архангел Михаил — икона от XVI в. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

Архангелски събор — икона от Бачковския манастир /1643/. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

Архангели Михаил и Гавраил — икона от Бачковския манастир /XIV в./. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

ските на Михаил Храбри навлезли в земите на юг от река Дунав. Те разбили армията, командувана от силистренския паша, също и други турски войскови части при Никопол. Кръстосвайки Северна България, власите опожарили и много градове и села, като достигнали вероятно близо до София. Българското население масово подкрепяло действията на княза. Според едно съобщение от Цариград /от ноември 1598 г./ много православни християни, поданици на султана, и по-специално много българи, идвали да подпомогнат войската на този владетел. Особено активни били жителите на планинските райони, където били формирани въоръжени отряди. Те изпълнявали важни задачи в борбата против общия неприятел. В едно донесение на императорския пратеник във Влашко /с дата 8 октомври 1598 г./ се подчертава, че Михаил Храбри „поставил 12 хиляди расци или свободни хайдути, които били въстанали“, в Стара планина, за да пазят проходите, та „никакво писмо, пратеник или войска да не може да премине насам или обратно“.[99]

По време на тези събития дълго подготвяното въстание избухнало в стария престолен град Търново. Историческата наука разполага с малко сведения за развоя на конкретната обстановка, при която протекли боевете с поробителите. В едно по-късно писмо на Дионисий Рали, който несъмнено бил душата на движението тук, се изтъква, че той лично събрал „няколко хиляди християни, но наследственият враг — Турчинът връхлетял с големи сили и разбил тази [въстаническа] войска“.

Според несигурни данни в Търново въстаниците провъзгласили за цар един мним потомък на Шишмановци под името Шишман III.[100]

Многочислеността на събралите се бунтовници показва, че въстанието не се ограничило само в Търново, а вероятно обхванало по-широк район. Кои други селища и какво участие взели, какви слоеве от населението били въвлечени в движението, как се развили бойните действия с врага, кои били военните предводители на въстаналия народ и какви били кървавите изстъпления на поробителите, обичайни при такива събития — за всичко това засега могат да се правят само предположения. Във всеки случай в старопрестолния град, където приблизително 200 години преди това българите загубили свободата си и независимата си държава, през септември 1598 г. те направили най-значителния през XVI в. опит да отхвърлят османското владичество.

В източниците досега не откриваме сведения за по-нататъшната съдба на Тодор Балина, който несъмнено бил най-важният деец на подготвяното въстание. Известни данни има за по-сетнешната съдба на някои от другите ръководители на въстанието. Архиепископ Дионисий Рали бил заподозрян от султанските власти заради връзките си с австрийския император и въстаналите против Портата князе на Влашко и Трансилвания. Той бил търсен три пъти, за да бъде отведен в Цариград, но се спасил срещу 2700 сребърни гроша, които дал като подкуп на търновския кадия и на някои местни турци. Четвъртият път митрополитът трябвало да се крие 18 дни в една къща, откъдето после избягал във Влашко и Трансилвания.[101] Там продължавал да работи и Павел Джорджич. Според други сведения Шишман III с привържениците си намерил спасение в Русия.[102]

Неуспешният край на въстанието и изтеглянето на войските на Михаил Храбри имали тежки последици за българите. Както самият княз съобщава, след опожаряването на българските селища повел със своята конница „християни, българи, мало и голямо“, общо над 16 000 души заедно с покъщнината им и ги заселил на различни места във Влашко. Според друго съобщение той превел към 40 000 преселници отвъд Дунава. Между тях имало много момчета, момичета и младежи. Трети източник от декември 1598 г. съобщава, че с Михаил Храбри във Влашко дошли „60 хиляди българи“, от които той смятал да използува „най-малко 15 хиляди за нуждите на войната“; с тях щял да може „не само да се отбранява, но и да нанася големи щети“ на неприятеля.[103]

Търновското въстание и действията на хайдутските дружини в България протекли в тясна връзка и фактически представлявали част от борбата на християнските сили против Османската империя в края на XVI в. Българите обаче дали своя принос към общите усилия на съюзниците и по друг път, именно като участвували и непосредствено във войските на християнските владетели.

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИ ВЪВ ВОЙСКИТЕ НА СЪСЕДНИ ВЛАДЕТЕЛИ. Твърде много българи се сражавали под знамената на влашкия княз още от самото начало на войната. В известия от Прага с дата 16 май 1595 г. се казва, че когато войските на този княз обсадили турски град на юг от Дунава, „казаци, обединени с известен брой българи“, обсадили друг град и се надявали да завземат и двата.[104] Италианецът Лазаро Соранцо, съвременник на събитията, отбелязва, че наред с власи, унгарци, трансилванци, сърби, албанци при Михаил Храбри служели и българи.[105] През 1598 г., изглежда, наборът на българи във войската на княза се увеличил. Добрият познавач на обстановката в страните от Долния Дунав Иван Маринич в едно донесение от януари 1598 г. отбелязва: „Влашкият войвода има твърдо решение да премине Дунава в успешно начинание, за която цел увеличава непрекъснато войската си с казаци и българи. Те по такъв начин бягат от тиранията на турците.“[106] За българи във войската на Михаил Храбри се срещат сведения и в други съвременни извори. Италианецът Бернардино Бекари ала Минерва съобщава, че през 1598 г., когато новоназначеният везир Ахмед паша потеглил с голяма армия, той бил пресрещнат и разбит от влашкия княз, който своевременно се бил подготвил и имал на бойна нога 15 000 власи и „15 000 българи“. В битката били избити 9000 и били взети в плен 8000 турци.[107]

От цифрите, които се срещат в известията от онова време, за броя на българите във войската на влашкия княз се вижда, че те съставяли значителен контингент в бойните му сили и допринесли немалко за неговите военни успехи.

Изглежда, имало немалко българи и във войската на трансилванския княз. Според споменатия вече Л. Соранцо „българите са смели и мъжествени; някои от тях, които са избягали от собствената си страна, служат на Трансилванеца и мнозина други биха преминали там, ако той можеше да ги задържи“. Съвременникът отбелязва, че споменатият княз не приемал под своите знамена всички „тези народи“, защото нямал пари да им плаща заплата и да ги издържа. Любопитно е, че българите, които постъпвали на служба при седмиградския княз, не били просто наемници, но по думите на Соранцо били „твърде склонни да вдигнат някакво въстание в собствената си страна и околните ѝ земи“; тези българи-родолюбци „се възхищавали от Сигизмунд Батори не по-малко, отколкото от някогашния Александър Велики, който бил почти техен сънародник“; те желаели силно седмиградският княз да стане „техен предводител и господар“.[108]

Има сведения, че през 1597 г. в Седмиградско започнало формиране на войскови части, съставени от българи-емигранти за сметка на императора. За това говори едно съобщение от Прага с дата 23 април 1597 г., т.е. скоро след като завършили преговорите на българските пратеници с Рудолф II. В него се казва, че на един от императорските офицери било възложено да се заеме с „набиране на българска войска“[109]. И някои документи, произхождащи от канцеларията на самия император, свидетелствуват за набиране на „българска войска“. Така в една инструкция, съставена за ръководството на императорските военачалници в Седмиградско, от май 1597 г. наред с други указания се нарежда на един от офицерите да запише „още две хиляди мъже българи от тамошните земи“[110].

Като добри бойци българите били ценени и използувани както от князете на Влашко и Трансилвания, така и от австрийския император. Хиляди българи се сражавали под знамената на споменатите владетели в боевете против султанските войски. Мнозина от тях, принудени да напуснат бащините си огнища, проливали кръвта си с дълбоката вяра, че ще помогнат за освобождението на родината си.

ОСВОБОДИТЕЛНИ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ СЛЕД ТЪРНОВСКОТО ВЪСТАНИЕ. Неуспехът на въстанието с център Търново през 1598 г. бил тежък удар за освободителното движение в България. Големите надежди и въодушевлението, с които народът се заел да отвоюва свободата си през първите години на войната, били силно разколебани. Но те не угаснали напълно, защото и причините, които ги пораждали, оставали. В бележка на императорския съветник Бартоломей Пецен от април 1600 г. се подчертава: „Такава бедност и оскъдица [видях] сред бедните турски поданици из България и Сърбия, че по-лошо от това никъде не може да се срещне.“[111] Това поддържало недоволството сред народа и пораждало стремежа да се използува благоприятното развитие на войната за нови опити за отхвърляне на османското господство.

От едно съобщение на императорския комисар Давид Унгнад от началото на януари 1600 г. се вижда, че влашкият княз имал силна войска, на която турците не могат да устоят през предстоящата пролет и особено за това, че българите и сърбите също се бунтували. В друго известие от приблизително същото време се изказва увереността, че Михаил Войвода имал намерение да премине Дунава и „само като призове българите и сърбите..., всички ще въстанат и ще се присъединят към него“[112]. В донесения на императорския емисар в долнодунавските княжества Карло Магно се говори, че влашкият княз разчитал на „помощта на българи и сърби, които го очаквали с голямо нетърпение“, и че той смятал да стигне до Одрин, а после да продължи чак до вратите на Цариград. Любопитно е известието на друг императорски служител от август 1601 г.: „Българите изпратили свои представители при Михаил Войвода и искали да им изпрати 15 000 души в помощ... Тогава те да се присъединят към тях и да опустошат и опожарят всичко до Цариград.“

Какви били настроенията в България и какво вършели отчасти някои български патриоти през 1600–1601 г., се вижда от един меморандум на споменатия Карло Магно от пролетта на 1601 г. В него авторът препоръчва на императора да се „поддържа редовна преписка с българите, понеже, както те сами винаги предлагат, чрез тях войната може да се води във владенията на неприятеля... и да се поддържа далеч от пределите и владенията на императора“. „Да премълча — казва по-нататък авторът, — че щом българите видят императорското знаме, което винаги са желаели, твърде много ще им се повдигнат духовете да служат в подкрепа на Ваше величество, за да се освободят от ежедневната тирания на неверниците.“[113]

Тези и някои други известия показват, че българите не прекратили да мислят и да работят за своето освобождение и след неуспеха през 1598 г., предлагайки силите и кръвта си в подкрепа на християнските владетели, воюващи с Портата. Това проличава и от дейността на някои от ръководителите на Търновското въстание след 1598 г. Дионисий Рали, след като преминал във Влашко, станал доверено лице и един от най-близките съветници на княза. За известно време той бил издигнат за глава на Молдавската църква.По-късно императорското правителство, вземайки пред вид неговите големи заслуги, му отпуснало месечна пенсия и приходите на Естергомската архиепископия. През 1603 г. императорският двор му възложил важна мисия до руския цар. След завръщането си Дионисий бил хвърлен за известно време в затвор, понеже по време на преговорите излизал извън рамките на дадените му поръчения. По-сетне бил освободен и реабилитиран пред императорския двор, но пенсията му била намалена, дълго време лежал болен на легло и се оплаквал, че няма с какво да си купи „насъщния хляб“[114]. През 1618–1619 г. старият вече архиепископ бил наново окрилен от идеята, за която работел почти цял живот — освобождаване на българите и другите балкански християни от османско иго. Той влязъл в преписка с френския посланик в Рим Шарл дьо Невер, който се интересувал от движенията на балканските християни против Турция. Следите за Дионисий в документите стигат до 1620 г.[115]

След събитията в България и Павел Джорджич преминал на служба към императора.

ПОЛИТИЧЕСКО ДВИЖЕНИЕ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ. През последните пет-шест години на XVI в., когато в Мизия и в Тракия бил подготвен и направен върховен опит за освобождение от османското владичество, и в югозападните български земи започнало силно политическо движение и се положили усилия за отхвърляне на робството. В центъра на повечето от освободителните начинания тук стоял охридският архиепископ Атанасий Ризеа.

Още през 1595 г. Атанасий възглавявал едно въстание в епирската област Химара, разположена срещу остров Корфу.[116] През 1596 г. той започнал да подготвя въстание в Албания и съседните ѝ балкански земи, като искал за тази цел да убеди

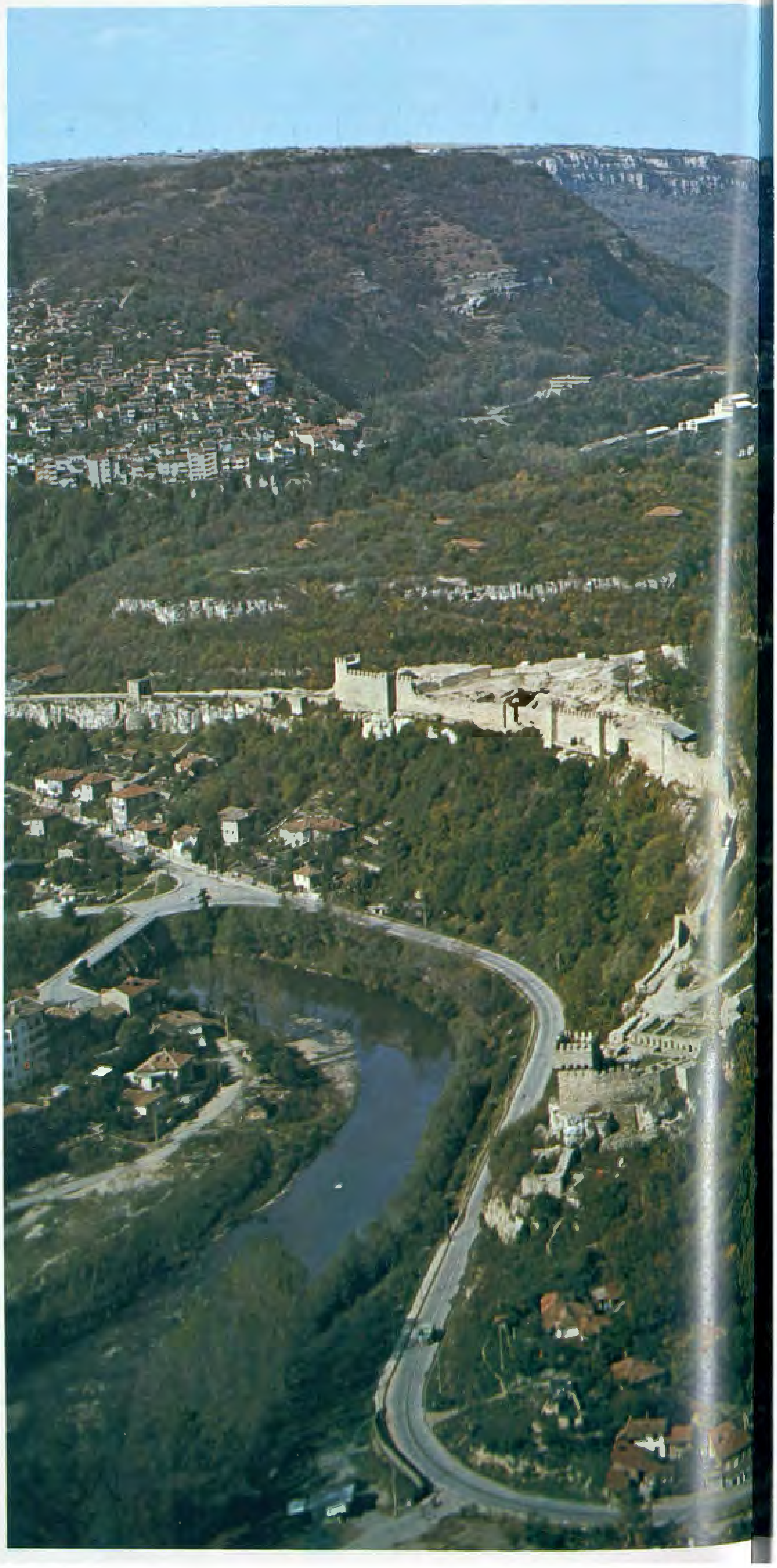

Общ изглед
на околностите на
Велико Търново с Царевец

сената на Венецианската република да подкрепи едно такова начинание. Неговият план бил с 3000–4000 пехотинци, изпратени от републиката, „да разбунтува цялата страна – сиреч България, Сърбия, Мало Влашко, Албания и части от Гърция". По същото време други охридски духовници, отец Захарин и отец Димитрий, поддържали преписка с неаполитанския вицекрал и подготвяли въстание, като разчитали на помощта на Испания.

През 1597 г. охридският патриарх пристигнал в Италия. Той убеждавал тамошните владетели, че Албания и Епир въстанали и имало съгласувано решение с населението на „Сърбия и България за въстание". Неаполитанският вицекрал го препратил към Рим. Там някои кардинали не го подкрепили, понеже Атанасий отказал да подпише уния с католическата църква, не бил допуснат и до папата, макар че Климент VIII по това време търсел навсякъде съюзници за война против османците. От Рим Атанасий се завърнал пеш в Неапол, понеже му се свършили средствата, с намерение да получи разрешение да замине за Испания, но му било отказано. Тук охридският патриарх срещнал прилепския и пелагонийския митрополит Йеремия и заедно с още един свещеник заминали за Австрия. През лятото на 1598 г. те били в Прага, където се явили пред императора. Целта на двамата православни йерарси била да съберат милостиня и да убедят хабсбургския двор да подкрепи освободителното движение в югозападните райони на Балканите. Специално Атанасий искал помощ от австрийския император да замине за Влашко, за „да бъде близо до влашкия войвода и да съдейства за вдигането на българите и на сърбите заедно с други православни владици, които живеят в тези страни".

Охридският патриарх връчил на Рудолф II различни докладни записки и един мемоар, съдържащ план за бойни действия против турците. Патриархът искал 3000 души опитни войници, оръжия и военни припаси, с които възнамерявал да завземе Валона /дн. Вальора/ и други албански градове. След това той се наемал „да вдигне 40 хиляди души" и „да продължи предприетото дело чак до Солун".

Колкото и съблазнителни да били тези предложения за императорския двор, поради липса на пари в хазната патриархът бил насочен към испанския крал. В Прага Атанасий изразходвал всичките си средства и изпаднал в големи затруднения. Според някои известия ректорът на Пражкия университет се обръщал към представителите на градския съвет на Прага с молба да подкрепят патриарха и да му помогнат да отпечата на испански език един мемоар за положението на християнските народи под османско владичество, който да бъде изпратен до управляващите дворове в Европа. През януари 1599 г. Атанасий, Йеремия и един племенник на патриарха потеглили посред зима на коне за Испания. В Милано обаче двамата йерарси били арестувани.

През есента на 1603 г. охридският патриарх се озовал на руската граница, където скоро пристигнал и бившият търновски митрополит Дионисий като императорски пратеник с намерение да се явят при руския цар.

Следи от дейността на този радетел за освобождението на балканските народи се откриват и през първите две десетилетия на XVII в.[117]

ХАРАКТЕР НА ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XVI В.

През последното десетилетие на XVI в. въоръжената борба на българския народ против османските поробители приела недостигнати преди това размах и сила. Тази борба протекла под различни форми и се изразила в големи по значение акции на местни хайдути и нападения на хайдутски дружини, идващи от Влашко и Трансилвания, в народни вълнения и метежи, в масово участие на българи във войските на воюващите против султана европейски владетели. В този период най-високия си връх освободителната борба достигнала при подготовката на Търновското въстание, където бил направен опит да се надрасне стихийната съпротива.

Както в Търновското въстание, така и в другите антиосмански движения в български земи масово участвувало селячеството. Но главните инициатори и ръководители на тези движения произхождали или били свързани с градското население и по-специално с търговската прослойка в градовете. От нейните среди излезли „първият благородник в никополския санджак" Тодор Балина, висшите православни йерарси, дубровнишките търговци Павел Джорджич и братя Соркочевичи и пр. Тези дейци имали по-широк културен и политически кръгозор, ползували се с по-голяма свобода за движение, познавали по-добре положението в страната, пътували в чужбина и имали достъп до управляващите дворове. Някои от тези български дейци имали широк поглед върху развитието на събитията в Югоизточна Европа и се стремели да осигурят успеха на освободителното движение на българите, като го съгласуват с военните си планове, и да получат подкрепата на съ-

Свети Георги – стенопис от черквата в с. Марица, Софийски окръг /XVI–XVII в./

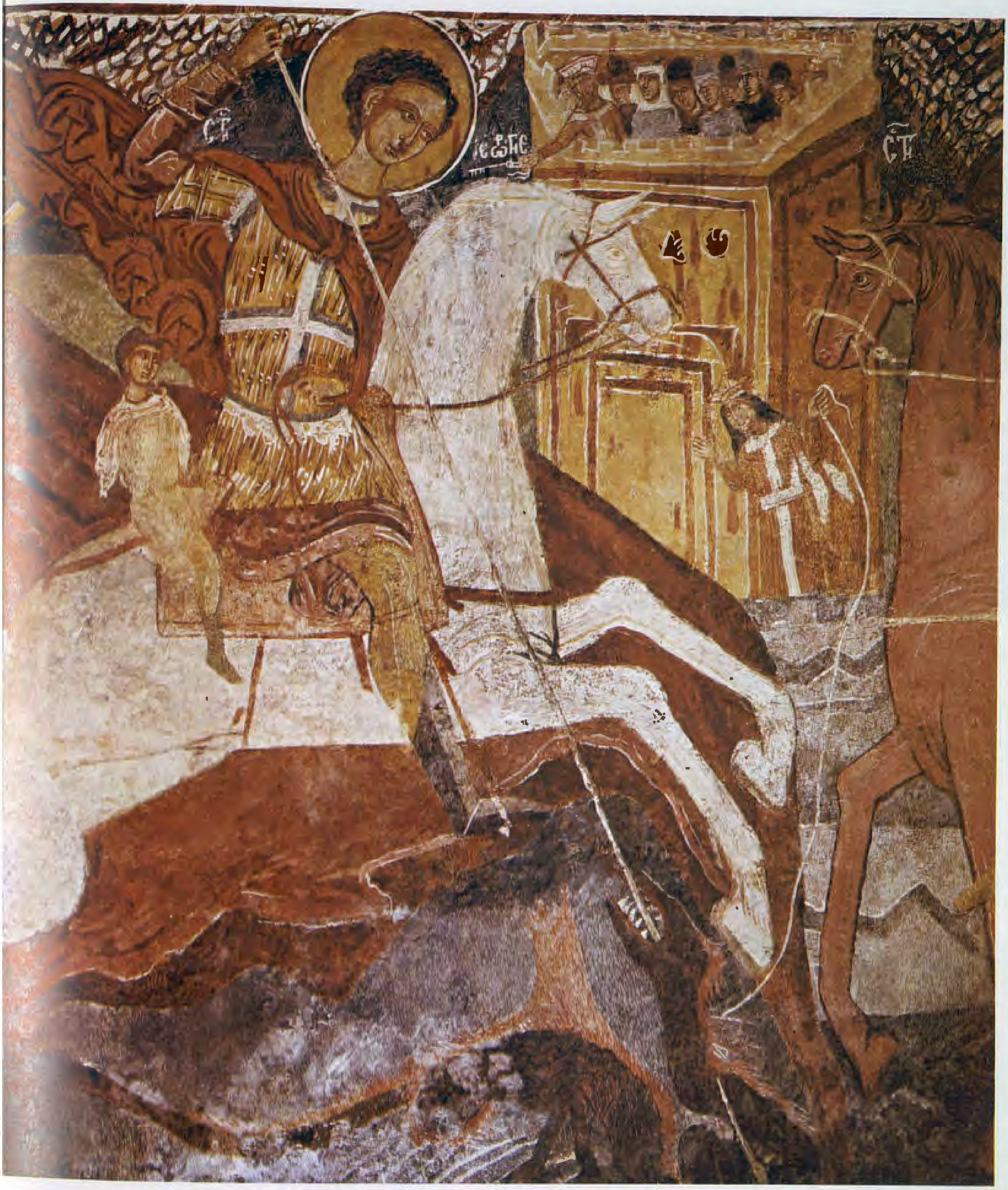
СТ
ГЕѠРГЕ
СТ

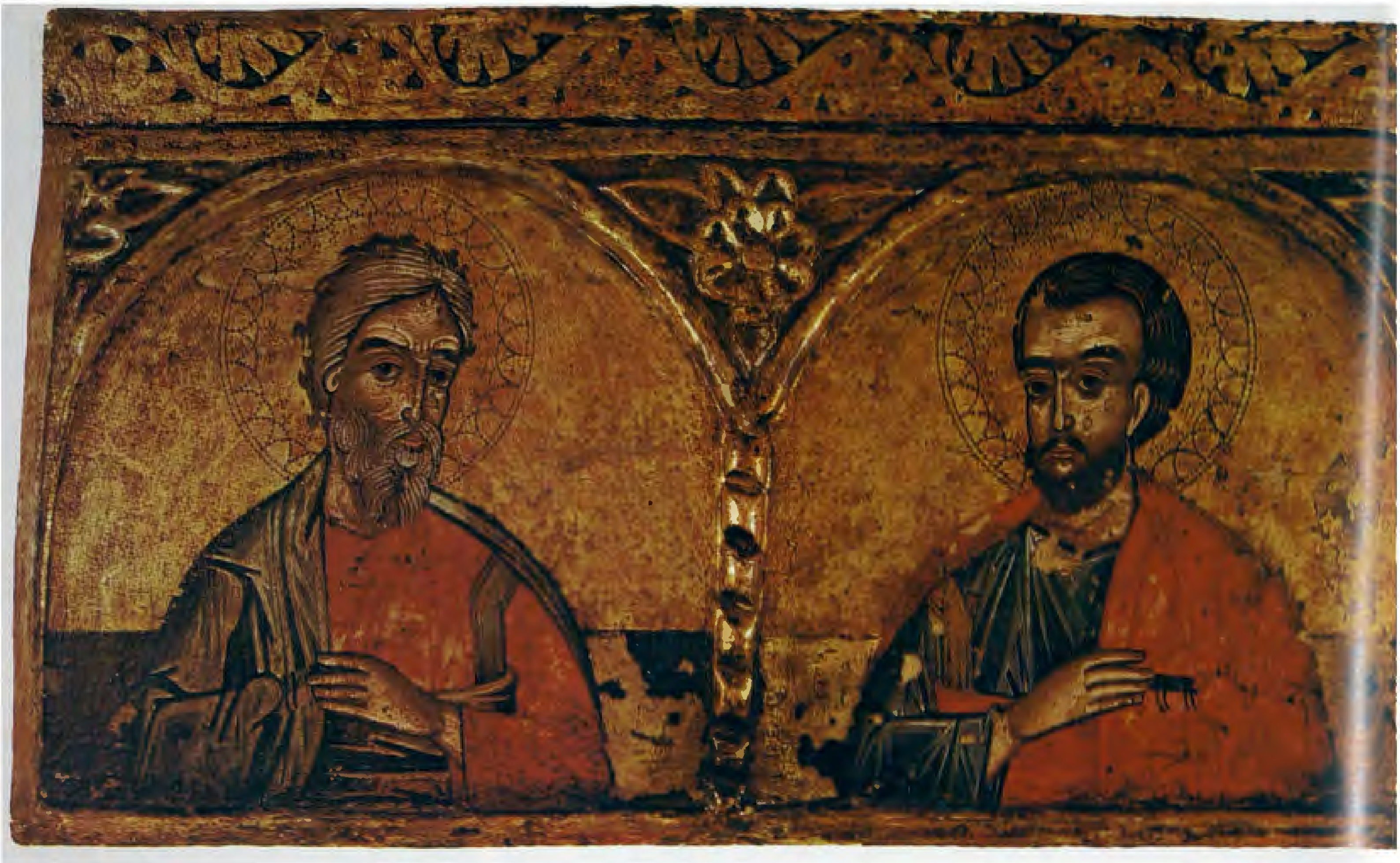

Част от иконостасен фриз с изображение на апостоли и светии /XVI—XVII в./. Църковен историко-археологически музей — София

седните християнски държави, воюващи против Портата. Но това неизбежно поставяло изхода на борбата в България в зависимост от твърде несигурни фактори и било една от причините, наред с много други исторически обстоятелства, за неуспеха на Търновското въстание и на другите освободителни борби в края на XVI в.

Макар и да не постигнали своята цел — отхвърлянето на османското иго, — политическите движения и Търновското въстание не останали без положително влияние върху историята на българския народ. По време на широката агитация и напрегнатата подготовка на въстанието, на решителните схватки с врага, на усилията да се убедят европейските владетели да подкрепят борбата против поробителите българите израствали духовно и политически, народностното съзнание у тях укрепвало. Укрепвала и увереността, че могат да водят успешно борба за своето освобождение. Така се утвърждавали борческите и революционни традиции у народа.

Активното участие на българите в събитията в Югоизточна Европа в края на XVI в., преговорите с императора на българските пратеници като равна страна наред с представителите на влашкия и седмиградския княз, включването на „българското начинание“ в политическите и военните планове на християнските съюзници, значителното участие на българи във войските на споменатите владетели — всичко това утвърждавало разбирането, че българският народ, макар и лишен от самостоятелна държава, се очертавал като полезен и необходим съюзник на силите, които се стремили да изтласкат османците от Югоизточна Европа и Балканите. И ако Австро-турската война от 1593—1606 г., която завършила с Житваторокския мирен договор, довела до определено изменение в съотношението на силите в Средна и Югоизточна Европа, при което превесът започнал все по-често да клони в полза на Хабсбургската монархия, а Османската империя загубила своята завоевателна мощ, във всички тези промени българският народ вложил според силите и възможностите си своя принос.

ГЛАВА ТРЕТА

БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ XVII В.

1.

Католишка пропаганда в България през XVII в.

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА КАТОЛИЦИЗМА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. През XVII в. в духовния живот и борбите на нашия народ важна роля играели българите, приобщени чрез католишката пропаганда към Римската църква.[1]

Още през Средновековието Папството и Западната църква неведнъж правели опити да разпространят католицизма и да установят влияние в България. В това отношение те нямали почти никакви успехи, а и отношенията на някои папи с българските владетели имали епизодичен характер. След османското завоевание връзките с българското население станали още по-трудни и несигурни. Така до втората половина на XVI в. единствени носители на католицизма в българските земи били дубровнишките търговци и потомците на саксонските рудари, т.нар. „саси“. Ползувайки се със специален статут, дубровнишките търговци имали право да поддържат в колониите си из редица български градове свои свещеници и свободно да извършват религиозните си обреди. В някои случаи отделни православни българи, които сътрудничели с дубровничаните, се решавали да приемат католишката вяра в стремежа си да се възползуват от техните свободи и облекчения. Поради сравнително ограничения брой на дубровнишките търговци в България и поради това, че те не били постоянни жители на страната, тяхното вероизповедание не могло да окаже съществено влияние върху българското население.

Към края на XVI в. католици имало сред населението на градчето Чипровец и съседните му села Копиловци, Железна и Клисура. Католицизмът бил донесен тук още от саксонските заселници, сведения за които има в изворите за балканските земи от XIV в. насетне.[2] В Чипровец и съседните му селища чуждите колонисти освен опита си в рударството предали на местното население и своето вероизповедание. Макар и с доста занемарен и нарушаван култ, то се запазило през първите столетия на османското владичество.

Към края на XVI и началото на XVIIв.се създали предпоставки за проникване и разпространение на католицизма в Османската империя. За това съдействували настъпилият упадък на империята, както и повишаването на авторитета и политическото значение на нейните противници в Европа и по-специално тези на Хабсбургската монархия. Според конвенцията, която Портата сключила с Австрия през 1615 г., и допълненията към нея от 1616 г. християните, изповядващи католическата вяра, получили право да извършват свободно ритуалите си и да могат да строят черкви. След Тридентския събор /1545–1563/ Римската курия положила големи усилия да възстанови и разшири позициите и влиянието си не само в Европа, но и в Азия, Африка, включително и в намиращите се под властта на султана страни в Югоизточна Европа. Католишките мисионери били подтикнати в усърдието си от започналото разпространение на протестантизма в Унгария и Трансилвания и от опитите на протестантски проповедници да проникнат в балканските страни. Създадената в 1622 г. Конгрегация за разпространение на вярата поела ръководството на мисионерите и полагала системни усилия за разпространението на католицизма в балканските и другите страни. През втората половина на XVI в. българските земи били посетени от някои папски визитатори – антиварския архиепископ Амброзий, архиепископа на Нин /Далмация/ Петър Цедулин, хърватина Александър Комулович и др.

НАЧАЛО НА КАТОЛИШКАТА ПРОПАГАНДА. Истинското начало на католишката пропаганда в България се поставило през 1595 г., когато папа Климент VIII /1592–1605/ изпратил тук група босненски францисканци да работят като мисионери. Те били водени от Петър Солинат /от гр. Соли, дн. Тузла, Босна/. Снабден с парични средства и султански берат, той укрепил католишката вяра сред жителите на четирите селища – Чипровец, Копиловци, Железна и Клисура, – основал францискански манастири в Чипровец и Железна, заел се с изграждането на черкви в тези селища, учел децата на вероучение, постригал неколцина младежи за монаси и сетне някои от тях изпратил да се учат в Италия. Особено внимание Солинат и неговите съратници обърнали на павликяните в Северна България. Потомци на богомилите и на арменските павликяни, преселени от византийските власти от Мала Азия в Тракия, първоначално те, изглежда, живеели на юг от Стара планина. Вероятно по време на османското завоевание голяма част от тях се преселили в Северна България. Към края на XVI в. те били разпръснати в десетина села, главно в Свищовско и Никополско. През XVII в. някои от тях се върнали пак в Пловдивско.

По това време павликяните пазели още своите религиозни обичаи и обреди, не почитали кръста и иконите, като смятали това за идолопоклонство. Те спазвали повече от тайнствата, а кръщението извършвали не с вода, а „с огън“, като техен свещенослужител допирал запалена свещ до лицето на кръщелника. Черкви почти нямали, а се събирали в обикновени къщи и там пеели, свирели, хранели се общо на дълги трапези и пр. Йерархия от духовници също нямали. Само някой пограмотен получавал тояжка и той извършвал обреда кръщение, сключвал бракове, като събирал ръцете на младоженците, произнасял някаква молитва и благославял чашите, с които пиели младите. Сред павликяните се срещали някои старинни свещени книги, писани на славянски език. Някои от тях произхождали от Босна, където богомилството се било наложило като официална религия до идването на османците. Павликяните говорели български език /рупско наречие/ и се чувствували българи по народност. Те обаче пазели омразата си към православната църква и живеели изолирано от останалото население, което ги считало за еретици. За разлика от католиците в Чипровско, които били предимно търговци и занаятчии, павликяните били бедни селяни, които живеели в голяма мизерия в затънтени села. За да се спасят от тежките данъци и притесненията, някои от тях приемали мохамеданството. Други от ненавист към православието симпатизирали на Римската църква.[3]

Използувайки настроенията на павликяните, Петър Солинат и неговите помощници разгърнали широка мисионерска дейност сред тях. Солинат успял да привлече към католишката вяра част от жителите на Петокладенци, Трънчовица, Белене, Ореше и други села в Свищовско, Никополско и Пловдивско. Папа Климент VIII оценил високо дейността на босненските францисканци в България и назначил Петър Солинат за софийски католишки епископ, като същевременно го препоръчал на австрийския император. Следващият папа Павел V /1605–1621/ продължил да поддържа мисионерите в българските земи. До края на живота си Солинат успял да укрепи католицизма в България, като оставил към 8000 католици /приблизително половината от тях били покръстени павликяни/, четири манастира, осем енорийски църкви и доста католишки духовници.

След смъртта на П. Солинат за софийски католишки епископ бил назначен българин — чипровчанинът Илия Маринов /1624–1641/. Той учил в Климентинския колеж в Рим, сетне следвал право в Римския университет. Получил свещеническо звание, Илия Маринов продължил с успех делото на предшествениците си. Той установил епископското си седалище в Чипровец, понеже там имало повече католици и се чувствувал по-малко заплашен от насилията на турците. Положил големи усилия за създаването и укрепването на чипровското училище. При него дейността сред павликяни и православни продължила успешно, но мисионерските му начинания били все по-тежко осъществявани поради притесненията на турските власти и пречките, създавани от гръцките православни владици.

Още с назначаването на Илия Маринов за епископ папа Урбан VIII /1623–1624/ дал на българската францисканска мисия статут на самостоятелна кустодия.В нейните граници било включено и Влашко, където българските францисканци поддържали свой манастир.

ПЕТЪР БОГДАН. СОФИЙСКАТА КАТОЛИШКА АРХИЕПИСКОПИЯ. Илия Маринов бил наследен от Петър Богдан Бакшев. С не-

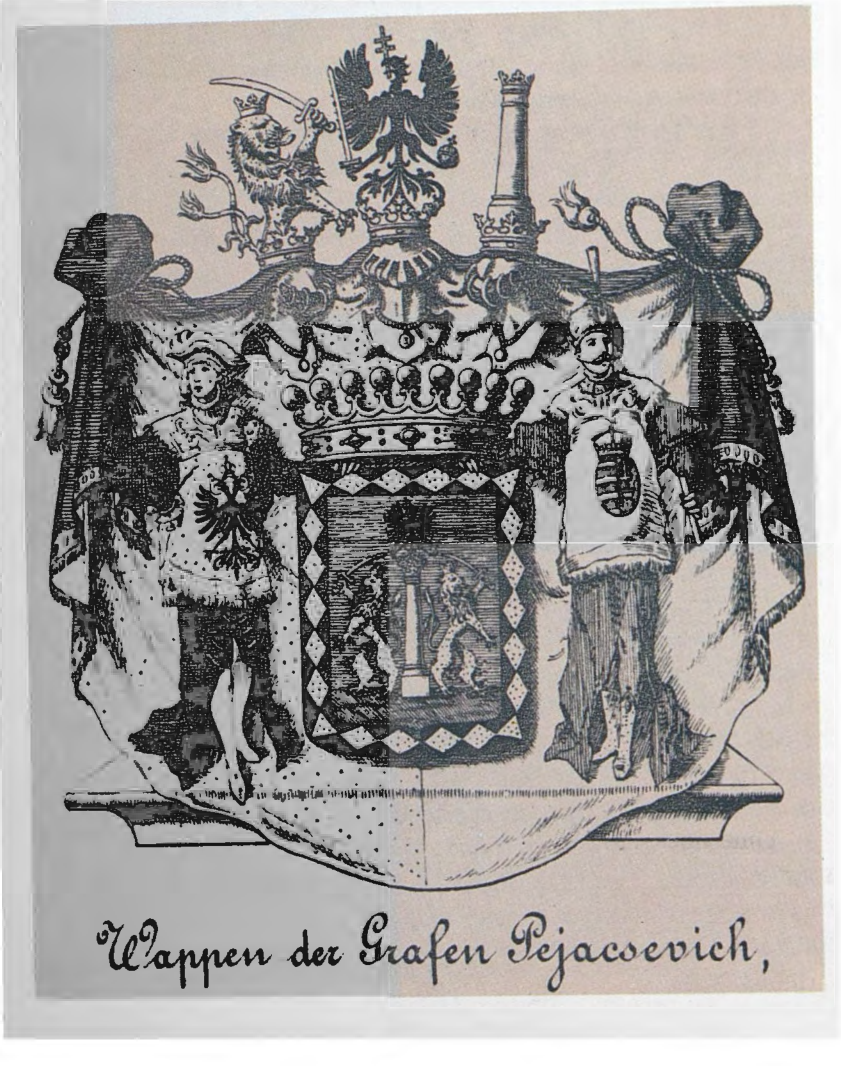

Герб на графовете Пеячевич от родовата хроника на Юлнан Пеячевич /Исторически архив на Хърватско/

говото име и дейност са свързани най-големите успехи на католишката пропаганда в България. Роден през 1601 г. в Чипровец, като малък той също учил в Климентинския колеж в Италия. Завърнал се в България, по-късно той бил изпратен наново да „усвоява наука“ в Рим, понеже бил „добър граматик“. За известно време работел като помощник на хърватина Рафаел Леваковоич при подготовката на църковни книги на славянски език. Дошъл отново в отечеството си през 1631 г., Петър Богдан бил избран за кустос на българските францисканци и от това време до края на живота си /1674/ вземал ръководно участие в дейността на пропагандата в българските земи. Конгрегацията за разпространение на вярата оценила неговите качества и през 1657 г. папа Урбан VIII го назначил за „Галиполски епископ“ и същевременно за наследник на болния вече Илия Маринов. През 1641 г. Петър Богдан бил избран за софийски католишки епископ, а следната година бил издигнат в архиепископски чин.

През 1640 г. Петър Богдан предприел голяма обиколка из България и Влашко, като посетил почти всички градове и села, където имало католици и дубровничани. Своите впечатления и събраните сведения той отразил в подробно донесение до Конгрегацията, което представя едно от най-подробните и ценни описания на българските земи и селища от тази епоха, съставено от българин.[4] Впоследствие Петър Богдан редовно навестявал своя диоцез и релациите, които изпращал до Конгрегацията, разкриват не само състоянието на католицизма в страната ни, но и положението на българския народ изобщо.

Петър Богдан укрепил католишката вяра и култ сред своите сънародници, вземал различни мерки да стегне дисциплината и реда сред духовниците. Той успял да привлече за католицизма много българи. Създадена била Софийската архиепископия и Петър Богдан станал неин архиепископ и апостолически викарий във Влашко и Молдова.

Бележитият българин работил упорито и енергично за обединяване на католиците от всички български райони, като ги поставил под духовното управление на Софийската архиепископия. Той полагал и големи усилия за поддържане на съществуващите и за основаване на нови черкви и училища. Във връзка с това и за решаване на други църковни, а вероятно и политически въпроси, интересуващи българските католици, Петър Богдан неведнъж посещавал Италия и други европейски страни. През 1663—1669 г. той предприел дълго пътуване за събиране на помощи за възобновяване на черквата в Чипровец, като посетил първо Влашко, после Варшава, Виена, Рим и Анкона. Във Виена Петър Богдан бил приет от самия император Леополд I, който му подарил немалката за онова време сума от 1000 флорини. След завръщането си Петър Богдан ходил в Солун, където се намирали по това време султанът и везирите, за да получи разрешение за изграждането на нова черква в Чипровец. Най-сетне след много трудности такова разрешение било издействувано.

МАРЦИАНОПОЛСКА АРХИЕПИСКОПИЯ. Католиците били пръснати из множество селища на територията на България, Влашко и Молдова. Това създавало трудности при тяхната визитация и управление. Ето защо Петър Богдан направил предложение пред Конгрегацията да бъде създадена още една епархия. В Рим тази идея била възприета и през 1644 г. била оформена нова архиепископия — Марцианополската /или Преславската/. В нея влезли католишките общности от селищата на север от Стара планина и на изток от Искър, включително Молдова до Серет.Софийската архиепископия била ограничена в Южна и Северозападна България и Влашко. Павликянските села в Северна България влезли в състава на Марцианополската архиепископия. За пръв неин архиепископ Конгрегацията определила бошняка Марко Бандулович, дотогавашен мисионер в Унгария и Трансилвания. За негов секретар бил назначен чипровчанинът Петър Парчевич. Понеже пребиваването в първоначално предвиденото епископско седалище Доростол /дн. Силистра/ било свързано с много неудобства и опасности, тъй като този град не притежавал предимствата на Чипровец, Марко Бандулович избрал за нова своя резиденция гр. Бакъу в Молдова.

След смъртта на Бандулович българските католици и особено Петър Богдан настоявали Марцианополската епархия да бъде възглавена от Петър Парчевич. Те се мотивирали с това, че Парчевиц бил българин и споменатата епархия се намирала в България и че на тях не било приятно да чуват, че „друг народ се ползува и слави с титлата на това царство“[5].

През 1654 г. Конгрегацията назначила Парчевич за администратор и апостолически викарий в Молдова, а през 1656 г. той бил назначен за марцианополски архиепископ. Парчевич обаче дълго се бавил в Италия и Австрия, занимавал се с политическа дейност и фактически имал малко време и възможности да изпълнява своите църковни функции. През 1662 г. Конгрегацията го лишила от архиепископския сан заради неговата политическа дейност.

НИКОПОЛСКА ЕПИСКОПИЯ. ФИЛИП СТАНИСЛАВОВ. Поради невъзможността на марцианополските архиепископи да посещават земите на юг от Дунав техните подведомствени католици останали фактически без църковно ръководство. Особено зле това се отразявало на павликяните, които заплашвали, че ще се върнат към старата си вяра. Стигнало се до идеята да бъде създадена самостоятелна Никополска епископия. Петър Богдан и чипровските францисканци настоявали за никополски епископ да бъде издигнат чипровчанинът Франческо Соимирович, дотогавашен помощник на софийския католишки архиепископ. Конгрегацията обаче назначила на този пост Филип Станиславов, смятайки, че поради павликянския си произход той ще работи по-добре с местното население.

Филип Станиславов бил роден в с. Ореше /дн. с. Ореш, югозападно от Свищов/. Още малък бил изпратен да се учи в славянския колеж в Лорето, а после заминал за Рим. Освен латински и италиански той знаел още турски, татарски и влашки език. Известно време бил преводач при папа Урбан VIII. През 1635 г. се завърнал в България и работел като мисионер сред павликяните и дубровничаните из градовете на Североизточна България.

Станиславов познавал добре условията в своята епархия и нравите на турците. Без да робува на нормите и формалностите на католишките канони, проявявал завидно умение да работи с бившите павликяни. Паството му го обичало и се отзовавало на неговите призиви. Той полагал големи усилия да повиши просветата на селяните, възпитавал децата им, а някои изпращал да продължат образованието си в Италия. В Трънчовица построил хубаво училище, което било единствено в павликянските села. Той настоявал места, отпуснати на българите в Лоретския колеж, да бъдат давани само на павликянски деца; също така за тях да се открият места в йезуитската семинария в Дубровник.

Мисионерската работа на Станиславов се натъквала на големи пречки поради необичайно тежките условия, при които живеело населението на Дунавска България, както и поради честите войни на империята. Жителите изнемогвали от данъците, ангарията, насилията и грабежите. „В тия тежки времена – пише Станиславов през 1657 г. – ние сме подложени на всякакви беди, неволи, обиди и робуване от тези неверници турци, очаквайки всеки ден нож като овцете на кланицата." Вследствие на тези причини не само духовниците, но и самите селяни се разбягвали или приемали исляма. В началото на 60-те години положението на католишката църква в Никополската епархия станало особено трудно. Малкото ѝ свещеници били измрели от чума и в цялата епархия били останали само двама – епископът и неговият близък сътрудник Иван Павлов. След като търсел напразно в Белград и Босна, Филип Станиславов искал да отиде чак в Полша и Русия, за да намери свещеници, които да знаят славянски език. През 1662 г. той писал на Конгрегацията, че ако умрат и те двамата, павликяните-католици ще изчезнат: „кой ще стане турчин, кой православен, кой грък, кой арменец".

Пренебрежението към строгите правила и изисквания на католишката вяра и свободата, която Филип Станиславов си позволявал при изпълнение на свещеническите си задължения, предизвикали подозрения и неодобрения от страна на педантичните чипровски францисканци. В резултат на това през 1662 г. той бил лишен от епископския сан и Никополската епископия била поверена на чипровчанина Франческо Соимирович. Останал без средства, огорчен и онеправдан, Филип Станиславов няколко години правел различни постъпки, за да докаже своята невинност и заслугите си за делото на католицизма в България. Първоначално се оттеглил в Русе, където служел като обикновен свещеник при дубровнишките търговци. След дълги скитания из България, Влашко и Молдова през 1666 г. той се присъединил към едно императорско посолство, отиващо в Цариград. Впоследствие се установил при един немски търговец в Русе, на когото служел като преводач от турски език. Изглежда, че едва през 1673 г. той бил възстановен като епископ на епархията си, но през следващата 1674 или началото на 1675 г. починал.[6]

ПРОПАГАНДАТА В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ. В желанието си да разгърне своето влияние върху целия Балкански полуостров и да създаде католишки острови във всички важни религиозни и културни центрове, Конгрегацията за пропаганда на вярата основала католишки епархии и там, където нямало католици. Така възникнала през 1647 г. Охридската католишка архиепископия. За пръв неин архиепископ бил назначен хърватинът Рафаел Левакович. Около град Призрен имало няколко села с католици и тук била обособена отделна – Призренска епархия. За неин епископ от 1651 г. бил определен чипровчанинът Франческо Соимирович, който бил приет добре от пасомите си като човек, знаещ езика им. От 1656 г. той бил назначен за охридски архиепископ. Същата година Соимирович извършил обиколка на поверената му архиепископия и изпратил за това в Конгрегацията релация за „окаяното положение, в което се намирали църквите и християнските народности".

Скопската католишка епархия обхващала

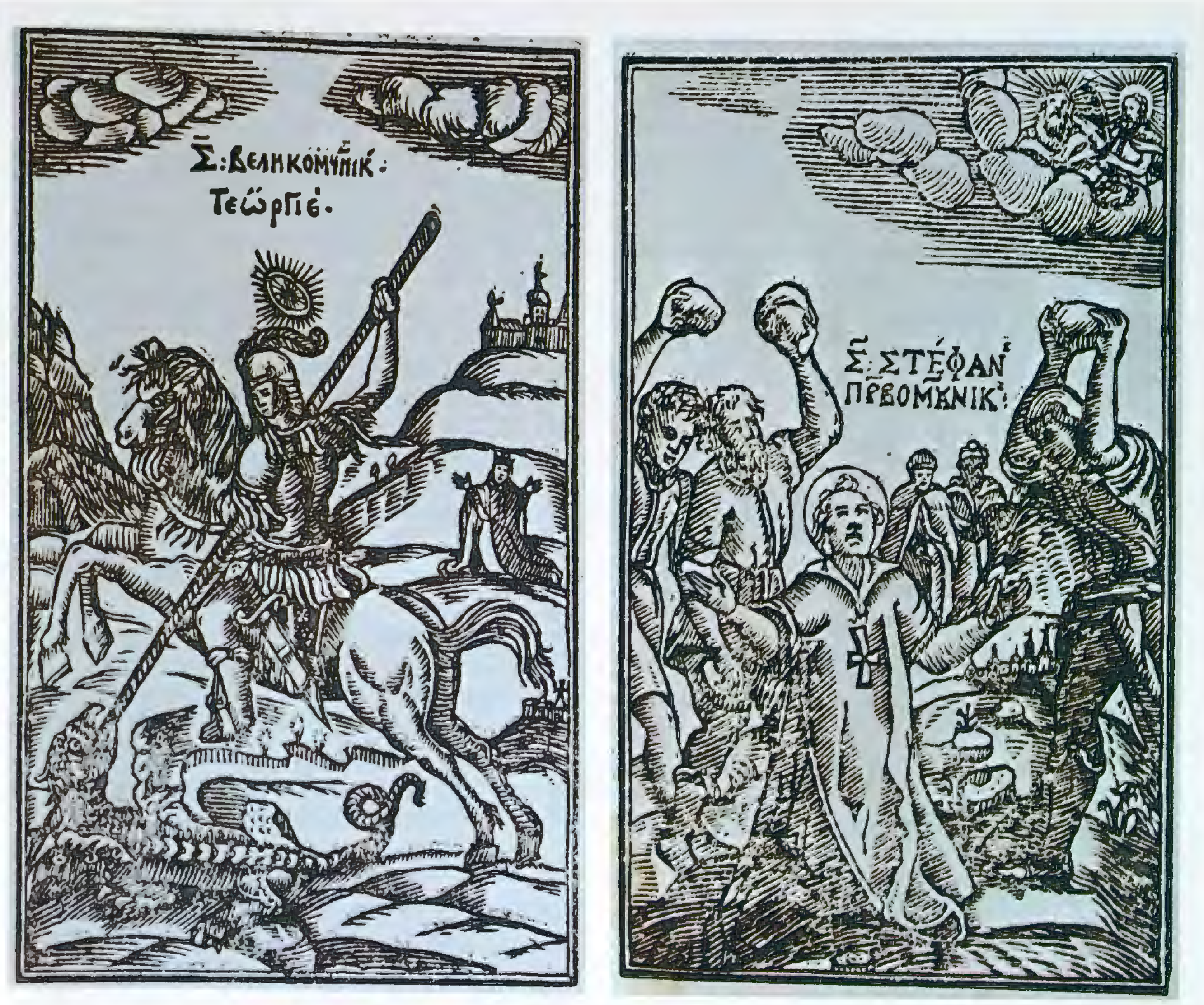

Страници от сборника „Абагар“, издаден от епископ Филип Станиславов в Рим през 1651 г.

част от Северна Македония с градовете Скопие и Кратово и Сърбия на запад от Морава. Тук били назначавани епископи още през първата половина на XVI в. Към средата на XVII в. Скопската епископия била превърната в архиепископия. Неин глава станал Андрей Богдан /1656/. В едно писмо той пише, че трябвало да бъде не само „трагичен зрител на постоянните нещастия и неволи на тези угнетени народности, но и техен другар в страданията“. След смъртта на Соимирович през 1675 г. Андрей Богдан поел и управлението на Охридската архиепископия.[7]

Дейността на католишката пропаганда в югозападните български земи имала значително поскромни резултати от тази в Северозападна и Северна България през XVII в.

УПАДЪК НА КАТОЛИШКАТА ПРОПАГАНДА В БЪЛГАРИЯ. Последната четвърт на XVII в. съвпада с периода на упадък на католишката пропаганда в България. Една от причините за това били продължителните войни, които Османската империя по това време водила с Полша, Русия и с коалицията от европейски държави начело с Австрия. Поради това условията за работа на българските католици се влошили много. Освен това войните пораждали надежди у подалновидните дейци на пропагандата и по-будните българи да търсят възможност за избавяне на своя народ не в религиозната и църковната дейност, а в политическите борби. От друга страна, през втората половина на XVII в. настъпили промени и в европейския климат. С Вестфалския мир /1648/ приключили големите религиозни войни в Европа. След това усилията и ревността в средите на Римската църква към разпространение на католицизма и мисионерската дейност „в страните на неверниците“ значително отслабнали.

В България през 1674—1675 г. за кратко време умрели един след друг най-изтъкнатите дейци на пропагандата: Петър Богдан, Филип Станиславов, Петър Парчевич, Франческо Соимирович. Делото, за което те в продължение на няколко десетилетия усърдно работели, започнало бързо да западa.

В 1677 г. за софийски архиепископ бил издигнат друг чипровчанин – Стефан Кнежевич. Семейството му било в роднински връзки с Петър Парчевич. Сам той на младини учил в Перуджия, Италия, известно време бил игумен на Чипровския манастир и викарий на Петър Богдан. За дейността на Кнежевич като архиепископ са останали съвсем малко известия. В писмо от февруари 1688 г., когато боевете между австрийските войски и турците наближавали българските земи, Кнежевич се оплаква в Чипровец, че всички те се намирали в смъртна опасност и че той нямал свобода да извършва своята служба. Скоро след това преминал във Влашко и там споделил съдбата на своите прокудени след разгрома на Чипровското въстание сънародници до 1691 г., когато умира в Сибиу, Трансилвания.

През 1677 г. за глава на Никополската епископия бил издигнат чипровският францисканец Антон Стефанов. Той също учил в Италия, а след това няколко години бил главен викарий на Петър Богдан за Влашко. Той усърдно се грижел за епархията и пасомите си. През 1688 г. бил натоварен от влашкия княз с важна мисия до австрийския император. След избухването на Чипровското въстание турците търсели да го заловят като бунтовник и враг на султанската държава. По това време той бил във Виена. От Виена, Рим, Белград и Влашко Антон Стефанов с други български патриоти полагал усилия за освобождението на България и балканските страни с помощта на австрийските войски. Умрял във Виена през 1691 г.[8]

С избиването и прогонването на населението от Северозападна България след Чипровското въстание на католицизма в този район бил сложен край. Позициите на духовната пропаганда на Римската църква в българските земи изобщо били силно разклатени. Наистина католишкото вероизповедание пуснало корени сред павликянските селища и през следващите столетия били направени наново опити за системна дейност сред тях, но резултатите били още по-скромни от тези през XVII в.

Скромните успехи на католишката пропаганда сред българския народ засегнали предимно павликяните и други немногочислени групи. Масата от народа ни запазила привързаността си към православната вяра. В нашата история значително поважна била културната и политическата дейност на българските католишки дейци.

КУЛТУРНА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ КАТОЛИШКИ ДУХОВНИЦИ. Наред с разпространението на вярата католишките дейци полагали големи старания за ограмотяването и просвещението на своите пасоми. Илия Маринов открил в Чипровец училище, което просъществувало почти през целия XVII в. Той назначил за преподаватели двама възпитаници на Климентинския колеж „твърде добри хуманисти“ и се мъчел да задължи жителите на градчето да изпращат децата си да се учат. От 1635 с малки прекъсвания до 1667 г. учител бил чипровчанинът Иван Лилов. Поддръжката на училището била трудна, защото населението било бедно. Отпуснатите от Конгрегацията и издействуваните от Лилов помощи, дадени от богати католици в чужбина, не били достатъчни, за да осигурят учителя, зачитан като „човек, начетен в науката“. Той умрял в голяма мизерия.

В чипровското училище се учели средно от 60 до 80 деца на четмо, писмо и смятане и десетина монаси на граматика и вероучение. По-голямата част от учениците ставали занаятчии и търговци, а само малцина се посвещавали на духовно звание. Интересни са различията, които възникнали във връзка с подготовката на учащите се. Докато Петър Богдан смятал, че те трябва да се готвят за монаси, Иван Лилов настоявал те да станат светски свещеници, които след това да могат да продължат образованието си в колежа в Лорето.

В селата Копиловци, Железна, Клисура и в Трънчовица /единствено от павликянските села/ имало по-малки училища, където по един монах обучавал безплатно децата да четат, пишат и ги въвеждал в християнското вероучение.

В българските католишки училища се преподавало на хърватски език, тъй като учебниците и книгите, използувани при църковните служби и обучението, били написани повечето на този език. Чипровските францисканци го възприели от босненските мисионери, а също и от Лорентинския колеж, където той бил в широка употреба. Чипровските католици използували хърватския език като свой книжовен език, като го наричали „илирски“ или „славянски“. Близостта на българския език и специално на северозападните български говори до хърватския им позволявала лесно да свикнат с него и да го смятат за свой, наричайки го „нашия език“. Влиянието на сърбохърватския език засегнало дори семейните имена на чипровските католици, като в практиката започнали да се заменят именните окончания на -ов и -ин с такива на -ич, например Парчев става Парчевич /бащата се подписал Михаил Парчев, а синът става Петър

Парчевич/; Радулов в някои писма става Радулович, Павлов — Павлович, Марканин — Марканич, Лукин — Лукич, Лилин — Лилич и пр. Българските католишки дейци използували илирийския език отчасти и в своята кореспонденция, и в някои свои съчинения. В повечето случаи обаче езикът, на който пишели, бил смесица от български и хърватски. Освен това голяма част от дейците на пропагандата като италиански възпитаници знаели и използували латински и италиански.

Българските католици си служели в църковната дейност и в училищата с немалък брой книги, предимно на латински или сърбохърватски, печатани в Италия. Някои от тях били написани на кирилица, която употребявали и босненските францисканци. Освен това католишките мисионери не се отказвали да работят и със стари български църковни книги, каквито се срещали у павликяните и на които населението се доверявало повече.

По-изтъкнатите дейци на католишката пропаганда в България били начетени за времето си хора, знаели по няколко езика и били ориентирани в тогавашната богословска книжнина. Някои от тях превеждали такива книги или сами били автори на оригинални съчинения. Всички били с ясно народностно съзнание и подчертано родолюбие.[9]

В релациите на Петър Богдан и други писма на българските католици с достойнство се посочва името „българин", говори се с възторг за миналото, големината и богатствата на „царство България", изтъкват се неговите красоти и забележителни исторически паметници. Народностното съзнание у българските католици обаче било съчетано със средновековни представи, с делението на населението предимно по религиозен признак, с противопоставянето на католици и „схизматици". Тези различия отстъпвали на заден план само когато се поставял въпросът за освобождението от турските поробители.

ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА ПЕТЪР ПАРЧЕВИЧ. От 40-те до 70-те години на XVII в. били направени няколко опита за освобождение на българите с помощта на европейските държави. Ръководна роля в тези опити играли някои от българските католишки духовници и преди всичко Петър Парчевич.[10] Той е роден през 1612 г. във видно чипровско семейство. Парчевич извеждал родословието си от старинен благороднически род. Единадесетгодишен, П. Парчевич бил изпратен от католишката пропаганда в Италия. След като учил седем години в Илирийския колеж в Лорето, той завършил в Рим с титлата доктор по каноническо право и теология. През 1643 г. Петър Богдан поискал от Конгрегацията да бъде изпратен П. Парчевич и друг един българин в България поради острата нужда от католишки духовници. П. Парчевич останал в родината си кратко време. Наскоро заминал с Марко Бандулович за Молдова като негов помощник.

Благодарение на своята начетеност и политически инициативи в интерес на балканските народи Парчевич бил ценен както от католическото население в българските, така и в долнодунавските земи. Уважавали го князете на Влашко и Молдова. През 1653 г. той бил препоръчан на Конгрегацията да възглави кустодията на тамошните католици в Трансилвания. Както вече се посочи, една година по-късно /1654/ Парчевич бил назначен за администратор и апостолически викарий в Молдова, а през 1656 г. — за марцианополски архиепископ.

Запознати добре с тежките условия, при които живеели народните маси, и с недъзите в османската държава, най-добрите дейци на пропагандата и особено Петър Парчевич разбирали, че най-сигурният път за спасение на българския народ е да се подготви неговото освобождаване. Оживените връзки, които поддържали с влиятелни църковни и политически среди в Австрия, Италия и другаде, срещите с представители на управляващите дворове и християнските владетели ги ободрявали духовно и пораждали у тях надежди и увереност, че ще могат да убедят католишките държави да предприемат общи начинания в подкрепа на балканските християни. В това отношение дейците на пропагандата намирали пълно съчувствие и подкрепа не само у своите пасоми, но и у православните, защото всякаква неприязън между двете вероизповедни общности отивала на заден план пред желанието да се избавят от страдания и да отхвърлят чуждото иго. Покрай църковните си задължения политически задачи изпълнявали П. Богдан, Ф. Станиславов, Ан. Стефанов и други дейци на католишката пропаганда. В това отношение особено място заема Петър Парчевич, който посветил почти целия си живот, всичките си сили и способности преди всичко на политическа дейност в полза на своя народ. Той изпълнявал важни поръчения и дипломатически мисии, възложени му от австрийския император до други владетели. Формирането на противоосманска коалиция за освобождение на България била главната цел на неговия труден живот.

Още през 30-те години на XVII в. някои български дейци правили опити да постигнат освобождението си с помощта на Полша и Австрия. Според едно изложение на П. Парчевич през 1630 г. жителите на „целия Изток и най-вече на Вели-

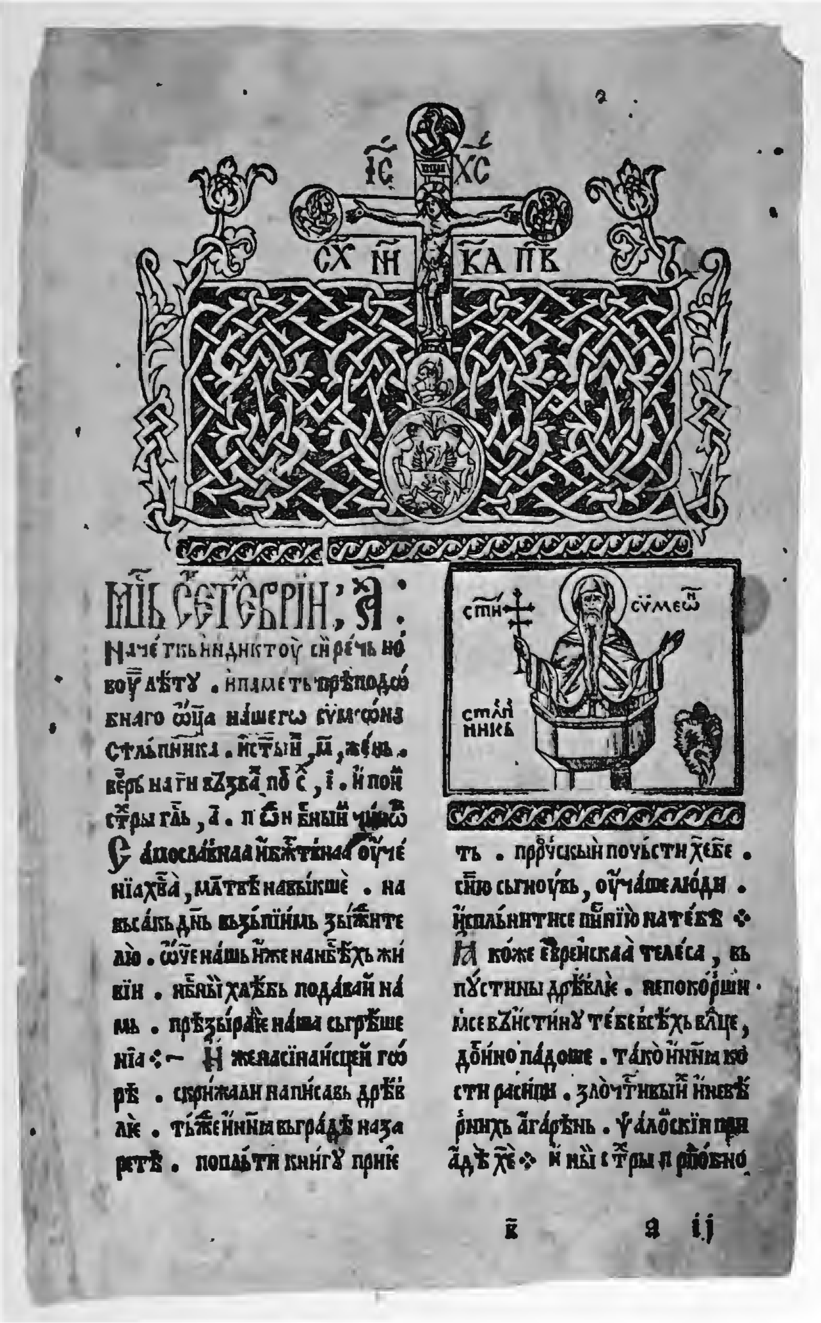

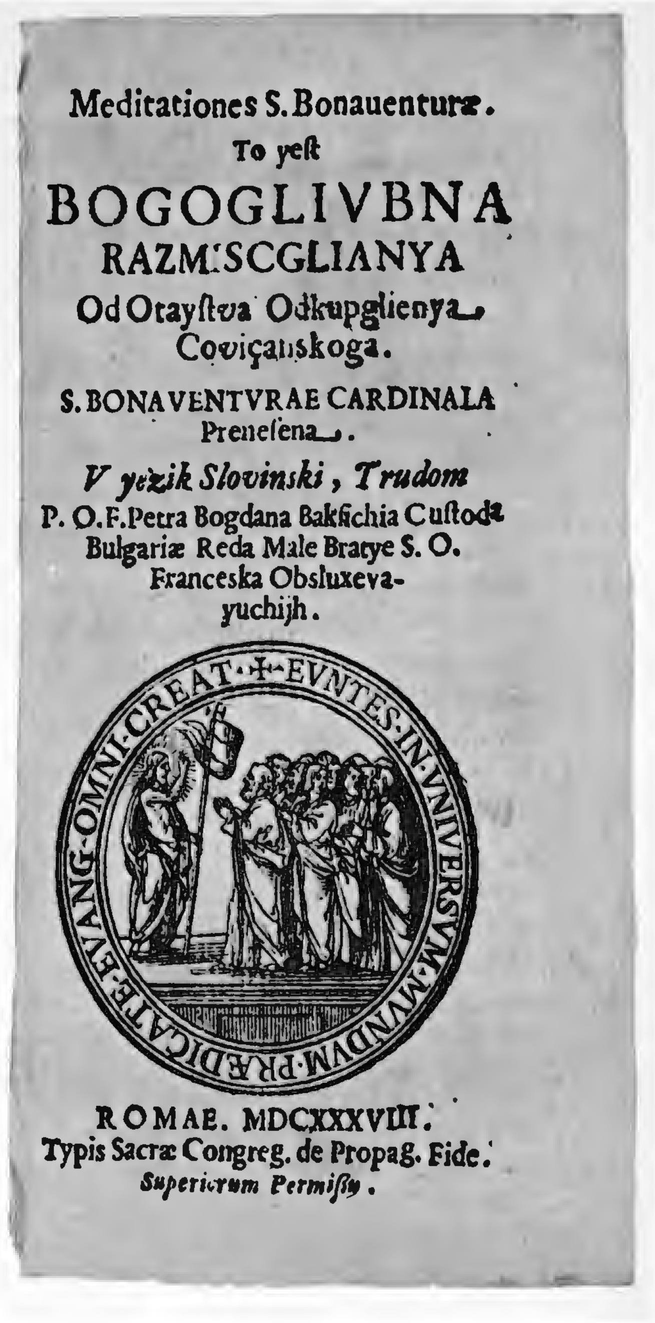

Meditationes S. Bonauenturæ.
To yeſt
BOGOGLIVBNA
RAZMISCGLIANYA
Od Otayſtva Odkupglienya
Coviçanskoga.
S. BONAVENTVRAE CARDINALA
Preneſena.
V yezik Slovinski, Trudom
P. O. F. Petra Bogdana Bakſichia Cuſtodæ
Bulgariæ Reda Male Bratye S. O.
Franceska Obsluxeva-
yuchijh.

CREAT·✝·EVNTES·IN·VNIVERSVM·MVNDVM·PRAEDICATE·EVANG·OMNI·

ROMAE. MDCXXXVIII.
Typis Sacræ Congreg. de Propag. Fide.
Superiorum Permiſſu.

Празничен миней /1538/, печатан във Венеция по поръчка на монасите Мойсей и Пахомит от Дионисий де ла Векия, познат под името Б. Вукович. Национален исторически музей — София

Заглавна страница на книгата „Размишления на св. Бонавентура“, преведена от Петър Богдан /1638/

кото царство България“ решили да отхвърлят „непоносимото турско иго“. Те изпратили двама свои представители при австрийския император Фердинанд II /1619–1637/ и при полския крал Сигизмунд III /1587–1632/. Тези владетели обещали да подкрепят начинанието, като австрийският император изпратил и 15 небесносини бойни знамена, „за да не се отчайва народът, но да се надява твърдо“. Двадесет години по-късно тези знамена се пазели още тайно в България като светини. Намесата на Швеция в Тридесетгодишната война против императора обаче отклонила вниманието на споменатите владетели от турските дела и народът останал да чака по-добри времена.[11]

МИСИЯТА НА П. ПАРЧЕВИЧ ПРЕЗ 1647 Г.

Продължителната Критска война /1645–1669/, която приковала турските сили на юг и в която те понесли големи загуби, вдъхнала нови надежди на българите. Населението не скривало готовността си да започне борба против поробителите. По думите на П. Парчевич „народът се осмелил да се възправи и да се разбунтува срещу големия звяр“.

Тази лаконична фраза в неговия мемоар от 1650 г. е единственият източник за този нов опит за освобождение на българите. Тя свидетелствува, че в страната имало вече народно движение, изразило се както в открити прояви на недоволство и вълнения, така и в известна подготовка за отхвърляне на турската власт. Подобно на други случаи преди и по-сетне инициаторите на движението в България виждали реални шансове за успех само ако силите на българите се съчетаят с тези на други съседни народи, страдащи от османско господство, и ако бъде осигурена подкрепа от страна на големите европейски държави.

През втората половина на 40-те години на XVII в. политическата обстановка в османската държава и около нейните граници изглеждала благоприятна за новото начинание на българските дейци. Турските сили били ангажирани във войната с Венеция. Влашкият княз Матей Басараба /1633–1654/ сам кроел планове да отхвърли зависимостта си от султана. На два пъти той изпратил пратеници при австрийския император, като се стремял да си осигури неговата подкрепа. След започване на войната за Крит Матей Басараба предлагал на венецианците военен съюз, като обещавал да настъпи срещу турците през Дунава с 40 000 бойци. По това време полският крал Владислав IV /1632–1648/ предприел дипломатически стъпки с цел да бъде изградена обща лига против Османската империя. Той влязъл в преговори с австрийския император, Венеция и молдовския княз и започнал да набира наемна войска, снабдена с модерно за времето си оръжие, и въоръжавал казашките дружини.[12]

Докъм 1646–1647 г. усилията за обща акция против Портата по различни причини не довели до някакъв реален резултат. Обаче водителите на движението в България и особено Петър Парчевич, който от 1644 г. работел в Молдова и Влашко, следели внимателно новите моменти в политиката на споменатите владетели и се стремели да не изостават от събитията. Те решили да се свържат първо с влашкия княз Матей Басараба и да поискат помощ от него; предложили му да го изберат за „владетел на Изтока“, ако делото успее. Българските представители поставили условия войските на княза да не разрушават нашите градове и той да „почете достойно“ водителите на движението в страната. Преценявайки, че сами не ще могат да водят успешно война против турците, и страхувайки се от нападение на молдовския княз, Матей Басараба предложил да се потърси подкрепата на Полша и Венеция. С тази мисия били натоварени Петър Парчевич и още един български францисканец. В началото на 1647 г. след много опасности те пристигнали при полския крал Владислав IV. Те трябвало да го запознаят с обстановката в Османската империя и готовността на народа да въстане, да се разсеят съмненията и колебанията у него. По думите на Парчевич те изложили причините, разсеяли съмненията; разказали за сълзите, плача, волята и желанието на народа; разкрили ясно състоянието, силите и страха на турците. Полският крал приел с възторг техния план, писал на своя пръв военачалник да приведе в ред войската и обявил Матей Басараба за „върховен предводител на целия Изток“. Кралят заявил също, че сам той с друга войска ще го последва и подкрепи. Владислав IV изпратил обратно делегатите да съобщят важната вест на народа, като им дал червено кадифено знаме с кръст, пръстен, свещенически одежди и своя портрет като воин с надпис: „Имайте ме привиден и нарисуван, докато дойда жив и истински.“ Тези дарове символизирали неговото решение да съдействува за освобождението на поробените народи от османците. По различни причини и съображения обаче кралят не оставил българските пратеници да продължат пътуването си до Венеция.

Предавайки на влашкия княз писмата и казаното от краля, пратениците заминали незабавно за България, за да известят „водачите на делото“, които били в същност и инициаторите на цялото общо начинание. За съжаление П. Парчевич не е съобщил имената на тези водачи на освободителното движение на българите, но е отбелязал някои интересни наблюдения за обстановката в страната: пратениците били посрещнати с радост; те били убеждавани колко лесно „може да бъде освободен Изтокът“; показвали им някои пусти места, опразнени от турците, където по-рано те били в голямо множество. Това известие говори за изтегляне на османските войски от Северна България, наложено вероятно от Критската война. Освен това П. Парчевич изрично отбелязва, че при това движение католиците и православните били напълно единни и че българите били така въодушевени, че забравяли за предишната предпазливост и страх; напротив, турците били загубили предишната си грубост и дързост и сред тях царяло униние.[13]

Всички приготовления и цялото въодушевление на народа през 1646–1647 г. обаче не довели до реални резултати. Полският сейм отказал да даде суми за нова война с Портата; неочакваната смърт на полския крал Владислав IV /1648/ осуетила всичко.

ДВИЖЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ И МИСИЯТА НА П. ПАРЧЕВИЧ ПРЕЗ 1649–1650 Г.

Плановете за освобождение в България обаче не били изоставени и били пазени в тайна близо две години. Петър Богдан, който несъмнено играел ръководна роля в описваните събития, едва сдържал народното възбуждение, мъчел се да възпира бунта, като съветвал българите да изчакат развитието на събитията в Полша. Но те „настоявали да се започне въстание“ — пише П. Парчевич. Тогава Петър Богдан заедно с други чипровски първенци към края на 1649 г. пристигнали в резиденцията на влашкия княз — Търговище. Матей Басараба изпратил да повикат П. Парчевич, който пребивавал в Молдова. В Търговище било решено да изпратят Парчевич в Полша, Австрия и Венеция, за да запознае правителствата на тези държави с подготвения план и да издействува тяхната подкрепа. Пратеникът бил снабден с пълномощни писма от архиепископ П. Богдан, от Франческо Марканич, който се нарича „управител“ на областта, и от „народите на България“ /фактически от чипровски първенци/. Писмата носят дата 18 декември 1649 г. Влашкият княз от предпазливост да не изложи себе си и държавата си дал само устни указания.

В писмото на Ф. Марканич, адресирано до сената на Венецианската република, се казва, че той трябвало да замине заедно с П. Парчевич, за да изложи „нашите дела“, понеже познавал добре местата и обстоятелствата, силите и състоянието на духа или по-скоро „смущението на турците“. Той обаче бил възпрепятствуван, понеже като служебно лице трябвало да си бъде постоянно в страната, за да не събуди подозрение у турците. Още по-красноречиво и вълнуващо е съдържанието на писмото, което дали чипровските първенци: „Ние, народите на Изтока, сир. на Балканите и преди всичко на богатото царство България с бели бради, с побелели глави, прегърбени от тиранията, с хлътнали очи, с чезнещи сили..., се обръщаме за помощ към владетелите на света... да изгонят тиранина от Изтока. Народът наново настоява да се освободи и изпращаме същия пратеник дон Петър Парчевич Българина при светлейшия крал Казимир, при августейшия император и при светлейшата и преславна република Венеция, като желаем тя да продължи щастливия си успех и да пробуди заспалия български лъв, защото той, макар още да диша, не живее напълно.“[14]

От писмото на Петър Богдан се вижда, че чипровските ръководители и влашкият княз съставили план за голяма обща акция против османската държава. Планът се градел на убеждението, че вследствие на Критската война и на вътрешните неуредици империята била отслабнала. „Силите на турците — пише Петър Богдан — в тези земи са изтощени, самите те са объркани, никакъв ред и голям страх.“ Инициаторите на този почин вярвали, че главната тежест на борбата ще изнесат балканските народи, чийто дух бил бодър и повишен, а този на противниците им понижен. От австрийския император се искало да прикове и да разбие силите на будинския паша, а от Венецианската република да продължи войната си против Османската империя. След като напомня за пропуснатите възможности в преговорите с Владислав IV преди две години, П. Богдан приканвал настойчиво да не се пропусне новият крайно благоприятен момент за освобождение на балканските християни. „Ако трябва да се опита нещо — пише той, — сега е времето, сега е денят на изкуплението.“

В документите няма конкретни данни за въстаническите сили, на които разчитали ръководителите на освободителното движение в България, вероятно от съображения за секретност. Известно указание в това отношение се намира в съчинението на тогавашния венециански автор Андреа Валиеро, който пише, че П. Богдан подготвял в България към двадесетина хиляди бойци в случай, че започне война с турците.[15]

След много препятствия П. Парчевич пристигнал във Варшава и бил приет от великия канцлер Осолински и новия крал Ян Казимир /1648—1668/, който също изразил готовност да подкрепи начинанието на българите. Полското кралство по това време обаче се намирало в трудно положение. Освободителната борба на украинския народ се разраствала. Богдан Хмелницки освободил Киев и стигнал до Лвов. Казаците и трансилванците искали да издигнат за полски крал трансилванския княз Ракоци. Ето защо, когато П. Парчевич изложил пред първите сенатори на полското кралство мисията си, те поставили като условие за участието си да се включи във войната и Австрия, а Венеция да продължава военните действия против турците.

П. Парчевич пристигнал във Виена в края на май 1650 г. и бил приет от император Фердинанд III /1637—1657/, който изказал голямото си съчувствие към българския народ и пожелал бог по някакъв начин да му помогне да се освободи; той сам обаче не можел да започне активни действия срещу султана, понеже се намирал в мир с него; изчаквал да види и намерението на република Венеция, която била най-силна в този съюз и могла да продължи войната до победен край. Тази позиция на императора произтичала от обстоятелството, че Австрия току-що била излязла от изто-

Св. Йоан — заставка от евангелие от Пазарджишко /XVI в./. Църковен историко-археологически музей — София

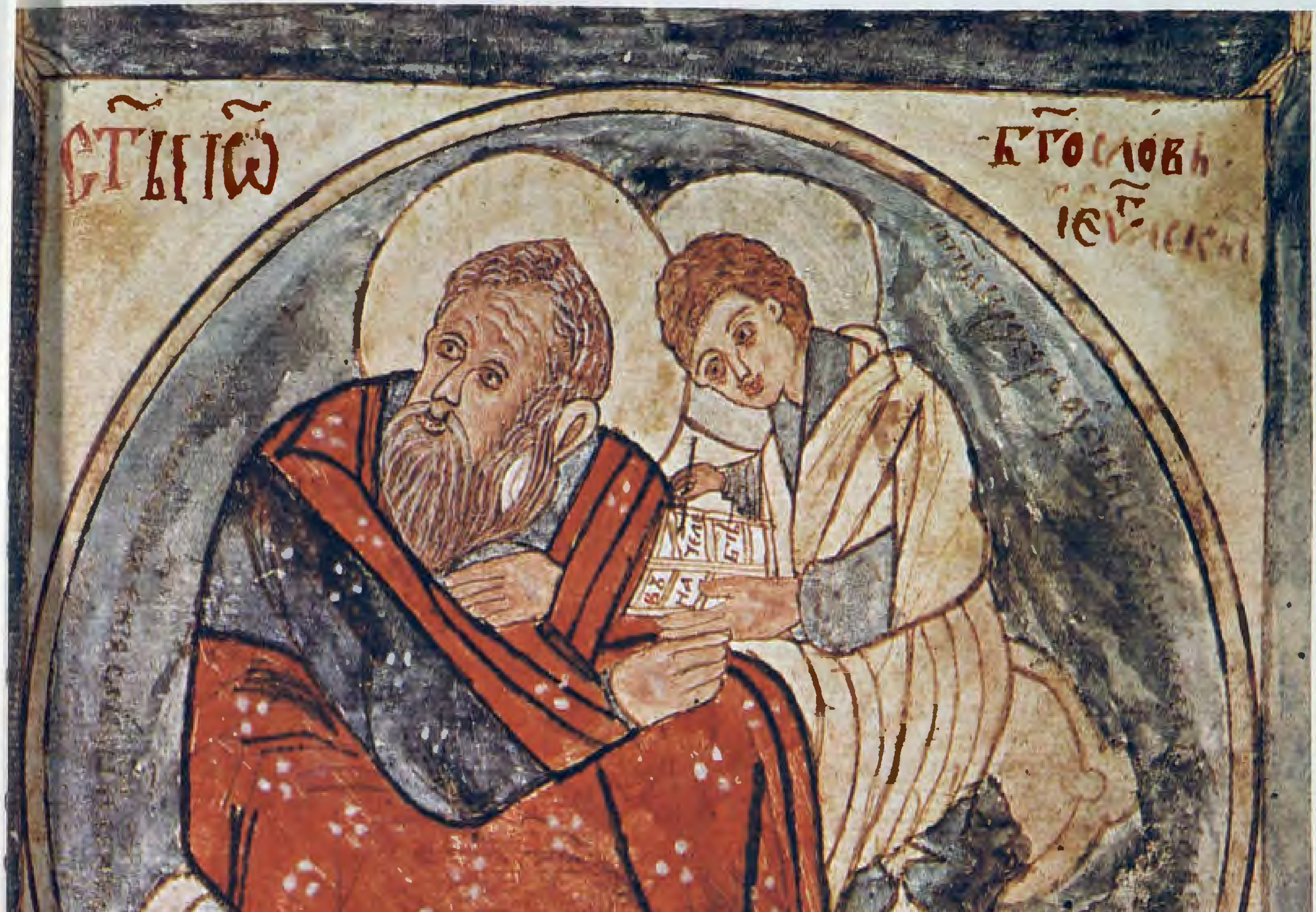
СТЫИ ІѠ
БГОСЛОВЬ
ІЕVГЛИСКЫ

щителната Тридесетгодишна война и по силата на Вествалския мирен договор /1648/ Швеция заела значителна част от северните области на Германия. Все пак Фердинанд добавил, че бил съгласен на този мир с цел неговото царство „да почине и да набере сили... за страх на Турчина“. Във Виена П. Парчевич се срещнал и потърсил съдействието на венецианския и испанския посланик. Последният обещал да работи за успеха на делото пред императора и пред своя крал. Освен тези общи уверения П. Парчевич не могъл да постигне нещо повече в австрийската столица.

Българският пратеник заминал за Венеция, където пристигнал в началото на юли 1650 г. На секретаря на венецианския сенат той представил освен писмата от чипровските ръководители и едно писмо от полския посланик във Виена. В него се препоръчвал българският делегат и се изтъквало, че в неговата мисия се поставял въпрос от изключителна важност, че това било едно „пресвято начинание“. Посланикът отбелязвал също, че полският крал и неговите близки съветници били напълно склонни да го подкрепят.

На 7 юли 1650 г. П. Парчевич бил приет от дожа на републиката и неговия съвет и прочел пред тях писмено изложение за мисията, с която бил натоварен. Той посочвал изрично, че бил изпратен от „народа, раздвижен и въодушевен да се освободи“, в съгласие с влашкия княз и че полският крал и австрийският император го насочили към Венецианската република като „глава на това дело“. На това изложение дожът отговорил кратко и с най-общи думи. Въпреки официалния и хладен отговор два дни по-късно П. Парчевич се явил наново пред сената и представил друго, по-обширно изложение за своята мисия. Като разказал подробно за опитите да се постигне единодействие между европейските владетели за освобождение на балканските народи през 1630 и 1647 г., той подчертавал, че никога моментът не бил така благоприятен за изгонване на турците, както сега: духът на християните бил повишен, турците, напротив, били сломени и силите им разнебитени; султанът не бил така силен, както мнозина считали; той желаел мир „повече от заек, подгонен от хрътки“, като виждал „големите вълнения в собственото си царство и загубите на хора по суша и море в продължение на шест години“; откакто султаните завладели Изтока – посочвал П. Парчевич – никога не е имало толкова удобно време за освобождението му, както сега. Към края на изложението си искал да му бъде предоставена възможност да замине за Рим, за да се срещне с едно лице, което го чакало, и да го изпрати незабавно през Дубровник за България, за да уведоми тамошните „водачи на Изтока“ за всичко сторено. Това лице по всяка вероятност бил Петър Богдан, с когото П. Парчевич се срещнал през ноември същата година в Анкона. Той възнамерявал да се върне през Виена във Варшава, за да съобщи там за онова, което се договорил с венецианското правителство.[16]

Изложените обстоятелства показват колко сериозно гледали на започналото начинание не само П. Парчевич, но и П. Богдан, и другите ръководители на българите, впрегнали се изцяло в подетото дело.

На 12 юли венецианският сенат отговорил писмено на Франческо Марканич и на П. Богдан, както и на изложението на П. Парчевич. Като из-

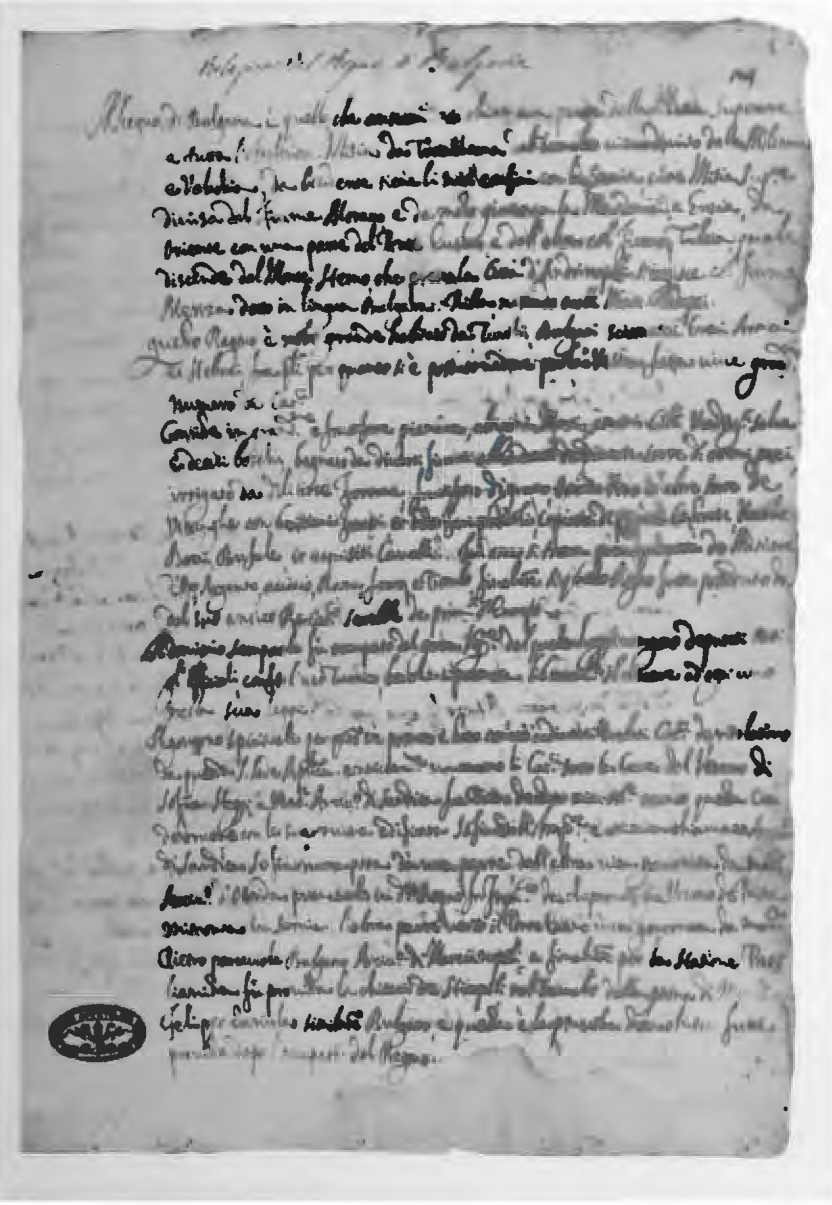

Страница на История на България, писана от Петър Богдан /1667/. Ватиканска апостолическа библиотека, Фонд Буржиано Латини

казвал съчувствие за „плачевното положение на християните в България, жестоко угнетявани от османската тирания“, сенатът заявил, че ще продължава войната за Крит и по такъв начин ще задържа и отклонява турските сили; освен това ще направи постъпки пред някои чужди владетели да подкрепят „тези благочестиви и свети решения“. С това венецианското правителство показало, че то нямало намерение да разширява войната си с Турция и на Балканите и че недооценявало възможностите на освободителните движения на балканските народи.

По това време венецианският сенат с няколко поверителни писма от юли 1650 г. уведомил своите посланици в Рим и Виена за мисията на П. Парчевич, както и за отношението на републиката към неговите предложения. От тези документи се вижда, че венецианските държавници използували мисията на големия българин, за да проверят по-добре външната политика на Полша, особено нейните колебания, дали да насочи силите си срещу Портата или срещу Русия. Съответно на това и Адриатическата република уточнявала и нюансите в своята позиция. С това венецианското правителство показало, че гледа на мисията на П. Парчевич като на важна стъпка във взаимоотношенията между тогавашните европейски държави, противници на османска Турция.[17] Усилията на българските чипровски дейци и на влашкия княз да бъде сформирана противоосманска коалиция и този път останали безуспешни.

ПОЛИТИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ НА XVII В.

Българското население, за което робството ставало все по-непоносимо и което насилията на потисниците довеждали до отчаяние, не губело надежди и търсело други възможности да се отърве от игото. Чипровските първенци се стремели да не пропуснат нито един удобен случай, за да съчетаят усилията на българите с тези на съседните балкански народи, и да намерят външна подкрепа за тези планове.

В началото на 50-те години политическата обстановка в Югоизточна Европа давала основание на балканските дейци за успех на едно ново освободително начинание. По време на тежката война на украинския народ Богдан Хмелницки се стремял да изгради съюз между православните народи – руси, украинци, българи, сърби, гърци, молдавци и власи – с цел да бъдат освободени земите, завзети от турците. В това отношение той бил насърчаван особено от цариградския вселенски патриарх и от ерусалимския патриарх Паисий. Решението за присъединяване на Украйна към Русия подтикнало князете на Молдова и Влашко да потърсят път за сближение с московския цар върху основата на общата православна вяра и борбата против турци и татари. През 1656 г. молдовският княз признал върховенството на руския цар, сключил военен съюз с него и се задължил, когато руските войски воюват против турците, молдавското население и войници да ги подкрепят. В общата война против османци и татари се предвиждала особена роля на борбата на балканските християни на юг от Дунава, обаче започналата война с Полша /1654–1667/ и с Швеция /1656–1658/ попречила на русите да започнат война и с Османската империя.[18]

Политическите дейци от балканските страни не се отказали от усилията си да търсят път към избавление от робството. Според източник от XVIII в. през 1656 г., след завръщането на новоназначения архиепископ П. Парчевич в неговата резиденция в Молдова, се състояло тайно съвещание между неколцина висши православни и католишки духовници: търновския православен митрополит Кирил, сръбския ипекски патриарх Гавраил /1648–1655/, цариградския експатриарх Партений и други лица. В съзаклятието влезли и князете на Влашко и на Молдова. Разпратени били пратеници и послания до населението на балканските страни – до българите, сърбите, албанците и гърците. Участниците в заговора изпратили Петър Парчевич във Виена. Той запознал Фердинанд III с плана за действие, предложен от балканските дейци – императорските войски да започнат операции срещу турските сили в Унгария и Хърватско, където те били малочислени поради войната с Венеция за Крит; по същото време балканските народи щели да започнат въстание. Императорът обаче преценил, че било необходимо, първо, да се установи мир между християнските владетели и особено да се подобрят отношенията между полския крал и вожда на казашкото освободително движение Богдан Хмелницки. Противоречията между тях пречели да се постигне разбирателство между Полша, Русия и Украйна.[19]

По това време в Европа се оформили две политически групировки. Едната – Франция, Англия, Холандия и Швеция – се стремяла да привлече на своя страна и Полша и била склонна, общо взето, да подкрепя Турция. Другата групировка образували Хабсбургската монархия и Русия, които също желаели да привлекат на своя страна Полша; именно тези държави били непосредствено заплашвани от османската агресия и те имали териториални и други спорове с империята и нейния васал Кримското ханство. Интересно е, че в едно писмо на шведския крал до султана от това време /1657–1658/ се казва, че германският император и руският цар за нищо друго не мислели повече освен за освобождението на гърците и българите и всички поданици на султана, изповядващи православната вяра.[20]

За изграждане на съюза между трите големи монархии в Средна и Източна Европа пречела войната между Полша и Русия, която започнала от 1654 г. Стремежът да се намери път за помирение между тези две държави довел австрийския императорски двор през 1656—1657 г. до замислянето на една важна дипломатическа инициатива — да се опита почвата за изглаждане на конфликта между Богдан Хмелницки и полския крал.

Известността на П. Парчевич като неуморим ратник за постигане на единодействие между християнските държави, неговият дипломатически опит и познаване на славянските езици насочили Фердинанд III да види в негово лице подходящ изпълнител на важна дипломатическа мисия до Богдан Хмелницки. Чрез тази мисия виенският двор се надявал да стане посредник при помиряването на Полша с Украйна. През януари 1657 г. П. Парчевич получил инструкция и пълномощия за преговори с двете страни, а заедно с това и титлата „императорски съветник“ и благородническо звание.

Преодолявайки големи трудности из дългия път през опустошени от войната земи, сурови студове и настигналата го болест, пратеникът успял да пристигне в Чигирин, резиденцията на Б. Хмелницки. По това време там имало посолства от Швеция, Трансилвания, Турция, Молдова, Влашко и от Кримското ханство. В сложната дипломатическа обстановка Парчевич успял да получи съгласието на казашкия вожд за помирение с Полша, като приел посредничеството на императора. Резултатите от мисията били високо оценени както от Фердинанд III, така и от наследилия го Леополд I, който със специален декрет от 1668 г. признал заслугите на П. Парчевич и дал на него и роднините му баронска титла.[21]

Успешното завършване на мисията на П. Парчевич в Украйна и дадените му високи императорски отличия несъмнено подействували ободрително върху настроенията на чипровските българи.

С писма от 15 ноември 1658 г. Петър Богдан и Франческо Марканич съобщили на своя известен съгражданин и сътратник, че „народът в България“ бил решил „да въстане против турската тирания и да отхвърли плачевното робство“; те трудно успявали да задържат населението, което искало да нападне турския управител в Чипровец и хората му и да ги избие; поради това упълномощавали П. Парчевич да действува за помощ пред им-

Политически мисии в Европа през XVI и XVII в. за освобождението на България

ГРАДОВЕ, ПОСЕТЕНИ С ПОЛИТИЧЕСКА МИСИЯ ОТ

▲	ОХРИДСКИЯ АРХИЕПИСКОП НА ЦЯЛА БЪЛГАРИЯ ГАВРИЛ ПРЕЗ 1586 1587 Г
◈	ТЪРНОВСКИЯ МИТРОПОЛИТ ДИОНИСИЙ РАЛИ ПРЕЗ 1590 И 1603 Г
■	ОХРИДСКИЯ АРХИЕПИСКОП НА ЦЯЛА БЪЛГАРИЯ АТАНАСИЙ ПРЕЗ 1595 Г.
□	НИКОПОЛСКИТЕ ПЪРВЕНЦИ ТОДОР БАЛИНА И ПАВЕЛ ДЖОРДЖИЧ ПРЕЗ 1597 Г.
◆	МАРЦИАНОПОЛСКИЯ АРХИЕПИСКОП ПЕТЪР ПАРЧЕВИЧ ОТ 1647 ДО 1674 Г.
◇	АРХИМАНДРИТ ИСАЙ ОТ БЪЛГАРСКИЯ СВЕТОГОРСКИ МАНАСТИР „СВ. ПАВЕЛ“ ПРЕЗ 1688 1689 И 1691 Г.
▬	ДЪРЖАВНИ ГРАНИЦИ КЪМ 1670 Г.
●	СТОЛИЦА
○	ГРАД

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 ШВЕЙЦАРИЯ
2 ТОСКАНА
3 ПОДОЛИЯ
4 МОЛДАВА
5 ТРАНСИЛВАНИЯ
6 ВЛАШКО

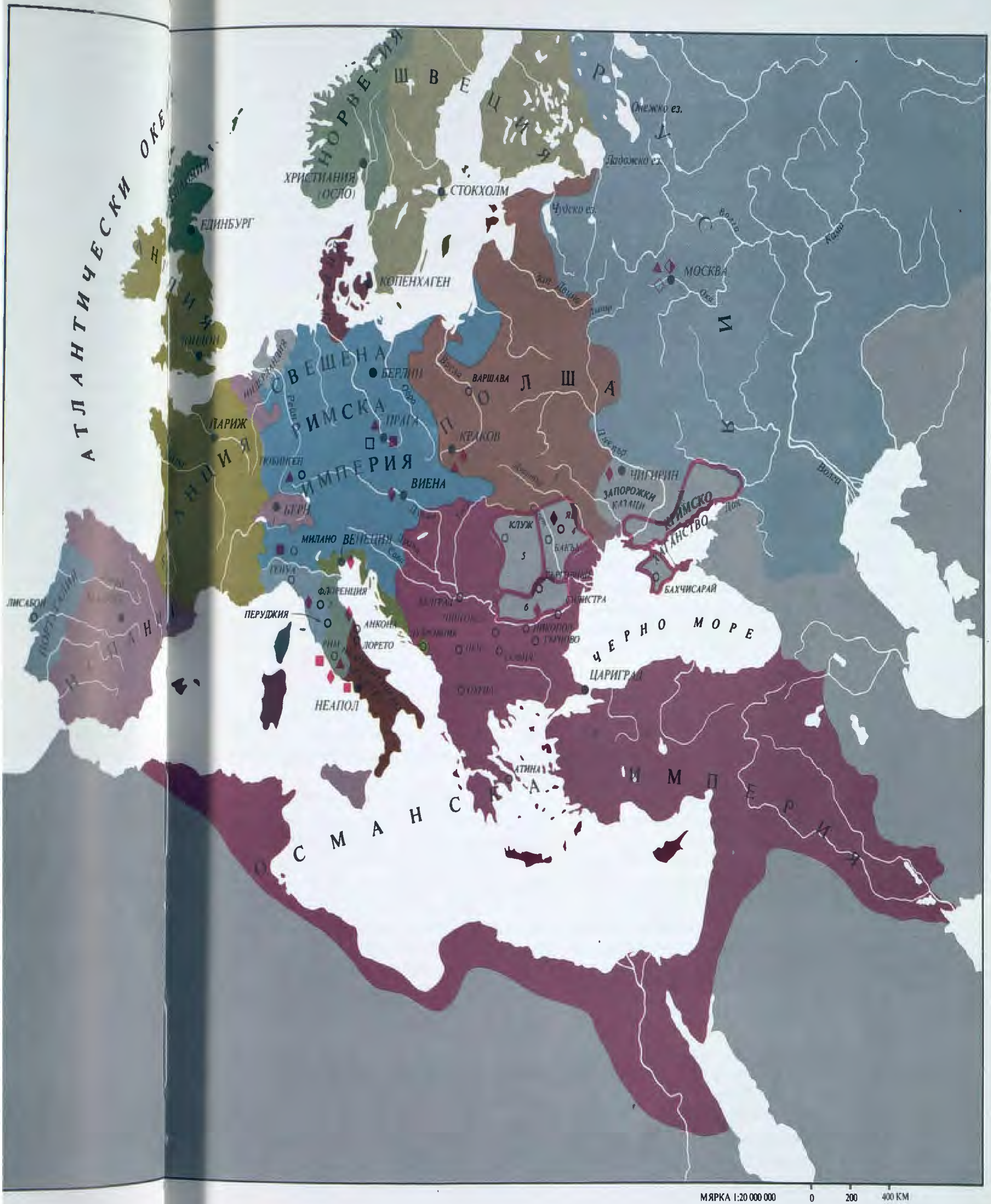
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕ
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
РУСКИ
Онежко ез.
Ладожко ез.
Чудско ез.
ХРИСТИАНИЯ (ОСЛО)
СТОКХОЛМ
ЕДИНБУРГ
КОПЕНХАГЕН
МОСКВА
Волга
Кама
Ока
Зап. Двина
АНГЛИЯ
ФРАНЦИЯ
ПАРИЖ
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ
НИДЕРЛАНДИЯ
БЕРЛИН
Рейн
Одер
ПРАГА
ТЮБИНГЕН
ВИЕНА
БЕРН
Дунав
ПОЛША
ВАРШАВА
Висла
КРАКОВ
Днепър
ЧИГИРИН
ЗАПОРОЖКИ КАЗАЦИ
КРИМСКО ХАНСТВО
Дон
БАХЧИСАРАЙ
КЛУЖ
ЯШ
БАКЪУ
ТЪРГОВИЩЕ
СИЛИСТРА
5
6
МИЛАНО
ВЕНЕЦИЯ
Сава
ГЕНУА
ФЛОРЕНЦИЯ
ПЕРУДЖИЯ
АНКОНА
ЛОРЕТО
РИМ
НЕАПОЛ
БЕЛГРАД
НИКОПОЛ
ТЪРНОВО
СОФИЯ
ОХРИД
ЦАРИГРАД
ЧЕРНО МОРЕ
АТИНА
ЛИСАБОН
ПОРТУГАЛИЯ
МАДРИД
ИСПАНИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
Волга
МЯРКА 1:20 000 000
0
200
400 KM

ператора и венецианския посланик във Виена. Какво направил във връзка с това българският патриот, е неизвестно, но и този почин не довел до някакъв реален резултат.[22]

Новите вълнения в България и начинанията на чипровските дейци, изглежда, се намирали в някаква връзка и били насърчавани от събитията, които по това време станали в съседните долнодунавски княжества.През 1657 г. великият везир Мустафа Кьопрюлю лишил от власт и прогонил от страната седмиградския княз Георг Ракоци II. Ракоци обаче успял да се върне, отхвърлил зависимостта си от султана и започнал открита война. Изпратеният срещу него влашки княз Михня III последвал примера му. Скоро в трите княжества — Седмиградско, Влашко и Молдова — започнала обща война против Портата. Османските войски начело със силистренския паша навлезли във Влашко, но били разбити и едва се спасили с бягство. Влашки отряди нападнали успешно дори градовете Хърсово, Силистра, Русе и Никопол. Михня III изпратил през 1658 г. пратеници във Венеция и Рим, за да сондират мнението на тамошните управляващи среди относно започналото въстание и възможностите за получаване на подкрепа. През 1659 г. с подобна мисия на Запад бил изпратен чипровският францисканец Григорий, един от дейците на католишката пропаганда в България и Влашко.[23] По-късно /1675/ той бил назначен за кустос и главен викарий на българските францисканци.

През следващите години османската държава успяла да смаже съпротивата на дунавските княжества и да ги постави наново под своя трибутарна зависимост. Опитите на българските католишки и други политически дейци да търсят подкрепата и сътрудничеството на долнодунавските княжества в борбата за отхвърляне на чуждото господство обаче не престанали.

За нови прояви от такъв характер към средата на 60-те години на същото столетие се срещат данни в документите за дейността на католишката пропаганда в България. През 1666 г. чипровският францисканец Стефан Кнежевич донася на Конгрегацията в Рим, че неговият съперник — чипровчанинът Гаврил Манчич /Томасий/ — влизал в политически преговори с князете на Влашко и Молдова.[24]

МИСИЯТА НА П. ПАРЧЕВИЧ ПРЕЗ 1673—1674 Г. Избухването на Полско-турската война /1672—1678/ събудило надежди у българите и подтикнало техните политически водители към нови усилия за организиране на съвместна борба на балканските народи с европейските християнски сили. След тайно споразумение между влашкия княз Григорий Гика, молдовския княз Стефан Петрашко и софийския архиепископ Петър Богдан Петър Парчевич получил пълномощни писма от тримата. В писмото на П. Богдан, писано в Чипровец на 15 март 1673 г. и адресирано до Венецианската република, се посочва, че „източният народ“ сега повече от всеки друг път стоял твърдо на своите благородни мисли и намерения да се освободи от най-ужасното робство, а също „да подбуди християнските владетели да подкрепят с помощта си тези благочестиви и свети решения“. Близки по смисъл били писмата на молдовския княз и неговия пълководец Григорий Хабасиенко.

През същата 1673 г. шестдесетгодишният вече ратник за освобождението на българите се нагърбил с трудната мисия да се опита наново да постигне единодействие между владетелите на Полша, Австрия и Венеция. Най-напред той посетил Полша, която поради войната с турците се показала готова да подкрепи общата кауза. Във Виена П. Парчевич бил приет благосклонно от император Леополд. Тук мисията на българския патриот обаче се натъкнала на големи спънки от страна на папския нунций, който отказал да му позволи да продължи пътуването си за Италия. П. Парчевич му написал обстойно писмо, в което изложил историята на своя живот, верую и смисъла на мисията си; той изтъкнал, че „източните народи... не желаели вече да понасят тая робия и да гледат постоянно вражеските опустошения“; затова били готови „по-скоро живота си да загубят и кръвта си да пролеят, отколкото непрестанно да търпят и да гледат злочинства“; заради това той бил натоварен „в името на бога, вярата и отечеството“ с тази трудна мисия.

Въпреки възраженията на папския нунций П. Парчевич заминал за Венеция, където пристигнал в началото на ноември. На 5 декември той бил приет от сената на републиката и предал писмата, които носел. В своя мемоар той изтъквал, че плановете за бъдещата война са съобразени с интересите на самата Венеция; тя трябвало да се намеси едва когато долнодунавските князе и балканските народи започнат борбата в своите земи, като изпрати сухопътни или морски войски да завземат отнетите ѝ предишни владения и да държи приковани силите на неприятеля.[25]

В тези предложения на българския патриот личи решимостта на ръководителите на движението в балканските страни да започнат първи борбата и да поемат главната тежест, като същевременно предлагали на правителствата на споменатите европейски държави най-изгодни, съобразени с техните интереси условия за участие в обща коалиция. Два дни по-късно сенатът приел отговора, който бил връчен на П. Парчевич. В него с най-общи думи се изказвало съчувствие към съдбата на поробените народи и пожелание за успех на християните.[26] След завършване на Критската война венецианското правителство било още по-малко склонно да се намесва в нов конфликт с Османската империя.

Учтивият отказ на венецианския сенат не спрял неуморимия радетел за освобождението на българите П. Парчевич. Той поискал разрешение от Конгрегацията да отиде в Рим, за да запознае папата с инструкциите и писмата, дадени му от князете, и да съобщи устно важни тайни, за които бил готов да постави на карта живота си и да пролее кръвта си. „Надяваме се – писал П. Парчевич, – че ще бъдем възнаградени от св. Конгрегация, а не отблъснати; че ще бъдем допуснати, а не тормозени, огорчавани и отчайвани; синове сме прочее на свободна жена, а не на робиня.“ В решимостта си да доведе докрай подетата мисия той не се поколебал да заяви, че ако му се преграждa пътят към светия престол, „ще се откаже от архиепископството и от всички празни титли“[27]. Към средата на януари 1674 г. П. Парчевич получил позволение да отиде в Рим, но поради болест не успял да замине незабавно.

След като положил големи усилия да убеди правителството на Полша, Австрия и Венеция да обединят силите си и да предприемат общи действия срещу султанска Турция и след като видял, че тези негови усилия завършили, без да се постигнат съществени резултати, сломеният вече от годините и терзан от болест български патриот не се примирил. Той не престанал да търси външна подкрепа за делото на своите сънародници. За разлика от предишните си мисии, които минавали обикновено през Варшава, Виена и Венеция, този път поискал съдействие от други европейски владетели. На път за Рим той се отбил във Флоренция. Както се вижда от едно писмо на папския нунций в този град от 15 април 1674 г., П. Парчевич се опитал да спечели за своя план тосканския дук. Освен това той носел писма за „християнейшия“ крал на Франция и за савойския дук. Възпрепятствуван да пътува от болестта си, българският представител изпратил тези писма по френския посланик, за да бъдат предадени на съответните дворове.[28]

Не е известно как били посрещнати от споменатите владетели тези предложения на П. Парчевич и дали било предприето нещо конкретно. Твърде вероятно е, че и тук неговите усилия са имали не по-голям успех от този в останалите европейски столици. Този опит да разшири значително кръга на мисията си обаче показва каква неизчерпаема вяра и каква твърда решимост вдъхновявала П. Парчевич и другите негови сратници в България. Те се залавяли и за най-малката надежда, използували и най-малката възможност, за да придвижат към успех освободителното дело на своята страна.

Вестта за голямата победа на Ян Собиески над турците при Хотин заварила П. Парчевич болен, но тя породила у него нов изблик на сили и вяра. За него тази победа била „удар на божествената десница, за да смаже високомерието“ на врага; поляците трябвало да продължат похода си „отвъд Дунава и да възстановят знамето на спасителя в обширните области на България и по Черно море“.[29]

Като пристигнал в Рим, П. Парчевич се явил пред папа Климент X /1670–1676/, срещнал се с някои кардинали и чужди посланици. Всички тях той се стремял да убеди, че Османската империя била отслабнала много, че била загубила голяма част от своите войски и не можела да набере нови поради нежеланието на нейните поданици да ходят на война. Покорените страни не можели да понасят вече игото на турската тирания. П. Парчевич се стремял да внуши на папата, че трябвало да бъдат подкрепени поляците, за да предприемат настъпателната война против турците, „да преминат Дунава и навлязат в България“.

През последните години на живота си, предчувствувайки, че западните държави и този път не ще направят нищо за освобождаване на поробените балкански народи, П. Парчевич изказал мисълта, че към това дело следвало да бъде привлечен и руският цар, който бил „най-човечен владетел, приятел на чуждите народи и способен да извърши дела от най-голяма важност“. Той предлагал да бъде изпратено пратеничество в Москва, за да се включи и Русия към общото победоносно начинание.[30]

Това прозрение на големия български родолюбец е показателно. След като близо три десетилетия полагал усилия да постигне освобождение на българския народ с помощта на европейските католически държави, П. Парчевич стигнал до извода, че балканските народи не ще могат да отхвърлят османското господство без подкрепата и на Русия. Този момент в схващанията на П. Парчевич показва, че той бил не само най-неуморният и най-способният, но и най-далновидният от всички български политически дейци през XVII в.

Въпреки болестта си П. Парчевич бързал да се завърне, за да извести балканските дейци за резултатите от своята мисия. Но на 23 юли 1674 г. в Рим той „завършил по-скоро живота си, отколко-

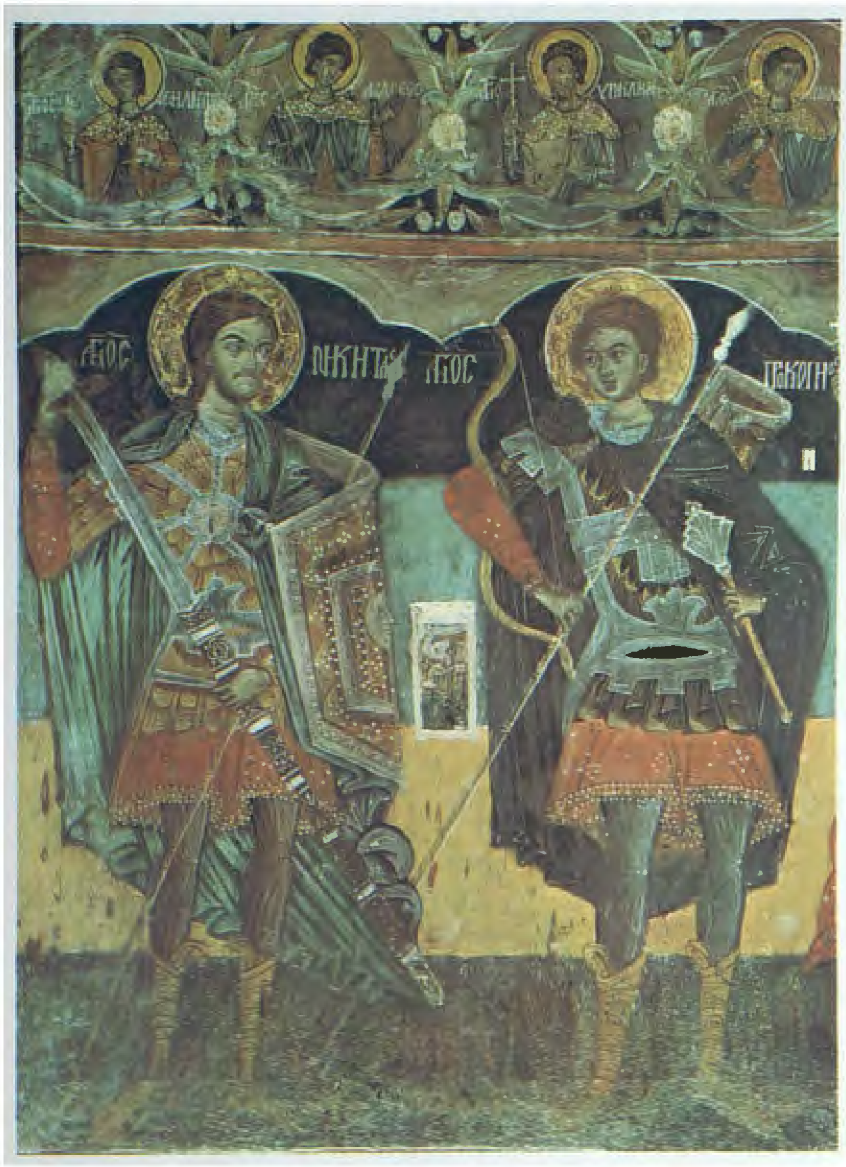

Стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

то своите дела“ — както съобщава в кратка бележка венецианският посланик в Рим Пиетро Мочениго. Той бил погребан в римската черква „Сант Андреа делле Фрате“, където неговият гроб е запазен до днес.[31]

Мисиите на Петър Парчевич и политическата дейност на другите български дейци през XVII в., които били изразители на недоволството и на стремежите към свобода на българския народ, завършили неуспешно. Те се разбили в нежеланието на правителствата на европейски държави да преодолеят своите спорове и подозрения и да обединят силите си за една исторически неизбежна обща война против османските поробители. До такава война се стига само десетина години след смъртта на българския патриот. Политическата дейност на П. Парчевич, П. Богдан и другите български дейци през 40—70-те години на XVII в. не останала без следа. Те подготвили почвата за големите въстания в България през следващото десетилетие.

2.

Второ търновско въстание — 1686 г.

ПОДЕМ НА ВЪСТАНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XVII В. По време на войната на Османската империя с Австрия и съюзените с нея европейски държави /1683—1699/ и особено след катастрофалното поражение на турската армия при Виена и последвалите загуби в Унгария и Трансилвания в българските земи се създали условия за засилване и разширяване на освободителните борби. В течение само на 3 години — от 1686 до 1689 — избухнали три големи въстания — Второто търновско, Чипровското и Карпошовото. Тези събития били подготвени от особената атмосфера, която се създала в Югоизточна Европа в хода на споменатата война. Непрекъснатите неуспехи на турците и бързото напредване на войските на съюзените европейски държави и по-специално доближаването на австрийските части до българските земи пораждали надежди за успех на освободителното движение.

В хода на войната още по-остро се проявили кризата в Османската империя и разложението в нейното държавно управление. Армията била дезорганизирана от бунтове и метежи. Често явление станали дезертьорството и напускането на фронта от цели войскови части. Пламнали ожесточени борби между военни и дворцови клики.[32]

Грамотни българи в приписки и записки по стари книги и ръкописи дали израз на чувствата, които изпитвал народът ни през тези тежки години. „В годината 1688... да се знае кога е помръкнала луната... Тогава турците агаряни, род погански, воюваха срещу немците и цар Сюлейман тогава стоеше в София...“ „Тогава бе тежко зло и скъпия.“ Поп Петър от с. Мирково, Пирдопско, имайки пред вид безчинствата на турските войски, разказва за събитията „при злочестивия цар султан Мехмед, да го бог убие и да го порази, че той разсипа християнската вяра и велики църкви, и велики градове...“[33]

Вътрешната обстановка в османската държава и положението на фронта подбуждали не само по-будни представители на българското общество, но и на по-широки среди на народа да стигнат до мисълта, че избавление може да се намери само по пътя на въоръжената борба.

ПОДГОТОВКА НА ВЪСТАНИЕТО. Подготовката за въстание започнала най-рано в Търново и в съседните му райони още преди 1686 г. Това обстоятелство не било случайно. В Търново и някои съседни селища през втората половина на XVII в. имало дейна търговска прослойка. Търговци от този край често се появявали на пазарите в Трансилвания, а вероятно и на по-отдалечени места. В Търново като последна столица на българската държава спомените за свободния живот, изглежда, никога не угасвали. Освен това градът запазил положението си на един от главните български църковни центрове и неговите митрополити неведнъж се опитвали да сплотят другите български владици за различни начинания, особено във връзките им с руското духовенство.

Завземането на Азов от казаците през 1638–1642 г., обединяването на Украйна с Русия и активизирането на руската политика към Черно море по време на войната с Портата от 1677–1681 г. също съдействували да бъде направен опит за отхвърляне на османското владичество с подкрепата на Русия.

Използувайки нетърпимото положение в страната и народното недоволство, местни дейци организирали таен заговор и започнали усилена агитация с цел да се подготви населението за решителна схватка с поробителите. Начело на движението бил Ростислав Стратимирович /или Страшимирович/, който бил считан за потомък на последния владетел на българското Видинско царство – Иван Срацимир. Съзаклятниците изпратили Ростислав да замине за Русия да търси подкрепа за бъдещите бунтовни планове.[34]

Постепенно сред православното духовенство и сред българското население укрепнала мисълта, че страната може да се освободи с подкрепата на голямата и силна православна и славянска държава, която, сломявайки съпротивата на волжките татари и на други мохамедански племена, към средата на XVII в. вече се разпрострялa върху огромна територия.[35] Тази мисъл започнала да прониква все по-дълбоко сред българите през втората половина на XVII в., когато след присъединяването на Украйна Русия имала вече обща граница с Османската империя и между двете държави възниквали остри конфликти и открити войни.

Към активни действия срещу османците руският царски двор бил подтикван и от някои дейци, изразяващи интересите на покорените балкански народи. Хърватският книжовник и политически мислител Юрий Крижанич по време на пребиваването си в Русия /1661–1676/ се мъчел да внуши на правителството идеята, че неговите интереси налагат да завладее Крим и сетне да продължи войната, като подкрепи хървати, сърби и българи. Ерусалимският патриарх Досител /1669–1709/, който пребивавал известно време във Влашко и посещавал България, съветвал руския цар да се помири с поляците и да изгони турците от Украйна, като разгроми напълно татарите. Това щяло да отслаби османската държава и да позволи на руското царство да се разшири до Дунава. Постепенно руските царе били завладени от мисълта, че историческа мисия на държавата им е да помогне на едноверските и еднoплеменни и балкански народи да се освободят от османското иго. Цар Алексей Михайлович се изказал пред пратеници от балканските страни, че не намира покой при мисълта за еднoплеменните си братя, които страдат под турска власт, и непрестанно молел бога да настане по-скоро време, когато ще може да извади меча в защита и за освобождение на православните хистияни.

Тези намерения на руското правителство били известни на някои по-будни българи. Ето защо слуховете, че Русия се готви да влезе във войната на страната на християнските държави, намерили широк отзвук в България. Те спомогнали отдавна назрялото народно недоволство да се насочи към подготовка на въоръжено въстание. Според сведения, с които разполагаме, като пристигнал в Русия, Ростислав намерил съдействие главно в лицето на тогавашния руски патриарх Йоаким, който се ползувал с доверието на царя и бил един от най-дейните и влиятелни представители на църквата. Йоаким бил непримирим противник на западното просветно и църковно /„латинско“/ влияние и държал за запазване на православните традиции и на връзките с по-старите източноправославни църкви. През 1670 г. цар Алексей Михайлович издал указ, с който забранявал достъпа в Москва и във вътрешността на Русия на духовни лица и на гръцки търговци, идващи от Османската империя и неразполагащи със специални разрешителни грамоти. Това заплашвало да прекъсне вековните връзки на Русия с духовенството и населението на покорените християнски народи на Балканите. Благодарение на патриарх Йоаким през 1678 г. този указ бил отменен. Йоаким бил главният подбудител на продължителните усилия на руското правителство да присъедини Киевската митрополия към Московската църква. Чрез специални пратеници, щедри подаръци и използувайки цялото си влияние над източните йерарси, то достигнало в 1685 г. до подчинението на Киев от московските патриарси. След този голям успех Йоаким дошъл до идеята, че може да обедини всички православни на Балканите под духовната власт на руския патриарх.[36]

При такава обстановка се явил в Русия Ростислав Стратимирович като пратеник на търновските съзаклятници. Мисията му още повече насърчила патриарх Йоаким в неговите планове. „Търновският княз“, както се титулувал Ростислав, изглежда, се съгласил да работи за духовното върховенство на Московската патриаршия не само над неговите сънародници българите, между които той имал много привърженици като единствен потомък на българските царе, но също така и над сърби, черногорци, молдавци и власи. Патриархът го сгодил за една своя племенница – Мария Владимировна Дубровска.

Йоаким се надявал да убеди вселенския патриарх да се откаже от духовната си власт над православните славянски народи на Балканите, както това станало с Украйна. За тази цел той изпратил в Цариград своя племенник Савелий Владимирович Дубровски, за да узнае мислите на гръцките духовни йерарси и на турските властници по този въпрос. По това време обаче в османската столица пристигнала вестта, че на 26 април 1686 г. между Русия и Полша бил сключен съюз за отбрана и нападение, насочен против кримските татари и султана. Савелий Дубровски едва успял да се спаси от разярените мюсюлмански тълпи.[37]

Известията за тези събития стигнали до различните краища на България и отприщили недоволството на българското население, което с нетърпение очаквало да се избави от османското господство.

РАЗВОЙ НА ВТОРОТО ТЪРНОВСКО ВЪСТАНИЕ. Въстанието започнало в Търново, но се разпростряло и в редица други райони. Ако се съди от репресиите на властите над българското население след потушаването на движението, то обхванало широки области в Северна България, главно по склоновете на Стара планина в Габровско, Троянско, а също на юг от Балкана – Златишко и Софийско. Малко по-късно въоръжената борба против султанското господство се пренесла в крайдунавските области от Никопол до Силистра.

В Търново въстаниците провъзгласили за свой вожд Ростислав Стратимирович, като го титулували „търновски княз“. Един грък, който участвувал в заговора, издал тайната срещу пари на султанските власти. Още преди да се завърне Ростислав в България, османците отсекли главите на неговите привърженици. Войските, които били събрани за войната с Полша, се насочили към Търново. Градът бил подложен на разграбване, 2/3 от населението му било избито. Ростислав все пак успял да се добере до търновската крепост, където се укрепили част от въстаниците. Но и те почти всички били убити. Само малцина успели да се изтеглят към Балкана, като отнесли и ранения Ростислав.

Във връзка с тези събития в Габровския Балкан се събрали към 4000 въстаници. Към тях се присъединила чета от 800 души от селищата на юг от Стара планина. Те довели Савелий Дубровски, който успял да пристигне от Одрин. Въпреки че въстаналите българи се държали храбро, трябвало да отстъпят пред значително по-многочислення враг. Последните оцелели борци се оттеглили към София. Жителите на града се вдигнали на въоръжена борба, но отвсякъде били обкръжени от неприятели. Привържениците на търновския княз били избити, Ростислав и Дубровски, покрити с рани и почти полумъртви, били занесени в Рилския манастир, където монасите ги скрили. По-късно след много опасности двамата успели да се доберат до Москва през 1689 г.

Турците излели гнева си главно върху населението от селищата в полите на Балкана. В Търновско те извършили големи жестокости. Особено пострадали българите от Габровско, Троянско, Златишко и Софийско.[38]

Малко по-късно, през 1687 г., се раздвижило и населението по Дунавското крайбрежие, между Никопол и Силистра, което се въоръжило тайно с оръжия, получени от влашкия княз Шербан Кантакузин.[39]

За съдбата на ръководителите на това българско въстание Ростислав Стратимирович и Савелий Дубровски се говори, че те пристигнали в Москва малко преди смъртта на патриарх Йоаким. По негово ходатайство Ростислав получил от царете Петър и Иван Алексеевичи с. Толочаново в Смоленска губерния, където поставил началото на руския помешчически род Ростиславич–Дубровски. Савелий Дубровски получил с.Юрево в Подмосковието. За него се казва, че починал през 1693 г.[40]

Като отзвук от въстанието в България през 1686 г. могат да се разглеждат усилията от страна на някои среди от югозападните български краища и съседните балкански страни да се постигне избавление от османското владичество с подкрепата на Русия. Повод за тези начинания послужили опитите да бъде въведен католицизмът сред православното население след проникването на ав-

Св. Георги – икона от Велико Търново /1684/. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

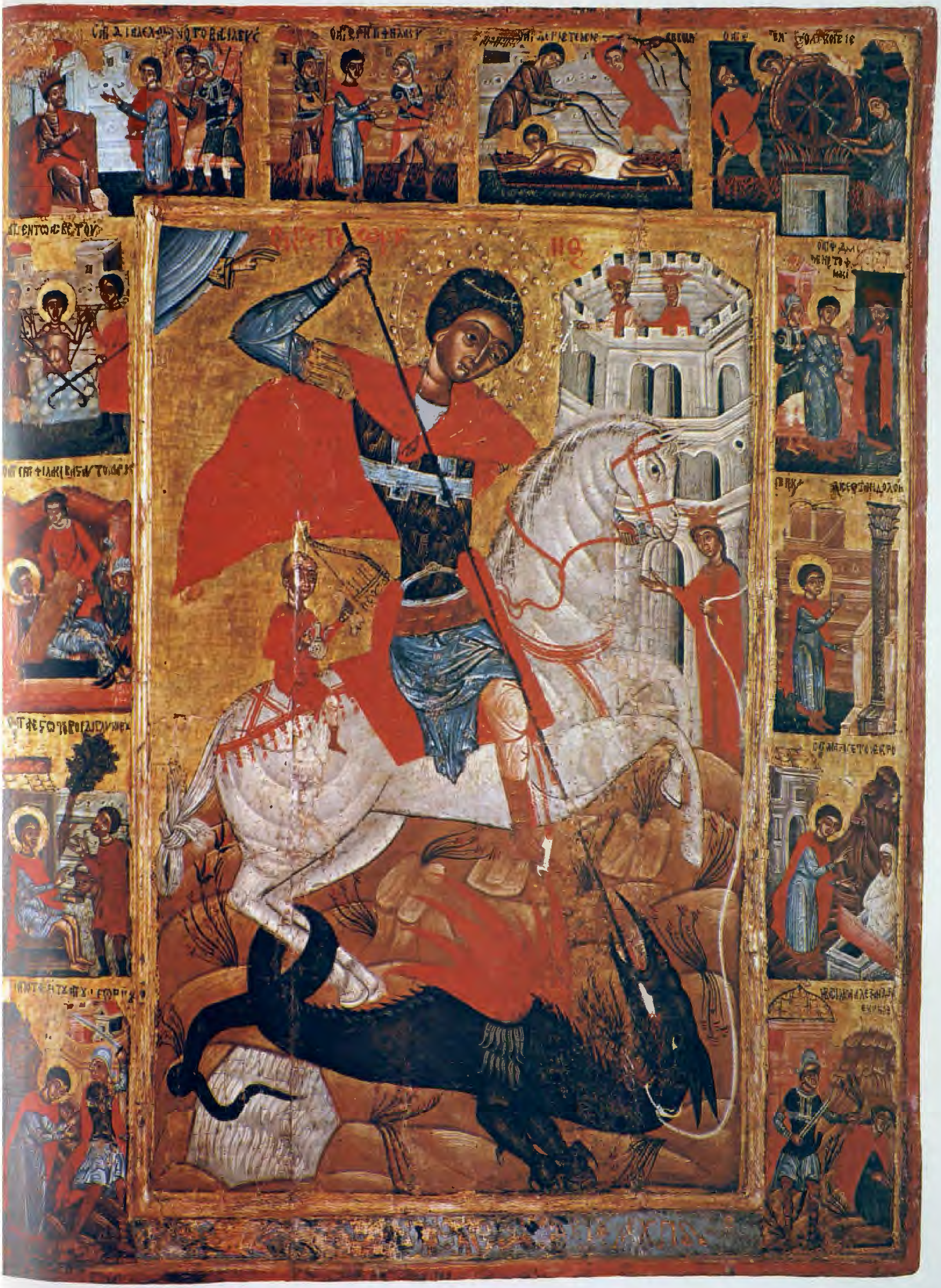

околностите.[50]

Оживяването на стари спомени и владетелски претенции от времето на свободната българска държава сред мнимите или действителните потомци на българската аристокрация свидетелствува, че през 1687 и 1688 г. надеждите за близко избавление от робството обхванали широки среди от населението в българските и съседните им земи.

През летните месеци на 1688 г. най-дейни били жителите на Чипровец и останалите католишки селища, убедени, че бил съвсем близо отдавна очакваният момент да се отхвърли чуждото иго. В началото на 1688 г. всичко било готово за въстание. В писмо от 10 февруари 1688 г. архиепископ Стефан Кнежевич съобщавал, че преживявали тежко време, че всички се намирали в „смъртна опасност", а сам той нямал възможност да изпълнява задълженията си на свещенослужител. Малко покъсно Ст. Кнежевич, стар и болен, със схванати крака, виждайки наближаващата буря, преминал своевременно във Влашко. Там още от пролетта на 1687 г. се намирал никополският католишки епископ Антон Стефанов. През август 1688 г. той като пратеник на влашкия княз посетил Виена и там наред с конкретните поръчения се грижел за някакви „общи дела"[51]. Ако се съди от активната политическа дейност на този епископ през следващите години, може да се предполага, че той едва ли е пропуснал случая при срещите си с лица от императорския двор да не постави въпроса за съгласуване на подготвяното в родината му въстание с действията на австрийските войски.

Според някои източници след големите успехи на австрийците в района на Белград и Железни врата през август 1688 г. „епископът на България и Сърбия" /несъмнено Стефан Кнежевич/ изпратил няколко депутати при императорските генерали, чрез които ги молел за защита и известни подкрепления от страна на армията им. Той обещавал, че целият народ ще се вдигне на оръжие. По този повод била получена от двора резолюция, в която се нареждало генерал Хайслер с шест полка да поеме „командуването в България" и да защищава тази страна от нападенията на турци и татари. Според други източници императорските командири получили заповед, като използуват безредиците и паниката у турците, да преминат планината Хемус и да завземат София, „голям, но неукрепен град". Тук те трябвало да осигурят квартири за презимуване на войската и да подпомогнат частите, действуващи срещу Белградската крепост. Генерал Капрара обаче отклонил тази заповед на двора, като изтъквал, че подобен поход би бил твърде труден и дълъг за изморените войски, още повече, че пътят минавал през обезлюдени земи, изоставени поради бягството на жителите.[52]

ИЗБУХВАНЕ И РАЗВОЙ НА ВЪСТАНИЕТО. При такива обстоятелства в Северозападна България пристигнала вестта за завземането на Белград от императорските войски, който паднал на 6 септември 1688 г. Тя била приета като знак за общо въстание. Населението на този български край се вдигнало на въоръжена борба против османската власт.

Ядрото на въстаническите сили се образувало от четата на Георги Пеячевич и от чета, водена от чипровчанина Богдан Маринов. Към тях се присъединил един отряд маджарска конница, водена от Владислав Чаки, която се отделила от войските, заели позиции източно от Морава. Същевременно генерал Ветерани с войските си се оттеглил в Седмиградско.

С приближаването на този отряд „цяла България се вдигнала на оръжие да извоюва свободата си". От Чипровец излезли четири чети, от близкото село Копиловци — също толкова. Те се присъединили към войската, предвождана от Владислав Чаки, с която идвали и четите на Георги Пеячевич и Богдан Маринов.

За кратко време се раздвижило населението от обширния район по течението на реките Огоста, Цибрица и Лом, а може би и чак до Видин. Ако се съди от по-късни документи за турските репресии, във въстанието били въвлечени селата Расово /вер. Расница/, Пиротско, Сламеник, Берковско, Прогоровче /вер. Пригорелец, дн. Якимово/, Ломско, Славник и Мирковци във Видинско и др. Очевидно въстанието се разпространило из селищата с православно население из почти цяла Северозападна България.

Ядрото на въстаническите сили, в което влизали несъмнено жителите на Чипровец и съседните католишки селища, се насочило към равнината. Бил създаден боен лагер в местността Жеравица, намираща се западно от Кутловица /дн. Михайловград/.[53] Във военно отношение въстаническите сили били по-добре организирани в сравнение с предишните освободителни опити на българите. Основни бойни единици били четите, съставени от доброволци. Около тях се групирали останалите въстаници. В някои от четите, особено тези, които били водени от Георги Пеячевич и Богдан Маринов, били възприети някои елементи от организацията и бойния опит на австрийската редовна вой-

Детайл от обковка на Щипското евангелие /XVII в./, Чипровска златарска школа. Национален археологически музей — София

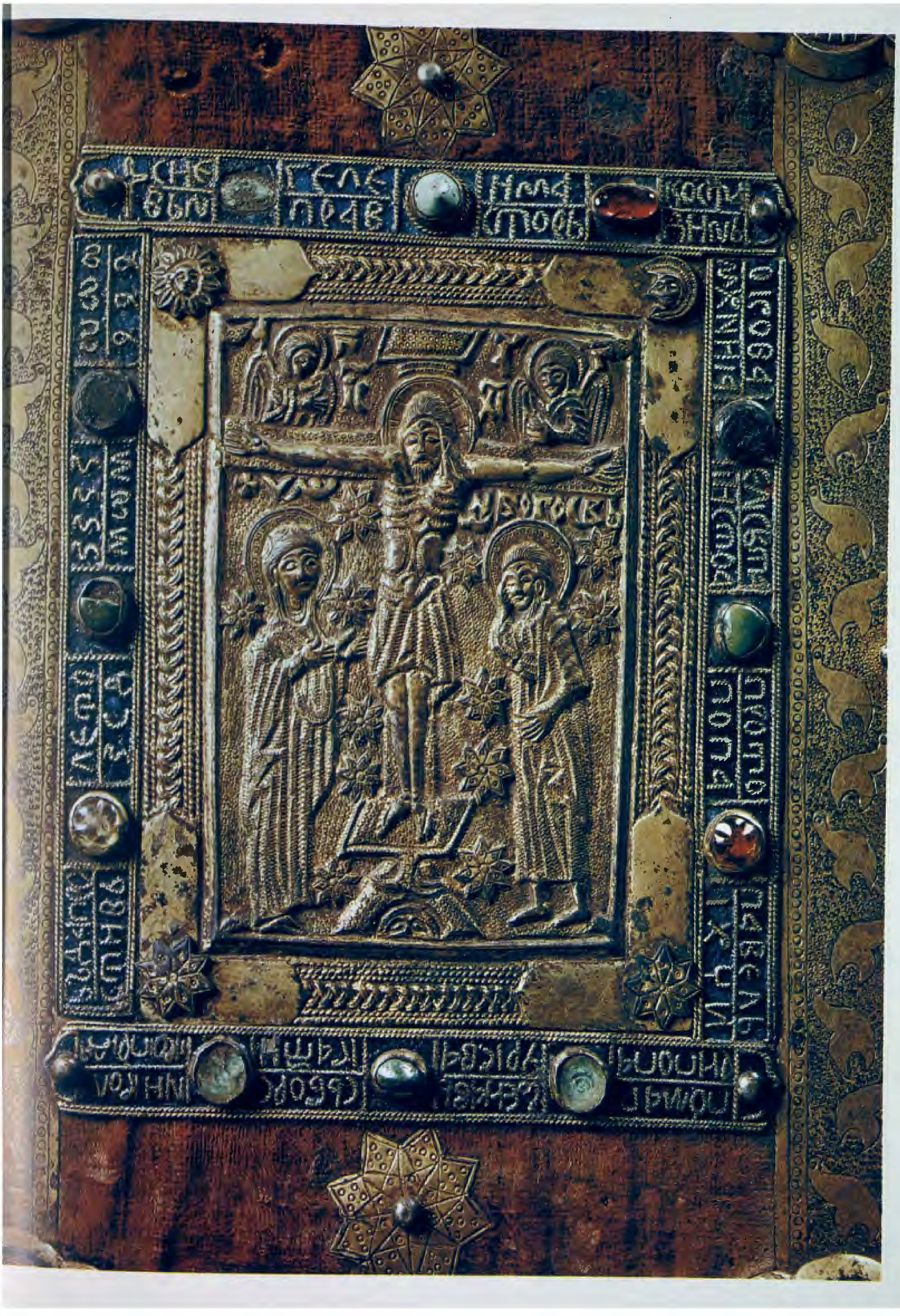

ска и на сръбските доброволчески дружини.

По време на Чипровското въстание били използувани и конни отряди, които изисквали поспециална подготовка, както и по-високо умение да се борави с хладни и огнестрелни оръжия. Водачите му действували по определен план и сполучливо избрали за боен лагер лесна за отбраняване местност. Освен Георги Пеячевич и Богдан Маринов известни са имената и на някои други ръководители — братята Иван и Михаил Станиславови, Лука Андренин и др. За Иван Станиславов се казва, че бил „вожд“ на другите и като „знаменосец“ се сражавал в първите редове. Предводителите на четите и самите бойци, които се сражавали в австрийската армия, имали известен боен опит.

Центърът на въстанието, гр. Чипровец, бил подготвен до известна степен за по-продължителна борба. Мерки за сигурност и подготовка за боеве били взети и при лагера на Жеравица. Водачите на въстанието полагали големи усилия да се въведе ред в бойния лагер, да се поддържа неговата охрана и да се следят придвижванията и действията на врага. Големи трудности били срещани при въоръжаването на събраните тук въстаници и още по-големи при осигуряване на продоволствието и снабдяването с храна. Не било лесно да се застави дошлото в Жеравица население да съблюдава изискванията и дисциплината на въоръжената борба с опитен неприятел.

Неприятелските сили, които действували срещу въстаниците, били командувани от Емерих Тьокьоли, унгарски благородник и османски съюзник. Според някои известия на 13 и 14 септември 1688 г. той се намирал при Видин. Разполагал освен с 1000 унгарци и толкова турци и с други 1500 души, които му изпратили Йеген паша. С тези сили той се чувствувал по-слаб от въстаниците и не смеел да излезе в открито сражение, а се задоволявал с неочаквани набези, като в повечето случаи бил побеждаван.[54]

След първоначалните успехи българските въстаници се почувствували за кратко време господари на положението в целия район. Обхванати от опиянението на първите победи и дълго жадуваната свобода, те не поддържали добър ред и дисциплина в своя боен лагер. Впуснали се в отделни набези, за да се снабдят с необходимата храна и продоволствие, или пък преследвали рисковано вражески групи.[55]

При Чипровското въстание проличали някои характерни слабости на освободителните опити на българите от онази епоха. Макар че предводителите на въстанието действували по определен план, разчитайки на едно съчетаване на акциите си с настъплението на императорските войски, стихийните прояви не били преодолени. Изглежда, че липсвала добра съгласуваност между отделните отряди. Освен това въстанието не излязло извън посочения район на Северозападна България, не се разпростряло върху по-широка територия на страната. Връзките с императорското военно командуване не били сигурни.

През есента на 1688 г. австрийската армия не продължила напредването си на североизток и не се съединила с въстаниците. Всичко това улеснило задачата на неговите противници. При едно излизане от лагера, когато въстаниците се връщали без ред, натоварени с провизии, Е. Тьокьоли ги нападнал из засада и им нанесъл тежко поражение. След това той успял да завземе и техния боен стан при Жеравица. Няколко хиляди българи паднали убити. Останалите въстаници, които се спасили от страшното клане, се оттеглили в Чипровец.

Емерих Тьокьоли увеличил своите войски и нападнал града. Първите негови атаки били отблъснати успешно. Той се опитал да склони местните първенци да се предадат, като им обещал не само свобода, но и различни богатства и почести в Трансилвания или Влашко. Не след дълго се върнал с нови войски и оръжия и продължил атаките. Българските въстаници се защищавали отчаяно, но накрая тяхната съпротива била сломена и градецът паднал. Голяма част от защитниците на Чипровец и от събраното в него население били избити, други превърнати в роби, а една незначителна част се спасила с бягство в Стара планина и оттам във Влашко. Градът бил подложен няколко дни на грабеж и опожарен. В изворите се съобщава, че турците откарали повече от 100 коли с плячка от заграбените богатства, които десетилетия били събирани в това богато селище или били пренесени тук за сигурност преди обсадата. Същата съдба постигнала и съседните села.[56]

Жестоко било отмъщението на османските поробители над населението, което се опитало да се освободи от робството. Изглежда, немалка част от селищата, взели участие във въстанието, били разграбени и опожарени и обезлюдени. От два султански фермана от 1699 г. се вижда, че селата на раята, която била „напуснала пътя на покорството и въстанала“, 11 години по-късно стоели още „разрушени и опустошени“ и на тяхно място не се намирал „нито един човек“. Освен Чипровец такава съдба сполетяла и други селища в Берковско, Ломско и Видинско. На мястото на техните

Кула към Чипровския манастир, в която са погребани въстаници

избити, поробени или избягали жители султанът наредил да бъдат заселени маджарски изселници от района на Темешвар и Белград, следващи войските на Е. Тьокьоли.[57] Едва много по-късно българското население се върнало и се заселило наново в тези селища.

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИ ВЪВ ВОЙНАТА ПРОТИВ ТУРЦИТЕ ПРЕЗ 1689–1690 Г. След тежките удари при Жеравица и Чипровец и смазването на въстанието българите не прекратили борбата си за освобождение. През следващата година австрийските войски, макар и значително намалени, постигнали нови успехи във войната против Османската империя. В края на август 1689 г. маркграф Лудвиг Вилхелм Бадениски атакувал турските войски при Баточина в Крагуевацко, разбил ги и завзел техния лагер. Те оставили на бойното поле 3000 убити и 100 оръдия. По-късно той спечелил блестяща победа, като на 24 септември 1689 г. завзел Ниш, важен стратегически център, който откривал пътя към българските земи. Предните австрийски отряди стигнали до Пирот и Драгоман.

Лудвиг Баденски обаче не се решил да преследва бягащите на тълпи турци през проходите, тъй като се страхувал да се отдалечи от своите снабдителни бази и да навлезе в опустошената от неприятеля страна. Той преценил, че било по-добре да очисти течението на Дунава между Оршова и Видин, за да пресече пътя на всякакви османски подкрепления за Темешвар и за да си открие свободен достъп до Влашко, което с богатото си продоволствие могло при нужда да осигури снабдяването на императорските войски. С бърз марш Л. Баденски се спуснал по течението на Тимок и без да чака пехотата си, нападнал вражеските части при Видин. След кратко, но ожесточено и кърваво сражение на 13 октомври 1689 г. градът и крепостта паднали в ръцете на австрийците.[58] Завзети били и редица други опорни пунктове в Северозападна България, като Белоградчик, Берковица и др.

Същевременно императорският генерал Енеас Силвий Пиколомини с един отряд от около 8000 души, между които голям брой сърби и други местни жители, проникнал на юг по Морава. Подкрепян от местното население и от хайдути, той завзел Прищина в Косово поле, след това Скопие /25 октомври/, което било напуснато от местния гарнизон, а сетне и Призрен.[59]

По време на тези бойни действия взели широко участие остатъците от българските въстанически чети, разбити при Кутловица и Чипровец, както и новосформирани доброволчески дружини, които се присъединили към императорските войски. Според някои данни общият брой на оцелелите въстаници бил към 600 души. Георги Пеячевич в едно свое изложение до императора от 1716 г. пише, че след като генерал Е. Ветерани се завърнал от Влашко и бил назначен за „върховен командуващ на части от Българското царство, Ниш и Видин“ и след като въвел по-добра дисциплина сред офицерите и войниците, „издигнал на служба наново мнозина български войводи“. В австрийската армия били включени „повече от двеста български войводи с техните бойни чети“. Те се разположили под Видин в крайдунавските области и от Ниш до Софийското поле, за да охраняват и да бранят тези земи срещу многобройния неприятел. По думите на Г. Пеячевич „както на разсъмване зората очаква слънцето“, така и те очак-

вали през следващото лято императорската армия, та с обединени сили да изтласкат турските войски от прекрасните земи, нещо, което целият български народ вече отдавна очаквал.[60] Няма никакво съмнение, че стотици българи наред със синове на другите балкански народи се сражавали на австрийска страна през време на цялата война. Според едно автентично известие през 1699 г. при р. Марош под командуването на Евгений Савойски служели „три български кавалерийски дружини, всичко 225 конника“[61].

Към по-доброто използуване и осмисляне на масовото участие на българите и другите балкански жители в четническото движение била насочена дейността на българския никополски католишки епископ Антон Стефанов след Чипровското въстание. Още през 1687—1688 г. той бил изпратен от влашкия княз с важни мисии до австрийския двор. След разгрома на въстанието Антон Стефанов се озовал във Виена, като използувал достъпа си до управляващите кръгове и спечеленото доверие, за да се застъпва за освобождението на българите и другите балкански народи. На него била възложена, а може би сам той се заел с твърде деликатната и отговорна задача — да проучи намеренията на сръбския деспот Георги Бранкович. Императорът смятал да раздвижи балканските народи чрез Бранкович, но по-късно започнал да го подозира, че се стреми да създаде самостоятелна държава.[62]

През лятото на 1689 г., когато във виенския двор се подготвял планът на предстоящите военни действия, Антон Стефанов изпратил обширно изложение до Леополд I от 17 юни 1689 г., в което предлагал начин за освобождаване на балканските страни и за задържането им под императорска власт. В това изложение, след като съобщава редица географски сведения за балканските страни, за разположението на по-важните стратегически и комуникационни пунктове, за състава на населението в градовете и за духа на турците, Антон Стефанов набелязал и някои мерки за насочване и контролиране действията на местното население. „Има тесни проходи по царския път между Ниш и Пирот, между Пирот и София, между София и Пловдив, между Пловдив и Одрин. Ако се изпратят само 1000 българи и сърби с някои опитни мъже, за да пазят тия проходи, те ще привлекат други 3000—4000 и ще пазят проходите на пет или шест места с удобни за тях позиции, но неудобни за неприятелите. Ако реши бог, врагът да бъде сломен, те ще погубят цялото бягащо мнозинство

Общ изглед от крепостта „Баба Вида“ край Видин или ще го заловят живо. Ще могат да заловят и самия турски владетел, ако бъде в София или Пловдив."[63] Освен това българският епископ настоявал да се вземат мерки императорските войници да не ограбват местното население и да не вършат излишни ексцесии по отношение на турските селяни, а да успокоят всички и да ги върнат по домовете им, за да продължат да се занимават с мирния си труд и да произвеждат необходимите блага. По такъв начин Антон Стефанов смятал, че ще може да се запазят балканските страни от опустошение и разорение, нещо, което било в интерес и на императора.

Леополд I изпратил на главнокомандуващия Л. Баденски изложението на българския епископ със свое придружително писмо от 4 юли 1689 г. Императорът нареждал да се направи необходимото за практическото осъществяване на предложението, като се внимава да не се допусне грешка. Той предоставял на Л. Баденски да реши и ако счита за необходимо, да нареди „патентът" да бъде преведен „на турски и български език" и да бъде разпространен сред балканските народи.[64]

Израз на доверието към доброволческите чети на балканското население е фактът, че Л. Баденски предоставил командуването на гарнизона в Белоградчик на доброволческия „капитан" Продан Щета, който се отличил в боевете при Кладово. Според писмо на Баденски до императора Продан Щета предложил да потегли с 1000 от своите хусари и хайдути към северозападните български земи и да се разположи там с „идващите във Видин от всички места" доброволци, които той записвал във войската; след това да се насочи срещу врага към София и Никопол.

Капитан Хорват от Видин завзел Чипровец. След това, като разбила голям брой неприятели в Берковица, неговата част се установила там на позиция.[65]

Завзетите от австрийците български земи били силно разорени и опустошени. Те не задоволявали императорското командуване в едно важно отношение — възможността за изхранването и презимуването на войските. Л. Баденски в донесение до императора, писано от бойния лагер при с. Дреновец, Ломско, изтъква: „Страната от Ниш дотук намирам съвсем пуста и виждам, че ще бъде невъзможно да се разположат тук войски за презимуване, по-добре ще е надолу в околността на Никопол; но там местата, където има средства за съществуване, са много отдалечени, а и страната е открита и е такава по природа, че не ще може да се задържи."[66] За това изключително тежко положение допринесли немалко и страшните опустошения, които една година преди това турците извършили в Северозападна България след потушаване на въстанието.

Срещайки големи затруднения при снабдяването на войската,отделни австрийски отряди,подпомагани от четниците и местното население, извършвали рисковани набези дълбоко в българска територия на юг от Стара планина. Целта им била да разузнаят разположението на неприятелските войски или пък да отвличат добитък, храни и други неща, необходими за армията. Генерал Е. Ветерани, на когото било прехвърлено „командуването на сръбските и българските граници", в началото на 1690 г. изпратил командира на събраната от балканското население войска Антоний Валери Жич с 2500 бойци да нападне турците. Близо до София той срещнал повече от 3000 спахии, еничари, татари и арнаути, които събирали реквизиции. Нападнал ги и ги разбил, избил 300 души от тях, взел голям брой пленници и бойните им знамена. По-късно този командир с известен брой немци и повече балкански доброволци неочаквано завзел Баня /вер. дн. Банкя/, която се намирала „тъкмо срещу София", нанесъл на неприятелите поражение и взел голяма плячка. Комендантът на Пирот капитан Шенкендорф с около 2000 души балкански доброволци и мускетари предприел смел набег към Перник. По пътя срещнал несравнимо по-силен противник, разбил го и го прогонил и се върнал с 4000 глави говеда и също толкова глави овце и друг дребен добитък. Арнаутският капитан Страшигриа, воюващ на австрийска страна, потеглил с един отряд до Златка /вер. Златица/, бил се там цял ден и цяла нощ с османски части и след спечеленото сражение взел голяма плячка. По обратния път минал съвсем близо край София, но врагът не се решил да влезе в бой. Капитан Зеленгора пък с един отряд стигнал до Пловдив и докарал като пленници кадията и други турци.[67]

Тези успешни нападения създавали впечатление, че не само Софийската област и Македония, но дори самата София очаквала войски за защита. Същевременно турците не се чувствували достатъчно сигурни в Никопол, Пловдив, Одрин и изпращали всичко, каквото имали по-хубаво и поценно отвъд морето в Азия.

Без съмнение, имайки пред вид проявите на българите в австрийската войска и настроенията на местното население, генерал Е. Ветерани, след като разказва за завземането на Чипровец и Берковица в края на 1689 г., в Мемоарите си записва: „Населението от околността ме уверяваше, че ще сторят всичко, каквото се изисква от тях, и по мой знак ще избият всички тамошни турци, защото там на двама християни се пада един турчин, и ще се обединят с мене, щом потегля за бойното поле." Той споменава дори, че се проектирало общо въстание.

Обстановката на Балканите и по-специално положението на главния сектор на фронта срещу София в края на 1689 г. и началото на 1690 г. били толкова насърчаващи, че пораждали далеч отиващи надежди и планове у някои императорски генерали. По това време командуващият тези войски генерал Е. Ветерани писал на императорския ковчежник: „Нашите дела стоят така добре, че аз си обещавам, че ако ми дадат 12 000 мъже, посредством близкото и внезапно въстание на всички тези народи да стигна до Цариград и да прогоня турците отвъд морето в Азия."[68]

4.

Въстание на Карпош. Действия на хайдушките дружини. Страхил войвода

ПОДГОТОВКА НА ВЪОРЪЖЕН ОПИТ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ. В българското Подунавие дори и след трагичния завършек на Чипровското въстание съпротивителните движения не стихнали. Всеобщото освободително вълнение на Балканите било толкова силно, че обхванало райони в Източна България, силно засегнати от турската колонизация и от асимилационните процеси. През 1689 г. била разкрита подготовка за въоръжени действия на българското население в селата Джиздаркьой /дн. Добрина, Провадийско/, Арнауткьой /дн. кв. Пороище на Разград/ и Арнаутлар /дн. Староселец, Провадийско/, както и в разградското село Черковна. „По споразумение помежду си — съобщава турски документ за тези събития — те /т.е. селяните от споменатите села/ набрали бойни оръжия и муниции и отпочнали бунтовни и разбойнически действия с цел да вредят злостно на Мохамедовия народ в съседните им околии."[69] Властта взела бързи мерки срещу подготвящите се за борба и потъпкала освободителните им опити.

Възложено било на бостанджията Реджеб уста да организира наказателна акция срещу подготвящото се за бунт население. В султанската заповед се изисквало да се извърши нападение срещу селата, да се запечатат всички къщи и черкви. После да бъдат отваряни поред и претърсени за оръжие и боеприпаси. Заповядвало се и от всяко село да бъдат задържани по 10 от дейците на движението, да бъдат оковани и охранявани и да бъдат закарани в лагера на султанската армия. Освен това се нареждало имотите им да бъдат описани. От кадиите, аяните и другите органи на местната власт се изисквало да подпомогнат тези наказателни операции. Тази непримиримост на населението в българските земи насърчавала бележития радетел в освободителните борби през 80-те години на XVII в. никополския католишки епископ Антон Стефанов да търси подкрепата на австрийския император и да го уверява в споменатия доклад, че може да разчита на помощта на балканските народи, в това число и на българите. Неслучайно той изразява доверие към хайдутските традиции и опитността на планинското население, тъй нужни при една бъдеща голяма въоръжна антиосманска акция.[70]

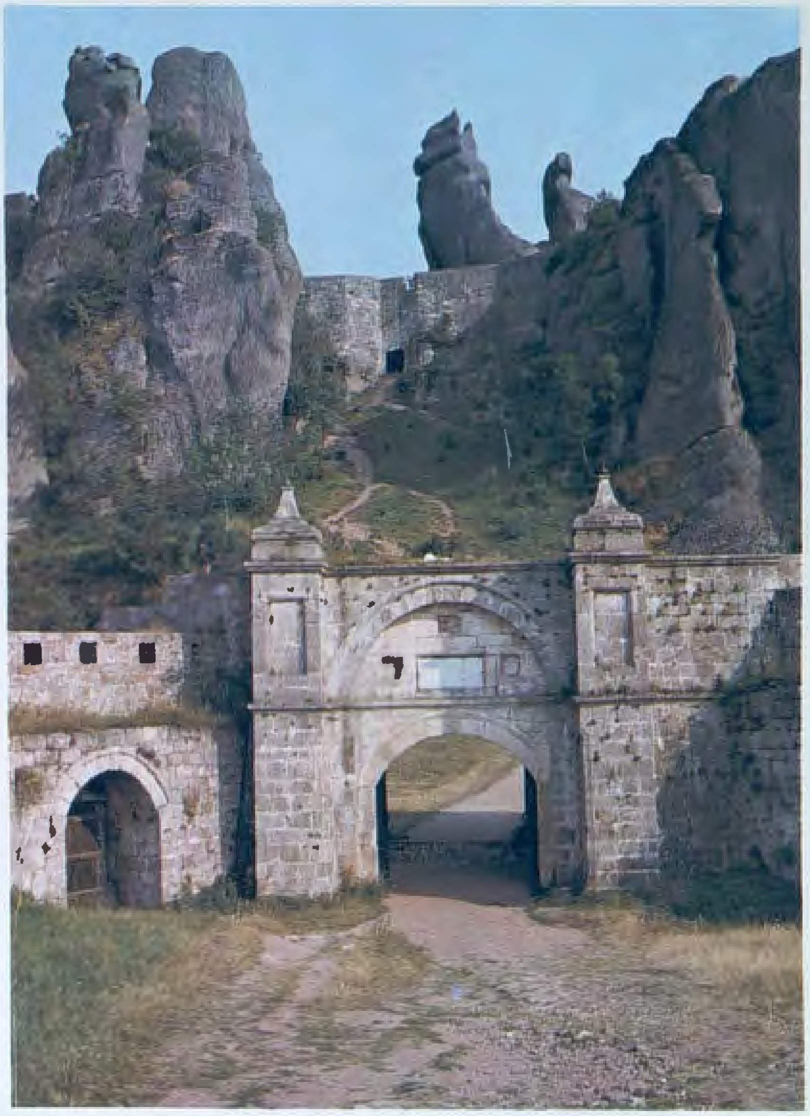

Изглед от Белоградчишката крепост

През същата 1689 г. опитният хайдутски воевода Страхил, възпят в народния епос, възглавил въоръжени действия срещу османската власт. Откъслечни известия у хрониста Силяхдар споменават за Страхил от с. Ветрен, Пазарджишко, който „развял байрак“ и с 200 души извършил дръзки нападения. Стресната от тия прояви, които още повече смущавали и без това несигурния ѝ тил, властта прибягнала до крайни мерки. Били изпратени заповеди за набиране на опълчение от Пловдивско и Пазарджишко. Били назначени двама коменданти и 50 бостанджии с два специални отряда, за да изловят хайдутите. Своевременно узнали за опасността, въстаналите се изтеглили заедно със семействата и добитъка си и намерили убежище в окупираната от австрийците Нишка крепост. Преследвачите им не успели да ги настигнат.[71]

Тези сведения хвърлят светлина и върху действията на хайдути в Пазарджишко през 1689 г. начело със сейменския началник Балчо. Дружината била покровителствувана и укривана в Панагюрище, Мечка, Поибрене, Копривщица.[72] Все около това време се известява за вълнения на войнуци в планинските райони на Пловдивско и Пазарджишко.[73]

В набелязаната поредица от свързани помежду си хайдутски прояви дейността на Страхил войвода заемала централно място. Тези начинания били подтикнати от всеобщото и повсеместно разгаряне на освободителното движение, защото малко след това, както свидетелствува Силяхдар, Страхил действувал съвместно с „4000 немци, маджари и хайдути“ в нападението срещу Кюстендил. Като се възползували от мудността на османците, те се нахвърлили върху вароша, избили множество мюсюлмани, откарали много роби и нанесли големи материални щети. След нападението австро-унгарските бойни части и хайдутите на Страхил се оттеглили. Окопитени, турците събрали силите си. Местният гарнизон, подпомогнат от полицейски части /секбани или сеймени/, заедно с оцелели мюсюлмани от пострадалия варош се насочили по стъпките на нападателите. Настигнали ги и влезли в сражение с тях. Силяхдар съобщава, че в това сражение загинали 200 души от австро-унгарските части и хайдутите. Турците също дали жертви. Те успели да освободят някои от мюсюлманите, пленени при нападението на вароша. За интензивността и значението на тези операции, извършени от християнските бойни части и българските хайдути на Страхил, подсказва красноречиво фактът, че османската власт прибягнала към крайни наказателни мерки срещу двама висши турски военачалници — мютесарифа на Хамид Ахмед паша и този на Джаник Мехмед бей, — кои-

Въстания и освободителни движения в края на XVII в.

● СТОЛИЦА
○ ГРАД
• СЕЛО
✝ МАНАСТИР
РАЙОН НА:
▨ ВТОРОТО ТЪРНОВСКО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1686 Г.
▧ БУНТОВНО ДВИЖЕНИЕ В КРАЙ ДУНАВСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ 1687 Г.
▥ ЧИПРОВСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1688 Г.
▤ КАРПОШОВОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1689 Г.
= ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1689 Г.:
⚑ СРЕДИЩЕ НА ВЪСТАНИЕ
⚑ ДЕЙСТВИЯ НА ПО ЗНАЧИТЕЛНИ ХАЙДУТСКИ ЧЕТИ ПО ВРЕМЕ НА ВЪСТАНИЯТА
КАРПОШ → ПРИДВИЖВАНЕ И ДЕЙСТВИЕ НА БЪЛГАРСКИ ХАЙДУТСКИ И ВЪСТАНИЧЕСКИ ЧЕТИ С ИМЕНАТА НА ВОЙВОДИТЕ
ПО ЗНАЧИТЕЛНИ СРАЖЕНИЯ НА:
✕ БЪЛГАРСКИ ВЪСТАНИЦИ
✕ АВСТРИЙСКАТА АРМИЯ
1690 → ПОХОД НА АВСТРИЙСКАТА АРМИЯ С ГОДИНА
⚐ ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ НА СЪРБИ ПРЕЗ 1688 Г.
—• ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
АВСТРО ОСМАНСКА ГРАНИЦА:
• • • • КЪМ 1683 Г.
├─┤ КЪМ 1699 Г.
⇢ МАСОВИ ИЗСЕЛВАНИЯ НА БЪЛГАРИ СЛЕД ВЪСТАНИЧЕСКИТЕ ДВИЖЕНИЯ
ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 КАРЛОВЦИ
2 ОРШОВА
3 ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА
4 ПРОГОРЕЛЕЦ
5 СЛИВОВИК
6 ЖЕЛЯЗНА
7 КОПИЛОВЦИ
8 ПИРОТ
9 БЕРКОВИЦА
10 НИКОПОЛ
11 БЕЛЕНЕ
12 ОРЕШ
13 ТЪРНИЧЕВИЦА /ТРЪНЧОВИЦА/
14 АРНАУТКЬОЙ /ПОРОИЩЕ/
15 ДЖИЗАРКЬОЙ /ДОБРИНА/
16 КАЧАНИК
17 КРИВА ПАЛАНКА
18 РИЛСКИ МАНАСТИР

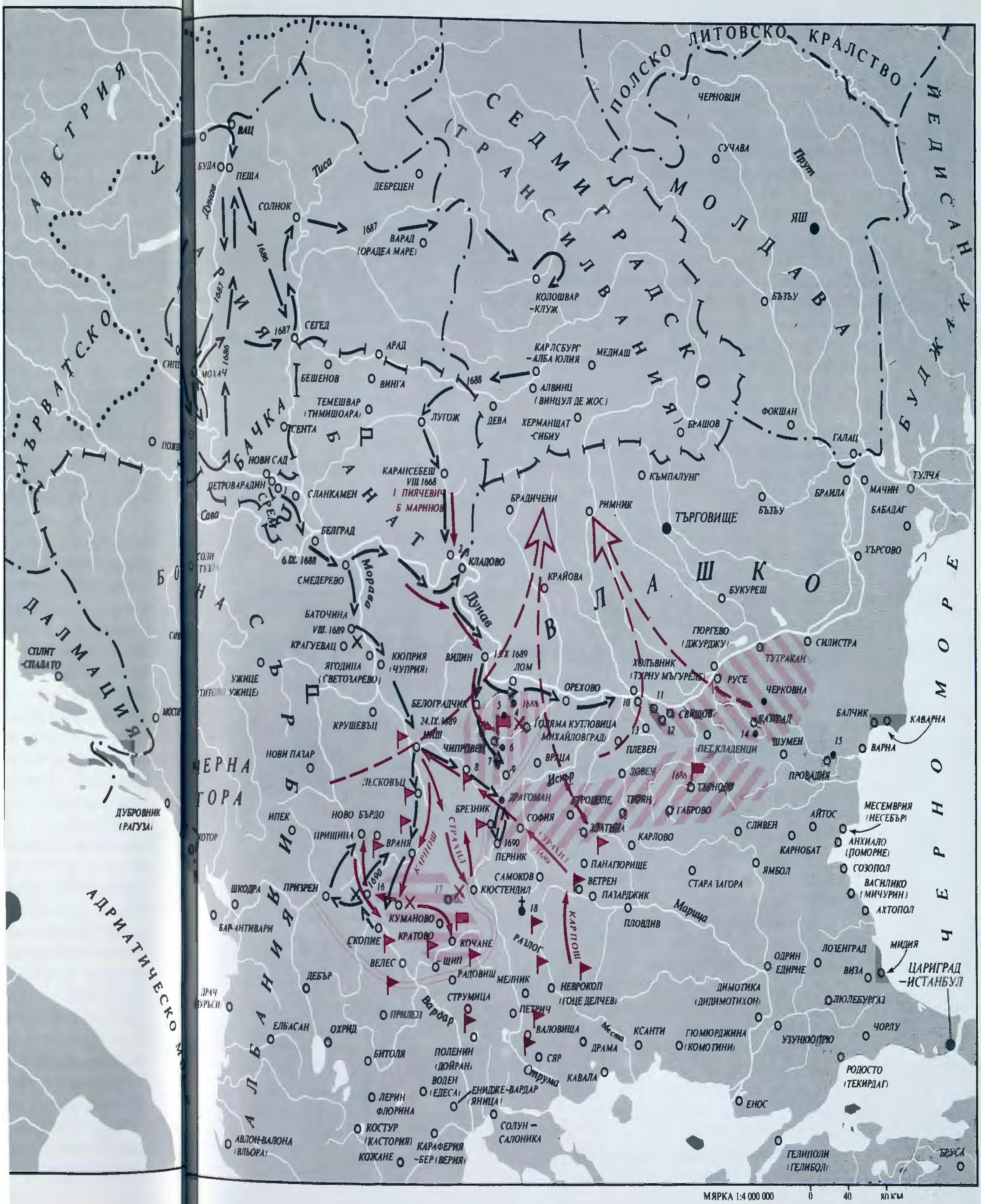
ПОЛСКО ЛИТОВСКО КРАЛСТВО
ЙЕДИСАН
БУДЖАК
АВСТРИЯ
УНГАРИЯ
ХЪРВАТСКО
СЕДМИГРАДСКО (ТРАНСИЛВАНИЯ)
МОЛДАВА
БАЧКА
БАНАТ
ВЛАШКО
БОСНА
СЪРБИЯ
ДАЛМАЦИЯ
ЧЕРНА ГОРА
АЛБАНИЯ
ЧЕРНО МОРЕ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЧЕРНОВЦИ
СУЧАВА
Прут
ЯШ
БЪЗЪУ
ФОКШАН
ГАЛАЦ
ТУЛЧА
БРАИЛА
МАЧИН
БАБАДАГ
ХЪРСОВО
ВАЦ
БУДА
ПЕЩА
Дунав
Тиса
СОЛНОК
ДЕБРЕЦЕН
1687
ВАРАД (ОРАДЕА МАРЕ)
1686
КОЛОШВАР -КЛУЖ
СЕГЕД
АРАД
БЕШЕНОВ
ВИНГА
КАРЛСБУРГ -АЛБА ЮЛИЯ
МЕДИАШ
1688
АЛВИНЦ (ВИНЦУЛ ДЕ ЖОС)
ТЕМЕШВАР (ТИМИШОАРА)
ЛУГОЖ
ДЕВА
ХЕРМАНЩАТ -СИБИУ
БРАШОВ
СИГЕТ
МОХАЧ
СЕНТА
ПОЖЕГА
НОВИ САД
ПЕТРОВАРАДИН
СРЕМ
Сава
СЛАНКАМЕН
КАРАНСЕБЕШ VIII.1688
I ПИЯЧЕВИЧ
Б МАРИНОВ
БРАДИЧЕНИ
РИМНИК
КЪМПАЛУНГ
ТЪРГОВИЩЕ
БЕЛГРАД
6.IX.1688
СМЕДЕРЕВО
Морава
КЛАДОВО
КРАЙОВА
БУКУРЕЩ
БАТОЧИНА VIII.1689
КРАГУЕВАЦ
ЯГОДИНА (СВЕТОЗАРЕВО)
КЮПРИЯ (ЧУПРИЯ)
ВИДИН
13.IX.1689
ЛОМ
ГЮРГЕВО (ДЖУРДЖУ)
СИЛИСТРА
ТУТРАКАН
ХОЛЪВНИК (ТЪРНУ МЪГУРЕЛЕ)
РУСЕ
ЧЕРКОВНА
СВИЩОВ
РАЗГРАД
ОРЕХОВО
ГОЛЯМА КУТЛОВИЦА (МИХАЙЛОВГРАД)
1688
БЕЛОГРАДЧИК
24.IX.1689
НИШ
ЧИПРОВЕЦ
ВРАЦА
Искър
ПЛЕВЕН
ПЕТ КЛАДЕНЦИ
ШУМЕН
ВАРНА
БАЛЧИК
КАВАРНА
ПРОВАДИЯ
ЛОВЕЧ
1686
ТЪРНОВО
ТРОЯН
ГАБРОВО
ЕТРОПОЛЕ
ЗЛАТИЦА
КАРЛОВО
СЛИВЕН
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ (НЕСЕБЪР)
АНХИАЛО (ПОМОРИЕ)
СОЗОПОЛ
ВАСИЛИКО (МИЧУРИН)
АХТОПОЛ
КАРНОБАТ
ЯМБОЛ
СТАРА ЗАГОРА
ЛЕСКОВЕЦ
КРУШЕВЕЦ
НОВИ ПАЗАР
УЖИЦЕ
ТИТОВО УЖИЦЕ
ИПЕК
НОВО БЪРДО
ПРИЩИНА
ВРАНЯ
КАРПОШ
СТРАХИЛ
1690
ДРАГОМАН
СОФИЯ
БРЕЗНИК
ПЕРНИК
САМОКОВ
КЮСТЕНДИЛ
ПАНАГЮРИЩЕ
ВЕТРЕН
ПАЗАРДЖИК
ПЛОВДИВ
Марица
ПРИЗРЕН
ШКОДРА
БАР АНТИВАРИ
КУМАНОВО
КРАТОВО
СКОПИЕ
КОЧАНЕ
ВЕЛЕС
ЩИП
РАДОВИШ
РАЗЛОГ
МЕЛНИК
НЕВРОКОП (ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ)
СТРУМИЦА
ПЕТРИЧ
ВАЛОВИЩА
ДЕБЪР
ПРИЛЕП
Вардар
ОХРИД
ЕЛБАСАН
ДРАЧ ДЪРЪСИ
БИТОЛЯ
ПОЛЕНИН (ДОЙРАН)
ВОДЕН (ЕДЕСА)
ЕНИДЖЕ-ВАРДАР (ЯНИЦА)
ЛЕРИН ФЛОРИНА
КОСТУР (КАСТОРИЯ)
КАРАФЕРИЯ -БЕР (ВЕРИЯ)
КОЖАНЕ
СОЛУН -САЛОНИКА
АВЛОН-ВАЛОНА (ВЛЬОРА)
СЯР
Струма
ДРАМА
Места
КАВАЛА
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА (КОМОТИНИ)
ДИМОТИКА (ДИДИМОТИХОН)
ОДРИН ЕДИРНЕ
ЛОЗЕНГРАД
ВИЗА
МИДИЯ
ЦАРИГРАД -ИСТАНБУЛ
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ЧОРЛУ
УЗУНКЮПРЮ
РОДОСТО (ТЕКИРДАГ)
ЕНОС
ГЕЛИПОЛИ (ГЕЛИБОЛУ)
БРУСА
СПЛИТ -СПАЛАТО
ДУБРОВНИК (РАГУЗА)
КОТОР
СОЛИ ТУЗЛА
МОСТАР
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18
МЯРКА 1:4 000 000
0 40 80 КМ

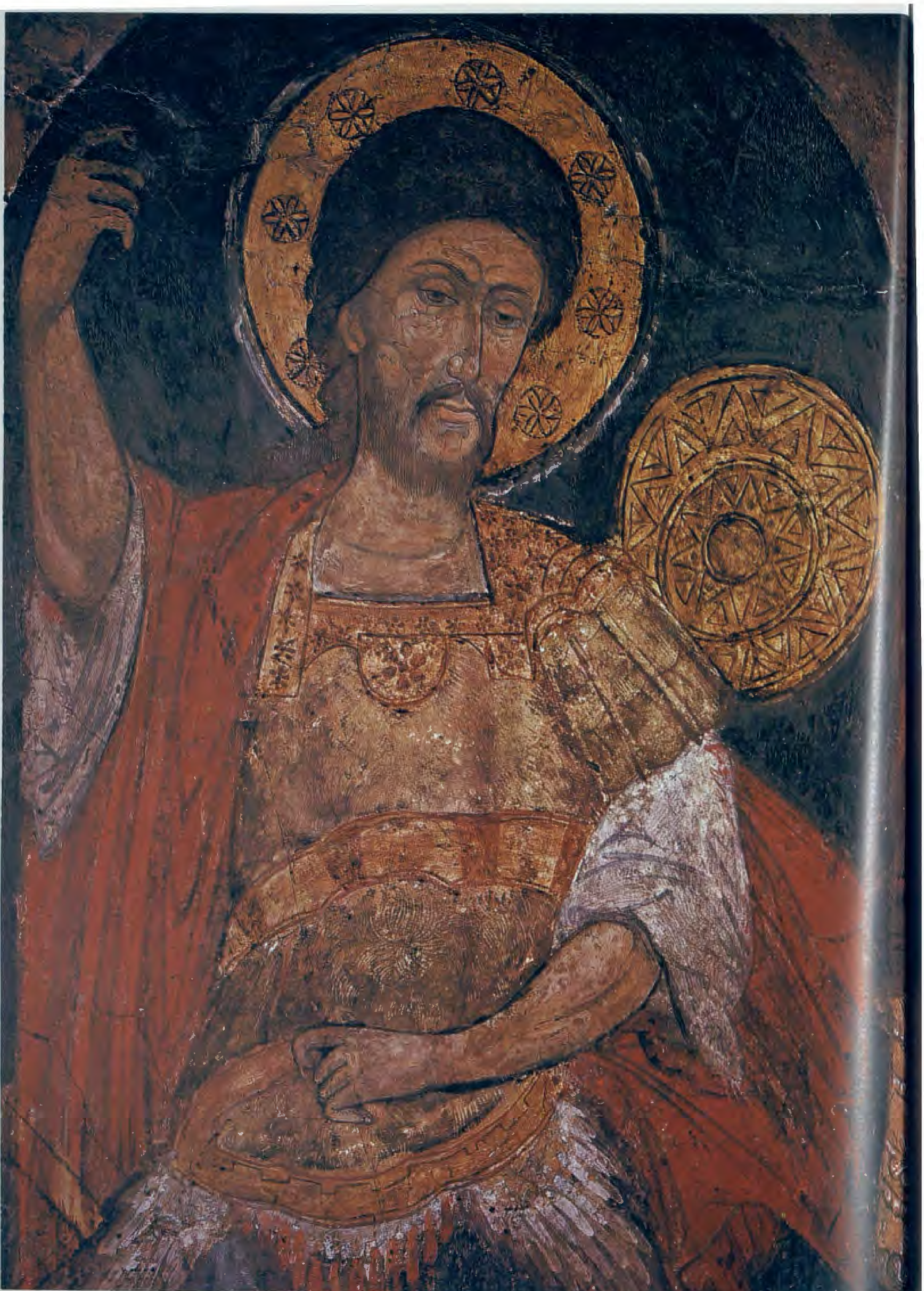

то командували отбраната на Кюстендил и района срещу бойните сили на противниците и хайдутските дружини на Страхил. Върховното управление ги обвинило, че допуснали враговете да им нанесат такова поражение. Специално изпратен чиновник с нарочна султанска заповед събрал валийския диван на софийския кадия, за да бъде разпоредена екзекуцията на двамата паши.

Известията за края на Страхил не са съвсем ясни. При подготовката на османската офанзива срещу Ниш Страхил, „който неведнъж бе нанесъл щети на мюсюлманското население“, затворен в крепостта, се опасявал, че ако турците обсадят града, австрийците ще го предадат. Той им предложил план за действие и настоял при обсадата сам да излезе заедно с хайдутите си навън срещу турците, а австрийските части да действуват отвътре. Страхил успял да излезе от града и изчезнал. При овладяването на Ниш от мюсюлманите семейството му било заловено и продадено в робство.[74]

Възможно е да са възникнали разногласия между императорските офицери и местните български въстаници поради липса на единомислие по отношение на крайните цели в борбата. Австрийците се стремели да прогонят турците от балканските земи не за да освободят поробеното население, а за да наложат тук господството си. Може би с оглед на това Страхил имал някакви опасения. Така надделява решението му да се освободи от зависимостта си спрямо австрийците и да действува самостоятелно.[75]

ВЪСТАНИЕ В СЕВЕРОИЗТОЧНА МАКЕДОНИЯ НАЧЕЛО С КАРПОШ. Пак през същата 1689 г., когато австрийските войски се спуснали на юг в Североизточна Македония, хайдутският воевода Карпош застанал начело на голям освободителен опит на българското население.[76]

Навлизането на австрийските войски дало нов тласък на хайдутството из тези краища. Въоръжените действия станали по-масови и по-смели. От средата на 1689 г. османските управляващи среди подсилили мерките за борба срещу тях. Непрекъснато били изпращани заповеди до маролоските началници със строги предупреждения да организират охраната. При все това хайдутските дружини ставали все по-нападателни. Особено грижи създавали те на властта в поречието на Крива река. Многобройните хайдутски акции станали причина да бъде издадена през лятото на 1689 г. обща заповед до кадиите на Кюстендил, Скопие, Солун и Трикала, да се преградят проходите, да се претърсят селата и планините. Движението придобило такива размери, че поради намалената бойна охрана на провинциите властта разпоредила да се изсечат големите гори, които били убежище на хайдутите. Такъв бил случаят с горите в пограничните области между Велешкия и Прилепския кадилък, защото пътищата там били в ръцете на бунтовниците. Въпреки това въоръжената борба на населението в Македония се изострила.

През септември 1689 г. избухнали бунтове. Селяните от Мориовска нахия се вдигнали и на групи се впуснали да нападат поробителите по селата и планините. Тази метежна обстановка застрашавала тила на турците в един изключително напрегнат момент преди завземането на Ниш от австрийците. Разбунтувало се и населението в Щипско, Радовишко, Велешко, Дойранско, Сярско, Валовищко, Неврокопско и Разложко. Напразно властта търсела опора сред местните охраняващи части — мартолосите. Зачестили и сред тях случаите, когато те сами заставали начело на бунтовниците. На българина Иве от Щип, който бил охрана на османския властник в този град, било поверено ръководството на 50—60 мартолоси, за да пази проходите. Мартолосбашията обаче станал хайдутин. Малко след това той се помохамеданчил. Заповядано му било да поведе към София няколко хиляди българи в помощ на турските войски. Когато се разнесла вестта за завладяването на Ниш от австрийците, Иве събрал 10 отряда българи, разбунтувал се срещу властта и вместо към София се отправил с тях срещу Скопие, Кюстендил и пр.

Хайдутството вземало все по-големи размери особено в районите около Ниш. Въоръжени български дружини се събирали открито и хвърляли в паника местните мюсюлмани, които започнали да се изселват и да търсят други убежища. Управниците били принудени да мобилизират цялото население в Кюстендилския санджак. Заповядано било да се укрепи и подсили охраната във Вранската клисура, а местните спахии да поемат защитата на мюсюлманските семейства и да бъде образуван лагер между Кюстендил и Крива Паланка. Общата мобилизация на населението имала за цел да парализира хайдутските действия, като обезвреди главната им опора — местното селячество.

Македония също била обхваната от бунтовно напрежение и готовност за въоръжена борба срещу османската власт. Отделните съпротивителни акции на хайдутите и разбунтувалото се население били обединени от Карпош. За живота му

Светец-воин — стенопис от черквата „Свети архангели“ в с. Арбанаси /XVII в./

е известно твърде малко. Сведенията за произхода му са полулегендарни. Отрасъл в бедно воденичарско семейство от с. Войница, Карпош още млад се отличавал с юначеството си. Оскъдицата и недоимъкът в родния му край го принудили да търси препитание в кратовските рудници. Известно време той бил във Влашко на гурбет. Понесъл сам турски издевателства, откъснат от семейството си, по-късно станал хайдутин. През 1689 г. Карпош водел дружина в планината Доспат. Напразни били усилията на властта да залови опасния войвода. Изпратеният срещу него одрински началник се отказал да го гони. „След много битки и борби“ Карпош започнал да действува в Нишка, Лесковацка, Вранска, Пиротска и Призренска каза. През септември 1689 г. с официална заповед властта амнистирала Карпош и неговите другари и го назначила за мартолоски началник с голяма власт и със задача да преследва хайдутите в размирните райони на Македония. Османските управници отстъпили пред бунтовника, като се мъчели да го привлекат и използуват. Само след месец обаче той отново започнал борба с поробителите. Още с падането на Ниш – на 24 септември 1689 г. – Карпош възглавил всеобщото бунтовно движение на населението в Североизточна Македония. Изразено дотогава в смели хайдутски действия, то прераснало в истинско народно въстание.

Карпош овладял Крива Паланка и Куманово, изгонил турците и се укрепил здраво за понататъшна съпротива. През октомври 1689 г., придружен от своите четници, заедно с 5000 други въстаници той посрещнал австрийската армия в Прищина с намерение да продължи борбата. Тогава вероятно били уговорени и взаимните задължения на австрийците и въстаниците: освободената територия да получи външнополитическо утвърждаване от виенския двор, а българите да продължат бойните си действия, с които улеснявали австрийските операции. Карпош бил обявен за „кумановски крал“. При Леополд I се явила делегация от Марко Кранди и Петър Камнадски. Императорът изпратил на Карпош княжеска шапка и му дал генералски чин. По данните на османския хронист Силяхдар Карпош се подготвял да нападне Скопие с 3000 „неверници“ и военни дезертьори. Комендантът на Скопие се опитал да го залови със засада. Карпош бил предупреден от населението, избягнал засадата и нападнал града, преди австрийските войски да са влезли в него. Изплашени, турците напуснали града. Българското население от околността дочакало австрийската армия с радост. Един участник в похода съобщава, че „от съседните планини слязоха на отряди селяните-жители и тържествено посрещнаха идването на „немците“ като освободители от тяхното робско положение“[77].

След опожаряването на Скопие австрийските войски се оттеглили, а османските управляващи среди взели мерки да притиснат и унищожат въстаниците на Карпош. Воеводата се заел да организира отбрана срещу окопитилите се вече вражески войски. Укрепил завладените райони, като оградил Крива Паланка с грамадни ровове, а Куманово със защитни съоръжения. Така предвидливият въстанически вожд взел мерки да прегради проникването на неприятелите по големия път Куманово–Кюстендил. Позициите на Карпош спъвали намеренията на османците да нанесат удар на австрийците в Косово поле. На морейския валия Халил паша било наредено да се справи с Карпош, като хвърлил против него 18 000 войници. Войската трябвало да бъде съсредоточена към Кюстендил и да се насочи към Куманово–Скопие–Качаник. В заповед, издадена по този повод, се изтъквало, че Карпош се ползувал с голямо влияние и трябвало да му бъде попречено да влезе в досег с останалото хистиянско население, за да не се разшири обсегът на съпротивителното движение. Нарочен военен съвет в София уточнил мерките за потушаване на българските въстания.

Ударът бил насочен срещу Крива Паланка, където Карпош се укрепил с няколко хиляди бойци. Пред многобройния враг въстаниците се оттеглили, а воеводата се прибрал в крепостта. Тук в неравната борба мнозина от борците за свобода погинали, а сам Карпош бил заловен. Вестта за това поражение разстроила редовете на въстаниците, които държели в свои ръце Скопие. Турската армия заедно с дошлите ѝ на помощ татарски отряди на Селим Гирай завзела града. Карпош бил набит на кол върху скопския мост. Австрийските войски, чието напредване в Македония било до голяма степен улеснено от смелостта и действията на Карпош и неговите въстаници, оставили тези народни защитници без подкрепа, когато османците хвърлили войскови части срещу тях.

Подвигът на Карпош останал жив в народната памет. „Кумановският крал“ е един от най-бележитите въстанически ръководители. Той се изявил като упорит, смел и далновиден предводител, който съумял да насочи хайдутското движение към организирана борба с освободителни цели.

ХАРАКТЕР И ЗНАЧЕНИЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ НА XVII В. Осемдесетте години на XVII в. били ярка граница в развитието на българското освободително движение и в международното му изявяване. Разрастващата се дотогава по размери съпротивителна борба на българите достигнала решителни изяви — формирането на чети и тяхното участие в армиите, действуващи срещу Турция, както и избухването на няколко големи въстания — Второто търновско, Чипровското и Карпошовото. В различна степен и под различни форми освободителното движение обхванало всички български земи — Мизия, Тракия и Македония. Най-висока точка борбата на народа ни през XVII в. достигнала в Чипровското и Карпошовото въстание. Това били най-значителните въоръжени опити за отхвърляне на османското владичество.

Ръководна роля в тези български въстания играело замогващото се градско население, занаятчиите и търговците. Наред с тях предно място в освободителните движения от 60-те до 90-те години на XVII в. заели католиците от Северозападна България, подготвени от многогодишната просветителска и революционна дейност на католишката интелигенция. Чрез политическата активност на нейните представители освободителното дело и борбите на българския народ станали по-добре известни на заинтересованите от Източното Средиземноморие европейски сили. Те все по-често го вземали под внимание в политическите си планове и почини. Това било нов положителен етап в международното изявяване на българската освободителна кауза.

Между водещите елементи във въстанията от 80-те години на XVII в. имало и хора от специалните категории население /войнуци, дервентджии, мартолоси/, участвуващи във въоръжената охрана на провинциите и затова по-решителни и по-опитни в бойните действия. Но навсякъде въстанията се опирали на широките народни маси на селяните, които имали най-много причини да бъдат недоволни от османското господство. Те били и главен резерв на хайдутското движение. Именно участието на селячеството придавало масовия характер и по-широкия обхват на тези въстания.

Въстанията през 80-те години на XVII в. в най-голяма степен разгърнали освободителните и орчески сили на българския народ. Тези сили придобили много по-голяма организираност, целенасоченост и зрелост. Въстаническите ръководители съумели да се възползуват от благоприятните външнополитически обстоятелства, да създадат връзки, а на места и единодействие с враждебните на Турция сили и най-вече да обединят значителни маси, подтикнати от общата готовност за борба срещу непоносимия поробителски режим.

При все това въстанията не довели до освобождаването на българския народ. Османската власт, макар и в упадък, разполагала все още с вътрешни сили, за да се справи с неприятелите си. Хабсбургска Австрия преследвала свои завоевателни цели в Югоизточна Европа и проявявала интерес към българските освободителни движения, както и към движенията на останалите народи в Европейския Югоизток само дотолкова, доколкото те можели да обслужат политическите ѝ замисли и начинания. Европейските държави не били заинтересовани да допуснат самостоятелност, размах и успехи на българското освободително движение и го изоставяли без подкрепа в съдбоносни моменти, ако интересите им налагали това.

Зависимостта на нашето освободително дело от близкоизточната политика на европейските държави имала известни неблагоприятни последици за съдбата на българите. Тази зависимост станала причина ръководителите на българското освободително движение да подценяват необходимостта от организиране на вътрешните съпротивителни сили и от обединяване и използуване разпокъсаните действия на отделните проявяващи се тук и там хайдутски дружини. Поради това не се достигнало до масовост и всеобхватност на народните сили във въстанията. Освен това зависимостта от външните фактори улеснявала неведнъж разгрома на въстанията. Жестоките репресии на османската власт и предизвиканите от тях масови изселвания на българите в чужди страни допринесли за разширяване ерозията на българската народност и без това твърде голяма в резултат на непрекъснатата частична или масова ислямизация.

Неуспехът на въстанията трябва обаче да се обясни преди всичко с липсата на достатъчно благоприятни условия в средите на българското общество. И сега, както и в предходните въстанически опити оказвала влияние липсата на достатъчно укрепнали ръководни български среди, с необходимия широк обществен престиж и икономически възможности, които биха могли да обединят на широк фронт всички обществени слоеве.

Ако в настъпилата през 80-те години на XVII в. благоприятна революционна обстановка не се достигнало до всеобщо освободително движение на българите,причините трябва да се търсят още и в това, че нашите земи били в центъра на османските европейски владения. Те били под непосредствения контрол на близката столица и на непрекъснато преминаващи османски армии. Тези много по-тежки, отколкото при другите балкански народи обстоятелства се отразили върху организацията на въстаниците. Въпреки значителното участие на хайдути и хора от специалните категории население голяма част от бойците нямали нито умение, нито оръжие, за да се справят с редов-

Надпис от Богдановата чешма във Варна /1646/

ната турска войска.

Въстанията показали ясно необходимостта от обединяване на народните сили и създали предпоставки за народностното и политическото съзряване на по-широки среди от българското общество.

ОТСЛАБВАНЕ НА ОСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА СЛЕД 1690 Г. Развитието на събитията на Балканите оправдало опасенията на Антон Стефанов и на други български политически дейци. От началото на 1690 г. настъпил обрат в хода на войната. Великият везир Мустафа Кьопрюлю събрал нова значителна армия, която настъпила от юг през Македония, през Пловдив и София към Ниш. При Качаник бил унищожен един австрийски отряд, а останалите императорски войски бързо се изтеглили на север. За това допринесло немалко отдръпването на местното население, което било разочаровано от австрийците. Някои императорски генерали започнали да облагат балканските жители с големи доставки и контрибуции, да ги обезоръжават и третират като подчинени поданици.

При тази обстановка Леополд I издал през април 1690 г. манифест /диплома/ до балканските народи, в който ги приканвал заради своето спасение и християнска вяра да преминат на негова страна и да вдигнат оръжие против турците. Императорът обещавал също да запази правата на вероизповедание и избор на собствени войводи на тези народи и да ги освободи от всякакви обществени тежести. Накрая в манифеста тържествено се гарантирало на всички жители и на всекиму поотделно свободно притежание на движими и недвижими имоти, завзети от турците.

Малко по-късно, през май 1690 г., австрийският император издал други две „дипломи" с подобно съдържание. С тях той тържествено обещавал своята протекция на жителите на България, Сърбия и Албания и нареждал на своите генерали в случай, че някои от жителите на споменатите страни пожелае да воюва под знамената на императора, „да не му пречи, а съдействува"[78].

Едно надигане на балканските народи в голям мащаб обаче не било вече възможно. Благоприятният момент бил изпуснат, след като не било използувано първоначалното въодушевление и било допуснато да бъде разгромено Чипровското въстание и да бъде нанесен тежък удар на революционните сили. През 1690 г. сред населението на България, Сърбия и Албания било настъпило разочарование и надеждите, че ще получи освобождение с помощта на австрийското оръжие, значително намалели.

За да охладнеят балканските народи и да започнат да се отнасят скептично към обещанията на императора, допринесла твърде много и политиката на католицизиране на православното население, която австрийските власти започнали да провеждат в земите около военната граница, областта Бараня и на други места. В някои други райони, като Срем и Славония, където откритото въвеждане на католицизма се натъквало на непреодолима съпротива, австрийските генерали успели да заставят една част от населението да приеме унията.

5.

Български изселвания през XV–XVIII в.

БЪЛГАРСКИ ИЗСЕЛНИЦИ В ТРАНСИЛВАНИЯ, ВЛАШКО И МОЛДОВА. През епохата на османското владичество българският народ понесъл големи числени загуби. Значителни маси от него се пръснали завинаги из близки и далечни страни. През XIV–XV в. това ставало най-вече чрез заробването и продаването на българи по средиземноморските и други пазари. Още през този период започнали и масови изселвания извън пределите на империята.

Тежките данъци и злоупотребите при тяхното събиране, произволите и притесненията на османските военни и чиновници, погазването на религиозните обичаи и народната чест, честите заплахи над живота на българите били причина отделни лица или по-значителни групи население от градове и села да бяга в чужбина. Изселването на по-компактни маси българи било почти редовно явление по време на войните на европейските държави с Турция и особено след нахлуванията на християнските войски на юг от Дунава, когато се създавали условия за политически движения сред покорените и неотменно следващите ги репресии от страна на турските власти.

През XIV и XV в. значителни изселнически вълни се насочили към земите на север от Дунава, в княжествата Влашко и Молдова, които на първо време изглеждали по-защитени от османските нашествия. Князете и населението на тези страни, които също били застрашени от мюсюлманската опасност, посрещали съчувствено българските бежанци и съдействували за тяхното настаняване. В тяхно лице те виждали православни едноверци, пострадали от бедствието, което заплашвало и самите княжества. Освен това българските заселници със своята политическа активност и стопанска дейност, със своята грамотност и образованост допринасяли твърде много за укрепване съпротивителните сили на тези държави.[79]

В края на XVI в. по време на войната на Турция с Австрия и долнодунавските княжества множество българи преминали на север от Дунава. Според известие на венецианския байло в Цариград от 1595г. мнозина българи „пренесли семействата и имуществото си във Влашко", възнамерявайки по такъв начин да подпомогнат християните в борбата им против Турция.[80] Павел Джорджич в своята релация до папата от март 1598 г. пише, че „мнозина българи със семействата и имуществата си са преминали във Влашко"[81]. Италианският автор Лазаро Соранцо в описанието си на Турция от 1598 г. съобщава, че голям брой българи били избягали от страната си в Трансилвания.[82] Както беше посочено, при изтеглянето на войските на влашкия княз Михаил Храбри и разгрома на Търновското въстание през есента на 1598 г. много българи преминали Дунава. В различните източници техният брой се определя между 16 000 и 60 000 души.[83] Вероятно българските изселници били настанени на много места из силно обезлюдените поради войната земи на Влашко.

В изворите от XV–XVII в. се срещат редица свидетелства за българските заселници във Влашко и Молдова. За това говорят преди всичко много топонимни и антропонимни названия. В писмените паметници от споменатите столетия нерядко се срещат етнонимите „българи", „шкеи", „шкеия". С името „шкеи", което идва от латинското название на славяните „склавес", „склавени", изменено съгласно с фонетиката на румънския език, в по-старата румънска книжнина и в говора на населението се означавали българите изобщо, включително и тези на юг от Дунава. За следи на българи говорят и срещаните в източниците топонимни названия, като „хълмът на шкеите", „долината на шкеите", „реката на шкеите" и др. Под етническото и селищното наименование „сърби", „сърбишори" често се разбирали или се включвали и българи.[84]

В някои молдовски летописи се споменава селището „Българи" край Серет. В летописа на влашкия хронист Урекия /XVII в./ и в други хроники същото това село Българи е наречено Шкея.[85] В документ от 1434 г. се споменава, че в намиращото се близо до селото Българи друго село Красна живеел някой си „Павел Българинът". На територията на Влахия през 1469 г. се споменава с. Българи, намиращо се недалеч от резиденцията на влашките князе Търговище. През XV и XVI в. във Влашко се срещат села с името Шкеи.[86]

Последица от тези преселения във Влашко било обстоятелството, че в това княжество през XV и XVI в. се срещали мнозина боляри и хора от други съсловия, които носели български имена, поддържали връзки с българи и пишели на български език.

Многочислената българска емиграция оказала значително влияние върху обществения живот и културното развитие на Влашко и Молдова. Тя пренесла там български книги, своя опит и умения в книжовното дело, в църковната организация и държавното управление. Българите спомогнали да се утвърдят още повече в тези страни славянската писменост и среднобългарският език, който се наложил като официален в църковния живот, администрацията, в църковната и светската книжнина, частната кореспонденция. От началото на XV до средата на XVII в. на него била създадена богата ръкописна, а от началото на XVI в. и печатна книжнина, която продължила традициите на Търновската литературна школа от края на XIV в.[87]

Българският език като книжовен език в княжествата, чието широко разпространение било улеснено от наличието на голям брой български преселници, не останал неизменен. Той се развивал, като бил подложен на различни влияния. В него проникнали елементи от сръбския, руския, румънския език, както и от някои живи, предимно западни български говори. Той се задържал в книж-

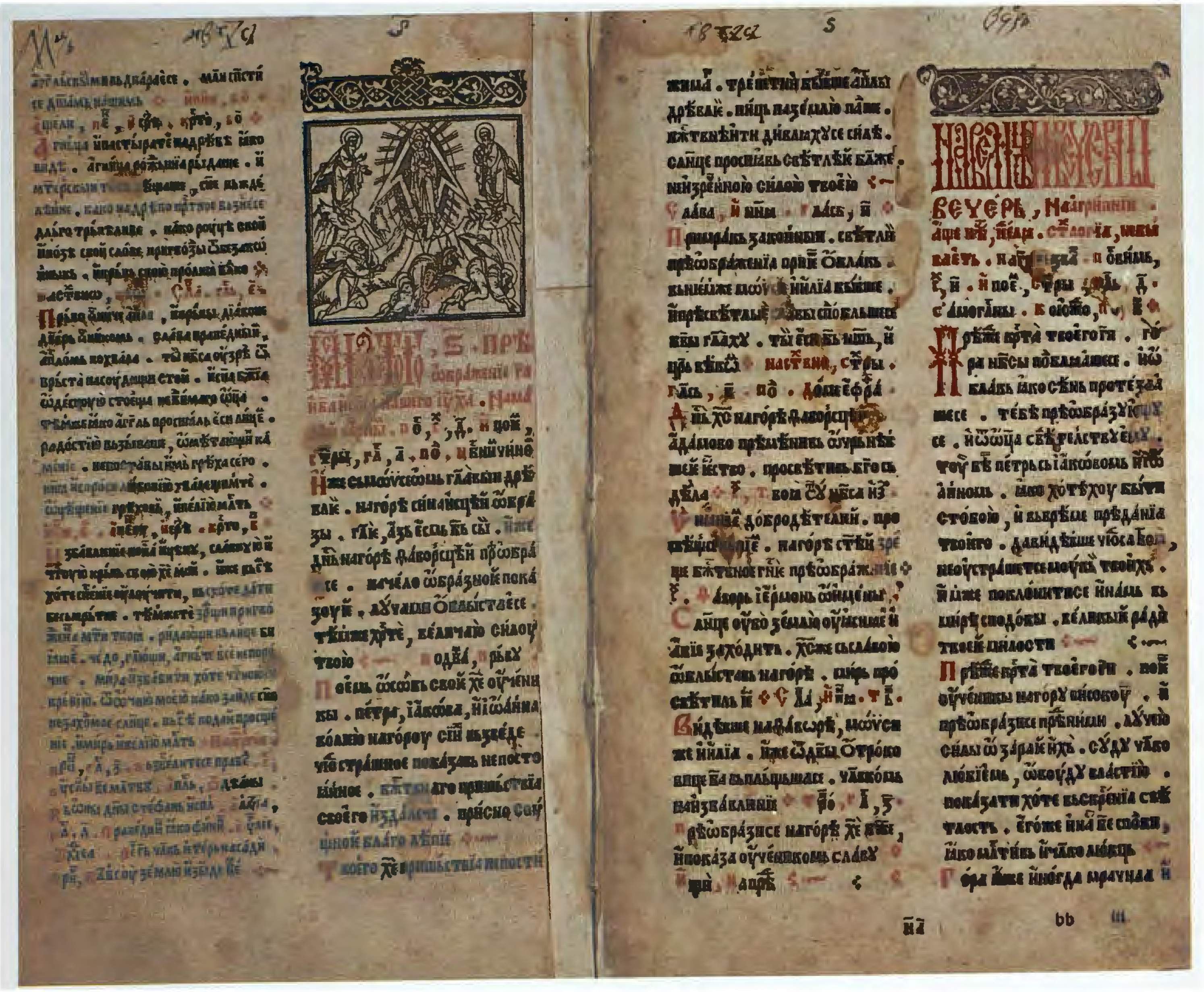

нината до XVII—XVIII в., след което започнало неговото изместване от румънски език.[88]

Трагичните за народа ни събития през последните десетилетия на XIV в. прокудили компактни маси изселници и в Трансилвания. Там именно благодарение на някои благоприятни обстоятелства българите по-дълго запазили своето име и език, както и своето народностно съзнание.

Сравнително повече данни в изворите се запазили за историята на българските колонии в Брашов и в близкото до него село Ръжнов /дн. Ръшнов/. Повечето заслужаващи доверие податки в изворите отнасят преселването на значителна група българи по тези места към 1392 г., т.е. към последните години от съществуването на Търновското царство.

През следващите столетия българите живеели в „Горното предградие“ на Брашов, наричано от местните немци Belgerey или Bulgarey, а от унгарците Bolgarszek /Български кът/ или Bolgarszag /Българско/. Румънците наричали този квартал „Шкеи“. В Ръжнов, югозападно от Брашов, имало махала, населена с българи, която в изворите се споменава под името „България“ /Belgerey, Pylgerey/.

През XV—XVI в. колонията на брашовските българи била добре позната и била ясно разграничавана етнически от останалите народностни групи както в документите на Брашовската община, така и в тази от канцеларията на влашките и молдавските князе.

В изворите от онова време се срещат много имена на българи с различни професии. Сигурен показател за народностната им принадлежност е обстоятелството, че до техните имена често стои определението „българин“ или се казва, че са живеели в българските квартали в Брашов или с. Ръжнов. Такива били „Загоран Българинът“, „Михо Българинът“, „Юга Българинът“, „Божа Българинът“, „Цоно Българинът“, „Миркан Българинът“, „Никола Българинът“ и др.

Брашовските българи били непреклонни защитници на православието. Заедно с румънците те образували отделна църковна община и, изглежда, участвували активно в борбите против някои опити на католическата църква да им наложи унията.Срещу тях имало будни и просветени хора, които набавяли и съхранявали книги, преписвали богослужебни съчинения или съставяли нови, като упорито се придържали към българския език /среднобългарска редакция/ и към българските традиции в книжнината. Те поддържали оживени контакти с румънците и българите във Влашко и Молдова, а, изглежда, не прекъсвали връзките си със своята родина на юг от Дунава. Прехвърлянето на хора и книги не спряло. Сред големия брой църковнославянски ръкописи, съхранявани от онова време в библиотеката при черквата „Св. Никола“, се срещат и някои, които произхождали от българските земи. В един ръкописен миней на среднобългарски език се среща забележително по своята научна стойност изображение на крепостта Царевец в старата българска столица с надпис: „Търновград“. Авторът-преписвач на книгата се подписал: „Аз, Димитър, писах от Мусина, пчелар царов.“ В друг ръкопис на български език /типик с евангелие/ от средата на XVI в. е отбелязано, че бил съставен от „Петър Граматик... в града Ловеч“. От една приписка в същата книга се разбира, че тя била подвързана от „Никола, даскал от село Българе“ и била откупена от „Николчо Неделков син и подружие его Станке“. От бележка в друга „душеполезна книга“ от първата половина на XVII в. се научаваме, че тя била дадена „из ръки протопоп Василие за душа сестри своеъ Станка, дъщера презвитер Миха от Брашов“ при „светие церкви Българские“. Протопоп Василий /1590—1659/ е известен като автор на най-старата хроника, посветена на миналото на брашовските „шкеи“ /българи/.[89]

През втората половина на XVI в. в Брашов била организирана голяма за тогавашното време печатница. Като сътрудници към нея — граматици, познаващи добре българския език, майстори-печатари, преводачи — работели редица български свещеници от Брашов — поп Тома, поп Добре, дяк Теодор, поп Михаил и др. За непродължително време тази печатница отпечатала 35 съчинения, от които 22 на български език, три на българо-румънски и 10 на румънски език. Някои от тези книги, предназначени за български църкви и манастири, и досега са се съхранили у нас.[90]

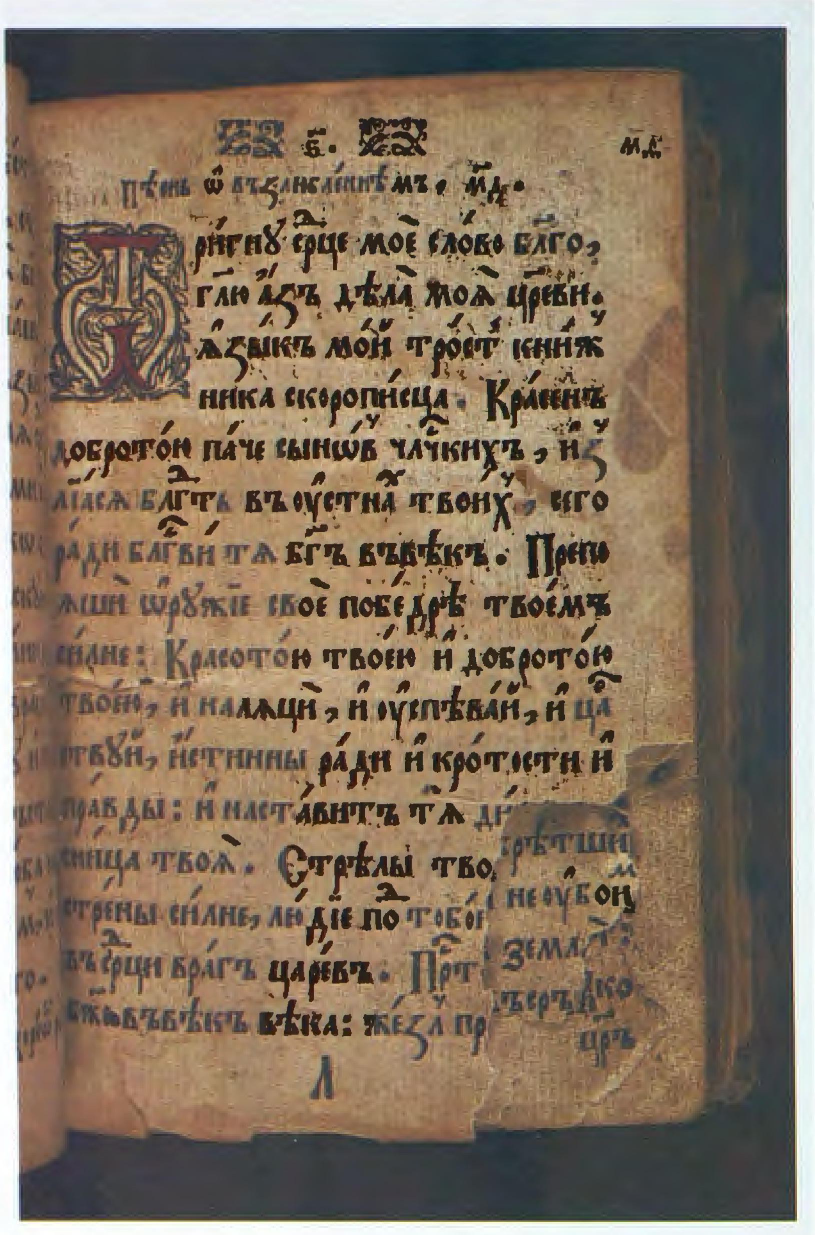

Страници от Празничен миней /1538/, печатан във Венеция от Б. Вуковнч. Национален историческн музей — София

Страница от псалтир, печатан през 1638 г. от Мелетий Македонски. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Към края на XVIII в. изчезнали и последните православни българи от „Горното предградие“ в Брашов и някои други селища. Те се претопили в румънското население.

През целия период от края на XIV до края на XVIII в. в Трансилвания живеели и запазвали народностното си съзнание и друга немалка група преселници – т.нар. чергедски българи. Те се заселили в селата Голям и Малък Чергед /дн. Голям Чергул и Малък Чергул/ недалеч от Алба Юлия и в селищата Баумгартен /дн. Бунгарт/ и Райхсдорфхен /дн. Рушиор/ около Сибиу.

Тежките условия, при които живеели чергедските българи, а може би и техният богомилски произход станали причина отрано да приемат лутеранството. Така те си осигурили църковна самостоятелност и възможност да изпълняват богослужението си на роден език, тъй като лутеранската църква го допуснала. Благодарение на това чергедските българи дълго пазили родния си език и народностното си име и успешно устоявали на румънското влияние.

Известни са имената на някои български евангелистки свещеници, които служели в Голям и Малък Чергед в края на XVI и първите десетилетия на XVII в. Те поддържали богослужението, в което важно място заемала устната проповед на жив български език, напълно понятен на паството им. След приемането на лутеранството някои от тези български духовници превели на български някои лутерански молитвени песни, които са интересен паметник на езика на чергедските българи и показват неговото сходство с някои говори в българските земи.

В продължение на векове чергедските българи поддържали като свята традиция езика и народното си име. За това през 1700 г., когато нова вълна българи пристигнали в Трансилвания и се установили в Алвинц /дн. Винцул де Жос/ и Дева, чергедските българи се заинтересували от своите сънародници и влезли във връзки с тях. През 1740 г. част от тях тайно избягали в Банат и се заселили при сънародниците си във Винга, Темешвар и Стари Бешенов /дн. Бешенова-Веке/. Други, главно поради религиозните различия с българите-католици в Банат, останали в предишните си селища. Там те постепенно се претопили, но чак до края на XIX в. се откривали известни следи от тях.[91]

БЪЛГАРСКИ ИЗСЕЛНИЦИ СЛЕД ЧИПРОВСКОТО ВЪСТАНИЕ. Най-значително по брой и най-дълго запазило народностното си съзнание населението, емигрирало от България след Чипровското въстание. Османските зверства прокудили почти всички оцелели българи от четирите католишки селища – Чипровец, Копиловци, Железна и Клисура. Освен тях голям брой жители от други селища на Северозападна България били принудени да търсят спасение в чужбина.

Една група от българските изселници, в която влизали главните водители на въстанието, под закрилата на австрийските войски преминали в Южна Унгария. Сред тях били известните чипровски фамилии Кнежевич–Пеячевич, Парчевич, Маринович и др. Повечето от тях се настанили в градовете Нови Сад, Петроварадин, Осиек и др. По време на войната до 1699 г. Георги Пеячевич служил като директор на пощата в Бая, Чаталя и Егреш, където военните действия продължавали. Той се отличил с особени заслуги към австрийския двор по време на историческата битка при Сента /1697/ и по-късно през 1708 г., когато ходил с тайни писма до австрийския посланик в Цариград. За тези заслуги Г. Пеячевич получил привилегии за себе си и братята си, а през 1712 г. – и баронска титла. По-късно Георги Пеячевич бил назначен за заместник-управител на Бачкия комитет и спечелил големи богатства. Брат му Марко Пеячевич по време на войната с Турция през 1716–1717 г. бил назначен за доставчик на фураж за цялата императорска конница. При изпълнение на службата си той похарчил значителни суми от собствените си средства, за да помогне на общото християнско дело. От рода на Пеячевичи впоследствие излезли редица видни чиновници и учени.

Богдан Маринов, известен вожд на чета по време на Чипровското въстание, изглежда, също постъпил на служба в австрийската войска и участвувал във войната, защото достигнал чин полковник. Неговото семейство и неговите роднини се настанили в Петроварадин, където „полковник Богдан" починал.[92]

Чипровските изселници в Петроварадин и Нови Сад в непродължително време се претопили сред местното население. По-дълго се запазила колонията в Осиек, където се намирали семействата на Георги Пеячевич, Парчевич и др. Тази колония съществувала до края на XVIII в., когато изчезнала сред хърватското обкръжение.[93]

Голяма част от мъжете от същата група заселници, които могли да носят оръжие, постъпили в австрийската войска и служели като граничен гарнизон в околностите на Карансебеш и р. Муреш. В самия Карансебеш се настанили към 40 български семейства. Те се занимавали изключително с търговия. За общия брой на българите тук може да се съди от сведението, че под командването на Евгени Савойски се намирали три български кавалерийски дружини с общо 225 конници. Според други данни тамошната „сръбска и българска войска" наброявала 528 войници. От сведения в австрийските архиви се знае, че общият брой на българските погранични войници и на българските търговци достигнал „няколко хиляди души"[94]. След като по силата на мирния договор от Карловци областта на Карансебеш била дадена на

Турция, българските войници били изтеглени на север от този град по течението на Тиса.

След завършване на войната през 1699 г. императорският двор, изглежда, не се грижел повече за българските войници, поради това сред тях се появило недоволство. Австрийският комендант на трансилвания граф Рабутин схванал опасността, възникнала вследствие неуреденото положение на българските войници, които останали без препитание, и предложил да се уреди въпросът за тяхното заселване възможно най-бързо. Натовареният да проучи условията за заселване на бежанците докладвал през 1701 г., че българите със своята храброст имали големи заслуги за Австрия и така познавали всеки кът на тази област, че ако поискали, могли да нанесат големи щети на империята. Освен това османците чрез обещания искали да ги върнат в България и били привлекли някои повидни от тях.

В резултат на взетите мерки българите били заселени източно от Арад по дясното крайбрежие на Муреш в селата Шолмош, Халмаг, Тотварадия и Десна със задача да охраняват границата с Турция. Тук местността била неплодородна и поради войната слабо заселена. Българите не останали постоянно на тези места. По време на въстанието на Георг Ракоци те били принудени да променят своите местоживелища. През 1709 г. по решение на Придворния военен съвет във Виена било извършено прехвърляне на българската войска на остров Белотин.[95]

Тази войскова част имала свои офицери-българи. Такъв бил „капитан Богдан от Македония", който през 1702 г. предложил на Военния съвет да сформира полк от българи и албанци, но молбата му била отхвърлена. После той поискал в замяна на „четирите града", които владеел в родината си, да получи шест села в Западна Трансилвания за себе си и сънародниците си. По-късно той правил постъпки за паспорт, за да замине при императорската армия в Италия.

След разгрома на Чипровското въстание поголямата част от беглеците от Северозападна България се насочили към Влашко, най-близката страна, която могла да им даде убежище. Още повече, че голям брой чипровчани познавали добре тази страна и преди 1688 г., където имали привилегията да продават „турски стоки" срещу незначителен данък и да закупуват рогат добитък, който карали за Цариград. Знаейки ползата от дейността на чипровските търговци, влашкият княз Константин Бранкован не само им дал убежище, но с нова грамота от 1691 г. разширил техните права и намалил ежегодния им данък. Българските бежанци се настанили главно в по-големите центрове на областта Олтения – Крайова, Римник /дн. Ръмникул Вълча/, Къмпулунг, Брадичени и др. По това време епископ Антон Стефанов и кардинал Бонвизи издействували от Виенското правителство места за заселване на българите и в Унгария. Но надявайки се, че войната ще продължи успешно за Австрия, преселниците искали да бъдат по-близо до своята родина и да бъдат полезни на австрийската войска, тъй като добре познавали местата. По това време те още хранели надежда да се завърнат в бащините си домове, макар и да знаели, че те били разрушени и опустошени.

Чрез непрекъснат приток на нови беглеци от османските владения българските колонии растели от ден на ден. Според приблизителни данни по това време във Влашко имало към 3000 българи или към 400 семейства.[96]

След преживените премеждия българските преселници били сполетени от нови нещастия; през януари 1689 г. техните колонии били нападнати и ограбени от татари. Колонистите се разбягали и част от тях, голи и боси, посред зима преминали през Карпатите в Трансилвания. Освен дето били съсипвани от татари и турци, те били ограбвани и от императорски войници.

Военният комендант на Трансилвания генерал Е. Ветерани позволил на българските бежанци да се заселят в градовете Сибиу, Алба Юлия, Медиаш и др., като същевременно ги освободил от редовни данъци, военни тегоби и други задължения. Немците-протестанти и градските власти обаче третирали зле българите-католици и те трябвало да понасят там други притеснения и унижения.[97]

След подписване на Карловацкия мир по-голямата част от българските емигранти решили да се установят в Седмиградско и се обърнали с молба към Придворния военен съвет да им определи място за заселване и привилегии за търговията им. През 1700 г. император Леополд I подписал грамота, с която им се отпускали дворни места в Алвинц в Югозападна Трансилвания и се гарантирали исканите им привилегии: давало им се общинно самоуправление начело с изборен съдия и съдебни заседатели, освободени били от военни тегоби, включително задължението да дават квартири на войската, правото да търгуват из Трансилвания и цялата империя и пр. Въпреки това в Алвинц се заселили само 40 български семейства.[98]

Избухналото през 1703 г. въстание на Ракоци донесло нови беди на едва успокоилите се българи-католици и те се пръснали наново из Трансилвания, а част от тях се върнали във Влашко. След потушаване на въстанието част от първона-

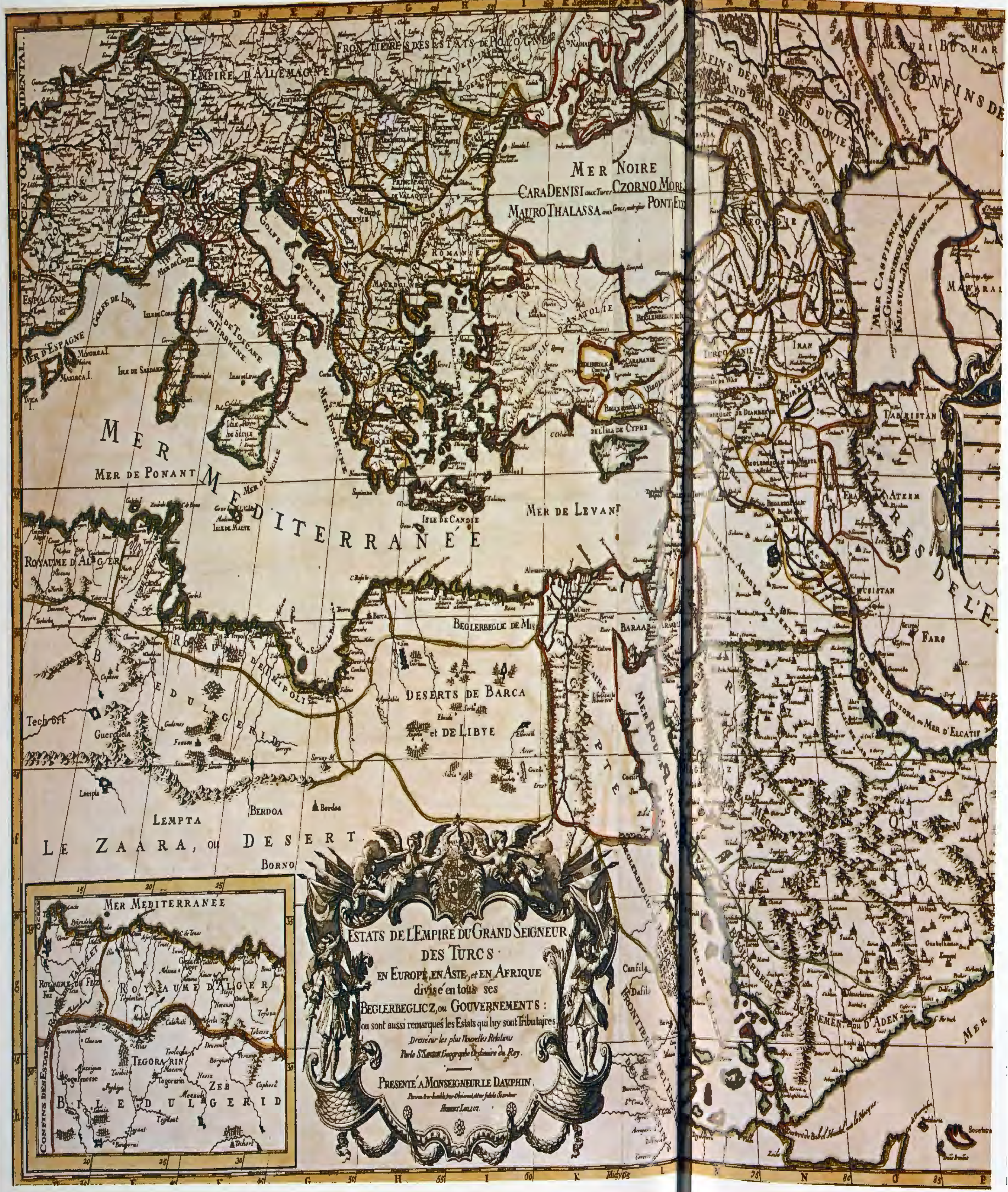
ESTATS DE L'EMPIRE DU GRAND SEIGNEUR
DES TURCS
EN EUROPE, EN ASIE, et EN AFRIQUE
divisé en tous ses
BEGLERBEGLICZ, ou GOUVERNEMENTS :
ou sont aussi remarqués les Estats qui luy sont Tributaires
Dressé sur les plus Nouvelles Relations
Par le S. Sanson Geographe Ordinaire du Roy.
PRESENTÉ A MONSEIGNEUR LE DAUPHIN
Par son très-humble, très-Obéissant, et très-fidèle Serviteur
Hubert Jaillot.
MER NOIRE
CARA DENISI aux Turcs CZORNO MORE
MAURO THALASSA aux Grecs, autrefois PONT EUX
MER MEDITERRANEE
MER DE PONANT
MER DE LEVANT
MER DE TOSCANE ou TIRRHENE
GOLFE DE VENISE
GOLFE DE LYON
MER D'ESPAGNE
MER DE SICILE
ISLE DE SARDAIGNE
ISLE DE CORSE
ISLE DE SICILE
ISLE DE MALTE
ISLE DE CANDIE
ISLE DE CYPRE
EMPIRE D'ALLEMAGNE
FRONTIERES DES ESTATS DE POLOGNE
ESPAGNE
MAJORCA I.
MINORCA I.
ROMANIE
MACEDOINE
ANATOLIE
CARAMANIE
BEGLERBEGLIC DE MISR
ROYAUME D'ALGER
ROYAUME DE TRIPOLI
BILEDULGERID
DESERTS DE BARCA et DE LIBYE
LEMPTA
BERDOA
BORNO
LE ZAARA, ou DESERT
MER ROUGE
MER CASPIENNE
CONFINS DES ESTATS DU CZAR DE MOSCOVIE
CIRCASSES
TURCOMANIE
IRAN
TABRISTAN
CHUSISTAN
FARS
GOLFE DE BASSORA ou MER D'ELCATIF
ARABIE DESERTE
YEMEN ou D'ADEN
MER
CONFINS DE
BOUCHAR
MAWARAL
ATZEM
ESTATS DE L'E
MER MEDITERRANEE
ROYAUME DE FEZ
ROYAUME D'ALGER
TEGORARIN
ZEB
BILEDULGERID
CONFINS DES ESTATS

чалните заселници заедно с други се завърнали и възстановили българската колония в Алвинц,която към 1722 г. броела 130—140 души. Тъй като условията за стопанска дейност там не били особено благоприятни, започнали преговори с австрийските власти за основаване на нова колония. През 1714 г. император Карл VI издал грамота, с която била създадена нова българска колония в Дева южно от Алвинц под названието „Привилегированият български град Дева“[99].

Поминъкът на българите от Алвинц и Дева бил главно търговия с добитък и с някои други стоки. Но Трансилвания не предлагала благоприятни условия за стопанската дейност на българите и някои от тях, търсейки по-изгодни източници за припечелване, се преселвали в Банат или се връщали във Влашко. Към това се прибавяли вечните спорове с местните власти, които се стремели да ограничат привилегиите им. Ето защо те търсели сгоден случай да се изселят наново.[100]

Знае се, че българите, които се задържали във Влашко след 1690 г., са организирали „чипровски“ търговски компании, които са избирали свой старейшина, представящ ги пред княза и държавата. Те били независими от болярите и срещу определен данък търгували свободно из страната.

След Пожаревацкия мир /1718/ Австрия завзела част от Сърбия и Влашко до р. Олт, където се намирали почти всички български колонии. Тези земи били почти обезлюдени и пусти и главната грижа на австрийските власти била да ги заселят и превърнат в доходна за короната провинция. В лицето на българските колонисти новите владетели на страната видели едно трудолюбиво и полезно население, на което можело да се разчита. Освен това знаело се, че много семейства от българските земи желаели да се преселят тук, ако им се предложат известни облекчения. Ето защо правителството се отнесло благосклонно към нуждите на българските заселници във Влашко, които на два пъти — през 1719 и 1723 г. — се събирали в Крайова от цялата страна, за да уточнят своите искания. С грамота от 1727 г. Карл VI им признал правото да създадат три автономни общини в Крайова, Римник и Брадичени, на които дал привилегии, подобни на тези на Алвинц и Дева.[101]

Благодарение на опита, който имали, и на получените облекчения българите в скоро време утвърдили позициите си на местните пазари и започнали да разширяват дейността си из австрий-

Карта на Турската империя от Ю. Жайо /1692/ — гравюра върху мед с ръчно оцветени граници. На картата личат българските градове Видин, Никопол, Силистра и др.

ските земи. Особено доходни се оказали доставките на фураж за войската и откупуването на десятъка. Българските едри търговци, които се ползували с доверието и подкрепата на австрийските власти, се превърнали във важен стопански фактор.

През 30-те години на XVIII в. част от жителите на българските католишки села в Свищовско и Никополско, които искали да се избавят от окаяното си положение под османска власт, се поддали на агитацията на своите свещеници и на обещанията за привилегии от страна на австрийските власти. В периода между 1726—1730 г. се преселили във Влашко към 300 семейства /приблизително към 2000 души/. Те се настанили в едно предградие на Крайова. Тези преселници били предимно земеделци и на тях правителството не дало привилегиите, с които се ползували търговците-чипровчани. Не им били отпуснати дори необходимите земи за обработване. Ето защо те поискали да се заселят на друго място, където се надявали да намерят по-подходящи условия за живот.

Междувременно през 1737 г. започнала нова война между Австрия и Османската империя. Според някои известия Михаил Станиславов, братът на епископ Никола Станиславов, със съгласието на Военния съвет организирал „българското опълчение“, което било съставено от чисто български дружини от „няколко хиляди души“. С тяхна помощ се замисляло да се вдигне въстание в България. Австрийските власти обаче спрели това начинание под претекст, че едно преждевременно въстание може да доведе до разоряване на страната от турците, а не било желателно да се завзема една опустошена страна.[102]

Войната обаче се развила неуспешно за Австрия и нейните войски трябвало да се изтеглят от Влашко. През есента на 1737 г. българските колонисти трябвало да бягат, като оставяли целия си недвижим имот и всичко, което събирали в продължение на години. Бежанците от Никополско и Свищовско потеглили към Оршова и след дълги скитания и теглила се заселили в с. Бешенов северозападно от Темешвар /1738/. Три години по-късно в с. Винга, разположено между Темешвар и Арад, се заселили пристигналите от Влашко българи, произхождащи от Северозападна България. Дошли и известен брой техни православни сънародници и 12 семейства от с. Голям Чергед в Седмиградско.

БОРБИ НА БАНАТСКИТЕ БЪЛГАРИ ЗА ОБЩИННИ ПРАВА И АВТОНОМИЯ. При заселването си в Банат българите получили обещания, че ще им бъдат признати привилегиите, които ползували във Влашко. Австрийското правителство не бързало да изпълни обещанията си, но и българите, особено тези от Винга, знаели как да се борят за интересите си. Те изпращали прошения и делегации до императорския двор и настоявали да им бъдат дадени обещаните права и облекчения. Отчитайки ползата за империята от дейността на колонистите, Мария Терезия подписала през 1744 г. указ, с който исканията на българите от Винга били признати. По такъв начин в това селище се утвърдила община с широка автономия, жителите на която се ползували със свобода за търговия из цялата Хабсбургска империя, имали право да устройват свои пазари и панаири и се ползували с други облекчения. Статутът и правата на българите от Винга рязко контрастирали на безправието и данъчните притеснения, с които феодалите и военноабсолютичната администрация обременявали останалите банатски жители. Местните земевладелци и управници с неприязън гледали на свободите на българите и се стремели по различни пътища да ги накърняват и нарушават. Българските колонисти били будни хора и знаели да защищават правата си. Те давали енергичен отпор на посегателствата и не се боели да влизат в остри конфликти с администрацията, водели дела, съставяли прошения и изпращали делегации до императорския двор. Изтъкнати техни представители били Стефан Пуенич /съдия/, Михаил Коин, Павел Томянин и др. През 1750 г. пратеникът на общината Антон Рогачкин занесъл данъка, но бил арестуван и държан осем дена в затвора, докато внесъл исканите от администрацията 200 флорини повече.[103]

Винга не могла да се развие като търговски и промишлен център и си останала предимно земеделско селище. Заселилите се в нея българи били повечето търговци и занаятчии и трудно привиквали с обработката на земята. Освен това поради лошия климат, отровни треви и епидемии по добитъка и хората селото бързо намалявало.

Виенският двор отказал да даде каквито и да е привилегии на българските заселници в Бешенов, където се намирала най-многочислената компактна група българи /към 400 семейства, или приблизително 2000 души/. На тях било обещано да бъдат включени и те в дадените привилегии, ако се преместят във Винга. Но когато потеглили да се преселват, били пресрещнати от войска, изпратена от управителя на Банат, и със сила и заплахи били върнати обратно. Техните водачи били мал-

Огърлица от сребърни монети /XVII в./ от с. Копиловци, Михайловградски окръг. Национален археологически музей — София

третирани и затворени, а самите бешеновци били заплашвани, че ще бъдат изпратени да работят като роби на окопите на Темешварската крепост.

И по-късно бешеновци правили постъпки да им бъдат дадени правата, които получили заселниците във Винга. Тези техни искания обаче оставали без резултат и виенското правителство отказвало да ги удовлетвори.За щастие военното управление, което най-много тежало на населението с произволите и корупцията си, през 1751 г. било заменено с гражданско. Гражданската администрация положила грижи за пресушаване на блатата и за осъществяване на други мелиоративни подобрения, извършено било преразпределение на земите, направени били и някои улеснения и облекчения на населението. Положението на българите в Бешенов от година на година се подобрявало. През 1753 и 1777 г. там пристигали нови групи български преселници от Свищовско и Никополско, общо към стотина души.

По време на войната с Турция през 1788 г. някой си капитан Сава Демерич получил разрешение от Военния съвет да организира доброволчески корпус от бойци от България, Влашко и Молдова. Неговата рота брояла 200 души и в нея се записали повече българи. Не е известно къде се заселили тези войници след завършване на войната.[104]

Банатските българи отстоявали своите права и общинна автономия и по-късно с тежки борби, а понякога и с жертви. В Бешенов през 1813 г. се стигнало до открит бунт, последван от тежки репресии от страна на местните власти. Причината за това били усилията на темешварските власти да

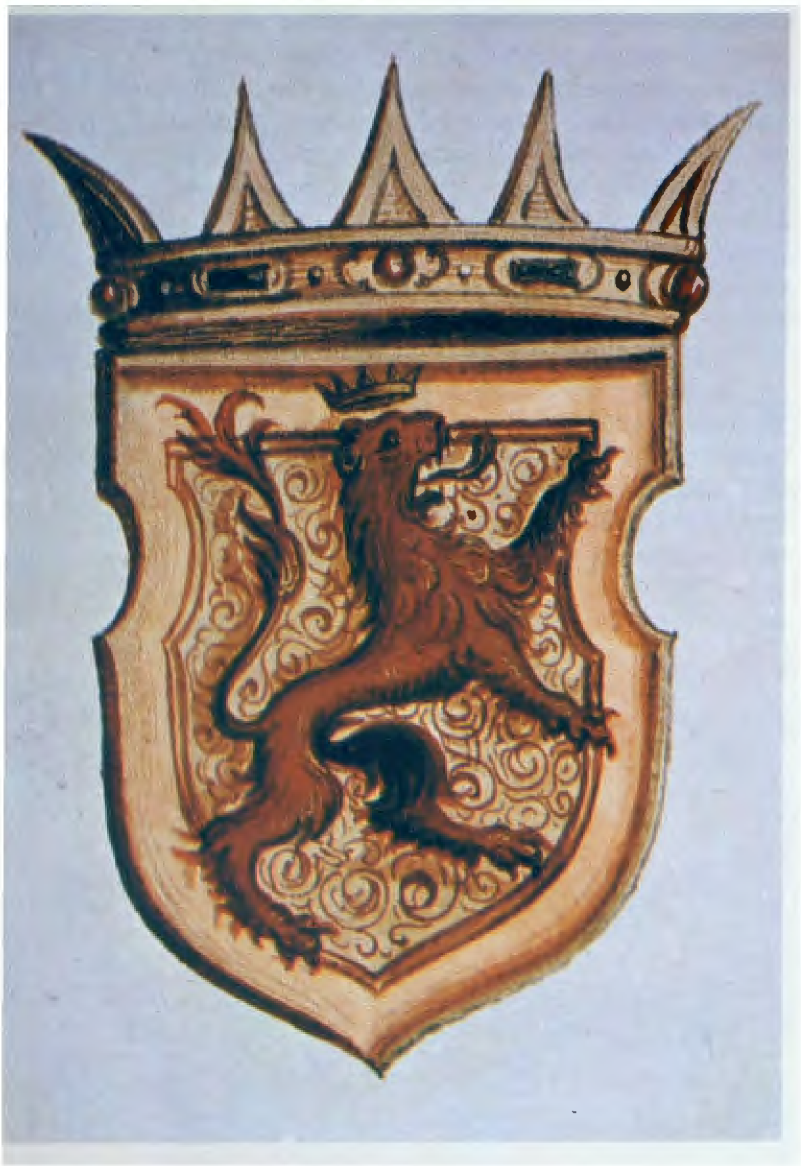

Герб на България от ръкописния Берлински кодекс /XVII в./. Държавна библиотека — Берлин

наложат на общината за съдия и нотариус лица, които бешеновци не желаели. Българите избрали за съдия своя избраник Тома Гуранов и за нотариус Петар Лебанович. Когато те били арестувани от войници, бешеновци грабнали брадви, коси, тояги и се събрали пред общинския дом, опитвайки се да освободят своя съдия. След това войниците се спуснали да разпръснат тълпата и започнали да секат безогледно и да преследват по улиците и по домовете им непокорните българи. Цял ден и цяла нощ конниците препускали, за да смажат бунта. „Мнозина били изклани от войската като добитък, други ранени, трети отведени в плен, а мнозина бити с тояги“ — пише в хрониката на бешеновския енорийски свещеник Павел Радович, единствения извор за това събитие.[105]

Подобни конфликти и борби на банатските българи с местни земевладелци и с органите на хабсбургското управление не са били изолирани случаи. Напротив, те съпътствували цялата история на българските колонии в Трансилвания и Банат. Така те в продължение на векове отстоявали правото си на съществуване и народностното си име в чуждата страна и сред другоезично население.

От времето на османското завоевание до първите десетилетия на XVIII в. значителни маси българско население принудително или от желание да се спаси от бедствията на робството напускало своите земи и се озовало в Мала Азия, Кипър, Влашко, Молдова, Трансилвания, Банат и др. Тези масови изселвания се отразили, общо взето, отрицателно върху историческото развитие на нашия народ. Те водели до отслабване на българския етнически елемент в някои градове и до обезлюдяване и запустяване на цели села и райони, особено в земите на север от Стара планина. Като последица от това намалявало българското население в страната. Всичко това забавяло стопанското и културното развитие на народа, отслабвало неговите съпротивителни сили в борбата против чуждите завоеватели, спъвало съзряването и консолидацията на онези социални слоеве, които могли да го поведат към икономически прогрес и национално възраждане.

БЪЛГАРСКАТА НАРОДНОСТ ОТ СРЕДАТА НА XVI В. ДО НАЧАЛОТО НА XVIII В.

Завоеванието и налагането на чуждото господство нанесли тежък удар на българската народност. Значителна част от нея била физически унищожена. Не били малко и тези, които изтърпели заробване и ислямизиране на място. Други били насилствено преселвани в азиатските владения на османците или продавани като роби в чужбина. Мнозина пък сами напускали родната земя, за да търсят спасение във Влашко, Сърбия, Унгария и дори в Русия. Така отпаднали около 680 000 души, повече от 1/3 от човешкия потенциал на народността.[106] Но въпреки изключителните условия, при които били поставяни българите, те успели да преодолеят демографската криза и да оцелеят като народ. За това допринесло преди всичко съхраняването на вековната им поселищна система, в която протичал техният исторически живот. Населението, икономиката и поселищната мрежа представлявали единна система, благодарение на което българите запазили традиционния си бит, духовната си култура и народностното си съзнание.

През XVI—XVIII в. те продължавали да обитават своите отдавна установени селища, като упражнявали старите си производствени дейности — земеделие, скотовъдство и занаяти. Естественият им прираст постепенно преодолявал предишното числено намаление.

Разбира се, укрепването на народността през тези столетия не ставало безпрепятствено. Османската политика на асимилация засегнала през посочения период немалък брой българи, които променили религията си, губели народностното си съзнание, като се вливали в турската народност. Ислямизацията обхванала чувствителен дял от населението на почти всички градски центрове. В земите между Стара планина и Дунава, в Добруджа и Подбалканските полета, в Северна и Беломорска Тракия и в Македония съвместното продължително съжителстване на българи и мюсюлмани, съпътствувано от икономически и морален натиск, обусловило помохамеданчването и на селяни.

В тези си действия турците прилагали нерядко и открито насилие. В някои случаи все пак ислямизираните българи запазили своя роден език и бит и не се поддали на пълно етническо претопяване, например в Родопите, Пирин и Стара планина.

През споменатото време народността се накърнявала в немалка степен и от масови, и от единични преселвания. Преследвани от жестоки репресии при открита съпротива и въстание някои българи напускали земите, в които живеели от векове техните деди. По този начин се намалявали икономическите и духовните възможности на българската народност поради численото спадане, нарушавала се микроструктурата на обществото. Намерилите убежище във Влашко, Трансилвания, Молдова и Унгария наистина дълго съхранявали своето народностно съзнание, но реално не можели да участвуват нито в икономическия живот на страната, нито в борбите на своя народ.

Въпреки описаните отрицателни явления българите не загубили своя облик, своето изявено народностно самочувствие. Общият език и общата религия, трайният исторически спомен, единната традиция в бита и мирогледа им ги обединявали във всички техни територии — Тракия, Мизия и Македония.

Новите икономически процеси, които се проявявали по-силно през началото на XVIII в. в селското стопанство и в градската икономика, благоприятствували за устояването на българската народност и създавали предпоставки за нейното покъсно превръщане в нация.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 125/164

НАЧАЛО НА УПАДЪК В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

1. По всички въпроси за състоянието на империята вж. Всемирная история. 4. М., 1958, с. 17 сл., 542 сл.; *Новичев, А. Д.* История Турции. 1. Л., 1963, с. 115 сл., с. 141 сл.; *Inalcik, H.* The Ottoman empire. The Classical Age. London, 1973, p. 41 sq.

2. *Hammer, J. v.* Geschichte des Osmanischen Reiches. 2. Pest, 1834, p. 658 sq., 704 sq.; *Inalcik, H.* Цит. съч., с. 41 сл.

3. Пак там, 305—307; *Engel, C. E.* Le grand siège Malte 1565—1965. Paris, 1965, p. 21 sq.

4. *Садиков, П. А.* Поход татар и турок на Астрахань в 1569 г. — *ИЗ*, 22, 1946.

5. *Lesure, M.* Lepanto. La crise de l'Empire Ottoman. Paris, 1972, 115 — 117; *Inalcik, H.* Цит. съч., с. 43.

6. *Hammer, J. v.* Цит. съч., с. 472 сл., 554 сл., 665 сл.

7. *Zinkeisen, J. W.* Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. 3. Gotha, 1855, p. 520 sq.; *Маловист, М.* Экономическое развитие феодальной Польши в XIV—XVI вв. — *ИЗ*, 33, 1953.

8. *Huber, A.* Geschichte Österreichs. 4. Gotha, 1892, p. 258 sq.; *Leitsch, W.* Rudolph II und Südosteuropa 1593 — 1606 — *EEQ*, 6, 1972, 301—320; *Йонов, М.* Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII в. — *ГСУфиф*, 52, 2, 1958, с. 253 сл.

9. *Zinkeisen, J. W.* Цит. съч. 3, с. 397 сл.; 4, с. 178 сл., 653 сл., 266—267; 5, с. 57 сл.; *Iorga, N.* Gescichte des Osmanischen Reiches. 4. Gotha, 1911, p. 60; *Ruillard, Cl. D.* The Turk in French History, Thought and Literature. Paris, 1938, p. 138 sq.; *Rowland, A. L.* England and Turkey. Philadelphia, 1924, p. 17 sq.

10. *Новичев, А. Д.* Цит. съч. 1, 181—183.

11. За войните на Турция през втората половина на XVII в. вж. *Zinkeisen, J. W.* Цит. съч. 4, с. 528 сл., 730 сл.; *Eickhoff, E.* Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645—1700. München, 1970, p. 17 sq.; *Йонов, М.* Османо-австрийските войни през втората половина на XVII в. — В: *Чипровци 1688—1968.* С., 1971, с. 43 сл.; *Wolinski, J.* Materialy do dziejow wojny Polsko-tureckiej 1672—1676. — *SMHW*, 10, 1964, No 1; *Wojcik, Zb.* Rzecpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. Wroclaw, 1976, p. 44 sq.; *Йонов, М.* Българските земи преди триста години, отразени в дневниците на Киндсперг /1672—1674/. — *ГСУфиф*, 65, 3, 1971, с. 315; *Смирнов, Н. А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII в. — В: *Воссоединение Украины с Россией 1654—1954.* М., 1954, с. 360 сл.; *Redlich, Osw.* Geschichte Österreichs. 4. Gotha, 1921, p. 248 sq., 405 sq.

12. *Testa, J. de.* Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères. Paris, 1898, 55—69.

13. *Цветкова, Б.* Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI–XVIII в. – *ИП,* 1971, № 4, с. 55 сл. и цит. лит. в бел. 1.

14. *НБКМ ОО* – Tarih-i Selâniki, Op.782, л. 186 б.

15. *Braudel, F.* La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949, 373–412; *Inalcık, H.* Osmanlı Imparatorluğunun kurulus ve inkisafi devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle.–*Belleten,* 15, 1961, No 60, p. 676; *Беров, Л.* Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. – *ИП,* 1975, № 3, 91–101.

16. *Мутафчиева, В.* Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII в. и развитието на паричните отношения. – *ИП,* 1960, № 1, 40–56; *Цветкова, Б.* Откупната система /iltizam/ в Османската империя през XVI–XVIII в. с оглед на българските земи. – *ИИПН,* 11, 2, 1970, 196–221.

17. *НБКМ ОО* – Сф 21/15; Кс 9/4; XVI, 1/8; Соф. кад. рег., 1-бис и пр. Вж. и пак там, Tarih-i Selâniki, Op. 782, л. 225.

18. *Смирнов, В. Д.* Кучибей Гömурджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадака Турции. СПб., 1873, с. 127.

19. *Cvetkova, B.* L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s.–*EH,* 1, 1960, p. 191.

20. *Христов, Хр.* Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. – *ИП,* 1961, № 3, 89–90.

21. *Гандев, Хр.* К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до Освобождения. – *КСИС,* 29, 1960, 36–65 и цит. там лит.; *Христов, Хр.* Някои проблеми на прехода..., 86–94; Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964.

22. *НБКМ ОО* – НПТА, XVI 1/11, каза Серфидже, л. 40б; 36а, 47б, 23а, 50а, 65а, 35б, 70б, 32б; каза Горичe, 2б; каза Хурпище, л. 32б, 39б, 40б, 42а, 42б, 23а, 47б, 55а, 57б, 66а, 70б, 84а, 93б, 94а, 99б; каза Кесрие, л. 39б, 46б, 75а.

23. *Cvetkova, B.* Le rôle du capital commercial usuraire dans les terres Balkaniques à l'époque ottomane aux XVI–XVIIIe s. – In: *VII Türk Tarih kongresi. Ankara, 1971.* 2. Ankara, 1973, 483–492.

24. *Георгиева, Цв.* Настаняване и заселване на еничарите в българските земи. – *ИБИД,* 28, 1972, 55–66; *Georgieva, Cv.* Organisation et fonctions du corps des Janissaires dans les terres bulgares du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s. – *EH,* 5, 1970, 324–333.

25. *Гандев, Хр.* Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962, с. 99.

26. *АМАЕР* – Ser. Mémoires et documents. Turquie, I /1451 – 1724/, f° 71 r.

27. *Гандев, Хр.* Зараждане на капиталистически отношения...; *Димитров, Стр.* Към историята на чифликчийството в Русенско. – *ИП,* 1958, № 4, 84–98.

28. *Цветкова, Б.* Промени в османския феодализъм..., 68–69.

29. Ayni Ali efendinin kavanin risalesi, sene 1018, p. 76, 78–79; *Смирнов, В. Д.* Цит. съч., с. 124; *НБКМ ОО* – ОАК 12/53; *Mutafčieva, V. et Str. Dimitrov.* Sur l'Etat du système des timars des XVIIe – XVIIIe s. S., 1968.

30. *Hamy, E. T.* Une lettre inédite du voyageur J. B. Tavernier. – *JA,* 14, 1906, No 7, p. 276.

31. *НБКМ ОО* – Вид. кад. рег., № 43, л. 33-а, док. II; пак там, № 48, 164-а, док. III; *Смирнов, В. Д.* Цит. съч., с. 136 сл.

32. *Du Vignau.* L'Etat présent de la puissance ottomane avec les causes de son accroissement et celles de sa décadence, par le sieur... Paris, 1687, 158–159.

33. *Cvetkova, B.* L'évolution du régime féodal turc..., p. 194.

34. *Du Vignau.* Цит. съч., с. 146.

35. *Guer.* Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique. Paris, 1774, p. 219.

36. *Febure, M.* Théâtre de la Turquie... Paris, 1682, p. 89, 93–94.

37. *Du Vignau.* Цит. съч., с. 159.

38. *Ricaut, P.* Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1670, p. 534.

39. *Sučeska, A.* Ajani. Prilog izučavaniju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965.

40. *Бојанић, Д.* Едно Охридско канунname. – *ГИНИ–Ск.,* 3, 1959, № 1, с. 294.

41. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960, No 915; *Inalcık, H.* Adaletnameler. – *Belgeler,* 2, 1967, No 13, p. 73.

42. *BNP* – Fonds turc, 85, f° 175.

43. *ТДИМН I,* 2, № 121.

44. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в. Скопје, 1956, № 59. [Авт. подп. Д. Шопова].

45. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., II, No 962.

46. *Kraelitz–Greifenhorst, Fr.* Kanunname Sultan Mehmed des Eroberers. Die älteste Straf- und Finanzgesetze, p. 26; *Arif, M.* Kanunname-i Ali Osman. – *TOEM,* 17–18, 1912–1913, p. 34, 50.

47. *ТДИМН I,* 2, № 7.

48. *Inalcık, H.* Adaletnameler, No X.

49. *НБКМ ОО* – Tarih-i Selâniki, Op. 782, 186.

50. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958, 49–53.

51. *Inalcık, H.* Adaletnameler, p. 69.

52. *ÖNBW* – AF 77, f° 199.

53. *НБКМ ОО* – Tarih-i Selâniki, л.320 б; срв. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в., № 52.

54. *Sučeska, A.* Promjene u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekâlif i Sakka. – *POF,* 10–11, 1960–1961, 75–113.

55. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци..., с. 52.

56. *Βασδραβέλλη, Ι.* Ἱστορικα ἀρχεῖα Μακεδονίας. Α. Θεσσαλονίκη, 1952, No 22.

57. Пак там, I, № 102.

58. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци..., с. 50.

59. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в., № 56.

60. *ТДИМН I,* 2, № 181.

61. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в., с. 81.

62. *Gerlach, St.* Türkisches Tag-Buch. Frankfurt, 1674, p. 208.

63. *Смирнов, В. Д.* Цит. съч., 139–142.

64. *Милев, Н.* Един неиздаден документ за българската история. – *ИИД,* 4, 1915, 95–96.

65. *Грозданова, Е.* Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. – *ИП,* 1970, № 5, 81–83.

66. *Цветкова, Б.* Извънредни данъци..., 21–22, 37, 126 сл. и пр. Документите, посочвани тук, са по цит. съч.

67. *НБКМ ОО* – Tarih-i Selâniki, л. 309.

68. *Твеританова, А. С.* Второй трактат Кочибея. – *УЗИВ,* 6, 1953, с. 244.

69. *НБКМ ОО* – Tarih-i Selâniki, л.

209а.

70. *Цветкова, Б.* Промени в положението на населението в българските земи /края на XVI до средата на XVIII в./. – *ИП,* 1972, № 4, с. 38 сл. Документалните примери в изложението са взети от тази публикация и от: *Милев, Н.* Цит. съч., с. 95 и от: *НБКМ ОО* – Вид. кад. рег. 19, л. 46б, д. I.

71. *ДБИ,* 3, № 28.

72. *BNP* – Fonds turc, 85, f° 90v–91r; *Inalcık, H.* Adaletnameler..., No VII.

73. *Цветкова, Б.* Промени в положението..., с. 40 сл. *Панова, Сн.* Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI и XVII в.– *ИП,* 1967, № 3, 50–52.

74. *ТДИМН I,* 2, № 204, 212, 226.

75. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 19, 28, 29, 56, 428, 563, 554 etc.

76. *Akdağ, M.* Celâli isyanları /1550–1603/. Ankara, 1963, p. 38.

77. *Kabrda, J.* Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire Ottoman. Brno, 1969.

78. *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, откъдето са взети документалните примери.

79. Това е общ феномен за цялото Средиземноморие от втората половина на XVI в. нататък. Вж. *Braudel, F.* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. T. 1. Paris, 1966, p. 299.

80. Посочените тук сведения са от *Evliya Çelebi.* Siyahatnamesi. 2, 1928, p. 307, 309–310, 311–319, 331–338, 346, 354, 375–376, 383–386, 383; 4, 1928, p. 126; 6, 1928, p. 220; 8, 1928, 130–131. Срв. *Евлия Челеби.* Пътепис. С., 1972.

81. Данните от Хаджи Калфа тук са по изданието: *Хаджи Калфа.* Румелия и Босна. – *АПП,* 1, 1938/1939, № 2, с. 85, 88.

82. *Szamota, I.* Régi magyar utazók Európaban 1532–1770. Nagy becskerek, 1892, 327–329. Данните от унгарските пътешественици са извлечени от М. Бур.

83. *Hopp, L.* „Misia vagy Bolgárország" régi magyar krónikásai. – *FK,* 1974, No 1–2.

84. *Новаковић, С.* – *ССКА,* 9, 1891, с. 40.

85. *ТДИМН I,* 1, 25–26, 27, 30 и др.

86. Сведенията за стопанското развитие на различни градове през този период са черпени от: *Иширков, А.* Град София през XVII в. С., 1912; *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1927; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. 2. С., 1921; *Цветкова, Б.* Враца през XV–XVIII в. – В: *История на гр. Враца.* С., 1976, с. 99 сл.; Чипровци 1688–1968. С., 1971; *Пляков, З.* Градското занаятчийско производство в българските земи през XV–XVII в. – *ИП,* 1973, № 6, 68–87.

87. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите. С., 1975, 185–186.

88. *Апостолидис, М. и Ал. Пеев.* Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф. – *ГПНБМ,* за 1928–1929, 1931, с. 3 сл.

89. *Винавер, В.* Дубровачка трговина у Србију и Бугарско крајем XVII века /1660–1700/. – *ИЧ,* 1963, № 12–13, 189–235; *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия. С., 1930.

90. *Панова, Сн.* Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през 16 и 17 век, 31–60 и цит. там лит.

91. *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., 1977, с. 12 сл.

92. *Paskaleva, V.* Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les Etats européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s. – *EH,* 4, 1968, 265–271.

93. *Pelissie du Rausas, G.* Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman. 1. Paris, 1910, p. 6; *Lavisse, E. et A. Rambaud.* Histoire générale du XVe siècle à nos jours. Paris, 1894, p. 738.

94. *Masson, P.* Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe s. Paris, 1896, p. XXXI, 118–134.

95. *Svoronos, N.* Le commerce de Salonique au XVIIIe s. Paris, 1956, 141–145.

96. *Wood, A. C.* History of the Levant Company. New York, 1964; *Cernovodeanu, P.* England's trade policy in the Levant 1660–1714. Bucarest, 1972.

97. *Akdağ, M.* Цит. съч., 37–45, 68–72.

98. *НБКМ ОО* – Видин-кадия, I, Данъци, 993; ОАК, 181/14, № 8; ОАК 22/59; *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в., № 59.

99. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI и XVII в., № 69; *ДБИ,* 3, № 47 и пр.

100. *Смирнов, В. Д.* Цит. съч., 154–155.

101. *Du Vignau.* Цит. съч., с. 158.

102. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 558, 715–725; *ТДИМН I,* 2, № 66, 69, 164.

103. *Refik, A.* Hicrî, on birinci asirda Istanbul hayatı /1000–1109/. Istanbul. 1931, No 31, p. 16.

104. *ДБИ,* 3, № 80.

105. *Нейчев, А.* Джелепи и бегликчии. – В: *Юб. сб. Копривщица.* 1. С., 1926, 523–534; Срв. *Cvetkova, B.* Le service de celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire Ottoman /XVe–XVIIIe s./. – *EH,* 3, 1966, p. 163.

106. *Гандев, Хр.* Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в. – *ИЕИМ,* 4, 1961, 5–26; Вж. и *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 824, 928, 1018, 1081–2, 1146, 1165.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 164/202

ЗАСИЛВАНЕ НА СЪПРОТИВАТА СРЕЩУ ФЕОДАЛНИЯ И НАРОДНИЯ ГНЕТ

1. *Cvetkova, B.* Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous la domination ottomane du XVe au XVIIIe s. – *EH,* 2, 1965, p. 150 sq.

2. *Цветкова, Б.* Съпротивителни движения на българите през XV–XVIII в. – *СФ,* 14, 1973, с. 55 сл.; *Поршнев, Б. Ф.* Феодализм и народные массы. М., 1964, 281–289.

3. *Бојанић–Шопова, Д.* Македонија во XVI–XVII в. Скопје, 1956, № 12. [Авт. подп. Д. Шопова].

4. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. München, 1960, No 538.

5. *НБКМ ОО* – Соф. кад. рег., 1 бис, л. 96 б.

6. *Boskowich, J.* Journal d'un voyage... Lausanne, 1772, p. 64, 106, 97–98.

7. *НБКМ ОО* – ОАК, 127/1, № 38.

8. Пак там – Битоля – тахсилар. I. И. 3. а 2 а, Авариз, 26, Джемали I, 1101.

9. Пак там – Кратово-кадия, папка 153, II, Б. 2. Насилия, 1068.

10. *Елезовић, Гл.* Дервенџије. – *JC,* 3, № 28, с. 324.

11. Пак там, с. 325.

12. *НБКМ ОО* – ОАК 181/14, № 8.

13. Пак там – Соф. кад. рег. 1-бис, л. 132а, д. III; *ТДИМН I,* 2, № 75и пр.

14. *Тверитинова, А. С.* Специальные идеи в трудах турецких политико-дидактических трактатах XVI–XVII в. – В: *25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* 2. М., 1963, с. 407.

15. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., 52–53.

16. *ДБИ*, 3, № 8.

17. Пак там, № 29.

18. *Wenner, A.* Ein gantz neu Reysebuch von Prag ausz bisz gen Constantinopel. Nürnberg, 1622, p. 103.

19. *НБКМ ОО* – фонд 95, а.е. 23.

20. *ДБИ*, 3, № 40.

21. *Gălăbov, G.* Die Protokollbücher..., No 585.

22. *ДБИ*, 3, № 24.

23. *BNP* – Fonds Turc 35, f. 2 v.

24. *ТДИМН I*, 1, № 93.

25. Пак там, № 177, 178.

26. Пак там, 2, 1966, № 273.

27. *ТИААМ*, 2, № 96.

28. Пак там, № 35.

29. *Бојанић–Шопова, Д.* Цит. съч., № 6–8.

30. *Стојановић, Љ.* Српски родослови и летописи. – *ГСУД*, 58, 1883, с. 90.

31. *Broquière, B. de la.* Voyage d'Outremer. Paris, 1892, p. 201.

32. *BNP* – Fonds turcs 81, f. 66v – 67v.

33. *Бојанић –Шопова, Д.* Цит. съч., № 6, 7, 8.

34. Пак там, № 24, 38.

35. *Refik, A.* Türk îâqresinde Bulgaristan /973–1259/. Istanbul, 1933, No 28.

36. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите. С., 1975.

37. *Бојанић–Шопова, Д.* Цит. съч., № 44.

38. Пак там, № 49.

39. *Цветкова, Б.* Хайдутството в българските земи през 15–18 в. С., 1971, № 11, 13, 14.

40. *Бојанић–Шопова, Д.* Цит. съч., № 58.

41. *Цветкова, Б.* Хайдутството..., с. 43.

42. Всички документални сведения в изложението за този период вж. у *Цветкова, Б.* Хайдутството..., с. 98 сл.

43. *Cernovodeanu, P.* Bucarest. Important centre politique du Sud-Est européen à la fin du XVIIe siècle et au commencement du XVIIIe s. – *RESEE*, 4, 1966, No 1–2, 150–160.

44. *Цветкова, Б.* За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в. – В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха.* С., 1962, с. 239 сл.

45. *Βασδραβέλλη, Ι.* Ἱστορικα ἀρχεῖα Μακεδονίας. β. Θεσσαλονίκη, 1954, No 16.

46. *ТИААМ*, 2, № 52.

47. Пак там, 1, № 2.

48. *НБКМ ОО* – Вид. кад. рег. 38, л. 117а, док. 1.

49. *ТИААМ*, 2, № 37.

50. Пак там, № 41, с. 42.

51. Пак там, 1, 1961, № 42, 43, 46, 61.

52. *Albèri, E.* Relazioni degli ambasciatori Vèneti al Senato. Ser. 3. 1. Firenze, 1840, 314–315.

53. *Пастухов, Ив.* Българска история. 2. С., 1943, с. 475.

54. *Тихомиров, М. Н.* Исторические связи русского народа с южними славянами с древнейших времен до половины XVII в. – В: *Слав. сб.* М., 1947, 181–182.

55. *Муравьев, А.* Сношения России с Востоком по делам церквы. I. СПб., 1858, с. 75 сл., 96–97, с. 119.

56. *Снегаров, Ив.* Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953, 30–32, 38.

57. Пак там, с. 86 сл.

58. *Трифонов, Ю.* Историческо обяснение на вярата в „Дядя Иван" /Русия/ у българския народ. – *БСБ*, 3, 1908, № 1; *Снегаров, Ив.* Културни и политически връзки..., с. 10 сл.

59. *Albèri, E.* Цит. съч., с. 206.

60. *Макушев, В. В.* Восточный вопрос в XVI и XVII веках. – В: *Славянский сб.* 3. Пб., 1876, 7–9.

61. *Hurmuzaki, E.* Documente privitoare la istoria Românilor. 11. Bucureşti, 1900, p. 215, 236.

62. Пак там, 3. 2, 13–14.

63. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането й под турците до нейното унищожаване /1394–1767 г./. С., 1932, 67–68, 86–87, 90–91, 191.

64. *Муравьев, А.* Цит. съч., 67–68.

65. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 3. 1, 226–227.

66. *Андреев, И. и С. Радев.* Надписите от скалната църква „Свети безсребреници" при гара Курило. – *В*, 1975, № 6, 46–55.

67. *Veress, A.* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Tarii Româneşti. 4. Bucureşti, 1932, p. 225.

68. *Макушев, В. В.* Цит. съч., с. 248.

69. *Новичев, А. Д.* История Турции. 1. Л., 1963, с. 127 сл.

70. *Достян, И. С.* Борьба серпского народа против турецкого ига. М., 1958, 61–63; *Томић, J. Н.* Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострову 1592–1614. Земун, 1903.

71. *Макушев, В. В.* Цит. съч., 16–19.

72. Известие от гр. Кошице, включено в Аналите на Фугер, публикувано в документите, издадени от *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 3. 1, с. 231. Вж. също *Ortelius, H.* Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegs-Empörungen und Belägerungen der Stätte und Vestungen, auch Scharmützeln und Schlächten, so in Ober und Under Ungarn mit dem Türcken... Nürnberg, 1602, p. 76; *Hulsius, L.* Chronologia hoc est brevis descriptio rerum memorabilium... gestarum... Norimbergas, 1597, 58–59.

73. *Иречек, К.* История на българите. Поправки и добавки от самия автор. С., 1939, с. 306.

74. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч., 12, с. 272.

75. *Frey, J.* Ungarischer und Siebenbürgerischer Kriegshandel ausführliche Beschreibung. I. Frankfurt, 1597, p. 37.

76. *Велики, К.* Походите на Михаил Витязул на юг от Дунав. – *ИП*, 1973, № 1, 66–67.

77. Изглежда, с името Барканча /вероятно изопачена форма на Берковица/ авторът е означил Врачанския Балкан. Някои западни автори от XV–XVII в. означават Стара планина с името Новак планина. Вж. *Цветкова, Б.* Враца през XV–XVIII в. – В: *История на град Враца.* С., 1976, с. 111.

78. *Велики, К.* Цит. съч., с. 67 сл.

79. Пак там, с. 67.

80. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, с. 259, 234.

81. *DZA* – Abteilung Merseburg, Rep. XI, Türkei, 2 /9. I. 1597/.

82. *Veress, A.* Цит. съч. 5, с. 153.

83. *Seidel, Fr.* Ausführliche Bericht was bey Absendung H. von Krekwitzes... nach Constantinopel... vorgelaufen. Gorlitz, 1711, p. 35.

84. *Макушев, В. В.* Цит. съч., 247–248.

85. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, с. 205.

86. Пак там, 3.2, с. 103.

87. Пак там. 3.1, с. 270.

88. *Милев, Н.* Един неиздаден документ за българската история /1597 г./ – *ИИД*, 4, 1915, 97–98.

89. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч., 12, 269–277.

90. Пак там, 209–210.

91. *DZA* – Abteilung Merseburg, Rep. XI, 273, 20 март 1597.

92. *Veress, A.* Цит. съч., с. 60.

93. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 3.1, с. 370.

94. *KAW* – Feldakten, Reg. 9 Mai 1597.

95. *Veress, A.* Цит. съч., 59–60.

96. *LAI* – Hofregistratur, R. G., Fasc. 5–7; *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, 292–293; 3.2, с. 243.

97. *Veress, A.* Цит. съч., 59–60, 94, 99.

98. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 3. 2, с. 269; 12, с. 370, 361.

99. Пак там, 12, с. 406, 411, 416.

100. *Йонов, М.* Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII век. – *ГСУфиф*, 52, 2, 1958, с. 265 и цит. там извори.

101. *Милев, Н.* Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914, с. 170.

102. *Златарски, В.* Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921, с. 30.

103. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, с. 331.

104. Пак там. 3. 2, с. 99.

105. *Soranzo, L.* L'Ottomano. Ferrara, 1598.

106. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, с. 331.

107. Пак там. 3. 2, с. 521.

108. *Soranzo, L.* Цит. съч., 100–101.

109. *DZA* – Abteilung Merseburg, Rep. XI, с. Türkei, Fasc. 2/23.4.1597/.

110. *KAW* – FA, 1597; Reg. 9, Fol. 174.

111. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 12, с. 874.

112. Пак там. 12, с. 567, 662–663.

113. Пак там. 12, 656–657, 662, 1225, 877.

114. *Йонов, М.* Цит. съч., с. 271 и цит. там лит.

115. *Jonov, M.* Die Ereignisse in Südosteuropa am Ende des 16. Jhs. und die politische Tätigkeit der Anführer der Befreiungsbewegung in Bulgarien. – *EH*, 8, 1978.

116. *Милев, Н.* Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина. – *ИИД*, 5, 1922, 113–128; *Макушев, В. В.* Цит. съч., с. 15 сл.

117. *Аморт, Ч.* Прогресивните традиции на чешко-българската дружба. – *ИП*, 1959, № 3, с. 77 сл.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 203/251
БОРБИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ XVII В.

1. Най-важна книжнина по въпроса: *Милев, Н.* Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914, 33–36; *Дуйчев, Ив.* Софийската католишка архиепископия през XVII в. С., 1939, с. 98 сл.; *Dujčev, Iv.* Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII secondo i processi informativi sulla nomina dei veskovi cattolici. Roma, 1937 и цит. там лит.

2. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. – *СбНУНК*, 14, н.о., 1897, с. 284 сл.

3. *Милетич, Л.* Из историята на българската католишка пропаганда в XVII век. – *БП*, 1, 1893/1894, № 10, с. 62 сл.; *Милев, Н.* Цит. съч., 65–68.

4. *Богдан, Петър.* Описанието на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – *АПП*, 2, 1939/1941, № 2, 174–210.

5. Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae, 1887, p. 246, 248; *Милев, Н.* Цит. съч., с. 123.

6. *Милетич, Л.* Из историята на българската католишка пропаганда..., с. 27 /отд. изд./; *Милев, Н.* Цит. съч., 137–142; *Dujčev, Iv.* Il cattolicesimo in Bulgaria..., 50–54.

7. *Милев, Н.* Цит. съч., 144–153; *Dujčev, Iv.* Il cattolicesimo in Bulgaria..., 47–61.

8. *Милев, Н.* Цит. съч., 154–158; *Dujčev, Iv.* Il cattolicesimo in Bulgaria..., 66–70.

9. *Дуйчев, Ив.* Прояви на народностно съзнание у нас през XVII в. – *МкП*, 13, 1942/1943, № 2, 26–51. *Цветкова, Б.* Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV–XVIII в. – В: *I Конгр. БИД. София*, 1970, 1. С., 1972, с. 440 сл.

10. *Pejacsevich, J.* Peter Freiherr von Parchevich Erzbischof von Martianopel, apostolischer Vicar und Administrator der Moldau, Bulgarischer Internuntius am Kaiserlichen Hofe und Kaiserlichen Gesandter bei dem Kosaken-Hetman Bogdan Chmielnicki /1612–1674/. – *AÖG*, 58, 1879, No 2, 338–657; *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 16; *Милев, Н.* Цит. съч., 174–175; *Дуйчев, Ив.* Архиепископ Петър Парчевич. – *Р*, 1, 1938/1939, № 4, с. 5 сл.; Политическата дейност на Петър Парчевич за освобождение от турско владичество. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* С., 1965, с. 160; *Йонов, М.* Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до началото на XVII в. – *ГСУфиф*, 52, 2, 1958. Изложението тук е направено въз основа на цит. тук лит. и по изворите, събрани и предимно издадени от J. Pejacsevich.

11. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., с. 497; *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., с. 160; *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 16.

12. Istoria Romîniei. 3. București, 1964, 170–174.

13. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., 497–499; *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 18–19; *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., 160–164.

14. *Дуйчев, Ив.* Архиепископ Петър Парчевич..., с. 8; Писмата са у *Pejacsevich, J.* Цит. съч. 491–492. Не почиват на сериозни научни основания съображенията на румънската историчка Мария Холбан, която поставя под съмнение авторството на тези писма. Тя смята, че те са съставени от самия Парчевич и че той с мисията си се стремял да урежда лични въпроси. Това предположение противоречи на съдържанието и духа на много от документите, останали от Парчевич. Дори ако той наистина е влиял върху съдържанието на някои от писмата на чипровските първенци, те сами са били съгласни с това и тяхното авторство няма основание да се оспорва. Вж. *Holban, M.* Autour de Parchevich. – *RESEE*, 7, 1969, No 4, p. 642 sq.

15. *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., 170–171.

16. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., 497–502; *Милев, Н.* Цит. съч., с. 174; *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., с. 169.

17. Освен цит. в бел. 16 съчинения вж. и *Цветкова, Б.* Документи за Петър Парчевич от Венецианския държавен архив. – *ИДА*, 27, 1974, 141–151.

18. *Смирнов, Н. А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVI–XVIII вв. – В: *Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954.* М., 1954, 360–361.

19. *Schmith, N.* Imperatores Ottomanici. 2. Tyrnaviae, 1760, p. 41; *Дуй-*

чев, Ив. Политическата дейност на Петър Парчевич..., 172–173.

20. *Заборовский, Л. В.* Русская и польская дипломатия и „Восточный вопрос“ накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой /1654–1667/. – В: *Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма.* Кишинев, 1973, с. 362.

21. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., с. 517; Срв. *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., 174–179.

22. *Милев, Н.* Цит. съч., с. 178.

23. *Istoria Romîniei.* 3, p. 191; *Cioranescu, A.* Domnia lui Mihnea III. /Mihai Radu /1658–1659//. – *BCIR,* 14, 1935, 5–229.

24. *Милев, Н.* Цит. съч., с. 83.

25. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., 623–627.

26. Пак там, 623–624.

27. Пак там, с. 630. Съдържанието на това писмо показва, че с мисията Парчевич не се стремял да урежда служебното си положение и лични въпроси, както твърди М. Холбан, но че безкористно е работел за освобождението на балканските народи.

28. *Petkanov, Iv.* Un rapido sguardo su la vita e l'attivita del grande patriota bulgare Petăr Parčević. – *Bulg,* 1943, No 1, 19–20.

29. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., 631–632; *Дуйчев, Ив.* Политическата дейност на Петър Парчевич..., 187–189.

30. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., 633–644; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 81.

31. *Pejacsevich, J.* Цит. съч., с. 636; *Petkanov, Iv.* Цит. съч., с. 21.

32. *Hammer, J. v.* Geschichte des Osmanischen Reiches. 3. Pest, 1835, p. 804 sq., 815 sq. *Йонов, М.,* Цит. съч., с. 268 сл. Срв. *Цветкова, Б.* Османската империя през XVII в. – В: *Чипровци. 1688–1968.* С., 1971, 31–42.

33. *Дринов, М.* Съчинения. 2. С., 1911, с. 310 сл.; *Дуйчев, Ив.* Чипровец и въстанието през 1688 г. С., 1938, с. 38.

34. *Шишманов, Ив.* Нови студии из областта на Българското възраждане. – *СбБАН,* 21, 1926, 7–16; *Златарски, В.* Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. – В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, с. 715 сл.

35. *Снегаров, Ив.* Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953, с. 26 сл.

36. *Каптерев, Н. Ф.* Характер отношении России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Сергиев посад, 1914, с. 271, 300, 416 сл.

37. За него и за самото въстание вж. подробно: *Шишманов, Ив.* Цит. съч.; *Златарски, В.* Цит. съч.

38. *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 15; *Златарски, В.* Цит. съч., 716–717.

39. *Пастухов, Ив.* Българска история. 2. С., 1943, с. 523.

40. *Шишманов, Ив.* Цит. съч.

41. *Радонић, Ј.* Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Београд, 1950, с. 392; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 324.

42. *Каптерев, Н. Ф.* Цит. съч., 369–370.

43. Пак там, 371–373; *Радонић, Ј.* Цит. съч., с. 394; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 324.

44. *Йонов, М.* Цит. съч., с. 300.

45. *Грујић, Р.* Прилози за историју срба у Австро-Унгарској и у доба патриарха Пећского Арсенија III Црноевића. – *ССКА,* 51, 1913, 18–19.

46. *Радонић, Ј.* Граф Ђорђе Бранковић и његово време. Београд, 1911, с. 30.

47. *Staatsarchiv-München* – Писмо на ген. Ветерани до М. Емануил от 12 март 1688. *Томић, Ј.* Десет године из историје српског народа и цркве под турцима /1683–1693/. Београд, 1902, с. 74.

48. *Schmith, N.* Цит. съч., 2, с. 279; *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 307.

49. *Томић, Ј.* Два нови податка о деспоту Ђорђе Бранковићу. – *ССКА,* 42, 1905, 37–41.

50. *Петров, П.* Соимировичи – български болярски род от Чипровец. – *В,* 1972, № 1, 16–19.

51. Acta Bulgariae ecclesiastica, p. 301, 304; *Hurmuzaki, E.* Documente privitoare la istoria Românilor. 5. 1, 142–143.

52. *Boethius, Chr.* Der Glantz-erhöhte und ruhmbeloberbeerter, triumfflevchtende Kriegshelm Römisch Keiserl. Majestät... wider den Türkischen Tulband. 3. Nürnberg, 1688, 204–205; *Wagner, Fr.* Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti... 2. Wien, 1719, p. 53; *Schmith, N.* Цит. съч., с. 279.

53. *ДБИ,* 3, 32–33; *Schmith, N.* Цит. съч., с. 280; *Дуйчев, Ив.* Чипровец и въстанието...; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 305 сл.

54. *Schmith, N.* Цит. съч., с. 280.

55. Пак там.

56. Единствен по-подробен източник за хода на борбата е *Schmith, N.* Цит. съч., с. 280. Вж. и *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 308; *Дуйчев, Ив.* Чипровец и въстанието..., 40–41; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 305 сл. За действията на въстаниците, разглеждани от военна гледна точка, вж. *Чолпанов, Б.* Военните действия по време на Чипровското въстание. – В: *Чипровци. 1688–1968.* С., 1971, 49–56.

57. *ДБИ,* 3, 32–33.

58. *Йонов, М.* Цит. съч., с.318сл.; *Angeli, M.* Die kaiserliche Armee unter dem Ober-Comando des Markgrafen Ludwig von Baden in dem Feldzügen 1689–1692 gegen die Türken. – *МККА,* 2, 1877, p. 177 sq.

59. *Йонов, М.* Цит. съч., с. 318 сл.; *Gerba, H.* Die Kaiserlichen in Albanien 1689. – *МККА,* 2, 1888, p. 134 sq.

60. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи... с. 406.

61. Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. 1. Wien, 1876, p. 492.

62. *Томић, Ј.* Два нови податка..., 41–42; *Йонов, М.* Цит. съч., с. 301.

63. *Цветкова, В.* Нови документи за освободителните движения в българските земи през XVII в. – *ИИИ,* 19, 1967, с. 247 сл.

64. *Йонов, М.* Цит. съч., 315–316.

65. *Veterani.* Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzüge in Ungarn den angrenzenden Provinzen, vom Jahre 1683 bis 1694. Dresden, 1788, p. 84.

66. *Diersburg, Ph. R.* Des Markgrafen Ludwig Wilchelm von Baden Feldzüge wider die Türken. 2. Karlsruhe, 1842, 159–160.

67. *Veterani.* Цит. съч., с. 83 сл.; *Diersburg, Ph. R.* Цит. съч., с. 115 сл. Баня – вероятно с. Горна баня или Банкя; Златка е може би с. Златуша или Слатина, Софийско, или пък с. Слатина или мина Злата, Пернишко.

68. *Veterani.* Цит. съч., с. 84.

69. *НБКМ ОО* – Pr 9/34, л. 1–2; *Попов, Н. и К. Възвъзова-Каратеодорова.* Неизвестен опит за въстание през 1689 г. на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ. – *ИНБКМ,* 12, 1972, 81–88.

70. *KAW* – Feldakten, 1689, VII/19, f° 378r – 383v, изд. от *Цветкова, Б.* Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII в., с. 249.

71. Silâhdar tarihi. 2. Istanbul, 1928, 506–507.

72. *ДБИ,* 3, № 56.

73. Пак там, № 58.

74. Silâhdar tarihi, p. 519.

75. *Цветкова, Б.* Към историята

на хайдутството в Пловдивско-Пазарджишкия район през XV–XVIII в. – В: *Из историята на хайдутството в Пловдивския край*. Пловдив, 1972, с. 8 сл.

76. Данните за въстанието черпим от: *Катарииев, Ив.* Ајдутското движение и Карпошовото востание во XVII век. Скопје, 1958; съществува и недостъпната нам дисертация в ръкопис на *Бојанић, Д.* Карпошев покрет и извори на његовото изучавање. Скопје, 1961.

77. La Sacra lega contro la potenza ottomana. Raconti veridici brievemente descritti da Don Simpliciano Bizozeri. Milano, 1690, p. 401.

78. *Йонов, М.* Цит. съч., с. 323.

79. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 316; *Радонић, Ј.* Прилози за Историју у Угарској у XVI, XVII и XVIII в. Нови Сад, 1909, 56–57, 52.

80. *Милетич, Л. и Д. Агура.* Дакорумъните и тяхната славянска писменост. 1. – *СбНУНК*, 9, н.о., 1893, с. 269; *Атанасов, П.* Начало на българското книгопечатане. С., 1959, 12–13; *Русев, П и А. Давидов.* Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966, 15–20 и цит. там лит.

81. *Hurmuzaki, E.* Цит. съч. 4.2, с. 202.

82. *Soranzo, L.* L'Ottomano. Ferrara, 1598, 100–101.

83. *Veress, A.* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti. 5. Bucureşti, 1932, p. 153.

84. *Милетич, Л. и Д. Агура.* Цит. съч., с. 270; *Милетич, Л.* Езикът на announce приписките във влахобългарската църковна писменост от XV–XVII в. – *СпБАН*, 54, 1937, 129–130; *Велики, К.* Емигриране на българи във Влахия, Молдова и Трансилвания от края на XVI до средата на XVII в. – *ИП*, 1976, № 5, 79–85, 82–84.

85. *Panaitescu, P.* Cronicile slavoromine din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan. Editie revazuta şi completata. Bucureşti, 1959; *Милетич, Л.* Езикът на приписките..., с. 138.

86. *Велики, К.* Цит. съч., с. 84.

87. *Милетич, Л. и Д. Агура.* Цит. съч., с. 269; *Милетич, Л.* Дакорумъните и тяхната славянска писменост. 2. Нови влахобългарски грамоти от Брашов. – *СбНУНК*, 13, н.о., 1896, 27–29, 96–98; Българи и румъни в техните културно-исторически отношения. – В: *Добруджа.* С., 1918, 69–118; Езикът на приписките...

88. *Милетич, Л.* Езикът на приписките...; *Бернштейн, С. Б.* Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. М., 1948; *Стойкович, О.* Среднобългарски морфологични особености в езика на влахобългарските грамоти /XIV–XV в./. – *БЕ*, 1964, № 2–3, 149–150; *Станчева-Даскалова, А.* За някои диалектни особености във влахобългарските грамоти. – *БЕ*, 1966, № 6, 556–563 и цит. там лит.

89. *Милетич, Л.* Нови влахобългарски грамоти..., с. 13 сл.; *Маслев, Ст.* Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. – *ИИИ*, 19, 1967, 195–197; Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV в. – *А*, 1967, № 2; *Нешев, Г.* Нови данни за българския произход на брашовските „шкеи". – *ИП*, 1970, № 5, с. 90 сл.

90. *Милетич, Л. и Д. Агура.* Цит. съч., с. 270; *Милетич, Л.* Езикът иа приписките..., 129–130; *Atanasov, P.* L'imprimerie en Romanie et les Bulgares de Braşov au XVIe s. – *EB*, 6, 1967, p. 128 sq.

91. *Милетич, Л.* Седмиградските българи. – *СбНУНК*, 13, 1896, с. 184; Седмиградските българи и техният език. – *СпБАН*, 33, 1926, с. 7 и цит. там лит.; *Велики, К.* Цит. съч., 80–81.

92. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 311–313.

93. *Телбизов, К.* Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. – В: *Чипровци. 1688–1968.* С., 1971, с. 68.

94. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 311.

95. *Ivić, A.* Die Ansiedlung der Bulgaren in Ungarn. – *ASPh*, 31, 1910, p. 421.

96. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 314 сл.; *Телбизов, К.* Цит. съч., с. 69.

97. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 317–318.

98. Пак там, с. 318 сл.; *Телбизов, К.* Цит. съч., с. 70.

99. *Телбизов, К.* Цит. съч., с. 71.

100. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., с. 382.

101. *Ivić, A.* Цит. съч., с. 427. В грамотата бил определен и гербът на всяка община. Този на Крайовската колония представял лъв, тъпчещ на слънце и звезда. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 333–334.

102. *Ivić, A.* Цит. съч., с. 425; *Телбизов, К.* Цит. съч., с. 72.

103. *Милетич, Л.* Заселението на католишките българи..., 364–380.

104. Пак там, с. 377; *Ivić, A.* Цит. съч., с. 429.

105. Документи за банатските българи. Т. 1. Съст. К. Телбизов. /предадени за печат/.

106. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. С., 1972, с. 56 сл.

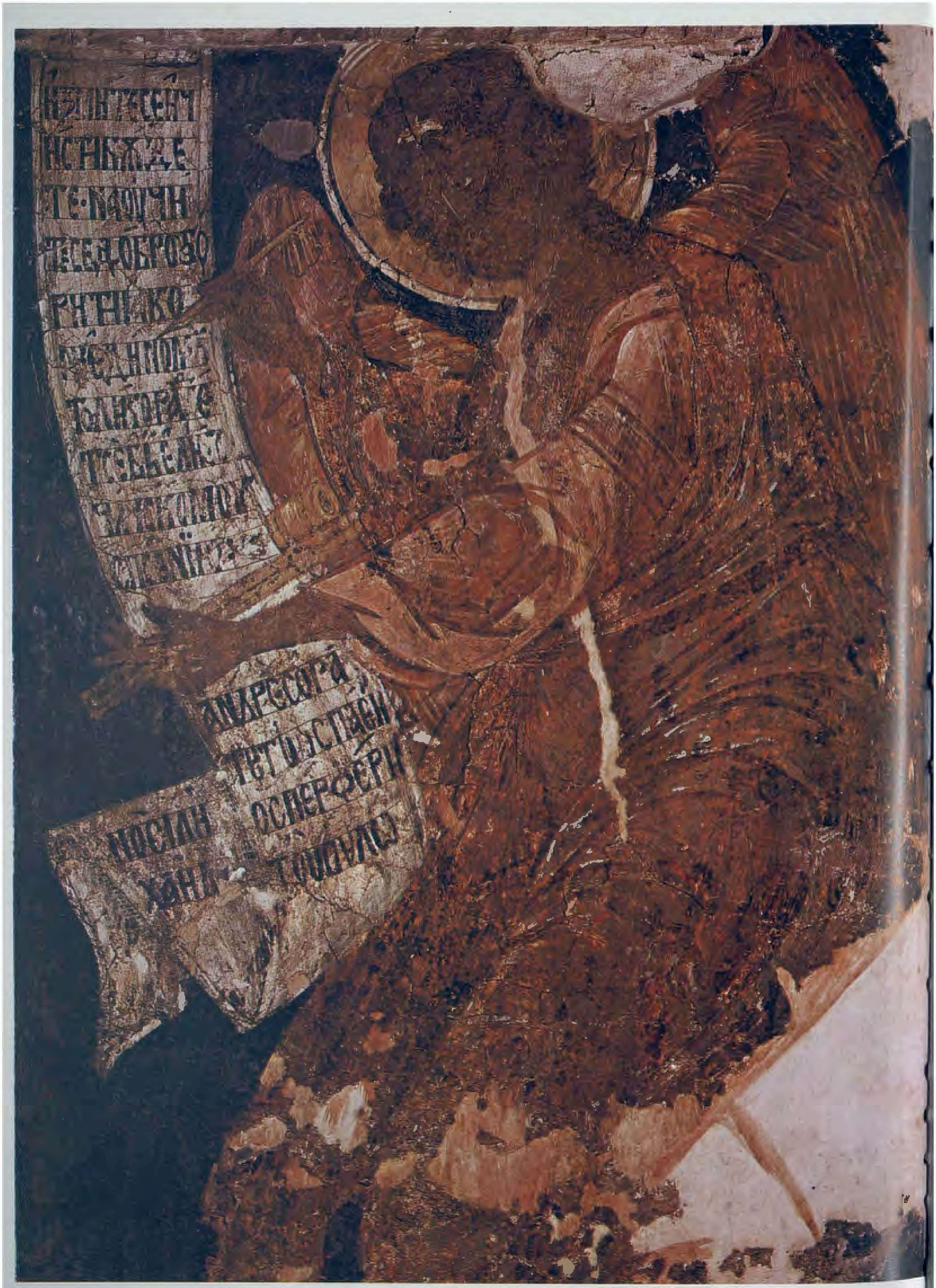

Дял III

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ОТ XV ДО НАЧАЛОТО НА XVIII В.

Св. Архангел Гавраил –
икона от черквата
„Св. Петър и Павел“
във
Велико Търново /XIV–XV в./

КНИЖОВНОСТ, ЛИТЕРАТУРА И ЕЗИК Стр. 261/290. НАРОДНО ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО, ОБИЧАИ И ПОВЕРИЯ Стр. 290/312. АРХИТЕКТУРА, ЖИВОПИС И МАТЕРИАЛНА БИТОВА КУЛТУРА Стр. 313/348. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ ТРЕТИ Стр. 348/352.

ГЛАВА ПЪРВА

КНИЖОВНОСТ, ЛИТЕРАТУРА И ЕЗИК

1.

Книжовни и просветни средища в българските земи

УГАСВАНЕ НА СТАРИТЕ КУЛТУРНИ ЦЕНТРОВЕ. През XIV в. българската средновековна култура достигнала висок връх в своето развитие. С голямата грижа за единен език и правопис, с високите си художествени изисквания и с новия си литературен стил Търновската книжовна школа положила началото на дълбок обновителен процес. Той обаче бил прекъснат от османското завоевание. Насилствените и дълбоки промени, извършени в българското общество, унищожаването на държавата и феодалната класа, дезорганизацията и разстройването на онези обществени сили и институции, които били творци и носители на културни ценности, се отразили катастрофално върху нашата култура. Цветущи градове, манастири и черкви, средища на книжовна дейност били превърнати в руини. В онези „дни на плач“ — както се изразява Григорий Цамблак — до основи били разрушени и обезлюдени оживени културни центрове.

Всички манастири в Източна България до Търново, включително двадесетина по Русенски Лом, двадесетина в Търново и около него, манастирите в Южна България, в областта Парория, в Сливенско, в Пловдивско начело с Бачковския манастир, в Софийско и Югозападна България били унищожени. Запустели Рилският и Бачковският манастир.[1] Видни български духовници забягнали в чужбина. Тежък удар претърпели и най-значителните културни центрове през XIV в. — Търново и Видин.[2] Лишени от организатори и покровители, с намаляло и изплашено население, ограбени, обеднели, те загаснали като просветни огнища.

Книжовниците намерили убежище в атонските манастири, Сърбия, Влашко, Молдова и Украйна, пренесли там част от ръкописите от църковните и манастирските библиотеки и традициите на Търновската школа. От Хилендар се обажда Герасим Българина. В манастира „Св. Павел“ няколко века се пазят драгоценни наши ръкописи. В Сърбия работил Константин Костенечки, а Григорий Цамблак — в Молдова, Сърбия и Киев. Търновски преводи и оригинални творби на Евтимий били отнесени в манастири в Молдова, където станали основа за нови преписи. Константин Костенечки и Григорий Цамблак вън от страната се издигнали като забележителни писатели и общественици. Новите елементи в творчеството им отвеждат литературата към по-правдиво и многостранно изображение на действителността. Те обаче нямали възможност да поддържат връзки със своята поробена родина и поради тази причина не оказали съществено влияние върху нейното културно развитие. Техният пример останал без равностойни продължители. Малцина оцелели образовани хора в Търново и по манастирите не само нямали условия, но и се страхували да работят поради верския и политическия натиск на победителя. Образованието през XV в. бързо западнало. В Гърция, която имала стари литературни и просветни традиции, към средата на века патриарх Генадий Схоларий с болка възкликва: „Къде има сега у нас училище на мъдростта?“[3] Положението в българските земи било далеч по-плачевно, защото унищожаването на Търновската патриаршия допринесло още повече за западането на образованието.

При извънредно тежките условия на робството книжовният живот през XV и XVI в. постепенно се съсредоточил в манастирите. Те се издигнали като важни центрове на просветата. Тук се пазели много книги от миналото, поддържала се калиграфската традиция, църковната служба се извършвала на родния език, пазело се будно българското съзнание. Поради ограничаването на обучението обаче главно в рамките на манастирските и църковните нужди книжовната продукция се снижила в количествено и в качествено отношение и се развивала бавно, мъчително и неорганизирано.

ИЗДИГАНЕ НА РИЛСКИЯ МАНАСТИР КАТО КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ. През XV–XVI в. литературният живот се пренесъл в западните български земи. Като най-важни просветни огнища[4] се оформили Рилският манастир, София и манастирите около нея, Кратово с Лесновския манастир. Този факт имал своите обществено-икономически и политически причини. Западна България била по-малко опустошена, освен това тя била в близост със Сърбия, която до средата на XV в. била все още свободна. Борбите, които водели сърбите срещу турците, подхранвали българското съзнание и будели надежди за освобождение. В Сърбия в края на XV в. се сложило начало на печатното дело, а през XVI в. много печатни книги били пренесени у нас. Освен това западните земи запазили връзките си със светогорските манастири, където имало голям брой български монаси и се пазели богати библиотеки. Там се поддържал споменът за помръкналата литературна слава на България. Не била без значение и културната роля на Охридската архиепископия, която все още останала самостоятелна, макар и формално.

В началото на XV в., когато турски разбойнически шайки според думите на Владислав Граматик извършвали „опустошения и кръвопролития“, бил нападнат и разорен и Рилският манастир. Монасите се пръснали, обителта запустяла. Но след няколко десетилетия Рилският манастир отново възкръснал от пепелищата. Около 1460 г. в него един след друг се заселили трима братя от с. Граница, Кюстендилско — Йоасаф, Давид и Теофан. Със свои средства и с материалната помощ на населението от околността те успели да го възобновят. Манастирът започнал да играе особено голяма роля в живота на българите, след като през 1469 г. били пренесени в него от Търново мощите на Иван Рилски. Посещаван от поклонници от всички български краища, той укрепнал и забогатял.

В онези тежки и размирни времена, когато Търново, Солун, Цариград и други големи центрове на християнската култура сериозно пострадали и изгубили своята първостепенна роля, Рилският манастир се превърнал в опора на българщината.[5] Първите значителни книжовни прояви се забелязват скоро след пренасянето на мощите на Иван Рилски. Отначало се търсела помощта на някои книжовници, работещи недалеч от Рилската област. Така Владислав Граматик написал оригиналния разказ за пренасяне на мощите на светеца от Търново и съставил сборници за нуждите на обновената обител. С нея се свързал и Димитър Кантакузин, който написал житие с похвала и служба за манастирския патрон. Някои моменти от житието показват, че писателят познавал добре историята на манастира, посещавал го е и дори там е произнесъл творбата си. Самото житие било написано по поръка на рилското братство след установяването на специален празник в чест на пренасянето на мощите от Търново.

Постепенно манастирът започнал да излъчва собствени книжовници. През 1479 г. монах Гаврил съставил голям сборник със Златоустови слова.[6] Все тогава работил и монах Мардарий, който преписал един миней, съдържащ църковни служби за месец септември[7] и преведения от Владислав Граматик Шестоднев[8], като прибавил към него обширна приписка. Мардарий съставил въз основа на сборниците на Владислав нов сборник[9] с разнообразно съдържание. В него намерили място творби на Патриарх Евтимий и на Григорий Цамблак. В края на XV и в началото на XVI в. пак в Рилския манастир монахът Спиридон преписал един апостол и едно евангелие. През 1536 г. по поръка на игумена Иларион бива написан сборник с жития, който бил подарен на светогорския манастир „Ксеноф“.[10] В манастирската библиотека днес се пазят още няколко безименни книги навярно от XV или XVI в., които правят впечатление със своя обем, с красивото си писмо и с някои бележки.

През XVII в. игумен Атанасий преписал два минея, предназначени за Зографския манастир и подвързани от поп Милентий.[11] Рилският манастир през първите десетилетия на XVIII в. станал средище на дамаскинската книжнина, виден представител на която бил Йосиф Брадати. Като таксидиот /монах, който пътувал с поръка да събира помощ за манастира и да кани поклонници/ той обикалял страната, разнасял сборниците си и ги давал на други за преписване. При всяко завръщане в манастира той усилено се занимавал с книжовна дейност — превеждал от гръцки източници, съставял сборници и отново преписвал. По няколко гръцки книги от личната библиотека на Йосиф личат бележки, оставени от неговата ръка. В тази обител ученикът му монах Никифор от Арбанаси написал около 15 дамаскина.

СОФИЯ КАТО КНИЖОВЕН ЦЕНТЪР. София и многобройните манастири в нейната епархия — Драгалевски, Лозенски, Куриловски, Кокалянски, Кремиковски, Сеславски и др. — се събудили за книжовен живот през втората половина на XV и през XVI в.[12] През 1469 г. поп Никола преписал четириевангелието[13] в Драгалевския манастир „Св. Богородица“, а през 1497 г. по заповед на софийския митрополит Калевит било написано Кремиковското евангелие.[14] В първата половина на XVI в. в София се изявил поп Пейо като автор на житие за Георги Нови Софийски, неговото дело продължил Матей Граматик, който съчинил житие за софийския мъченик Никола, убит от турците през 1555 г. И в двете жития се дава израз на патриотичните чувства, като се описват и интересни моменти от живота на София по това време.

Матей Граматик поръчал на известния преписвач от Кратово поп Йоан книга за нуждите на черквата „Св. София Сардикийска“, в която той служел. През 1578 г. поп Петър в с. Пролеша преписал едно четириевангелие,[15] а в „Св. Никола“ в София монах Данаил написал книга, която била довършена от граматик Стоян и дякон Владко. От този период датира и Боянският поменик. В него тогава и по-късно се записвали поклонниците, дошли с подаръци от околността и от по-далечни краища.[16]

Тясно свързано със София било и делото на Яков Крайков, родом от с. Камена река, Кюстендилско. Той учил в този град и там у него се оформило желанието да направи нещо повече за своя народ. Заминал за Венеция, където отпечатал няколко книги — Часословец /1566/, Псалтир /1569/, Молитвеник /1570/, сборника Различни потреби /1572/. Далеч от своето отечество никога не забравил града, в който получил образованието си, дори се гордеел с него и го смятал за свое родно място. В някои от приписките към книгите си Яков отбелязва: „Аз Наковь ѡт места нарнцаемн Софїа.“ [17]

В София се родил зографът и книжовникът Пимен.[18] Заминал за Атон, където приел монашески чин и се отдал на зографското изкуство. В началото на XVII в. се завърнал в родния си град и обновил множество черкви и манастири, като пребивавал главно в Сеславския манастир. Преписал и няколко книги — Миней за месец октомври /1618/, Осмогласник, Житие на Кирик и Юлита.

През XVII и началото на XVIII в. в София се забелязва известно спадане на книжовния живот. Оттам наистина излезли преписвачи, които работели на други места /Василий Софиянин в Етрополе, даскал Драган в Хилендар и др./, и ктитори, които купували ръкописи или ги обковавали със сребро или злато, за да ги даряват на черкви и манастири, но по-значителни автори на жития и слова през тези векове не са известни.

КРАТОВО. Трето важно културно огнище в Западна България през XV–XVI в. било рударското селище Кратово. Близо до него се намирал манастирът „Св. Гаврил Лесновски“, който също бил средище на книжовна дейност. В Кратово били преписвани книги както за собствени нужди, така и за нуждите на други градове. Тук имало добре подготвени калиграфи. До наше време са достигнали имената на някои от тях. През втората половина на XV в. работел дяк Димитър.[19] В 1466 г. той преписал по поръка на охридския архиепископ Доротей един номоканон /сборник от църковни закони/, предназначен за охридската съборна черква. Преписът бил снабден с обширно предисловие, което издава опитен и начетен книжовник. В него се намират ценни сведения за живота в Охрид и Кратово. Друг преписвач бил поп Лазар. През 1564 г. от неговата ръка излиза сборник, в който се намира най-старият препис на житието на Никола Нови Софийски, а през 1571 г. — миней. Но най-значителният преписвач в това книжовно средище през XVI в. бил поп Йоан. Негови ръкописи днес се пазят главно в София и в светогорските манастири. Те се отличават с изискана украса на заглавията и началните букви. Познати са седем ръкописа на поп Йоан, два от тях били поръчани от софийски свещеници.

ДРУГИ КНИЖОВНИ СРЕДИЩА. ЕТРОПОЛСКИЯТ МАНАСТИР. През втората половина на XVI и главно през XVII в. се издигат като книжовни средища и редица манастири в други краища на България. С просветната си дейност се прославили елешничкият манастир „Яковщица“, Черепишкият манастир, врачанският „Св. Троица“, калугеровският манастир „Св. Архангел Михаил“, Ботевградско, етрополският манастир „Варовитец“, тетевенският манастир „Св. Илия“, а в Родопите кукленският манастир „Св. Козма и Дамян“, скопските манастири /Нерезки, Марков/, Слепченският манастир, манастирът „Трескавец“ в Прилепско и „Св. Иван Бигор“ в Дебърско.[20].

Голяма част от запазените ръкописи били прекрасно оформени и задоволявали естетическото чувство на читателя. Забележителни в калиграфско и художествено отношение са етрополските книги, ръкописите на граматик Кръстю от Кукленския манастир, книгите на поп Петър от манастира „Ястреб“. Посочените манастири имали значение предимно за съхраняване на българската писменост, за поддържане на старата калиграфска традиция, за опазване на славянското богослужение.

Едно от оживените духовни огнища през XVII в. бил етрополският манастир „Варовитец“. Преданието отнася началото на манастира към втората половина на XII в. Той започнал да играе

значителна роля през епохата на османското владичество, и то главно през XVI–XVII в. През този период Етрополе се издигнало като значително занаятчийско и рударско селище. Това се отразило благоприятно на близката обител. Редица етрополци били нейни дарители. В чисто българско обкръжение Етрополският манастир имал възможността да поддържа и развива книжовната традиция.

В манастира „Варовитец“ се пишели книги както за вътрешни нужди, така и за нуждите на другите селища, черкви и манастири. През първата половина на XVII в. тук работили неколцина отлично подготвени преписвачи-калиграфи, чиито имена станали известни далеч зад стените на „Варовитец“. Единият от тях бил монах Даниил.[21] До днес са запазени общо 13 датирани негови ръкописа, а към тях, ако съдим по почерка и украсата, могат да се добавят още няколко, дошли до наше време без името на автора им. Най-ранният известен Даниилов ръкопис е от 1616, а най-късният от 1644 г. Книжовникът работил предимно в Етрополския манастир, но поддържал връзки и с Търново /там през 1622 г. създал един от най-ценните си ръкописи – панегирик/, със Света гора /един атонски монах купил негов ръкопис за 1900 аспри/ и с тетевенския манастир „Св. Илия“.

Повечето творби на Даниил са снабдени с подробни приписки, в които има и данни от летописен характер. От голямото количество ръкописи, които монах Даниил оставил /а това навярно не е всичко, което е написал/, проличава неговото изключително трудолюбие и несъмнения му дар на калиграф и художник. Написани са с красив полуустав, в който е засилено орнаменталното начало. Всичко оставено от Даниил се отличава със стилно единство. Тъй като съвременниците му в манастира и следходниците му следват неговия тип писмо, с основание се смята, че той създал в Етрополския манастир художествено-калиграфска школа. Съдържанието на творбите му е предимно богослужебно /минеи, евангелие, октоих/. Но двата сборника, които създал /пролог и панегирик/, показват явен интерес към българското книжовно наследство. Тук са поместени жития от Евтимий Търновски, проложно житие за Иван Рилски, за Михаил воин и др. Като се има пред вид този факт, а също така и омразата към турците, изразена в някои от приписките на Даниил, несъмнено е, че той бил не само способен и трудолюбив книжовник, но и българин с будно народностно съзнание.

Рилският манастир – общ изглед

Съвременници и последователи на монах Даниил били още неколцина преписвачи-калиграфи, които създали внушително книжовно богатство и разпространили етрополското писмо. То оказало въздействие и върху други книжовници от манастирите из Средногорието и Стара планина. Един от тези трудолюбиви и упорити преписвачи бил монах Рафаил. В течение на няколко години той преписал четири големи и добре оформени минеи. Като ръкописите на Даниил те се купували скъпо от видни етрополски граждани, за да бъдат подарени на братството на „Варовитец“ или други манастири – например за „Яковщица“. Около средата на XVII в. във „Варовитец“ работили още Василий Софиянин, поп Йоан и монах Теодосий, който през 1648 г. поставил началото на манастирската кондика.

КНИЖОВНИ СРЕДИЩА ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XVII И НАЧАЛОТО НА XVIII В.

През това време като книжовни средища се издигнали и редица селища в планинските райони: Враца, Панагюрище, Копривщица, Аджар /дн. Свежен, Пловдивско/, Карлово, Калофер, Трявна, Елена, Сопот, Котел, Жеравна, Самоков. Съживили се и някои стари културни центрове, тежко засегнати при османското нашествие – Видин, Търново и някои от съседните му манастири. В Македония по-оживена дейност се забелязва в Дебър, Щип, Велес.

Главното съдържание на книжовната дейност на тези селища се изразявало в преписване на богослужебни книги, преводи от гръцки език и съставяне на четивни сборници със смесено съдържание – дамаскини.

Трудно е да се добие пълна представа за активността на отделните селища, тъй като немалък брой ръкописи са унищожени от времето. Освен това голяма част от оцелелите ръкописи са безименни и недатирани, поради което не могат да се отнесат със сигурност към дадено селище. Трябва да се добави още, че просветна работа се извършвала и в редица други места. Ръкописи от втората половина на XVII в. произхождат от Троян, Дряново, с. Врачеш, Ботевградско, с. Ковачевци, Софийско, Бухово, с. Горна Митрополия, Плевенско. В с. Корова /дн. Драгиново, Велинградско/ живял Методи Драгинов, който оставил интересен летописен разказ за помюсюлманчването на чепинските българи. През първата половина на XVIII в. редица книги са писани в Габрово, Пазарджик, Дупница, с. Оризаре, Кочанско, с. Рельово, Самоковско, с. Мусина, Търновско, с. Мокреш, Ломско, и др. Макар всички тези селища да не били значителни средища на нашата писменост, книжовните интереси на отделните техни жители говорят за разширяване на просветните стремления на българския народ. По това време може да се говори за множество книжовни огнища. Общият брой на манастирите, които поддържали църковнославянското и българското книжовно предание, бил над 120. Запазените извори показват, че около 270 градове и села били огнища на грамотност и книжовност. По-важно от броя е равномерното им разпределение по области, което говори за повсеместно опазване на грамотността.[22]

УЧИЛИЩА. В най-оживените книжовни центрове към манастирите и градските черкви през XV—XVI в. били уредени и български училища. В тях светски науки не се изучавали, а само четмо и писмо, като се усвоявали калиграфското изкуство, църковното пеене и църковните книги. В 1578 г. пътешественикът Ст. Герлах съобщава, че в София имало две училища за свещеници. Знае се, че учител на йеромонах Пимен бил отец Тома, който преподавал и иконопис при черквата „Св. Георги“. Повече подробности за софийските училища не са известни, но, изглежда, че те били добре уредени, щом тук идвали да се учат деца от цялата околност и от тях излизали личности като Яков Крайков и Пимен Зографски. За това може да се съди и от свидетелството на Матей Граматик, според който в София имало „изкусни“ ритори, „целомъдрени“ певци, „благочестиви“ свещеници.

Училище имало още в края на XV, а навярно и през целия XVI в. и в Кратово — в самия град или в Лесновския манастир. В житието на Георги Нови се казва: „Детето, като стана на шест години, родителите му го дадоха да изучава свещените книги.“ Може да се предполага, че след възстановяването на Рилския манастир и прииждането на много монаси в него също било уредено училище; продължили да функционират и училищата в светогорските славянски манастири, незасегнати от турското нашествие.

И към други манастири имало килийни училища. Учители били по-образованите монаси, изпробвали вече своето перо в преписването на книги. Тук се учели послушници, които се готвели за монаси, а също и деца от съседните селища, за да станат сетне селски свещеници или учители. В по-известните обители образование получавали и младежи от по-далечни места. Граматик Янкул от „Бели градь“ /Белоградчик/ съобщава в една приписка от 1678 г., че в манастира „Св. Троица“, Врачанско, учител му бил монах Калиник.

От края на XVII в. се знае името на даскал Герасим, йеромонах от Рилския манастир, известен като добър учител далеч извън рилските гори: „Азь грѣшний Данаилъ прiидохъ ѡтъ Романье... оу монастиръ светаго б҃ца Ѵоанна Рилскаго, та оучихь слово се ѡт даскала Герасима, богъ да му прости сългрѣшенья, понеже бѣше добрыи отцъ.“[23] Не може да има съмнение, че монах Даниил от Етрополския манастир също работил като учител. Много ръкописи на негови съвременници имат поразителна прилика с неговия почерк. Неслучайно и преписвачът Кръстю от Кукленския манастир се подписва „граматик“. Това показва, че неговото основно занятие като монах била преподавателската и книжовната дейност.

През XVII и първата половина на XVIII в. възниква широка мрежа от килийни училища.[24] Освен към манастирите и градските черкви отворени били и частни училища. В приписките от XVII—XVIII в. все по-често се срещат прозвищата „даскал“ и „граматик“. Между тях мнозина били светски лица. Подробни сведения липсват, но бележки на преписвачи, читатели или купувачи на книги, които съобщават своята длъжност, дават възможност да се набележат много селища, в които имало килийни училища. Така например през XVII в. в Трявна децата учел „даскал Стоян“, в с. Аджар работел „даскал Недялко“ и неговият син Филип, който ни е оставил две книги /в едната се зове граматик, а във втората — даскал — 1685 г./. По това време от Ловеч се обажда „граматик Душко“; през 1663 г. в с. Горна Митрополия живее „Манол Граматик“, а в с. Врачеш през втората половина на века са засвидетелствувани двама учители — Михаил и Пейо даскал. Първият преписва граматиката на Милетий Смотрицки, което показва, че си бил поставил по-високи образователни задачи. В една приписка към печатна книга в края на века оставили имената си двама граматици от Габрово — „Цани Граматик“ и „Богдан Граматик“, а в Калофер работи „даскал Ненко“. Отделни данни и съображения показват, че през XVII в. килийни училища имало още в Карлово, Сливен, Панагюрище, Копривщица, Пазарджик и др.

Вестите за килийни училища през първите десетилетия на XVIII в. са по-обилни и по-конкретни. През 40-те години на века Йосиф Брадати открива училище в Самоков. Навярно това не се харесало на турската власт, защото скоро било закрито. Йосиф обучавал ученици и в Рилския манастир, който имал стари образователни традиции. Според свидетелството на Партений Павлович един от неговите ученици загинал мъченически за вярата. В началото на XVIII в., а може би и по-рано, имало училище и в Котел. Там през 40-те години учителствувал поп Милко, който за нуждите на обучението преписал няколко часослова. В близкото до Котел с. Жеравна също имало килийно училище, в което се подготвяли свещеници. Известно е и това в Елена, където учителствували хилендарски таксидиоти. Училища се споменават още в Троянския и Черепишкия манастир, в Банско, Пирдоп, Шумен, Клисура, Плевен, Пазарджик, Казанлък и в други български градове и села. Някои от тях навярно водят началото си още от втората половина на XVII в.

Броят на учениците обикновено бил малък – между 10 и 20. Учителят бил издържан от селото или имал друго основно занятие, например бил и свещеник. Обучението било елементарно и целело преди всичко ограмотяване. Първо се учело четене, после се изучавал /обикновено наизуст/ часословът /наустницата/, а след него – псалтирът, апостолът, черковното пеене. Втората, по-висшата степен на обучението било писането, което ставало на четвъртитата гладка дъска /панакида/, и смятането, ограничено в действията събиране и изваждане. По-вещите учители преподавали и умножение и деление.

В българските килийни училища от XV в. до края на разглеждания период се поддържала родната славянска традиция, вдъхвало се уважение към българския език и вяра, подготвяли се духовници и книжовници.

През втората половина на XVII и през XVIII в. в някои градове съществували и гръцки училища, в които се учели гърци и българи. Известният писател и църковен деец Партений Павлович, който работи в първите десетилетия на XVIII в., съобщава в своята автобиография, че започнал учението си на гръцки език при учителя Тетради, а продължил граматика при цариградския „дидаскал“ Палеолог в родния си град Силистра. Подобни училища имало още в Пловдив, Мелник, Търново, Котел, Скопие, Охрид. Българи получавали образование и в гръцките училища извън страната. Прочуто било това в Мосхополе /дн. Воскопоя, Южна Албания/, където в началото на XVIII в. работела и печатница. Добре уредени били и тези в Атина, в Солун, в светогорските манастири. Гръцките училища в България през посочената епоха не се съобразявали с народностните интереси на българите. Нещо повече, там се внушавало пренебрежение към родния им език. Изтъквали се предимствата на гръцкия език и образованост. И все пак те изиграли положителна роля, издигали общото просветно равнище на нашия народ, разпространявали светски знания и нови идеи. Изучаването на гръцкия език улеснявало българите в тяхната занаятчийска и търговска практика, разширявало връзките им.

Някои нови моменти в образованието внесли католишките училища[25] в Чипровец, Копиловци, Железна, Трънчовица. Най-известни и с най-голямо значение били чипровските. Първо било основано начално училище, в което учениците изучавали четмо, латински език и смятане. Особено внимание се обръщало на граматиката. Ежегодно то се посещавало от 60 до 80 деца. Някои от възпитаниците ставали свещеници, други занаятчии и търговци. Към католишкия манастир край Чипровец било открито и по-висше училище, наречено „семинариум“. В него продължавали обучението си момчета, завършили началното училище, и

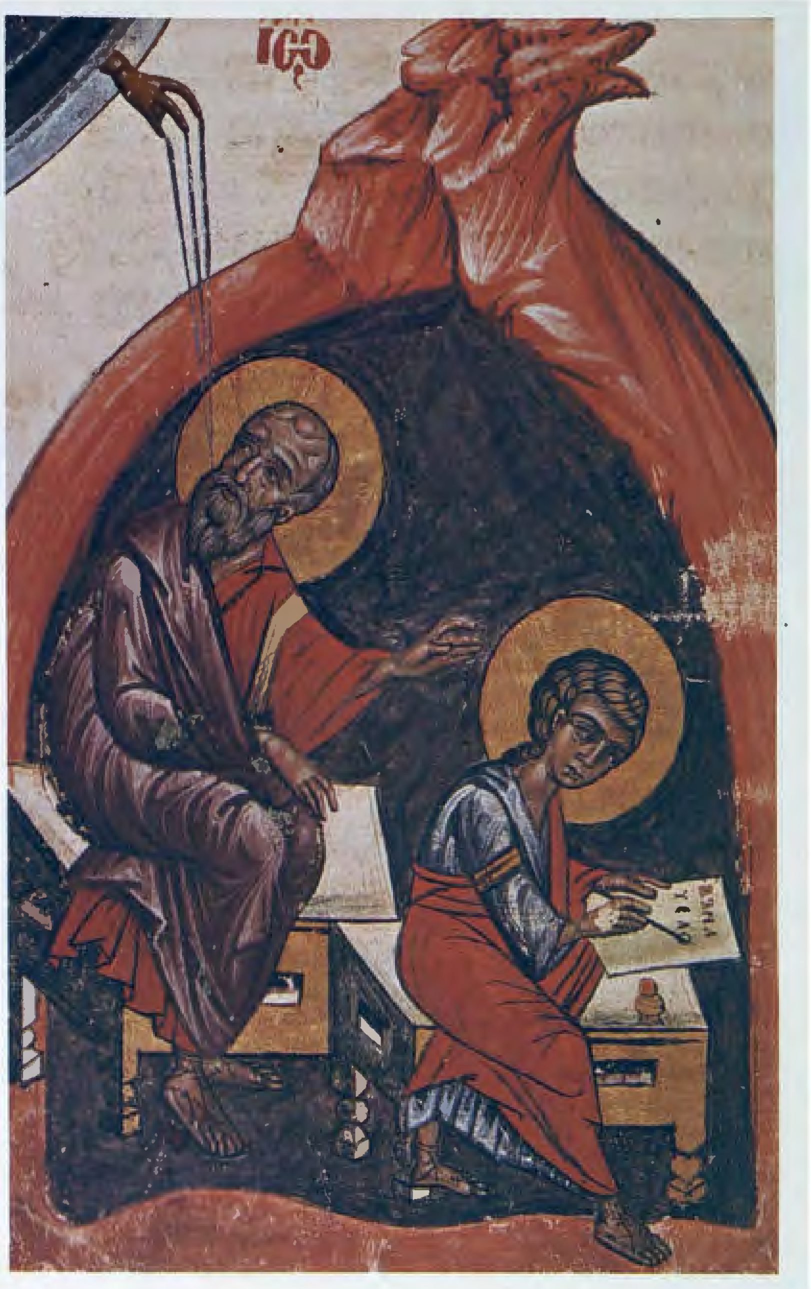

Миниатюра от Слепченското евангелие /XV в./. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

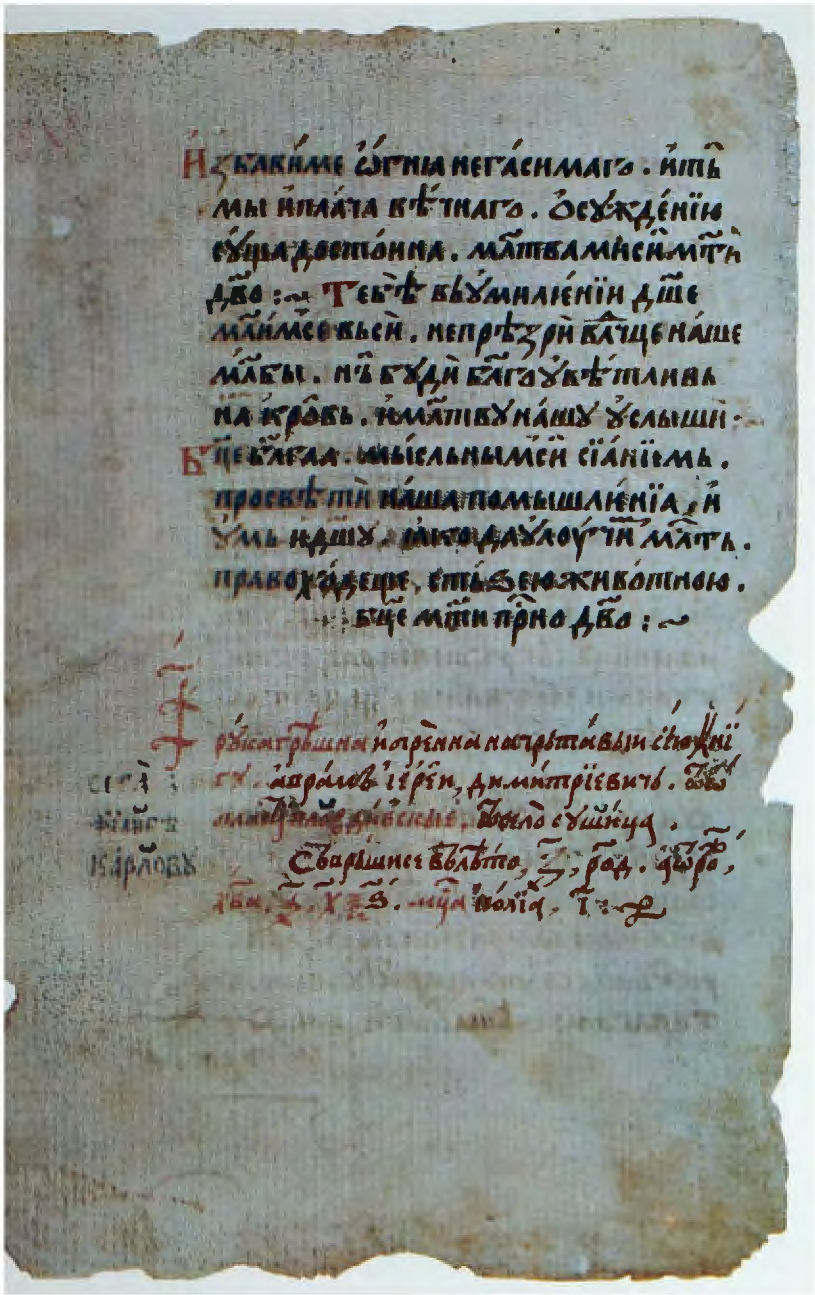

Страница от сборник на йерей Аврам Димитров от Карлово /1666/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

Рилска лествица от края на XIV в. Национален музей „Рилски манастир“

Страница от сборника с философско-богословски съчинения на Висарион Дебърски /средата на XVI в./. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

изучавали философия, логика, теология.

Езикът, на който се преподавало в чипровското училище, бил т.нар. „илирийски“ – своеобразна смесица от хърватски, босненски и български. Някои деца били изпращани да продължат образованието си в италиански училища, където получавали по-висока богословска и обща култура, усвоявали латински и италиански език и се проявявали като общественици и книжовници. Мнозина от българите-католици, завършили в Италия, се завръщали в страната като висши духовни лица и полагали грижи за българската просвета и специално за чипровското училище. Големи заслуги в това отношение имали Илия Маринов, софийският католишки архиепископ Петър Богдан и никополският епископ Филип Станиславов. Чипровец загубва значението си на голям просветен център след въстанието от 1688 г. Католишката литература и училища в България станали проводници на една по-висока за времето си европейска образованост у нас. Те повдигали образователното равнище на част от българското население и с това съдействували за укрепване на народностното му съзнание.

Българските католици били свързани предимно с католическите просветни центрове в Италия от епохата на контрареформацията. Отделни българи се насочили към по-напредничави средища на тогавашното европейско образование. Така през първите години на XVIII в. в получилото широка международна известност висше училище на Август Франке в Хале, където освен древни и нови езици се изучавали ботаника, химия, медицина и други естествени науки, наред с гръцки младежи се учели и българите Анастасий Македонеца от Негуш /дн. Науса/ и Николай Павел /Павлов?/ от Костур /дн. Кастория/. Първият от тях се проявявал като много даровит и способен ученик. Той съставил в чест на пруския крал един панегирик, който бил отпечатан. През 1713 г. Анастасий се озовал в Русия, където заради познаването на древни езици и на славянски език бил включен в една комисия, създадена по нареждане на Петър Велики. Тази комисия трябвало да подготви нов превод на Библията на руски език. Анастасий Македонеца поддържал връзки и с молдовския княз Димитрий Кантемир, който по това време се намирал в Русия и кроел планове за освобождаване на балканските християни.[26]

2.

Българската литература и българският език

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XV В. КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ. ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК. Когато в западните страни се развивала ренесансовата кул-

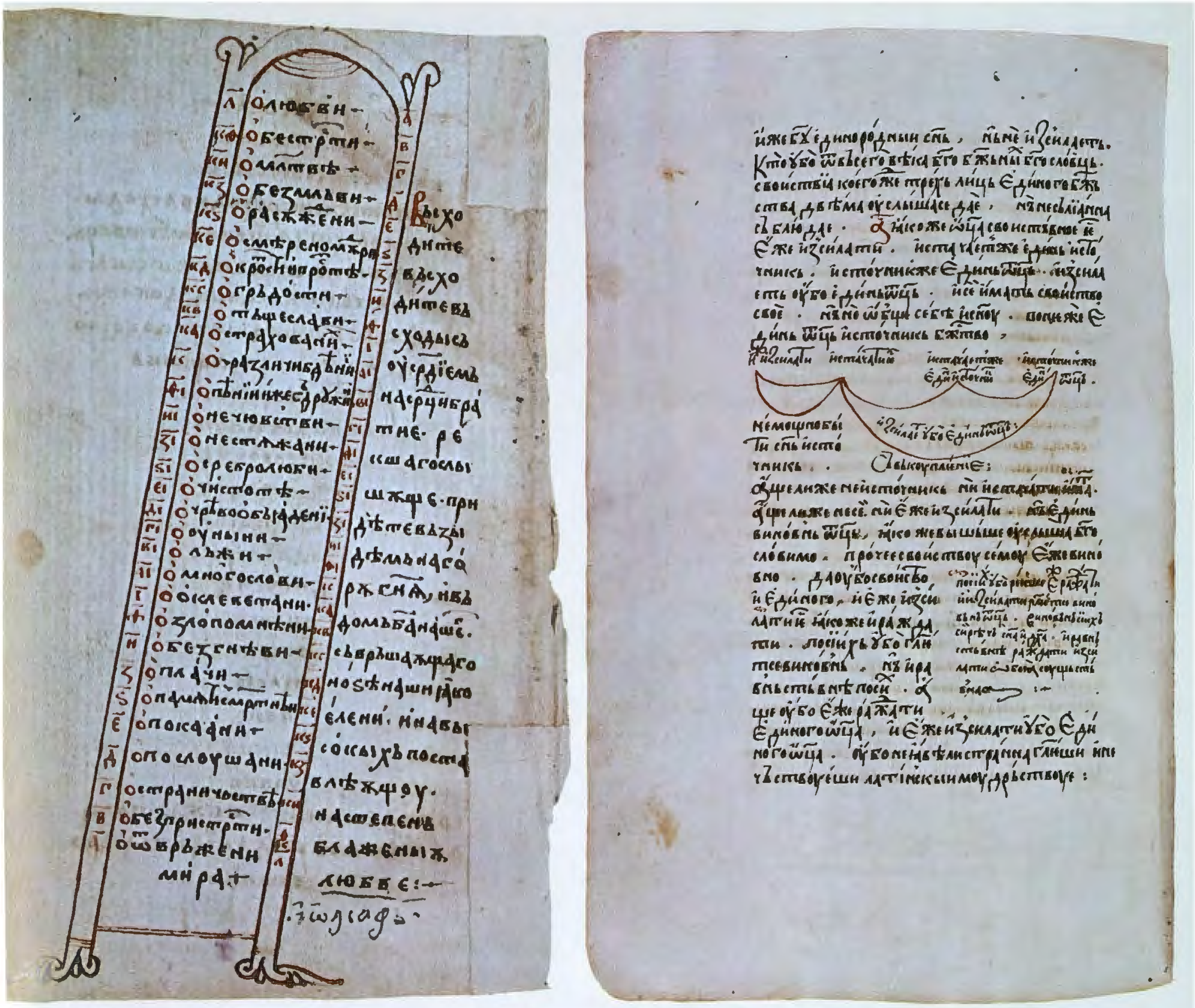

тура, а човешката личност заела предно място в изкуството, нашата литература през първите векове на робството останала на равнището на средновековната книжовна традиция. Наистина и тук се появили нови елементи, но те не излезли извън рамките на християнския мироглед и на средновековните литературни жанрове — житието, похвалата, молитвата-стихотворение, разказа за пренасяне на мощи, летописа.

През първата четвърт на XV в. вследствие натрупания опит и създадените традиции през предишния период българите били все още културна сила в Европейския Югоизток. В Килифаревския манастир, във Видин и особено в Търново били подготвени голям брой образовани хора, част от които в навечерието на падането на страната под турска власт или веднага след превземането на двете български столици напуснали родината си и потърсили убежище в близки земи. Те пренесли там български книги и продължили литературната си дейност, като оплодили чуждата книжнина, дали тласък на развитието ѝ, станали причина да възникнат нови стилове и направления.

Константин Костенечки, който се учил в Бачковския манастир при Андроник, провъзгласил в Сърбия Патриарх Евтимий за „велико светило“. В своето обширно филологическо съчинение „За буквите“ писателят изразява недоволството си от състоянието на сръбската книжнина, от хаоса, съществуващ в нея, и се опитва да даде правила в духа на правописно-езиковата реформа на Евтимий. Той написал труда си около 1418 г. и го посветил на сръбския деспот Стефан Лазаревич може би с надеждата, че лично ще се заеме с официалното въвеждане на направените от него предложения. Като следва идеите на Евтимий за единен книжовен език и правопис, авторът настоявал правописните правила да се спазват и книгите да се преписват точно, защото в противен случай се стигало до ереси. Константиновите идеи намерили свои последователи. С житието на Стефан Лазаревич, писано през 1431 г., той продължил тенденциите на търновската житийна школа, като се опирал на сръбската летописна традиция. Неговата творба бележи по-нататъшен етап в развитието на този жанр, като го доближава до съвременната биография.

Още през XIV в. църквата във Влашко и Молдова приела за официален българския език, но като книжовен в тези страни той се наложил през XV в. Църковните книги тук се пишели в търновската езиково-правописна редакция. Появила се значителна славяно-румънска книжнина, чиито центрове били предимно манастирите — Драгомирна, Путна, Нямц, основан от българи, и др. Днес в румънските национални и манастирски библиотеки се пазят хиляди кирилски книги, от които една малка част са внесени от България или Сърбия; повечето са с местен произход, но обхващат почти цялата оригинална и преводна продукция на България от XIV—XV в.

Между 1401 и 1406 г. в столицата на Молдова е творил българинът Григорий Цамблак. Като проповедник в сучавската черква той написал Житие на Йоан Нови Сучавски по поръка на молдовския господар Александър Добри. Произведението носи характерния за Търновската школа реторичен стил. По такъв начин се слага началото на литературата с румънска тематика, но проникната от духа на българската агиография от XIV в.[27]

Заедно с книгите, литературните творби и идеите било пренесено и българо-византийското църковно пеене. Въз основа на българската църковнопевческа традиция в манастира Путна през XVI в. възникнала оригинална музикална школа. Интерес събужда Евстатиевият нотен сборник,[28] написан по думите на автора на „български език" /става дума за текста под нотните знаци/.

Все по това време се създала и оригинална румънска литература под влиянието на българската писмена традиция. Известни са влахо-българските грамоти, които отразяват живия говорим български език, Похвала на Богородица от монах Филотей, Панегирик в чест на Михаил Синадски и др.[29]

В Русия българското влияние през първата половина на XV в. било също значително, пренесено преди падането на Търново от неизвестни по имена ученици на Евтимий и от киевския и всерусийски митрополит Киприан, а след това от неговия племенник — киевския митрополит Григорий Цамблак /1413—1420/. То върви заедно със сръбското, свързано с дейността на Пахомий Логотет, затова в науката отдавна се говори за второ южнославянско влияние в руската култура.[30]

Киприан[31] взел дейно участие в съставянето на Московския летописен свод, а със своите преписи на книги и с оригиналните си творби обогатил руската житиеписна и църковнобогослужебна книжнина. В съвременни библиотеки са запазени няколко Киприанови автографа — псалтир, лествица, съчинения на Дионисий Ареопагит. И трите книги са точни преписи на български преводи.[32] Известни са още два Киприанови труда в препис — служебник и требник. Сравненията показват, че те са свързани с преводната дейност на Евтимий, като първата книга е преписана буквално.

От произведенията на Киприан на първо място трябва да се изтъкне оригиналната му творба Житие на митрополит Петър, негов бележит предшественик, митрополит на Киев и на цяла Русия.[33] Тя е написана в стила на Евтимиевата епоха, но е с руска тематика и е в услуга на тенденциите за обединение на Русия. В нея авторът проявява особено внимание към историческото минало и прокарва идеята за духовно-политическото първенство на Москва.

Когато се говори за българина Киприан в Русия, не бива да се забравя и неговата дейност по ревизирането на книгите. В служебника си той дава препоръки на книжовниците — напълно в духа на Евтимиевата реформа — как да се отнасят към книгите. Той съветва да се следват изводите /текстове, от които се преписва/, нито една дума да не се пропуска, нито да се добавя, да се внимава и за точното преписване на надредните знаци. Руските летописи дават много висока оценка на този духовник. Например в една приписка от 1403 г., когато той е още жив, се казва, че неговото учение „свети повече от слънчевите зари". В Степенната книга се казва, че Киприан оставил полезни писания и книги на руски език, а в Никоновската летопис е окачествен като „изпълнен с всякакво любомъдрие и разум и много учен".

Вторият българин, работил в началото на XV в. в Русия — Григорий Цамблак, — също оставя

Общ изглед на Бачковския манастир

трайни следи в нейния духовен живот. Още преди да заеме поста киевски митрополит, той пише „Надгробно слово за Киприан“ /1409/, в което го възхвалява като руски духовен глава. Тук авторът разкрива съзнанието у българите за родство и духовна близост с русите. В качеството си на митрополит в Киев Цамблак взема дейно участие в църковните работи, пише нови празнични слова, които днес се откриват в многобройни преписи от XVI–XVII в., и похвално слово за учителя си Евтимий Търновски. Така той популяризира в Русия делото на Евтимий, издига неговия авторитет и спомага за разпространението на новия украсен реторичен стил. Във Въскресенския летопис, съставен вероятно през първата половина на XVI в., за Цамблак се казва, че бил изучен „в книжовната премъдрост от детство“ и „сътворил много писания“.

Агиографският стил на писателите от Търновската книжовна школа е по същество нов момент в литературния живот на русите. Той получава названието „плетение словес“. Отличава се с пространност на изложението, с повишена емоционалност, тържествен патетизъм, експресивност, абстрактен психологизъм, богата синонимика, обилие на поетически средства /епитети, сравнения, антитези, възклицания, вътрешни монолози, повторения/. В съветската наука се определя като белег на „източноевропейския предренесанс“. На руска почва стилът „плетение словес“ се доразвива и усъвършенствува в творчеството на Епифаний Премъдри.

В сравнение с книжнината, създавана от забележителните творци на Търновската школа,които в началото на XV в. работят в чужбина, литературата, писана в поробена България,[34] е на пониско равнище в художествено отношение. Поради избиването, прокуждането или потурчването на образованите хора, разрушаването на голяма част от книжовните центрове и занемаряването на просветата, а също поради ограничаването на преките връзки с българската емиграция и със свободните народи не било възможно да се продължи и да се издигне на нов етап постигнатото от Евтимий, Григорий Цамблак и Константин Костенечки, макар че техните творби отчасти били познати на българските книжовници.

Едно оригинално анонимно произведение от първата половина на XV в. е т.нар. Българска хроника, известна само по един препис от XVI в. Тази хроника е кратка по обем, но обхваща дълъг период от време, в който стават съдбоносни за целия Балкански полуостров събития.[35] Във вида, в който е позната /според някои учени в споменатия препис тя е недовършена/, хрониката започва с нападенията на „някой си Отман“ /т.е. султан Осман, 1296 г./, преминава към военните походи на Орхан и сина му Мурад I, който воюва срещу българите, проследява събитията до падането на България при Баязид I, обсадата на Цариград и завършва с възцаряването на султан Мехмед I /1413/. Българската история е предадена на фона на историята на балканските народи, с които нашият народ бил неразривно свързан. Разказва се за борбата на Йоан Кантакузин, за похода на Мурад срещу сръбската земя и княз Лазар, за битката с влашкия войвода Мирчо, за похода на маджарския крал Сигизмунд и битката при Никопол, за тревожните дни на Цариград, обсаждан от Баязид I. Това по-скоро е една хроника на османските завоевания, на участта на балканските народи, отколкото летопис на българската история. Авторът е хвърлил общ поглед върху историческата съдба на Балканския полуостров и се опитал да даде обяснение за успехите на османските войски. За него е ясно, че тези успехи се дължат главно на несъгласията между балканските владетели, на липсата на обединени действия между гърци, българи и сърби.

Проследявайки османското нашествие, писателят говори за падане на градове, за пожарища и плен, за кръвопролитни битки, в които умират неизчислимо множество хора. Той проявява трезво историческо мислене, не обяснява вражеските победи с „волята божия“ или с човешките грехове, а има ясното съзнание, че „християнските държави бяха немощни и нямаше кой да се съпротивява на турците“.

Авторът не разказва събитията сухо и безстрастно, като следва само фактите. На няколко места в своето повествование той рисува картини – особено го привличат сцените на боя, в които с малко думи, но образно и силно пресъздава страхотията на войната и изразява своята дълбока скръб за участта на сърби, българи, гърци, власи. Най-подробно е описан походът на Сигизмунд и обсадата на Цариград. При Никопол става невиждана битка: „Настана голямо сражение, кръвопролитие и гибел на множество началници и воини, та потъмня и небесният въздух от множеството стрели и копия подобно на плява, издигната от вятъра. Земята затътня и екна като от голям шум поради множеството копия и щитове и падането на коне и люде. Когато кралят се видя не добре, той веднага влезе в една от катъргите и замина с другите катърги като посрамен. Баязид, след като победи, излезе със своите измаилтяни и ги преследва чак до Дунава. Настана пак нова гибел във водите и удавяне в реката Дунав, както някога, когато фараонът гонеше Израиля в Червеното море.

Кралят прочее с колкото високомерие и самохвала дойде, с още по-голям срам и безчестие си отиде, като изгуби множество люде и остави множество кости, та не можеше човек да премине от кости.“

Писателят успява да предаде трагизма и напрежението на епохата. Това той постига с редица подробности, които придават живост на разказа, с цитати от молитви, произнасяни от изплашеното население, с реплики на царе и султани.

Създателят на Българската хроника ясно изразява своето отношение към завоевателите. Техните победи не будят у него възхищение, защото ги описва от позицията на поробения вече християнин. Той съзнава силата на враговете, но и тяхната хитрост и коварство. Не крие своята радост и ирония, когато разказва за някои техни поражения.

Разглежданото произведение продължава средновековната летописна традиция. Неговият автор, макар на места да е повлиян от народното предание, е овладял добре книжовния летописен стил. От историческо гледище творбата му ненавсякъде заслужава пълно доверие, тъй като се установяват погрешни имена и дати. От литературноисторическо гледище обаче тя е много интересна. Този оригинален летопис в българската литература е подчинен на вътрешна логика. Той е опит за художествено пресъздаване на събитията. Българската хроника е напълно светска творба, която отразява съдбоносни моменти от живота на Балканите и съдържа вярна политическа оценка.

ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК. През втората половина на XV в. изпъкват със своята книжовна дейност Владислав Граматик[36] и Димитър Кантакузин[37] – и двамата творили в Македония и свързани със съдбата на Рилския манастир. Те създали произведения с българска тематика, като в някои отношения продължили традициите на Търновската книжовна школа.

Владислав Граматик е роден в Ново бърдо, по това време важен рударски и търговски център със смесено население от сърби, българи и малко гърци. През 1455 г. завоевателите разорили родния му град, отвличали младежи, преселвали и не можело вече спокойно да се живее и работи. Тогава Владислав се установил в Младо Нагоричино, Кумановско, където през 1456 г. създал първия си известен нам сборник. Малко по-късно той отишъл в жеглиговския манастир „Матейче“ /Скопска Черна гора/. Тук той се задържал дълго време и написал няколко обемисти сборника, които му спечелили име на трудолюбив, начетен и опитен книжовник. Предполага се, че е живял и в Рилския манастир, но това почива повече на логически съображения, а не на писмени известия. Безспорно е обаче, че той бил свързан с тази обител и познавал най-изтъкнатите нейни представители.

Владислав Граматик, както се каза, е съставител на няколко сборника, два от които се съхраняват в Рилския манастир. Прави впечатление със смесеното си съдържание големият Рилски панегирик от 1479 г., писан вероятно по поръка на самия манастир. Той обхваща 111 съчинения от византийски и български автори, предимно жития, поучения, беседи.

Повечето ръкописи на Владислав Граматик са обемисти и грижливо изписани. Някои от тях са оформени художествено – с винетки и разноцветни заглавия. От съдържанието им се вижда, че съставителят им познавал твърде широк кръг богослови,че неговите познания за времето си били доста големи. В сборниците си той отрежда място на стари християнски писатели, като Йоан Златоуст, Григорий Богослов, Василий Велики, Кирил Александрийски, Йоан Дамаскин, Ефрем Сирин, Атанасий Синаитски, Андрей Критски; на исихасти от XIV в., като Григорий Палама, Кавасила, патриарх Калист, а също така и на български автори от Търновската книжовна школа или на съвременници – Патриарх Евтимий, Йоасаф Бдински, Григорий Цамблак, Димитър Кантакузин. Известни му били и някои по-стари български произведения – от IX–X в. В неговите сборници са включени Пространно житие на Кирил, Похвално слово за Кирил и Методий от Климент Охридски и др.

Интересен момент в тези сборници са приписките и бележките. В тях авторът пояснява термини, спира погледа на важни мисли, уточнява, критикува, допълва. По-големи са добавките му, които засягат покръстването на българите и русите, взети от хрониката на Йоан Зонара. Проличават познанията на автора по история, по богословие, по естествознание.

Владислав Граматик откликва и на съвременните му събития. В сборниците му се наброяват 27 творби, насочени против „латините“; някои от тях са преписвани по два пъти. Това се дължало на засилените претенции на Римската църква спрямо диоцезите на Цариградската патриаршия и имало отношение към борбата на светогорските манастири през XV в. против някои тенденции за уния с Рим.

Живото отношение на писателя към съвременната действителност обаче проличава най-добре в неговата оригинална творба „Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир“, наричана в науката Рилска повест.[38] Тя чертае нови линии в портрета на книжовника, който бил не само търпелив преписвач-калиграф, просветен и критичен редактор, познавач на разнообразни произведения на византийската и българската литература, но и интересен творец.

Разказът е известен в две редакции, обширна, поместена в Рилския панегирик на Владислав от 1479 г. и в сборника на Мардарий от 1483 г., и кратка, намерена в по-късен ръкопис на Белградската народна библиотека. Рилската повест има за тема действително събитие, станало през 1469 г. Написана е като продължение на Евтимиевото житие за Иван Рилски и е вмъкната между разказа за пренасяне на мощите му в Търново и заключителното славословие за светеца. Тя започва със сведения за турското нашествие на Балканите и запустяването на Рилския манастир. По-нататък подробно се разказва за възобновяването на манастира от тримата братя от с. Граница, синове на крупнишкия епископ Яков. Със средства на „благочестиви мъже“ манастирът се издигнал наново из развалините. Тогава стигнала до рилските монаси вест, че в Търново се пазели непокътнати мощите на св. Иван. Игуменът изпратил човек да провери. След като се убедил в истинността на известието, делегация, снабдена с препоръчително писмо от султан Мехмед II, издействувано от султанската вдовица Мара /дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович, жена на Мурад II/, тръгнала за Търново, за да прибере мощите на Рилския светец и да ги пренесе в неговия манастир като най-добра украса. Писателят проследява срещата на делегацията с търновци и пренасянето на мощите през българските земи. От Търново групата минава през Росица и се насочва към София, където е тържествено посрещната. В града мощите престояват шест дни. Авторът описва реакцията на софийското население, изпращането на мощите извън града и пренасянето им през планината. Разказът завършва с тяхното приемане в манастира. Монасите изпращат писмо на „царица госпожа Мария“, в което я уведомяват за пристигането си, на което тя отговаря със скъп дар за манастира. Творбата завършва с кратко заключение.

Владислав Граматик описва събитие, което засягало християнските и патриотичните чувства на българите. Той разкрива събитията като наблюдател, на когото е скъпо всичко родно. Обновителите на манастира са посочени по „народност българи“. С вълнение писателят говори за религиозната ревност на народа, същевременно ясно изразява и своята неприязън към завоевателя. Османското нашествие за автора е „пагубно зло“, а Мурад е наречен „лютият насилник“, който заради „своето безбожие“ „непристойно напусна варварската си и нечистива душа“.

Владислав Граматик се проявява като талантлив разказвач, който чрез подбора на важни подробности умее да предаде атмосферата на времето. „Чудесата“ при него са сведени до минимум и не им се отдава голямо значение. Той възприема епическия стил на изложение, а стремежът му към конкретност и документалност създава доверие към творбата. Идеята да се напише разказ за пренасяне на мощи не е нова. Както е известно, Цамблак сътворил много години по-рано разказ за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и в Сърбия. Но Владислав придал на повествованието си пътеписен характер. С това той внася нов момент в развитието на българската литература. Макар и свързана с житийната и летописната традиция, творбата му издава литературен усет за по-реалистично виждане на света.

ДИМИТЪР КАНТАКУЗИН. Писателят произхожда от виден византийски род, който водел началото си още от XI в. и дал видни държавни мъже – деспоти, феодални владетели, военачалници, императори. През средата и втората половина на XV в. са засвидетелствувани Кантакузиновци в Ново бърдо. Смята се, че Димитър бил брат на Йоан /Ян/ Кантакузин, господар на споменатото селище, убит от Мехмед II през 1477 г. с всичките си синове и внуци. Димитър навярно заемал също виден обществен пост, защото в предисловието на сборника си от 1469 г. Владислав Граматик, подчертавайки неговото благородно потекло с обръщението „твое благоплеменствие“, го назовава и свой господор /„господину моему“/. Именно Кантакузин поръчал на Владислав да му състави голям сборник с енциклопедическо съдържание и заплатил богато труда му.

Кантакузин написал няколко творби, които, общо взето, са в духа на средновековната традиция, но отразяват и някои страни от съвременната на автора действителност. Запазени са две похвални слова – за св. Никола и за св. Димитър, – Житие на Иван Рилски с похвала, Служба за Иван Рилски с акростих, Послание до честния свещеник и доместик кир Исай и обширното стихотворение „Молитва към Богородица“. Творчеството му издава литературна начетеност и поетически заложби. Израсъл сред славяни – българи и сърби – и изпълнен със симпатия към тях, Кантакузин си служи с техния книжовен език. Когато писал съчиненията си за Иван Рилски, той познавал по-

---

Страница от Рилския панегирик на Владислав Граматик /1479/. Национален музей „Рилски манастир“

Страница от панегирика на Мардарий Рилски /1483/

ранните произведения, посветени на светеца, които го свързват с традицията на Патриарх Евтимий и с историята на Рилския манастир. Останалите му трудове, които намират еднакво добър прием сред българи и сърби, засягат общохристиянски теми или отразяват тревоги и размисли, породени от тъжната и безперспективна съвременна нему действителност. Този автор се очертава като южнославянски писател, чиито творби носят атмосфера на XV в. и изразяват чувства и интереси, до голяма степен общи за образованите люде на заробения Балкански полуостров.

Пряк повод за написване на житието и службата за Иван Рилски е събитието, което накарало Владислав Граматик да състави своята Рилска повест. Монашеското братство решило всяка година на 1 юли „тържествено да се празнува възвръщането на честните мощи на св. Ивана“. Естествено за този нов специален манастирски празник била нужна нова литература. Известен вече като учен мъж, Димитър Кантакузин бил помолен от рилската управа да създаде творби, подходящи за случая.[39]

След един увод в типично житиен стил авторът се спира само на някои моменти от живота на Иван Рилски, за да стигне до възстановяването на манастира през XV в. и пренасянето на мощите на светеца в него. Похвалата следва увода като патетичен момент, присъствува и в края на произведението под формата на възторжено заключение.

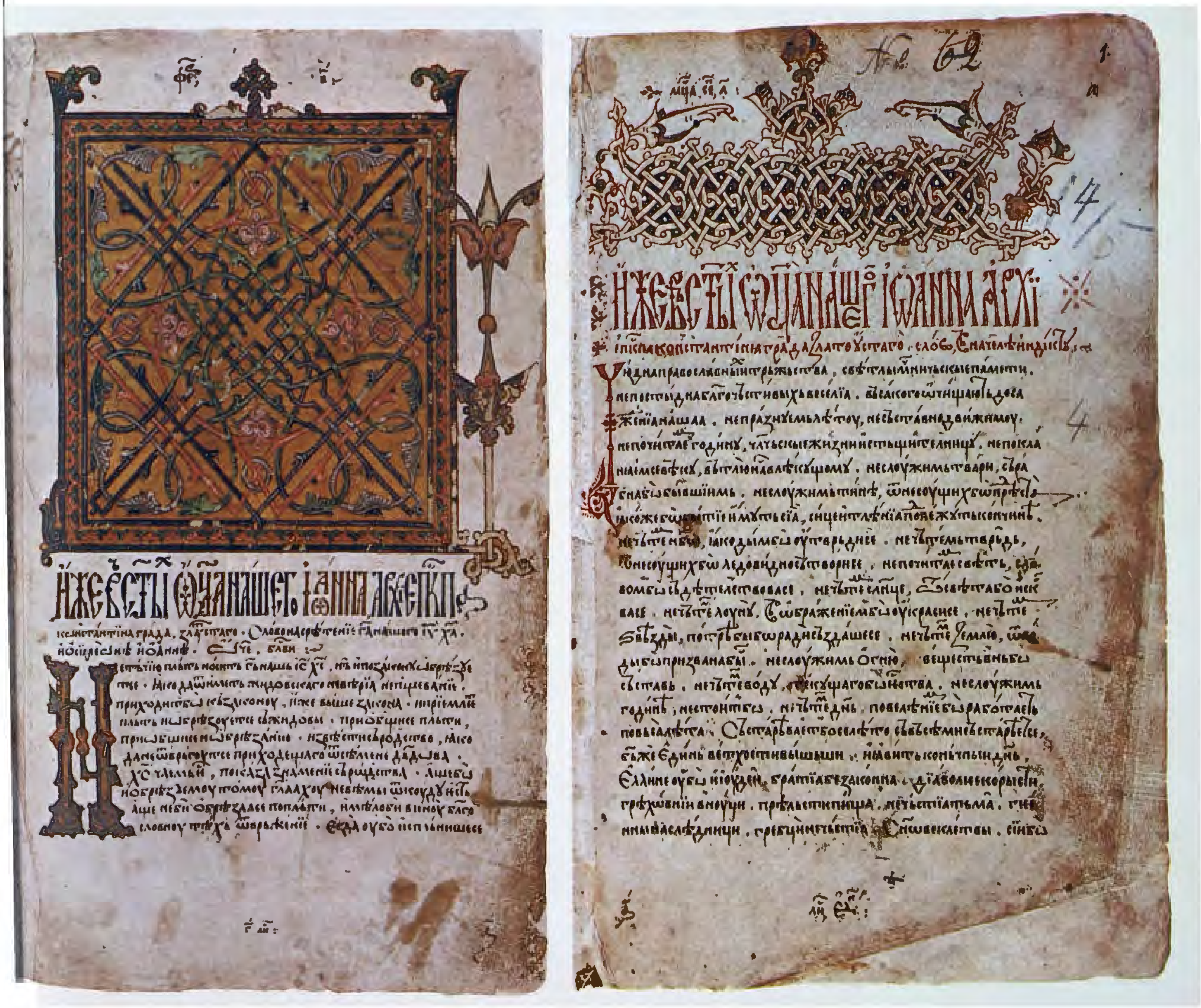

Образован в духа на византийската и българската книжнина от XIV—XV в., Кантакузин си служи с реторичен стил. Той използува широко антитезата, обръщенията, възклицанията, сравненията, етимологическите фигури. Създава своя житийна композиция, в която голямо място заемат въпросите за османското завоевание на Балканите и за възстановяването на манастира. Писателят използува случая да направи и исторически изводи, като се връща към миналото, за да покаже, че българи и гърци живели в раздори и борби, проливали кръвта си „като вода“, не обединили силите си за борба срещу „иноверците“ и затова резултатът е трагичен. С болка Кантакузин разкрива „плачевните събития“, разказва за чирменската битка, където загиват Углеша и Вълкашин поради измяна, говори за разрушения, за разпиляването на материални ценности, за поробване и плен. Светините на църквата се рушат, безнадеждност обхваща всички, видели своето безсилие, защото никой вече не може да се съпротивява. Робството е божие наказание за грешните християни, а Мехмед II е изпратен като „бич божи“.

Писателят използува историята, за да обясни греховете — това са грешките на владетелите, враждите и несъгласието между балканските народи. Подобно на автора на анонимната Българска хроника той има верен поглед върху събитията, търси историческите причини за робството. Интересен е образът, който писателят изгражда на завоевателя Мехмед II. Султанът е обрисуван като великодушен и мъдър господар, който осигурява на монасите в Рилската обител свобода. Запазил привилегированото си обществено положение, Кантакузин се намирал в подчинена позиция спрямо султана. Това го е принудило да прави компромиси, да проявява смирение.

Широко разпространение имало стихотворението „Молитва към Богородица“[40]. На фона на политическите събития и нерадостната съдба на рода Кантакузиновци може добре да се разбере и почувствува настроението на тази песимистична и изпълнена с безнадеждност поетическа творба. Тя е писана около 1470 г., а до това време авторът ѝ бил вече свидетел на много обществени и лични нещастия. Същото настроение е изразено в Послание до Исай. Писателят се самобичува и възклицава с горчивина: „Струва ми се, че идва краят на света.“

В тази си творба Димитър Кантакузин изстрадва своето време. Тя е ярък израз на лична драма, която се превръща и в поетически документ за угасналите надежди на образованите люде, останали без криле.

В „Молитвата към Богородица“ се чувствува

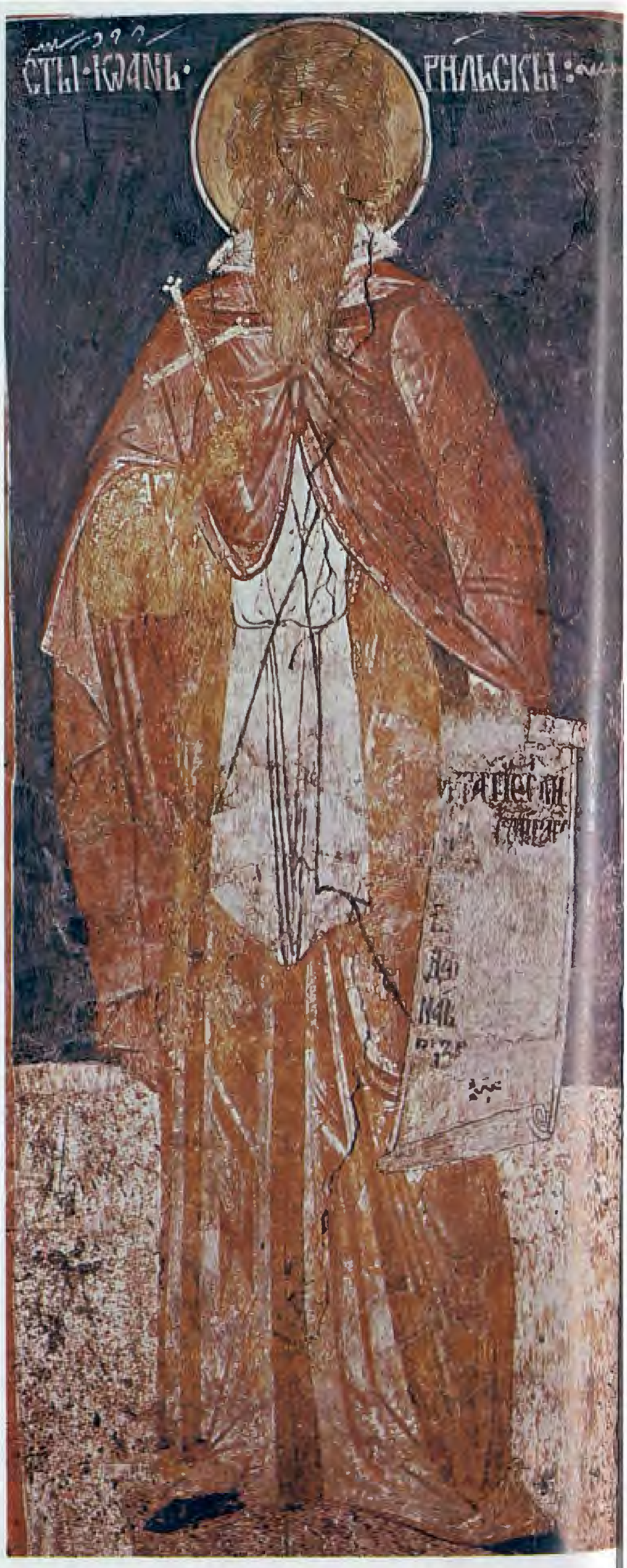

съзнание за вина и малоценност и в същото време у поета има достатъчно смелост да превърне собствената си личност в главен обект на поетическо изображение. В този смисъл би могло да се каже, че в поезията на Димитър Кантакузин се събират средновековните възгледи и традиции с ренесансовото внимание към душевните трепети на авторовото „аз“ и желанието да се споделят с други съкровени чувства, разсъждения и терзания.

В литературнотворческо отношение писателите от XV в. се явяват приемници на традициите на Търновската книжовна школа, като внасят в своите произведения и нещо ново, свързано с времето и с личността им. Българската хроника се отличава с подчертания си светски характер и верен поглед върху съдбата на балканските народи, Рилската повест — с пътеписния си облик, а „Молитвата към Богородица“ — с художествената си форма и трагическия образ на поета.

ПОП ПЕЙО. През първата половина на XVI в. той се откроява като най-значителен автор.[41] В 1515 г. в София станало събитие, което получило широка известност /вестта за него стигнала чак в Русия/ и раздвижило духовете на християните. Това бил процесът срещу златаря Георги от Кратово, когото турците искали да помохамеданчат. Неговото мъжествено държание и мъченическата му смърт дали повод на поп Пейо да напише Житие и Служба за Георги, наречен „Нови мъченик“ за разлика от стария „чудотворец“ Георги.

За живота на поп Пейо се знае твърде малко. От житието става известно, че писателят лично познавал Георги, който живял в неговия дом. За себе си говори в трето лице — „презвитерът“, — но на места, увлечен от живите спомени и пресните впечатления, забравя възприетия повествователен маниер и заговаря от първо лице. Това позволява от творбата да се извлекат биографични данни и за самия него. Проличава, че е пътувал много, че бил заможен човек и че имал връзки както с висши християнски духовници, така и с османските власти. От разказа се разбира, че бил в добри отношения със съдията на града, а също така с тъмничаря, който му давал достъп до затворения младеж Георги.

Житието и Службата за Георги са написани непосредствено след смъртта му на 11 февруари 1515 г. И двете творби са запазени в преписи от XVII в. Главната задача на писателя била да покаже героизма на българина, да изтъкне превъзходството на християнина над мохамеданина и да посочи на сънародниците си как трябва да бранят вярата си — те при никакви мъчения не бива да отстъпват от нея. Тази задача има колкото религиозен, толкова и обществен смисъл. В условията на друговерско робство отстояването на вярата било едно от средствата за опазване на народността.

Като във всяко житие събитията се излагат в хронологичен ред. Георги се родил в Кратово, отрано останал сирак и изучил златарския занаят. Понеже бил красив в лицето и правел на всички впечатление, той се страхувал да не бъде отвлечен за еничарин, затова напуснал родния си град и се преселил в София, където започнал да упражнява усвоения занаят. Но и тук го дебнела същата опасност. Неговата хубост и сръчност привлекли вниманието на поробителите, които си поставили за цел да го помохамеданчат. Един от тях, „учен човек“, отишъл при златаря с поръчка, занесъл му подаръци, уж да завърже с него приятелство, и започнал да го увещава да се откаже от вярата си, като му обещал примамливи неща. Георги обаче не искал да приеме исляма. Случаят бил доведен до знанието на градския съдия, който повикал момъка и виждайки го така млад и хубав, също започнал да го уговаря да остави вярата си. Занаятчията обаче защищавал християнското учение и с това предизвикал гнева на мюсюлманите. Следват тъмница, срещи на поп Пейо с Георги, съвети за твърдост. Обширно се разказва за съдебния процес, за мъчението и смъртта на героя чрез изгаряне. Житието завършва с подробности около неговото погребение.

Главният герой на творбата — осемнадесетгодишният занаятчия — изразява възгледите на писателя за предимството на християнската вяра над мохамеданската. Като историческо лице той носи в себе си реални черти, но наред с тях авторът му придава и нови, които го показват в ярка положителна светлина, наблегнал на добродетелите му и така постигнал типичната за житийния жанр идеализация. Георги се възправя като изключителен герой-образец, който трябва да буди възхищението на читателя и да печели подражатели. Той е не само хубав, бързо изучава свещените книги и златарското изкуство, но и познава изоснови християнското учение; като някой богослов или философ постоянно си служи с позовавания от книгите и красноречиво защищава вярата. Георги не ридае пред смъртта. Изправен пред грамадата дърва, приготвени за кладата, заявява: „Рекох ви веднаж и дваж, че аз от своята вяра няма никога да се откажа, та ако щете хиляди мъчения да ми нанесете.“ И дори когато го хвърлят в огъня да се изприщи цялото му тяло, той е непреклонен

Св. Иван Рилски — стенопис от черквата „Св. Петър и Павел“ във Велико Търново /XIV—XV в./

и не усеща болка. Струва му се дори, че огънят се превръща в „роса“. Християнският мъченик е противопоставен на мохамеданите, изобразени с отделни свои представители и като фанатизирана тълпа. В конфликта му с тях се извисява неговият образ и се налага със своята морална чистота, устойчивост и духовен героизъм.

В житието изпъква и самият разказвач — поп Пейо, — който обича момъка и взема живо участие в неговата съдба. Той искрено желае да го спаси от смърт,среща се със съдията и предлага подкупи, но в същото време има ясното съзнание за обществения ефект от героичното поведение на Георги. Когато вижда безизходността на положението, поп Пейо го съветва да бъде твърд и да не прави никакви компромиси. За него една героична смърт струва повече от едно телесно спасение. В края на творбата поп Пейо с гордост казва на съдията: „Днес Георги умря за нашата вяра заради бога.“ В същност тъкмо за това поп Пейо написва житие за Георги. То има обществен смисъл и патос и е особено актуално за времето, когато помюсюлманчванията били често явление. Писателят се възправя като борец срещу асимилацията, който не се бои да охарактеризира в отрицателна светлина мохамеданите. В онези години на верски натиск и политически гнет, когато животът на поробените бил в ръцете на поробителя, за всичко това се изисквало гражданска смелост и силно патриотично чувство.

Като се изключи идеализацията на главния герой — нещо естествено за житийния жанр, — общо взето, авторът разказва правдиво с редица реалистични подробности и обяснения. Изчезването на тялото на мъченика от кладата той представя като реален факт, организиран от християните, които го пренасят в черквата, а не като чудо, както се струва на стражите. Поп Пейо не крие, че използувал наивността на съдията, който вярвал, че мощите сами се озовали в храма, и страха на простите мохамедани, за да погребе достойно мъченика.

Сравнено с житията от предходната епоха, разгледаното произведение показва по-тясно сближаване на литературата с живота. За това говори и засиленото внимание към масовите сцени и изобщо към средата, която заобикаля главния герой.

МАТЕЙ ГРАМАТИК. Творбата на поп Пейо оказва влияние и върху друг софийски книжовник, който се изявява през втората половина на XVI в. — Матей Граматик. Той е написал Житие за Никола,[42] мъчен и убит в София през 1555 г. и също наречен „Нови“ за разлика от светеца Никола Мирликийски.

Вероятно роден в София, Матей Граматик изпълнявал длъжността велик ламбадарий при „великата“ черква „Св. София Сарадикийска“. Като известна и образована личност за времето той бил помолен от някои свещеници да напише житие на новия мъченик. По своята постройка, персонаж, основна идея и настроение то много напомня житието за Георги Нови. Особено са сходни картините на процеса. Това се дължи, от една страна, на близостта в обстоятелствата и времето на мъчението на двамата светци, а, от друга, на литературното въздействие на поп Пейо върху Матей Граматик. Въпреки общностите обаче като писател Матей Граматик има свой облик. Прави впечатление например неговата по-широка култура. Може би под въздействие на образованието си или поради подражание на по-стари житийни образци творбата му е по-реторична.

Матей Граматик проявява определена склонност към историята. Той разказва за миналото на София, описва града, като дава интересни подробности за него — географско положение, извори, манастири, обществени сгради, бит и т.н. За автора няма по-хубав град от София, няма по-плодородно и по-красиво място от Софийско. С това внимание към околната среда и с екскурса във величавото минало на града писателят продължава едно начало, положено от Григорий Цамблак и Константин Костенечки.

Житието на Никола Нови е най-обширното в българската литература. В него обстойно се проследява съдебното дело на Никола, мъчението му, неговата гореща защита на вярата. Наред с многословието и изкуствената реторика житието предлага редица реалистични детайли, правдиво нарисувани картини, човешки образи, които се опират на наблюдаваната действителност и носят характерни особености на времето. Постижение на автора е образът на Никола. Безспорно той е идеализиран, но у него има и много реални човешки черти. По начало Никола не е представен като религиозен фанатик. Той общува и с турците, главно със своите другари по занаят — обущарите. А когато те го измамват и го обрязват в пияно състояние, той е смутен. Бои се да изрази своето възмущение и да се отметне от мохамеданството, приетото по неволя, а в същото време съвестта не му дава покой. Една година Никола страда, обвинява се, но не може да вземе решение. Той надмогва себе си и излиза от душевната криза на празника Възкресение, когато се обявява за християнин и се

Страница от четвероевангелието на поп Неделко от с. Аджар /дн. Свежен/, Пазарджишки окръг /1652/

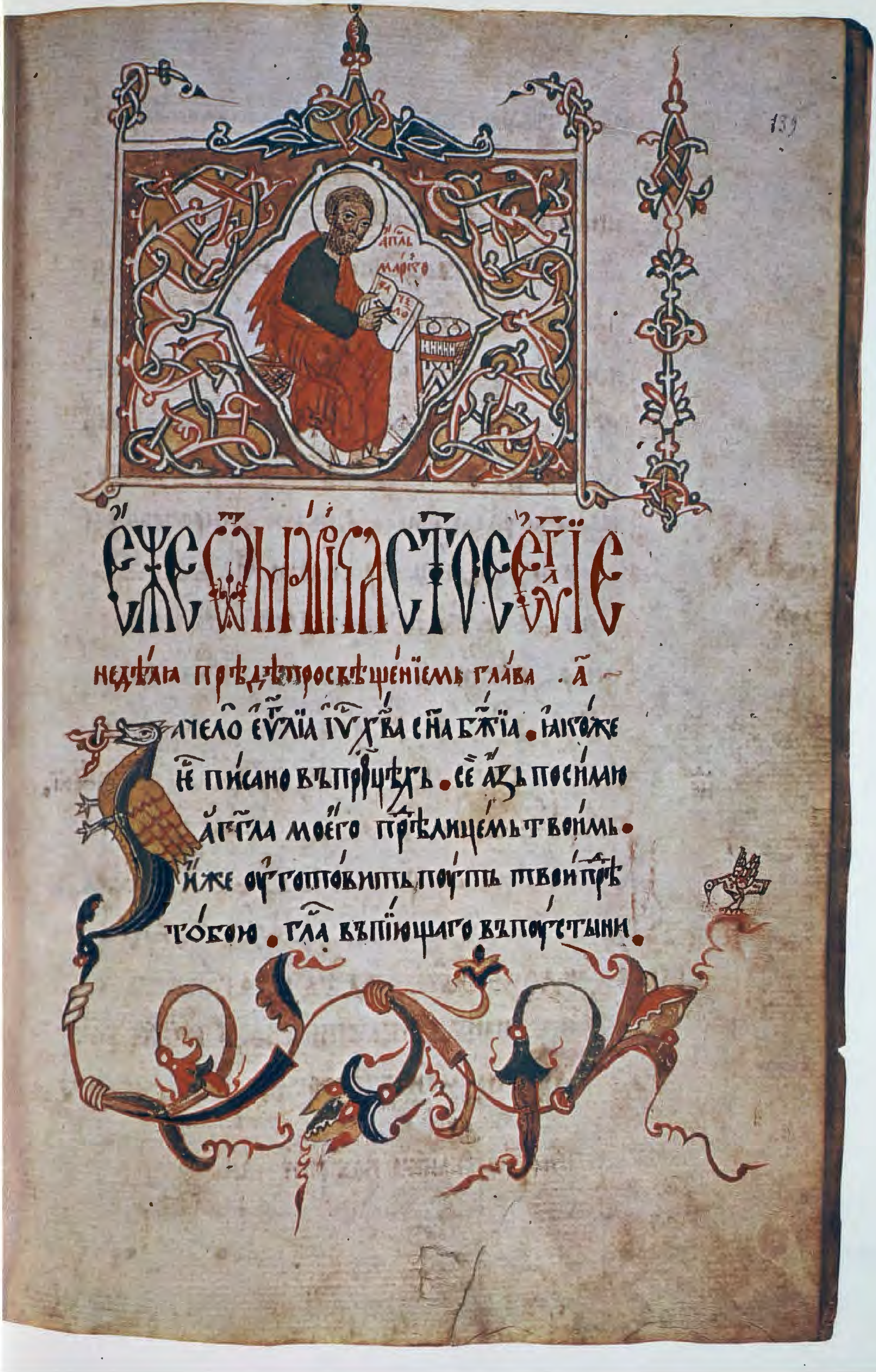

ст҃ ап҃ⷧ марко
на ча ло

Єже ѿ Марка ст҃ое еѵ҃гліе

недѣлıа прѣдъ просвѣщеніемь глава .а҃

Зачело еѵ҃лїа і҃ѵ х҃ва с҃на б҃жїа. ıако же
е҆ писано въ пр҃роцѣхъ. се азь посилаю
аг҃гла моего прѣ лицемь твоимь.
иже оу҆готовитъ поуть твои прѣ
тобою. гл҃а въпїющаго въ поустыни.

моли със своите. Оттук нататък започват физическите страдания на героя. Процесът е дълъг и мъчителен, краят е страшен. Никола вече не проявява колебание, не се бои от смъртта, дори мечтае да „се раздели с тялото си“. Тук той е идеализиран в най-висока степен и е доближен до християнските светци.

Онова, което прави силно впечатление при неговата обрисовка, е, че той е поставен в по-определена обстановка, чрез която се постига по-голяма художествена убедителност. Говори се не само за географското положение и историята на София, но и за историята на Влашко във връзка с пътуването на героя дотам, описва се затворът, в който Никола е хвърлен, изнесени са редица битови подробности, отправя се поглед върху семейната среда — мъченикът има жена и деца, близките му реагират на случката с обрязването, показва се и поведението на християните — отначало те са възмутени, след това развълнувани и накрая се стичат към светеца, за да изразят съчувствието си, заради което са разгонени от властта.

Близостта между произведението на поп Пейо и това на Матей Граматик в сюжетно, композиционно и образно отношение, както и общият им стремеж към правдивост в изображението дават основание двамата писатели да се свържат в една школа, с право наречена Софийска книжовна школа. Техните жития имат еднаква патриотична цел, един и същ обществен смисъл. Те въвеждат читателя в робската атмосфера и му дават идейно оръжие и конкретни примери в отпора срещу помохамеданчването.

В литературното развитие на България през XV–XVI в. се забелязват няколко важни особености. Преди всичко прави впечатление насочването на писателите към проблемите на съвременната им действителност. Анонимният автор на Българската хроника, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, поп Пейо, Матей Граматик пресъздават събития, които наблюдавали или за които слушали и които ги развълнували. Във връзка с широкото навлизане на съвременността в литературата се засилва и правдивостта, ясно определено се дава израз на обществените вълнения и патриотичните чувства, но главно на верска основа, тъй като поробителят е друговерец. Характерът на разкриваните събития и новите задачи на времето стават причина народните маси да заемат по-широко място в литературата. В Българската хроника народът е представен като страдалец и борец; в разказа на Владислав Граматик го виждаме като пъстро в социално отношение множество, което е привързано към българския светец Иван Рилски; в житията на софийските книжовници народът е представен в лицето на главните герои и като тяхна среда. Сред християните се открояват и отделни епизодични образи.

БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА ПРЕЗ XVII И НАЧАЛОТО НА XVIII В. КАТОЛИШКА КНИЖНИНА. Седемнадесетият век не блести с ярки имена, но през това столетие възникват множество нови килийни училища и изкусни калиграфи преписват в манастирите добре оформени обемисти книги. През този век в България намерил широко разпространение сборникът на Дамаскин Студит „Съкровище“ и възникнали дамаскинските сборници със смесено съдържание. Много приписки, поставени върху различни по характер книги, говорят за живото отношение на книжовниците към съвременните им събития и свидетелстват за бодрото българско съзнание.

Около средата на века се развила и книжнина, свързана с католишката пропаганда в България. Измежду най-изтъкнатите нейни представители се открояват Петър Богдан, Филип Станиславов, Кръстю Пейкич, Иван Бандулович, Яков Пеячевич, автори на преводи и на оригинални съчинения.[43] Някои от творбите си те пишат на „илирийски“ език, но повечето на латински. Поради тази причина и поради това, че творчеството им се свързва само с интересите на малобройното католишко население в България, книжовниците-католици не оказват голямо въздействие върху съзнанието на българския народ и върху развитието на нашата литература. Два превода на теологически съчинения от латински на илирийски с примеси от български език принадлежат на софийския католишки архиепископ Петър Богдан — „Размишления на бележития францисkански светец Бонавентура за страстите господни“ /отпечатан в Рим, 1638 г./ и „Благонравие небесно“ /Рим, 1643 г./. В литературно отношение интерес буди оригиналното описание от П. Богдан на България, писано през 1640 г. на латински. То показва автора като добър пътеписец и предлага ценни сведения за живота на българите през XVII в. Значителен труд на Петър Богдан бил и „История на България“, писан в края на живота му и останал неотпечатан. В него проличава научна осведоменост и историографска концепция, ново съзнание и народностно чувство.

Заслужава да се подчертае едно съчинение на никополския епископ Филип Станиславов. През 1651 г. той издава в Рим своя „Абагар“ — молитвеник във форма на свитък, удобен за носене.[44] Книгата била отпечатана с кирилица на български език със силно влияние на сърбохърватски и черковнославянски. Между архаичните думи и форми се срещат и новобългарски, което дава основание да се смята, че за пръв път в печатна книга навлиза новобългарска езикова струя.

Съдържанието на „Абагар“ е религиозно, а названието идва от апокрифа за писмото на цар Авгар до Христос. Ясно изразеното патриотично чувство на автора е най-интересният момент в неговото произведение. В краткото предисловие той се нарича „епископ на велика България“ и дарява книгата си на „своя български народ“.

Католишката книжнина продължила живота си и през XVIII в. Известни са ръкописи, в които се срещат църковни стихове, сатирични творби, диалози, стихотворни басни отчасти превод от хърватски, отчасти оригинални, но силно повлияни от хърватската литература. Писана обикновено на латиница /макар и на народен български език/ и разпространявана сред католиците в Пловдивско и Никополско, тази книжнина също остава без особено значение за развитието на българската култура, при все че в идейно и жанрово отношение тя представя едно избързало и интересно явление.

ЛЕТОПИСНИ РАЗКАЗИ. Между летописните бележки с историческо съдържание от XVII в. трябва да се изтъкнат тези на поп Петър от Мирково за австро-турската война и на поп Методий Драгинов за потурчването на чепинските българи. И двете се намират по полетата на стари книги като приписки, но разкриват цялостно и с определено отношение събитията, затова прерастват в кратки летописни разкази.

Особено се налага със своята непосредственост, народен език и настроение разказът на Методий Драгинов[45] от с. Корова. Той започва с идването на голяма османска войска в Родопите по време на похода на султан Мехмед IV срещу Пелопонес. Тя идвала от Пловдив и я водели шест паши. Един от тях, назован Мехмед, минал през Цепина, събрал местните първенци, оковал ги във вериги под предлог, че искали да дигат глава срещу султана – една клевета на пловдивския митрополит, понеже българите отказвали да му плащат верим /данък/. Пашата в гнева си бил готов да изколи всички, но ходжата се намесил и предложил те да бъдат помохамеданчени. Един след друг приели мюсюлманството попове, кметове, народ, а тези, които отказали, заплащали с живота си. Някои упорити българи избягали в горите и създали нови селища. Ходжата накарал новите мюсюлмани да разрушат християнските култови сгради – 33 манастира и 218 черкви били съборени от Костенец до Станимака /дн. Асеновград/. С дълбока скръб авторът завършва: „И така, божию попущению, расипаха се българете в Цепина.“

Родолюбивият свещеник Методий Драгинов чувствувал изключителността на събитието. Записвайки го просто и искрено на своя говорим език, той оставил на поколенията един покъртителен документ за страданието и героизма на сънародниците си.

ДАМАСКИНСКА КНИЖНИНА. Доста важен момент в българския книжовен живот през XVII–XVIII в. е дамаскинската книжнина.[46] Нейното начало било поставено в края на XVI в. Тогава в западните български земи се появили два превода на сборника „Съкровище“ от гръцкия писател Дамаскин Студит. Този сборник бил отпечатан във Венеция през 1558 г. и съдържал 36 слова на новогръцки език. Българските сборници, съдържащи дамаскинови слова, получили названието „дамаскин“. През XVII в. те изменили своя облик, като от „Съкровище“ в тях влязла само една част от словата, примесени с четива от други извори. В сборниците от XVIII в. словата на Студит били вече между другото, те съжителствували с най-разнообразни творби от нови гръцки автори или от по-стари български сборници – всички предадени на народен език.

Изменението на облика на дамаскините показва, че през XVII–XVIII в. те излизат от рамките на църквата, престават да се свързват само с нейната практика и се превръщат в народно четиво. В тях са поместени разкази, апокрифи, жития, поучения, исторически творби. Формата и съдържанието на дамаскините допринесли за бързото им разпространение из цялата страна. Написани били на новобългарски, който всички разбирали и с лекота четели. Всеки преводач, а понякога и преписвач захванал да пише така, както се говорело в неговия роден край. През този период за единен книжовен език вече не може да се говори. Поради това, че голяма част от преводачите и преписвачите пишели на своя говор, често пъти една и съща дума в различните дамаскини има различна форма. Например „всички“ някъде звучи „свички“, другаде „сви“, а на трето място „вси“, „си“. Глаголът „говоря“ се среща с няколко синонима: „беседя“, „хоратя“, „хортувам“, „сказувам“, „говоря“. Заедно с говоримия език тук се употребяват и турски думи, които навлезли в езиковата практика на българите.

Настъпило пълно сближение между народ и писатели. Тези, които се занимавали с литературна дейност, не били малцина високообразовани люде, а твърде широк кръг книжовници, излезли из народните среди – селски свещеници, духовници в метоси, даскали, занаятчии, дори и селяни. Малцина дамаскинари се затваряли между манастирските стени, повечето работели в родните си градове и села. Преминаването на авторството в

ръцете на много книжовници, които пишели за просветата на „простите“ люде, е второто важно и ново явление на XVII и първата половина на XVIII в.

По съдържание разглежданата книжнина останала, общо взето, религиозна. Религиозен бил мирогледът на създателите ѝ, които обикновено били възпитавани в манастирските или градските килийни училища, без да имат досег с литературата на напредналите страни. Затова като цялост дамаскините се включват в рамките на средновековната литература. Те целели нравственото възпитание и благочестието на народа. Но в тях се забелязват някои интересни черти, които говорят за нови изисквания. Предпочитание е дадено на произведения, в които преобладава белетристичното начало. Отделни места от превежданите текстове давали повод книжовникът и от свое име да отвори въпрос за настоящето, макар и в един-два реда. Чрез добавките, които се правели, сборниците до известна степен се побългарявали.

Най-изтъкнатият дамаскинар от първата половина на XVIII в., който имал живо отношение към своето време, е Йосиф Брадати.[47] Той оставил повече от 15 сборника, от които пет са запазени в автограф. Йосиф бил монах-таксидиот от Рилския манастир, често пътувал из страната и където отсядал по-продължително, превеждал и съставял сборници, които запълвал предимно с новопреведени гръцки слова. Негови любими автори били Дамаскин Студит и Агапий Критски, който през XVII в. печатал книгите си във Венеция на новогръцки език.

Един от важните въпроси, който Йосиф засяга в сборниците си, е робската участ на народа. Той подбира такива слова, в които се говорело за робството, или добавял подходящи мисли в чуждия текст. Друг въпрос, който го вълнувал, е опаз-

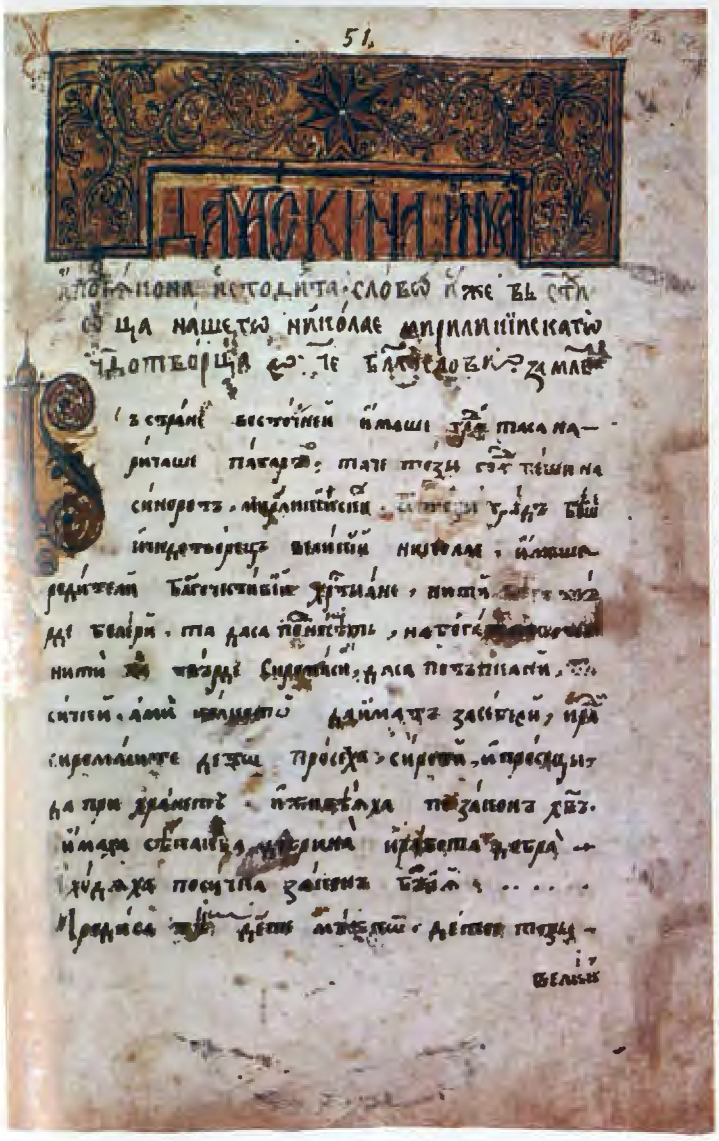

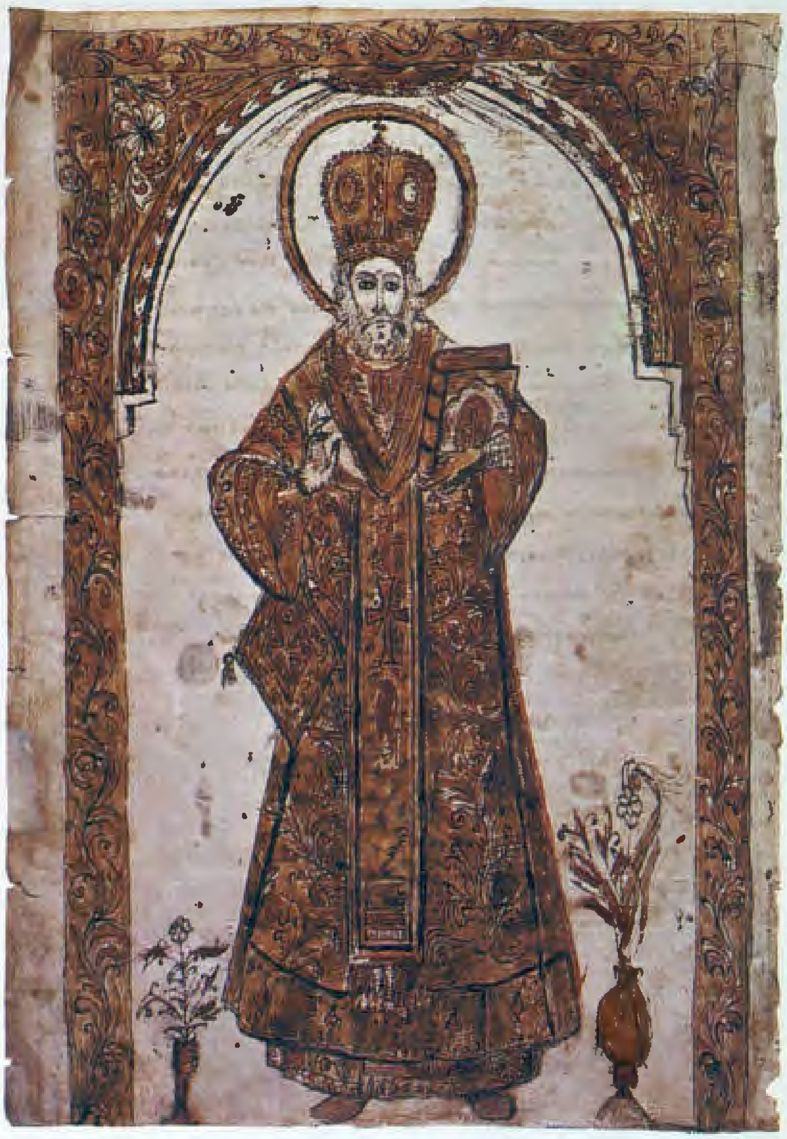

Страници от Сучавско евангелие /1529/. Национален музей „Рилски манастир“

Страници от Беленския дамаскин /XVII–XVIII в./. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

ването на вярата. В „Слово за християнския живот“ Йосиф прави следното обобщение: „Да се разпознават християните и по дрехите, и по език, и по ястие, и по правда и истина, по всички работи да сме отделени от другите вери.“ На практика това означавало, че българинът трябва да пази своята самобитност, народностните си белези. Йосиф чувствува болезнено робството като божие наказание. Трети жизнен въпрос в сборниците на Йосиф Брадати е този за просветата. Според него мирските църкви трябва да имат поучителни книги на „прост език“, та всички хора да разбират.[48]

Проповедникът мимоходом се спира и на явления, свързани с бита на народа. Той воюва срещу пиянството, суеверията, срещу врачките и баячките, срещу белилата и червилата, строго държи на морала на девойката, която трябва да бъде скромна, кротка, да не ходи често на хоро, да не се кичи с плетени коси и нови премени. В поученията си Йосиф изхожда от религиозния си мироглед, но любопитно е, че не говори обобщено, а има пред вид конкретни прояви, които наблюдавал в българския живот.

Макар да са предимно с преводно съдържание, сборниците на Йосиф Брадати носят следите на неговия темперамент, на неговото вълнение. Той критикува и съветва искрено, с обич към хората. Със своето трудолюбие, енергия и грижа за просветата на простите българи Йосиф увлякъл след себе си много родолюбци. Негови последователи, които дълбоко го тачели и преписвали словата му, са Янкул от с. Рельово /Самоковско/, монах Никифор от Рилския манастир, поп Тодор от Враца, монах Теофан и др.

КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРИТЕ С ДРУГИТЕ НАРОДИ. Както беше отбелязано, през първата четвърт на XV в. България била все още средище на култура, която оказвала благотворно влияние върху други народи. Български писатели и образовани люде напуснали родината си и отишли да работят в Сърбия, Влашко, Молдова, Русия и подпомогнали развитието на литературата в тези страни. От средата на XV в. насетне започнал предимно обратен процес — културните постижения на другите народи, които живеели при по-благоприятни политически условия, оказвали въздействие върху българския духовен живот.

Започнали да се усещат влияния, идващи от Сърбия, която била заробена по-късно. В Ресавския манастир с активното участие на Константин Костенечки се създала ресавската правописна редакция, чиито ръкописи се разпространили из западните български земи, а по-късно и навътре в България, чак до Етрополе и дори по-нататък.

Към края на XV в. се сложило началото и на сръбското книгопечатане.[49] Открила се кирилска печатница в столицата на Черна гора — Цетине, — първата на Балканския полуостров. Най-ранните книги, излезли оттук, са Осмогласник /1494/ и Псалтир /1495/. През 1557 г. имало печатница за сръбски богослужебни книги и в Малашевския манастир. През 1519 г. Божидар Вукович основал печатница във Венеция, където той и синът му Виченцо издавали множество богослужебни книги, намерили добър прием и в България, особено в София. И днес в нашите архивохранилища се пазят много екземпляри от венецианските издания на Вукович. По тях се срещат приписки на читатели и купувачи — български монаси. Може би тъкмо запознаването със сръбските печатни книги събужда у Яков Крайков амбицията и той да се заеме с издателска работа. Занемарената печатница на Божидар Вукович била възстановена от него. Така той продължил дейността на черногореца.

В една бележка към псалтира си от 1569 г. българският издател съобщава, че който иска да си купи от „светите книги“, ще ги намери в Скопие у Каратрифуна. Навярно той е бил книжар, продавач на славянски издания изобщо, затова тъкмо при него Яков препраща своите клиенти. Както сръбските издания били популярни сред българите, така и тези на Яков Крайков—сред сърбите. На практика се вършела обща за южните славяни народополезна дейност, знак за тяхното духовно сближение и общи интереси през XVI в.

Известно значение имала и дейността на ипекските патриарси. През 1557 г. великият везир, помюсюлманченият сърбин Мехмед Соколович, възстановил сръбската патриаршия. Тогава някои български епархии — Самоковската, Кюстендилската и Скопската — минали под църковното управление на Ипек /дн. Печ/. Затова някои сръбски патриарси започнали да се наричат патриарси на „сърбите и българите“. Те се грижели както за сръбския, така и за българския народ — в условията на чуждия гнет двата народа имали общи интереси. Патриарх Арсений IV от първата половина на XVIII в. често пътувал из българските земи; неговият подпис се среща по книги в български манастири.

През първата половина на XVIII в. в сръбска среда се издигнали като значителни книжовници някои българи. Партений Павлович от Силистра станал протосингел, а след това заместник-епископ в Карловци. Той превеждал книги, написал първата в южнославянските литератури автобиография, поставял приписки по български и сръбски ръкописи. Христофор Жефарович от Дойран отпечатал през 1741 г. във Виена своята „Стематография“, в която имало изображения на български и сръбски царе и светци, гербове на славянски и други народи. С книжовното си дело изобщо двамата писатели служели едновременно на българския и на сръбския народ.

И в румънските княжества се открили няколко славянски печатници. Първата била основана във Влашко през 1508 г. по заповед на княз Раду Велики, втората — в Търговище в 1544 г., а третата — малко по-късно в Брашов.[50] В Яш също се сложило началото на славянска печатница през 1641 г. със съдействието на печатниците в Киев, Лвов и Москва. Печатните славянски книги, излезли от посочените типографии през XVI в., следвали особеностите на ръкописните книги и повечето били в търновска езиково-правописна редакция. Те намерили добър прием у нас и подпомогнали от своя страна българската църква и просвета.

През XV—XVI в. калиграфското и декораторското изкуство в Молдова и Влашко достигнали забележителен разцвет. Книгите се украсявали с орнаменти, тук българските художествени традиции намерили не само бляскаво приложение, но бележели и творческо развитие. Създало се красиво писмо, известно под термина „калиграфски по-

Страници от сборник с жития на Георги Софийски /XVI—XVII в./. Държавна публична библиотека — Ленинград

луустав“. С проникването на румънски книги в българските земи започнало да се чувствува и тяхното въздействие върху графиката на нашите ръкописи. Например етрополското писмо от първата половина на XVII в. възникнало върху основата на румънските книжовни паметници с дейното участие на основоположника на етрополската книжовна школа монах Даниил. Румънското влияние върху българските преписвачи било напълно естествено, защото голяма част от ръкописното ни наследство била унищожена през XIV–XV в. с разрушаването на градове и на манастири. А при неблагоприятните просветни и материални условия през робството калиграфското изкуство в България мъчно се поддържало. В такъв случай найдобрите образци за времето се оказвали влашките и молдовските ръкописни и печатни книги с тяхното изискано писмо и украса.

Румъно-българските културни връзки се осъществявали не само по книжовен път, но и чрез българи, които се учели или монашествували в румънски градове. Например през 50-те години на XVII в. в Търговище /областта Арджеш/ през училището на тамошната митрополия минал ловешкият книжовник йеромонах Стефан.

Още по-плодотворни и многостранни били културните връзки на българските земи от средата на XV в. нататък с Русия и Гърция.

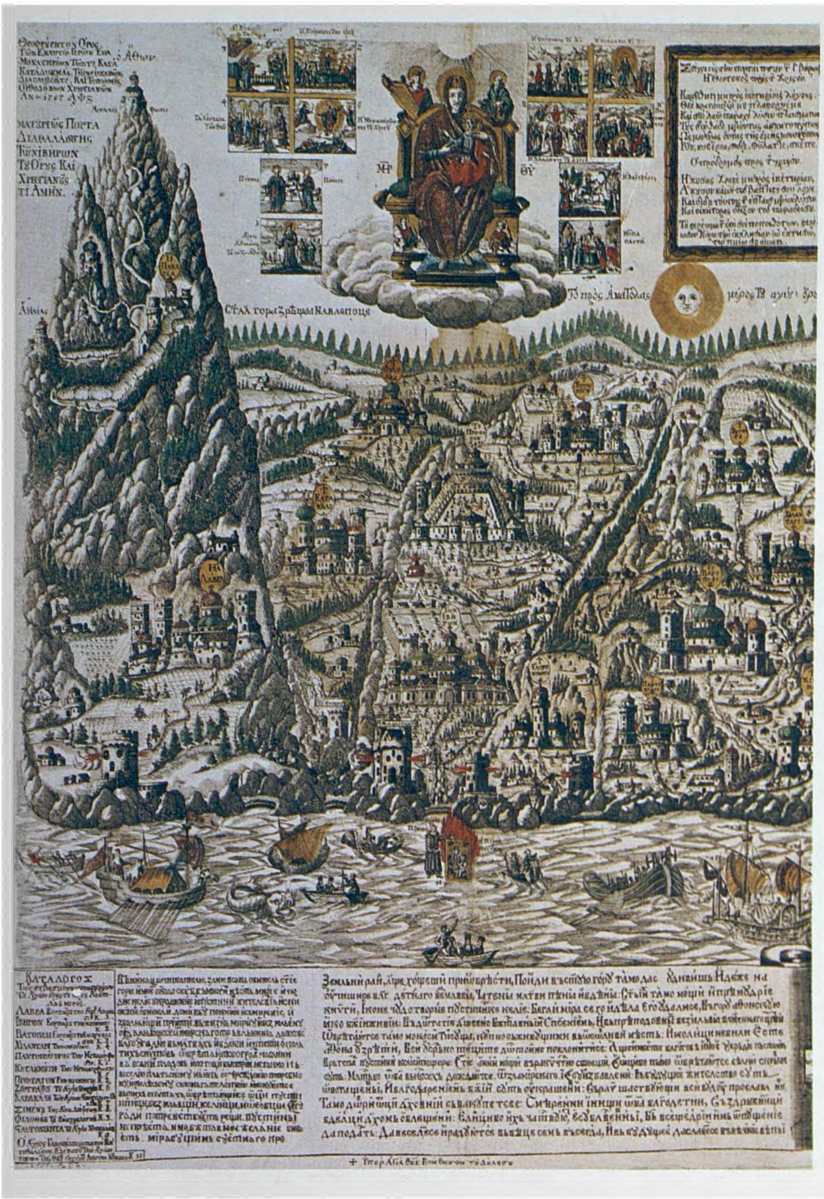

Атонските манастири — гравюра върху мед /1707/. Университетска библиотека в Упсала /Швеция/

БЪЛГАРО-РУСКИ КУЛТУРНИ ВРЪЗКИ. Укрепването на Русия през XV—XVI в. се отразило благоприятно върху развитието на нейната книжовност и култура. Българските монаси, които посещавали тази страна, започнали да носят у нас ръкописи и печатни книги.[51] Така проникнали жития за руски светци и дори изцяло руски агиографски сборници,писани в Русия или в светогорските манастири. Познатият на юг още през XIV в. труд на Йосиф Флавий „История на юдейската война“ намерил през следните столетия още по-широко разпространение на руски език или в сръбски превод. Познавал го Матей Граматик и го използвал в житието си за мъченика Никола Нови Софийски. На влиянието на руските книги се дължат русизмите в неговия език. Рано се появила сред българите и „Повест за падането на Цариград“,създадена в Русия през втората половина на XV в. Отначало тя се четяла в сръбски превод, а по-късно била преведена на новобългарски език. В повестта е отразено високото самочувствие на книжовниците от Московското княжество, които посочват своя народ като бъдещ освободител на Цариград и на всички славяни. Тя е проникната от омраза към османците, съдържа драматични епизоди, трагични сцени, героични сражения. Симпатиите на автора са на страната на християните гърци, които се стремят с всички сили да отбият иноверските нападения. С тези особености повестта допадала на българите.

През 50-те години на XVI в. в Русия и Украйна възникнало книгопечатането. Като негово официално начало се смята издаденият през 1564 г. Апостол от Иван Феодоров, чиито издания и изданията на неговите последователи в Москва, Белорусия и Украйна в по-голямата си част били внесени в България. За това свидетелствува огромното количество руски печатни книги, запазени днес в селски и градски черкви, в библиотеки и манастири. Те станали особено популярни сред българите през XVII—XVIII в. Донасяли ги манастирски пратеници, посетили Русия и Украйна, изпращали ги като дарение на по-висши духовници, манастири и черкви, купували ги светски лица, които пътували на Изток с търговски цели, за да ги подаряват на черквите в родните си места, пренасяли ги от атонските манастири /предимно от руската обител „Св. Пантелеймон“/.

Руската книга играела в историческия живот на българския народ ролята на крепител на славянското съзнание. Тя въздействувала и върху книжовния език, в резултат на което у нас се оформила църковнославянската езикова редакция, проявена особено силно в източнобългарските ръкописи. Книгите, идещи от Русия, задоволявали нуждите на църквата от богослужебна славянска литература и подпомагали българското духовенство в отпора му срещу османските и гръцките домогвания.

През османското робство съществували и многобройни връзки между българското и руското духовенство. Едно от активните средища за тези връзки бил Атон. Руски монаси идвали в Зографския манастир, а в манастира „Св. Ана“ живели съвместно гръцки, руски и български духовници. След възстановяването на Рилската обител монасите от „Св. Пантелеймон“ подновили старите си връзки с този манастир, като през 1466 г. между тях се сключил договор за взаимна поддръжка.

Българските манастири започнали все по-често да се свързват с Русия и да отправят в Москва пратеници за помощ. През XVII в. там били двама монаси от Кукленския манастир, които се върнали с книги. Подобни примери могат да се посочват още много.

Впечатленията, придобити от посещенията в Московията, разширили кръгозора на българските монаси. Може да се предполага, че пратениците разказвали за богатството на царете и манастирите, за силата и щедростта им, описвали големи градове. Те носели дарения — църковни утвари, икони, богослужебни одежди, книги — и заедно с тях създавали у българския народ увереност в освободителните възможности на Русия. От своя страна българските манастирски пратеници занасяли ценни сведения за вътрешното състояние на Османската империя, за положението на манастирите. Така игуменът на Хилендарския манастир през 1551 г. дал на московския митрополит Макарий информация за светогорските манастири /състояние, брой, разстояние един от друг/ и за някои селища.

Българи и руси живеели със съзнанието, че са братски християнски и славянски народи. Владислав Граматик се интересувал от Русия и искал да даде на читателите си познания за нея. Той прави на полето на един сборник доста обширна добавка за покръстването на русите, която дори загражда в рамка, за да обърне внимание върху нея.

От своя страна русите също имали отношение към събитията, които се разигравали на Балканския полуостров. Монаси от руски произход посещавали българските земи. Когато се завръщали в родината си, те с разказите си събуждали у своите сънародници съчувствие и симпатии към българите. Ярък пример за този интерес към българския народ е руското житие за Георги Нови Софийски. То е написано в Псков през 1539 г. от презвитер Илия по заповед на новгородския митрополит Макарий. Житието се появило след пристигането в Новгород на двама атонски монаси — Митрофан и Прохор, — които били в София и свидетелствували за страданията на християните под османска власт и за мъченическата смърт на Георги. В литературно отношение житието има връзка с творбата на Григорий Цамблак за Йоан Сучавски, а по съдържание търпи косвеното въздействие на житието на поп Пейо. Тук намерила отражение една от важните теми на българската литература от времето на робството — насилията и съпротивата на християните срещу опитите за помохамеданчване. Подробно се описват турските жестокости и събирането на деца за еничарския корпус. Към разглежданото произведение може да се прибави и службата на Георги Нови от руския книжовник Василий, в която също се говори със симпатия за София и софиянци.

В много от руските църковни печатни книги са поместени кратки сведения за български светци и събития от българската история. Тук се срещат сведения за основоположниците на славянската писменост Кирил и Методий, за Иван Рилски и др. Един летописец от края на XV в. призовава русите да не щадят главите си и здраво да се борят срещу татарите, за да не видят разграбени своите домове и избити близките си, както станало с българите, сърбите и гърците, които изгубили отечеството и властта си. От всичко това проличава, че образованите хора в Русия следели живо участта на Балканите.

КНИЖОВНИ ВРЪЗКИ МЕЖДУ БЪЛГАРИ И ГЪРЦИ. През първите столетия на османското робство, когато голяма част от българските земи преминали под юрисдикцията на Цариградския патриарх, в тях били назначавани висши духовници — гърци. В България те били ненавиждани заради тяхното грабителство и съюза им с властниците, макар че отделни представители на гръцкото духовенство ставали изразители на противоосманските настроения и политически движения. Гръцките училища и богослужение обаче били крепители на християнската вяра и пречка за асимилаторските усилия на завоевателите. Тези училища в някои отношения изиграли положителна роля за развитието на българския народ и се ползували с уважение. Също така книжовните връзки между гърци и българи се отразили благоприятно върху нашето културно развитие. Гръцките книги, които в оригинал проникнали у нас чрез училищата и чрез духовенството, са сочили на българите как сами трябва да се грижат за своята просвета, а преводите обогатили българската литература.

През втората половина на XVI в. и още по-усилено през XVII в. в гръцката печатница във Венеция започнали да се издават най-разнообразни съчинения, написани на народен език /койне „общ“/, които намерили широко разпространение в гръцка и българска среда. Част от тях днес се откриват в книгохранилищата на Бачковския и на Рилския манастир, в Софийската народна библиотека, където са постъпили от различни краища на България. Повечето от тези книги са с религиозно съдържание—жития, разкази, поучения—и представят осъвременени преводи на византийски автори. Някои от венецианските издания имат светски характер. Те са исторически или природонаучни съчинения.

Посочената новогръцка литература в България се четяла не само в оригинал от по-образованите хора, но намерила и своите преводачи.[52] В края на XVII в. неизвестен българин превел изцяло по първото издание гръцката книга „Катехетикон“ /Наставления/ от Теодор Студит без съществени отклонения от оригинала. Няколко десетилетия по-късно – през 40-те години на XVIII в. – тази книга привлякла вниманието на Йосиф Брадати. Откриват се два различни негови превода – единият по-пълен, другият кратък и съвсем свободен. Усилено се превеждали и книгите на Агапий Критски – едни изцяло, други частично.

Разпространението на гръцката книга съдействувало да се ускорят някои важни положителни процеси в българското културно развитие. Подтикнати от примера на Дамаскин Студит и неговите последователи, българските преводачи също се осмелили да изоставят традиционния изкуствен книжовен език и започнали да пишат на говорим български език. Българската литература се обогатила с нови разнообразни творби за църковни и читателски нужди. Отделни разкази, например някои чудеса от житията на Дамаскин или съчинението на Агапий за Мария с отсечените ръце и чудото на Богородица от сборника „Спасение на грешните“, намерили отражение и в българския фолклор. В предисловията на гръцките книги и отчасти в съдържанието им се поставяли важни просветни въпроси, които подтиквали българските книжовници да се замислят върху тях. Някои идеи те възприемали и доразвивали. Гръцката историческа книжнина заедно с литературата на сърби и руси дала на българските писатели пример за интерес към миналото, изострила тяхното патриотично чувство, карала ги да се взрат по-дълбоко в нуждите на своя народ и да търсят път за неговото пробуждане и защита.

От прегледа на културните връзки с другите народи от началото на XV в. до началото на XVIII в. се вижда, че българите не били напълно изолирани нито от своите съседи, нито от Русия. Връзките били многообразни – те вървели по линията на църквата, на училището, на литературата, изразявали се в лични познанства между отделни монаси и просветни дейци, като се опирали на общи политически и църковни стремежи, на общата вяра или на сродния език. При всички случаи тези връзки били благотворни за развитието на българската книжнина и за самочувствието на българския народ.

БЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК ПРЕЗ XV–XVII В. Още след падането на България под османско робство започва новобългарският период на развитието на езика ни. Началото на този период не е достатъчно отразено в запазените книжовни паметници от онова време, тъй като още била в сила старата писмена традиция и тъй като българската книжовност започнала да се развива при тежка робска обстановка. Въпреки крайно неблагоприятните условия книжовната дейност през първите векове на робството не заглъхнала. Нещо повече, тя постепенно се съживила и добила по-демократичен облик по език и съдържание. Сближила се до духовните и нравствените потребности на народната маса, до живата народна реч, постепенно се освободила от каноните и нормите на среднобългарската езикова и книжовна традиция. Наистина преписването на книги продължавало, както по-рано. Но същевременно се появили преводи, сборници, приписки, документи и преписи в повечето случаи с примеси на среднобългарска с народна лексика, но с типични новобългарски аналитични конструкции.

Процесите, които се развивали в системата на българския език през среднобългарската епоха /XII–XIV в./ и предизвикали дълбоки структурни промени, били напълно завършени. В XV в. българският език имал вече нова структура, той станал аналитичен, изгубил старата падежна флексия на имената.[53] Изчезването на падежните форми при имената било продължителен и забележителен процес, който засяга едновременно всички диалекти в историческите граници на българската етническа общност въпреки неблагоприятните исторически условия и ограничените комуникативни връзки между населените с българи области.

Разлагането на склонението и аналитичното изразяване на граматическите отношения при имената води до образуването на обща форма /casus generalis/ и до по-широка и многозначна употреба на предлозите.

Аналитичните развойни тенденции засегнали и други страни на граматическата система – аналитично изразяване на инфинитива /искам да пиша/, аналитично образуване на степените за сравнение с частиците по- и най- /по-добър, най-добър/, аналитично изразяване на бъдеще време с частицата ще и глагол в сегашно време /ще чета/, удвоено допълнение. Вече не се разграничава употребата на наречията къде и де /где/ при означаване на място и посока. Важна граматическа особеност е утвърждаването в практиката на определителния член при имената /мъжът, жената, детето/, появил се още в среднобългарска епоха, но с ограничена употреба.

Св. Георги и св. Димитър на коне – част от иконостасен фриз от Пещера /XV–XVI в./. Църковен историко-археологически музей – София

Към другите граматически особености, които характеризират живата народна реч от XV в. до днес, принадлежат отделните синтетични форми за означаване на минало свършено и минало несвършено време /писах, пишех/, преизказното наклонение /бил писал, бил пишел/, появата на бройната форма при съществителните /два коня, три лева/, широкото разпространение на глаголите на -ам — питам, тичам, пътувам; широкото разпространение на окончанието за м.р. мн.ч. -ове — гласове, долове; повелителната форма за 1 л. мн. ч. на -ете вместо старобългарското -те и -ите/носете,молете/; изчезването на старобългарското сегашно причастие; образуването на нови форми за трето лице при притежателните местоимения — негов и техен вместо старобългарското его и ихъ, и др.

Трябва да се отбележи, че новите граматически особености били присъщи на живата народна реч от XV в. насам, но почти липсват в писмените паметници от XV и XVI в. За тях черпим сведения главно от влахо-български грамоти.[54] Те били издавани от влашките канцеларии през XIV, XV, XVI в. и по-късно, имали светско съдържание и служели за практически и делови цели на влашките войводи. Особено ценни са най-ранните грамоти. Те отразяват състоянието на българския език в Румъния по онова време. Този език се говорел от българското население, избягало там след идването на османците в нашите земи, от старото славянобългарско население и от служителите във

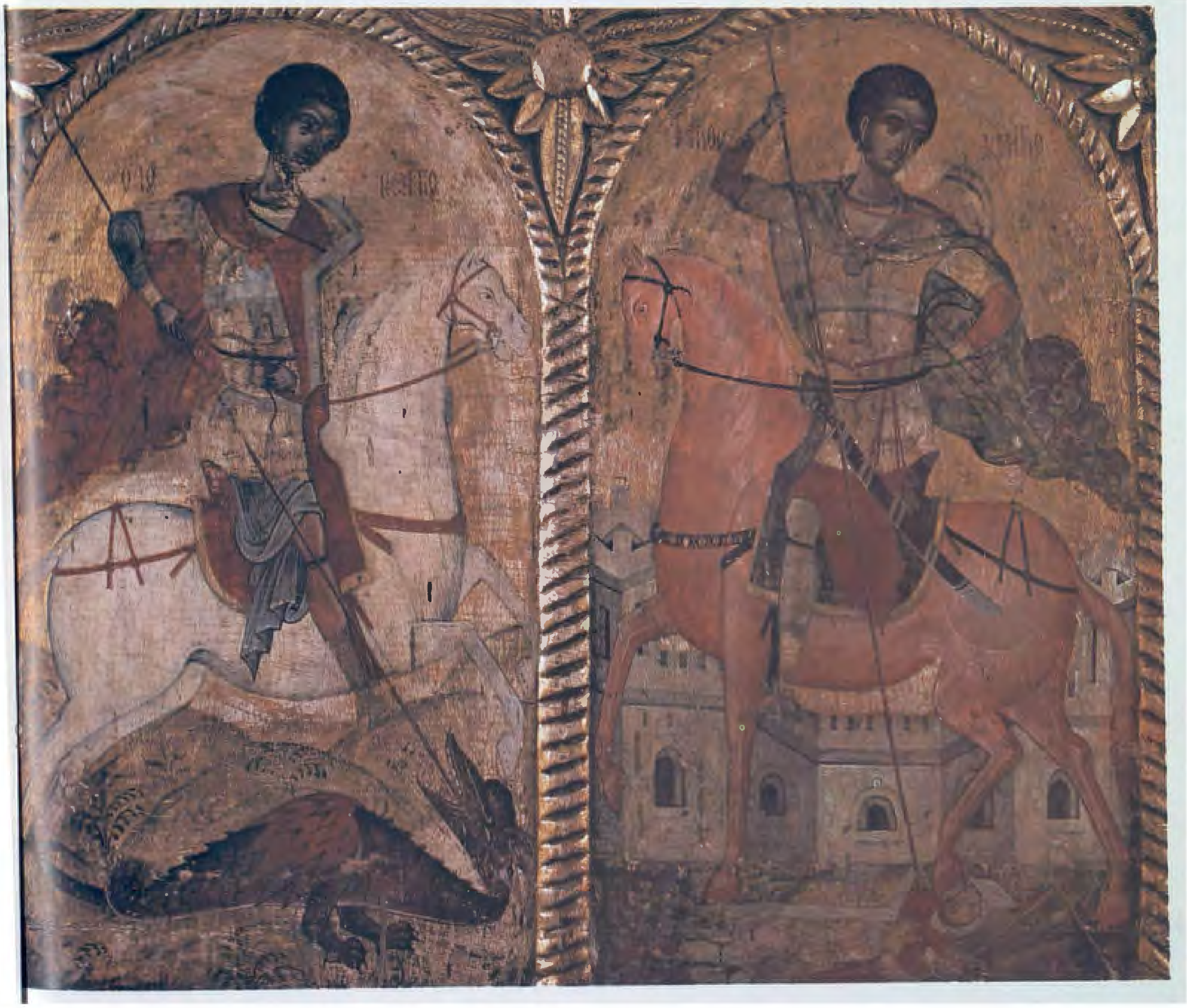

влашките канцеларии. Ето образци от този език:

„И бил е писал първо още кесар и вам, како да дойдѫт от вас два пръгарѣ; аз не съм знаел, нѫ узнах по том на мѣсац“ /Грамота от 1432—1437 г./.

„Того ради имах добра чловѣка у Търговиш /и/, Занвела, а ваши людіе от града сѫт излезли на пъти да го сѫт убиле е взеле и добиток му“ /Грамотата е от 1438—1446 г./.[55]

Колкото се отнася до богослужебните книги и житията, преписвани с голямо старание, езикът в тях е традиционен, книжен, среднобългарски, доста чужд и непонятен за народната маса. Такъв е и езикът на българските книжовници от XV и XVI в. — Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Владислав Граматик и др.

През XVI в. започнал процес на демократизация на езика. Заедно с интереса към съвременната проблематика в творбите на българските книжовници и главно у поп Пейо навлизат думи и изрази от ежедневието. Тази народна струя се засилва през XVII в., когато постепенно в книжнината се наложил народен език, близък до говоримата реч. Процесът продължил в тази посока в началото на XVIII в., той се изявил особено чрез дамаскинарската книжнина, в която широко навлизат диалектите.

ГЛАВА ВТОРА

НАРОДНО ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО, ОБИЧАИ И ПОВЕРИЯ

1.

Словесно народно поетическо творчество

ОСНОВНИ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА НАРОДНОТО ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО ПРЕЗ XV—XVIII В. Големите исторически събития от XIV в. — османските нападения на Балканския полуостров, крушението на българската феодална държава, налагането на чуждата власт, възникването и развитието на хайдушкото движение — намират своето отражение в народното поетическо творчество и могат да служат за ориентир както при неговото групиране по жанрове, така и в приблизителната му хронология. Разбира се, трябва да се държи сметка за обстоятелството, че невинаги поетическото творчество се ражда непременно и непосредствено след историческите събития — то се нуждае от известна дистанция, от своеобразна „обработка“ в народната памет; също така подредбата на материала не следва само тематично-хронологическия принцип, но и жанровия. За разглеждания период важи обстоятелството, че поради липса на автентични записи на фолклора ще трябва да се съди по записи, които произхождат от XIX в. нататък и изискват предварителен текстологически анализ.

От XV до средата на XVIII в. господстващите фолклорни жанрове били юнашките, историческите и хайдушките песни. Навярно била развита вече и баладата, създадени били семейно-битови и социални песни, разпространявала се приказката /тук оказвал известно въздействие и турско-персийско-арабският елемент/, пословиците се използували широко в народната реч и все по-често се срещали и в литературата. Словесното творчество играело ролята на поддръжник на народното съзнание. Българският фолклор от времето преди османското нашествие, доколкото е стигнал до нас /с изключение на няколко песни за татарските нашествия или за феодални войни/, отразява преди всичко религиозно-битовата традиция. При съществуването на свободна българска държава народностното съзнание имало опора в държавните институти, в историческата традиция, в книжнината. В литературата се отразявала народната съдба, в нея се решавали големите държавни, религиозни и философски въпроси. Оттук и особеното значение, което тогава имала литературата в обществения и културния живот. Юнашките, историческите и хайдушките народни песни, така тясно свързани с народната съдба, през епохата на робството поемат нейната роля.

Тези песни са твърде близки по съдържание, поради което могат да се разглеждат като едно цяло — това е нашият исторически епос. Юнашките, историческите и хайдушките песни именно в своята цялост отразяват исторически събития от края на българската феодална държава и дълбоките промени, настъпили в историческия живот на българския народ. Новите преживявания били толкова силни, че измествали предишните теми и образи, а върху старите пластове се наслоявали нови впечатления. Българският фолклор и народното словесно творчество от този период будят огромен интерес — с идеите и образите си, с жанровите си особености и поетиката си, с обществените си функции. За националната история те имат голяма познавателна стойност, стига в песните и преданията да не се търсят конкретни изворови данни, а да се погледне на тях като свидетелство на народната психология, на вътрешния духовен свят на народа, на неговия мироглед, на неговата оценка за историческите събития.

В българската народна поезия през XV—

XVIII в. са отразени в песни и предания борбите на последните Шишмановци, началото на османското иго, падането на Цариград, походът на Владислав Варненчик в 1444 г., войните на турците с унгарците през XVI в., началото на руско-турските войни и т.н. Особено голям е броят на песните, посветени на тежката съдба на народа – отвличане на роби и робини, помохамеданчвания, грабежи на малки деца за еничарския корпус, насилия и жестокости над населението. Най-сетне тук трябва да бъде включена и съпротивата на народа, проявена във въстанията и хайдушката борба.

ЮНАШКИ ПЕСНИ. Трудно е да се реши въпросът за хронологията на юнашкия епос и историческите песни. Може да се предположи, що се отнася за достигналите до нас песни, че юнашките предхождат историческите. По-голямата старинност на юнашките песни се установява не толкова по данните за историческите събития и по личностите, които се споменават в тях, защото са възможни и по-късни наслоявания, колкото по характера на образната система. Художествената образност на юнашките песни свидетелствува за по-ранен етап на историческото развитие, защото е свързана с митологически представи. По-нататъшното развитие върви към все по-голямо редуциране на митологическата образност и приближаване на изображението до действителността. Тази тенденция се проявява в хайдушките и в историческите песни.

В юнашките песни са отразени народните представи за героична личност; юнаците въплъщават героичните черти на самия народ, неговите надежди и въжделения за подвизи, любовта му към родната земя, ненавистта му към угнетителите, понятията му за дълг, справедливост и чест.

Това творчество в голяма степен се приближава до легендата, тъй като народната фантазия е опоетизирала събитията и героите, които се превърнали в полуприказни исполини и свръхестествени същества. В него през призмата на легендата прозира и историческата съдба на народа, особено от епохата на османското нашествие и завладяването на Балканския полуостров. Самите герои, макар и голяма част от тях да са феодални князе от XIV в., се явяват като закрилници на родната земя, борци за добро и справедливост. Те са изобразени и в интимна семейна среда, в епизоди, които имат изключително личен характер.

В юнашкия епос изпъкват преди всичко образите на двама феодални владетели от XIV в. – Крали Марко и Момчил. Интересна е тяхната поетическа биография; в нея те са свързани с родствени отношения. Сразеният чрез коварството на съпругата си Момчил се обръща към победилия го Вълкашин и го съветва да се ожени не за невярната Момчилица, а за сестра му. От този брак според легендата ще се роди Крали Марко. Песните за Момчил не са многобройни и не се отличават с голямо разнообразие, но са изпълнени с дълбок драматизъм. Момчил е показан като храбър юнак и на преден план стои забележителната му морална сила.

Песните за Момчил разкриват голямото художествено майсторство на народните творци и в очертаването на образите, и в разгръщането на композицията. Тези качества се проявяват още по-ярко в големия цикъл за Крали Марко, чийто поетически образ е завладял целия Балкански полуостров; той не е изчезнал от съзнанието на народа и сега, както личи от запазените легенди в различни краища на нашата страна и особено от многобройните песни, които се пеят и до ден днешен. При все че няма нищо забележително в дейността на историческата личност Крали Марко, поетическият образ се оказва особено близък на народните маси. Кралимарковските песни насочвали вниманието на слушателя към големите събития, битки, нашествия, катастрофи, които в края на XIV в. станали в българските земи или в близост до българските предели. Народът възприемал Крали Марко като героичен участник в тези събития, влагал в песните за него мислите и чувствата, които дълбоко го вълнували. Тези песни не образуват единно циклово епическо произведение, но засягат всички моменти от живота на своя легендарен герой и рисуват всестранно неговата личност, включвайки в нея често и противоречиви черти.

Външният лик на Крали Марко е даден с хиперболични белези, които напълно отговарят на един голям епически герой. Безспорно в тези белези се проявява епическата традиция, като се поддържа от стремежа на народа да въплъти своя идеал в една юначна личност и в нея да осъществи копнежа си за свободен, независим и щастлив живот. Тази необходимост изпъква още по-силно във времето на тежкото робство. Ето защо Крали Марко се бие с чужденци-нашественици, побеждава Муса Кеседжия, Филип Маджарина, черни арапи, защищава потиснатите, освобождава три синджира роби, брани българската земя.

Бил се Марко с турци еничери,
бил се Марко три месеца време,
та отървал девет кадилъци,
седемдесет бели манастири,
осемдесет църкви равании.

Стр. 292/293
Сребърна обковка на евангелие /XVII в., Чипровска школа/. Национален археологически музей – София

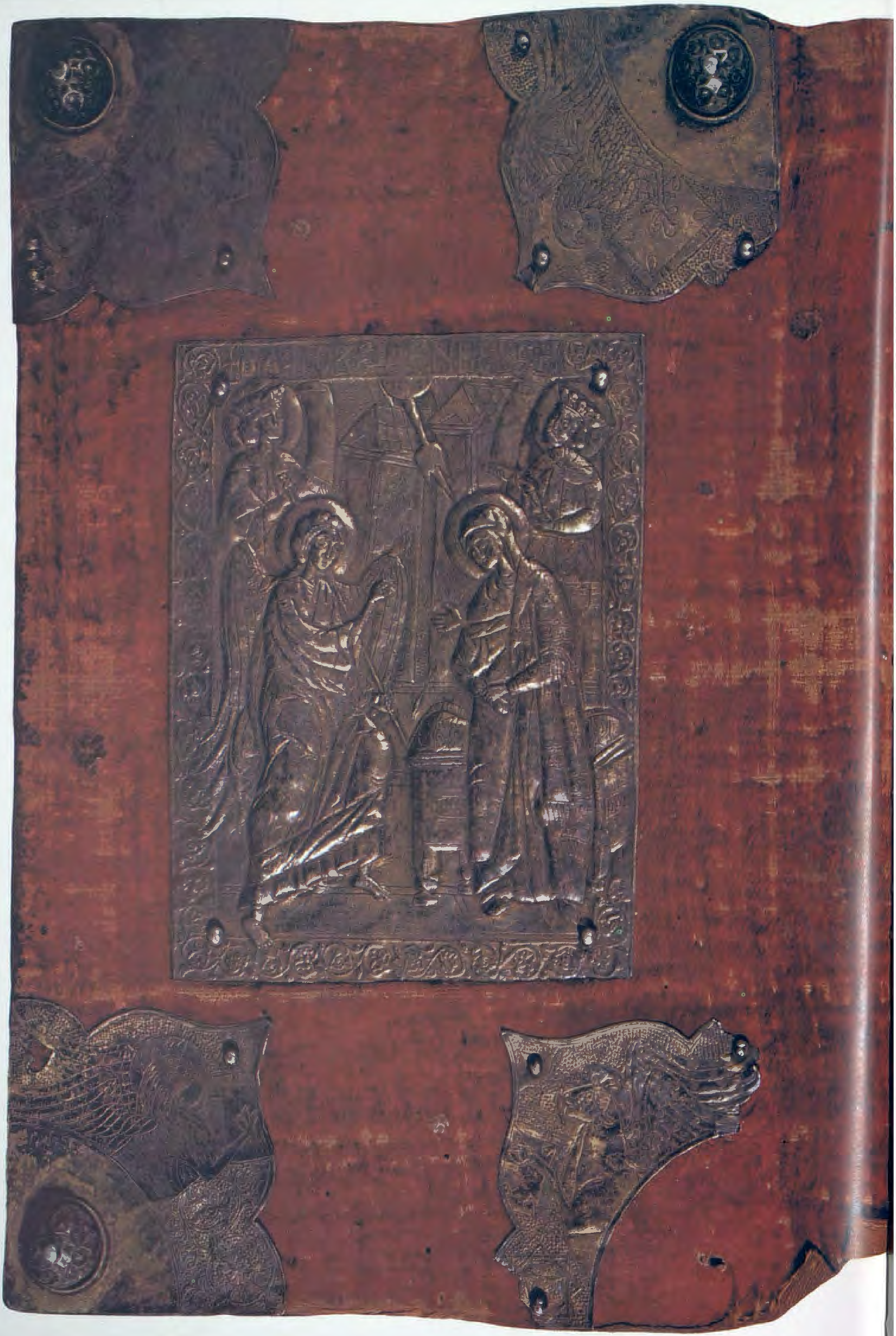

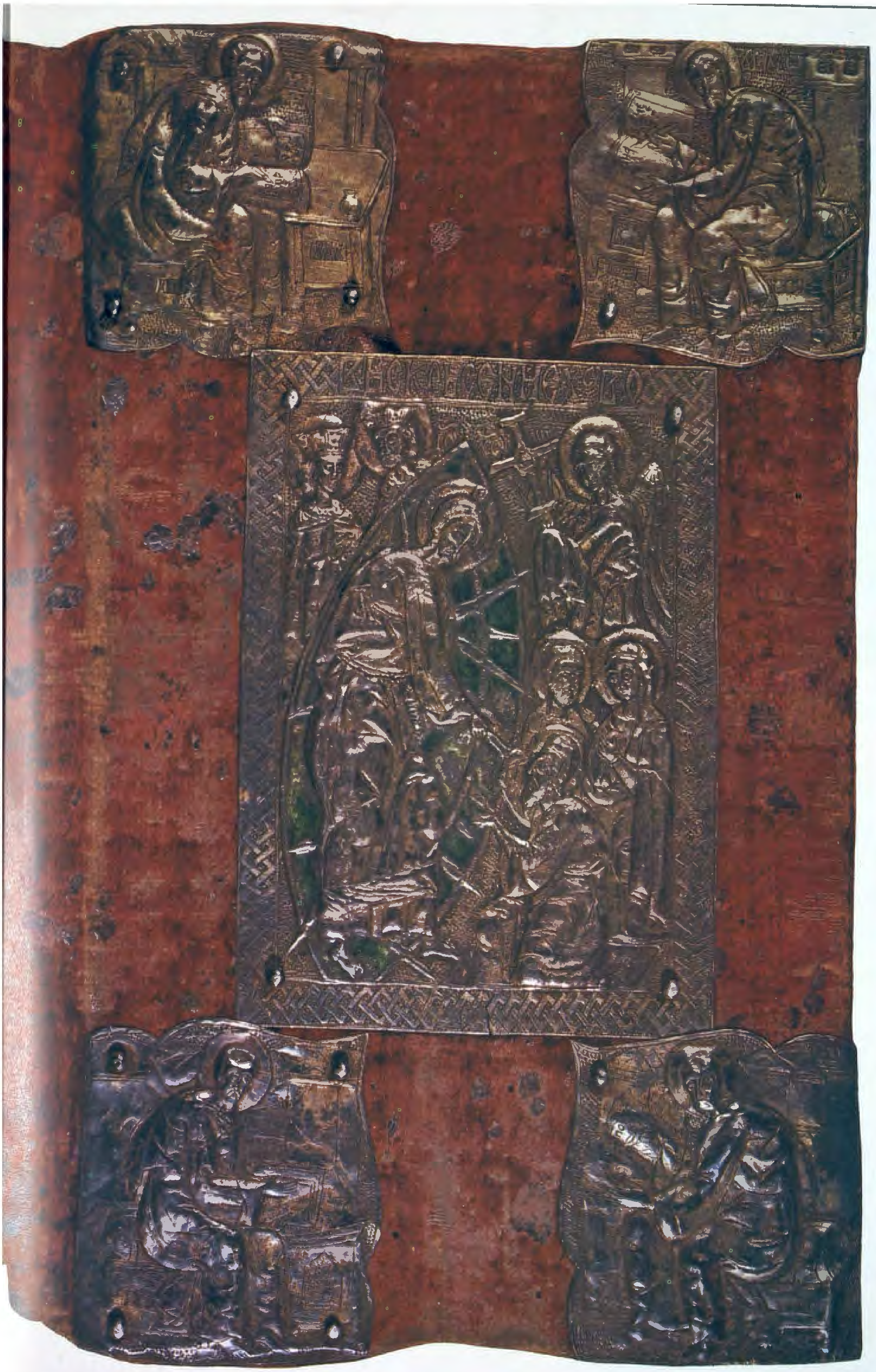

В епохата на робство хиперболично очертаният образ на Крали Марко будел възторг, радост, надежди и вяра у народа. Въпреки митичните и свръхестествените черти той не бил откъснат от реалната действителност, оставал здраво свързан с живота и бил близък на хората.

Изумително е сюжетното богатство на Кралимарковия цикъл. Юнакът е изобразен в различни ситуации – придобиване на сила /произходът ѝ се свързва с народната митология/, в семейни отношения, в среща с юнаци, в борби и сражения, изгубването на силата – като наказание за неимоверно възгордяване, – смърт. Трудно е да се възпроизведат основните моменти от тази необикновена биография – от детството до последните дни на юнака. Народното въображение изградило един богат образ, който дори и в противоречията си не губи своето поетическо очарование. Силно впечатление правят не само епизодите, в които се проявява огромната физическа сила на юнака, но и песните, в които се поставят големи морални проблеми, каквито са онези за освобождението на три синджира роби и за загубването на силата. Това са двата нравствени полюса, в които се движи Крали Марко – героичният защитник на поробения народ в едната песен се превръща в другата във възгордял се юнэк, който с високомерието си е готов да предизвика дори бога на двубой. Той загубва силата си, защото е загубил връзките си със света и хората, самоизолирал се в един свой личен свят. И двата мотива имат старинна основа. Те живеят в съзнанието на народа и в най-тежките години на робството и се осъществяват във великолепни епически песни. Кралимарковият епос, намерил такова широко разпространение през XV–XVIII в., разкрива поетическото съзнание на нашия народ през споменатата епоха. Това съзнание е богато не само с разнообразието на мотивите и образите, но и с изобразителната мощ на народните певци, с художественото майсторство, на което са били способни народните маси.

Крали Марко живее сред юнаци и се бори с юнаци. Техният брой е голям – Муса Кеседжия, Беле от Костур, Гино Латинин, Темишвар Гюро, Филип Маджарин, Дете Дукадинче, Дете Голомеше, Желта Базиргяна, Рельо Шестокралец, Иван Белиградец, Груица, Дете Татуличе, Иве, Арватска девойка, Димо Черногорец, Милош Оргиянин, Незнайна девойка, Янкул, Дебел Новак, Богдан и др. Към тях трябва да се прибавят още юнаците, чиито подвизи не влизат в Кралимарковия цикъл /например Болен Дойчин/, за да се види колко богата е галерията от епически образи в нашия фолклор през разглеждания период. Това означава, че героят бил свързан с епическата традиция и на другите балкански народи. Това е един поетически свят, който задоволявал както идейните, така и естетическите търсения на народа. Ограничените възможности за писмена изява не му позволили да превърне този свят в литературна традиция, да го превъплъти в произведения на литературното творчество.[1]

ИСТОРИЧЕСКИ ПЕСНИ. Художествената отзивчивост на народа личи и в богатата група на историческите песни, създадени през същото време. Рамката и композицията им не са винаги епически; някои от тях са оформени като лирически творби, което разкрива друга страна на народната поетика – едно по-близко и по-интимно отношение към действителността, към народния живот, към света.

В сравнение с юнашките тези песни се отличават с по-голяма историческа конкретност и точност, с по-голяма правдивост в изображението, макар че и тяхното съдържание не се покрива напълно с историческите събития. Те представят история на народа, но така както тя се пречупва през народното виждане и разбиране.

Съдбата на народа под робство и борбите му за освобождение – това е основната тема на народно творчество през този период. Тя разкрива картини на ужаси и насилие, на изключителни страдания и разтърсваща скръб, но същевременно е свидетелство за твърдостта и решителността на народните маси, които не се примирили с робството, не загубили вярата в своите сили и в по-добрите бъднини. Въпреки дълбокия им трагизъм оптимизмът, който съдържат тези песни, ярко показва будното историческо съзнание на народа.

Най-старите исторически песни са свързани със съдбата на Шишмановци, чиято твърде голяма популярност се дължи очевидно на участието, което те взели във въоръжената борба срещу чуждия нашественик. Така е представен последният български владетел Иван Шишман – като водач на военния поход срещу турците сред своята войска на „Софийско поле“. Дори да се приеме, че познатият текст на песента „Откак се е, мила моя майко ле, зора зазорила“ е оформен по-късно, през епохата на Възраждането,това ще е станало върху основата на по-стара песен, която е звучала също така бодро и тържествено, като боен марш на своето време. Други песни разказват за гибелта на Шишмановци, за тежките боеве с турците, за извършени предателства.

В няколко песни се говори за падането на българската държава. Основната причина се търси в разложението на управляващата класа, което я прави негодна да се противопоставя на надвисналата опасност. В духа на средновековните схващания това разложение на върховете се представя преди всичко като незачитане на църквата и вярата.

Колко дълбоко са проникнали в народната памет съдбоносните исторически събития от края наXIVв. нататък,показват песните за падането на Цариград, за избиването на „учени българи" в Търново, за Косовската битка, за превземането на крепостта Сталак /дн. Сталач/ в Сърбия, за областта на Бузим, за Скендербег и др.[2] Трагедията на българския народ се разкрива най-вече в многобройните песни за народните страдания и бедствия. В тях именно се дава живата история на народа. Жестокости, кланета, грабежи — ето неизменната картина. Достатъчно е да се цитира само една песен:

Какво е чудо станало
на Росенския каменен мост:
двеста са моми изклали
и триста момка избили,
петстотин гроба станали.
Кога събота додеше,
петстотин свещи горяха,
петстотин майки плачеха,
плачеха и нареждаха.

В народните песни се говори за отвличането на моми и девойки, за синджирите с роби, за жалбите на пленените момци, откъснати от тяхната земеделска работа, на майките — за техните невръстни деца, на момите — за цветята и младостта. Покъртителна е участта на онази майка,която, подгонена от турчин, е принудена да захвърли детето си. В баладичен стил са предадени много трагични случаи през тази епоха — изоставено дете, което,като пораства, открива майка си; брат и сестра, отвлечени и продадени като деца, които покъсно се оженват, без да се познаят; две сестри, попаднали в татарски плен, които при срещата си плачат и умират. Съпротивата срещу робството и патриотизмът се проявяват в отказа на девойката да се омъжи за турчин и да бъде потурчена, за отказ на брата да предаде родната си сестра на турците /песента за Балканджи Йово/, в тъгата на еничарина по близките и др.

Удивително е богатството на народната памет, запазила толкова образи от робството. Както и при другите жанрови групи, текстовете на песните са по-късни. Записите са направени през XIX в. и независимо от претърпените изменения те носят по същество съдържанието на времето, в което били създадени. Историческите народни песни отразяват будното народностно съзнание, непресъхващата творческа жизненост и са забележителна проява на народния художествен гений.

Сребърна обковка на евангелие /XVII в./. Национален археологически музей — София

ХАЙДУШКИ ПЕСНИ. Те се появяват в периода на упадъка на османската държавно-политическа мощ и са най-яркият израз на съпротивата на народа, на неговото пораснало самосъзнание, на острата реакция срещу политическия и социалния гнет. Основна роля в тях играе хайдутинът-мъстител, борец за свобода, патриот — положителният герой на епохата. Хайдушките песни отразяват още по-силно цялата поетическа мощ на народа. Поетът Пенчо Славейков отбелязва: „Хайдушките песни! Те са най-хубавото, най-ценното, що е създал българинът... Хайдушките песни са плод на новото време, време на подем на националния дух, на който е резултат църковната ни и политическа свобода."[3] Началото на този жанр на българското народно творчество трябва да се търси при появата на самото хайдутство. Запазените песни отразяват всички етапи от развитието на това движение от най-ранната му фаза /като стремеж за лично отмъщение/ до проявите му като масова освободителна борба. Свързани са с традицията на юнашките и историческите песни /с първите — с патоса на героизма, с хиперболизацията на образите, с вторите — с по-голямата близост до конкретната историческа действителност, с опростената композиция, с поетическите средства, с лирическия елемент/. Същевременно те носят и нещо ново в идейно отношение — рисуват картината на едно време с по-силно изострени политически и икономически противоречия. Оттук и техният патриотичен и социално-борчески облик.

Целта на хайдушкото движение е посочена в следните думи, които българската майка отправя към сина си:

Дончо, българско коляно,
я си запаши саблята
и си нарами пушката,
па иди в гора зелена,
събери момци юнаци,
удряйте пусти читаци!
Да си земята отнемем,
да си децата откупим,
да си жените избавим,
да си бащите поменем,
да си майки отмъстим!

Основната тема на хайдушките песни е защитата на поробеното българско население. Затова, когато войводата Стоян се разболява и няма кой да се противопостави на турските грабителства, положението на народа особено се влошава. Хайдутите се борят с насилниците и ги побеждават със своята храброст. Те са носители на справедливостта и възмездието — оттук и любовта, с която ги посрещат хората. Борбата изисква пълна преданост и посвещение; хайдутинът няма близки, няма и семейство; „хайдутин къща не гледа, хайдутин майка не храни“. Неговото семейство е хайдушката дружина, неговият дом са гората и планината. Този мотив е разкрит в прекрасни песни, в които идеализацията е израз на възхищението и преклонението на народа пред хайдушките подвизи. Внушителността, красотата и действената сила на хайдушките образи се увеличава още повече от свързването им с природата. В представата на народа Стара планина е немислима без хайдутите; тя се явява тяхна закрилница и е поверна от майка:

Майчица що е рождена,
и тя си чедо изказва
на турци и на сеймени.
Гората — майка хубава —
скрий ли се в нея хайдутин,
никому нищо не казва.

С трогателна обич се описва участта на болния хайдутин, когото другарите носят на ръце — така както майката го е носила „девет месеца на сърце, до три години на ръце“. Заедно с мъжете-хайдути изключителна смелост проявяват и жени-хайдутки и воеводи, като Бояна, Сирма, Еленка, Пена, Драгойка.

Заслужават отбелязване още няколко мотива: борбата срещу социалния гнет на чуждите поробители и на българските чорбаджии; скръбта по близките — особено есенно време, когато войводата свива хайдушкия байрак и всички около него си спомнят за своите бащи, които вървят из гората и питат за прокудените си синове, за майките си, които из дворове ходят и плачат за тях, за децата си, които голи и боси скитат из село. Тук трябва да се прибави и мотивът за смъртта на хайдутина, който загива в борбата, но и в последния си миг иска да бъде пременен, за да внушава бодрост и вяра на народа си.

Поетиката на хайдушките песни разкрива големия размах на народното въображение и изключителното творческо умение на народните певци.[4]

С казаното дотук не се изчерпва богатството на народното творчество през разглеждания период, тъй като са продължили да се развиват жанрове и групи песни, наследени от миналото — обредните и митическите песни. В тях все повече прониквали реално-битови черти и намалявали религиозно-митическите елементи. Развиват се и семейно-битовите и трудовите песни, в които все по-широко място заемали социалните конфликти. Разпространявали се приказките, народните анекдоти, хуморът и сатирата. Липсата на тогавашни записи не позволява да се характеризира по-подробно състоянието на народнопоетическото творчество.

Важно е обаче да се изтъкне, че българският фолклор през XV–XVIII в. се развивал с необикновена динамичност, създавали се и се утвърдили изключително важните от народностно гледище жанрове на юнашките, историческите и хайдушките песни.

Народното поетическо творчество въплъщавало народностното съзнание и народната естетика, съчетавайки борческите стремежи с художествен гений. Богатството на фолклора във всяко отношение превъзхождало проявите на литературата, която през споменатата епоха била стеснена и ограничена в своето развитие. Между фолклор и литература не съществувала пропаст, напротив, по това време те се развивали върху близка демократична основа.

Св. Ана — стенопис от Кремиковския манастир /XV в./

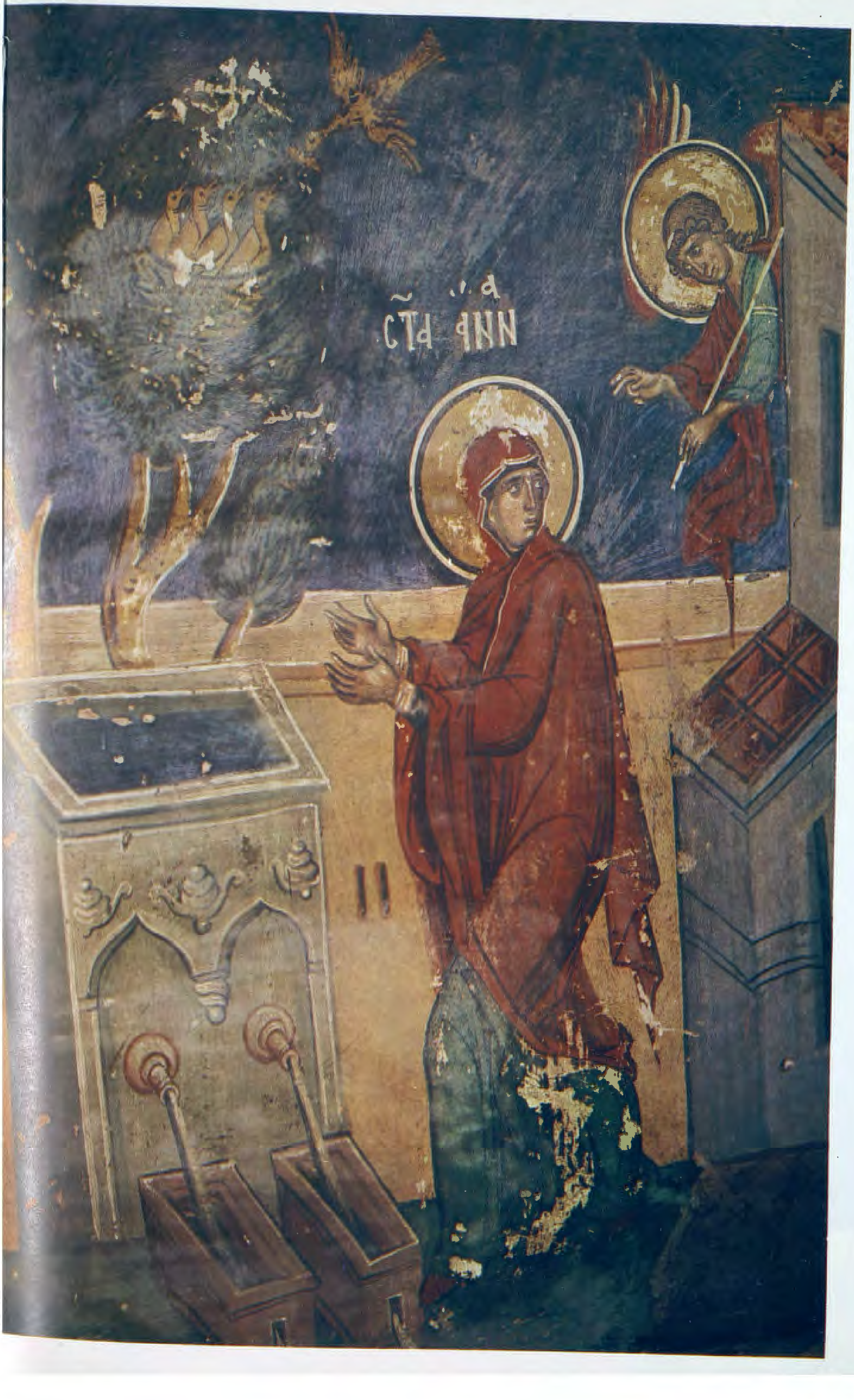
С̃ТА АННА

2.
Музикално творчество

СВЕТСКА МУЗИКА. Робската неволя не прекъснала музикалния живот на българите. Въпреки сътресенията, връхлетели техния държавен, обществен и културен живот, народната музика продължила традицията, завещана от предишните векове. В песни, хора и игри народът търсил отмора, радост, духовно удовлетворение, отдушник на мъката си и разведряване, в което били заложени кълновете на надеждата.

Народните празници били сгоден случай, при който хората могли свободно да общуват чрез обединяващия ритъм на песни, хора и игри, да чувстват своята народностна сплотеност.[5]

Според описанието на Стефан Герлах, пътувал през земите ни в 1573 и 1578 г., българите пеели не само в празник, а и в делник. Когато вечер се прибирали от жътва, трудовите хора от Ветрен пеели весело едни срещу други в хор и „когато едната част не била още свършила, начевала да пее втората част“. В Пиротско момите играели хоро, наредени на един ред, и пеели две по две /антифонно/, движейки се непрекъснато в кръг.[6] В пътеписи на чужденци, минавали през България, е отбелязано, че българското население обичало да пее. Българите, които отивали да жънат близо до Солун, влизали в града празнично облечени и ходели по къщите да пеят и играят.[7]

В един от своите доклади католишкият епископ Петър Солинат съобщава, че в царство България безверници, наричани павликяни, в Никополско и Пловдивско, пазели обичаи на старите българи — събирали се да празнуват със свирни, хора и песни. В това се състояла тяхната служба.[8]

Езикът на песните бил простонародният говорим български език, местно наречие, на което певецът излагал съдържанието на песента пред

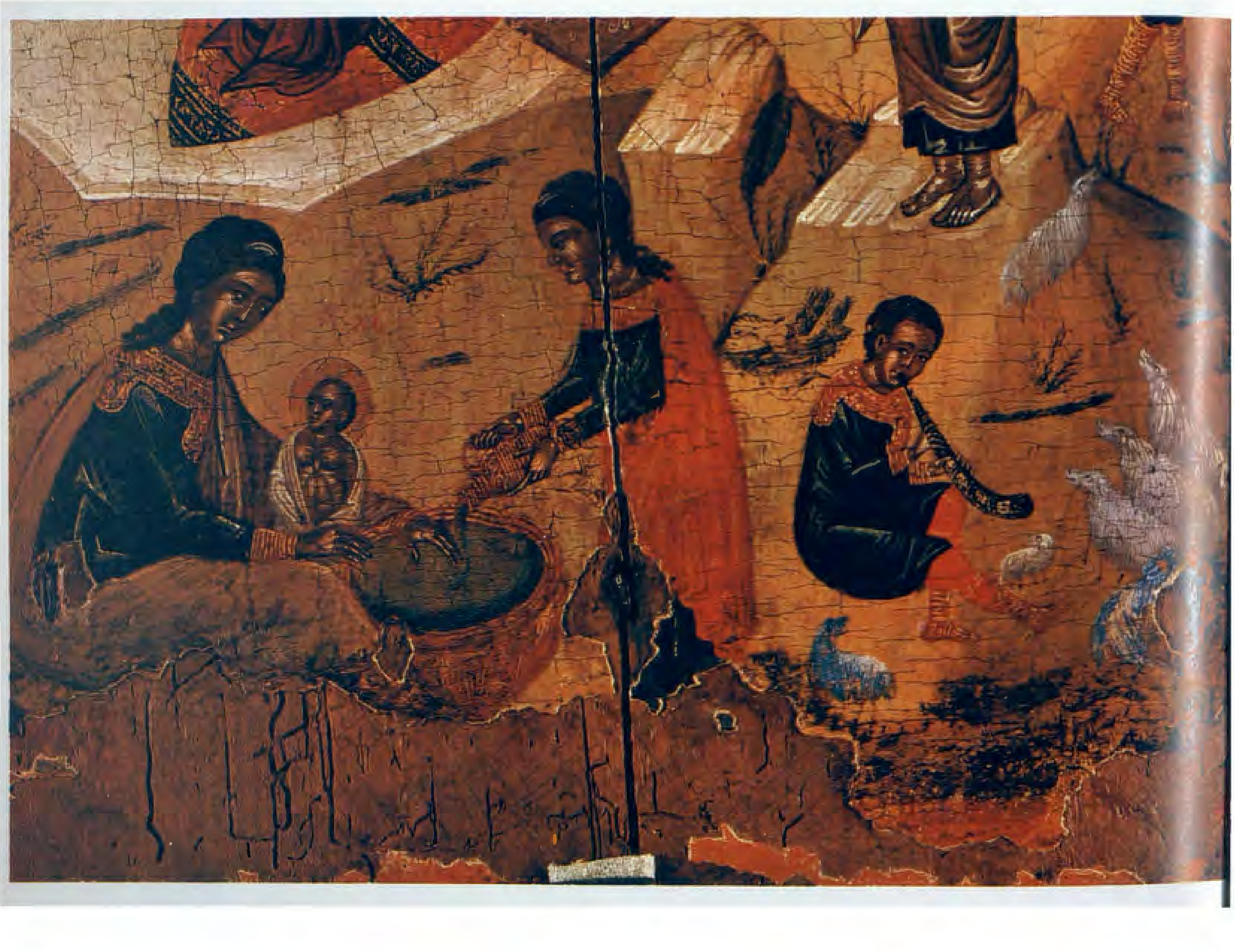

своите слушатели разбираемо и ясно. При формирането на новия говорим общонароден български език немалък бил приносът на българската народна песен.[9] Тя полека-лека се откъсва от своята пряка функционалност като жътварска, сватбарска и пр. и била изпълнявана и при други случаи.

Докато запазените от епохата писмени паметници от църковна музика предлагат теоретични упътвания и невми /безлинейно нотно писмо/, за същината на българската народна мелодика от по-далечно минало могат само да се правят догадки въз основа на по-късни записи. Като се има пред вид голямата устойчивост на музикалния фолклор въпреки промените, които претърпял, вероятно късните записи в голяма степен са отражение и продължение в общи линии на една утвърдена от много векове музикална традиция.

В текстовете на юнашките песни се споменава „песен разговорна", „песен веселита", „песен жаловита", „песен грьмовита", „песен ечовита", „песен джанджовита". В атински ръкопис от църковни песнопения стои надпис: „подражаващ на български начин на оплакване". Авторът сигурно имал пред вид народното оплакване.

Сравнени със записи, правени през XIX в. и в най-ново време, текстовете от Ерлангенския сборник,[10] записани в началото на XVIII в. /в него се намират и първите записи – текстове на български народни песни/, говорят за приемственост, която може да се отнесе и върху мелодичния материал.

С началното двустишие на средновековна коледарска песен, записана от Спиридон[11], и днес започва коледарска песен от Подуяне. Пее се на кратка тритактова благовестно-призивна мелодия, спонтанно избликнала от текста:

Бог се ро-ди, ко-ле-до,
Тойзи вечер, коледо,
Родила го, коледо,
Божаа майка, коледо.

Песента е изпълнявана и веднага след Освобождението /1878/ от подуянски коледари. Тя и днес е жива в музикалната памет на населението в Софийско.

Цитираният пак от Спиридон припев на новогодишно пение на пръстените „Ладо,тъй Ладо" е дословно запазен и сега в голям брой песни на ладуване в Средна Северна България:

Сегни булка, извади пръстен, Ладо, тъй Ладо.

Рождество Христово – детайл от икона /XVI–XVII в./. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски"

Съпоставката и подробният анализ на днешни мелодии и поетични варианти на тракийски песни с варианти и инструментални мелодии, донесени от малоазийските българи[12] след завръщането им в родината /1878/, показват, „че българската народна музика и преди два-три века е притежавала високи художествени качества, разнообразие и сила на въздействието, които намираме и днес"[13].

Имената на хора, играни през средните векове, са показателни за жилавостта и издръжливостта на българския танцов фолклор: „Четиритях пъти", „Лявата", „Право хоро", „Ръченица", „Куцата", „Тропанка", „Двата крака", „Трите крака", „Черкезката". Много от тия хора се играят и днес не само в Тракия. У малоазийските българи срещаме и старинното име на пайдушката – „Пайтак".[14]

Сонорни материали, събрани от бесарабските и таврийските българи,[15] допълват картината на музикалния живот в България през XVIII в. Наред със съвсем близки паралели–текстови и мелодични – от всички жанрове песни и тук се срещат имена на хора и игри, познати и сега в Тракия, а някои от тях и по цяло Българско – „Ючета" – с 5/16 такт, „Шопската" – 2/4, Ръченица – 7/16, „Хойсата" – 9/16, сватбарската игра „Как се чука чер пипер" – 2/4, детските игри „Отваряй Калю порти" – 2/4 и „Защо ходите три калугера" – 2/4, моминската игра „Криво хоро" – 2/4, чиито успоредици виждаме в добруджанския „Кривулец" и странджанската игра „Синджир бяла, Радо ле".[16]

За високите естетически качества на родопската песен през XVI–XVIII в. може да се извади заключение от широките и богато украсени мелодии на родопските песни, съхранени в репертоара и до днес.[17] Техни паралели звучат и в песните на българското християнско население в Родопите. У българите-мохамедани обаче широките по обем мелодии са по-многобройни, запазени благодарение на затворения им живот след помюсюлманчването.

В записани народни песни от банатски българи се откроява оплакването на майка за покойната дъщеря. То е запазило и след два века, при това далече от родната страна, характерни черти на българските традиционни тъжачки песни – речитативна мелодия, същите обръщения към покойната, същия разговор с нея, същите епитети, хлипане и лелекане.

В обширния песенен комплекс са заемали определено място речитативните мелодии, протяжните жътварски гласове, съпроводени често с провикване, както и десетки песни в равноделни и неравноделни ритми, в най-различна бързина –

хороводни, седенкарски, обичайни. Ясно очертани мелоритмично·и поетично били и обширният дял от коледарски песни с изобилните при тях неравноделни ритми, източнобългарските лазарски песни и тия на буенец, шопските лазарски мелодии, западнобългарската диафония с характерни секундови звукосъчетания.[18]

През XVIII в. на много от песните вече се явяват различни варианти. След дълъг процес на натрупване и съзряване върху обща музикална основа се виждат подчертано изразени и регионалните музикални наречия — подобно на езиковите. Географски наречията са по-широко или по-тясно обхванати — тракийско, родопско, пиринско, шопско, граовско, северозападно, мизийско, угърчинско. Многообразието на музикалните диалекти не нарушава общността на българската музикална култура, а само я обогатява. Избистрени са и ладовите основи на народната музика с превес на две минорни тоналности — еолийска и фригийска. Ясно се очертават родопските и пиринските пентатонични напеви. Обичани са и тоналности с увеличена секунда. В XVIII в. наред с равноделните тактове 2/4 и 3/4 са били вече в употреба и неравноделни тактове — 5/16, 7/16, 8/16, 9/16, 11/16, 13/16 и т.н., наречени от Бела Барток „български ритми“[19].

Всичко казано дотук се отнася до музиката на населението в селата и в малките градове, като Копривщица, Котел, Панагюрище, Тетевен, Етрополе, Севлиево и др. В големите градове, обитавани от много турци и други чужденци, българската народна песен се чувала само по покрайнините, населявани от българи. По-късно, когато започнал засилен прилив на българско население от селата към големите градове,[20] народна музика се поддържала и от новите градски жители. Във връзка с местни събития и злободневни случки се създавали нови песни със запазена традиционна мелоритмика. На поляните край градовете се извивали многолюдни неделни и празнични хора с песни и инструментална музика. Сватбите се празнували особено тържествено. Всичките действия тук се извършвали съответно с песни, игри и свирни.

НАРОДНИ ИНСТРУМЕНТИ. Като се съпоставят писмени извори и иконографски изображения от XVI—XVII в. с установените през XIX в. народни музикални инструменти, добива се впечатление, че тогава българите имали доста богат музикален инструментариум. В Тиквешкия сбор-

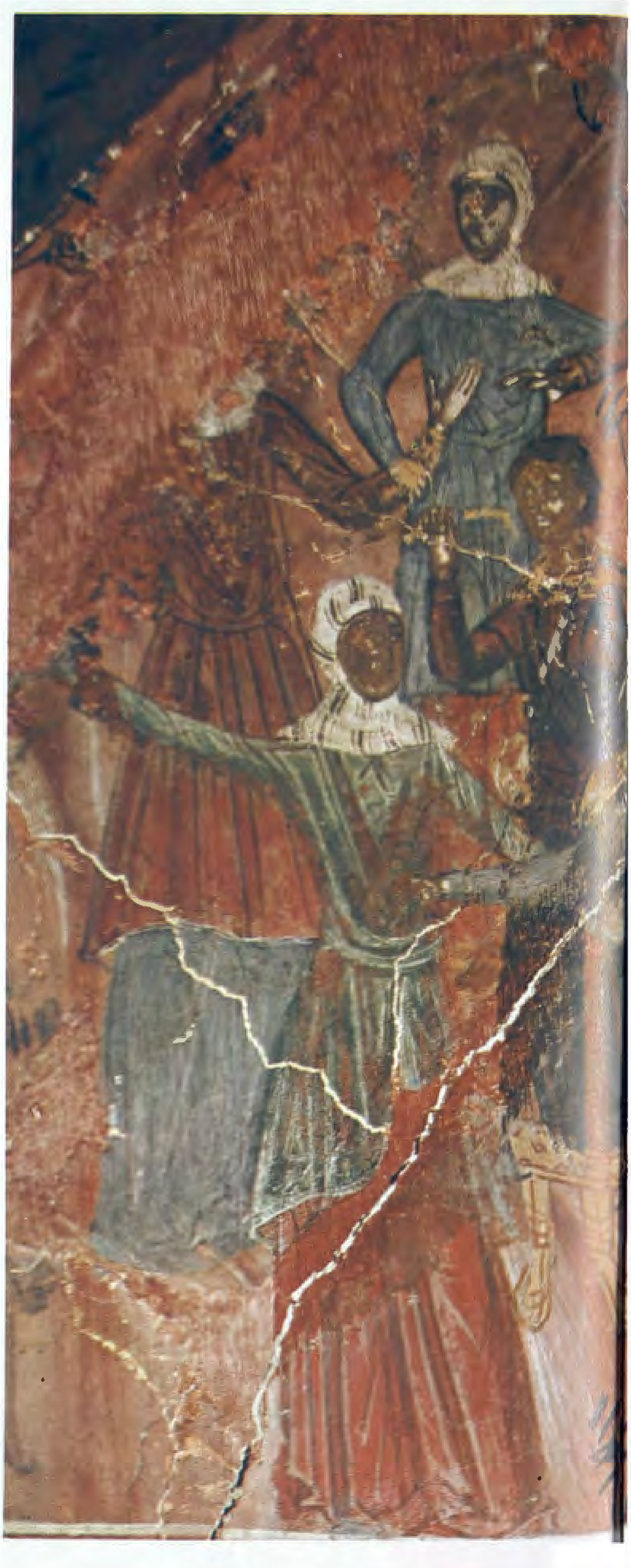

Хоро — стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

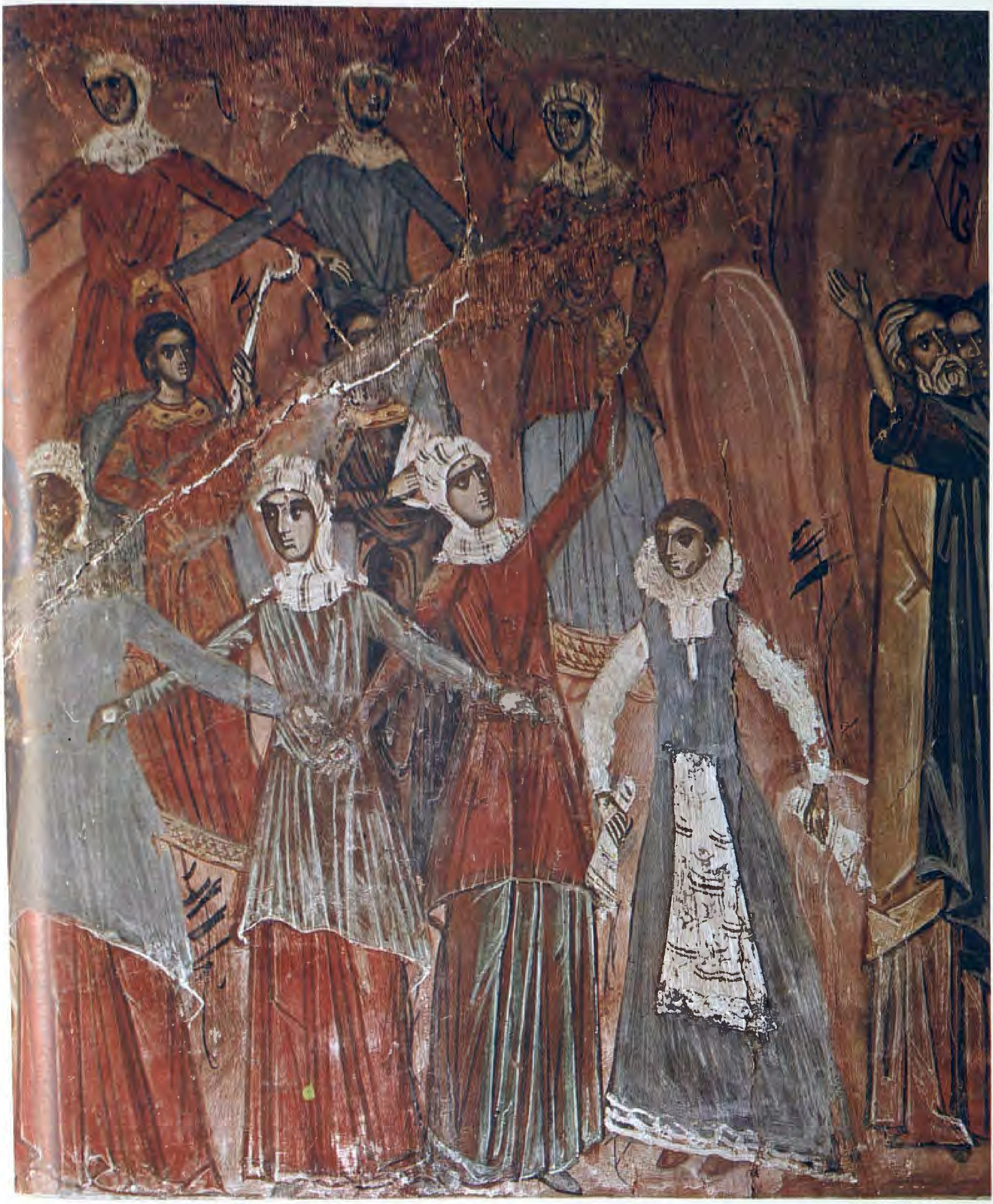

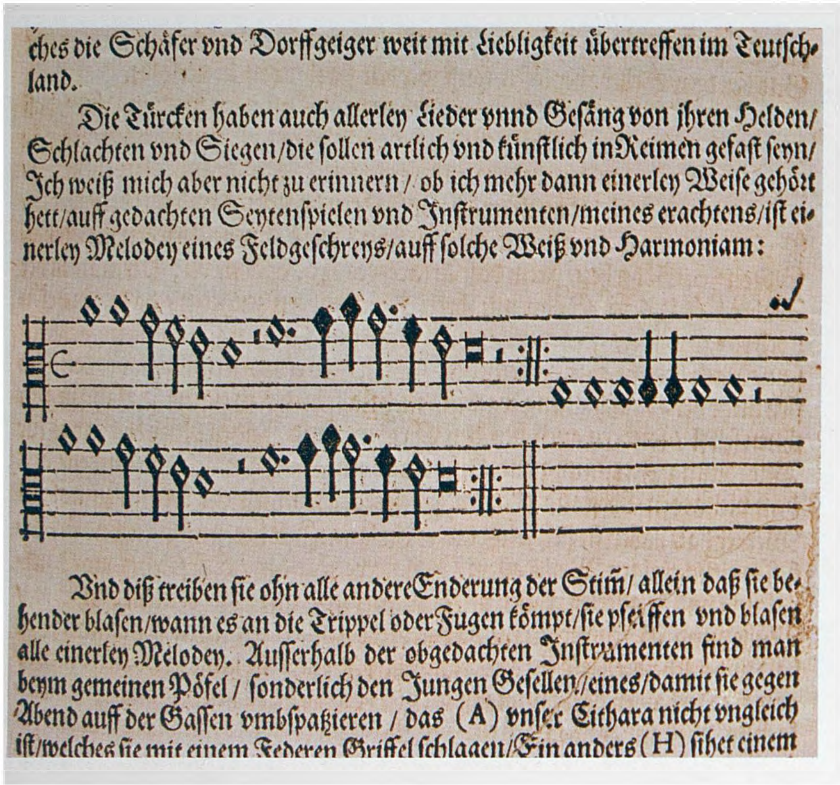

ches die Schäfer vnd Dorffgeiger weit mit Liebligkeit übertreffen im Teutſchland.

Die Türcken haben auch allerley Lieder vnnd Geſäng von jhren Helden/ Schlachten vnd Siegen/die ſollen artlich vnd künſtlich in Reimen gefaſt ſeyn/ Jch weiß mich aber nicht zu erinnern / ob ich mehr dann einerley Weiſe gehört hett/auff gedachten Seytenſpielen vnd Jnſtrumenten/meines erachtens/iſt einerley Melodey eines Feldgeſchreys/auff ſolche Weiß vnd Harmoniam:

Vnd diß treiben ſie ohn alle andere Enderung der Stim̃/ allein daß ſie behender blaſen/wann es an die Trippel oder Fugen kömpt/ſie pfeiffen vnd blaſen alle einerley Melodey. Auſſerhalb der obgedachten Jnſtrumenten find man beym gemeinen Pöfel / ſonderlich den Jungen Geſellen/eines/damit ſie gegen Abend auff der Gaſſen vmbſpatzieren / das (A) vnſer Cithara nicht vngleich iſt/welches ſie mit einem Federen Griffel ſchlagen/Ein anders (H) ſihet einem

Нотен запис на българска народна мелодия от С. Швайгер /1577/

ник от XV–XVI в. се споменават гусли, пищялки и свиралки. В Панагюрския /Дриновски/ апокрифен сборник от XVI в. се говори за игралци и свирци на пищялки и на гусли.[21] Х. Дерншвам, пътувайки през България в 1555 г., видял край с. Конуш, Асеновградско, осем български просека, двама от които свирели с гусли.[22]

В 1611 г. Льофевр, секретар на френския посланик в Цариград, наблюдавал на панаира в Пирот слепи жени, които съпровождали с глас звуците на гъдулки, направени от лошо издялана цепеница и без дъска, само с една струна от 10 или 12 конски косъма, събрани заедно, без да се усукват. Според описанието това били гусли. Звънтели на тях с лък, приготвен по същия начин, като докосвали струните с пръстите на лявата ръка, за да сменят звуковете според песента. Инструментът имал твърде висок и приятен тон.[23]

На стенописа на праведниците в черквата „Христос“ в Арбанаси от XVII в. се вижда гъдулка, поставена на рабо, а лъкът е дъгообразен, типичен за този инструмент.

Използувани били кавали,[24] къси свирки, различни големини дюдюци, гайди, а в Югозападна България и зурни. Употребявали се и рогове с различна големина, изготвени от естествен материал или от метал: „Стоян ми млада войвода, със жълто рогче провикна.“

Струнните инструменти били представени от гусла, гъдулка, цигулка,[25] тамбура[26]. Тъпани-таламбаси с най-различна големина по един и повече заедно /до девет/ били обичан съпровод при хората.

В области с развито животновъдство музиката на звънци и хлопки била неизменен съпровод на овчарските свирки.[27] На много места звънците, опасани на кръста, били единствена музика при народните игри с предрешване – кукери, сурвакари, бабураци и др.

ОБИЧАИ С МУЗИКА. В живота на българите през разглеждания период изпълнението на обичаите с музика било социално явление с изключително значение и въздействие. Народът намирал опование и вярвал в предпазната им сила. Те задоволявали потребата му от зрелища, от радост и красота.

Редица извори от XVIII в. съдържат сведения за народните обичаи. Герхард фон ден Дриш, пътувал през България в 1718 г., описва сватбени обичаи с песни. Други пътешественици споменават за жътварски обичаи с песни. Спиридон съобщава за обичаи при суша, придружен с песни и игри, за коледуването – „вечерта срещу Рождество Христово ходять всю нощ и спеваютъ песни богомерксие“, за новогодишното пеене на пръстените, при което се пеели песни „изпитающе счастые свое и често поменающе беса того Ладо.тъй Ладо“.[28]

Свидетелства за обичаи с песни, изпълнявани от българите в предишните столетия, са съхранените у българите-мохамедани от Родопите и от поречието на Места – сватбарски и гергьовски и обичаи за дъжд.[29] Записаните от малоазийските българи сватбени, коледни и гергьовски обичаи и кукерски игри показват, че тия обичаи през XVI в. били живи във фолклорните традиции на преселниците главно от Тракия.[30]

В новите си поселения бесарабските българи пренесли и своите обичаи с музика: сватби, коледуване, джамал с магическо оране, лазаруване с буенец, русалии, Еньовден с гадания, с пеене на пръстените, герман, пеперуда – додола. В две села на Средна Румъния девойчетата на преселени българи и след век и половина играели буенец и дойла.[31]

Подложени на изменение и развитие, обичаите с музика все пак показват голяма устойчивост. Те не съществуват изолирано, а са дял от една стройна система, утвърдени от времето и дълбоко вкоренени в земеделско-пастирския бит на българите.

Зараждането на много от тях трябва да се отнесе далеч преди XVI в. През следващите столетия те се развиват и обогатяват.[32]

ЦЪРКОВНА МУЗИКА. През периода XV – началото на XVIII в. в България продължава практиката на късновизантийската църковна музика и нотопис, възприети през XIV в. в Търновската книжовна школа на Патриарх Евтимий.[33] Възможностите за индивидуална творческа изява в късновизантийската музика я правят достъпна и за местни народнопесенни влияния, макар и в рамките на византийската музикална традиция. Така в ръкописите тип „аколутии“ /съпроводи/ се появяват новокомпозирани мелодии, обозначени като „булгарикси“, „булгарикси кай дизикон“ /български и западни/, „булгара“, „кратема, легомена болгаритца“ /„кратема“, наречена българска/ и др. Някои от тези мелодии се свързват с името на Йоан Кукузел. В един Атински ръкопис над песнопение, чийто текст е съставен от безсмислени срички, се намира следният надпис: „От Докейансо подражаващ на български начин на оплакване.“[34] Но в късновизантийската традиция не са редки и проявите на гръцко-славянско двуезичие и на творчество на славянски език. За музикална изява на старобългарски език /в Евтимиева редакция/ свидетелствуват седем ръкописа от музикалната школа в молдавския манастир Путна през XVI в.[35] В тези ръкописи голяма част от надписите са на български език; в три от тях редица песнопения, както и цели жанрови цикли са композирани изцяло върху български текстове, а някои песнопения притежават текстове едновременно на гръцки и български език. Двуезично е например песнопението „Достойно ест“ в т.нар. Евстатиев сборник, изписан от най-популярния композитор на школата – Евстатий; в този ръкопис за тайнописни цели е използувана и глаголица. Макар и създадени с композиционно-изразните средства на късновизантийската музика, тези песнопения разкриват мелодически различия, които насочват към певческа традиция в България от времето на Патриарх Евтимий.[36]

Многобройни исторически извори показват, че стремежът към съхраняването на българския език в богослужението бил една от формите на борба на нашия народ срещу опитите за елинизиране. Но липсват музикални паметници, които да документират църковна песенност на български език на територията на страната. Отделни сведения подсказват, че тази песенност вероятно била съхранена в по-малки манастири и селища. Пътешественикът Ст. Герлах твърди, че в манастира „Св. Димитър“ край с. Куручешме /дн. Стара клисура, източно от Бела Паланка/ се преподавало „пеене на българска литургия“[37].

От малкото нотирани гръцки ръкописи от XVIII в., запазени в хранилището на Рилския манастир, личи, че певческата традиция следвала най-прогресивните тенденции в развитието на късновизантийската музика. В тези ръкописи преобладават творбите на известния гръцки композитор и реформатор на църковното пеене и нотопис Петър Ламбадарий. Единият от тях обаче съдържа и отделни песнопения на български език, съчинени в същия реформаторски дух.

Рилският манастир поддържал активни културни връзки със светогорските манастири и по-специално със Зографския. Според пътешественика В. Григориевич Барский през XVIII в. тук се четяло и пеело на български език и пеенето се различавало от гръцкото и от сръбското. През XVII и XVIII в. в югозападни руски църковнопевчески сборници с кракова и петолинейна киевска нотация /ирмолози/ се появяват песнопения, обозначени като „болгарского напелу“, „болгарское пение“, „гимны боговдъхновенных песней болгарского напелу“, „тропари воскресни напелу болгарского“ и др.[38]

В църковнопевческата практика на Югозападна Русия, а по-късно и на Московска Русия тези песнопения имат допълнителна функция. Известни са обаче три ирмолога, най-ранният от които е от 1651 г., където „болгарское пение“ заема централно място. Началното заглавие на ирмолога от 1684 г. гласи: „Книга, глаголемая ирмолой напелу болгарского.“[39] Споменатите ирмолози говорят за съществуването на манастирскомузикална школа. Известни са и редица имена на дейци от тази школа. Появило се в нотиран вид във време на активен духовен прелом от Средновековие към Възраждане в югозападните руски земи при условията на взаимодействие между славянския Запад /католишко и протестантско пеене/, славянския Изток/руската и църковната песенност/ и славянския Юг/неовизантийската музика/, „болгарское пение“ усвоява ярко специфична стилистическа характеристика, която го сродява в известни отношения със светската народна песенност. Неговите художествени достойнства се оценяват високо от видни руски композитори от XVIII и XIX в., като Д. С. Бортнянски, Н. И. Бахметов, С. В. Смоленски, Н. И. Компанейски, А. Т. Гречанинов и др., които го разработват в произведенията си.

3.

Обичаи и поверия

Изследването на народната духовна култура и по-специално на народните обичаи и поверия през епохата на османското владичество в границите на XV – началото на XVIII в. е извънредно трудно поради липса на достатъчно изворов материал. Съществуващите данни не могат да характеризират изцяло състоянието и развитието на този дял от българската народна култура. Затова при разработката на проблема се правят и известни логически построения, отговарящи на общите закономерности в развитието на културните процеси в изследвания период.

Съществуващите народни знания и вярвания през българското Средновековие се запазили и след османското завоевание. Системата от обичаи, която обхваща семейните, календарните и трудовите празници, отразявала етническа, религиозна и културна принадлежност към българската народност.

ГАДАНИЯ И ПРЕДСКАЗАНИЯ. Към книжнината, отнасяща се до разглежданите явления, принадлежат различните гадателни книги, трепетници, коледници, гръмници /громовници, кръговници/. Те съдържат интересни данни за светогледа и някои елементи от обичайната система на българите. Много от тях могат да се отнесат към времето преди XV в. В тях има много неща, които говорят недвусмислено за българския им произход. Най-интересни са сведенията, които намираме в апокрифите с битово-практическо съдържание, оригинални български творби, възникнали въз основа на различни вярвания и представи за света и заобикалящата човека природна и социална среда. Тази отречена от официалните власти литература съдържа и първите податки за различни гадания и предсказания като ирационален опит за проникване в бъдещето. Често пъти обаче те почиват на реалната и рационална основа на наблюденията над природните явления и свързването им във верига може да определи предварително насоките на резултата от гадаенето. Непознаването на природните закони, изграждането на неправилни асоциативни връзки са причина за ирационалния начин на мислене у тогавашния човек.

С гадаенето по природните явления са свързани т.нар. „лунници“, „мълняници“, които имат също старинен произход. Трепетниците пък се отнасят към гадаенето по някои физиологични явления, като треперене на ухо, ръка, крак. Съновниците почиват на известни връзки между психическата и физиологическата дейност на човешкия организъм. В гадателните книги преди всичко се намират гадания за плодородие, приплод, т.е. неща, които имали значение за трудовата дейност на селянина и за осигуряване на желания резултат. В разглеждания период е познато и гадаенето по календарни дати и зодиакални знаци. Срещат се също така и гадателни книги с астрологично съдържание.[40]

Самите гадания се групират по следния начин: гадания за плодородие и приплод, свързани с трудовия колектив и трудовата дейност, и гадания за смърт, епидемии, които също носят колективен характер. Навярно имало и друг тип гадания, за които няма преки данни в изворите, свързани с личния и семейния живот на лицето, за женитба и раждане на деца, за здраве и щастие. Съществуващите и регистрирани през XIX и XX в. подобни гадания и предсказания, които типологично и функционално съответстват на тези, познати от Средновековието, свидетелстват за тяхното съществуване и в периода на османското владичество.

Известно е, че гаданията и предсказанията се допълват с активно магическо въздействие върху природата и човешката съдба — магия за плодородие, лечебно-предпазна, любовна и др. Често пъти това активно магическо въздействие се придружава със словесни магически формули, с които са свързани различните типове гадания, заклинания и баяния. Към магическите обреди се прибавят и различните забрани, плод на определени магически представи. В словата и поученията, насочени срещу езическите вярвания, се срещат и сведения за различни магически начини за лекуване на женското безплодие, за употреба на билки, за носенето на муски. Има твърде много сведения за табуизирането на някои действия, дни, часове, време, възникнали поради определени вярвания и представи, познати още от древността и Ранното Средновековие.[41]

В редица коледници, които се пазят в Софийската народна библиотека, се четат гадания от следния характер: ако Рождество е в неделя, зимата ще бъде лека, пролетта — мокра, лятото — сухо, есента — ветровита. В сборник-месецослов от XV–XVI в. в раздела громовник стои, че когато започва марта и ако прегърми в зодиака риби, ще има бран по море, много раждане на пшеница и вино.[42]

Срещат се и ярко изразени социални моменти, насочени към бедни и богати. В това отношение е интересен трепетникът, съхраняван в Софийската народна библиотека, който се състои от къси предричания за бедни и богати в зависимост от треперенето на ръка, страна и други примитивни знания, вярвания и представи, почиващи на езическа основа, също представи за социална справедливост. Отражение в народните вярвания намира също така и дуалистичният светоглед на богомилите, особено запазен у павликянско-католическото население в България.[43]

ВЯРВАНИЯ. В по-късните векове от раз-

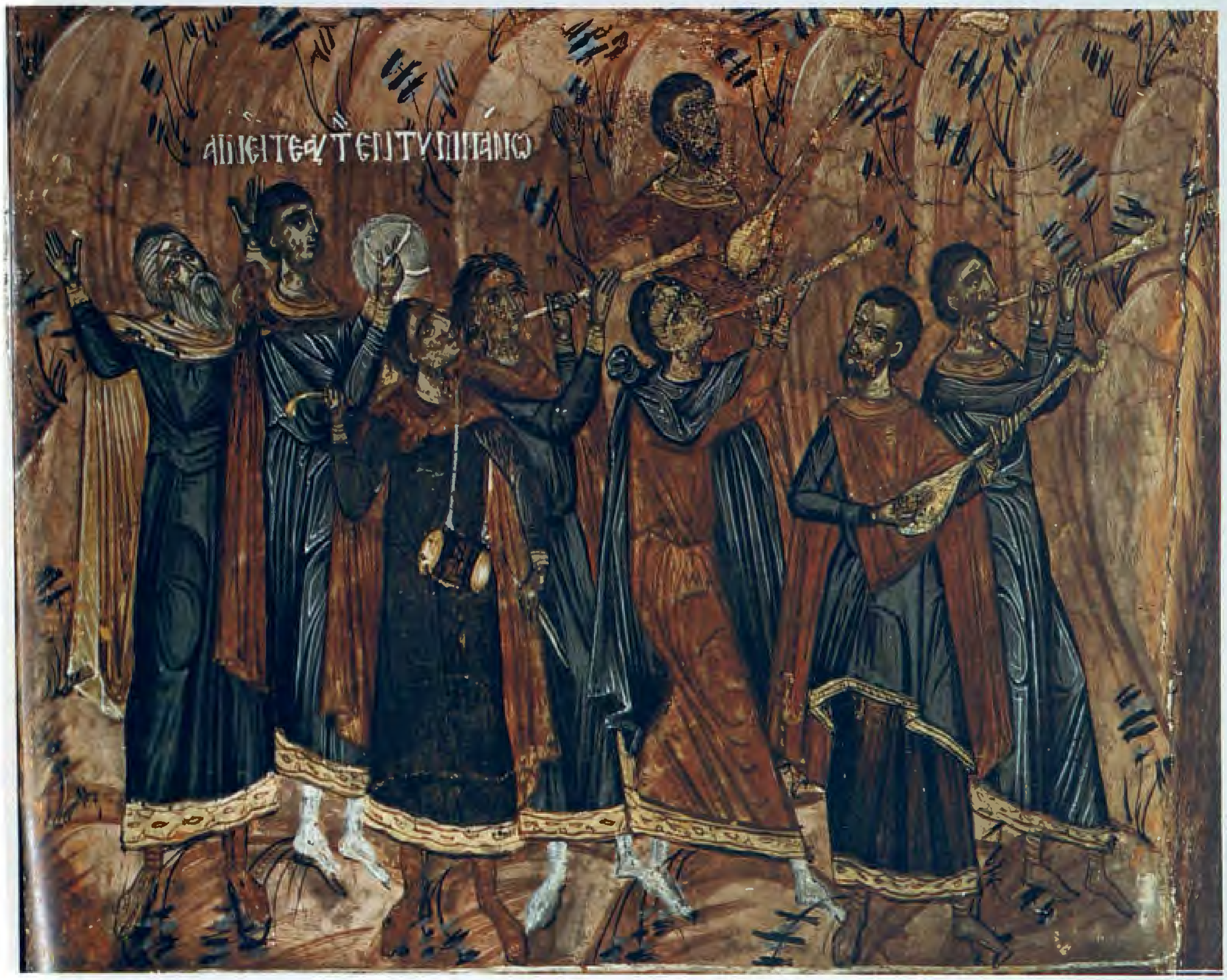

Музиканти — стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

глеждания период подобни сведения се срещат в различните сборници с християнско съдържание и в дамаскинската литература. Макар и непълни, тези сведения хвърлят светлина върху вярванията и обичаите на българите. Тук са отразени и някои календарни празници и свързаните с тях обичаи и обреди. Споменава се за вълчи празници, за различните обредни практики, насочени към опазването на домашните животни от дивите зверове, за заклинания, насочени срещу тях, за да не нападат добитъка и хората. Отбелязва се също празнуването на Рождество и Великден. Определят се периодите на Великите пости и табуизирането на някои храни.[44] Освен това се говори за русалските празници, за горешляците и за Св. Герман, за празнуването на задушниците и за забраните, свързани с тези празници. Има забрани и за дни като вторник, четвъртък, петък, мартини съботи, отнасящи се преди всичко до жената и дейностите, които тя извършва. Нарушаването на тези забрани води до нещастия. В словата-поучения, насочени срещу народните празници, последните се отбелязват като „бесовски“, дело на сатаната. Затова пък забраните, свързани с християнските празници, се съблюдават най-строго и тяхното нарушаване се наказва от бога.

В различните ръкописи и старопечатни книги се срещат и определени термини, свързани с моменти от обществените и родствените отношения и със семейните обичаи и обреди. В Тиквешкия ръкопис от XV—XVI в. се четат думи като чародейство, хоро, басни и др. Подобни думи съществуват и в Люблянския български ръкопис от XVII в., като например побащим, побратим, годеж, калесвам, младенци, струвам магия, магесници, магии, магийска работа, бесовски работи, събор, хоро, свирци и тъпане.[45]

В някои сборници и молитвеници от периода XVII–XVIII в. се намират молитви за лехуса /родилка/, в които се забранява 40 дни след раждането да се посещава черквата. Интересни данни има и за погребалните обичаи, например за разкопаването на гроб, за крадене дрехите на мъртвец, което се осъжда като голям грях.

Всички тези данни сочат, макар и косвено, за изградена обичайна система в изследвания период, която пълнокръвно функционира и се възпроизвежда като духовно-практическа дейност, задоволяваща битовите потребности на българите.

В други извори се отделя особено внимание на вярвания в магии. Множество слова-поучения са насочени срещу магьосници, баячки, баснарки, самовили, бродници, билярки. Издигнатата и просветена част от българското духовенство водела борба срещу езическите вярвания и обичаи. В стремежа си да въвежда в правата вяра народа духовенството в слова и поучения дава обстойни сведения за бесовските деяния, за езическите вярвания, за различните видове магии, заклинания и гадания. Благодарение на тях днес може да се възстанови сравнително пълно картината на тази страна от духовния живот на българския народ през изследвания период. Отбелязват се някои древни вярвания, свързани с превъплъщаването на хора в животни, като това превръщане се приписва изключително на магьосниците.

Често пъти в дамаскинската литература се срещат интересни разкази за конкретни жени-магьосници, какъвто е разказът на Йосиф Брадати за „бабини празници“. Имало едно време две баби – баба Друса, която леела олово и баела с вода, и баба Петка, която гледала на восък. Тези две баби, наречени бродници, се свързвали с поп Торно и поп Мигно. Баба Друса започнала да диктува на поп Торно, а той писал. Написал той под нейна диктовка 12 петъци. След това баба Петка гледала на восък и познала, че е добре да се напишат още празници. Тогава поп Мигно написал мартини съботи, вълчи празници, русалски, горешници и Св. Герман и жените да не предат в петък и някои вторници и в растурни понеделници.[46]

От този разказ става ясно, че част от българското духовенство в този период, както и народните маси тънели в невежество и суеверие. В съчиненията на Йосиф Брадати и на други дамаскинари се срещат и други разкази, като например в сборника, предназначен „на прочитание на ползу женам“. Там също се говори за самовили и бродници, за „бабини враговщини“. По всяка вероятност в своите пътувания из България Йосиф Брадати се натъквал на селски баячки и врачки, на многобройни народни вярвания и магии. И затова заявява, че в никоя страна не е виждал толкова магьосници и самовили, колкото в България. Интересни данни той дава и в „Слово заради празници бабини“. Така се отбелязват много народни празници, които не съществуват в официалния християнски календар и са свързани с езически представи. В някои от своите слова Йосиф Брадати укорява българите, че не са истински християни, щом допускат, че когато пропее кокошка или врана или някаква друга птица, не е на добро. Укорява ги, че вярват в птици и животни, в добра и лоша среща, в разни сънища, че завързват устата на вълка и мечката, за да не ядат добитъка. Интересни са сведенията за мигии срещу примамването на жито, на кошери, на млякото от овцете и кравите. В други сборници и слова се среща критика на магии за завързване на младоженци, за леене на калай, за волхование, като се използува въже, въглен, синьо и черно платно, черен нож и др.[47] По литературни данни се вижда, че се срещали магически действия, свързани с отнемането /примамването/ на млякото и житото, както и техните противодействия чак до края на XIX и началото на XX в.

Може да се съди, макар и косвено, за различни магически действия, отнасящи се до отпъждането на болести и епидемии от къщата или селото. Споменава се също така за носенето на треви, змийски очи като апотропеи срещу болести. Отбелязва се и практиката да се хваща жива змия, да се изпича и пепелта да се носи. Гущери и други животни се използуват като средства, които „чуват от зло“. Срещаната през XIX в. практика да се носи като апотропей кост, най-често от ръка на мъртвец, също се изброявала в осъжданите от църквата практики през изследвания период. Дават се сведения за различни начини за лекуване на болести, например с козина от животни, екскременти и др. С тях се запоява и захранва болният, за да оздравее. Критиката, насочена срещу носенето на амулети, използуването на билки, правенето на магии, почитането на празници, които не са християнски, се извършва от позицията на християнската идеология.

Често пъти в словата и поученията се осъжда идолопоклонството.[48] Порицанието, насочено срещу магическите практики, свидетелствува, че

Колелото на живота – стенопис от черквата „Рождество Христово“ в с. Арбанаси /1649/

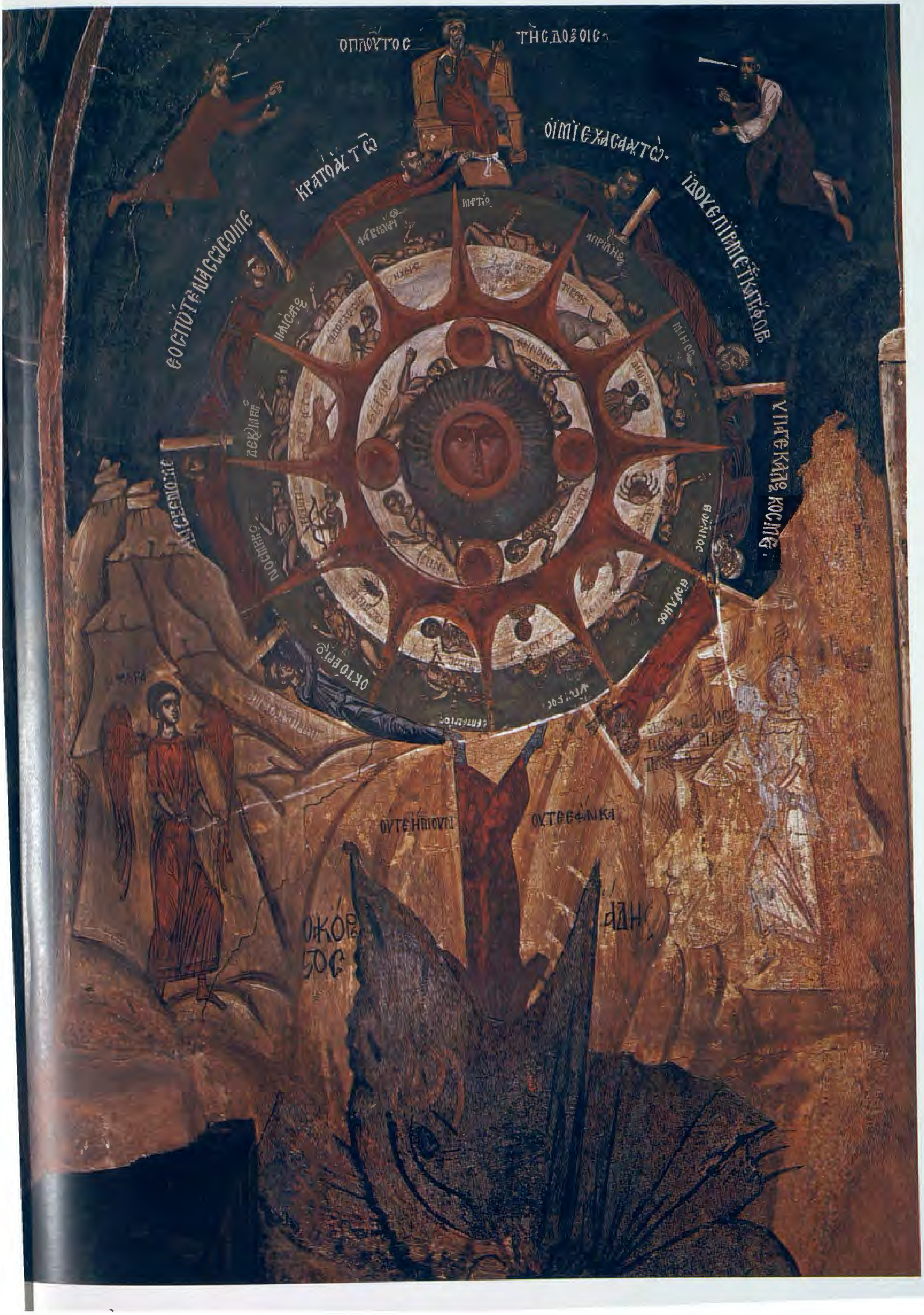
ΟΠΛΟΥΤΟϹ
ΤΗϹΔΟΞΟΙϹ
ΑΠΡΙΛΗϹ
ΟΚΤΟΒΡΙΟϹ
ΥΠΑΓΕ ΚΑΛΕ ΚΟϹΜΕ
ΑΔΗϹ

по това време в България съществували все още езически представи и че българският селянин бил полуезичник във всекидневието си.

НАРОДНИ ОБИЧАИ. Интересни обичаи в живота и бита на българите се откриват в различните дневници на европейските пътешественици, минали през българските земи от XV до XVIII в. Ценното в тези описания е, че те почиват на личните наблюдения на пътешествениците. Особено показателни са техните сведения за духовния живот на народа. Важни са наблюденията им върху душевността на българите, описанията на различни черти от народния характер.

Интересни сведения за възрастовата диференциация на подрастващото поколение са сведенията на венецианския посланик Бенедето Рамберти, минал през България в 1534 г., и на френския пътешественик П. Лескалопие през втората половина на XVI в.[49] И двамата отбелязват, че девойките отрязват косите си под ушите, докато жените носят дълги коси, сплетени на „плетеници" по славянски обичаи. Имали особен накит на главата си, който по описанието прилича на шапковидното забраждане, характерно за българката след встъпването ѝ в брак. Моменти от обручението и сватбата описва австрийският пътешественик от XVI в. Якоб Бетцек за Западна България, като говори за було у невестата, за да не могат да я видят в деня на сватбата. Той съобщава и за носенето на пояса на специална обредна кърпа, с която става извеждането на невестата, и описва сватбеното хоро.[50]

За сватбени обичаи се споменава и в един пътепис за българските земи от XVII в., отнасящ се пак за Западна България. „Имат обичай при сватби няколко млади жени, които една стара води отпред, да канят гостите на сватба; те носят в ръцете си една дълга, хубаво украсена тояга, на която е вързан букет или храст; на нея всяко поканено на сватба лице връзва една шита турска кърпичка в чест на годеницата и годеника."[51] Това твърде напомня кумовото дърво в сватбените обичаи. Възможно е обаче в този период калесването да е ставало именно с някаква украсена тояга. Още по-големи подробности се откриват в пътеписа на Г. фон ден Дриш от първата половина на XVIII в. /1718/ за сватбените обичаи в Ихтиман. „Когато някой искал да се жени, трябвало да купи момата от родителите ѝ, а за това трябвало да се погажда. Тези пари сетне младите булки носели първата година като накит, а при това туряли на себе си още и по-главните подаръци, та изглеждали като натоварени. Невестата водели най-близките ѝ роднини; по пътя едни от тях плачели, други пеели, трети носели сватбената борина, едни сплитали косите на невестата, а други пък ги разплитали, докато стигнели у момкови. Тук 14 дни невестата носела було и оставала забулена дори тогава, когато била сама с мъжа. След две седмици булката почвала да гледа къщната си работа." Пътешественикът Г. фон ден Дриш отбелязва и някои различия в прическата и украсата на девойки и омъжени жени като белег за социална диференциация.[52] Описанието на Дриш за сватбените обичаи съвпада с най-главните моменти от българската сватба, засвидетелствувани и през XIX и XX в. Става дума за даване нишан и откуп за девойката, за обредното сплитане на косите, за това, че получените жълтици невестата носи като гердан. Не е ясно какво означава т.нар. сватбена борина. Дали това била факла, която се носела при отвеждането на невестата късно вечер в дома на младоженеца във връзка със своеволията и нападенията на турците, или пък било сватбено знаме, не може да се каже категорично. От етнографско гледище е интересно носенето на було 14 дни след сватбата. Без съмнение става дума за известното говеене на невестата.

Твърде важни са и сведенията за някои погребални обичаи у редица пътешественици, между които Б. Рамберти, П. Лескалопие, Я. Бетцек. Найобщо те се състоят в следното: когато жените са в траур по съпруг, синове, братя, те късат косите си с ръце, окайват ги на гроба, драскат с нокти лицето си, докато пусне кръв, за да изразят своята скръб.[53] Много по-пълни данни за погребалните обичаи се намират в пътните записки на хабсбургския дипломат Бусбек, минал през българските земи през 1553 г., и на немския пътешественик Ст. Герлах, извървял същия път с около 20 години покъсно, у когото има подробност за българските гробища край Драгоман. Той пише: „При тази черква има и едно българско гробище, гдето върху гробовете на своите садят миризливи цветя. Видях тук един гроб, ограден с плет: до главата имаше един кол, върху него — женски косми и един венец от цветя. Тъй щото трябва да е бил на някоя мома."[54]

Описанието на Ст. Герлах насочва към съществуващия български обичай сватба, погребение, свързан с древните посвещения и запазен и до днес у българите. Бусбек е първият пътешественик, който съобщава за обредното оплакване на мъртвеца,[55] познато в много области на България като задължителен момент от погребалните обичаи. Без съмнение това била песен-тъжачка, каквито песни са известни на българи, сърби и други славянски народи. Този пътешественик говори и за видове надгробни паметници, които видял в гробищата по време на погребение. Това били раз-

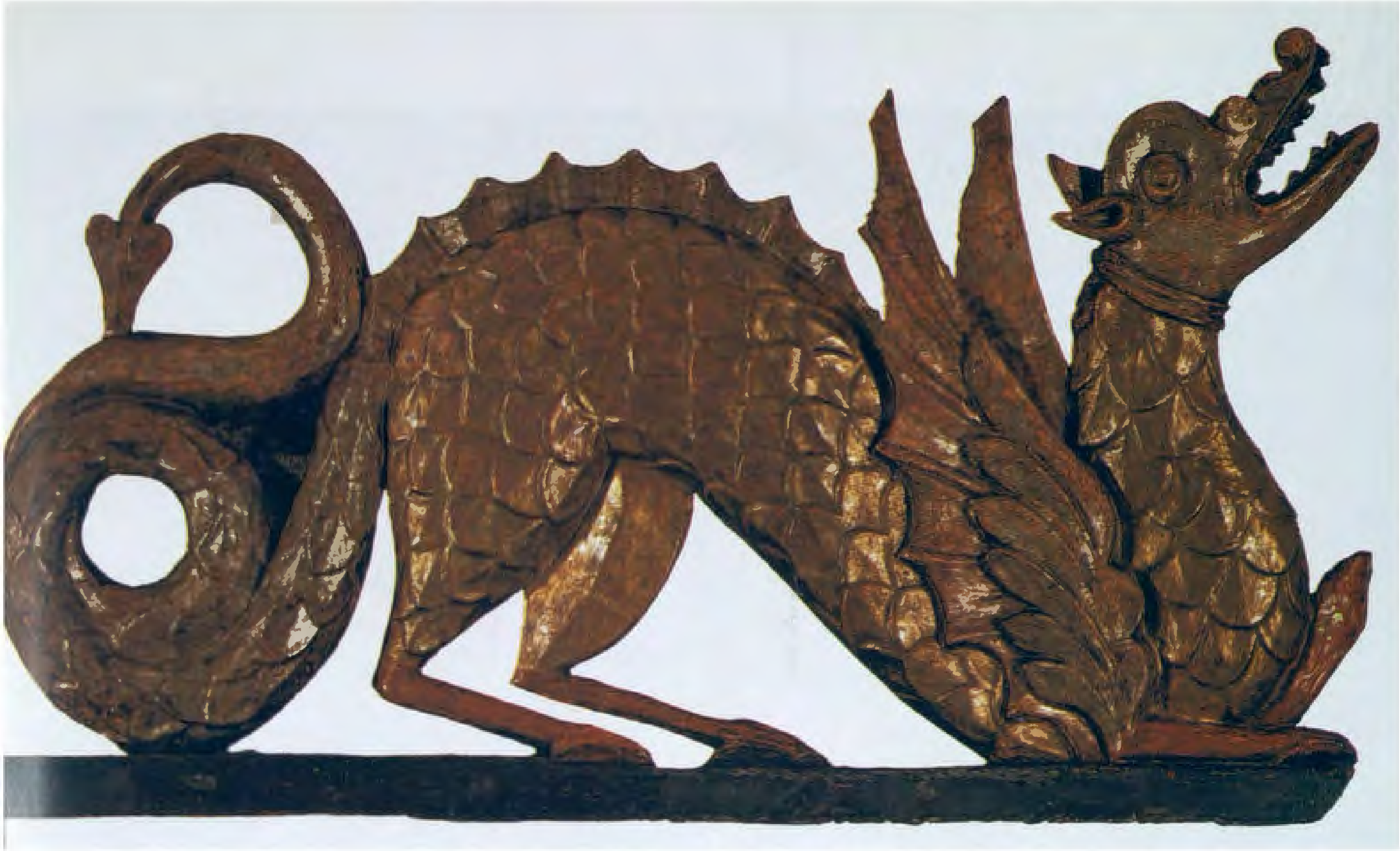

Грифон от разпятие – дърворезба от Несебър /XVII в./. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

лични „фигури на рогачи, сърни и подобни животни, изрязани от дърво; и когато попитахме по коя причина ги турят, казаха, че мъжете или бащите искали с такива паметници да засвидетелстват за бързината и прилежанието, с което жените или щерките им са вършели домашните си работи“[56]. От гледна точка на етнографията посочените паметници имат апотропейно значение и много е вероятно това да са били черепи от животни. Може би най-интересното съобщение на Бусбек, потвърдено няколко години по-късно отново от Лескалопие и Герлах, е, че по някои гробове имало окачени косми /коси/, за които и тримата пътешественици отбелязват, че жените и девойките ги оставят на гробовете в знак на жалост.[57] Обичаят да се отрязват косите на живите и да се оставят на гроба на починалия има древен произход и е свързан с предаване на жизнената сила от живия на мъртвия, за да продължи съществуването си в задгробния свят, съобразено с древните вярвания за продължаването на живота и след смъртта.

На Бусбек се дължи и съобщението, че в този период грабването на девойките било една от разпространените форми за сключването на брак,[58] за което съществуват достатъчно данни в българските сватбени обичаи от края на XIX и началото на XX в.

Най-ранното сведение за пролетните momински обичаи в България, известни като лазаруване, чиито исторически корени водят в древния институт за посвещение в първобитното общество, се намира у П. Лескалопие.[59] Описанието се отнася за западната половина на България, за село в района след Бела Паланка. Пътуването на П. Лескалопие било в края на март, когато могло да бъде Лазаровден, свързан с тези обичаи. Тук са налице следните елементи: „Някои девойки дойдоха да поиграят пред нас, за да спечелят пари, и се украсиха като невести, поставяйки си плоскост, обкръжена с разноцветни пера, прикрепена на главата. Танцът им бе по две една срещу друга, като се сменяха, избутвайки леко едната на мястото на другата и накрая ритъмът се ускори – те подскачаха и тупаха с крак в един такт. Песнопойките им бяха четири техни другарки, които се държеха две по две и си предаваха едни на други една и съща песен.“[60]

Това описание отговаря напълно на състава и начина на игра и пеене с типичното запяване и отпяване при лазарските момински групи в Западна България от края на XIX и първата половина на XX в.[61]

В пътеписите често пъти се намират сведения за венчаванията и кръщаванията по българ-

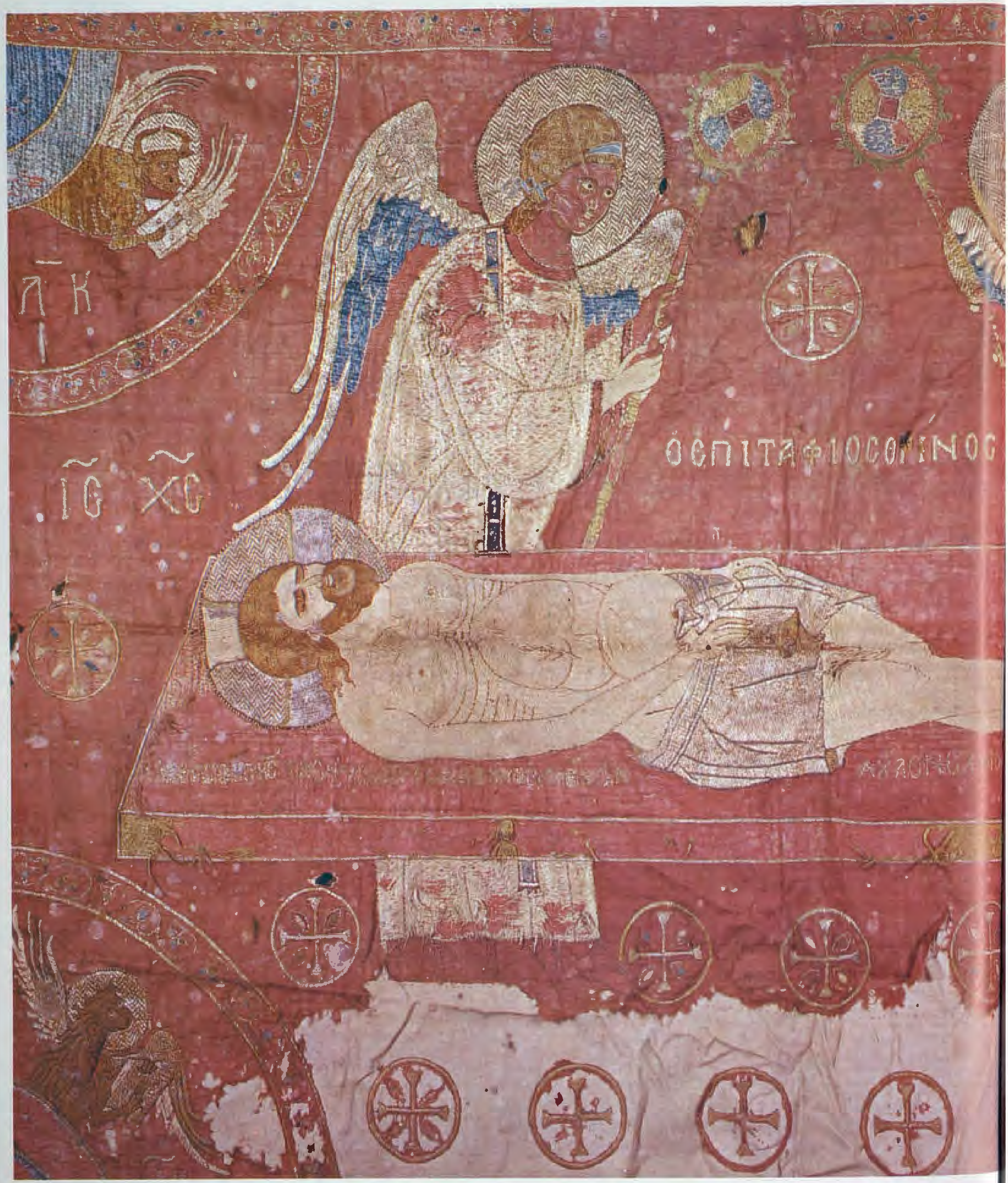
ΙC ΧC
Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟC ΘΡΗΝΟC

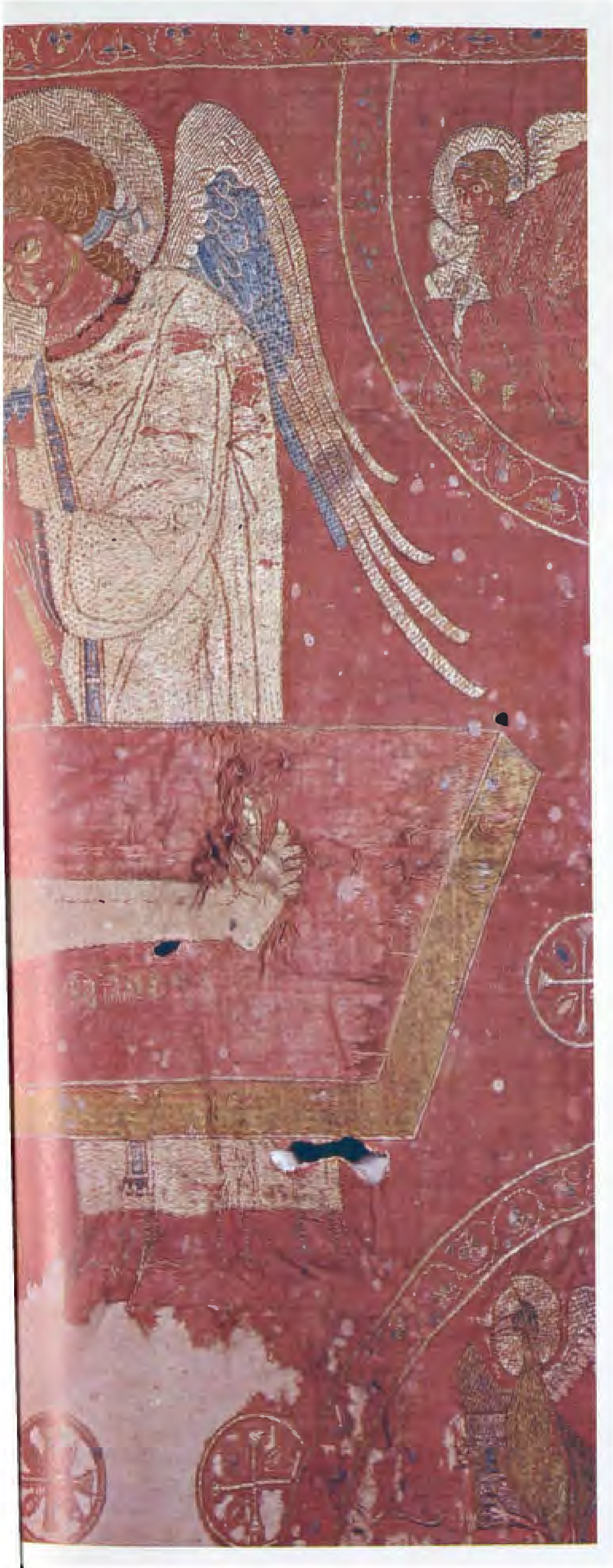

ските села и разликата в заплащането на свещеника, която била в зависимост от това, дали мъжът и жената се венчават за първи или за втори път. Отбелязва се, че имало обичай вдовец и вдовица да живеят заедно, без да са венчани, което се преследвало от църквата. Поради липса на свещеници няколко села ползували услугите само на един свещеник и затова често пъти няколко сватби и кръщавания ставали в един ден. Ст. Герлах отбелязва, че детето се кръщавало от кума, който винаги бил един. След кръщаването той задължително давал пари на детето.[62] Ясно е, че през XVI в. духовният възприемник на детето бил кумът, традиция, която продължава и през следващите векове, дори до средата на XX в. В пътеписите се съдържат данни и за селските събори и празнуването на светци-покровители, особено в Западна България.

Описанията от периода XVI – XVIII в. почти не се отличават от тези през XIX и началото на XX в. Това говори за определена традиция, поддържана от населението, чрез която се демонстрирала селската солидарност и народностната обособеност на българите в онова време. Разказва се за обредните трапези и народните хора, които са правели особено впечатление на пътешествениците.[63]

Ето как Ст. Герлах предава подобен празник в Бела Паланка, за която изрично подчертава, че е българско село: „Когато свърши литургията, захвана веселието. Принасяха хляб, вино и пресни овощия, наредиха ги в много стомни и паници в черквата и свещеникът ги благославяше. Хлябът разрязваха в грънчени паници, наливаха вино отгоре и тъй го ядяха, някои вътре в черквата, а другите вънка около черквата, та ядоха и пиха заедно. На свещеника се харизва хляб и аспри се дават. След яденето момите играеха в един ред наредени и пяха в хор, всякога две по две; ходеха непрестанно в един кръг наоколо, та казват, че това го правят така цял половин ден.“[64]

Древната традиция за почитането на извори и дървета също намира отражение в пътеписите. Така например Б. Рамберти, П. Лескалопие, П. Люка и др. отбелязват в Югоизточна България обичаи, свързани с това почитание. „И в знак на това почитание всеки прост човек, който минава през тука, оставя на това място нещо малко от дрехите си, защото мислят, че тая вода помагала на тия, които имат треска, а на тия, които я нямат, забранявала да ги хваща.“[65] Подробно сведе-

Плащеница от Бачковския манастир /XIV–XV в./. Църковен историко-археологически музей – София

ние има от XVII в. в пътеписа на поляка Освиенцим, който, минавайки през Югоизточна България, някъде между Русокастро и Карнобат, видял хората да закачват в гората парцали и дрешки като оброк.[66]

Редица пътешественици разказват любопитни неща за някои вярвания. Например Ст. Герлах съобщава за вярвания, свързани с превъплъщаването на мъртвите във вампири. Пътешественикът отбелязва, че тези вярвания са разпространени по целия Балкански полуостров. Той дава една извънредно важна подробност за изгарянето на мъртъвци, която може би води към славянската традиция на погребение чрез изгаряне: „На 19 [август 1577] Доминик, нашият драгоманин, разказва, че в България и Гърция някои умрели и закопани хора, които са били отлъчени от църквата или другояче безбожни, не гниели. Нощем в тях влизал дяволът, тъй щото излизат от гробовете и плашат хората и някога даже ги заразяват и отравят. Заради това ги изкопават и изгарят. Тогава всеки един от това място принася едно или две парчета дърва на огъня и поповете стоят при него с кандила и викат: „Господи помилуй ни".“[67]

В някои пътеписи е отделено място и на павликянското население в България. Срещат се сведения с най-общ характер за техните вярвания, празници, спазването на пости, коленето на курбани за това, че се кръщават с огън, за богослужението им.[68]

От пътеписите могат да се почерпят още сведения за някои трудови обичаи. Има сведения за чифлиците в Пловдивско, където се събирали жътварски тайфи. Описва се посрещането и изпращането на жътварките, а така също се споменава и за правенето „на венци от разни цветя", които те поднасят на стопанката, като пеят. Вероятно тук става дума за предаването на „брада на нивата“ или на някаква ръкойка, заплетена с цветя, с което се извършва предаването и запазването по магически начин на плодородието за следващата година.[69]

В пътеписите от периода XVI–XVIII в. се разказва за отношението на народа към социалните явления. Особено интересни са описанията за гостоприемството на българите в тази епоха, което излизало извън рамките на обикновената среща. То имало важно психологическо и морално-политическо значение както за чужденците, така и за самите българи.[70]

В пътеписите твърде подробно се говори за посрещанията и изпращанията на чужденците от българските жени, които, винаги облечени празнично и украсени, изнасяли различни продукти за продан по пътищата или пък, когато гостите напускали селото, девойки ръсели пред колите им житни и други зърна, с което пожелавали добър път.[71]

В периода на посегателството върху етническата и религиозната принадлежност на българите особено важна роля имали народните обичаи и обреди, народният светоглед, които били една ярка изява на различията в културата и бита между българите и османците.

Известно е, че духовната култура е онази част от народната култура, която е свързана с определени психически стереотипи и различни надстроечни явления и която обединява българите в едно социално и културно единство, носещо и превъплъщаващо чертите на българската култура преди османското владичество. Обичаите и обредите били онези механизми в живота на народа, които го отделяли идеологически и психически от завоевателите.

Проследяването на духовната култура като изява на българската народност в различните изворови материали от XV до XVIII в. показва, че и в този период в границите на традиционната структура на тогавашното общество обичаите и обредите и другите елементи от духовния живот изпълнявали функциите на етнически и социални интегратори. Именно в рамките на семейния и селския колектив чрез духовната практическа дейност се извършвало приобщаване на подрастващото поколение към културата на предидущото, чието етническо самосъзнание било чисто българско.

Младото поколение, което участвувало в социалния живот на сънародниците си, оставало изолирано от завоевателите. Непосредственото контактуване на стари и млади в процеса на социалния живот давало възможннст за сравнително пълно и точно препредаване на културата на подрастващото поколение.

Традицията се затвърдила в многократното общуване на колектива.

Българският народ се обединявал от общите си нравствено-религиозни възгледи. Съжителството на езически и християнски светоглед се възприемало като светоглед на широките народни маси, който е различен от този на завоевателите.[72]

Съществуващите в изворите етнографски данни за духовния живот на българите от XV до средата на XVIII в., които намират своето съответствие в по-късно време – XIX и началото на XX в., свидетелствуват за непрекъснатата традиция в опазването на народностната българска специфика през цялата епоха на османското владичество.

ГЛАВА ТРЕТА

АРХИТЕКТУРА, ЖИВОПИС И МАТЕРИАЛНА БИТОВА КУЛТУРА

1.

Архитектура

МЕСТНИ ТРАДИЦИИ И НОВИ ЯВЛЕНИЯ В АРХИТЕКТУРАТА СЛЕД ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ. По време на Втората българска държава архитектурата достигнала високо за времето развитие. Населението в градовете и селата, пъстро по социално положение, живеело в къщи, различаващи се по архитектура, големина, разположение, украса, строителни материали и изпълнение. При покоряването на страната разоряването, особено на градовете, било толкова голямо и така често, че дълго след приключването на военните действия пътешествениците продължавали да отбелязват в дневниците си следите от разрушенията. Все пак много селища, макар че понесли тежки загуби, останали да съществуват.

Нашествениците ненавсякъде срещнали еднаква съпротива. В областите, които били далеч от военните действия, разрушенията били по-малки. За да затвърди своята власт в завзетите територии, османската държава прехвърляла в по-големите градове и села мюсюлмани от Мала Азия. Но което е най-важното, останал на мястото си като основна маса от населението българският народ със своите градове и села, със своя език, бит и домове, със своите занаяти и майстори-строители. Османската държава настанявала свои служители и преселници от Мала Азия в жилища, опразнени или отнети от местни жители. Такива раздадени къщи ще да е имало твърде много, щом непосредствено след установяването си над част от Балканския полуостров бил определен специален наем, който преселниците плащали на държавата срещу правото на владение върху къщите, дюкяните и другите имоти, изоставени или иззети от местното население. По този начин навсякъде из страната голяма част от българските къщи, особено многостайните богати къщи, преминали във владение на нашествениците, станали „турски къщи“[1]. Затова в понятието българската архитектура през периода на османското владичество следва да се включи и строителството, което обслужвало завоевателите. Обществените сгради — бани[2], безистени[3], кервансараи[4] — като архитектурни типове сигурно били познати на българите, защото представлявали стара римска и византийска традиция.[5]

По друг начин стои въпросът с мюсюлманските култови сгради. Но и те не остават напълно чужди на влиянията на средата, в която се изграждат.[6]

Може да се смята, че от XV в. в отделните градове въпреки запазването на повечето жилищни сгради настъпили градоустройствени изменения както поради разрушаването на крепостните стени, така и поради това, че старата улична система претърпяла до известна степен нова ориентация при изграждането на джамиите. Българските средновековни градове по подобие на византийските и източните се състояли в повечето случаи от две части със сравнително ясно определени

Стара чешма в Шумен /1744/

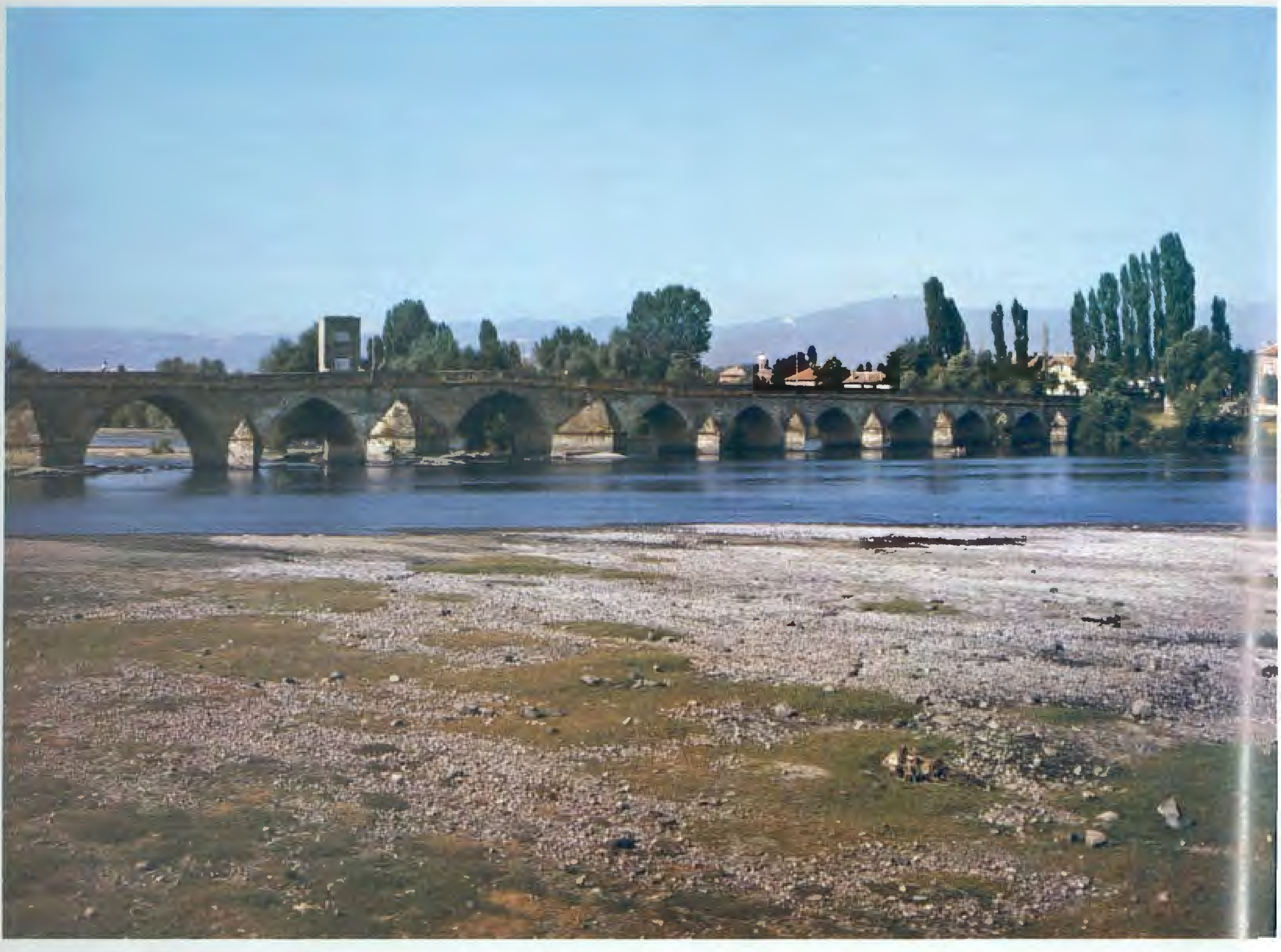

функции: търговско-занаятчийски район и жилищен район,[7] което не изключвало, разбира се, възможностите за съчетаване на работилницата или търговското помещение със самото жилище.

Дюкяните били ниски, приземни сгради с големи отвори-прозорци към улицата. През топлите дни на годината рамките на прозорците се сваляли, а занаятчиите излизали да работят навън. Така работилниците се сливали с уличното пространство.

Жилищната зона обхващала по-големия дял от градската територия. Тя се състояла от махали, в които населението живеело обикновено групирано според народността и верската си принадлежност. Благоустрояването се изразявало предимно в изграждане на кладенци и чешми за обществено ползуване, които понякога имали монументален вид и богата орнаментална украса. Главните улици били постлани с калдъръм, докато другите били тесни и кални.

По време на османското владичество вътрешните градове загубили крепостните си стени и започнали да увеличават своята територия. Мохамеданското население, което се настанявало тук, наложило своя отпечатък.

Първият чужд архитектурен елемент, който се появил в селищата, бил мюсюлманският молитвен дом. За тази цел в началото били приспособявани по-представителните черкви. Така в Търново била превърната в джамия черквата „Св. Четиридисет мъченици“. В София същата участ постигнала митрополитската черква „Св. Георги“, наречена Гюлджамия, черквата „Св. София“, която получила името „Сиавуш паша джамия“, и една черква, намираща се близо до днешната „Баня-баши джамия“ /XVI в./. След утвърждаването на османската власт започнал строежът на нови, често монументални джамии и на други култови сгради.[8] Една от най-старите у нас е „Ески джамия“ в Хасково /1395/. Заслужават споменаване и тези в Никопол, Силистра, Стара Загора, Търново. Наблюдават се три обичайни планови решения: четиристъпни джамии /Пловдив, София/, кръстовидни /Пловдив, Ихтиман/ и най-честите — централнокуполни /София, Разград, Шумен/. Като изключение се срещат и еднокорабни джамии /Кюстендил/. От култовите сгради представляват интерес в архитектурно отношение текето и мавзолеят при с. Оброчище, Балчишко.[9]

СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ ЗА ОБЩЕСТВЕНО ПОЛЗУВАНЕ. Османските феодали, забогатели благодарение на грамадната военна плячка и на значителните доходи от едрите си ленове, водени от религиозни подбуди, но преди всичко от добре разбрани лични интереси, давали средства за строежи из цялата страна. В централните части на българските градове една след друга се издигали джамии, чешми, медресета, бани, безистени, в покрайнините или на свободни терени в самите селища — кервансараи, имарети, а по големите търговски пътища — хубави каменни мостове.

Много често обществените сгради и съоръжения представлявали архитектурни комплекси, които обединявали кервансарая, хана или моста с джамия, баня или имарет. Такъв е комплексът при големия каменен мост до Свиленград /построен през първите десетилетия на XVI в./, комплексът в София, представляващ кервансараят на Коджа-дервиш Мехмед паша с имарет и джамия /т.нар. по-късно „Черна джамия“ на мястото на днешната черква „Св. Седмочисленици“/, издигната от големия архитект Синан през първата половина на същото столетие. Големи масивни кервансараи имало още в Харманли /XVII в./, в Поповица, близо до Пловдив, в самия Пловдив /„Куршум хан“, XV в./, в Пазарджик /XVI в./, в Нови хан /XVII в./, в Скопие. Безистени имало във всички по-значителни търговски градове, като София, Пловдив, Шумен, Ямбол, Скопие, вероятно построени също през XV–XVI в. От старите обществени бани е запазена Дервиш баня в Кюстендил. Забележителни инженерни съоръжения с архитектурно-художествени качества са монументалните каменни мостове при с. Невестино, Кюстендилско, и при Свиленград.

Всички сгради и съоръжения[10] са строени с местни материали и с безплатния труд на местното поробено население. Така според думите на един пътешественик /1557/ бил изграден комплексът с моста при Кючукчекмедже до Цариград за пет години от 20 000 души.[11] Възможно е някои сгради да са били заварени от турците, какъвто вероятно е случаят с банята, намираща се на мястото на днешната Софийска минерална баня.

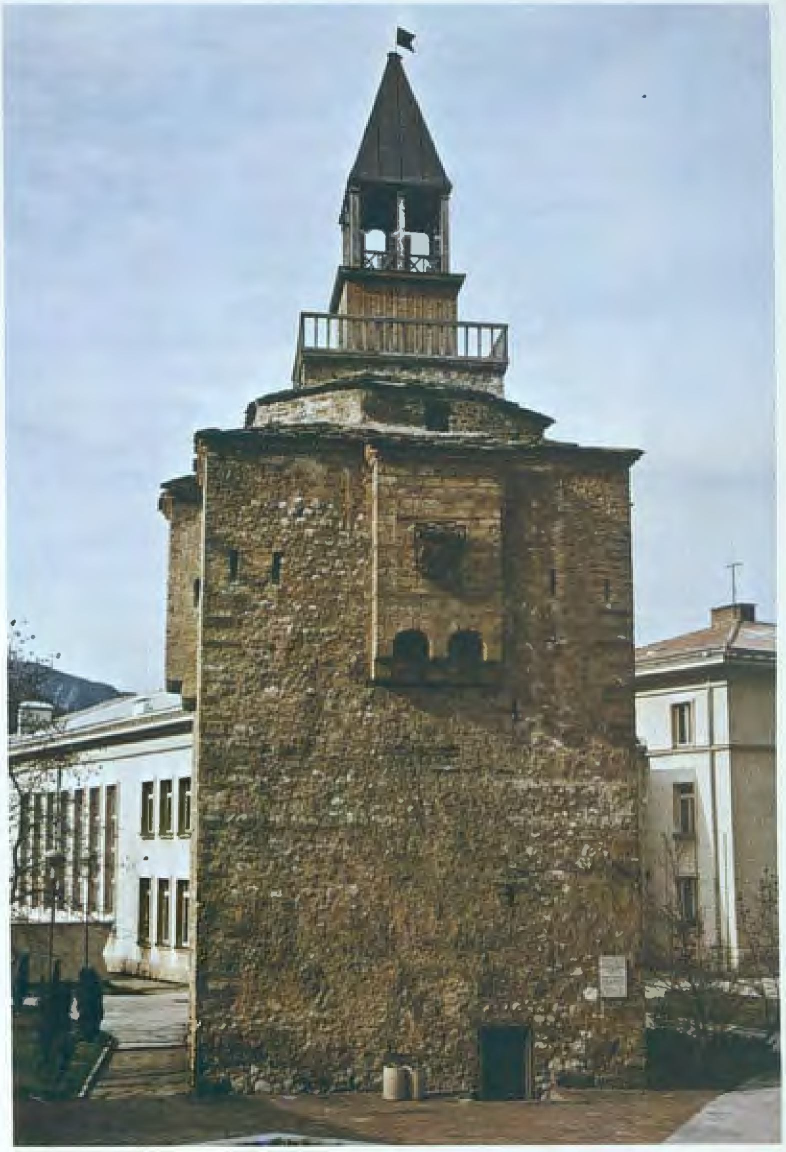

Мостът на Марица при Свиленград /XV в./

Изглед от кулата на Мешчиите във Враца /XVIII в./

Новото строителство, от една страна, изменяло облика на градовете, а, от друга—давало възможност за проява на българските майстори, на техните архитектурни и технически знания и умения. Те продължавали да градят слепи куполи и куполи на барабани, използували успоредно с полукръглата арка островърхата, позната на българската архитектура още от XIII в., и обтегачите като конструктивен елемент при сводостроенето. Усвоявайки от източните архитекти някои форми /плановата схема на източния тип джамии/ и украси /сталактитните ниши и капители/, тези майстори внасяли дори при строежа на мюсюлманските култови сгради редица местни схеми, като например четиристъпната централнокуполна форма. Обществените сгради имали сравнително големи размери. Разположени поединично или на групи, те създавали интересни градоустройствени моменти. Благоустрояването обхващало и водоснабдяване, а в някои случаи и калдъръми на поглавните улици, но повечето били тесни, нечисти, кални и неканализирани. В София например водата, която изтичала от петте минерални бани, течала свободно към табашката махала.

Темпът на монументалното строителство от първите две столетия на робството спаднал през следващите векове. Сградите не се поддържали и бързо остарявали.[12]

Към края на XVI в. в градовете започнали да се появяват часовниковите кули, които задоволявали нуждата от регулиране на работното време в занаятчийско-търговската част на града и служели за противопожарни наблюдателници. В Скопие подобна кула имало през втората половина на XVI в. В редица известия от втората половина на XVII в. се споменава за кули с часовник в Пловдив и Пазарджик, а през XVIII в. — в Русе и Разград. По същото време не е отбелязано строителство на часовникови кули в Одрин, Цариград, както и в големите градове на Изтока.[13]

Българските села били малки и бедни. Тяхното благоустрояване не отивало по-далеч от направата на обществен кладенец или чешма. Такива били и турските. В повечето села обществените сгради обикновено се представяли от някоя стара черква. В онези от тях, които били разположени край оживените пътища, имало страннприемници, а в по-големите средища — и чаршия с по няколко дюкяна.

Съществували обаче и по-големи села, както било например Тешово, Гоцеделчевско, чието население в XVI—XVII в. се занимавало с добива-

не на желязо. В Североизточна България „богато и цветущо“ било българското с. Малък Преславец, Силистренско, с около 1000 къщи. Много богато било и с. Арбанаси до Търново. За него се споменава за първи път в 40-те години на XVI в. Населението му, местни и преселени от западните покрайнини на Македония българи, се занимавало по това време с животновъдство и търговия с добитък, а по-късно – и с преработване на животински продукти. Към средата на XVII в. в Арбанаси имало около 1000 къщи. Селището поддържало търговски връзки с Италия, Унгария, Полша и най-вече с Московското княжество и се намирало на върха на своя стопански разцвет, който създал благоприятни условия за жилищно и църковно строителство. Подобни села през първата половина на XVIII в. били малко на брой.

ЖИЛИЩНА АРХИТЕКТУРА. Сведенията за къщите през първите две столетия от османското владичество, които намираме в пътеписите, са много оскъдни. Пътешествениците предават своите общи впечатления обикновено от полските села край големите пътища – външния вид на жилищните сгради, по-рядко материала, от който са направени, а като изключение техния план.

Къщите в тези села били малки, ниски, сламени колиби, без обор и хамбар за жито. Най-често те имали само едно помещение, което задоволявало всички нужди на семейството. В Драгоман се споменава „бедна селска колиба“, където обор, пещник, стая и спалня били „на едно място“. В тези общи помещения държали и виното. Широко разпространени били уземните къщи. Дворовете били заградени с ровове, плет или стени, потънали в зеленина. Не били по-угледни домовете на масата от турското население. В много села над партерна застройка се издигала етажната къща на феодала, наречена кула.

Оставеното описание за къщата на митрополита в Пловдив дава възможност да се види в нея една от познатите днес форми на родопската къща, откъдето следва да се заключи, че в планинските райони строежите били по-други, с дървени конструкции и с по-голямо разчленение. Подобни къщи се строяли и в Странджа.

От втората половина на XV в. имаме едно българско известие за палат с тронна зала и черква близо до Никопол, принадлежащи на един от старите български феодали – Богдан жупан, който запазил положението си и след нашествието на османците. Това ни позволява да допуснем, че Радослав Мавър /1476/ и Радивой /XV в./, ктитори на възстановени черкви в Софийско, а вероятно и редица други не живеели в прихлупени къщурки.

Условията през XV–XVI в. не били особено благоприятни за жилищното строителство. Европейските пътешественици отбелязват, че дори „турците не са правили по-хубави частни жилища. . ., по градовете се виждали и у най-първите люде много прости къщи, според съвременните западноземски понятия“.

В София пътешествениците споменават най-вече къщи от дърво и кал на един етаж без почти никаква украса. Те били застроени навътре в дворовете, оградите им били с големи порти с една ниска, малка тясна вратичка в средата. Прозорците гледали към двора за разлика от прозорците на занаятчийските работилници, обърнати към улицата.

Къщите в Пловдив били повече широки, отколкото високи, нямали прозорци, а се осветявали през отвори в покрива. Затова в жилищните квартали /махалите/, „когато се минавало по улиците, навсякъде се чувствувало някакво усамотение“, само от двете страни на чаршийската улица се редели „дървени дюкяни и бакалници“. Споменава се обаче и за „къщи с чардаци и хубави градини“, а също и за дворци. Те не били монументални, многостайни сгради, а комплекси, състоящи се от дома на стопанина, от отделни помещения за прислугата и от различни стопански постройки, групирани в дворове, какъвто бил например дворецът на бейлербея в София.[14]

Естетическата оценка на пътешествениците за жилищната архитектура от XV и XVI в. следва да се приеме с резервираност, тъй като за основа на сравнения им служи архитектурата на късната готика и Ренесанса на Запад.

През XVII в. по-големите градове започнали да се преизграждат. В пътеписите от това време все по-често се споменава за наличието на големи и хубави къщи. Тази картина се потвърждава и от турския пътешественик Евлия Челеби. В посетените от него градове и села той различава покрай „бедните къщички“ „хубави едноетажни и двуетажни къщи“, „къщи на катове, както в Цариград“, „солидни къщи“. Това диференциране, макар и твърде общо, е косвено потвърждение за наличието на значително разнообразие в жилищната архитектура през това столетие.

За развитието на жилищната архитектура от XVII до средата на XVIII в. говори и един друг факт – сламените покриви намалявали, а тези със стръмна дъсчена конструкция постепенно били заменени с керемидени, което било белег за благосъстояние.[15] Оттогава датират и първите сведения за чешми в дворовете, за дъсчени тавани,

---

Павликянската къща в Копривщица /XVIII в./

украсени с геометричен орнамент, за полихромна трактовка на стени и тавани в жилищата на заможните слоеве от населението.

Къщите на господарите от този период останали по своя характер същите, както и в предишните векове. Петър Богдан Бакшев дава следната характеристика на архитектурата на тези жилища: „Има мощни господари /в Русе/, но техните къщи относно градивото не са много ценни, както и по цяла Турция, защото турците не обичат да строят големи къщи.“[16]

В различните краища на страната са се запазили до наши дни неголям брой къщи, строени през XVII и началото на XVIII в. Те не са еднакви по големина, строеж, разпределение и украса, което предполага, че стопаните им принадлежали към различни прослойки на заможната част от българското население, но най-често на богати търговци.

Тези къщи съставляват вече значително разнообразие от архитектурни типове, представени в различно развити форми. А това дава основание да се говори за наличие на непрекъсната и богата традиция в домостроенето и обяснява разцвета на жилищната архитектура през Българското възраждане.

Къщата на баба Хуба в Градец, Котленско, е изградена върху нисък каменен цокъл от талпи, свързани „на венец“. Тя има само едно помещение с голямо огнище, землен под и без таван. Тук се влиза по няколко стъпала, което показва, че вътре не е вкарван добитък и че един от най-важните етапи, през който преминава функционалното диференциране на жилището у всички европейски народи, а именно отделянето на помещенията за хората от тези за животните, е вече преминат за стопанина на къщата.

Павликянската къща в Копривщица /около първата половина на XVIII в./ и Бельовската къща в Самоков /средата на XVII — първата половина на XVIII в./ са представители на два различни типа къщи с две помещения. Те са приземни, със стълбово-талпена конструкция — едната от чамов, другата от дъбов материал. Подът е глинен, а покривната част първоначално била видима. Прозорците са малки и се затварят отвътре с плъзгащи се дъсчени капаци. Височината до таванските греди е 1,95 и 1,75 м. Павликянската къща била собственост на овчар, Бельовската — на по-заможен стопанин, може би търговец, за което подсеща обстоятелството, че в този район, богат на иглолистен материал, той е направил къщата си от големи дъбови талпи.

Къщата на Шаламанови в Белица, Разложко /първата половина на XVIIIв./, е представител на типа „братска къща“, помещенията на която са разположени в дълбочината. В приземието се помещавали добитъкът и земеделският инвентар.[17]

Къщата на Манафови в Боженци, Габровско[18] /края на XVII — началото на XVIII в./, и на Кириак в Несебър[19] /около средата на XVIII в./ ни представят вече твърде развити форми на жилищния етаж, който при първата има обикновена стълбово-талпена конструкция от чамов материал, а при втората — също стълбово-талпена от дъбов материал, но значително усъвършенствувана.

Особено интересни са запазените стари къщи в Банско /края на XVII–XVIII в./ и в Арбанаси до Търново /XVII–XVIII в./. Те принадлежат към два напълно оригинални, коренно различни типа, а архитектурата и разпределението им са документирани досега само в нашата страна.

Хаджигьорговата къща и Веляновата къща представят простият и развитият тип къща в Банско. Те са строени за богати хора и са изградени в двата етажа изцяло от камък и варо-пясъчен разтвор. Снабдени са с противопожарни изолации под тухлените подове и над дървените тавани и с двукамерни скривалища, пригодени за активна отбрана.[20]

Появяването на тези добре премислени в найголемите подробности къщи-крепости не може да се обясни само с несигурното положение на населението по време на османското владичество и с особените изисквания на заможните стопани. При това в първата половина на XVIII в., когато Банско започнало да се развива икономически, а част от жителите му забогатели, къщите-крепости вече съществували като напълно завършени архитектурни типове. Този факт дава сериозно основание да се предполага съществуването на дълга и устойчива архитектурно-строителна традиция.

Големите арбанашки къщи, жилища на богати хора със скривалища и обширни дворове, оградени с високи каменни стени, свидетелствуват за замогването на част от българското население.

Каменното приземие е предназначено за стопански нужди, а етажът — за живеене. Входовете на тези две части са самостоятелни, но по-големите къщи имат и вътрешна връзка между етажите чрез задно стълбище. Важни елементи на благоустройството са системите за отопление, баните и тоалетните.

Главното стълбище извежда в голям чардак, който в по-ранните къщи бил открит. В него стопанинът приемал своите посетители. Една врата

Вътрешен изглед от Констанцалиевата къща в с. Арбанаси /XVIII в./

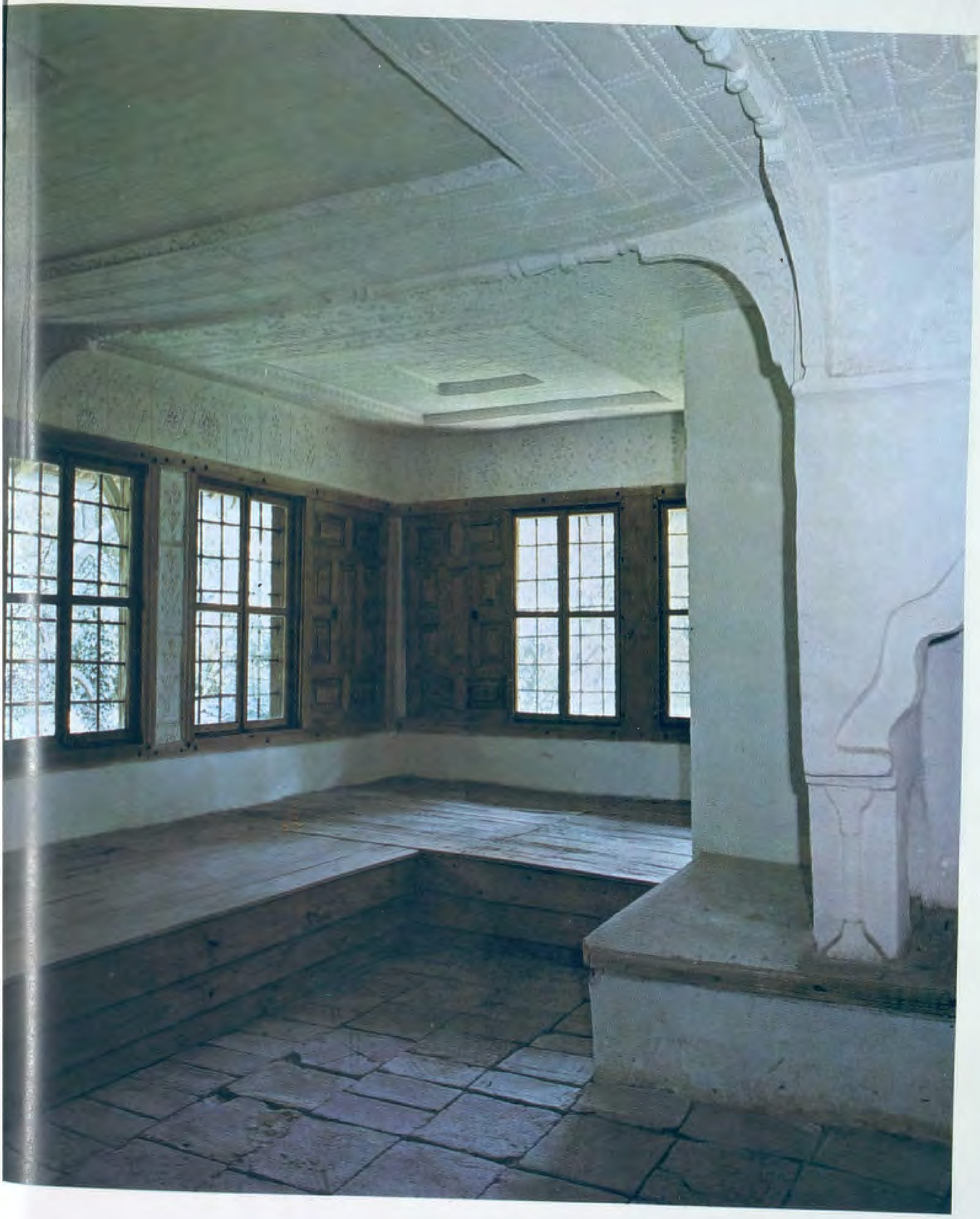

води от чардака към малка, богато украсена стая, където пък стопанката посрещала гостите си. В нея гостите преспивали, когато оставали за по-дълго време. Това била приемната част на къщата. Зад втората врата се намира същинското жилище, до което можело да се стигне през задната стълба. В дъното до тази стълба се намира малка топла стаичка за родилката или за старите родители.

Арбанашките домове са обширни /220–230 кв. м застроена площ/, с големи /26–36 кв. м/, високи /2,60–3,10 м/ и светли стаи. Тяхната вътрешна украса е богата и разнообразна. Тя покрива вратата, долапите и капаците на прозорците, образува рамки около вратите и фризове в горните части на стените, изпълва плоскостите на таваните.

Някои елементи на тази украса, като мотиви, форми и техника, несъмнено са свързани със старите местни традиции, а при други се забелязват известни чужди влияния. Българските майстори се отнасяли творчески към своята работа. Пример за това са уникалните вази с цветя, които заемат широко място в декорацията, имат стилови особености, напълно различни от онези, които се срещат по това време вън от страната.[21]

Към жилищната архитектура се отнася и архитектурата на кулите, предназначени за постоянно обитаване. В разглеждания период това са бейски и спахийски жилища, които по начало са продължение на болярските кули от Втората българска държава.

До наши дни са дошли сравнително добре запазени една жилищна кула в Кюстендил /между XV–XVII в./ и две жилищни кули във Враца, чието построяване се отнася обикновено към XVII в. Но тяхната сурова външност, лаконични форми, високо разположените входове и бойници сочат една по-ранна епоха.[22]

ЧЕРКОВНА АРХИТЕКТУРА. Османската власт трудно разрешавала възстановяването на съборените черкви и още по-трудно допускала строежа на нови. Доколкото имало такова възстановяване или строителство, то било изцяло в ръцете на българското население, организирано от някои по-заможни хора или от еснафски организации. Така например през XV в. бил подновен Рилският манастир, а в метоха му „Орлица“ била издигната нова черква /1478/. Поправена и изписана била през 1476 г. от ктитора Радослав Мавър черквата в Драгалевския манастир. В Кремиковския манастир преди края на XV в. ктиторът Радивой възстановил храма „Св. Георги“.

Чуждото владичество и ограничените материални средства позволявали на българите да строят само еднокорабни черкви, каквито се срещали и преди османското завоевание. Те са малки, ниски, изградени от камъни и варо-пясъчен разтвор, с каменни и по-рядко с тухлени сводове, покрити по обичая на предходния период с каменни плочи или с керемиди, наредени направо върху свода. Тези черкви са едноапсидни, с полукръгло и по-рядко с многоъгълно външно очертание на апсидата. Първоначално повечето от тях нямали притвор. Вътрешните размери на кораба са средно от 3 до 5 м ширина и от 4 до 6 м дължина, а височината рядко надхвърля ширината. Отвън те обикновено са украсени само с надвратна ниша с образа на светеца, а понякога и със стенописи върху западната фасада. Преживели столетия,

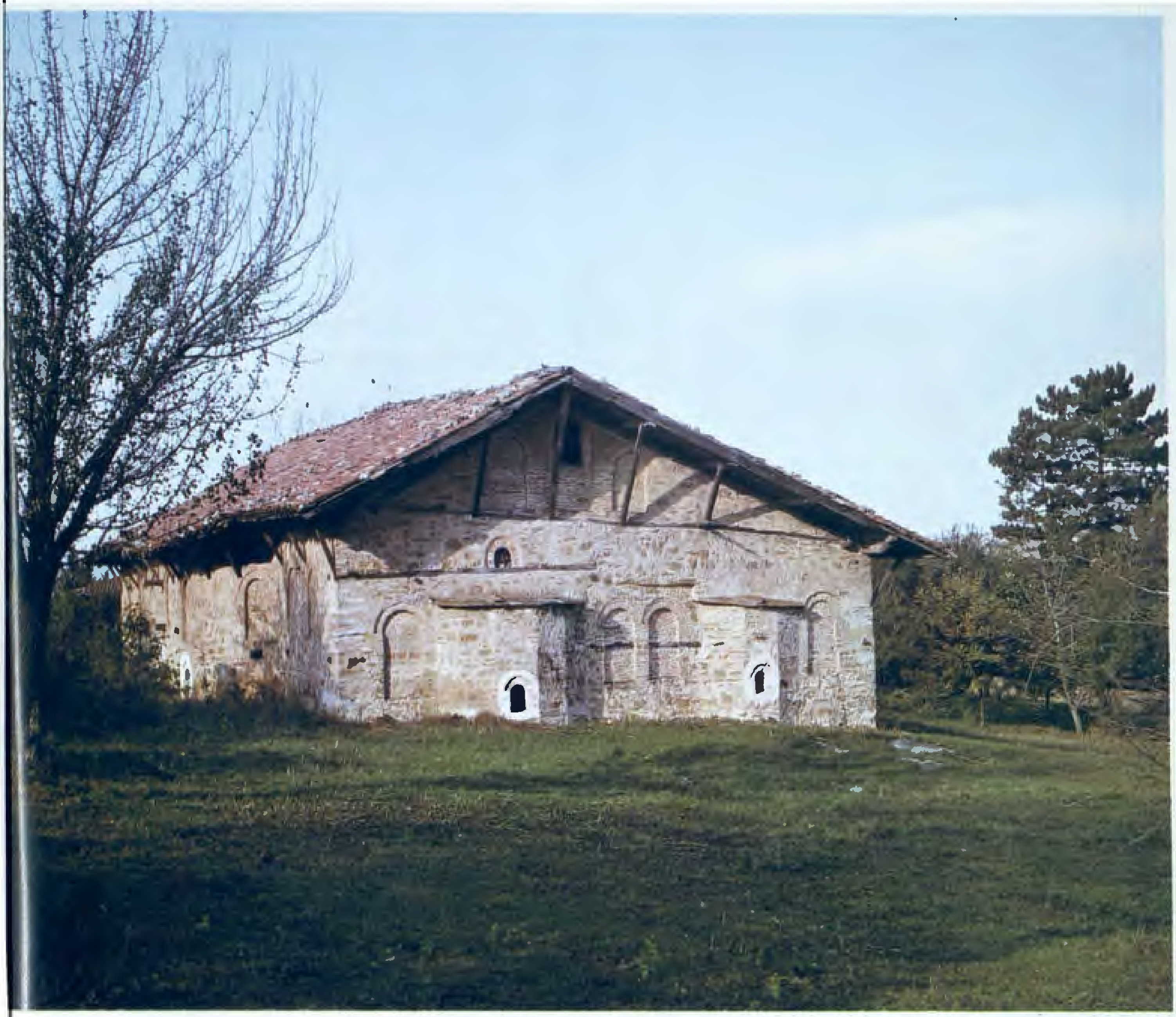

Черквата „Св. Богородица" в Бачковския манастир /1604/

Черквата „Свети архангели" в с. Арбанаси / XVII – XVIII в./

днес вследствие повдигане равнището на околния терен църквите са хлътнали в него и изглеждат още по-скромни и прилепнали към земята.

Принудени да се ограничат с изграждането само на еднокорабни черкви, майсторите търсели и в тях възможни варианти. Така наред с формата на удължен правоъгълник с гладки стени и апсида на изток, каквито са „Св. Димитър" в Бобошево /преди 1488 г./, „Св. Богородица" в Драгалевския манастир, „Св. Параскева" в Търново, се строели и черкви с певници на северната и на южната стена. В други случаи страничните стени и сводът се изнасяли пред западната фасада, за да се подчертае по този начин по-силно входът, както това е направено при черквата „Св. Никола" в с. Студена, Пернишко. Интериорът бил архитектурно обогатяван чрез внасянето на някои конструктивни елементи, които при малките размери на сградите не били наложителни; понякога под свода били поставяни подпорни арки върху конзоли /„Св. Пантелеймон" във Видин, XVI в./, върху пиластри /„Св. архангели" в Буховския манастир, 1624 г./ или били иззиждани аркади край северната и край южната стена /„Архангел Михаил" в Горановци, Кюстендилско, XVI в. и черквата в Билинския манастир, Брезнишко, XVI–XVII в./. Апсидите били с различна големина и изграждали, скрит под общ покрив, сляп купол /„Св. архангели“ в Арбанаси/ и малки куполообразни вдлъбнатини в свода между подпорните арки /„Рождество Христово“/. Стените и сводът и на най-малките черкви били покрити със стенописи, които заедно с резбените дървени иконостаси имат често голяма художествена стойност и значение за историята на българската култура.

Особено интересни са седемте черкви в Арбанаси. Те придобили своята окончателна форма постепенно в резултат на пристрояване. Най-старата от тях е „Рождество Христово“. Ако се съди по надписа във външния притвор, стенописите там били завършени в началото на XVII в. Анализът на конструкцията и на строителната техника разкрива няколко последователни периода на разширяване, което дава основание да се предполага, че първоначалната еднокорабна черква без притвор съществува от преди османското нашествие.

Единствената голяма черква, запазена до наши дни /„Св. Богородица“ в Бачковския манастир до Асеновград/, е построена в 1604 г. на мястото на по-стара сграда, също така с певници. Тя датира навярно от времето на основаването на манастира. Изградена е от тухли и е облицована отвън с местен мрамор. Изписвана е на два пъти – в 1634 и в 1850 г.

2.

Живопис

БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС ПРЕЗ XV В. Политическите и социалните условия в България след османското завоевание не били благоприятни за развитието на изкуството. След падането на българската държава били премахнати почти всички съществуващи дотогава сили, които стимулирали създаването на официално, особено на монументално изкуство. В нашите земи липсват паметници на монументалното изкуство от първите седем-осем десетилетия на робството. Както през Средновековието, така и по време на чуждото владичество по-голямата част от духовните прояви били свързани с църквата. Само църковното изкуство /стенописи, икони, резби, миниатюри и др./ могло да се развива като полуофициално изкуство. Съществуват много примери, от които се вижда, че въпреки трудната обстановка българската народностна традиция в областта на живописта показвала забележителна устойчивост.

За разлика от официалните представителни паметници на предшестващата епоха през този период интериорът на малките по своя размер черкви също бил украсяван, но вече много по-скромно със стенна живопис и икони. Както в строителството били изоставени някои от класическите материали, придаващи на сградите не само здравина, но и блясък, така и в декорацията престанали да бъдат употребявани глазурната керамика, мозайката за стенна украса и др.

От края на XV в. са запазени няколко черквици със стенописни украси, показващи равнището на монументалната живопис в България. От тях най-ранна е живописта в черквата „Св. Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир, създадена през 1476 г. със средствата на местния първенец Радослав Мавър. В притвора на северната и на западната стена били изобразени ктиторът с жена му Вида и още две лица – Стахиа и Никола, членове на неговата фамилия.

Дванадесет години по-късно, в 1488 г., според възпоменателния надпис местният духовник йеромонах Неофит със синовете си поп Димитър и Богдан украсили тяхната черквица „Св. Димитър“ в Бобошевския манастир. В 1491 г. била изписана черквата „Св. Петър и Павел“ в метоха „Орлица“ недалеч от Рилския манастир, а след две години /1493/ със средствата на ктитора Радивой по времето на софийския митрополит Калевит – основните стенописи в църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. Портретът на дарителя заедно с образите на жена му, на двете му починали деца Тодор и Драгана и на софийския митрополит Калевит се намират на северната стена в преддверието. От този период безспорно датира главната част от стенописите в „Св. Петка /Параскева/ Самарджийска“ в центъра на София и някои от стенописите в преддверието на черквата „Св. Никола“ в с. Калотина. Особено интересни са стенописите в построения през XIII в. храм „Петър и Павел“ в Търново, обновен вероятно в края на XV в. На границата между XV и XVI в. /1500/ е създаден внушителният стенописен ансамбъл на черквата „Св. Йоан Богослов“ в Погановския манастир.[23]

Изброените паметници имат много общи черти в иконографската си схема, която се определяла от типа на сградата, като следвала традицията на украсата в еднокорабните едноапсидни храмове, разпространени в България през предишните два века. Обикновено в конхата /мидообразната вдлъбнатина/ на неголямата апсида се помествало изображението на Богородица „Ширшая небес“, долу – сцената „Поклонение на жертвата“, църковните отци и дякони, на триумфалната арка – „Възнесение“ или „Петдесетница“, а долу встрани – „Благовещение“, в зенита на свода – Христос Пантократор /Вседържител/, Христос Мануил /Младият Христос/ и Саваот /Бог отец/, обградени от медалиони или полуфигури на пророци и апостоли. Надолу по стените на свода се разполагали в един или два реда евангелски сюжети. Характерен елемент на украсата, завещан от предходното столетие, бил поясът от медалиони с образите на мъченици, лечители, преподобни отци и др. Най-долу, близо до зрителя, на северната и южната стена били рисувани широко почитаните светци-воини. На западната стена над входа стояло неизменното „Успение Богородично", а долу — архангел Михаил като пазител на дверите на храма и основателите на цариградската черква „Св. София" — Константин и Елена. В преддверието най-често се изобразявал „Страшният съд" и сцени от житията на светците, на които е посветен храмът. Тук било мястото и на ктиторските портрети.

Стенописта от разглежданото време в стилово отношение следвала традицията на изкуството от XIV в. със своята двуизмерност и плоскост. Основните средства, с които е реализирана, били декоративното петно и линията, чрез които се постигала стилизираната условна форма. Пространственото начало в нея почти не съществувало. Някои от паметниците /украсите на черквите „Св. Георги" в Кремиковския манастир, „Св. Петър и Павел" в Търново, „Йоан Богослов" в Погановския манастир и черквата в метоха „Орлица"/ като цяло били продължение на най-добрите традиции на официалната линия в изкуството от предшествуващия период. Те се отличавали с хармонични пропорции, уверена рисунка, изискан колорит, точна линейна стилизация и показвали значителен професионализъм. В рамките на възможното техните автори се опитвали да спазват задължителната връзка между живопис и архитектура, да съхраняват монументалното въздействие на стенописта. В други случаи обаче /в Драгалевския и в Бобошевския манастир, преддверието на храма в Калотина/ тази традиция се губела. Архитектоничната цялост, пропорциите в разположението на украсата и в рисунката постепенно оставали на заден план. Иконостасите били малки, опростени, с бедна резба. Каменните колони и релефи не се използували. Във всички стенописи за сметка на тържествеността на преден план изпъквала емоционалната страна, подсилена от богатия експресивен колорит /образите на светците-воини в Кремиковци, Драгалевци, на светците от първия регистър в „Св. Петър и Павел" в Търново и Поганово/. Акцентът падал не толкова върху общото композиционно разположение на декорацията по стените, колкото върху изразителността на отделния образ, фигура и пр.

Характерна черта на всички паметници на църковната монументална живопис от XV в. е, че възпоменателните и съпровождащите изображенията надписи без изключение са на български език. Този факт явно показва, че Цариградската патриаршия все още не е успяла да си осигури ръководно място в религиозния живот на поробения от османците български народ.

От този период са запазени няколко интересни икони. В най-ранната от тях — „Св. Арсений" /Националния музей „Рилски манастир"/ — чрез съотношението между рисунката, в която има известен примитивизъм, и богатия топъл колорит е постигнато силно въздействие. Видими са следите на една архаична традиция, която съществува в стенописите на някои паметници в Западна България и се чувствува подчертано народната тенденция в живописта.

От края на XV в. са иконите „Христос Вседържител" от Кремиковския манастир, която има много общи стилови черти със стенописите от 1493 г. в старата черква на обителта, иконата „Дейсис" от Бачковския манастир /сега в Националната художествена галерия/ с датировка 1495 г., „Христос Вседържител" /от Софийско/ , иконите „Успение" и „Сретение" /Националния музей „Рилски манастир"/, произхождащи от черквата в метоха „Орлица", и др.[24] Изглежда, че често едни и същи художници са изработвали и стенописите, и иконите. Посочените икони в сюжетно-тематично и композиционно отношение много напомнят иконописта от миналата епоха, но се наблюдава известно огрубяване на формата. След този период и в иконописта настъпва време, през което, както изглежда, не се създават нови произведения.

През първата половина на XV в. в България за няколко десетилетия почти се прекъснала традицията на книжната илюстрация. Едва през втората половина на това столетие, макар и рядко, се появявали творби и от този жанр. Запазени са няколко илюстрирани ръкописа. Те, разбира се, не са вече така богато украсени, както например Иван Александровото евангелие, преписът на Манасиевата хроника, Томичовият псалтир и други подобни от XIV в. Илюстрациите се създавали или в някои от затънтените манастири на страната, или в съседните православни земи, където избягали някои от книжовниците и художниците след нашествието. В ръкописите от тази епоха по-рядко се срещат композиционни /разказвателни/ илюстрации. Традиционни изображения на евангелистите, богати титулни страници и заставки има в Слепчанското евангелие /съхранявано в Църковния музей/.

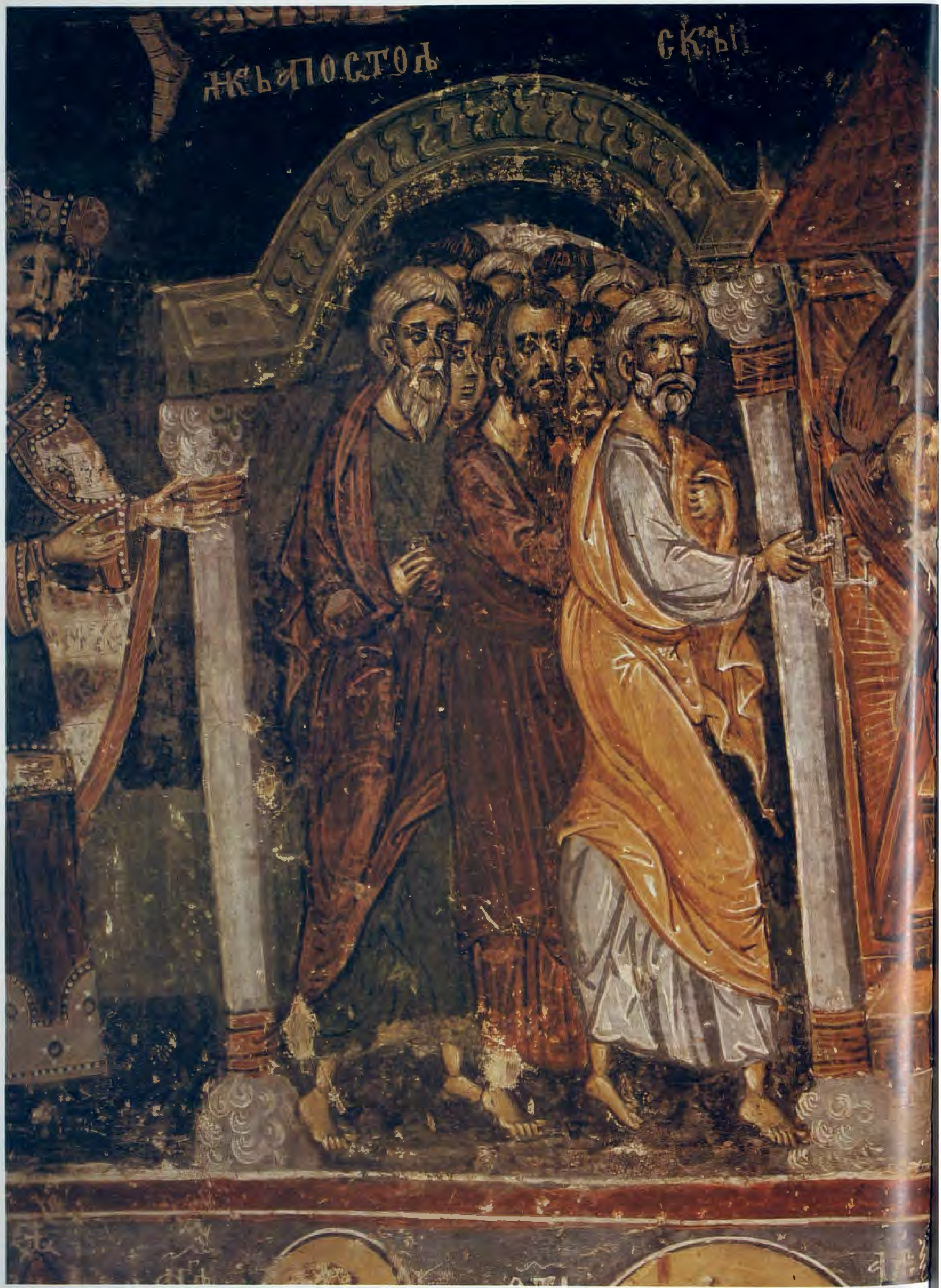
ЖЕЬ АПОСТОЛЬ
СКЪІ

В илюстрациите на двата паметника — Александрията и Троянската притча /НБ „Кирил и Методий“/ — е проявен характерният за XIV в. интерес към историко-хроникалните разкази. Там се чувстват западни влияния. Въпреки че, общо взето, се стреми да следва блестящата традиция на този век, украсата на книгите през разглеждания период постепенно обеднява, илюстрираните листове оредяват, стилът на изображенията става погруб. Често художниците се задоволяват само с дребни декоративни елементи на някои страници — Сопотското евангелие /Пловдивска народна библиотека/, Никодимовото евангелие /Църковния музей/, Рилския панегирик на Владислав Граматик, Шестоднева /Рилския манастир/ и др.,[25] като си служат с плетеничния орнамент, с тератологични елементи /т.е. с причудливи фигури на зверове/, с красиви начални букви и пр. Все още било налице значително майсторство, изразено в богатство на цветовете и изпълнено в традиционната темперна и клеева техника и дори позлата.

РАЗВИТИЕ НА ЖИВОПИСТА ПРЕЗ XVI В. Произведенията на живописта от XVI в. във всички нейни жанрове, изглежда, се създавали твърде откъснато едно от друго, в затворени регионални условия, без авторите им да са имали информация за художествените прояви в другите области и възможност за обмен на новости.

От началото на споменатото столетие не са съхранени живописни творби. Известни са сведенията за суровите наредби на султан СелимI,които насърчавали фанатизираните мохамедани към масово събаряне на християнските храмове, за превръщането им в джамии и за насилственото помохамеданчване на православното население на цели райони. Тежкото материално положение на българското население също допринесло за намаляването на произведенията на изкуството — особено на монументалната живопис. От друга страна, това е период, когато след окончателното покоряване на балканските държави гръцкото духовенство благодарение на възстановената дейност на Цариградската патриаршия успяло да добие ръководно място над религиозния живот на останалите страни и особено в българските земи. С постепенното установяване на тази хегемония гръцкото влияние в изкуството започнало да се възприема като официална линия, а някои надписи по иконите и стенописите — да се пишат на гръцки език.

Само по изключение тук и там се появявала стенописна украса, какъвто е случаят с фрагментарната живопис в пещерната черква на Бистрешкия манастир „Св. Йоан Богослов“. Той бил обновен от ктитора Иван Дубов през 1540 г. Найчесто създаването на нови стенописни ансамбли било свързано с обновяването на стари постройки. През втората половина на XVI в. била изпълнена най-ранната украса на черквата „Рождество Христово“ в Арбанаси.

В Несебър, който имал важно търговско значение като пристанище на Черно море и се ползувал с привилегии през 1593 г., била обновена и изписана голямата сграда на старата средновековна базилика „Св. Стефан“ /Новата митрополия/.

И в някои малки селища и манастири във вътрешността на страната се създали паметници на монументалната църковна живопис. Такива са стенописите в черквата „Св. Иван Рилски“ в Курило от 1596 г., в параклиса в Роженския манастир от 1597 г. и украсата на черквата „Св. Петка“ в с. Вуково, Станкедимитровско, от 1598 г. От този период вероятно датират стенописите в храма в Елешнишкия манастир, в черквата „Св. Илия“ в Струпецкия манастир и на западната стена на черквата „Богородица Витошка“ в Драгалевския манастир, където изображението на тримата светци на коне, победители на злото, прави впечатление и със сюжета, и с майсторството на изпълнението. Остатъците от стенописна украса в черквата „Архангел Михаил“ в Трънския манастир и живописта на построената в непристъпни скали черквица „Св. Богородица“ при Разбоищкия манастир следва да се отнесат също към втората половина и края на XVI в.[26] Тук трябва да се отбележи делото на Пимен Зографски, монах-художник от българския манастир „Зограф“ в Света гора, развил голяма дейност по възстановяването и украсяването на много черкви и манастири в Софийско и Западна България в края на XVI и началото на XVII в.

Повечето от споменатите паметници се отличават с единен стил и имат нещо общо в идейно-естетическия си облик. Това е една съвсем нова живопис, с друго усещане за пропорцията между неособено представителната архитектура и стенната украса. Без да се откъсва от византийската традиция, тя показва някои различни идейно-художествени, тематични и колоритни търсения.

Белезите на това стилово обновяване се виждат във връщането към идеализирания елинистичен тип, към стегнатост и равновесие в композиционното решение, в рисунката и ритъма. Вниманието било съсредоточено върху отделното изображение, в което издължените пропорции на фигурите, точната линия, говореща вече в известна степен и за обема, и ярката контрастна цветност

Стенопис от черквата в Драгалевския манастир /XV в./

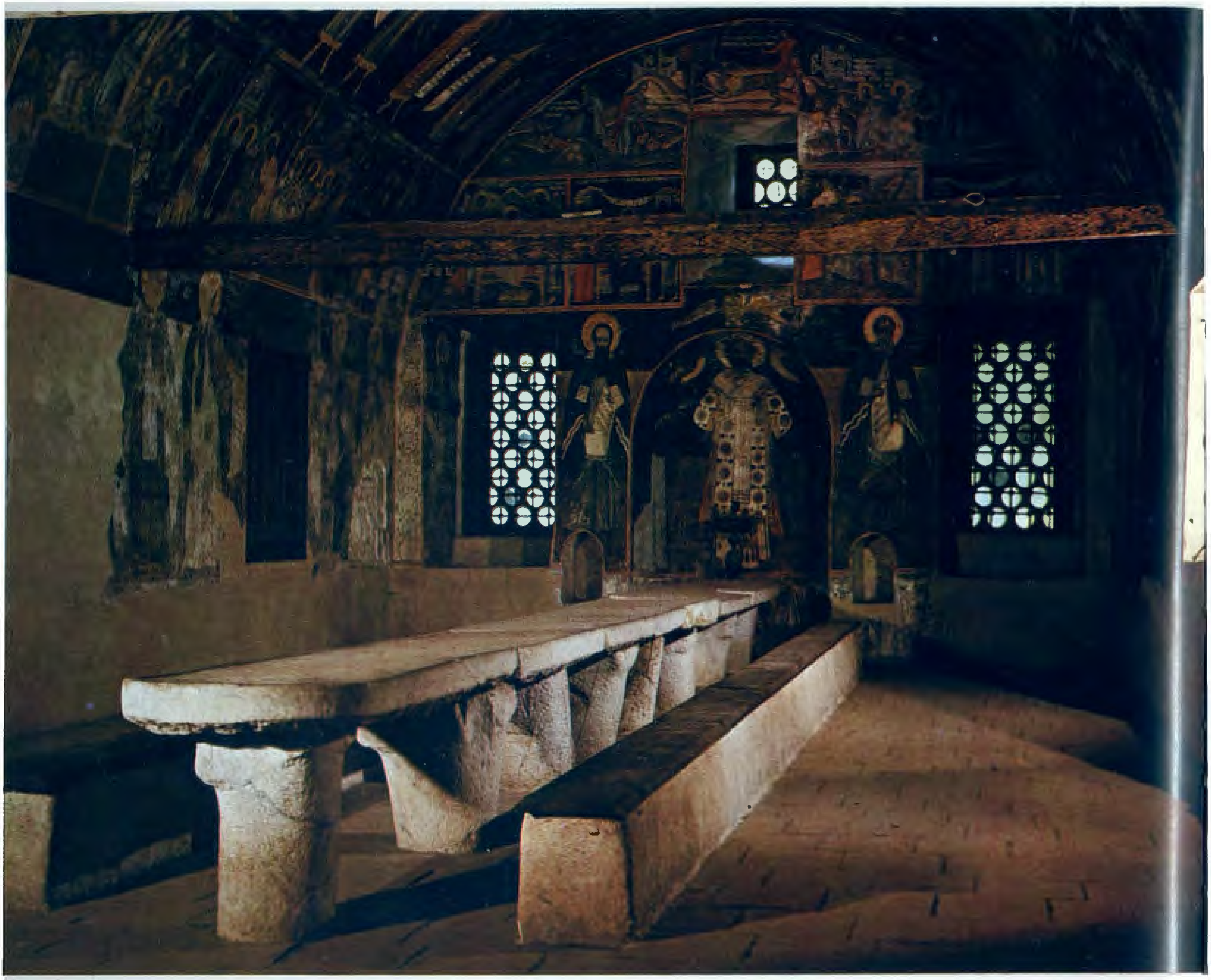

Вътрешен изглед на трапезарията в Бачковския манастир, строена през XVII в.

били основно начало. Появявали се и нови сюжети, които разширявали тематичния обхват на монументалната украса и тя ставала все повече разказвателна, дидактична. В стремежа си да покажат всичко художниците се впускали в подробности, увеличавали броя на фигурите, поради което те издребняват. Всичко това се правело със значителна професионална вещина. В общата назидателно-повествователна тенденция голяма популярност придобивали темата „Страшният съд“ и циклите от живота на Христос и Богородица. Особено популярни ставали образите на светците-воини Георги и Димитър, които се възприемат като отмъстители срещу тиранина.

Този стил се оформя на по-отдалечените гръцки острови, които имали свободни връзки с Италия и особено с ателиетата около светогорските манастири, чиято роля нараства след XV в. Там се пазели и развивали най-добрите традиции в областта на литературата и изобразителните изкуства /монументална живопис, иконопис, миниатюра, дърворезба, метална пластика/, в архитектурата и пр. Там се преработвали и приспособявали към изискванията на епохата иконографските и технологичните наръчници /ермениите/ за майсторите-зографи. Затова следването на предписанията на Света гора било белег на висок професионализъм, но и на вярност към догматичните и каноничните изисквания.

Както и при монументалната живопис, от първите десетилетия на XVI в. в България няма запазени образци на иконописта. Единствените познати ни икони от това време са „Богородица Пътеводителка“ /1541/ и „Богородица Пътеводителка с апостолите“ от черквата „Св. Богородица“ в Созопол. От втората половина на века има точно датирани няколко икони — „Богородица Пътеводителка с пророци“ /1566/ от Несебър, „Дейсис“ от 1577 г. /Църковен музей/ и „Старозаветна троица“, рисувана в 1598 г. от майстор Недялко от Ловеч /в същия музей/. Към това време може би се отнасят красивите и високохудожествени икони „Богородица Пътеводителка“ в Църковния музей, „Христос Вседържител“ от черквата „Св. Иван“ в Несебър, „Св. Георги на трон“ /увенчан/ от Пловдив, сега в Националната художествена галерия, „Богородица Пантовасилиса“ /Всевладичица/ от Ахтопол /в Националната художествена галерия/, „Богородица Пътеводителка“ от Созопол /Църковен музей/, релефна икона „Св. Георги и св. Димитър“ от Созопол /Църковен музей/.[27] Подобно на монументалната живопис в иконата също се увеличава тържественото въздействие, което се постигало чрез яркото декоративно богатство на цветовете и ритъма, чрез точната стилизирана линия, имаща понякога дори самоцелен характер.

През XVI в. се създават значителен брой паметници на книжната илюстрация. Вътре, а и вън от страната се преписвали много църковни книги на български език, голяма част от които се украсявали с миниатюри. Това били предимно евангелия и сборници, украсени най-често с орнаменти и само тук-там с някоя фигура — Черепишкото евангелие /Църковен музей/, Бусинското евангелие, Енинското евангелие, Етрополското евангелие от 1595 г., Крупнишкото, Сучавското евангелие от Рилския манастир и др.[28] Шестнадесетото столетие в България било границата, до която книжната украса се изпълнява на традиционното професионално-техническо равнище.

ЖИВОПИСТА ПРЕЗ XVII В. Историческият фон, върху който се развива изкуството на XVII в., е по-различен от първите векове на робството. От този век в България са запазени много по-голям брой произведения на живописта. Към първите му десетилетия се отнасят стенописите от черквите „Св. Богородица“ в Карлуковския манастир /1602/, „Св. Никола“ в Сеславския манастир /1616/, „Св. Георги“ в Търново /1612/, „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в с. Добърско, Разложко /1614/, „Св. Спас“ в Алинския манастир /1626/, „Св. Никола“ в с. Марица, Самоковско, и др.[29] Посветителните надписи и народността на ктиторите от храмовете в Карлуковския, в Алинския и в Сеславския манастир, от тези в Добърско и в с. Марица говорят действително, че наред с гръцките привилегировани слоеве се изявявали и български занаятчии и търговци. Издържала повече от два века тежки изпитания, българската народност започнала да заздравява своите позиции и в бита, и в обществения живот. Засилилите се връзки със светогорските манастири не били без значение за тогавашните духовни и културни прояви.

През XVII в. изпъкват дарители като Стахия със синовете, братята и цялата си фамилия, нарисувани на стените на черквата в Добърско, ктиторът проигумен Агапий, протопоп Найден и даскал Недялко, свързани със стенописите в Карлуково. Все по-често срещащи се надписи на славянски и български светци /Добърско, Сеславци, Марица, Алинския манастир/ говорят за порасналите възможности на населението. За съжаление останали са малко документи за конкретните дела на Пимен Зографски, но неговото участие в украсата на черквите в Суходолския и в Куриловския манастир е безспорно. Той работил и в Сеславския манастир, където са намерени ръкописи от него.

От 40-те години на XVII в. се създават значителни по качество и обем за времето си живописни ансамбли — стенописите от втория етап на украсата в черквата „Рождество Христово“ в Арбанаси /1632—1649/ с множество ктитори местни жители и стенописите в трапезарията и главната черква на Бачковския манастир /1643/. В средата и през втората половина на същото столетие вече има много стенописи по всички краища на страната — в черквите „Св. Пантелеймон“ във Видин /1646/, „Св. Георги“ в Арбанаси /1661/, в костницата на Роженския манастир /1662/, „Архангел Михаил“ в Билинския манастир, „Св. Петър и Павел“ в Свищов, „Св. Марина“ в Търново /сега унищожена/, „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси от 1667 г., „Св. Илия“ и „Св. Атанасий“ в Бобошево и др. В някои от съществуващите по-стари храмове украсата се обновява, например на западната стена на черквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир, върху свода на черквата „Св. Петка Самарджийска“ в София, в галерията на черквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. В някои селища — Арбанаси, Търново, Несебър, Видин и Бобошево — биват изписани по няколко черкви.[30]

Народностната принадлежност на ктиторите и майсторите, които създават тези паметници, ненавсякъде може да се определи. Такива са случаите с черквата и трапезарията на Бачковския манастир, с костницата на Роженския манастир и с черквата „Св. Георги“ в Търново, където надписите са на гръцки език, но в черквите на Арбанаси в гръцкия текст има много славизми, от което се вижда, че майсторите не са знаели добре гръцки, а в Карлуково, Добърско, Сеславци, Марица, Алино, Видин, Свищов, „Св. Илия“ и „Св. Атанасий“ в Бобошево, „Св. Марина“ в Търново, Билинския манастир, черквата в с. Прибой не само надписите са на български език, но и ктиторите са българи.

Художествените качества на изброените творби са твърде различни. В по-ранните измежду тях /Карлуково, Сеславци, „Св.Георги“ и галерията на „Св. Петър и Павел“ в Търново, Бачковския манастир/ има стремеж да се съхрани традиционната, регламентирана от църковните събори и иконографските наръчници норма. Те бележат и най-високото равнище на живописта от епохата. При тях, а и във всички останали паметници линията и декоративното петно играят основна роля при изграждане на формата. Често пъти пейзажът и архитектурният фон, макар и условно разработени, са постоянен елемент в многофигурните композиции.

Поради масовото разпространение на това изкуство някои паметници, като например „Св. Никола“ в Марица, „Архангел Михаил“ в Билинци, част от стенописите в „Св. архангели“ и „Рождество Христово“ в Арбанаси, са по-примитивни, с нарушен ритъм и пропорции, със схематизирани и скъсени фигури. В каноничните сюжети навлизали много моменти, наблюдавани в живота, така че някои творби ставали носители на демократични тенденции. Майсторите им изоставят мистиката и отвлечените образи, а в някои случаи дори се обръщат към натурата и към заобикалящата ги действителност.

Увлечението по подробностите в интерес на дидактично-показното начало обаче води към загубване на строгия лаконизъм, присъщ на изкуството от предишните периоди. В стенописните ансамбли се въвеждат много нови сюжети или се отбелязва връщане към изоставени сюжети от миналото — Древо Исеево с античните философи /Бачково, „Рождество Христово“ и „Св. Димитър“ в Арбанаси/, менолози /календар с мъченичествата на светци/ в „Рождество Христово“ и в галерията в черквата „Св. Петър и Павел“ в Търново, Шестоднева /сътворението на света/, Вселенските събори, Колелото на живота /Зодиак/, жития на много светци /особено на св. Георги/. Живописта като че ли има за задача да покаже на зрителя с пределни подробности всички персонажи от църковната история и да го запознае с техните дела, за да му внуши уважение и стремеж за подражание на подвизите им.

През XVII в. се масовизира и създаването на икони. Оформили се няколко центъра — Несебър, Търново и районът му, Враца, Етрополе, Бачково, Пловдив, Западна България /София, Добърско, Бобошево, Поганово, Белчин, Рилски манастир, Мелник/. В някои от иконите, като „Христос Велик архиерей“ в Несебър от 1604 г., „Христос Вседържител“ и „Богородица Пътеводителка“ също от Несебър, „Св. Йоан Предтеча с житие“ от едноименния параклис в черквата „Рождество Христово“ в Арбанаси и иконостаса в черквата в с. Добърско, изпъкват традиционният маниер, виртуозната линеарна стилизация, контрастните цветове, пропорционираната композиция.

В други икони се усеща едно по-опростено и схематизирано разбиране на образа /„Йоан Кръстител“, „Христос Пантократор“ /1694—1695/ от Враца, „Събор на архангелите“, „Св. Георги на кон с житие“ /1684/ от Търново, „Йоан Кръстител“ от Рилския манастир, множество икони от Етрополе, Присово, Арбанаси, Бобошево/,[31] като в трактовката се повишава експресията. В изобразителния език както на стенописта, така и на иконата надделява графичното начало. Подобни черти били присъщи и на изкуството на другите балкански народи от този период. Изобщо през XVII в. повече от друг път се забелязва унификация на стила в изкуството, което търпяло изменения във формата и тематиката. Често плоскостта на иконната дъска се разнообразява със сложно профилирани дърворезбени рамки, пластично моделирани елементи, гравировки по грунда и метални обковки. Разпространявали се житийните икони, по чиято периферия има множество миниатюрни сцени из живота на патрона.

Появата на по-примитивни, по-малко изискани икони може да се обясни и с повишената потребност, с порасналите възможности за купуване от населението и с изработването им от неособено добре подготвени художници, които създавали понякога серии любопитни творби — примитиви, носители на искрено първично чувство.

От XVII в. в България датират най-ранните запазени от епохата на османското владичество иконостаси с дърворезба. Те били изпълнени в плътна, с нисък релеф пластика, типична за ка-

Христос на трон — икона от Несебър /началото на XVII в./. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

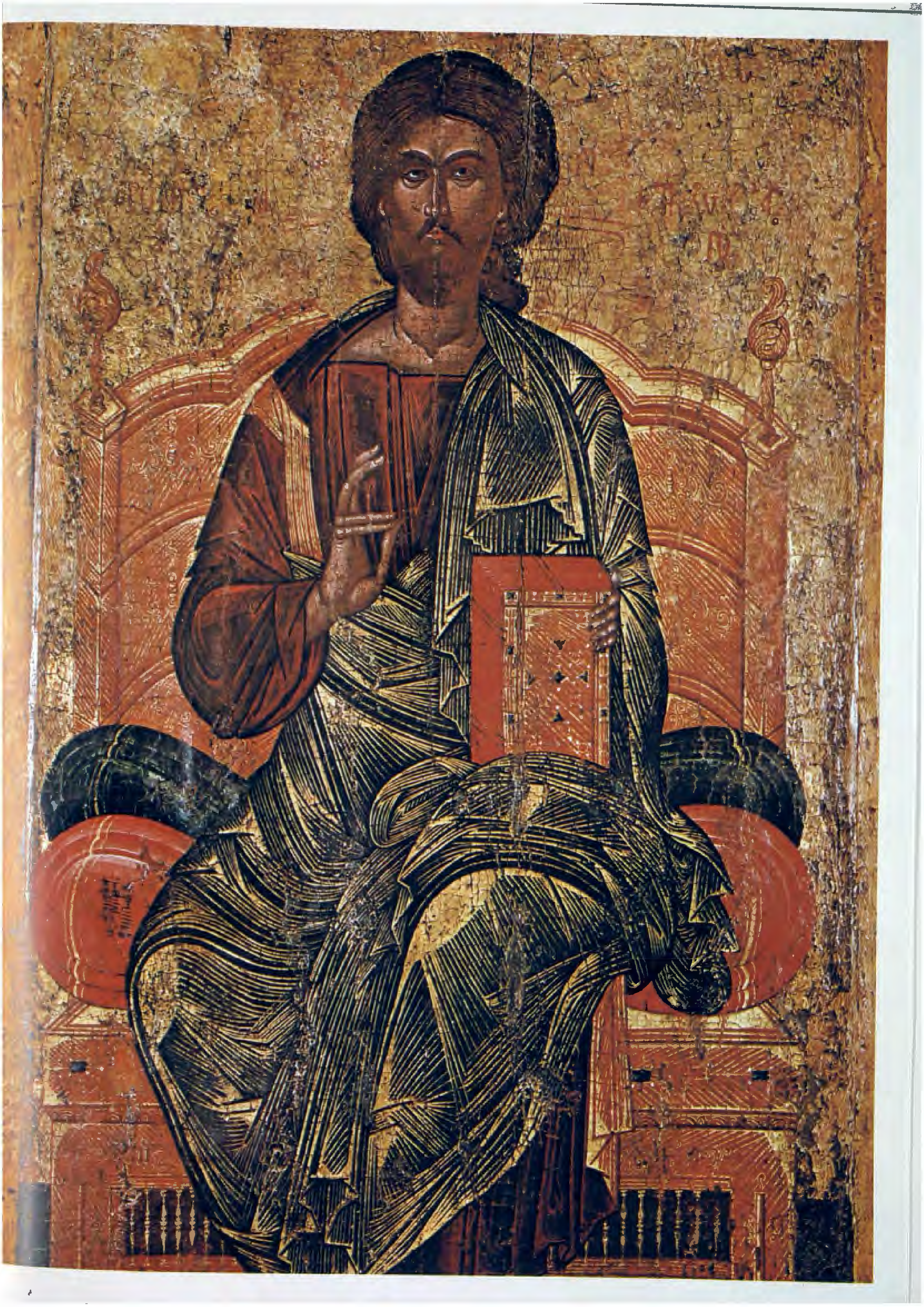

менната резба. В по-богатите черкви иконостасите били полихромирани и с позлата /„Св. Стефан“ в Несебър, „Рождество Христово“ и „Св. Георги“ в Арбанаси, Роженския манастир/ и увеличавали общото тържествено въздействие в храма. Елемент на иконостаса ставали запазените в голямо количество дърворезбени и полихромирани царски двери, иконостасни фризове и кръстове.

Макар че преписването на книги не намалявало, а, напротив, увеличавало се, илюстрациите към тях ставали все по-голяма рядкост. Стилът и рисунъкът били схематични и огрубени, колоритът обеднявал, чувствувала се липсата на техническо умение. Украсата на книгите вече не се изпълнявала с плътно нанесени темперни бои, контурираните с туш рисунки се оцветявали с прозрачни акварелни багри. Значението на илюстрацията към края на века започвало да намалява и поради постепенното изместване на ръчно преписаната и украсена книга от печатната. Но с развитието на златарството и другите приложни занаяти продължавали да се правят разкошни обкови за евангелията и за други богослужебни книги. Интересни, отличаващи се с фината си изработка и богата пластика, били сребърните обкови на майстор Матей от София за Крупнишкото и за Софийското евангелие.

Независимо че живописта от XVII в. /особено от втората му половина/ в България бележи известен упадък и грубост, че загубва лаконизма и изискаността на предишните епохи, в нея като цяло се появявали и някои нови елементи — силната цветова експресия, по-голямото тематично разнообразие, по-широката познавателно-разказвателна насоченост. Новите черти били момент от определено развитие в сферата на църковната живопис, взета като дял от културата, тъй като у нас през разглеждания период все още не съществувала светска живопис. Нововъведенията идвали с масовизирането на произведенията и ставали предшественици на промените и обновителните процеси, които настъпват малко по-късно в живописта. Вече се чувствува криза на византинираща линия в изкуството, заражда се нещо ново, което вещае края на многовековната традиция.

ЖИВОПИСТА В НАЧАЛОТО НА XVIII В. От края на XVII и началото на XVIII в. настъпвала криза в църковното изкуство, което все още се движело в рамките на традиционната, създадена от Византия изобразителна система. Традиционният линеарнодекоративен маниер с прилагането на плътни контрастни цветове, изсушена, диспропорционна рисунка, господствувал в монументалната живопис и иконите от първите десетилетия на XVIII в. Култовите постройки невсякога се украсявали със стенописи. Затова пък броят на иконите и иконостасите бил много по-голям.

Най-значителните от запазените стенописни паметници се намирали в традиционните центрове на църковното изкуство от предшествуващите векове, като Арбанаси, Несебър, Мелник. Само в Арбанаси в началните десетилетия на века били известни имената на няколко зографи, работили и оставили подписите си по своите произведения — нещо, което рядко се среща в предишния период. Това говори за нарастване на демократичните тенденции и стремеж за артистична изява сред художниците-занаятчии.

Според българския надпис над входа на параклиса „Св.Троица“ в женския манастир „Св. Богородица“ в Арбанаси стенописите били създадени от художниците даскал Кръстю, Цаню и Георги в 1704 г. В построената също тук още през XVII в. и преустроена и разширена черква „Св. Георги“ със средствата на дарителите Недялко и поп Стамо художниците даскал Христо и Стою изписали стенописите в 1710 г. През 1716 г. бил осветен параклисът „Св. Илия“ в манастира „Св. Никола“, откогато била и неговата украса. В параклиса на черквата „Св. Атанасий“ е запазен български надпис, според който художниците даскал Цаню и Недю изписали стенописите му в 1726 г. Близки по стил и маниер на арбанашките били стенописите в старата част на черквата в Килифаревския манастир, създадени по всяка вероятност също в началото на XVIII в.

Подобни изяви се наблюдавали и в Несебър. Тук в 1704 г. се създава стенописната украса на черквата „Св. Георги Големи“, а по-късно и тази на „Св. Георги Мали“. Но за разлика от предишните периоди тези стенописи били много по-примитивни.

Украсата на трапезарията, черквата и параклиса в Роженския манастир била създадена или обновена в 1726 и 1732 г., когато бил нарисуван и дарителският портрет на монахиня Мелания.

В този широк диапазон от паметници били демонстрирани основните тенденции в монументалната живопис, известни от края на XVII в. и засилващи се в началото на XVIII в. — огрубяване, диспропорция, илюстративност, навлизане на фолклорни елементи и наблюдения от действителността. Разбира се, възможностите на майсторите били различни. Някои от тях притежавали високо професионално умение, но по-голямата част от създадените произведения издават липсата на голяма школовка. Явно е, че църквата вече не можела да осигури онзи регламент и в художествено-естетическо, и в тематично отношение. Въпреки появата на нови елементи в църковната живопис до

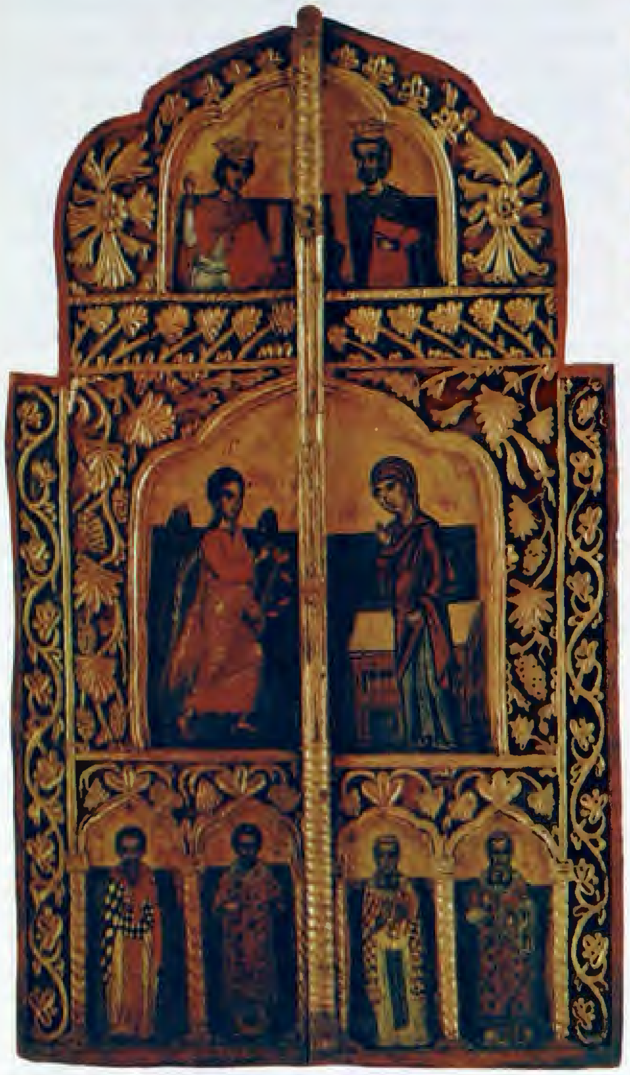

Олтарни двери от Погановския манастир /1620/

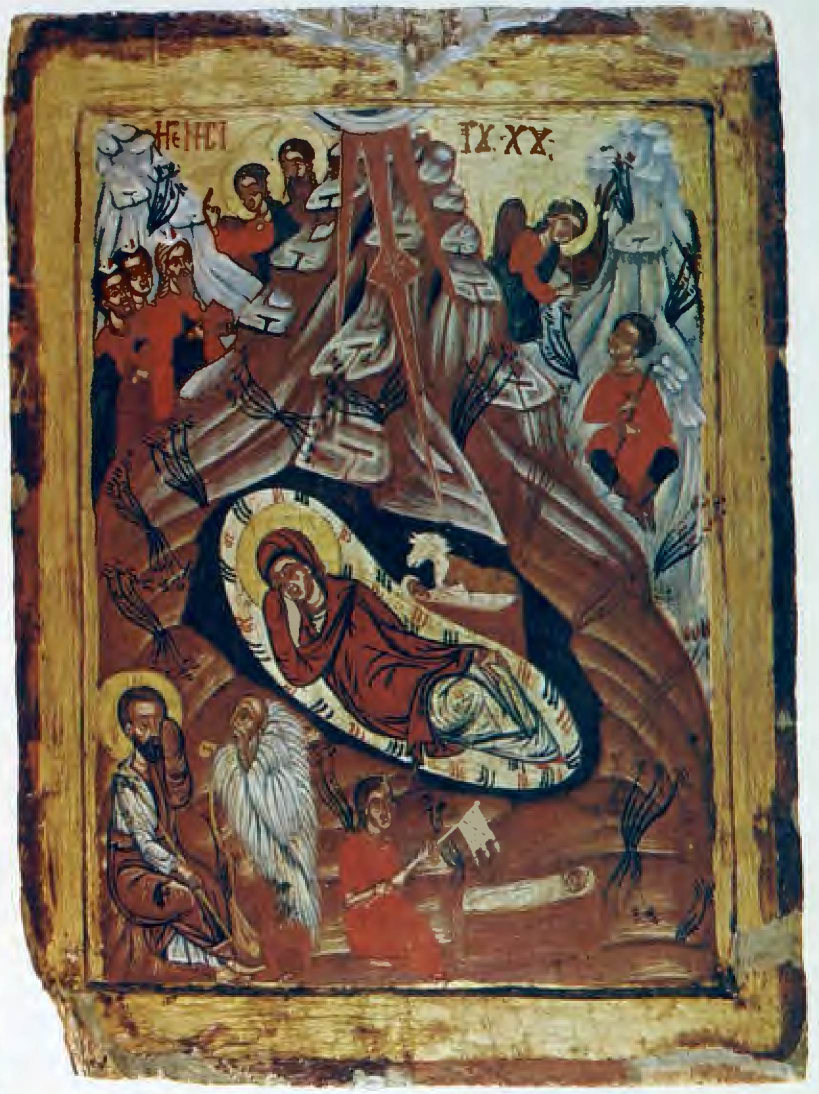

Рождество Христово — икона от с. Присово, Великотърновски окръг /XVII—XVIII в./. Църковен историко-археологически музей

средата на XVIII в. преобладавала традицията от предишните векове.[32]

Иконописното изкуство през този период било още по-масово. Почти из цялата страна се създавали разнообразни икони от пътуващи майстори. Паралелно се обособяват няколко центъра, които определяли облика на иконописта. Такъв бил районът на Търново. В Къпиновския манастир в 1700 г. бил създаден интересен полихромиран помени‌к. През 1706 г. в манастира „Св. Троица“ майсторите Коста и Цоньо създават иконата „Старозаветна Троица“. Една икона от Присовския манастир от 1735 г. носи подписа на Недю, Георги и Драган от Трявна. Почерковите особености дават основание да се приеме, че художникът Недю бил един от авторите на стенописите в параклиса на черквата „Св. Атанасий“ и че някои от зографите, работили в този район, свързват понататък имената си с Трявна. Близостта по стил и материали между иконите „Йоан Кръстител“, „Пророк Илия с жития“ и „Св. Никола“ все от 1735 г. в близкия Къпиновски манастир подсказва, че всички те били дело на едно ателие. В Арбанаси има още много икони от XVIII в., две от които от иконостаса на „Рождество Христово“ са датирани — 1738 г. Сведенията и сравнителният анализ показват, че както в края на XVII в., така и в началото на XVIII в. в Търновско /Арбанаси, Присовския, Къпиновския и други манастири/ са работили майстори, които били свързани отначало със Света гора, а после — с Трявна.

Друг голям център, с който могат да се свържат множество икони от този период, бил етрополският манастир „Св. Троица“. Наред със силната книжовна традиция тук съществувала традиция и в областта на иконописта. Запазените илюстрации на създадените ръкописи от XVI в. насам били дело на местни художници. Една от най-хубавите икони в България, „Старозаветна Троица“ от 1598 г., били работена в манастира от зограф Недялко от Ловеч. За повечето творби, създадени в края на XVII и началото на XVIII в., като „Христос Вседържител с апостоли и светци“, „Йоан предтеча с жития“ и много двустранни икони с образите на пророци и апостоли, били характерни дърворезбените профилирани рамки, експресивните и диспропорционни форми, българските надписи. Тук често се предпочитало изобразяването на нашите светци Иван Рилски, Прохор Пчински, Иларион Мъгленски, Йоаким Осоговски. За съществуването на ателие през XVIII в. говори големият брой сходни икони, една от които, „Йоан Кръстител с жития“, дарител на която е Цвятко с фамилията си, носи дата 1700 г. В самото начало на века — 1703 г. — поп Никола от близкия Тетевен прави няколко икони с богата дърворезбена украса: „Св. Богородица на трон“, „Архангел Михаил“, „Христос на трон“. Към този кръг следва да се причислят групата икони, създадени в края на XVII в. за черквата „Св. Никола“ във Враца. През втората половина на XVIII в. над поправката на иконостаса в Карлуковския манастир работил художникът даскал Урош, оставил своя подпис и на царските иконостасни двери на Долнобешовишкия манастир. И за тези творби били характерни примитивната форма, еднаквата техника, българските надписи. Всички те водят към един кръг майстори.

В първите години на XVIII в. в района на Рилския манастир и Западна България били създадени също много икони — царски двери и иконата „Св. Петър и Павел“ от метоха „Орлица“, две икони „Св. Иван Рилски с жития“ и др. От края на XVII и началото на XVIII в. датира интересният триптих-поменик на българските средновековни царе от Погановския манастир. Майстор Йоан от София се подписал в 1723 г. на иконата „Св. Никола“ от черквата „Св. Атанасий“ в с. Бобошево.[33]

През 1732 г. били рисувани иконите на централния иконостас в черквата в Роженския манастир. Много творби са създадени в Несебър, Пловдивско и особено в българския Зографски манастир на Света гора и др. Това били същевременно последните прояви на традиционната естетико-художествена линия, установени с векове в религиозната живопис у нас. В някои от тези творби вече се чувстват промените, които ще настъпят под въздействието на ускорените обществено-икономически процеси след средата на XVIII в.

Запазвайки по същество своя религиозно-мистичен характер, изобразителното изкуство през епохата на османското владичество от XV до началото на XVIII в. играе променена от историческите условия роля. Църковното изкуство в България придобило важно значение за запазването на езика, писмеността, духа и традицията. Изобразителното изкуство от XV до средата на XVIII в. не може да се вмести в рамките на едно нормално развитие. Така в последната четвърт на XV в. се появяват няколко интересни паметника на монументалната живопис, а в началото на XVI в. подобна възможност не съществува. В края на същото и в началото на следващото столетие се създават няколко забележителни произведения, а после от средата на XVII в. се умножават творбите на живописта. Независимо от този неравен път на развитие запазените произведения от разглеждания период в никакъв случай не бива да се оценяват само като завършек на минал разцвет. Те отбелязват своеобразен етап в нашето изкуство, зародил в себе си основите на националното възраждане.

3.

Народна материална култура

ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ. Българската материална култура по време на османското владичество, макар и бавно и мъчително, продължавала хода на развитието си, обогатявала се с нови постижения и отстоявала етническите си особености. Чуждото нашествие и свързаните с него демографски промени, стопански поражения, обществено преустройство и отражението им върху народната душевност задържали временно, но не спрели този процес. Устойчивостта и жизнеността на българската материална култура се обяснявали преди всичко с демократичния ѝ характер — неин творец бил трудовият народ.

Както наследените, така и новосъздадените етнически отлики в областта на материалната култура се оказали по-устойчиви от религията и езика и в много случаи надживели и народностното съзнание при насилствената ислямизация и асимилация на българското население. Убедителни доказателства за техните здрави устои могат да се почерпят от бита и културата на групи българи, преживели дълбоки превратности вследствие на политическите и стопанските условия в поробената страна и особено на стремежите на поробителите за ерозиране на българската народност. В различни краища на страната, особено в Родопите и Пирин, където местното население в продължение на векове – от началния период на турското завоевание до средата на XVIII в. – било принуждавано насила да приеме налаганата му мохамеданска религия с цел да промени и народността си, се запазват почти до наши дни в сравнително чист и неподправен вид старинните форми на много от съществените дялове на местната материална култура. Например в костюмите на българите с мохамеданска религия в повечето случаи основните показатели, като материал, кройки, състав и декорация, издават традиционните си български особености. В много дялове на културата на това население не само се проявява с голяма сила българската етническа чистота, но се откроява славянската им основа, изявява се приносът на древните траки и прабългарите в тях.

Смяната на религиозната принадлежност по политически причини през този период от други групи българи също не води до съществени изменения в традиционната им материална култура. Например в повечето селища на българите, главно павликяните, които приели католицизма, могат до късно да се намерят старинни български елементи.

Дълбоко внедрените съставки с доказан български произход и характер на материалния бит и българската окраска на предмети от приложното изкуство на турското население в някои наши области, като тези в Лудогорието, в долината на Камчия и др., хвърлят известна светлина върху етнически и демографски процеси, протекли през една от най-тъмните епохи в историята на страната. Сред определени групи от това население и до днес имат широка употреба уреди и намират приложение технологии, присъщи на производството на някои наши домашни занаяти. Налице са сходства и в текстилната орнаментика на живеещите в съседство, та дори и в отдалечени райони турци и българи. Двустранното сравнение на тези съставки от материалната култура и изкуството на мюсюлманското население у нас със съответни елементи от българската народна култура, от една страна, и с културата на турците в Мала Азия, от друга, идва в подкрепа на становището, че голям брой наши сънародници били включени в господстващата народност още през първите векове на османското владичество. За дълбокото съхраняване на бита и материалната култура през вековете говорят твърде красноречиво и случаите с банатските и малоазийските българи.

Тези примери показват, че през периода XV – средата на XVIII в. народната материална култура притежава стройно изградена цялостна структура от установени системи на отделните ѝ дялове. Това състояние ѝ позволява да оказва съпротива на външни въздействия, да възстановява отделни свои съставки при чужд опит за тяхното разрушаване.

За българската материална култура от разглеждания период е характерно голямото разнообразие по райони, което се дължи на причини от различно естество. Но най-често регионалните особености на компонентите на материалната култура се определят от непосредствената им връзка с равнището на развитие на производителните сили при господстващата феодална разпокъсаност в страната и областната затвореност в стопанско, в обществено и в културно отношение. Много елементи с общо българско разпространение се различават по местопроизход чрез изкуството, вложено в тях от местните творци. Локалното разнообразие на народната материална култура се заключава главно в наличност на варианти на единни по основа и същност нейни компоненти. Те съставят нейното богатство и ѝ придават пъстрота и колоритност. Под общото въздействие на набелязаните фактори се намират оръдията на труда, жилищата, храната, облеклото, транспортните съоръжения, изделията на домашните занятия – тъкани, шевици, плетива и др. – и дори произведенията на занаятчийски центрове – керамични и медни съдове, изделия от ковано желязо, метални накити.

Общността и единството на народната материална култура не се нарушавали от различията ѝ в отделните областни групи българско население, за каквито се смятат полянците – в Дунавската равнина, тракийците – в Тракийската низина, рупците – в Родопската област, шопите – в Западна България, гребенците – край брега на Дунава в Североизточна България, капанците – в някои села в Разградско и в Търговищко, турлаците – в Балкана и др. Различията през този период не водели до обособяване на отделни етнографски групи. Те не били отделени нито териториално, нито по формална специфика, а се свързвали верижно по географско разположение. Културните им особености се намирали в постепенен преход. Населението в отделните области не се смятало за носител на етнографски обособена култура. Приликите между отделните областни групи българско население говорят за първоначална обща основа и за съвместното им развитие, а отликите свидетелстват за активното творческо участие на жителите от различните краища в изграждането на общонародната култура.

Независимо от голямото си разнообразие в различните области и непрестанните изменения материалната битова култура активно изпълнявала функцията на народностна спойка почти през целия разглеждан период. Тя била един от крепителите на народностното съзнание и обединително звено на българската народност.

Творческото начало в културната дейност на широките народни маси проличавало и при интеграционните процеси. В резултат от обединяването на местните разновидности се създавали нови форми с по-високи художествени качества. Така например от сливането на женската носия на полянците от Северна България, главно от Преслав, които проникнали през проходите на Източна Стара планина в Карнобатско и в Айтоско, с тази на местното население се формирала една от българските женски народни носии със стройна и съразмерна композиция, изящни очертания, своеобразна орнаментика, поддържана до късно в група села. В резултат от смесването на женска носия от Северна България, донесена от преселници през XV–XVI в., с местната носия в източните райони на Сливенско и Ямболско се е създал костюм с богати форми, ярък колорит, сложна текстилна орнаментика, силно изявена пластичност на цялостната композиция. Населението от група села по Факийската река от Ямболско и Елховско, преселено през XVI в. от Западна България, възприело местната носия, но запазило технологията и орнаментиката на привичната си декорация, начина на забраждане и други белези на старинната си носия.

Независимо от общия застой и снижаване на жизненото равнище в Османската империя разглежданият период от историята на българската материална култура не бил беден на собствени приноси и придобивки. Имало известни постижения в областта на техниката и технологията. В повечето случаи те били плод на самостоятелни опити, подсказвани от практиката или наложени от необходимостта за подобряване и усъвършенстване на сечива и инструменти или за да се осигури по-високо качество на произведенията съобразно с мястото им в бита и изискванията на народната естетика. Някои подобни постижения, като тези в тъкаческата техника, остават неповторими и са самобитна проява на българската творческа мисъл. Все през този период били зарегистрирани и успехи в земеделието и животновъдството — двата основни поминъка на народа ни. Много елементи на облеклото, жилището /особено вътрешната му уредба и покъщнина/, транспортни средства и др. не само избистряли своя облик, но се придвижвали и към по-прогресивни форми. Произведенията на много занаяти, например килимарството, медникарството, златарството и др., постигнали качества, които им осигурявали пласмент както на вътрешния, така и на външния пазар.

Керамични съдове /XVII–XVIII в./. Археологически музей — Варна

Същността на традиционната материална култура, изградена въз основа на преобладаващата селско-аграрна стопанска система в българската държава и предназначена да задоволява практически и естетически изисквания, предявени от земеделския и животновъдния бит на своите създатели и потребители, не се променила и след като османците завладели нашите земи.

Въпреки силния удар на завоевателите върху устройството, върху икономиката и особено върху демографския облик на българския град традициите и приемствеността в градската култура също се запазили. Тя се развивала въз основа на традиционния пласт, създаден в Средновековие-

то. Основание за това трябва да се търси преди всичко в жителския състав на възобновените стари градове и новосъздадените градчета от занаятчийско-търговски тип в планинските райони, чиито жители се набирали в голяма степен от селата. Подходяща илюстрация на тези процеси са костюмите на заможни софийски граждани от втората половина на XV в., изобразени като ктитори по стенописите на черквите в Кремиковския и Драгалевския манастир. Облеклото на дарителите и на двата манастира, особено на жените, се свързва по главните си и съществени показатели с носиите от Софийско, съхранени до началото на XX в. Отклонения от цялостния и общ вид на местните народни носии внасяли връхните представителни дрехи с белези в декорацията на платовете и формата им, които били използвани като отличия за класова принадлежност и имотно състояние през Средновековието. Подобен характер и развой се наблюдава и в други области от традиционната материална култура.

Народностният характер на материалната култура като цяло не изключвал обмен на ценности с други народи независимо от бариерите, наложени от османското господство. Има различни случаи на връзки — съжителство, пътуване, обща работа, търговия с представители на други народи. Но заемките се правели по собствен избор, като им се придавал народностен характер по сюжет и стил и се пригаждал към условията на българския бит.

Съпоставката между български народни носии, особено женските, от XV–XVI–XVII и първата половина на XVIII в. според данни от живописни и писмени паметници или по пътя на етнографските изследвания с костюми от западноевропейската мода през същата епоха разкрива сходството им по някои показатели предимно във външното и художественото им оформяне.

Разнопосочни и разностепенни били култур-

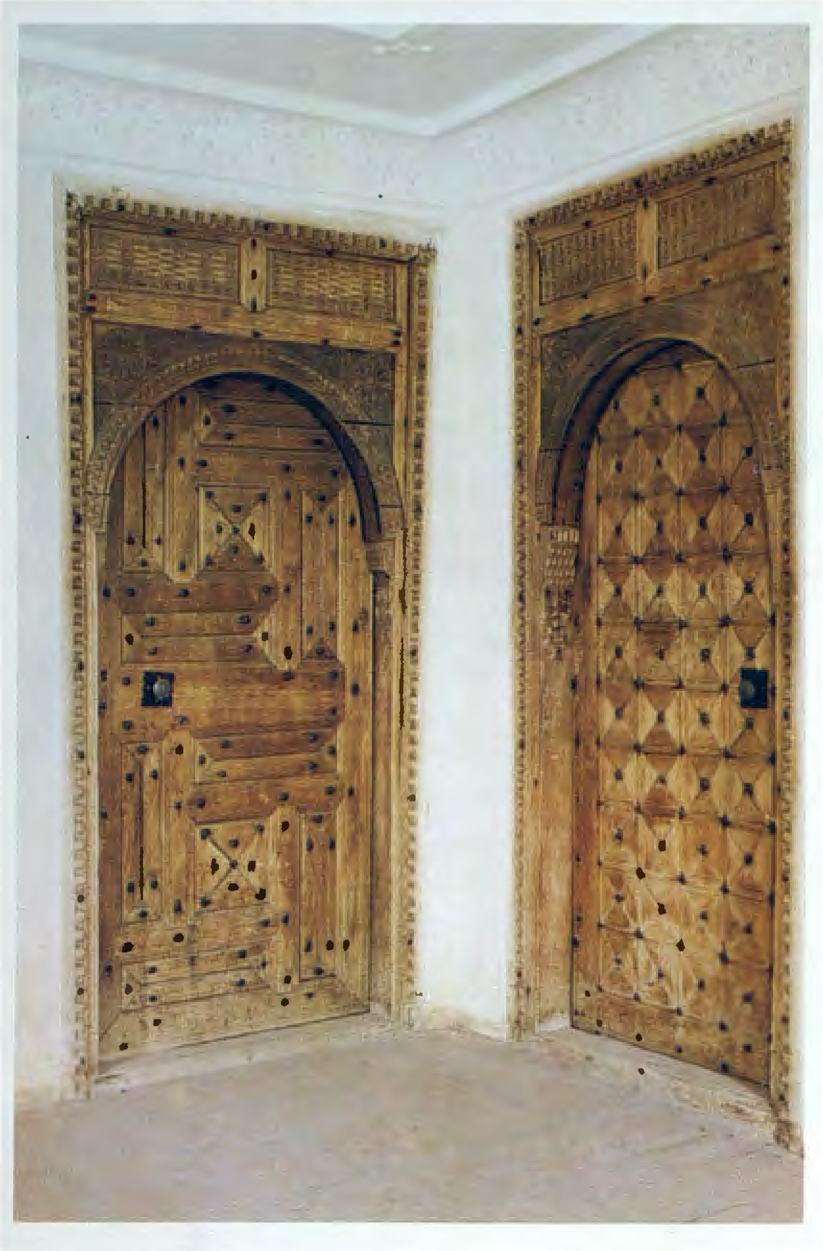

Врати с дърворезба от Константалиевата къща в с. Арбанаси /XVIII в./

ните взаимоотношения и взаимодействия между българската и турската народност върху територията на страната. Традиционната ни материална култура съдържа обилни данни за съзнателното отдалечаване и силната съпротива срещу културно-битовите напластявания от страна на завоевателите.

Общността между българи и турци в някои форми от селското стопанство, например в животновъдството, споделената техника и технология в някои занаяти, като медникарство, мутафчийство и др., между занаятчии от различен народностен произход свидетелствуват за културни взаимоотношения на професионална основа. Някои общи белези в произведенията главно на женския труд, като везма, плетива и др., говорят за ползотворна размяна на опит и постижения в областта на домашните занятия.

От проявите на материалната битова култура се вижда, че през всичките векове на чуждото иго българската народност е съществувала активно и е продължила да се развива, а в началото на XVIII в. е била готова да прерасне в по-висшата историческа категория — нацията.

ТЕХНИКА. Обликът на бита и културата на българското население в отделни райони на Стара планина, Рила, Родопите, Странджа, Пирин и др. се оформял под непосредственото въздействие на един от важните клонове в икономиката на османската държава — рударството. Металодобиването като основен поминък в някои краища оставило следи дори в местната топонимия и някои названия. Например названието Мървашко, Мървака на област с географски обсег Славянка и съседните планини, един от главните центрове на желязодобиването, произлязло от „мърва“, въглищен прах, с който били изцапани въглищарите. Те били наричани мърваци, прозвище, впоследствие пренесено и върху всички, които се занимавали с желязодобиване и със занаятите, свързани с него. В резултат от обусловеността на културата от производствената дейност в повечето рударски средища рано се проявили отклонения от традиционната култура, свързана със земеделието и животновъдството. Някои от тях се превръщали в гнезда, в които се зараждали нови, по-напреднали форми на материалната култура или се стигало до високи постижения в приложното изкуство, за които свидетелствували до късно поддържаните костюми, тъкани, шевици, съдове из Пиринския край, Родопите, Странджа. В други рударски центрове, като Чипровец, Самоков, Етрополе, металодобиването и особено някои негови клонове достигнали найвисоко развитие.[34]

В процеса на смяната на селско-аграрната със занаятчийско-търговската стопанска система, който протичал бавно и неравномерно през разглеждания период, битът и културата на българското население, особено в занаятчийските центрове, не само се обогатявали с произведения на занаятчийските работилници, но се изявявали и в нови форми. Наред с функциониращите стари занаяти се поставили основите и на редица нови, които впоследствие се превръщат в стълбове на икономиката на страната.

Не прекъснало и развитието на художествените занаяти, в чиито произведения естетическите свойства се съчетавали с утилитарно-битовите, които допринесли за повишаване на битовото и естетическото равнище на ежедневието на населението. Повечето от тези занаяти били свързани с обработката на глина и камък, дърво и метал, текстил.

Запазените до наши дни керамични съдове от XV–XVII в., от които има богати сбирки в много музеи, са нагледни свидетелства за непрекъснатата традиция на българското грънчарство, съсредоточено най-вече в Троянско, Тетевенско, Берковско, Разложко, Петричко, Трънско и др. Основният начин на производство оставал непроменен – ръчно източване на глинените съдове на крачно колело, при което орнаментиката се нанася с гребен, волски рога, пера, сламки и т.н. Развита върху основата на славянската и античната традиция, през този период керамиката се обогатявала с нови форми, съобразени с изискванията на масовия потребител. Широко разпространение и внедряване в народния бит имали домакинските грънчарски съдове. Със своите художествени качества и с изразената в тях любов към полихромията те предсказвали издигането на произведенията на един от българските занаяти до висотата на приложното изкуство.[35]

Каменната пластика с богата и разнообразна традиция в старото българско изкуство проявявала своята жизненост като скромна украса на черковни и манастирски фасади, мостове, кладенци, чешми и особено на надгробни и оброчни плочи. Със своите форми в много случаи тя се противопоставяла на внесените от османците арабски форми на архитектурни каменни скулптурни детайли.[36]

Не престанало да се развива и дървообработването. Причините за неговата устойчивост трябва да се търсят в дълбоката традиция, получена в наследство от славяните,изобилието на дървен материал и богатите познания за технологичните особености на различните дървесни видове, умението да ги превръщат в предмети на бита. Тези обстоятелства били благоприятна предпоставка, особено в планинските райони, не само за развитието на установените вече до този период занаяти, свързани с обработката на дървото, но и за прерастването на редица домашни в съответни занаяти в областта на строителството, приготвянето на домакински и стопански съдове, транспортни съоръжения, музикални инструменти. Устройството на използуваните предимно ръчни сечива, формите и предназначението на произведенията и терминологията със съответствия в лексиката на старобългарския език говорят за непрекъсната традиция в обработката на дървото от народа ни още от първите векове на нашата история. Като образци могат да се посочат запазените къщи с дървен строеж в Западните Родопи, Пиринския край, Странджа, Предбалкана, Средногорието, както и ракли и сандъци, кацарски произведения, разновидни коли и др.

Височината, която достигнали майсторите на художествената дърворезба в средновековна България /ярък пример, за която е вратата на Хрельовата кула в Рилския манастир от XIV в./, нямала възможност да се прояви напълно поради ограниченията в строителството и архитектурата. Богатите творчески възможности се изявили чрез плитката резба от ситни геометрични орнаменти, порядко изображения на растения и животни по повърхността на „писаните“ ракли, сандъци, чашки, кани, хурки, свирки. Дървената скулптура с форми на животни и птици най-често намирала приложение в украсата на овчарските геги, тояги, дръжки на музикални струнни инструменти, проявявала се едва забележимо по капителите на жилищни и църковни сгради и др. Приемствеността на постиженията в художествената дърворезба между поколенията, непрестанното усъвършенстване на техническите и художествените похвати създали и основа за оформянето на местни школи.[37]

Развитието на металообработващите занаяти се отличавало с доста забележителен успех през XVI, XVII, XVIII в. Повечето от тях продължили средновековната традиция, затихнала в началото на робството. Специализираните занаяти за приготвяне на земеделски сечива, ножарството и др. дават представа за „прекрасното железарство в някои градове при южните поли на Балкана“, което описва Идриси още през 1153 г. Не била прекъсната и художествената обработка на желязото, намерила израз в кованите скулптурни форми на предмети, свързани с огъня – огнищни принадлежности, домашни и църковни свещници и порядко архитектурни детайли.

Развитието на друг металообработващ занаят – медникарството – било тясно свързано с българския град. Медникарските произведения измествали в значителна степен глинените и дървените съдове от кухненския инвентар, използували се в култовите сгради, занаятчийските работилници и пр. Опитът на старите български медникари се обогатява с нови постижения, с османски заемки и влияния главно в техниката и технологията на занаята. Основен начин на производство оставало ръчното изковаване на медните листове в определени форми. Широката употреба на медните съдове дало тласък за художественото им оформяне. Запазените от XVI, XVII и XVIII в. медни съдове представят своите автори като художници-приложници на кованата мед, които умело изпол-

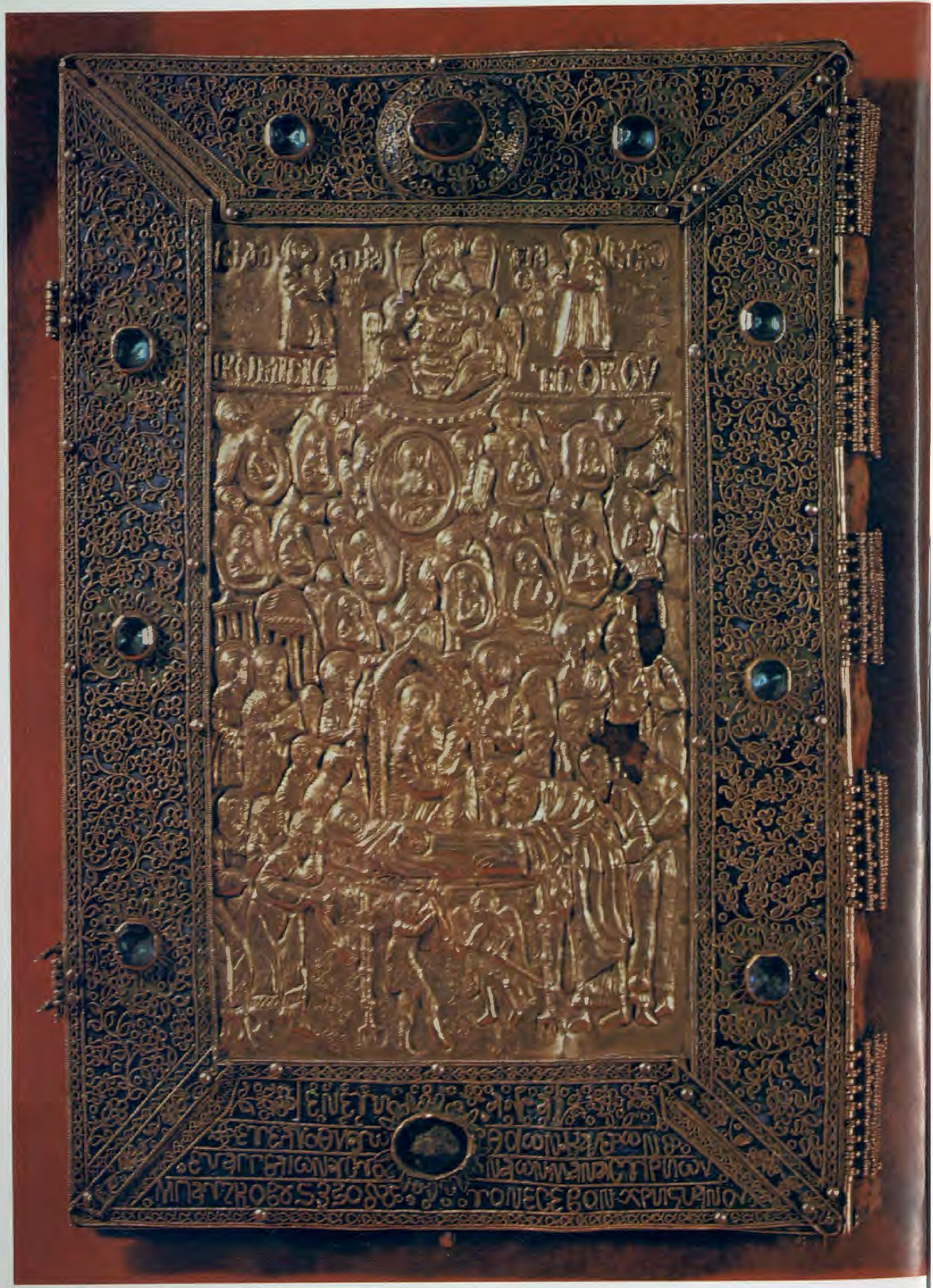

зували свойствата на материала и резултатите от технологията, за да създадат истински произведения на приложното изкуство. Завещаните медни съдове най-често от неизвестни български майстори от София, Видин, Сливен, Стара Загора, Пазарджик, Устово, Райково са с изящни форми и значителна пластичност. Орнаментиката им била получена като печат от ударите на чука под формата на петна и резки, разположени в околовръстни низове, събрани в изображения на растения или геометрични фигури, и е допълвана от гравирани също геометрични, растителни и рядко животински мотиви. Тези творби са ценно достояние на българското художествено наследство.[38]

Своеобразният стил на българското златарско изкуство, чиито характерни черти се проявяват още в произведенията от IX–XIV в., оставал почти неизменен. Сравнението между накити от славянската древност с накити от Българското средновековие и тези от времето на османския феодализъм показва непрекъснатата приемственост на художествените традиции в златарското ни изкуство. Разбира се, имало заемки и влияния от ювелирното изкуство на Изтока, както и елементи от европейските стилове на Ренесанса и Барока. Неговото непрекъснато съществуване с временно заглъхване през преломния XV в. се дължало на широката употреба на златарските произведения като накити към народните костюмч и необходими съдове и култови предмети в църквата. При примитивни условия на производство в малки работилнички, с беден инвентар от глинени калъпи и разнообразни чукчета и длета, при напълно ръчна изработка, при ограничен избор на материали, най-често евтини сребърни сплави, злато, използувано предимно за позлата, емайл, цветни камъни, коралови и перлени зърна и дори цветни стъкла, чрез техниката на леене, коване, филигран,емайлиране и цизелиране българските златари със сръчността на майстори-техници и с вдъхновението на големи творци-художници успели да създадат произведения с художествени достойнства, които издържали преценката на много поколения и останали валидни до наши дни. Многобройни били златарските средища–Видин,Враца, Търново, Сливен, Пазарджик, Пловдив, Панагюрище, Самоков и др. Запазени са много златарски произведения от това време, върху които били записани името на майстора, годината и центърът на производството – обковки на евангелия, работени от врачанските майстори Мавроди през 1600 г. и от Никола и Пала през 1611 и 1612 г.; сребърен позлатен потир от 1628 г.; обковката на Крупнишкото четвероевангелие от майстор Матей, златар от София от 1640 г.; дискос от майстор Петър от Чипровец от 1644 г.; напрестолен кръст от златаря Йован от 1677 г.; кръст от костенечкия майстор Младен от 1697 г.; чаша за причастие от майстор Димо от 1699 г.; обковка на напрестолно евангелие от майсторите Иван и Георги от 1701 г.; потир от Цоцо Златаря от Враца от 1734 г.[39]

Обковка на евангелие от Бачковския манастир /XVI в./

През XVII и първата половина на XVIII в. се засилило развитието на тъкачеството. Сравнително най-рано обособените и най-широко разпространени текстилни занаяти, абаджийство, гайтанджийство, килимарство, мутафчийство и свързаните с тях бояджийство и тепавичарство, докъм средата на XVIII в. преминали първите си фази и степени на развитие и достигнали своя възход през Възраждането. Така в килимарството въпреки развитието в рамките на домашното производство се стигнало до обособяване на двата килимарски района в страната – Пирот и Чипровец в Западна България и Котел и Сливен в Източна България. В първия се установила местната традиционна ситна гобленна техника, едрите растителни мотиви със закръглени очертания, меките тонове, преливащите цветни съчетания. Във втория се утвърдила гъстата плътна тъкан с ажурни процепи, геометрични орнаменти със строго праволинейни фигури, ярки багри, смели контрастни съчетания, повечето от тях присъщи за домашните тъкани на населението от Източна Стара планина и от Тракия.[40]

Независимо от темповете и мащабите на производство, от въвеждането на нова техника и технология произведенията на нашите занаятчии запазили отличителните си народностни особености. Производството дори на отделните занаятчийски центрове на външните пазари играело ролята на народностно българско отличие, а при много случаи било основание и за по-висока пазарна стойност. Стигало се дори до пазене на строга тайна при постигането на някои местни особености на производството на някои стоки като рекламна марка за българския им произход. Например тайната за придаване на жълт или червен цвят на вълната чрез действието на водата и слънчевата светлина била достояние на сливенските и на котленските абаджии. А по източните пазари българската казан абаса /котленска аба/ била високо ценена.

През разглеждания период не спряло и развитието на много домашни занятия. Едни от тях застинали в архаични, дори обредни форми, като ръчното приготвяне на глинени домакински съдове от жените.[41] Други, като някои отрасли на дървообработването — кошничарство, ръчно стругарство, — законсервирали старинни и дори примитивни начини на работа.

Тъкането, везането, плетенето били едни от областите на традиционната материална култура и приложно изкуство с широки възможности за творческа изява на затворените в тесния домашен кръг жени. Нетрайността на материалите не е позволила да се запазят голям брой оригинални произведения от изкуството от тази епоха. Тъканите, везмата, плетивата от по-ново време дават представа не само за разнообразните по предназначение, неизброими по количество и неоценими по качество текстилни произведения, създадени през вековете на робството, но разкриват и неизчерпаемата енергия и способност на народа да твори красота във всички области на живота.

С текстилни материали, добити от домашното стопанство, собственоръчно обработени на дървени, много често примитивни уреди, с използуване на вертикалния или на хоризонталния стан тъкачките умеели да приготвят разнообразни по материал, фактура и декорация тъкани съобразно с предназначението им—за облекло,за домашна уредба, за стопански и транспортни принадлежности и др. А с ръчно предените вълнени и по-рядко копринени конци, чрез разнообразни бодове, изпълнени по брой на нишките и по-рядко по предварителна рисунка, везачките създавали шевици, които превръщали работните костюми в истински произведения на приложното изкуство, придавали им празничност и тържественост. На българите не било чуждо и художественото плетиво, въпреки че било с по-ограничена употреба. Художествените текстилни произведения се обединявали от общи белези — орнаментика с широк тематичен простор — геометрични, растителни и животински мотиви, стегнати най-често в праволинейни форми, но с гъвкав рисунък и реалистични изображения, с ритмика и симетрия в подреждането на отделните елементи, с богата цветова гама и разнообразни хармонии.

Художествените постижения на народния текстил трябва да се отдадат на големите познания на тъкачките, везачките и плетачките върху свойствата на текстилните материали и умението им да ги използуват за практически и художествени цели. Учудващи са например богатите рецепти за оцветяване с естествени багрила, чрез които се осигурявали разнообразната тоналност, мекотата и особено трайността на цветовете. Много от декоративните качества на текстила се дължели и на незначителни изменения и нововъведения към съответните съоръжения и похвати на изпълнение. Художествените постижения на текстила, един от най-съществените дялове на материалната ни култура, разкриват будния стремеж у трудовия народ към красота в жизнената му среда. Европейските пътешественици от втората половина на XVI и началото на XVII в. се възхищавали от копринените пъстроцветни везма по дрехите на българите, учудвали се на „разнообразното шарено шиене“ по костюмите им, а в заключение изказвали предположенията си за висотата на творчеството на този поробен народ.[42]

БЪЛГАРСКО НАРОДНО ОБЛЕКЛО. Недостатъчните средства на поробеното население задържали разпространението и развитието на богатите, разкошни дрехи, носени от болярите и другите имуществени слоеве преди завоеванието. Облеклото на народните маси, създадено още в средновековна България, оставало почти непроменено по своята същност през османското робство. Така двупрестилчената носия със съвършено примитивно устройство, „най-простото облекло от две тежки като килими престилки, едната отпред и другата отдире“, възникнала още в славянската древност, продължавала да бъде широко разпространена дори до началото на XX в. в района на Дунавската равнина. Еднаквата по произход и подобна по конструкция еднопрестилчена женска носия е останала да съществува до късно в отделни краища на Източните и Западните Родопи. Мъжката носия, състояща се от дълга риза /с общославянско разпространение/, се запазила до първите десетилетия на XX в. Мъжката белодрешна пък се задържала главно в планинските райони. Старинните носии независимо от устойчивостта на основните си форми под действието на един от най-мощните фактори за формиране на облеклото — трудовия процес — непрестанно се развивали в различни посоки.

През епохата на османското владичество се дообособили и придвижили към по-напреднали форми едни от най-широко разпространените и най-устойчиви народни носии, като сукманената, саяната, мъжката чернодрешна носия. Началото на основните видове женски костюми трябва да се търси в културата на облеклото на старите славяни, отчасти на древните траки и прабългарите. Но те придобили специфичния си облик тук на българска почва. Като по-напреднали форми на облекло те дори разширили разпространението си през османското робство. Утвърждаването на чернодрешната мъжка носия било свързано с развитието на текстилообработващи занаяти, като абаджийство, терзийство и др.

Български селянки – рисунка от Х. Бек /1586/

С пъстрите си шевици женските костюми, макар ръчно изработени и от по-груби тъкани, предизвиквали неведнъж възхищението на много чужди пътешественици.

За художествените постижения на българите в областта на облеклото през разглежданите векове красноречиво разказва народният певец, който придава на дрехите сиянието на небесните светила и колорита на градинските цветя. Той оприличава най-често „бяла риза като бял трендафил", „син сукман като теменуга", „бяла сая като бяла ружа" и т.н. и разкрива динамичната изразителност на цялата костюмна композиция със сравнения от рода на „полите ѝ фучат като вятър в гора", „чехлите ѝ скриптят като коне в ергеле", „гривните ѝ дрънчат като пчела в градина" и др.

Сходствата между костюмите на представители на заможните градски кръгове, обикновено местни първенци, каквито трябва да се смятат изобразените ктитори по посочените вече стенописи от Драгалевския и Кремиковския манастир от XV в., и носиите на населението от околните села дават основание да се мисли за традиционен народностен характер и на градските костюми. Тези костюми от своя страна свидетелстват за силата на народностното начало и в българската градска култура, което се изявило особено през Възраждането.[43]

Храната на българите почти не се променя. Хранителните продукти били произведения на местното земеделие и животновъдство, добивали се чрез лов, риболов и събирачество. Традицията

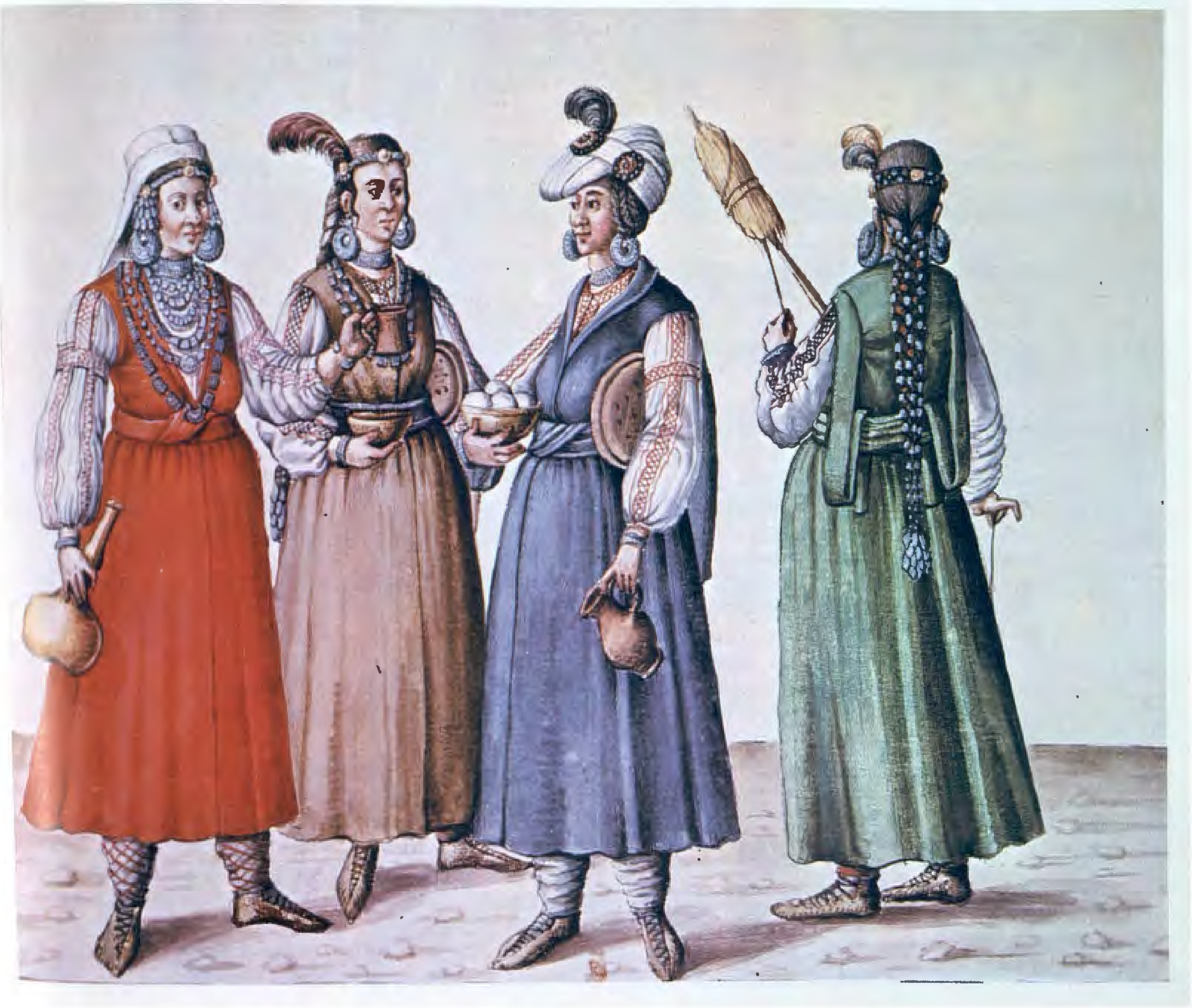

се проявявала и в технологията на приготвянето на храната, и във формите на храненето – време и начин на поднасяне на ястията, съобразяване със създадените обществени отношения, особено семейните, и т.н. Традиционните форми на храната се поддържали особено строго при обреди и обичаи, главно семейни, календарни и общоселски.[44] Естествено развитието на живота е внасяло промени и новости и в тази област. Вероятно през разглежданата епоха в българските земи са проникнали някои нови култури, било от Европа, от Изтока, а вероятно и някои от пренесените от Америка растения /домати, картофи, царевица/, които и до днес заемат важно място в бита и храната на нашия народ.

4.

Общ характер на българската култура през XV – началото на XVIII в.

В нашата наука съществуваше становище, че времето от XV до XVIII в. е „епоха на тъмно робство". Изследванията, които бяха направени през последните няколко десетилетия, показват, че това становище не може да се приеме, българската култура е продължавала да се развива през целия период на робството. Но фактите говорят, че пред българския народ са били поставени тежки прегради, които са довели до трагично забавяне на развойните процеси.

През XIV в. били постигнати успехи във всички области на духовния живот — образование, философска мисъл, литература, живопис, архитектура, приложни изкуства, художествени занаяти, литературен език. Тогава нашата култура догонила равнището на византийската; български и византийски писатели и религиозни мислители си сътрудничели тясно; византийските патриарси пишели биографиите на български културни дейци. България се превърнала в духовен център, който привличал ученолюбиви младежи от всички балкански страни.

В науката се водеха и продължават да се водят спорове за характера на българската култура през XIV в. Присъствието на отделни ренесансови елементи в нея не ни дава основание да я определяме като ренесансова. В своята същност тя е от средновековен тип, което личи във всички области и особено в литературата и живописта – и по жанрови признаци и стил, и по обществена функция. Важно е, че като тип средновековна култура достига високо равнище.

Цялото развитие на българската култура от началото на XV в. чак до средата на XVIII в. бил мъчителен процес на освобождаване от средновековната мисъл и средновековните художествени форми. Но колкото и да се търсят в нея елементите на предвъзраждане или да се посочват отделни предвестници на Възраждането, през споменатия период тя си остава по същество средновековна. Друг е въпросът, как щеше да изглежда тя, ако страната ни не беше загубила своята политическа самостоятелност и бяха налице свободни и близки връзки с европейското идейно и художествено развитие. Тогава навярно българската култура щеше да се докосне до големите движения на мисълта и изкуството, възникнали след Ренесанса, и щеше да изпита тяхното въздействие, особено при положение, че с падането на Цариград в 1453 г. под османска власт и с окончателното унищожаване на многонародностната византийска цивилизация тя вече не можеше да играе решаваща роля в историческия живот на балканските народи. Петвековното османско робство изолира нашия народ от Европа и става пречка за неговото обществено-икономическо развитие.

Като се изтъкват неблагоприятните исторически условия, в които се намира българската култура от XV в. нататък,веднага трябва да се подчертае, че тя не прекъсва своето развитие, въпреки че през този период изчезнали официалните държавни институти и феодалната класа, които по-рано поддържали развитието ѝ. Изчезнали и много културни паметници, особено в Търново. Мнозина от книжовниците и зографите забягнали в по-близки и по-далечни страни, където са могли да намерят условия за работа /в Сърбия, Влашко, Света гора/. Други били избити или отведени в робство.

Липсата на централна организация наложила своя отпечатък върху българската култура от XV в. нататък. Тя загубила своя оригинален характер, нещо толкова типично за нея в предишните две столетия. Спряно било монументалното строителство на черкви, дворци и крепости; не се пишели тържествени похвали на царете, патриарсите и болярите; не се изготвяли украси на ръкописи, предназначени за дворцовите и патриаршеските библиотеки. За сметка на това настъпил нов момент във всички клонове на българската култура — те преминали в ръцете на народа и имали за свои средища градовете, манастирите и селата.

Мнозинството от населението живеело в селата; в много от тях нямало нито черкви, нито свещеници. Образованието се добивало отначало само в черковната или манастирската килия, засягайки минимална част от населението. По характера си то било съвършено ограничено.

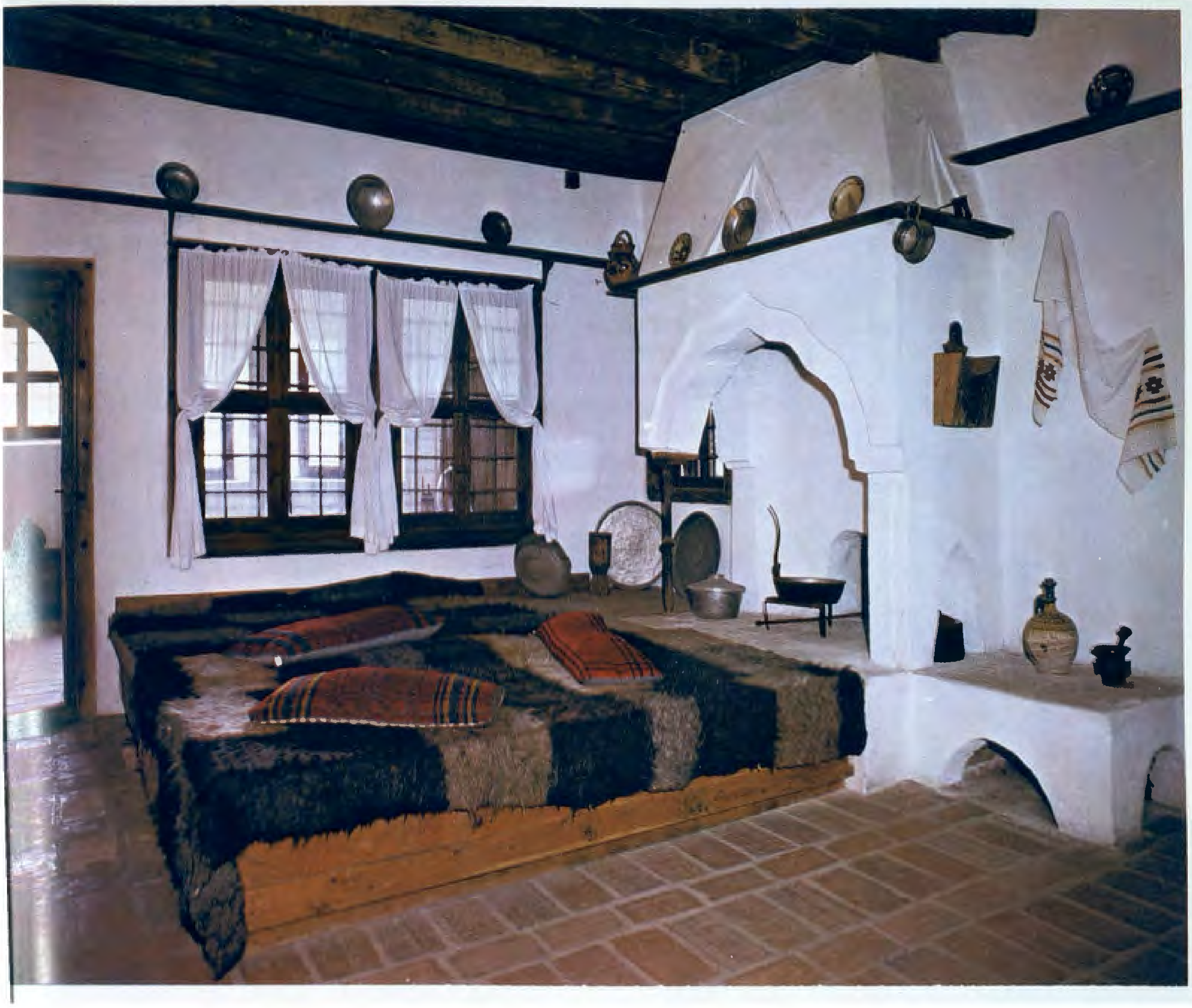

Вътрешен изглед от кухненската стая на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси /XVIII в./

Градовете независимо от присъствието на чужд елемент в повечето от тях имали голям български жителски състав, който оказвал влияние и върху живота в селата. Проводници на това влияние били занаятчийските цехове с тяхната обществена организация, с търговската си дейност в селата, с привличането на селски младежи като чираци, с технологията на отделните занаяти. Проводници били също търговците, църковните представители, граматиците и даскалите, някои от които обучавали на четмо и писмо в своите работилници или къщи селските деца. Тези фактори водели към постепенна просветна еволюция, която намерила видимо изражение в увеличаването на килийните училища и в общественото, стопанското и културното свързване на селото с града.

Един общ белег споявал още по-тясно селото с града — съществуващата традиция, в която се наслоили много езически и християнски мирогледни представи, типични за средновековния човек.

Но културният консерватизъм в условията на чуждо владичество, в период на верски и народностен фанатизъм, при постоянната опасност от етнична и културна експанзия на чуждата народност има и своята безспорно положителна страна. Укрепването на традиционната култура означавало превръщането ѝ в опора на народностното съществуване; традицията в духовната и материалната култура увеличила съпротивителната сила на българския народ. Това била една своеобразна реакция срещу робството и преди всичко изолиране на завоевателя, което било равностойно на запазване и укрепване на народностното съзнание.

Традиционната култура се опира преди всичко на миналото, но тя не трябва да се схваща като нещо статично и неизменно, което дърпа нещата назад, към суеверията и религиозните предразсъдъци. В съдържанието ѝ влиза и фолклорът. Трябва да се изтъкне, че тъкмо в периода XV—XVIII в. в него се откриват важни промени и нови явления. Това е появата на юнашките, историческите и хайдушките песни. Те не заличават традиционните обредни и митически песни, които са създадени много столетия по-рано, но въвеждат един нов свят в съзнанието на народните маси, свят на съвременността, на актуалните политически и исторически събития, на общите и индивидуалните преживявания в трагичната епоха на робството. Това съвсем определено личи в юнашките и още по-добре в историческите и хайдушките песни, където се дава широка картина на народните бедствия и страдания и на героичната борба срещу социалното и политическото насилие. Така затворената традиционна култура се превърнала в отворена за настоящето и бъдещето.

И в материалната култура се наблюдава същият процес. Нашироко се развивали художествените занаяти поради нуждите на всекидневния живот; прониквали нови елементи в облеклото и в архитектурата /часовниковите кули/, което показва

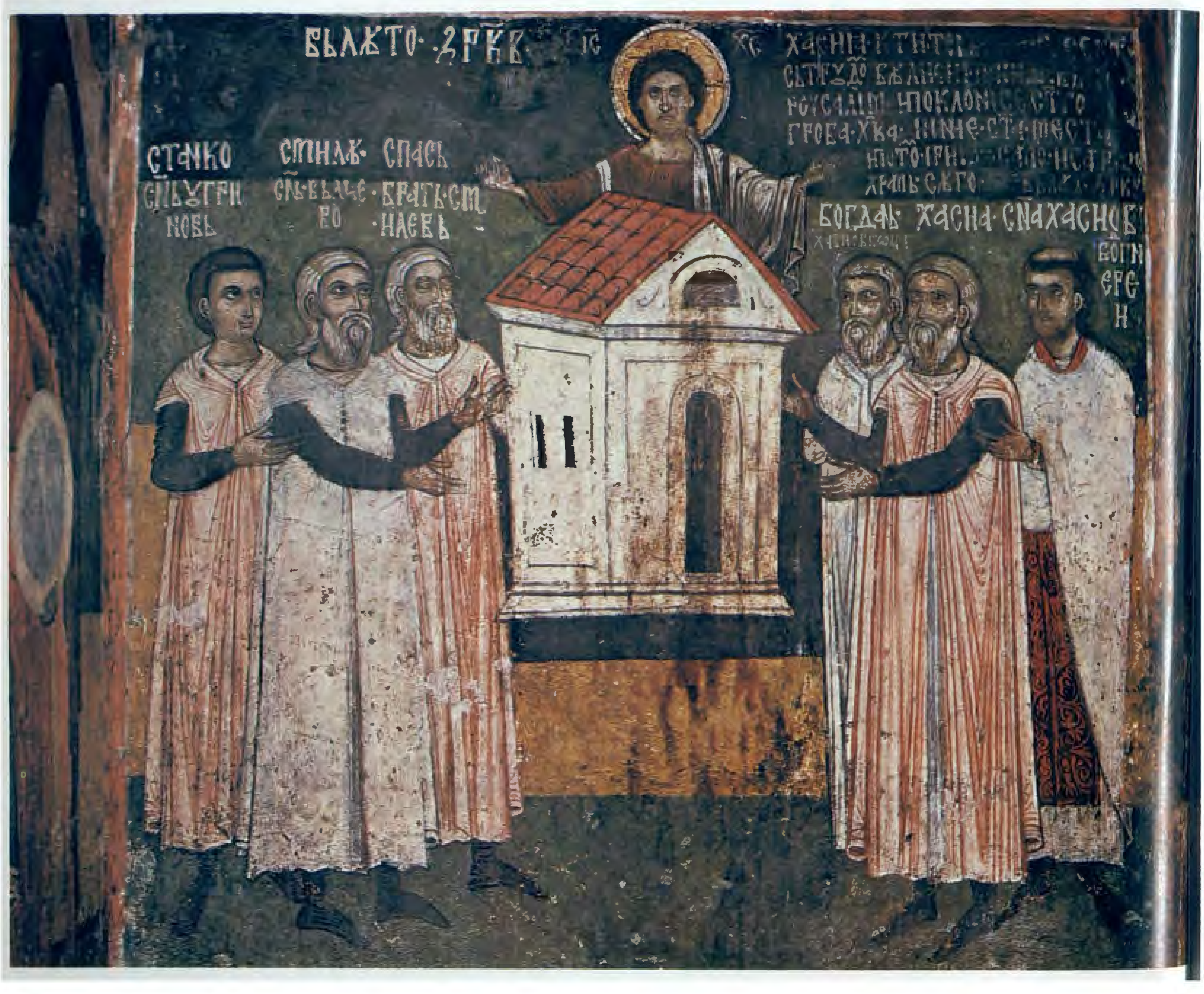

общуване с някои придобивки на цивилизацията, и т.н.

С гибелта на българската феодална държава фолклорът и литературата разменили ролите си. Литературата загубила своето първенствуващо положение, понеже се изменили коренно условията за нейното съществуване и развитие. Наистина тя не изневерила на своите исторически задачи, но могла да ги осъществява в твърде ограничени рамки. Намаляло значително и нейното непосредствено въздействие поради упадъка на грамотността. Тъкмо тогава народната творческа енергия избликнала във фолклора; широко се развивали юнашките, историческите песни, които поели високата функция — да отразяват народната историческа съдба. При това отразяването се извършвало във форми и поетически средства, абсолютно достъпни за възприемане от обикновените люде, защото принадлежали на народното виждане, на народната естетическа култура, на народния език. Фолклорът станал водещото словесно поетическо изкуство. Това бил един от най-ярките признаци на демократизацията на българската култура през XV–XVIII в. Интересно е, че през този период и средновековната литература „слязла“ до народа. Но „слязла“ една част от нея — богомилската апокрифна книжнина, която приела формата на устната легенда — и до голяма степен се приближила до народното поетическо виждане и до фолклорната образна система.

Демократизацията на литературата през разглежданите столетия се извършвала и съвсем пряко. Тя впрочем започнала още при учениците на Патриарх Евтимий. Трагичните исторически събития докоснали непосредствено писателите; те били принудени да свалят погледа си от големите „всевечни“ абстрактно-философски проблеми и да го насочат към съвременността. Дори Евтимий завършва своето житие с молитва за помощ на българския народ в размирните времена, които той изживявал, обръщайки се към Иван Рилски с думите: „Моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, еднородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!“

Тази молитва е един завет за учениците, които я разширяват, за да я превърнат в разказ за съвременната действителност. Така литературата се актуализира по своеобразен начин и в нея навлиза пълното с изпитания време — в съчиненията на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински и др.

От XV в. нататък гласът на епохата започва да звучи още по-силно — чуваме го в Безименната българска хроника, в разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, в житията, които поп Пейо и Матей Граматик пишат за софийските мъченици, в разказа на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи, в летописните бележки и т.н. Насилията над народностното съзнание също намират своята реакция в литературата. Това особено добре личи в описанията на софийските книжовници през XVI в. — в техните произведения борбата за християнската вяра се превръща в борба за запазване на българската народност; житията все повече наподобяват летопис, а техните герои са хора от народа, занаятчии. Мотивът за приемането на мъченичеството като подвиг в защита на народността прониква и в писаната поезия. В едно стихотворение, вмъкнато в Слово за четиридесетте мъченици, майката на най-малкия мъченик говори:

Мило чедо мое,
красни мои сину,
чъстное мое рождение!
Аще ме любиши, сину мой,
яко же аз тебе люблю,
послушай мене, матер свою,
да не убоиши се,
сину мой, от мучения!
Еще мало претърпи
да приимеши венец нетленни.
Не убой се от мучение, сину мой!

До това стихотворение, поместено в сборник от XVIII в., се намира един текст против помохамеданчването; асоциацията, която може да се направи, е очевидна.

Демократизацията се проявява не само в идейно-тематично отношение, но и в развитието на жанровата система и поетиката, особено в житието. Заслужава да се отбележи още един важен факт — проникването на форми от говоримия език в литературата. В една книжовна област се извършва истинска революция още през XVII в. — в дамаскинските сборници, където популярните проповеди, преведени от гръцки, са написани на диалекта на съставителя и преводача /„дамаскиняря“/. Това са все белези, които говорят за непрекъснато осъществяващ се напредък, без обаче този напредък да успее да достигне възможностите, които биха се разкрили при нормални условия

Ктиторски портрет на Стахия и семейството му — стенопис от черквата в с. Добърско, Кюстендилски окръг /1614/

на развитие.

Българската култура се запазила от османското влияние. Тя съхранила своята самобитност — обичаите, обредите, езикът, фолклорът и материалната култура се оказали особено устойчиви; битът се превърнал в броня на народностното съзнание, съпротивявал се срещу всички опити да се накърни народната културна общност. През целия период на робството българската култура се разграничавала от тази на завоевателя. За това помагали безспорно дълбоките етнически различия, основните различия между религиите, които никога не се сближили, а винаги се отблъсквали и противопоставяли.

Съжителстването с турците дало отражение само в някои области на материалната култура — в архитектурата, в някои занаяти, донякъде в народните приказки, анекдотите и пословиците. И все пак в изброените случаи става дума за отделни елементи, които съвсем не могли да променят цялостния характер на народната култура. Специално в архитектурата, приложните изкуства и художествените занаяти самодейният творчески гений на българския народ се проявил извънредно ярко.

Що се отнася до междубалканските културни отношения, може да се каже, че висшето гръцко духовенство, което ръководело българските епархии, почти не проникнало до народната среда.

През XVI, XVII и XVIII в. гръцката литература оказала благотворно влияние чрез произведенията на двама писатели — Дамаскин Студит и Агапий Критски, които широко се превеждали на български. Трябва да се отбележи, че през този период гръцката литература започнала да прониква в България чрез печатната книга.

Интересни моменти представят българо-сръбските и българо-румънските културни отношения. Голяма част от прогонените от България културни дейци след османското завоевание се установили в Сърбия и Влашко. Идеите на Търновската книжовна школа оплодили както сръбската, така и румънската литература. Заслужава внимание отражението им в развитието на сръбския литературен език /румънските книжовници използували среднобългарския/. Би могло да се говори за общи литературни традиции в България, Сърбия и Румъния. Важно значение за разширяването на просветата и литературата имат и откритите няколко славянски печатници в Румъния, от които излизали и книги на българския език.

Трябва особено да се подчертае този нов факт — разпространението на славянската печатна книга. Великото откритие на Гутенберг стигнало до българските земи косвено, а не пряко, защото тук печатници не се създали през разглеждания период. Обаче наши печатари работели както във Венеция, така и в румънските славянски печатници. Славянската книга идвала също от печатниците в Хърватско, в Москва, в Киев и в Лвов. Печатната книга означава преди всичко разширяване на ролята на книжнината, популяризиране на идеите и знанията, издигане на равнището на грамотността, поевтиняване и демократизиране на книжовното производство. Руските печатни книги в историята на българския литературен език изиграли особена роля — наложили до голяма степен т.нар. черковнославянски език, който в същност е руска редакция на старобългарския. Разбира се, тук не става дума само за промени в литературния език, но и за писмо, правопис, графични особености, оформяне на книгата и т.н.

Интересното е, че прозорецът към Средна и Западна Европа се отваря у нас чрез българските католици. Католицизмът през XVII–XVIII в. се проявил — чрез религията — в образование, мироглед, писмо /кирилицата се заменила с латиницата/, литература. Той не може да бъде пренебрегван при общата характеристика на българската култура, макар историческата му роля да е твърде ограничена поради малобройността на неговите последователи и изолираността му в отделни райони на страната.

Българските католици в редица случаи били хора с високо образование, някои от които станали автори на литературни произведения, други участвували в борбите срещу поробителя, организирайки Чипровското въстание, или пък полагали немалко усилия пред европейските дворове, за да облекчат тежката участ на своя народ.

Българската култура през XV — началото на XVIII в. има още една характерна черта — неравномерност в развитието. Това проличава във всички области. В края на XV в. например има доста паметници на монументалната живопис, докато през следващото столетие те намаляват, за да се появят в по-широк обхват през XVII в., докато в литературата е тъкмо обратно — през XVI в. се очертават значителни и оригинални писатели /поп Пейо и Матей Граматик в Софийската книжовна школа/, а през следващия век въпреки съществуването на твърде оживени книжовни средища /на-

Богородица Всевъзпяване — икона от Несебър /XVII в./. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

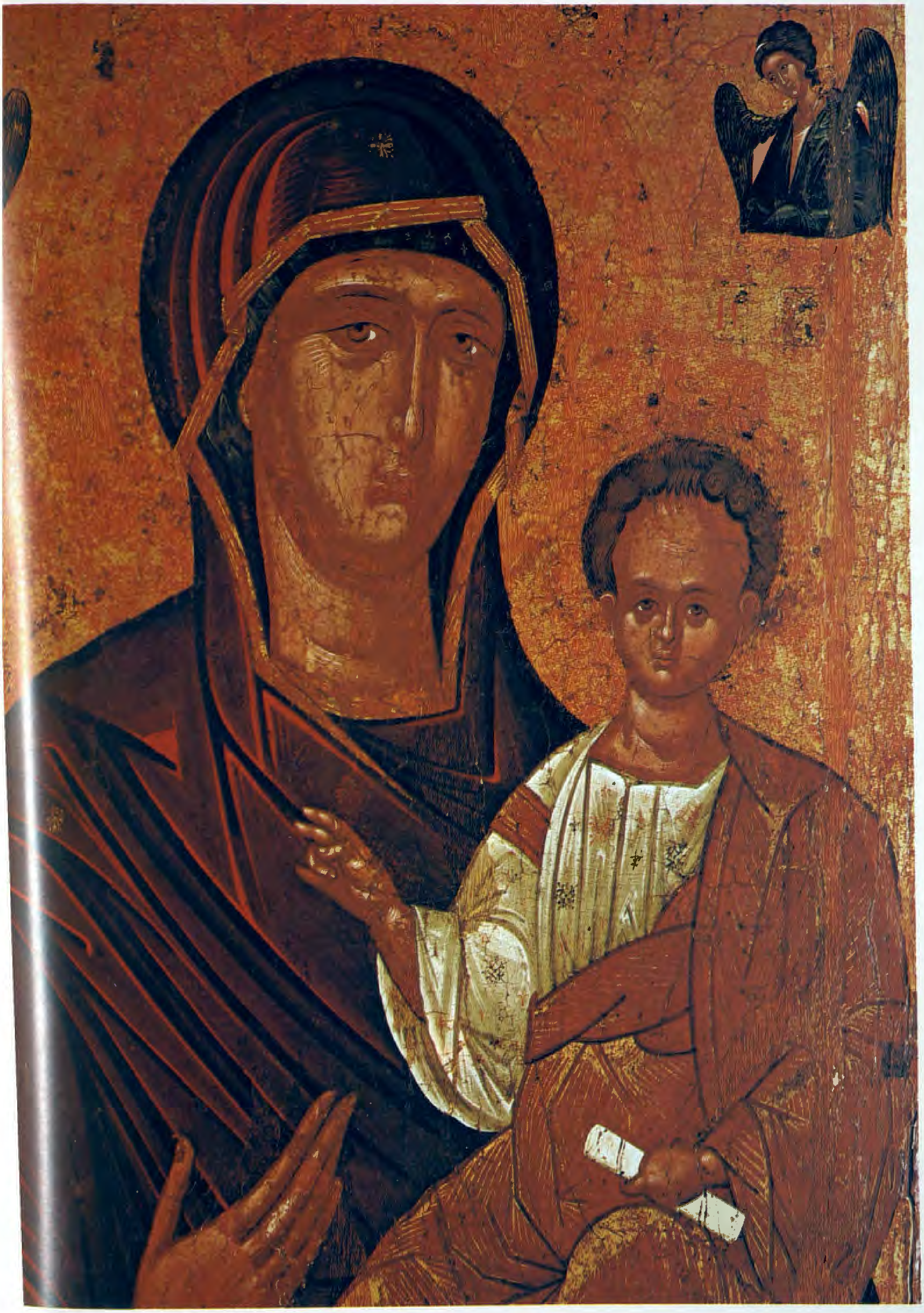

пример Етрополския манастир „Варовитец“/ не се откриват големи творчески личности. Същото важи за архитектурата. В много градове през XVI в. се строят монументални сгради, които по-късно биват занемарени и не били поддържани. От друга страна, слабо се развивала черковната архитектура — през целия период господствува най-обикновеният тип еднокорабна черква, полускрита в земята поради забраната на османската власт да се строят високи, представителни, ярко украсени християнски храмове. Но и тук се срещат изключения, особено що се отнася до вътрешната украса. Подобни явления се откриват и при украсата на ръкописи; това изкуство, великолепно развито през Средновековието, ту запада, ту отново се проявява с биещи на очи образци.

Развивало се без лъкатушене онова, което мъчно можело да бъде контролирано от чуждата власт — народното поетическо творчество, достигнало върхове в юнашките, историческите и хайдушките песни. За сметка на официалното изкуство процъфтявало изкуството на народните майстори /особено в областта на художествените занаяти/, което търсело по-свободни форми. Безспорно това са положителни белези, но те съвсем не отговарят на равнището, което би се стигнало при нормално и пълноценно развитие на българската култура.

Културното развитие на българския народ през XV—XVII в. не бива да се оценява само от двете изтъкнати в началото гледни точки — равнището на българската култура в навечерието на османското завоевание и напредъка на европейската култура от Ренесанса нататък. Към тези два критерия трябва да бъде издигнат трети критерий — възможностите, които дава историческата обстановка на Балканския полуостров и по-специално в българските земи, намиращи се най-близо до големите центрове на империята и най-силно чувстващи ограниченията и насилията на османската икономическа и политическа система.

Въпреки изключително тежките условия, при които бил поставен българският народ в сравнение с останалите балкански народи, той показал удивителна устойчивост, издръжливост и жизненост и в материалното си, и в духовното си битие. Главното му постижение в областта на културната дейност е запазването на народностното съзнание и доразвиването на завещаните традиции по посока на демократизацията. Нищо чудно, че в недрата на осъществената от XV до началните десетилетия на XVIII в. култура се криели кълновете на ново виждане и нови форми, обуславящи нейния път в бъдещето.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 261/290
ПРОСВЕТА, КНИЖОВНОСТ, ЛИТЕРАТУРА И ЕЗИК

1. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. С., 1972, с. 147.

2. *Киселков, В.* Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, с. 56; *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

3. *Ангелов, Б. Ст.* Българската литература през XV в. — В кн. му: *Страници из ист. старобълг. лит.*, С., 1974, с. 183.

4. *Динеков, П.* Книжовни средища в средновековна България. — *ИП*, 3, 1946/1947, № 4—5, 407—425; *Петканова-Тотева, Д.* Средища на старобългарската книжнина. — В кн. й: *Въпроси старобълг. лит.* С., 1966, 3—36.

5. *Дуйчев, Ив.* Рилският светец и неговата обител. С., 1947; *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-просветни средища. С., 1977, с. 82 сл.

6. Пази се в Рилския манастир под № 4/7, вж. *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 96.

7. Пази се в НБКМ под № 133, вж. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. 1. С., 1910.

8. Гос. публ. библ. „Вл. И. Ленин“, Москва; *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 137.

9. Пази се в Рилския манастир, № 4/5, вж. *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, с. 84.

10. Пази се в Хилендар, вж. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 267, № 104.

11. Пак там, с. 252, № 55.

12. *Динеков, П.* Софийски книжовници през XVI в. 1. Поп Пейо. С., 1939.

13. Пази се в Хилендар, вж. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 266—267.

14. *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. — *СбБАН*, 27, 1931, с. 19.

15. Евангелието се пази в Църковния историко-археологически музей в София, № 28, вж. *Строспранов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на българската църква в София. С., 1900, с. 45; Книгата е в Атон, Иверски ман., вж. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 278, № 148.

16. *Станчева, М. и Ст. Станчев.* Боянският поменик. С., 1963.

17. *Атанасов, П.* Начало на българското книгопечатане. С., 1959, 43—60.

18. *Динеков, П.* Житието на Пимен Зографски. — *ИИБЛ*, 2, 1954, 233—248.

19. *Киселков, В.* Димитър Кратовски. — В кн. му: *Проуки и очерти ста-*

робълг. лит. С., 1956, 304–307.

20. Различни сведения за манастирите у *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири; *Гандев, Хр.* Фактори на българското възраждане. С., 1943, 20–31; *Трайчев, Г.* Манастирите в Македония. С., 1933.

21. *Райков, Б.* Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. – В: *Старобълг. лит.* 1. С., 1971, 263–287.

22. *Гандев, Хр.* Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 31–39.

23. *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, ркп. № 2/16 /22/ от XVII в.

24. *Гандев, Хр.* Фактори на българското възраждане; *Гечев, М.* Килийските училища в България. С., 1967.

25. *Милев, Н.* Католишката пропаганда в България през XVII в. С., 1914.

26. *Йонов, М.* Културни връзки между немски протестанти и дейци от южнобалканските земи през края на XVII и първите десетилетия на XVIII в. – *ГСУфиф,* 58, 3, 1965, 240–278.

27. *Русев, П. и А. Давидов.* Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966.

28. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници. С., 1973.

29. *Панаитеску, П. П.* Характерные черты славяно-румынской литературы. – *RSI,* 9, 1963, p. 278.

30. *Лихачев, Д. С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958.

31. *Димитриев, Л. А.* Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы. – *ТОДРЛ,* 19, 1963.

32. *Иванов, Й.* Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан. – *ИИБЛ,* 6, 1953, 27–59.

33. Текстът на творбата е обнародван у *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 1. С., 1958, 159–176.

34. *Ангелов, Б. Ст.* Българската литература през XV в., 181–197.

35. *Bogdan, J.* Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. – *ASPh,* 13, 1891, 526–536; *Мечев, К.* Българската хроника от началото на XV в. – *ИИИ,* 19, 1967, 219–242. Превод у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1949, 266–275.

36. *Данчев, Г.* Владислав Граматик – книжовник и писател. С., 1969; *Ангелов, Б. Ст.* Три неизвестни ръкописа на Владислав Граматик. – *ЕЛ,* 1973, № 3, 89–93.

37. *Трифуновић, Ђ.* Димитрије Кантакузин. Београд, 1963; *Tachiaos, A. E.* Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démetrius Cantacuzène. – In: *Cyrillomethodianum.* 1. Thessaloniki, 1971, 159–182; *Петканова-Тотева, Д.* Димитър Кантакузин – жизнена съдба и поетическо откровение. – В кн. ѝ: *Хилядолетна култура.* С., 1974, 166–189.

38. Новобълг. прев. у *Киселков, В.* Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947.

39. Цялостен текст на житието на Иван Рилски у *Маринов, Д.* Димитри Кантакузин. – *СбНУНК,* 18, 1, н.о., ифф, 1901, 86–98.

40. Пак там, 77–82; *Ангелов, Б. Ст.* Няколко нови вести за книжовното дело на Димитър Кантакузин. – *ИИБЛ,* 2, 1954, 249–262.

41. *Динеков, П.* Софийски книжовници през XVI в. 1. Поп Пейо.

42. Издание на житието по препис от XVI в. у *Сырку, П.* Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов XIV–XVII вв. СПб., 1901.

43. За книжовната дейност на българските католици вж.: *Пенев, Б.* История на новата българска литература. 1. С., 1976, 197–235; *Пейчев, Б.* Богословско-философските възгледи на Кръстьо Пейкич. – *ИИФ,* 17, 1968; *Георгиев, Е.* Българската литература в общославянското и европейското литературно развитие. С., 1973, 127–140; 179–192; *Динеков, П.* Българската литература през XVII в. – *ЛИ,* 1, 1977, 5–15; *Станчев, Кр.* Поезията на българските павликяни. – *ЛМ,* 1975, № 1.

44. *Райков, Б.* Към въпроса за мястото на „Абагара“ в старата българска литература. – *ИИЛ,* 18–19, 1969, 279–286.

45. Обнародвана с бележки от *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935, 80–81.

46. Подробно за дамаскините у *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература. С., 1965.

47. *Ангелов, Б. Ст.* Съвременници на Паисий. 1. С., 1963; *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините...; Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *ГСУфсф,* 62, 1969, 51–151.

48. *Гандев, Хр.* Фактори на българското възраждане, с. 76, 101, 107.

49. *Пенев, Б.* Цит. съч., 1, гл. X; *Атанасов, П.* Цит. съч., 44–47.

50. *Атанасов, П.* Цит. съч., 14–42, 61–72.

51. *Снегаров, Ив.* Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVII в. С., 1953; *Сперанский, М. Н.* Из истории книжной культуры России. Старорусская книга в международных культурных связей XVI–XVIII вв. – *ТОДРЛ,* 19, 1963; *Ангелов, Б. Ст.* Из историята на руско-българските литературни връзки /X–XVIII в./. С., 1972; *Дылевский, Н.* Рильский монастырь и Россия–Украина в XVI–XVII веках. С., 1974; Русские и украинские рукописи и старопечатные книги в болгарских книгохранилищах.– В: *Исследования источников по истории русского языка и письменности.* М., 1966, 206–224.

52. Подробно у *Петканова-Тотева, Д.* Из гръцко-българските книжовни отношения..., 51–151.

53. *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 23.

54. *Милетич, Л. и Д. Агура.* Дако-румъните и тяхната славянска писменост. 1. – *СбНУНК,* 9, н.о., 1893, 211–390; *Милетич, Л.* Към грамотите на Брашовската сбирка. – *СбНУНК,* 25, 1, ифф, 1909, 1–48; Дако-румъните и тяхната славянска писменост. 2. Нови влахо-български грамоти от Брашов. – *СбНУНК,* 13, н.о., 1896, 3–153; *Bogdan, J.* Documente privitoare la relaţiile ţarifi romaneşti cu Braşovul şi cu ţara rumaneasca in sec. XV şi XVI. 1. Bucureşti, 1905.

55. *Bogdan, J.* Цит. съч., с. 253, 81.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 290/312

НАРОДНО ПОЕТИЧЕСКО ТВОРЧЕСТВО, ОБИЧАИ И ПОВЕРИЯ

1. За юнашките песни вж. по-подробно: *Динеков, П.* Български фолклор. 1. С., 1972, 419–522; *Ангелова, Р., Л. Богданова, Ц. Романска, Е. Стоин и Ст. Стойкова.* Български юнашки епос. – *СбНУНК,* 53, 1974, с. 39 сл., 181 сл.

2. *Динеков, П.* Български фолклор, 523–582 и цит. там лит.

3. *Славейков, П. П.* Събрани съчинения. 5. С., 1969, 121–122.

4. *Динеков, П.* Хайдушките народни песни в развитието на българ. лит. – В кн. му: *Из ист. бълг. лит.* С., 1969, 309–332; *Романска, Цв.* Българските народни хайдушки песни в сравнение със сходна тематика у останалите славянски и балкански народи. – В кн. ѝ:

Въпр. бълг. нар. творчество. С., 1974, 120–140.

5. *Ангелов, Б. Ст.* Вести за народни игри и песни в старобългарската книжнина. – *ИИМуз,* 2–3, 1956, 503–508; *Петров, Ст.* Очерци по история на българската музикална култура. С., 1959, 27–31.

6. *Иречек, К.* Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. – *ПСпБКД,* 7, 1884, 114–115, 123. Антифонното пеене на две зареди на отпяване е запазено и до днес в България, при хора, при лазаруване, при коледуване, на седянка, на жътва, на Еньовден, на Герман и при други случаи.

7. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите XVI–XVII в. С., 1975, с. 378.

8. *Иванов, Й.* Българските народни песни. С., 1959, с. 31.

9. *Гандев, Хр.* Фактори на българското възраждане. С., 1943, с. 77.

10. *Геземан, Г.* Ерлангенски рукопис старих српско хрватских народних песена. Ср. Карловци, 1925.

11. *Спиридон Йеросхимонах.* „История во кратце о болгарском народе словенском“. Сочинися и списася в лето 1792. Изд. В. Златарски. С., 1900.

12. Според *Русакиев, С.* Народни песни на малоазийските българи от Новопазарско. – *СбНУНК,* 47, 1956, 71–214. Малоазийските българи произхождали от Тракия. Преселени по различни причини и време в Мала Азия /XVII–XVIII в./, те се връщат в България след Освобождението /1878/.

13. *Кауфман, Н.* Песните на малоазийските българи. – *ИИМуз,* 9, 1963, с. 106.

14. Пак там, с. 94. Пайтак – кривокрак човек, който, като ходи, замята краката си един пред друг – характерна стъпка за пайдушката.

15. Български народни песни от Бесарабия, събрал Г. Янков, нотирал Д. Христов /Долински/. – *СбНУНК,* 27, 1913, 1–75; вж. и *Кацарова, Р.* Народни песни от Бесарабия, Таврия и Одеска област, записани от... 1958. – *МФА ИМ БАН.*

16. *Кацарова, Р.* Днешното състояние на народната песен и на танцовия фолклор в Добруджа.–В: *Компл. науч. Добрудж. експед.* С., 1956, с. 150. Веригата девойки се вие около три гърненца-деца, клекнали и разположени в триъгълник на 3–4 м едно от друго.

17. *Кацарова, Р.* Два отличителни белега на родопските помашки напеви. – В: *IV конгр. слав. геогр. и етногр. София, 1936. Сб.* С., 1938, 342–344; *Кауфман, Н.* Обредните песни на българите-мохамедани. – *ИИМуз,* 9, 1963, 5–71.

18. При диафоничното пеене, разпространено в Средна, Западна и Югозападна България, първият глас – една певица – пее мелодията. Тя „води“, „издига“, „ока“. Вторият глас пеят две или три певици. За него казват, че „влачи“, „слага“, „ечи“ – поддържа един исонов тон /като ручалото на гайдата/ или е повече или по-малко раздвижен. В области, където диафонията битува, съзвучията, голяма и малка секунда, които според музикалната теория са дисонантни, се възприемат като най-благозвучни и казват, че звънят като звънци. Вж. *Кауфман, Н.* Българската многогласна народна песен. С., 1968. 224 с.; *Kacarova, R.* Phénomènes polyphoniques dans la musique populaire bulgare. – *SMASH,* 3, 1962, No 1–4, 161–172.

19. Барток ги нарече български поради това, че в българската музика тези ритми съществуват в най-голямо разнообразие и защото българските музиколози първи проучиха тяхната същина и ги направиха чрез своите изследвания достояние на световната наука. *Христов, Д.* Ритмичните основи на народната ни музика. – *СбНУНК,* 27, 1913, 6–51; Техническият строеж на българската народна музика. С., 1928. 80 с.; *Стоин, В.* Към българските народни напеви. – *ИНЕМ,* 4, 1924, № 3–4, 71–88; Метрика и ритмика. С., 1927. 84 с.; *Джуджев, Ст.* Теория на българската народна музика. 1. С., 1954; *Кауфман, Н.* За тривременния такт на хороводните песни в Пиринския край. – *БМз,* 1955, № 8, 13–17.

20. *Гандев, Хр.* Цит. съч., 155–158.

21. *Ангелов, Б.Ст.* Вести за музикални инструменти в старобългарската книжнина. – *ИИМуз,* 4, 1957, с. 230.

22. *Дернщвам, Х.* Дневникът на Ханс Дернщвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. С., 1970, с. 186.

23. *Цветкова, Б.* Един френски пътепис за българските и балканските земи от XVII в. – *ИНА,* 4, 1968, с. 130. Според описанието това не са били гъдулки, а еднострунни гусли.

24. Презиме Кавалджиев се среща и у българите-мохамедани в Родопите. Вж. *Саламбашев, Ат.* Български фамилни имена на помохамеданчени родопчани от Смолянско. – В: *Родоп. сб.* 3. С., 1972, с. 344. У българите-мохамедани в Гоцеделчевско е запазена практика да свирят двамина на два кавала – двугласно, отражение на характерното старинно народно двугласно пеене, съхранено и у християни, и у българо-мохамедани в тоя край.

25. В турските списъци на населението още в XV в. се поменава Добромир цигулар. Вж. *ТИИ,* 2, с. 77; Под цигулка може да се разбира и гъдулка. В Северозападна България гъдулката наричат и кемане.

26. Заслужава да се отбележи, че през 1935 г. проф. Геза Фехер донесъл от Мала Азия тамбура, наричана там „булгария“. Купена е била от него от селата някъде около Булгардаг, села, населявани преди от българи. Сами турците му казали, че са възприели тази тамбура от българите и затова я наричат „булгария“.

27. *Качулев, Ив.* Овчарски звънци в гр. Гоце Делчев. – *ИИМуз,* 2–3, 1955, 249–261.

28. *Спиридон Йеросхимонах.* Цит. съч., с. 14.

29. *Кауфман, Н.* Обредните песни на българите мохамедани, 5–71.

30. *Русакиев, С.* Цит. съч., 71–214; *Кауфман, Н.* Песните на малоазийските българи, 73–144; Вж. и *Стоин, Е., П. Стефанов и Ив. Качулев.* Песни, записани от малоазийски българи в Новопазарско. Ръкописи. – *МФА ИМ БАН.*

31. *Маркова, В. Л.* Некоторые наблюдения над развитием календарных обрядов у болгар междуречья Прута и Днестра. – *ИЕИМ,* 11, 1966, 151–168; *Юфу, З.* Пролетни български обичаи в селата Валя Драгулуй и Кяжна /област Илфов/ СР Румъния. – *ИЕИМ,* 15, 1974, 217–237.

32. *Арнаудов, М.* Студии върху българските обреди и легенди. 1–2. С., 1974, 7–383; Очерки по българския фолклор. С., 1934, с. 231, 578–587; Кукери и русалии. – *СбНУНК,* 34, 1920; *Стоин, Е.* Лазаруване в с. Негушево. – *ИИМуз,* 2–3, 1955, 189–213; *Ангелова, Р.* Игра по огън. Нестинарство. С., 1955.

33. *Тончева, Е.* Взаимоотношение между византийската и българската средновековна култова музика /681–1396/. – В кн. й: *Пробл. старата бълг. музика.* С., 1975, с. 46.

34. *Велимирович, М.* „Българските“ песнопения във византийските музикални ръкописи. – *ИИМуз,* 18, 1974, 197–207.

35. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници. С., 1973, 171–350; *Pennington, A.* Evstatie's Song book of 1511. Some observations. – *RESEE,* 9, 1971, 565–593; The Compositions of Evstatie's Song Book. – *OSP, N. S.,* 6, 1973. 92–112.

36. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Цит. съч., 67–69, 171–181, 215–217;*Tončeva, E.* Die Kirchenmusik in der literarischen Schule Evtimis zu Tirnovo /14. Jh./. – Synodic des Zaren Boril. – In: *Musica antiqua.* Bydgoszcs, 1975, 45–58.

37. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Цит. съч.

38. *Кръстев, В.* Очерки върху развитието на българската музика. 1. С., 1954, 106–125; 2. доп. изд. С., 1970, 90–93.

39. *Тончева, Е.* Болгарски роспев. Композиционно-структурни особености на стихирарическия жанр. – В кн. ѝ: *Пробл. старата бълг. музика.* С., 1975, 108–113, 155.

40. *Ангелов, Д.* Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираните класи в Средновековна България. – *ИП,* 1949/1950, № 4–5, 496–497; Класовият характер на старобългарската литература. – *ИП,* 1947/1948, № 4–5, с. 558, 561; *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в Средновековна България. С., 1954, 390–400, 431; *Андреева, М. Д.* Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. – *BSl,* 2, 1930, № 1, 47–73; № 2, 395–415; 3, 1931/1932, № 2, 430–461; 4, 1932/1933, № 1, 65–84; 5, 1933/1934, № 1, 120–161.

41. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Цит. съч., с. 49, 496–499.

42. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. 2. С., 1923, с. 171; Опис... 1. С., 1910, с. 80.

43. *Такела, Д. Е.* Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдивско. – *СбНУНК,* 9, н.о., 1894, 103–134; *Милетич, Л.* Нашите павликяни. – *СбНУНК,* 19, 1, 1903, с. 71, 108–111.

44. *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека. С., 1920, с. 71, 72, 85; Опис... 2, с. 181.

45. *Начов, Н.* Тиквешки ръкопис. – *СбНУНК,* 9, н.о., 1893, 148–158; *Аргиров, С.* Люблянският български ръкопис от XVII в. – *СбНУНК,* 16 и 17, 1, ифф, 1900, 306–313.

46. *Петканова-Тотева, Д.* Дамаскините в българската литература. С., 1965; *Ангелов, Б. Ст.* Съвременници на Паисий. 2. С., 1964, 132–133.

47. *Петканова-Тотева, Д.* Цит. съч., с. 166; *Цонев, Б.* Опис... 2, с. 126; Опис... 1, с. 310.

48. *Петканова-Тотева, Д.* Цит. съч., с. 166; *Ангелов, Б. Ст.* Съвременници на Паисий. 2, 127–134.

49. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите, с. 151.

50. *Йонов, М.* Путевые заметки Якоба фон Бетцека о болгарских землях XVI века. – *BBg,* 4, 1973, с. 298.

51. *Йонов, М.* Един неизвестен пътепис за нашите земи от XVII в. – *ИБИД,* 25, 1967, с. 297.

52. *Милетич, Л.* Стари пътувания през България. – *СбНУНК,* 6, н.о., 1891, 129–130.

53. *Иречек, К.* Стари пътешествия..., с. 98; *Шишманов, Ив.* Стари пътувания през България в посока на Римския военен път от Белград до Цариград. – *СбНУНК,* 4, н.о., 1891, с. 407; *Цветкова, Б.* Един френски пътепис от XVI в. за българските земи /Пиер Лескалопие. 1574/. – *ИБИД,* 26, 1968, с. 258; Срв. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., с. 151.

54. *Иречек, К.* Цит. съч., 6, 1883, с. 7; 7, 1884, с. 121.

55. , Пак там, 6, 1883, с. 7; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 407.

56. *Иречек, К.* Цит. съч., 6, с. 7; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 407.

57. *Иречек, К.* Цит. съч., 6, с. 7; *Цветкова, Б.* Един френски пътепис от XVI в. ..., с. 258.

58. *Иречек, К.* Цит. съч., 7–8.

59. *Колева, Т.* За произхода на пролетните momински обичаи /лазаруване, кумичене и буенец/. – В: *Пробл. бълг. фолклор.* 1. С., 1972, 367–372; Vestiges de rites d'initiation dans les coutumes de printemps des jeunes filles bulgares. – *EB,* 1974, No 1, 65–85.

60. *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., 151–152.

61. *Маринов, Д.* Жива старина. 1. Русе, 1891, 130–142; *Вакарелски, Хр.* Лазарици в Софийско. – *ИНЕМ,* 10–11, 1932, 176–187.

62. *Иречек, К.* Цит. съч., 7, с. 106, 113; *Милетич, Л.* Цит. съч., с. 147.

63. *Иречек, К.* Цит. съч., 7, с. 107, 122, 123; *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 459; *Шопов, А.* Едно пътуване по Македония. – *ПСпБКД,* 67, 1907, с. 783.

64. *Иречек, К.* Цит. съч., 7, с. 123.

65. Пак там, 6, с. 102; *Миков, В.* Едно пътуване през България преди 230 години. – *ИБГД,* 9, 1935, с. 147; *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., 265–284.

66. *Кесяков, Хр.* Пътуване през Българско в 1635 г. – *ПСпБКД,* 19–20, 1886, с. 68.

67. *Иречек, К.* Цит. съч., 6, 42–43.

68. *Богдан, Петър.* Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. – *АПП,* 2, 1939/1941, № 2, с. 170, 178–179, 190–191, 198–204; *Славейков, Р.* Едно старо пътуване през България. – *ПСпБКД,* 60, 1899, с. 947; *Йонов, М.* Един неизвестен пътепис за нашите земи от XVII в., с. 286, 293, 304; *Кесяков, Хр.* Стари пътувания през България. Рико. – *СбНУНК,* 6, н.о., 1891, с. 171.

69. *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 473; *Иречек, К.* Цит. съч., 7, с. 125; *Шопов, А.* Цит. съч., 783–784; Вж. изданието на Кузинери у *Цветкова, Б.* Френски пътеписи за Балканите..., 358–394.

70. *Йонов, М.* Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII век. – *ГСУфиф,* 62, 3, 1969, с. 72, 80–81.

71. *Кесяков, Хр.* Стари пътувания през България. – *ПСпБКД,* 21–22, 1887, с. 344; *Йонов, М.* Българските земи преди 300 години, отразени в дневниците на Киндсперг /1672–1674/. – *ГСУфиф,* 65, 3, 1973, 342–343; *Занетов, Г.* Едно пътуване от Цариград до Яш и Молдова през зимата на 1785 от конт D'Hauterive. – *ПСпБКД,* 66, 1906, с. 396.

72. *Гандев, Хр.* Българската народност през XV век. С., 1972. 286–288.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 313/348

АРХИТЕКТУРА, ЖИВОПИС И МАТЕРИАЛНА БИТОВА КУЛТУРА

1. *Кожухаров, Г.* Българската къща през пет столетия. Края на XIV–XIX век. С., 1967, 13–16.

2. *Дуйчев, Ив.* Бележки върху историята на българската архитектура през Средновековието. – *ИИГА,* 10–11, 1957, с. 60; Положението на българския народ под турско робство. Докум. и матер. С., 1953, с. 101.

3. *Каждан, А. П.* Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX–X вв. – *ВВр,* 6, 1953, с. 139.

4. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., с. 214, бел. към с. 15

5. Пак там, с. 214.

6. За архитектурата и градоустройството след завоеванието вж. *Цветкова, Б.* Материали за селищата и строителството в българските земи през XV–XVI в. – *ИИГА*, 7–8, 1955, 459–518; *Кантарджиев, П.* Архитектурни паметници на османските турци в българските земи. – В: *Кратка ист. бълг. архит.* С., 1965, 171–195; Вж. също *Mijatev, P.* Über die weltliche Bautätigkeit der Türken in den Balkanländern während des 14.–19. Jahrhunderts. – *AHA*, 14, 1968, No 1–2, 63–82. Сравнително изследване на монументалната архитектура по нашите земи от времето на турското владичество все още липсва. Засега може само да се каже, че клетъчният градеж, който придава специфичен изглед на доста много монументални сгради от XV–XVII в., противно на твърдението на Кр. Миятев /Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 209/, е известен в днешните български земи от преди турското нашествие /*Василева, Д.* Относно датирането на откритите в София архитектурни паметници с клетъчен градеж. С., 1976, приготвена за печат/.

7. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., с. 219, бел. към с. 20.

8. За турските култови сгради вж. *Протич, А.* Буюк джамия в София и нейното място сред източната християнска и мюсюлманска архитектура. – В: *Водач Нар. муз. София.* С., 1923, 21–49; *Рудолф-Хиле, Г. и О.* Пловдив и неговите сгради. – *ИБАИ*, 8, 1934, 379–425; *Михайлов, Ст.* Останки от турско тюрбе в София. – *МПК*, 1956, № 2, 38–39; *Кантарджиев, Н.* Цит. съч.

9. *Татърлъ, И.* Турски култови сгради и надписи в България. 1. – *ГСУфзф*, 60, 1966, 565–616.

10. *Кантарджиев, П.* Цит. съч., бел. 6; *Mijatev, P.* Цит. съч., бел. 6.

11. *Mijatev, P.* Цит. съч., с. 80.

12. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., с. 32, 220, бел. към с. 32.

13. Пак там, 24–25; *Стойков, Г.* Часовникови кули. – В: *Кратка ист. бълг. архит.* С., 1965, 355–357; *Йонов, М.* Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII в. – *ГСУфиф*, 63, 3, 1969, с. 62 сл.

14. *Иречек, К.* Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. – *ПСпБКД*, 7, 1884, с. 117; *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 28–32, 35.

15. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 25–32.

16. *Милетич, Л.* Стари пътувания през България. – *СбНУНК*, 6, н.о., 1891, с. 127; *Богдан, Петър.* Описанието на България от 1640 година на архиепископа Петър Богда̀н. – *АПП*, 2, 1939/1941, № 2, с. 184.

17. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 36–62; Кратка история на българската архитектура. С., 1965, с. 136.

18. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 38–42; *Златев, Т.* Българска национална архитектура. 2. Българската къща през епохата на Възраждането. С., 1955, с. 12.

19. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 38–39; *Иванчев, Ив.* Несебър и неговите къщи. С., 1957, с. 128.

20. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 42–45; Български къщи от епохата на Възраждането. С., 1953, 63–73, 262; Кратка история на българската архитектура, 137–140.

21. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 47–57; Кратка история на българската архитектура, 140–152; *Кожухаров, Г.* Народностният произход на арбанашката къща. – *ИИГА*, 10–11, 1957, 87–156.

22. *Кожухаров, Г.* Българската къща..., 58–61; Кратка история на българската архитектура, 152–162.

23. *Grabar, A.* La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928; *Василиев, А.* Ктиторски портрети. С., 1960; *Boškov, A.* La peinture bulgare. Recklinghausen, 1974, 198–199.

24. *Прашков, Л.* Каталог „1000 години българска икона". С., 1976 и цит. там лит.

25. *Стоянов, М.* Украсата на славянските ръкописи в България. С., 1973.

26. *Boškov, A.* Цит. съч., с. 189 sq.; *Грабар, А.* Материалы по средневековному искусству в Болгарии. – *ГНМ*, 2, 1920, с. 125 сл.; *Прашков, Л.* Каталог...

27. *Прашков, Л.* Каталог...; *Миятев, Кр.* Иконите в България. – В: *Икони Балк.* С., 1966, XLIII–LVI; *Прашков, Л.* Икони от националната художествена галерия. С., 1974; Каталог...

28. *Стоянов, М.* Цит. съч.

29. *Boškov, A.* Цит. съч.; *Василиев, А.* Цит. съч., 70–80.

30. *Boškov, A.* Цит. съч.; *Василиев, А.* Цит. съч., 76–80; *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. – В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

31. *Миятев, Кр.* Иконите в България; *Прашков, Л.* Каталог...

32. *Boškov, A.* Цит. съч.; Тревненската живописна школа. С., 1967.

33. *Миятев, Кр.* Иконите в България; *Boškov, A.* Цит. съч.; *Прашков, Л.* Каталог...

34. *Бончев, Г.* Старото рударство в България и Македоиия. – *СпБАН*, 19, 1920, 1–50; *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 172 сл.

35. *Бакърджиев, Г.* Керамиката в България. С., 1956; *Миятев, Кр.* Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. С., 1948; *Петева, Е.* Керамични форми и орнаменти в България. – *ИНЕМ*, 12, 1936, 46–61.

36. *Василиев, А.* Каменни релефи. С., 1960; *Василиев, А., Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев и И. Любенова.* Каменна пластика. С., 1973.

37. *Друмев, Д. и А. Василиев.* Дърворезбата в България. С., 1955.

38. *Бакърджиев, Г.* Кована мед. С., 1957; *Вакарелски, Хр.* Българско народно изкуство. С., 1963; *Петева, Е.* Метални съдове в България. – *ИНЕМ*, 13, 1939, 139–181; *Примовски, А.* Медникарството в Родопската област. С., 1955, с. 263.

39. *Георгиева, С. и Д. Бучински.* Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 278; *Иванов, М.* Златарските произведения от XVI–XIX в. в Музея на Бачковския манастир. С., 1967, с. 135; *Петева, Е.* Български народни накити. – *ИНЕМ*, 6, 1926, 59–80; 7, 1927, 69–106; *Пешева-Попова, Р.* Старинни български наушници и обеци. – *ИЕИМ*, 5, 1962, 75–133.

40. *Велев, Д.* Български килими. С., 1960, с. 300.

41. *Вакарелски, Хр.* Етнография на България. С., 1974, 421–422; *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – *СбНУНК*, 28, 1914, 465–467.

42. *Вакарелски, Хр.* Българско народно изкуство; *Велева, М. и В. Венедикова.* Народни тъкани и тъкачни техники от Югоизточна и Северозападна България. С., 1967; *Коев, Ив.* Българската везбена орнаментика. С., 1951.

43. *Вакарелски, Хр. и Д. Иванов.* Български народни носии сега и в миналото. С., 1942, 56–148; Етнография на България, 226–258; *Велева, М.* Котленската носия. – *ИЕИМ*, 1, 1953, 9–62; 2, 1955, 3–93; Българската двупрестилчена носия. С., 1963, с. 162; За периодизацията в развитието на българските народни носии. – *ИЕИМ*, 15, 1974, 5–53; *Михайлова, Г.* Възникване на възрожденско женско облекло в Панагюрище и Панагюрско. – *ИЕИМ*, 10, 1967, 77–127.

44. *Вакарелски, Хр.* Етнография на България, 212–225.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1393	Падане на Търновското българско царство под османска власт
1396	Поражение на кръстоносните войски на Сигизмунд при Никопол
1396	Окончателно завладяване на Видинското царство от османците
1398–1402	Управление на султан Баязид I
1394	Начало на седемгодишната обсада на Цариград от Баязид I
1402	Поражение на османската войска от силите на Тимур /Тамерлан/ и пленяването на Баязид I
1402–1413	Османски династически междуособици
1403–1404	Общи действия на балканските владетели Стефан Лазаревич, босненския крал Остоя, влашкия кияз Мирчо и българския княз Константин против османците
1406–1408	Усилия на унгарския крал Сигизмунд да организира коалиция на балканските владетели против османците
1407–1408	Влашкият княз Мирчо разбива османците при Силистра
1412	Въстания срещу режима на Муса във Видин, в Източна България и в Македония
1413	Муса разселва принудително българското население поради въстанията през 1412 г.
1416	Въстание на Махмуд Бедредин
XIV в., края — началото на XV в.	Загасване на Търново като книжовно средище
XIV в., края — началото на XV в.	Погасване на Видин като книжовно средище
XV в., началото /след 1403 г./	Умира Киприян — български книжовник, киевски и всерусийски митрополит, духовник
XV в., началото	Книжовна и църковна дейност на Григорий Цамблак в Молдова, Сърбия и Русия
XV в., началото	Пренасяне на книги на Патриарх Евтимий в манастира Нямц /Молдова/
XV в., първите десетилетия	Съставяне на Българската хроника от неизвестен автор
XV в., първата половина	Книжовна дейност на Константин Костенечки в Сърбия
1422	Обсадата на Цариград от султан Мурад II
1425	Сигизмунд организира против османците нов съюз, в който участват власи и сърби; българският княз Фружин търси подкрепата на Венеция
1425	Войски на власи, сърби и българи овладяват Видин и Орехово
1430	Мурад II завладява Солун
1432–1435	Въстание на Арианит и Депа /Андрей Топиа/ в Албания против османците
1435	Дипломатическа мисия на княз Фружин при въстаналите албанци
1439	Първо покоряване на Сръбското княжество от османците
1443, 1 януари	Була на папа Евгений IV за обявяване на кръстоносен поход срещу турците
1443, есента	Начало на „Дългия поход“ начело с полско-унгарския Владислав III Ягело и Янош Хуняди
1443, 3 ноември	Войската на Янош Хуняди нанася тежко поражение на турците
1444	Въстание на албанците начело с Георги Кастриоти /Скендербег/
1444, септември	Начало на втория поход на Владислав III и Янош Хуняди през българските земи
1444, 10 ноември	Битката при Варна, поражение на християнските войски, трагична гибел на Владислав III
1445	Експедиция на Валери дьо Ваврен по Дунава
1451–1481	Управлението на султан Мехмед II
1453	Завладяване на Цариград от османците
1453 и следв.	Османците завземат наново българските черноморски градове Несебър, Анхиало и Созопол
1454	Пленяване на хайдутския войвода Ра-

	дич в София
1459	Окончателно покоряване на Сръбското деспотство от османците
1460	Подготовка за нова кръстоносна коалиция с участието на папата, Венеция, Унгария и Албания
1460	Завладяване на Пелопонес от османците
1463	Завладяване на Босна от османците
1466	Дяк Димитър в Кратово /Лесновски манастир/ преписва номоканон по поръка на охридския архиепископ Доротей
1466	Рилският манастир сключва договор за взаимно подпомагане с руския манастир „Св. Пантелеймон“ в Атон
1469	Поп Никола преписва Четвероевангелие в Драгалевския манастир
1476	Обновяване и изписване на черквата в Драгалевския манастир
1476	Радослав Мавър, ктитор на черквата в Драгалевския манастир
1478	Издигане на нова черква в рилския метох Орлица
1479	Монахът Гавраил от Рилската обител съставя сборник със Златоустови слова
1479	Владислав Граматик написва разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир и други съчинения
1481–1512	Управление на султан Баязид II
1484	Завладяване на Акерман и Килия от османците
1493	Радивой със съпругата си, ктитори на Кремиковския манастир
1494	Отпечатване на първата книга на кирилица /Осмогласник/ в Цетине
1495	Отпечатване на Псалтир на кирилица в Цетине
1497	Кремиковското евангелие, преписано по нареждане на софийския митрополит Калевит
XV в., втората половина	Рилският манастир най-важно книжовно средище в българските земи
XV в.	Охридската архиепископия, крепител на българската традиция
XV в., втората половина	Димитър Кантакузин, книжовна дейност
XV в., края	Обновяване на черквата „Петър и Павел“ във Велико Търново
XV в., края – XVI в.	Българско училище в Кратово /или Лесновския манастир/
1512–1520	Управление на султан Селим I
1515	Убит е от мюсюлмански фанатици софийският златар Георги от Кратово
1517	Османците завладяват Сирия и Египет
1520–1566	Управление на султан Сюлейман Кануни
1521	Османците завладяват Белград
1526	Османците разбиват унгарската войска при Мохач
1529	Османците обсаждат за пръв път Виена и претърпяват поражение
1535	Сключване на първите договори „капитулации“ между Франция и Османската империя
1540, началото	Монахът Спиридон преписва Апостол и Евангелие в Рилския манастир
XVI в., първата половина	Поп Пейо написва житие и служба за Георги Нови Софийски
1555	Убит е Никола от фанатизирани мюсюлмани в София
1564	Селски бунт в Прилепско
1564 и следв.	Поп Лазар в Кратово преписва житието на Никола Нови Софийски и други книги
1566	Османска експедиция в Малта, завършила с неуспех
1566	Османски поход в Унгария, обсадата на Сигетвар и смъртта на Сюлейман Кануни
1566–1572	Яков Крайков отпечатва първите български книги във Виена
1569	Османски поход за завладяване на Астрахан и неговият неуспех
1570–1573	Война на османците за завладяване на остров Кипър
1571	Християнските сили нанасят катастрофално поражение на османския флот при Лепанто
1573	Действия на хайдутска дружина начело с Толе войвода в Прилеп
1575	Бунт на войнуците от Панагюрище
1578	Ст. Герлах съобщава съществуването на училище за православни свещеници в София
1578–1590	Война на Османската империя с Иран
1579	Яков Крайков издава псалтир във Венеция
1586–1587	Пътуване на охридския патриарх Гавраил с църковно-политически цели в Русия, Полша, Австрия, Германия, Италия
1590	Посещение на бъдещия търновски архиепископ Дионисий Рали в Русия с важна църковно-политическа мисия
1593–1606	Война на Османската империя с Хабсбургската монархия и нейните съюзници
1595	Хайдути преминават през Дунава, нападат и завземат временно София
1595	Действия на хайдутски дружини в Македония
1596	Хайдути преминават през Дунава и завземат Плевен
1597, февруари	Българските пратеници Тодор Балина и Павел Джорджич водят преговори с император Рудолф II в Прага
1598, септември	Нахлуване на войските на Михаил Витязул в Северна България и въстание на българите с център Търново
1597–1599	Мисия на охридския патриарх Атанасий в Италия, Австрия, Чехия, Германия, Испания

1598	Майстор Недялко от Ловеч изработва книгата „Старозаветна Троица“
1599 — края на XVI в.	Поява на дамаскинска книжнина. Появяват се два превода на сборника „Съкровище“ от Дамаскин Студит
XVI в.	Свидетелство за старобългарска църковна музика — ръкописи /7/ в молдовския манастир Путна
XVI в.	Поп Йоан, Кратово /Лесновски манастир/ — най-известен преписвач. Познати са седем ръкописа
края на XVI в. — началото на XVII в.	Боянски поменик
XVI в.	Печатни книги от Сърбия, пренесени в България
1606	Житваторокският мирен договор между Хабсбургската монархия и Османската империя
края на XVI в. — края на XVII в.	Католишката пропаганда в България
1601—1674	Петър Богдан Бакшев, изтъкнат деец на католишката пропаганда в България
1612—1674	Петър Парчевич, неуморен радетел за освобождението на българите и деец на католишката пропаганда
1618	Хайдутски дружини действуват в Софийско начело с Бързак войвода и Пейо Иванов от Кремиковци
1618	Хайдутски акции в Кривопаланско
1618	Книжовник и зограф Пимен преписал Миней за октомври. Осмомесник, Житие на Кирик и Юлите. Пребивавал главно в Сеславския манастир
1637	Действия на хайдутска дружина от 200 души в Западна Македония
XVII в., първата половина	Монах Данаил, преписвач-калиграф от „Варовитец“
XVII в.	Монах Рафаил, преписал 4 големи минеи
XVII в., средата	Василий Софиянин, преписвач от манастира „Варовитец“
XVII в., средата	Поп Йоан, преписвач от манастира „Варовитец“
1645—1669	Война на Османската империя за завладяване на остров Крит
1647	Мисия на Петър Парчевич във Влашко и Полша
1648	Монах Теодосий, преписвач от манастира „Варовитец“, поставил началото на манастирската кондика
1649—1650	Мисия на Петър Парчевич във Варшава, Виена и Венеция
1651	Никополският католишки епископ Филип Станиславов издава в Рим молитвеник „Абагар“, написан на кирилица
1656	Съзаклятие на духовни йерарси на Балканите и мисия на Петър Парчевич при император Фердинанд III
1657	Мисия на Петър Парчевич при украинския хетман Богдан Хмелницки
XVII в., средата	Ловешкият книжовник йеромонах пребивавал в училището на митрополията в Търговище /Влашко/
1662—1663	Война между Османската империя и Австрия
1666	Хайдути нападат Битолския безистен
1669	Насилствено помохамеданчване на 74 села в Гюмюрджинско, Пловдивско и в северната част на Родопската област
1672—1676	Войни на Османската империя с Полша
1673—1674	Мисия на Петър Парчевич в Полша, Австрия, Венеция, Флоренция и Рим
1676	Теодор Студит пише книгата си „Катехотикон“ /„Наставления“/
1677—1678	Войни на Османската империя с Русия
XVII в., втората половина	Методи Драгинов от с. Корова, Пазарджишко, съставя летописен разказ за помохамеданчването на чепинските българи
1683—1699	Война на Османската империя с Австрия, Полша, Венеция и Русия
1686	Второ търновско въстание и въстаническо движение в Северна България и Стара планина
1686	Действия на 4-5 хайдутски дружини от 200 души в Костурско, Воденско и Хрупишко
1688, есента	Избухване на Чипровското въстание в Северозападна България
XVII в. (до 1688)	Католически училища в Чипровец и други български селища
1689	Въстание на Карпош в Североизточна Македония
1689	Опит за въстание в Североизточна България
1689	Действия на хайдутския вожд Страхил войвода и на войнуците в Пловдивско и Пазарджишко
1689	Помохамеданчвания в Тетевенско
1690	Действия на хайдутска дружина от 100 души начело със свещеник от Черна река, Видински санджак
1698	Хайдути действуват около Видин, Орехово и Поломие
XVII в., края	Поп Петър от Мирково съставя разказ за австро-турската война
1699	Карловацки мирен договор и първото значително разделение на османски владения в Европа
XVII в.	Граматик Кръстьо от Кукленския манастир изработва художествено ръкописи
XVII в., края	Училище в манастира „Св. Троица“ /Врачанско/
XVIII в., първите години	Анастасий Македонец учи в прочутото училище на Август Франке в Хале
XVIII в., първите години	Николай Павел /Павлов?/ от Костур учи в училището на Август Франке в Хале
1705	Действия на хайдутска дружина във Видинско начело с Чока

1713	Действия на хайдутски дружини в района на Тетово, Скопие, Щип, Тиквеш, Битоля, Прилеп, Лерин и Охрид
1717	Действия на хайдутска чета начело с Папазоглу в Орехово
1720	Отпор на българите срещу опит за помохамеданчване в Райково
1741	Христофор Жефарович от Дойран отпечатва във Виена своята „Стематография“
XVII в. — началото на XVIII в.	Даскал Драган от София преписва книги в Хилендарския манастир
XVII в. — началото на XVIII в.	Василий Софиянин от София, работи и преписва книги в Етрополе
XVIII в., 40-те години	Йосиф Брадати открива училище в Самоков
XVIII в., 40-те години	Поп Милко, учител в Котел
XVIII в., първата половина	Партений Павлович преподава в гръцкото училище в Силистра
XVIII в., средата	Йосиф Брадати, съставител на дамаскински съчинения в Рилския манастир
XVIII в., втората половина	Никифор от Арбанаси написва около 15 дамаскина в Рилския манастир
XVIII в.	Килийно училище в Жеравна, Котелско
XVIII в.	Килийно училище в Елена
XVIII в.	Гръцко училище в Силистра

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А
АБАС ирански шах 126
АГАПИЙ бълг. монах, проигумен, ктитор 327
АГАПИЙ КРИТСКИ гр. писател 282, 288, 346
АЙНИ АЛИ турски писател 138
АЛАГЬОЗ бълг. хайдутин от Кюстендилско и Щипско 177
АЛДЯ влашки княз 25
АЛЕКСАНДЪР ДОБРИ молдовски княз 270
АЛЕКСЕЙ МИХАЙЛОВИЧ рус. цар 221
АМБРОЗИЙ антиварски архиепископ 203
АНДРЕЙ КРИТСКИ раннохристиянски писател 273
АНДРОНИК бълг. книжовник, ученик на Евтимий Търновски 269
АНДРОНИК брат на виз. император 25
АНТИМ ОХРИДСКИ архимандрит 184
АРИАНИТ албански феодал 25
АРСЕНИЙ IV ипекски патриарх 284
АРСЕНИЙ ЧЕРНОЕВИЧ ипекски патриарх 224
АТАНАСИЕ йеродякон от Карлуковския манастир 185
АТАНАСИЙ игумен от Рилския манастир 262
АТАНАСИЙ МАКЕДОНЕЦА от Негуш 268
АТАНАСИЙ РИЗЕЯ охридски патриарх 197, 200
АТАНАСИЙ СИНАИТСКИ раннохристиянски писател 273
АХМЕД ПАША турски везир 196
АХМЕД ПАША мютесариф на санджака Хамид 234
Б
БАБА НОВАК бълг. хайдутски воевода 180, 187, 188
БАЙО бълг. хайдутски воевода 173
БАКШЕВ, ПЕТЪР БОГДАН вж. Богдан, Петър Бакшев
БАЛАБАНОВЦИ копривщенски род 164
БАЛИНА, ТОДОР един от водачите на Първото търновско въстание 164, 189, 190, 195, 200
БАЛИНТ търговец от Никопол 158
БАЛЧО хайдутин от Кюстендилско и Щипско 177
БАЛЧО хайдутин от Пазарджишко 234
БАНДУЛОВИЧ, ИВАН бълг. книжовник 280
БАНДУЛОВИЧ, МАРКО марцианополски катол. епископ 205, 209
БАРБАРО, МАРК-АНТОНИО венециански байло в Цариград 181
БАРБАРОСА, ХАЙРЕДИН турски адмирал 33
БАРСКИЙ-ГРИГОРИЕВИЧ, В. руски пътешественик 303
БАХМЕТОВ, Н. И. рус. композитор 303
БАЯЗИД I турски султан 23, 24, 106, 272
БАЯЗИД II турски султан 40, 41
БЕРНАРДО, ЛОРЕНЦО венециански байло в Цариград 149
БЕДРЕДИН, МАХМУД турски сановник и богослов, водач на въстание 108
БЕЗОЛТ, МЕЛХИОР австрийски пътешественик 172
БЕЛЕ от Костур 294
БЕЛЧЕ хайдутин от Битолско 180
БЕТЛЕН, ГАБОР трансилвански княз 159
БЕТЦЕК, ЯКОБ австрийски пътешественик 308
БЕХАЙМ немски поет-певец 112
БОГДАН иконописец, син на йеромонах Неофит 322
БОГДАН, АНДРЕЙ скопски катол. архиепископ 207
БОГДАН ГРАМАТИК бълг. книжовник и учител от Габрово 266
БОГДАН, ПЕТЪР БАКШЕВ бълг. книжовник, политически деец, софийски катол. архиепископ 204—206, 208, 209, 212, 214, 216, 218, 220, 225, 268, 280, 318
БОГДАН ЖУПАН бълг. велможа 116, 317
БОЖА българин от Брашов 243
БОНА дубровнишки търговски род 96
БОНАВЕНТУРА францискански светец 280
БОНВИЗИ кардинал 245
БОНГАРС, ЖАКОП френски пътешественик 172
БОНИФАЦИЙ IX папа 23
БОНФИНИЙ унгарски хронист 111
БОРИС ГОДУНОВ рус. цар 185
БОРТНЯНСКИ, Д. С. рус. композитор 303
БОЧКАЙ, СТЕФАН водач на въстание в Трансилвания 127
БОШКОВИЧ, РУЖИЕР хърватски пътешественик, хуманист 165
БРАНКОВИЧ, ГЕОРГИ сръбски деспот 25, 28, 110, 112, 225, 231, 274
БРАУН английски пътешественик 155
БРОКИЕР, БЕРТРАНДОН ДЬО ЛА бургундски рицар, пътешественик 28, 109, 111, 169
БУЗБЕК, ОЖИЕН ГИСЛЕН австрийски дипломат, пътешественик 79, 308, 309
БУОНАКОРСИ, ФИЛИП /Калимах/ полски хуманист от италиански произход 116
БУСИКО, ЖАН ЛЬО МЕНГР бургундски маршал 24

БЪРЗАК хайдутин 172
БЬОРКЛЮДЖЕ МУСТАФА турски водач на антифеодално въстание 108
В
ВАВРЕН, ВАЛЕРИАН ДЬО ръководител на антитурската дунавска експедиция 1445 г. 115
ВАЛИЕРО, АНДРЕА венециански сенатор 212
ВАСИЛИЙ бълг. книжовник, протопоп от Брашов 243
ВАСИЛИЙ рус. книжовник 287
ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИ раннохристиянски писател 273
ВАСИЛИЙ I ДИМИТРИЕВИЧ московски велик княз 23
ВАСИЛИЙ СОФИЯНИН бълг. книжовник 263, 265
ВЕЙСИ турски придворен поет 140, 141
бан ВЕЛЬО чепински първенец 153
ВЕНЕР, АДАМ австрийски пътешественик 166, 172
ВЕТЕРАНИ, Е. австрийски генерал 225, 226, 229, 232, 233, 245
ВИТЯЗУЛ вж. Михаил Храбри
ВЛАД ДРАКУЛ влашки княз 28
ВЛАД IV ЦЕПЕШ влашки княз 30
ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК бълг. писател 116, 262, 273–275, 280, 287, 290, 345
ВЛАДИСЛАВ III ЯГЕЛО ВАРНЕНЧИК полски и унгарски крал 27, 29, 110, 112–114, 291
ВЛАДИСЛАВ IV полски крал 211, 212
ВЛАДКО бълг. книжовник, дякон от София 263
ВУКОВИЧ, БОЖИДАР черногорец, книгоиздател във Венеция 284
ВУКОВИЧ, ВИНЧЕНЦО син на Божидар Вукович 284
ВЪЛКАЩИН сръбски феодал 276, 291
Г
ГАВРАИЛ бълг. книжовник, монах от Рилския манастир 262
ГАВРАИЛ ипекски патриарх 215
ГАВРАИЛ охридски архиепископ 184
ГАМБЕРИНИ, КАРЛО катол. духовник 183
ГЕНАДИЙ СХОЛАРИЙ царигр. патриарх 261
ГЕОРГ РАКОЦИ трансилвански княз 159, 245
ГЕОРГ РАКОЦИ II трансилвански княз 212, 218
ГЕОРГИ доверено лице и куриер на търновския митрополит Дионисий Рали 192
ГЕОРГИ иконописец 330
ГЕОРГИ иконописец от Трявна 331
ГЕОРГИ ктитор от София 116
ГЕОРГИ майстор златар 339
ГЕОРГИ НОВЕЙШИ СОФИЙСКИ бълг. светец-мъченик от София 100
ГЕОРГИ НОВИ СОФИЙСКИ бълг. светец-мъченик от Кратово, златар в София 61, 100, 116, 263, 266, 277, 278, 287
поп ГЕОРГИ ЧЕПИНСКИ първенец от с. Костандово 153
ГЕРАСИМ бълг. книжовник в Света гора 261
ГЕРАСИМ бълг. учител, монах в Рилския манастир 266
ГЕРГЕ търговец от Търново 158
ГЕРЛАХ, СТЕФАН герм. учен и пътешественик 79,102, 117, 147, 266, 298, 303, 308, 309, 311, 312
ГИРАЙ, СЕЛИМ татарски хан 153, 238
ГЛАЙЗ френски консул в Солун 161
ГРДАН херцеговински войвода 186
ГРЕЧАНИНОВ, А. Т. рус. композитор 303
ГРИГОРИЙ чипровски францисканец 218
ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ раннохристиянски писател 273
ГРИГОРИЙ ГИКА влашки княз 218
ГРИГОРИЙ ПАЛАМА виз. богослов, исихаст 273
ГРИГОРИЙ ХАБАСИЕНКО молдовски военачалник 218
ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК бълг. писател 261, 262, 268, 270, 272–274, 278, 290, 345
ГУРАНОВ, ТОМА съдия от с. Бешенов 250
ГУТЕНБЕРГ, ЙОХАН 346
Д
ДАВИД монах в Рилския манастир от с. Граница 262
ДАВИД търговец от Никопол 158
ДАМАСКИН СТУДИТ гр. писател 281, 282, 288, 346
ДАМЯН пловдивски митрополит 106
ДАН II влашки княз 25
ДАНАИЛ бълг. книжовник от София 263
ДАНАИЛ бълг. книжовник, монах, работил в Етрополския манастир 265, 266, 285
ДАНИЛА търговец от Никопол 158
ДЕЛИ МАРКО далматински хайдушки войвода 187
ДЕЛИ ХАСАН турски бунтовник 186
ДЕМЕРИЧ, САВА капитан 249
ДЕПА /Андрей Топиа/ албански феодал 25
ДЕРВИШ БЕЙ спахия от с. Грамос 168
ДЕРНШВАМ, ХАНС герм. пътешественик 70, 78, 302
ДЖЕНЯ, СИМОН италиански дипломат 185
ДЖОРДЖИЧ, ПАВЕЛ /Павел Дубровничанина/ дубровнишки търговец, един от водачите на Първото търновско въстание 147, 149, 152, 185, 188–190, 192, 196, 197, 200, 241
ДЖОРДЖО дубровнишки търговски род 96
ДЖУРИЦА скопски първенец 115
поп ДИМИТРИ от с. Градешница 168
ДИМИТРИЙ КАНТЕМИР молдовски княз 268
ДИМИТРИЙ охридски духовник 200
ДИМИТРИЙ СТАЛЕ от с. Сатока 168
ДИМИТРО търговец от Търново 158
ДИМИТЪР бълг. книжовник в с. Мусина 243
ДИМИТЪР дяк 263
поп ДИМИТЪР от с. Горна Митрополия 181
поп ДИМИТЪР иконописец, син на йеромонах Неофит 322
поп ДИМИТЪР чепински първенец от с. Костандово 153
ДИМО майстор златар 339
ДИМО търговец от Търново 158
ДИНО, АНТИДИО агент на австрийския император във Влашко 225
ДИОНИСИЙ царигр. патриарх 224
ДИОНИСИЙ АЕРОПАГИТ виз. богослов 270
ДИОНИСИЙ РАЛИ търновски митрополит, един от водачите на Първото търновско въстание 185, 189, 191, 192, 195, 197, 200
поп ДОБРЕ бълг. книжовник от Брашов 243
ДОБРЕ търговец от Никопол 158
ДОКЕ КУЮМДЖИЯТА от с. Грамос 168
ДОРОТЕЙ охридски архиепископ 263
ДОСИТЕЙ ерусалимски патриарх 221
даскал ДРАГАН бълг. книжовник в Хилендарския манастир 263
ДРАГАН иконописец от Трявна 331
ДРАГИНОВ, ПОП МЕТОДИ бълг. летописец от с. Корова /дн. Драгиново/ 265, 281, 345
ДРАГОЛОВ, ЯКОВ скопски първенец 115
ДРИШ, ГЕРХАРД КОРНЕЛИУС ФОН ДЕН австрийски дипломат, секретар на австрийското посолство в Цариград 178, 302, 308
ДУБОВ, ИВАН ктитор на Бистриш-

кия манастир 325
ДУБРОВСКА, МАРИЯ ВЛАДИМИРОВНА племенница на рус. патриарх Йоаким
ДУБРОВСКИ, САВЕЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ племенник на рус. патриарх Йоаким, един от водачите на Първото търновско въстание 222
ДУШКО ГРАМАТИК бълг. учител от Ловеч 266
ДЮЗМЕ вж. Орхан Челеби
Е
ЕВГЕНИЙ IV папа 27, 110
ЕВГЕНИЙ САВОЙСКИ австрийски принц, военачалник 231, 244
ЕВЛИЯ ЧЕЛЕБИ турски пътешественик 154–156, 173, 175, 317
ЕВРЕНОСБЕЕВЦИ турски феодален род 43
ЕВТИМИЙ скопски митрополит 224
ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ бълг. патриарх и писател 64, 261, 262, 265, 269, 270, 272, 273, 275, 303, 345
ЕПИФАНИЙ ПРЕМЪДРИ рус. книжовник 272
ЕФРЕМ СИРИН раннохристиянски писател 273
Ж
ЖЕФАРОВИЧ, ХРИСТОФОР бълг. художник и график 284
ЖИРАРДЕН, ПИЕР френски дипломат, посланик в Турция 136
ЖИЧ, АНТОНИЙ ВАЛЕРИ австрийски военачалник 232
З
ЗАВОЕВАТЕЛЯ вж. Мехмед II Завоевателя
ЗАГОРАН БЪЛГАРИНЪТ българин от Брашов 243
ЗАЙДЕЛ, ФРИДРИХ силезиец, аптекар 188
ЗАКОНОДАТЕЛЯ вж. Сюлейман I Великолепни Кануни
ЗАХАРИН охридски духовник 200
ЗАХУЛ търговец от Никопол 158
ЗЕЛЕНГОРА австрийски капитан 232
ЗОТА търговец от Търново 158
И
ИБРАХИМ БЕЙ КАРАМАНСКИ тюркски емир 28
ИВАН III рус. цар 183
ИВАН IV ГРОЗНИ рус. цар 126, 182, 183
ИВАН V рус. цар 176, 222, 224
ИВАН доверено лице и куриер на търновския митрополит Дионисий Рали 192
ИВАН майстор златар 339
ИВАН търговец от Никопол 158
ИВАН скопски първенец 115
ИВАН АЛЕКСЕЕВИЧ вж. Иван V
ИВАН РИЛСКИ бълг. светец 116, 262, 265, 273–275, 280, 287, 332, 345
ИВАН СРАЦИМИР бълг. цар 24, 49, 103, 104, 221
ИВАН ШИШМАН бълг. цар 103, 104, 294, 345
ИВАНОВ, ПЕЙО хайдутин 172
ИВЕ българин от Щип 237
ИДРИСИ арабски географ 337
ИЛАРИОН игумен на Рилския манастир 262
ИЛАРИОН МЪГЛЕНСКИ бълг. светец 332
ИЛИЯ търговец от Търново 158
ИЛИЯ доверено лице и куриер на търновския митрополит Дионисий Рали 192
ИЛИЯ рус. книжовник, презвитер от Псков 287
ИЛЬОВ, ПЕТКО хайдутин 172
ИСАЙ архимандрит, игумен на Светогорския манастир „Св. Павел“ 224, 274
ИСТА търговец от Търново 158
Й
ЙЕГЕН ПАША турски военачалник 228
ЙЕРЕМИЯ прилепски и пелагонийски митрополит 200
ЙЕРЕМИЯ скопски митрополит 184
ЙЕРЕМИЯ цариг. патриарх 185
ЙЕРЕМИЯ РУСЕНСКИ митрополит 190
ЙОАКИМ рус. патриарх 221, 222
ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ бълг. светец 332
ЙОАН VIII ПАЛЕОЛОГ виз. император 27
поп ЙОАН бълг. книжовник от Кратово 263
поп ЙОАН бълг. книжовник от Етрополския манастир 265
ЙОАН майстор иконописец 332
ЙОАН ВИСКОНТИ милански дук 109
ЙОАН ДАМАСКИН виз. писател 273
ЙОАН ЗЛАТОУСТ раннохристиянски писател 273
ЙОАН ЗОНАРА виз. хронист 273
ЙОАН КАНТАКУЗИН виз. император и писател 272, 274
ЙОАН КУКУЗЕЛ бълг. църковен певец, композитор и музикален теоретик 303
ЙОАН НОВИ СУЧАВСКИ светец 270, 287
ЙОАСАФ цариг. патриарх 183
ЙОАСАФ от с.Граница, монах в Рилския манастир 262
ЙОАСАФ БДИНСКИ бълг. писател, бдински митрополит 273, 345
ЙОВАН златар 339
ЙОВАН ипекски патриарх 186
ЙОНА търговец от Никопол 158
ЙОСИФ БРАДАТИ бълг. писател-дамаскинар 262, 266, 282, 283, 288, 306
ЙОСИФ ФЛАВИЙ еврейски историк 286
К
КАВАСИЛА виз. богослов, исихаст 273
КАЛЕВИТ софийски митрополит 263, 322
КАЛЕНДЕРОГЛУ турски бунтовник 186
КАЛИМАХ вж. Буонакорси, Филип
КАЛИНИК монах, учител във Врачанския манастир 266
КАЛИСТ цариг. патриарх 273
КАМНАДСКИ, ПЕТЪР българин от Македония 238
КАНТАКУЗИН, ДИМИТЪР бълг. писател 262, 273–277, 280
КАНТАКУЗИН, ШЕРБАН влашки княз 176, 222, 224, 225
КАНТАКУЗИНОВЦИ виз. императорски род 185, 274, 276
КАПРАРА австрийски генерал 226
КАРАМАНОВ, КИРО търговец от Добруджа 158
КАРА МУСТАФА КЬОПРЮЛЮ вж. Кьопрюлю, Кара Мустафа
КАРА ЯЗАДЖИ турски бунтовник 186
КАРАТРИФУН книжар в Скопие 284
КАРЛ V император на Свещената Римска империя 31
КАРЛ VI австрийски император 247
КАРПОШ /Кумановски крал/ ръководител на въстание в Североизт. Македония 232, 237, 238
КАСТРИОТИ, ЃЕОРГИ /Скендербег/ албански национален герой, вожд на албанския народ в борбата срещу турците 30, 295
КАСТРИОТИ, ГЬОН албански феодал 25
КАСЪМ ПАША бейлербей на Румили 40
КЕНАН ПАША бейлербей на Румили 172
КИКЛЕ, М. френски пътешественик 173
КИПРИАН бълг. писател, киевски и всерус. митрополит 270
КИРИЛ вж. Константин-Кирил Философ
КИРИЛ търновски митрополит 215
КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИ раннохристиянски писател 273
КИРИЦА ТОДОР скопски първенец 115
КИРОВ, НИКО търговец от Силистра 158
КЛИМЕНТ VIII папа 200, 203, 204

КЛИМЕНТ X папа 219
КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ бълг. писател, епископ 273
КНЕЖЕВИЧ, СТЕФАН софийски катол. архиепископ 208, 218, 226
КНЕЖЕВИЧ-ПЕЯЧЕВИЧ знатен чипровски род 244
КОВАЧЕВИЧ, ПЕТЪР босненски войвода 110
КОИН, МИХАИЛ бълг. първенец от с. Винга 248
КОЛЧО железар от с. Грамос 168
КОМАРОМИ, ЯНОШ унгарски пътеписец 155
КОМПАНЕЙСКИ, Н. И. рус. композитор 303
КОМУЛОВИЧ, АЛЕКСАНДЪР хърватски дипломат 127, 183, 184, 203
КОНДОЛМИЕРИ кардинал 115
КОНСТАНТИН виз. сановник, управител на Пелопонес 30
КОНСТАНТИН син на Иван Срацимир 24, 103—108
КОНСТАНТИН чепински първенец, протопоп 153
КОНСТАНТИН БРАНКОВАН влашки княз 176, 245
КОНСТАНТИН ДЕЯН бълг. болярин, деспот 49
КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ 273, 287
КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ бълг. писател 104, 105, 261, 268—270, 272, 278, 284, 290, 345
КОСТА иконописец 331
КОТЕ ЛАЗАР от с. Грамос 168
КРАЙКОВ, ЯКОВ бълг. книжовник и книгоиздател 263, 266, 284
КРАЛИ МАРКО феодален владетел 291, 294
КРЕКВИЦ австрийски дипломат 188
КРИЖАНИЧ, ЮРИЙ хърватски книжовник 221
КРУЗИУС, МАРТИН герм. учен 184
КРЪСТЮ ГРАМАТИК бълг. книжовник 263, 266
даскал КРЪСТЮ иконописец 330
КУМАНОВСКИ КРАЛ вж. Карпош
КУЧИБЕЙ ГЮМЮРДЖИНСКИ турски политически писател 147—149, 162
КЬОПРЮЛЮ турски везирски род 129
КЬОПРЮЛЮ, АХМЕД турски велик везир 129
КЬОПРЮЛЮ, КАРА МУСТАФА турски велик везир 129, 132
КЬОПРЮЛЮ, МЕХМЕД турски велик везир 129
КЬОПРЮЛЮ, МУСТАФА турски велик везир 218, 240
Л
поп ЛАЗАР бълг. книжовник от Кратово 263
ЛАЗАР сръбски княз 272
ЛАЗАР търговец от Търново 158
ЛАЛУШ хайдутин 172
ЛАНОА, ЖИЛБЕР ДЬО френски дипломат и пътешественик 28
ЛАСКИ, ОЛБРАХТ казашки вожд 183
ЛЕБАНОВИЧ, ПЕТАР бълг. нотариус от с. Бешенов 250
ЛЕВАКОВИЧ, РАФАЕЛ охридски катол. архиепископ 205, 206
ЛЕОПОЛД I ХАБСБУРГСКИ австрийски император 160, 205, 216, 218, 225, 231, 232, 238, 240, 245
ЛЕСКАЛОПИЕ, ПИЕР френски пътешественик 172, 308, 309, 311
ЛИЛОВ, ИВАН бълг. учител в Чипровци 208
ЛОШАН бълг. хайдушки воевода 173
ЛУДВИГ ВИЛХЕЛМ БАДЕНСКИ австрийски маркграф 229, 232
ЛЬОФЕВР френски дипломат 172, 302
ЛЮДВИК XIV френски крал 128, 132
ЛЮКА, ПОЛ френски пътешественик 153, 311
М
МАВРОДИ майстор златар 339
МАГНО, КАРЛО австрийски императорски емисар 197
МАКАРИЙ московски митрополит 287
МАКАРИЙ новгородски митрополит 287
МАКСИМИЛИАН австрийски ерцхерцог 192
МАНОЛ ГРАМАТИК учител от с. Горна Митрополия 266
МАНУИЛ II ПАЛЕОЛОГ виз. император 23, 25
МАНЧИЧ, ГАВРИЛ /Томасий/ бълг. католик от Чипровци 218
МАРА дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович, жена на Мурад 274
МАРДАРИЙ бълг. книжовник, монах в Рилския манастир 262, 274
МАРИНИЧ, ИВАН дубровничанин 196
МАРИНОВ, БОГДАН вожд на чета по време на Чипровското въстание 226, 228, 244
МАРИНОВ, ИЛИЯ софийски катол. епископ 204, 205, 208, 268
МАРИНОВИЧ знатен чипровски род 244
МАРИЯ ТЕРЕЗИЯ австрийска императрица 248
МАРКАНИН, ФРАНЧЕСКО чипровски първенец 209, 212, 214, 216
МАРКО търговец от Никопол 158
МАРКО хайдутин от с. Боища 178
МАРКО КРАНДИ българин от Македония 238
МАТЕ НИКОЛА от с. Бешище 168
МАТЕЙ майстор златар от София 330, 339
МАТЕЙ БАСАРАБА влашки княз 211, 212
МАТЕЙ ГРАМАТИК бълг. книжовник от София 263, 266, 268, 280, 286, 345, 346
МАХМУД I турски султан 138
МЕЛАНИЯ монахиня, дарителка на Роженския манастир 330
МЕРГЕСТ, ХАНС боец от армията на Владислав III Ягело 112
МЕТОДИЙ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИ брат на Константин-Кирил Философ 273, 287
МЕТОДИЙ ОТ РОМАНИЯ митрополит 190
МЕХМЕД I турски султан 24, 25, 71, 107, 108, 272
МЕХМЕД II ЗАВОЕВАТЕЛЯ турски султан 30, 33, 38, 44, 50, 52, 56, 68, 72, 112, 169, 274, 276
МЕХМЕД IV турски султан 129, 132, 220, 281
МЕХМЕД БЕЙ мютесариф на санджака Джаник 234
МЕХМЕД ЕФЕНДИ турски чифликчия в с. Могила 180
МЕХМЕД ПАША 281
МЕХМЕД ПАША КОДЖА-ДЕРВИШ 315
поп МИЛЕНТИЙ подвързвач на книги в Зографския манастир 262
МИЛЕТИЙ СМОТРИЦКИ архиепископ, учен-филолог 266
МИЛИЦА жена на скопския първенец Тошик 115
поп МИЛКО бълг. книжовник, учител от Котел 266
МИНЕРВА, БЕРНАРДИНО БЕКАРИ АЛА италианец 196
МИРКАН българин от Брашов 243
МИРЧО СТАРИ влашки княз 24, 103, 104, 106, 272
МИТРОФАН светогорски монах 287
МИХА ПРЕЗВИТЕР бълг. свещеник от Брашов 243
поп МИХАИЛ бълг. книжовник от Брашов 243
МИХАИЛ учител от с. Врачеш 266
МИХАИЛ ВОИН бълг. светец 265
МИХАИЛ ВОЙВОДА вж. Михаил Храбри
МИХАИЛ ХРАБРИ /Витязул, Михаил войвода/ влашки княз 127, 180, 187, 188, 192, 195—197, 241
МИХАЛ ОГЛУ плевенски бей 188
МИХАЛБЕЕВЦИ турски феодален род 43
МИХНЯ III вляшки княз 218
МИХО българин от Брашов 243

МЛАДЕН майстор златар 339
МОМЧИЛ бълг. феодал 291
МОЧЕНИГО, ПИЕТРО венециански дипломат, посланик в Рим 220
МУРАД I турски султан 45, 270
МУРАД II турски султан 25, 28, 30, 109, 110, 169, 274
МУРАД III турски султан 183
МУСА/КЕСЕДЖИЯ/ син на Баязид I 24, 106–108, 291, 294
МУСТАФА II турски султан 132
МУСТАФА АГА заим от с. Драгош 168
МУСТАФА БЕЙ от Битолско 168
МУСТАФА ПАША турски военен сановник 41
МУСТАФА ЧАУШ заим от Скопско 162

Н

НАЙДЕН протопоп 327
НЕВЕР, ШАРЛ ДЬО френски дипломат, посланик в Рим 197
НЕДЕЛКО НИКО войнук от Отлуккьой /дн. Панагюрище/ 169
НЕДЕЛКОВ, НИКОЛЧО българин от Румъния 243
НЕДКО ДОСЕН войнук от Отлуккьой /дн. Панагюрище/ 169
НЕДЮ иконописец от Трявна 330, 331
НЕДЯЛКО дарител на църквата в с. Арбанаси 330
НЕДЯЛКО иконописец от Ловеч 327, 332
даскал НЕДЯЛКО учител 327
даскал НЕДЯЛКО учител в с. Аджар /дн. Свежен/ 266
даскал НЕНКО учител от Калофер 266
НЕОФИТ йеромонах, иконописец 322
НИКИФОР бълг. книжовник, ученик на Йосиф Брадати 262, 284
НИКОЛА българин от Брашов 243
поп НИКОЛА бълг. книжовник от Драгалевския манастир 262
поп НИКОЛА иконописец от Тетевен 332
НИКОЛА майстор златар 339
даскал НИКОЛА подвързвач на книги от с. Българе 243
НИКОЛА ГИН от с. Грамос 168
НИКОЛАЙ СОФИЙСКИ НОВИ бълг. светец-мъченик, обущар от София 100, 116, 263, 278, 280, 286
НИКОЛОВ, ИЛИЯ дервентджия от с. Гявато 180
НИКОЛОВ, МИТРЕ дервентджия от с. Гявато 180
НИКУЛЯ търговец от Никопол 158

О

ОРХАН ГАЗИ турски султан 45
ОРХАН ЧЕЛЕБИ /Дюзме/ турски сановник 112
ОСМАН I ГАЗИ турски султан 44, 272
ОСВИЕНЦИМ полски дипломат, пътеписец 312
ОСОЛИНСКИ полски държавник 212
ОСТОЯ босненски крал 24

П

ПАВЕЛ V папа 204
ПАВЕЛ БЪЛГАРИНЪТ от с. Красна 241
ПАВЕЛ ДУБРОВНИЧАНИНА вж. Джорджич, Павел
ПАВЕЛ /ПАВЛОВ/, НИКОЛАЙ от Костур 268
ПАВЛОВ, ИВАН бълг. катол. духовник в Никополска епархия 206
ПАИСИЙ ерусалимски патриарх 215
ПАЛА майстор златар 339
дидаскал ПАЛЕОЛОГ учител на Партений Павлович 267
ПАЛЕОЛОЗИ виз. императорски род 185
ПАЛУНЦИ братя, италиански търговци в София 95
ПАПА ХРИСТО от с. Грамос 168
ПАПАЗОГЛУ хайдутин в Оряховско 178
ПАРТЕНИЙ царигр. патриарх 215
ПАРТЕНИЙ ПАВЛОВИЧ, бълг. духовник и книжовник 266, 267, 284
ПАРЧЕВ, МИХАИЛ баща на Петър Парчевич 208
ПАРЧЕВИЧ, ПЕТЪР /Българина/ политически деец, бълг. катол. архиепископ, дипломат 205, 208–212, 214–216, 218–220, 225
ПАРЧЕВИЧИ знатен чипровски род 244
ПАХОМИЙ ЛОГОТЕТ сръбски книжовник 270
ПЕЙКИЧ, КРЪСТЬО бълг. учен 280
поп ПЕЙО бълг. писател от София 263, 277, 278, 280, 287, 290, 345, 346
даскал ПЕЙО учител от с. Врачеш 266
ПЕЙОВ, СТОЯН от с. Стравина 168
ПЕТЕ търговец от Никопол 158
св. ПЕТКА бълг. светица 274
ПЕТРЕ ДУНДАР хайдутин от с. Беранци 173
ПЕТРУ търговец от Никопол 158
поп ПЕТЪР бълг. книжовник-летописец от с. Мирково 220
поп ПЕТЪР бълг. книжовник от с. Пролеша 263
поп ПЕТЪР бълг. книжовник от манастира Ястреб 263
ПЕТЪР майстор златар от Чипровци 339
ПЕТЪР московски митрополит 270
ПЕТЪР I ВЕЛИКИ рус. цар 176, 222, 224, 268
ПЕТЪР АЛЕКСЕЕВИЧ вж. Петър I
ПЕТЪР БОГДАН БАКШЕВ вж. Богдан, Петър Бакшев
ПЕТЪР ГРАМАТИК бълг. книжовник от Ловеч 243
ПЕТЪР ЛАМБАДАРИЙ гр. църковен композитор 303
ПЕЩЕН, БАРТОЛОМЕЙ австрийски сановник 197
ПЕЯЧЕВИЧ, ГЕОРГИ един от водачите на Чипровското въстание 225, 226, 228, 229, 244
ПЕЯЧЕВИЧ, МАРКО брат на Георги Пеячевич 244
ПЕЯЧЕВИЧ, ЯКОВ бълг. писател 280
ПЕЯЧЕВИЧИ знатен чипровски род 244
ПИГАФЕТА, МАРК АНТОНИО итал. пътешественик 86
ПИЕРИЦИ дубровнишки род 225
ПИКОЛОМИНИ, ЕНЕАС СИЛВИЙ италиански хуманист, австрийски генерал, по-късно папа Пий II 112, 229
ПИМЕН ЗОГРАФСКИ бълг. книжовник и иконописец, монах в Зографския манастир 263, 266, 325, 327
ПИПО СПАНО трансилвански воевода 25
ПЛАЧКОВ, ЕВСТАТИ търговец от Арбанаси в Брашовската компания 159
ПРОХОР светогорски монах 287
ПРОХОР ПЧИНСКИ бълг. светец 332
ПУЕНИЧ, СТЕФАН бълг. първенец, съдия от с. Винга 248
ПЪРВАН търговец от Никопол 158

Р

РАБУТИН граф, трансилвански комендант 245
РАДИВОЙ ктитор на църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир 317, 320, 322
РАДИЧ бълг. хайдушки воевода 169
РАДОВИЧ, ПАВЕЛ бълг. летописец, свещеник от с. Бешенов 250
РАДОСЛАВ МАВЪР ктитор на църквата в Драгалевския манастир 317, 320, 322
РАДУ ВЕЛИКИ влашки княз 284
РАЙКО ДРАГОМЕЛА войнук от Отлуккьой /дн. Панагюрище/ 169
РАМБЕРТИ, БЕНЕДЕТО венециански дипломат и пътеписец 308, 311
РАФАИЛ монах, бълг. книжовник 265
РЕДЖЕБ мюбашир със служба във Видинско 175
РЕДЖЕБ УСТА бостанджия 233

РЕСТИ, БЕНЕДЕТО ДИ дубровнишки търговец в София 95, 96
РИКО, ПОЛ английски дипломат и пътеписец 141, 149, 150
РОГАЧИНСКИ, АНТОН бълг. първенец от с. Винга 248
РОСТИСЛАВ СТРАТИМИРОВИЧ/СТРАШИМИРОВИЧ княз, един от водачите на Второто търновско въстание 221, 222
РУДОЛФ II австрийски император 127, 184, 191, 192, 196, 200
РУСТЕМ ПАША турски велик везир 41
С
САНСИ, АШИЛ ДЬО френски дипломат, посланик в Турция 172
СЕЛИМ I турски султан 33, 55, 88, 325
СЕЛИМ II турски султан 126, 181
СЕЛИМ ХОДЖА анадолски турчин 153
СЕЛЯНИКИ, МУСТАФА турски хронист 133, 144, 146, 149
СИГИЗМУНД I унгарски крал и германски император 24, 25, 103, 104, 108, 109, 272
СИГИЗМУНД III полски крал 210
СИГИЗМУНД БАТОРИ трансилвански княз 190, 196
СИКСТ V папа 184
СИЛЯХДАР турски хронист 234, 238
СИМЕОН търговец от Никопол 158
СИНАДСКИ, МИХАИЛ 270
СИНАН турски архитект 315
СКЕНДЕРБЕГ вж. Кастриоти, Георги
СМОЛЕНСКИ, С. В. рус. композитор 303
СОБИЕСКИ, ЯН полски крал вж. Ян Собиески
СОИМИРОВИЧ, ФРАНЧЕСКО бълг. катол. епископ и полит. деец 206—208, 225
СОИМИРОВИЧИ знатен чипровски род 225
СОКОЛОВИЧ, МЕХМЕД турски велик везир 284
СОЛИНАТ, ПЕТЪР софийски катол. епископ 203, 204, 298
СОРАНЦО, ДЖАКОМО венециански дипломат, посланик в Цариград 183
СОРАНЦО, ЛАЗАРО италиански писател 196, 241
СОРГО/СОРКОЧЕВИЧИ дубровнишки търговски род 96
СОРКОЧЕВИЧИ братя, дубровнишки търговци 189, 200
СОФИЯ сестра на рус. царе Петър I Велики и Иван V 224
СПИРИДОН 302
СПИРИДОН бълг. книжовник, монах от Рилския манастир 262
СПИРИДОН ШУМЕНСКИ митрополит 190
поп СТАМО дарител на църква в с. Арбанаси 330
СТАНИСЛАВОВ, ИВАН един от водачите на Чипровското въстание 228
СТАНИСЛАВОВ, МИХАИЛ един от водачите на Чипровското въстание 228
СТАНИСЛАВОВ, ФИЛИП бълг. катол. епископ и писател 205, 206, 208, 209, 225, 268, 280
СТАНКА дъщеря на презвитер Миха от Брашов 243
СТАНКЕ българин от Румъния 243
СТАНЧО търговец от Никопол 158
СТАНЧУЛ, НИКОЛА търговец от Търново 158
СТАХИЯ дарител на църквата от с. Добърско 327
СТЕФАН йеромонах, бълг. книжовник от Ловеч 285
СТЕФАН търговец от Търново 158
СТЕФАН БАТОРИ полски крал и трансилвански княз 184
СТЕФАН ВЕЛИКИ молдовски княз 31
СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ сръбски княз 24, 25, 104, 106, 107, 109, 270
СТЕФАН ПЕТРАШКО молдовски княз 218
СТЕФАНОВ, АНТОН бълг. катол. епископ и полит. деец 208, 209, 226, 231—233, 240, 245
СТОЮ иконописец 330
СТОЮ търговец от Мелник в Брашовската колония 159
СТОЯН ГРАМАТИК бълг. книжовник от София 263
даскал СТОЯН учител в Трявна 266
СТРАХИЛ ВОЕВОДА хайдутин 180, 232, 234, 237
СТРАШИГРИА албанец, капитан на австрийска служба 232
СЮЛЕЙМАН I ВЕЛИКОЛЕПНИ КАНУНИ /Законодателя/ турски султан 31, 33, 44, 49, 50, 52, 68, 81, 126—128
СЮЛЕЙМАН II турски султан 132, 220
СЮЛЕЙМАН син на Баязид I 24, 103—107
Т
ТАВЕРНИЕ, ЖАН БАТИСТ френски пътеписец 138
ТАМЕРЛАН вж. Тимурленк
ТАНЕ хайдутин от с. Чарли 173
ТЕОДОР дяк, бълг. книжовник от Брашов 243
ТЕОДОР ПАЛЕОЛОГ виз. деспот 23
ТЕОДОР СТУДИТ виз. църковен писател 288
ТЕОДОСИЙ бълг. книжовник, монах в Етрополския манастир 265
ТЕОФАН от с. Граница, монах в Рилския манастир 262
ТЕОФАН монах, бълг. книжовник, последовател на Йосиф Брадати 284
ТЕОФАН ЛОВЕШКИ митрополит 190
ТЕТРАДИ учител на Партений Павлович, грък 267
ТИМУРЛЕНК /Тамерлан/ монголски вожд 24
ТИРКУ търговец от Никопол 158
поп ТОДОР бълг. книжовник от Враца, последовател на Йосиф Брадати 284
ТОЛЕ ВОЕВОДА хайдутин 169
поп ТОМА бълг. книжовник от Брашов 243
ТОМА свещеник, учител в София 266
ТОМАСИЙ вж. Манчич, Гаврил
ТОМЯНИН, ПАВЕЛ бълг. първенец от с. Винга 248
ТОПИА, АНДРЕЙ вж. Депа
ТОШИК скопски първенец 115
ТУРХАН БЕЙ турски военачалник 25
ТЬОКЬОЛИ, Е. унгарски военачалник на турска служба 228, 229
У
УГЛЕША сръбски княз 276
УЙЛАКИ, НИКОЛА/НИКЛАС унгарски военачалник 110
УНГНАД, ДАВИД австрийски дипломат 197
УРБАН VIII папа 204—206
даскал УРОШ иконописец 332
Ф
ФЕОДОР ИВАНОВИЧ рус. цар 185
ФЕОДОРОВ, ИВАН рус. книгоиздател 286
ФЕРДИНАНД I австрийски император 126
ФЕРДИНАНД II австрийски император 210
ФЕРДИНАНД III австрийски император 212, 214—216
ФИЛИП III ДОБРИ бургундски принц 28, 103
ФИЛИП бълг. книжовник и учител, син на даскал Недялко 266
ФИЛОТЕЙ румънски книжовник 270
ФИРУЗ БЕЙ турски военачалник 40, 43
ФРАНКЕ, АВГУСТ основател на висше училище в Хале 268
ФРАНЦИСК I френски крал 128
ФРУЖИН бълг. княз, син на Иван Шишман 104—106, 108, 109, 115
Х
ХАДЖИ КАЛФА турски енциклопедист 149, 154, 156

ХАЙСЛЕР австрийски генерал 226
ХАМЗА турски воевода на Свърлиг и Соколец 107
ХАН ТАТАР вж. Гирай, Селим
ХАСАН ПАША бейлербей на Румили 187, 188
ХЕЗАРФЕН турски политически писател 166
ХЕНРИХ IV английски крал 24
ХМЕЛНИЦКИ, БОГДАН украински хетман 212, 215, 216
ХОРВАТ капитан от Видин 232
даскал ХРИСТО иконописец 330
ХРИСТОВ, ЕМАНУИЛ от гр. Бер 178
Ц
ЦАНИ ГРАМАТИК бълг. книжовник от Габрово 266
ЦАНЮ иконописец 330
ЦВЯТКО дарител на икони 332
ЦЕДУЛИН, ПЕТЪР архиепископ на Нин 203
ЦЕПЕШ вж. Влад IV Цепеш
ЦОНО българин от Брашов 243
ЦОНЮ иконописец 331
ЦОЦО златар от Враца 339
Ч
ЧАВДАР ВОЕВОДА хайдутин 172
ЧАВДАРКАН хайдутин в Софийско 178
ЧАКИ, ВЛАДИСЛАВ маджарски военачалник 226
ЧЕЗАРИНИ, ЮЛИАН кардинал 110, 112, 113
ЧЕПЕК, ЯН чешки военачалник 110
ЧЕРВА дубровнишки търговски род 96
ЧОКАН хайутин от Видинско 177
Ш
ШАРЛ VI френски крал 24
ШЕНКЕНДОРФ капитан 232
ШЕХАБЕДИН ПАША 112
ШИШКОВ, КАЛОЯН търговец в Брашовската компания 159
ШИШМАН III мним бълг. цар 195, 196
ШИШМАНОВЦИ бълг. царски род 291, 294
Щ
ЩЕТА, ПРОДАН капитан 232
Ю
ЮГА българин от Брашов 243
ЮСУФ кюстендилски бей 107
Я
поп ЯКО от с. Стравина 168
ЯКОВ крупнишки епископ 274
ЯН КАЗИМИР полски крал 212
ЯН СОБИЕСКИ полски крал 129, 219
ЯНКУЛ бълг. книжовник от с. Рельово, последовател на Йосиф Брадати 284
ЯНКУЛ търговец от Никопол 158
ЯНКУЛ ГРАМАТИК от Бели градь /Белоградчик/ 266
ЯНОШ /ЯН/ ХУНЯДИ унгарски военачалник, трансилвански воевода 27–29, 110–115

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А
АВРАМОВ /Мокрен/ с. Карнобатско 162
АВРЕН с. Варненско 113
АВСТРИЙЦИ 127, 176, 222, 225, 226, 232, 234, 237, 238
АВСТРИЯ / Хабсбургска монархия/ 31, 54, 126–129, 132, 153, 158, 161, 175, 176, 183, 185, 200, 202, 203, 205, 207, 209, 212, 215, 218–220, 225, 239, 241, 245, 247, 248
АДЖАР вж. Свежен
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 126
АЗИЯ 30, 31, 48, 203, 232, 233
АЗОВ кр., дн. гр. УССР 132, 221
АЗЪРБАЙДЖАН 126
АЙТОС гр. 98, 107, 156
АЙТОСКО 165, 334
АКЕРМАН кр. вж. Белгород-Днестровский
АКСАКОВО с. Варненско 113
АКЧА КЛИСЕ с. Ловешко, изчезнало 41
АЛАДЖА ХИСАР вж. Крушевац
АЛБА ЮЛИЯ гр. СР Румъния 189, 192, 244, 245
АЛБАНИЯ 24, 25, 29, 30, 109, 112, 135, 181, 184, 186, 197, 200, 267
АЛБАНЦИ /арнаути/ 25, 46, 109, 110, 117, 177, 194, 196, 215, 232, 240, 245
АЛВИНЦ вж. Винцул де Жос
АЛЕКСАНДРЕТА вж. Искендерун
АЛЕКСИНАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 177
АЛЕПО вж. Халеб
АЛИ БОТУШ вж. Славянка
АЛИНО с. Самоковско 328
АМЕРИКА 342
АНАДОЛ ист. геогр. област вж. Мала Азия
АНГЛИЧАНИ 161
АНГЛИЯ 23, 24, 96, 128, 129, 158, 161, 162, 215
АНГОРА вж. Анкара
АНКАРА /Ангора/ 24
АНКОНА гр. Италия 94–96, 98, 100, 205, 214
АНХИАЛО вж. Поморие
АРАД гр. СР Румъния 245, 248
АРБАНАСИ с. Великотърновско 158, 159, 302, 317, 318, 322, 325, 327, 328, 330, 331
АРВАНИД ИЛИ санджак, Албания 24
АРГИРОКАСТРО вж. Гирокастра
АРДА р. 50
АРДЖЕШ обл. СР Румъния 285
АРИЛЬОВО с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 169
АРМЕНИЯ 33, 126
АРМЕНЦИ 88, 100
АРНАУТИ вж. албанци
АРНАУТКЬОЙ с. вж. Пороище
АРНАУТЛАР с. вж. Староселец
АСЕНОВГРАД /Станимака/ гр. 281, 322
АСЕНОВГРАДСКО 302
АСПАРУХОВО /Овчага/ с. Провадийско 107
АСТРАХАН гр. РСФСР 126, 182
АСТРАХАНСКО ХАНСТВО 126, 182
АТИНА 129, 267
АТИНСКО ХЕРЦОГСТВО 23
АТОН вж. Света гора
АФРИКА 31, 48, 203
АХТОПОЛ гр. 327
Б
БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 187
БАБИНО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
БАГДАТ 33, 126
БАКЪУ гр. СР Румъния 205
БАЛКАН вж. Стара планина
БАЛКАНСКИ П-ОВ /БАЛКАНИ 23, 24, 28, 30, 31, 34, 38, 43–45, 49, 54, 58, 74, 78, 97, 98, 103, 106, 108–110, 112, 114, 132, 158–161, 172, 176, 186, 200, 202, 206, 212, 215, 221, 222, 224, 225, 233, 240, 272, 274–276, 284, 287, 290, 291, 312, 313, 348
БАЛЧИК гр. 155
БАЛЧИШКО 315
БАНАТ обл. СР Румъния и СФРЮ 153, 186, 244, 247, 248, 250
БАНАТСКИ БЪЛГАРИ 299, 333
БАНАТСКИ СЪРБИ 225
БАНЕ кр. вж. Соколец
БАНСКО гр. 267, 318
БАНЯ вер. Банкя 232
БАРКАНЧА пл. 188
БАРАНЯ обл. НР Унгария 240
БАТОЧИНА с. Крагуевацко, СР Сърбия, СФРЮ 229
БАУМГАРТЕН вж. Бунгарт
БАЧКА обл., авт. обл. Войводина, СФРЮ 132
БАЧКОВО с. Асеновградско 328
БАЯ гр. НР Унгария 244
БЕЛА ПАЛАНКА гр. Нишавско, СР Сърбия, СФРЮ 303, 309, 311
БЕЛАСИЦА пл. 50
БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКИЙ /Акерман/ гр. УССР 31, 176

БЕЛГРАД 31, 81, 86, 95, 98, 127, 132, 175, 180, 183, 206, 208, 225, 226, 229
БЕЛЕНЕ гр. 204
БЕЛИ ГРАДЬ вж. Белоградчик
БЕЛИЦА гр. 318
БЕЛОГРАДЧИК /Бели градь/ гр. 50, 229, 232, 266
БЕЛОМОРИЕ 50, 61, 78, 98, 150, 153, 173
БЕЛОМОРСКА ТРАКИЯ 54, 251
БЕЛОРУСИЯ 286
БЕЛОСЛАВСКО ЕЗЕРО вж. Гебедженско езеро
БЕЛОТИН о-в 245
БЕЛУШИНО с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 169
БЕЛЧИН с. Самоковско 328
БЕОТИЯ обл. Гърция 30
БЕР вж. Верея
БЕРАНЦИ с. Леринско, Южна Македония, Гърция 173
БЕРАТ гр. НР Албания 25
БЕРКОВИЦА гр. 229, 232
БЕРКОВСКО 50, 226, 228, 337
БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИ 299, 302
БЕЧКЕРЕК вж. Зренянин
БЕШЕНОВ/дн. БЕШЕНОВА-ВЕКЕ с. СР Румъния 244, 248, 249
БЕШИЩА с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 168
БИЛИНЦИ с. Брезнишко 328
БИСТРИЦА /дн. Халиакмон/ р. 50
БИТОЛСКО 43, 146, 152, 165, 168, 169, 172, 173, 175, 177, 178
БИТОЛЯ гр. СР Македония, СФРЮ 59, 84, 85, 95, 102, 163, 175, 180
БЛЪГАРЕ с. вж. Българи /Шкея/
БОБОШЕВО с. Станкедимитровско 321, 327, 328, 332
БОГДАН феодално владение 49
БОЖЕНЦИ с. Габровско 318
БОЗДЖААДА /Тенедос/ о-в Бяло море, Турция 161
БОИЩА с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 178
БОСНА 30, 109, 132, 183, 186, 203, 204, 206, 225
БОТЕВГРАДСКО 263, 265
БОСНЕНЦИ/БОШНАЦИ 110, 225
БРАДИЧЕНИ с. СР Румъния 245, 247
БРАИЛА гр. СР Румъния 98
БРАНДЕНБУРГСКО КУРФЮРСТВО 188
БРАНИЧЕВО гр. /дн. с. Костолац/ Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 81
БРАШОВ гр. СР Румъния 95, 159, 161, 163, 242, 243, 284
БРЕЗНИК гр. 86
БРЕЗНИШКО 50, 150, 322
БРЕЗОВО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
БРОД с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 173
БРУСА /дн. Бурса/ гр. Турция 46, 48, 92, 93, 162
БУДА гр., дн. кв. на Будапеща 31, 49, 98
БУДАПЕЩА 129
БУЗИМ обл. 295
БУНАРХИСАР вж. Пънархисар
БУНГАРТ /Баумгартен/ с. СР Румъния 244
БУРГАС гр. 163
БУРГУНДИЯ обл. Франция 28
БУРГУНДСКО ХЕРЦОГСТВО 103
БУРУНОС пл. 50
БУХОВО гр. 265
БУЧАЧ гр. УССР 129
БЪЛГАРИ /Шкея/ с. СР Румъния 241, 243
БЪЛГАРИ-МОХАМЕДАНИ 299
БЯЛА ЧЕРКВА /Мурад бей/ гр. 40
БЯЛО /Егейско/ МОРЕ 98, 126, 129

В

ВАКАРЕЛ с. Ихтиманско 169
ВАЛОВИЩКО /Демирхисарско, дн. Сидерокастрон/ Гърция 86, 175, 237
ВАЛОНА вж. Вльора
ВАРДАР р. 50, 59, 86
ВАРНА гр. 29, 30, 84, 85, 95, 98, 113, 163, 189
ВАРШАВА 159, 205, 212, 214, 219
ВАСЛУЙ р. и с. СР Румъния 31
ВЕЛЕКА р. 50
ВЕЛЕС гр. СР Македония, СФРЮ 175, 265
ВЕЛЕШКО 43, 172, 175, 237
ВЕЛИКО ТЪРНОВО /Търново, Търновград/ гр. 59, 63, 85, 95, 116, 156, 158, 162, 166, 189, 190, 194, 195, 221, 222, 243, 261, 262, 265, 267, 269, 270, 273, 274, 295, 314, 315, 317, 318, 321–323, 327, 328, 331, 339, 342, 345
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търновско/ 37, 40, 176, 222
ВЕНЕЦИАНЦИ 25, 78, 94, 129, 211, 224
ВЕНЕЦИЯ гр. Италия 23, 25, 30, 31, 84, 93, 95, 96, 100, 103, 104, 108, 110, 112, 126, 128, 129, 132, 150, 158, 159, 173, 175, 176, 183, 200, 211, 212, 214, 215, 218, 219, 263, 281, 282, 284, 287, 346
ВЕРЕЯ /Бер/ гр. Южна Македония, Гърция 85, 178
ВЕТРЕН с. Пазарджишко 166, 169, 172, 234, 298
ВИДИН гр. 37, 50, 59, 81, 84–86, 94, 104, 106–108, 112, 127, 132, 137, 146, 155–157, 176, 177, 188, 226, 228, 229, 232, 261, 265, 269, 274, 321, 327, 328, 339
ВИДИНСКИ ВИЛАЕТ 136
ВИДИНСКИ САНДЖАК 37, 49, 81, 175–177
ВИДИНСКО 43, 79, 81, 136, 175, 177, 226, 228
ВИДИНСКО ЦАРСТВО 49, 64, 103, 105, 221
ВИЕНА 31, 127, 129, 161, 205, 208, 212, 214, 215, 218–220, 226, 231, 245, 284
ВИЗА гр. Югоизт. Тракия, Турция 172
ВИЗАНТИУМ вж. Цариград
ВИЗАНТИЙЦИ 30
ВИЗАНТИЯ 23–25, 27, 28, 103, 104, 112, 182
ВИНГА с. Банат, СР Румъния 244, 248, 249
ВИНЦУЛ ДЕ ЖОС /Алвинц/ гр. СР Румъния 244, 245, 247
ВИСОКА /дн. Оса/ с. Солунско, Югоизт. Македония, Гърция 146
ВИТ р. 153
ВЛАСИ 25, 79, 80, 81, 106, 108, 110, 113, 114, 183, 191, 195, 196, 215, 222, 224, 225, 272
ВЛАШКО /ВЛАХИЯ/ 25, 28, 30, 31, 64, 95, 98, 103, 109, 110, 115, 127, 153, 161, 178, 185–192, 194, 195–197, 200, 204 208, 209, 211, 215, 216, 218, 224–226, 228, 229, 238, 240, 241, 243, 245, 247–251, 261, 270, 280, 284, 342, 346
ВЛЬОРА /Валона/ гр. НР Албания 95, 200
ВОДЕНСКО /дн. Едеско/ Южна Македония, Гърция 175
ВОЙНИЦА с. СР Македония, СФРЮ 238
ВОЛГА р. 126
ВОЛЖКИ ТАТАРИ 221
ВРАНСКА КЛИСУРА проход, Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 237
ВРАНСКО 172, 238
ВРАЦА гр. 50, 127, 156, 188, 265, 284, 320, 328, 332, 339
ВРАЧАНСКО 59, 266
ВРАЧЕШ с. Ботевградско 265, 266
ВУКОВО с. Станкедимитровско 325
ВЪЛКАШИН феодално владение в югозап. бълг. земи 49
ВЪЛЧИТРЪН санджак 169, 177

Г

ГАБРОВО гр. 265, 266
ГАБРОВСКО 175, 222, 318
ГАЛАТА кр., дн. с. Варненско 113
ГАЛИПОЛИ гр. /дн. Гелиболу/ Турция 63
ГАРВАН пл. Югославия 50
ГЕБЕДЖЕНСКО /Белославско/ ЕЗЕРО 113
ГЕВГЕЛИЙСКО 43
ГЕНУА гр. Италия 23, 93, 94, 100, 103, 110
ГЕНУЕЗЦИ 94, 161

ГЕРЛОВО обл. 153
ГЕРМАНИЯ 127, 158, 214
ГИРОКАСТРА /Аргирокастро/ гр. НР Албания 25
ГОДЕЧ гр. 61
ГОЛУБАЦ /Гълъбец/ с. Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 25
ГОЛЯМ ЧЕРГЕД/ГОЛЯМ ЧЕРГУЛ СР Румъния 244, 248
ГОЛЯМА ФРАНГА вж. Каменар
ГОРАНОВЦИ с. Кюстендилско 321
ГОРНА МИТРОПОЛИЯ с. Плевенско 181, 265, 266
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО /Неврокопско/ 175, 237
ГРАДЕЦ с. Котленско 318
ГРАДЕШНИЦА с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 168
ГРАДИЩЕ кр. край Чипровци 225
ГРАДМАНЦИ с. Скопско, СР Македония, СФРЮ 162
ГРАМАТИКОВО /дн. ГРАМАТИКОН/ с. Островско, Южна Македония, Гърция 178
ГРАМОС/дн. ГРАМОСТА с. Костурско, Южна Македония, Гърция 168
ГРАМОС пл. 50
ГРАНИЦА с. Кюстендилско 262, 274
ГРЕБЕНЦИ обл. група бълг. население 333
ГРУЗИЯ 33, 126
ГЪЛЪБЕЦ кр. вж. ГОЛУБАЦ
ГЪРЦИ 46, 95, 109, 164, 184, 215, 216, 272, 273, 276, 286, 287
ГЪРЦИЯ 30, 54, 129, 181, 183, 186, 194, 200, 261, 285, 312, 326
ГЮМЮРДЖИНСКО 153
ГЮРГЕВО кр. /дн. гр. Джурджу/ СР Румъния 115
ГЯВАТО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 166, 173, 180
Д
ДАЛМАЦИЯ обл. СФРЮ 129, 132, 203
ДАМАСК 126
ДЕБРЕЦЕН гр. НР Унгария 160
ДЕБЪР гр. СР Македония, СФРЮ 265
ДЕБЪРСКО 166, 263
ДЕВА гр. СР Румъния, 244, 247
ДЕЛИОРМАН вж. Лудогорие
ДЕМИРКЬОЙ /Малък Самоков/ с. Югоизт. Тракия, Турция 86
ДЕМИРХИСАРСКО вж. Валовищко
ДЕСНА с. Банат, СР Румъния 245
ДЕСНОБРЕЖНА УКРАЙНА вж. Украйна
ДЖАНИК бивш санджак в Мала Азия, Турция 234
ДЖИЗДАРКЬОЙ с. вж. Добрина
ДЖУМАПАЗАР/ДЖУМАПАЗАРЪ с. в района на Кайляри, Южна Македония, Гърция 172, 173, 175
ДИВЯЦИ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 169
ДИУ о-в Индийски океан 33
ДНЕПЪР р. 129
ДНЕСТЪР р. 126, 129
ДОБРИНА /Джииздаркьой/ с Провадийско 233
ДОБРИЧ вж. Толбухин
ДОБРОМИР с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 152
ДОБРУДЖА геогр. обл. 24, 50, 61, 103, 104, 159, 187, 251
ДОБРУДЖАНСКО ДЕСПОТСТВО 64
ДОБЪРСКО с. Разложко 327, 328
ДОЙРАН гр. СР Македония, СФРЮ 284
ДОБРАН ОБАСЪ мезра вж. Тръстеник
ДОЙРАНСКО 237
ДОЙРАНЦИ с. Ловешко 41
ДОЛЕНЦИ с. Битолско, СР Македония СФРЮ, 168
ДОЛЕНЕ с. Петричко 146, 156
ДОН р. 126
ДОРОСТОЛ вж. Силистра
ДОСПАТ пл. дял от Западни Родопи 180, 238
ДРАГИНОВО /Корова/ с. Велинградско 265, 281
ДРАГОМАН гр. 229, 308, 317
ДРАГОМАНСКА КЛИСУРА 110
ДРАГОСТИНЦИ с. Софийско 144
ДРАГОШ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
ДРАМА гр. Югоизт. Македония, Гърция 59, 155
ДРАЧ /дн. Дуръс/ гр. НР Албания 94, 95
ДРЕНОВЕЦ с. Ломско 232
ДРЪСТЪР вж. Силистра
ДРЯНОВО гр. 40, 41, 265
ДУБРОВНИК гр. СФРЮ 31, 84, 94–98, 100, 109, 157, 158, 163, 206, 214, 225
ДУБРОВНИЧАНИ 78, 95, 96, 157, 158, 206
ДУНАВ р. 25, 50, 81, 98, 104, 110, 112, 114, 127, 159, 161, 176, 183, 184–188, 191, 192, 194–197, 206, 211, 215, 219, 221, 224, 225, 229, 241, 243, 251
ДУНАВСКА РАВНИНА 333, 340
ДУНАВСКИ КНЯЖЕСТВА вж. Влашко и Молдова
ДУПНИЦА вж. Станке Димитров
ДУПНИШКО вж. Станкедимитровско
Е
ЕВРЕИ 88, 90, 95, 96, 100, 102, 134, 150, 158
ЕВРОПА 23, 24, 27–31, 34, 38, 49, 54, 57, 63, 98, 103, 110, 112, 114, 125–127, 129, 132, 133, 147, 155, 158, 159, 162, 163, 176, 182, 184–186, 200, 202, 203, 207, 215, 216, 220, 342, 346
ЕВРОПЕЙСКИ ЮГОИЗТОК вж. Югоизточна Европа
ЕГЕЙСКИ АРХИПЕЛАГ 33
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГЕР гр. НР Унгария 159, 188
ЕГИПЕТ 31, 55
ЕГРЕШ с. НР Унгария 244
ЕГРИБУДЖАК нахия Южна Македония, Гърция, 146
ЕЛЕНА гр. 162, 166, 265, 267
ЕЛЕНСКО 37
ЕЛИАНА /Стръмена/ мезра Еленско 37
ЕЛХОВСКО 50, 344
ЕНИЧЕРСКИ ВИС пл. Югославия 50
ЕНОС гр. Югоизт. Тракия, Турция 30
ЕПИР обл. Гърция 24, 184, 200
ЕРЗЕРУМ гр. Турция 126
ЕРКЕНЕ /дн. Узункьопру/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 169
ЕРКЕНЕ р. Югоизт. Тракия, Турция 169
ЕРУСАЛИМ гр. 183
ЕТРОПОЛЕ гр. 86, 156, 263, 265, 284, 300, 328, 336
Ж
ЖЕЛЕЗНА с. Чипровско 156, 203, 208, 224, 244, 267
ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА пролом на р. Дунав 187, 225, 226
ЖЕРАВИЦА местност край гр. Михайловград 226, 228, 229
ЖЕРАВНА с. Котленско 265, 266
ЖЕЖУВ гр. Полша 159
ЖИТВАТОРОК вж. Ситваторок
З
ЗАГОРА обл. Видинско 108
ЗАШЛЕ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
ЗЛАТИШКА ПЛАНИНА 112
ЗЛАТИШКО 222
ЗЛАТИЦА /Златка/ гр., дн. съставно на гр. Средногорие 232
ЗЛАТКА вж. Златица
ЗРЕНЯНИН /Бечкерек/ гр. СФРЮ 186
И
ИГИТ обл. средновек. Сърбия 107
ИЗВОРИЦА /Испордже/ с. Болевацко СР Сърбия, СФРЮ 37
ИЗМИР /Смирна/ гр. Мала Азия, Турция 161
ИМБРОС /дн. Гьокчеада/ о-в Бяло море, Турция 30
ИНДИЯ 33
ИПЕК /дн. Печ/ гр. авт. обл. Косово, СФРЮ 284
ИРАК 33, 126

ИРАН /Персия/ 31, 33, 54, 126
ИСКЕНДЕРУН /Александрета/ гр. Мала Азия, Турция 161
ИСКЪР р. 153, 205
ИСПАНИЯ 31, 33, 63, 200
ИСПОРДЖЕ мезра вж. Изворица
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИЯ 23, 24, 33, 63, 96, 163, 200, 203, 205, 206, 208, 209, 218, 225, 245, 267, 268, 317, 326
ИХТИМАН гр. 175, 308, 315
ИХТИМАНСКИ ВЪЗВИШЕНИЯ 50, 169, 178
ИХТИМАНСКО 50, 59, 64
Й
ЙЕМЕН 33
К
КАВАЛА гр. Югоизт. Македония, Гърция 98, 163
КАВАРНА гр. 113
КАВКАЗ 126
КАДЪКЬОЙ вж. Малък Преславец
КАЗАНЛЪК гр. 267
КАЗАНЛЪШКО 61
КАЗАНСКО ХАНСТВО 126, 182
КАЗАЦИ 183, 196, 211, 212, 221
КАЙЛЯРСКО вж. Джумапазаръ
КАЛИАКРА кр. 113
КАЛОТИНА с. Годечко 322, 323
КАЛОФЕР гр. 156, 265, 266
КАМЕНА РЕКА с. Кюстендилско 263
КАМЕНАР /Голяма Франга/ с. Варненско 114
КАМЧИЯ р. 333
КАНАТЛАРЦИ с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 144
КАПАНЦИ обл. група бълг. население 333
КАРАМАНИЯ ханство в Мала Азия 28
КАРАНСЕБЕШ гр. СР Румъния 225, 244
КАРКАСОН гр. Франция 96
КАРЛОВО гр. 265, 266
КАРЛОВЦИ гр. вж. Сремски Карловци
КАРЛУКОВО с. Ловешко 185, 327, 328
КАРНОБАТ гр. 98, 312
КАРНОБАТСКО 334
КАРПАТИ пл. 245
КАТАЛАНИ/КАТАЛОНЦИ 161
КАФА вж. Феодосия
КАЧАНИК гр. авт. обл. Косово, СФРЮ 86, 132, 238, 240
КАЧАНИЩКИ ПРОХОД 172
КАША вж. Кошице
КЕРКИРА о-в вж. Корфу
КИЕВ 129, 212, 221, 261, 284, 346
КИЛИЯ гр. УССР 31
КИПЪР о-в 126, 250
КИЧЕВСКО 115, 169
КИШАВА с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
КЛАДОВО гр. СР Сърбия, СФРЮ 188, 225, 232
КЛИС/КИЛИС турска кр. в Босна и Херцеговина, СФРЮ 186
КЛИСУРА с. Чипровско, изчезнало 203, 208, 224, 244
КЛИСУРА гр. 267
КЛУЖ гр. СР Румъния 159
КОВАЧЕВЦИ с. Софийско 265
КОЖУХ ПЛАНИНА /дн. Ворас Орос/ 172
КОНСТАНТИНОВА ЗЕМЯ вж. Кюстендилски санджак
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОНУШ с. Асеновградско 302
КОПАОНИК пл. СР Сърбия, СФРЮ 97
КОПИЛОВЦИ с. Берковско 156, 203, 208, 224, 225, 244, 267
КОПРИВЩИЦА гр. 234, 265, 266, 234, 300, 318
КОРИНТСКИ ПРОВЛАК 30
КОРИТЕНГРАД феодално владение 49
КОРОВА вж. Драгиново
КОРФУ /Керкира/ о-в Йонийско море, Гърция 186, 197
КОСМИДИЯ гр. Мала Азия 106
КОСОВО /КОСОВО ПОЛЕ/ обл. СФРЮ 177, 229, 238
КОСТАНДИЛИ вж. Кюстендилски санджак
КОСТАНДОВО с. Пазарджишко 153
КОСТЕНЕЦ гр. 98, 281
КОСТУР /дн. Кастория/ гр. Южна Македония, Гърция 84, 268
КОСТУРСКО 168, 172, 173, 175
КОТЕЛ гр. 265–267, 300, 339
КОТЛЕНСКО 318
КОЧАНИ гр. СР Македония, СФРЮ 175
КОЧИЩЕ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
КОШАРЕВО с. Радомирско 166
КОШИЦЕ /Каша/ гр. ЧССР 160, 188
КРАЙОВА гр. СР Румъния 245, 247, 248
КРАКОВ гр. Полша 159
КРАГУЕВАЦКО СР Сърбия, СФРЮ 229
КРАСНА с. СР Румъния 241
КРАТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 61, 116, 207, 262, 263, 266, 277
КРАТОВСКО 86, 165, 175
КРЕМИКОВЦИ с. Софийско 172
КРИВА ПАЛАНКА гр. СР Македония, СФРЮ 172, 173, 175, 237, 238
КРИВА РЕКА р. 237
КРИВОПАЛАНСКО 156, 172, 175
КРИМ п-ов 31, 94, 132, 221
КРИМСКИ ТАТАРИ 132, 185
КРИМСКО ХАНСТВО 215, 216
КРИТ о-в Средиземно море, Гърци 129, 153, 161, 211, 215
КРУШЕВАЦ /Аладжа Хисар/ гр. С Сърбия, СФРЮ 98, 110, 169
КРУШЕВО гр. СР Македони СФРЮ 169
КРУЯ гр. НР Албания 24
КУКУШКО 43, 61
КУЛИНА мезра Тимошко, неуточнено 37
КУМАНОВО гр. СР Македония СФРЮ 98, 238
КУНОВИЦА пл. 173
КУРВЕЛЕШ обл. НР Албания 25
КУРИЛО с., дн. кв. на гр. Нови Искър 325
КУРУЧЕШМЕ вж. Стара Клисура
КУТЛОВИЦА вж. Михайловград
КУЧАЙ пл. 50
КЪМПУЛУНГ гр. СР Румъния 245
КЮРДИСТАН 126
КЮСТЕНДИЛ гр. 50, 61, 85, 86, 95 98, 175, 234, 237, 238, 315, 320 321
КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК 49 134, 169, 237
КЮСТЕНДИЛСКО 43, 86, 146, 156 177, 263
КЮЧЮКЧЕКМЕДЖЕ гр. Евр. Турция 315
Л
ЛВОВ гр. УССР 159, 212, 284, 346
ЛЕВАНТ страните от Близкия изто по източното крайбрежие на Средиземно море 24, 28, 63, 94, 112 126, 161
ЛЕНЧУК гр. Полша 159
ЛЕПАНТО вж. Навпактос
ЛЕРИН /дн. Флорина/ гр. Южна Македония, Гърция 84, 175
ЛЕРИНСКО 172, 173, 175, 177
ЛЕСКОВАЦКО 238
ЛИВОРНО гр. Италия 161
ЛИПА вж. Липова
ЛИПОВА /Липа/ гр. СР Румъни 186
ЛОВЕЧ гр. 63, 243, 266, 327, 332
ЛОВЕШКО 41, 153
ЛОЗЕНГРАДСКО 177
ЛОМ /Поломие/ гр. 176
ЛОМ р. 226
ЛОМСКА НАХИЯ /Поломие нахия/ 162
ЛОМСКО 175, 177, 226, 228, 232, 26
ЛОРЕТО гр. Италия 206, 208, 209
ЛУДОГОРИЕ /Делиорман/ обл. 50 153, 333
ЛУРИСТАН обл. Иран 126
М
МАГАРЕВО с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 173
МАДАРА с. Шуменско 107
МАДЖАРИ вж. унгарци

МАДЖАРСКО вж. УНГАРИЯ
МАКЕДОНИЯ геогр. обл. 50, 54, 59, 61, 63, 64, 115, 150, 194, 162, 173, 175, 177, 178, 180, 184, 207, 232, 237–240, 251, 265, 273, 317
МАКРОПОЛИС кр. край Евксиноград, Варна 113
МАЛА АЗИЯ /Анадол/ геогр. обл. 38, 45, 46, 49, 54, 55, 59, 63, 108, 112, 162, 173, 186, 203, 250, 313, 333
МАЛА ОПАРА пл. 50
МАЛА РЕКА /Тресанче/ с. Дебърско, СР Македония, СФРЮ 166
МАЛОАЗИЙСКИ БЪЛГАРИ 299, 302, 333
МАЛОВИЩЕ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
МАЛТА о-в 126
МАЛЪК ПРЕСЛАВЕЦ /Кадъкьой/ с. Силистренско 317
МАЛЪК САМОКОВ вж.Демиркьой
МАЛЪК ЧЕРГЕД вж. Малък Чергул
МАЛЪК ЧЕРГУЛ /Малък Чергед/ с. СР Румъния 244

МАНАСТИРИ:
АЛИНСКИ МАНАСТИР „СВ. СПАС“ 327
БАЧКОВСКИ МАНАСТИР 63, 115, 261, 269, 287, 322, 323, 327, 328
БИЛИНСКИ МАНАСТИР Брезнишко 321, 327, 328
БОБОШЕВСКИ МАНАСТИР 322, 323
БУХОВСКИ МАНАСТИР 321
ВРАЧАНСКИ МАНАСТИР „СВ. ТРОИЦА“ 263, 266
ДОЛНОБЕШОВИШКИ МАНАСТИР 332
ДРАГАЛЕВСКИ МАНАСТИР „СВ. БОГОРОДИЦА“ 262, 263, 320, 321–323, 325, 335, 341
ДРАГОМИРНА МАНАСТИР СР Румъния 270
ЕЛЕШНИШКИ МАНАСТИР „ЯКОВЩИЦА“ 325
ЕТРОПОЛСКИ МАНАСТИР „ВАРОВИТЕЦ“ 263, 265, 266, 331, 348
ЖЕГЛИГОВСКИ МАНАСТИР „МАТЕЙЧЕ“ 273
ЗОГРАФСКИ МАНАСТИР „СВ. ГЕОРГИ“/ЗОГРАФ 183, 262, 286, 303, 325, 332
КАЛУГЕРОВСКИ МАНАСТИР „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ 263
КАРЛУКОВСКИ МАНАСТИР 327, 332
КИЛИФАРЕВСКИ МАНАСТИР 269, 330
КОКАЛЯНСКИ МАНАСТИР 262
КРЕМИКОВСКИ МАНАСТИР 262, 320, 322, 323, 327, 335, 341
КСЕНОФ МАНАСТИР в Света Гора 262
КУЌЛЕНСКИ МАНАСТИР „СВ. КОЗМА И ДАМЯН“ 263, 287
КУРИЛОВСКИ МАНАСТИР 262, 327
КЪПИНОВСКИ МАНАСТИР 331
КЪРНИНО вж. Пречиста
ЛЕСНОВСКИ МАНАСТИР „СВ. ГАВРИЛ“ 262, 263, 266, 272
ЛОЗЕНСКИ МАНАСТИР 262
МАЛАШЕВСКИ МАНАСТИР 284
МАРКОВ МАНАСТИР край Скопие 263
МАТКА МАНАСТИР Скопско 115
НЕРЕЗКИ МАНАСТИР край Скопие 263
НЯМЦ манастир в Молдова 270
ПОГАНОВСКИ МАНАСТИР 322, 323, 332
ПРЕЧИСТА /Кърнино/ манастир край Кичево 115
ПРИСОВСКИ МАНАСТИР 331
ПУТНА манастир в Молдова 270, 303
РАЗБОИШКИ МАНАСТИР 325
РЕСАВСКИ МАНАСТИР в Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 284
РИЛСКИ МАНАСТИР 63, 115, 116, 183, 222, 261, 262, 266, 273–276, 282, 284, 286, 287, 303, 320, 322, 323, 327, 328, 332, 337, 345
РОЖЕНСКИ МАНАСТИР 325, 327, 328, 330, 332
„СВ. АНА“ манастир в Света гора 286
„СВ. ДИМИТЪР“ край село Куручешме 303
„СВ. ИВАН БИГОР“ манастир в Дебърско 263
„СВ. ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ“ край Крива река, Кривопаланско 172
„СВ. НИКОЛА“ в с. Марица, Самоковско 327, 330
„СВ. ПАВЕЛ“ 261
„СВ. ПАНТЕЛЕЙМОН“ рус. манастир в Света гора 286
СЕСЛАВСКИ МАНАСТИР 262, 263, 327
СЛЕПЧЕНСКИ МАНАСТИР „СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ 115, 263
СТРУПЕЦКИ МАНАСТИР 325
СУХОДОЛСКИ МАНАСТИР 327
ТЕТЕВЕНСКИ МАНАСТИР „СВ. ИЛИЯ“ 263, 265
ТРЕСКАВЕЦ МАНАСТИР Прилепско 115, 263
ТРОЯНСКИ МАНАСТИР 267
ТРЪНСКИ МАНАСТИР 325
ТЪРНОВСКИ МАНАСТИР Битолско 172
ХИЛЕНДАРСКИ МАНАСТИР 261, 263, 287
ЧЕРЕПИШКИ МАНАСТИР 263, 267
ЧИПРОВСКИ МАНАСТИР 267
ЯКОВЩИЦА МАНАСТИР 265
ЯСТРЕБ МАНАСТИР Ловешко 263
МАНАСТИРСКИ ВЪЗВИШЕНИЯ 50
МАРИЦА р. 50, 59, 61, 98
МАРИЦА с. Самоковско 327, 328
МАРОШ р. вж. Муреш
МЕДИАШ гр.-СР Румъния 245
МЕДИНА гр. Саудитска Арабия 42
МЕДКОВЕЦ с., дн. кв. на Враца 38
МЕЛНИК гр. 158, 159, 267, 328, 330
МЕКА гр. Саудитска Арабия 42
МЕСЕМВРИЯ вж. Несебър
МЕСИНА гр. о-в Сицилия, Италия 96
МЕСТА р. 50, 61, 302
МЕЧКА с. вж. Оборище
МИЗИЯ геогр. обл. 61, 64, 183, 197, 224, 239, 251
МИЛАНО гр. Италия 200
МИРКОВО с. Пирдопско 220
МИРКОВЦИ с. Видинско, неуточ. 226
МИХАЙЛОВГРАД /Кутловица/ гр. 226, 229
МИХАЙЛОВГРАДСКО 226
МИХАЛИЧ /Михлюз кале/ с. Варненско 113
МИХЛЮЗ КАЛЕ кр. вж. Михалич
МЛАДО НАГОРИЧАНЕ с. Кумановско, СР Македония, СФРЮ 273
МОГИЛА с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 180
МОКРЕН с. вж. Аврамов
МОКРЕШ с. Ломско 265
МОЛДОВА/МОЛДАВИЯ 30, 31, 98, 127, 129, 184, 185, 205, 206, 209, 211, 212, 215, 216, 218, 224, 240, 241, 243, 249–251, 261, 270, 284
МОЛДОВЦИ /мултяни/ 176, 183, 189, 215, 222, 224
МОЛДОВЛАХИЯ 184
МОМИН ПРОХОД в Ихтиманска Средна гора 98, 175
МОНЕМВАСИЯ гр. Пелопонес, Гърция 184
МОРАВА р. 207, 226, 229
МОРЕЯ вж. Пелопонес
МОРИОВО/МОРИОВСКО обл. СР Македония, СФРЮ 175, 237
МОСКВА 182, 185, 219, 221, 222, 224, 270, 284, 286, 287, 346
МОСКОВСКА РУСИЯ/МОСКОВСКО КНЯЖЕСТВО 182, 286, 303, 317
МОСХОПОЛЕ гр. /дн. с. Воскопия/ НР Албания 267
МОХАЧ гр. НР Унгария 31, 127, 129, 169

МОЧАР мезра, Видински санджак, неуточ. 37
МРАМОРНИЦА феодално владение 49
МРАМОРНО МОРЕ 25
МУЛТЯНИ вж. молдовци
МУРАД БЕЙ с. вж. Бяла черква
МУРЕШ /Марош/ р. 231, 244, 245
МУСИНА с. Великотърновско 243, 265
МЪРВАКА/МЪРВАШКО местно име 336

Н

НАВПАКТОС /Лепанто/ гр. Гърция 126, 181
НАКСОС о-в Бяло море, Гърция 103
НАУСА /Негуш/ гр. Гърция 268
НАСЕЛИЦА /НАСЕЛИЧКО/ обл. Южна Македония, Гърция 175
НЕАПОЛ гр. Италия 200
НЕВЕСТИНО с. Кюстендилско 315
НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
НЕГУШ вж. Науса
НЕГУШКО 173
НЕМЦИ 110, 188, 245, 220, 232, 234, 238
НЕСЕБЪР /Месемврия/ гр. 30, 86, 318, 325, 327, 328, 330, 332
НИЗНЕЦ с. в Средни Родопи, неуточ. 153
НИКОЗИЯ 126
НИКОПОЛ гр. 50, 63, 85, 86, 95, 112, 116, 127, 146, 154, 155, 158, 188, 190, 191, 195, 218, 222, 232, 272, 315, 317
НИКОПОЛСКИ САНДЖАК 37, 49, 61, 166, 189
НИКОПОЛСКО 203, 204, 248, 249, 281, 298
НИН гр. Далмация, СР Хърватско, СФРЮ 203
НИШ гр. СФРЮ 29, 61, 81, 86, 97, 110, 132, 172, 173, 189, 229, 231, 232, 234, 237, 240
НИШКО 189, 238
НОВАК ПЛАНИНА неуточ. 188
НОВГОРОД гр. РСФСР 287
НОВИ ПАЗАР гр. 113
НОВИ ПАЗАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 97, 98
НОВИ САД гр. авт. обл. Войводина, СФРЮ 244
НОВИ ХАН с. Софийско 315
НОВО БЪРДО гр. авт. обл. Косово, СФРЮ 107, 273, 274
НОШПАЛ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 152

О

ОБОРИЩЕ /Мечка/ с. Панагюрско 234
ОБРОЧИЩЕ с. Балчишко 315
ОВЕЧ вж. Провадия
ОВЧАГА вж. Аспарухово
ОВЧЕ ПОЛЕ обл. СР Македония, СФРЮ 106
ОГОСТА р. 226
ОДРИН/дн. Едирне/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 29, 46, 48, 49, 85, 86, 88, 93, 94, 98, 100, 106, 112, 113, 127, 150, 161, 172, 197, 222, 231, 232, 316
ОДРИНСКО 43, 50
ОЗРЕН пл. СФРЮ 50
ОЛИВЕРА феодално владение 49
ОЛИМП пл. Гърция 50
ОЛТ р. СР Румъния 247
ОЛТЕНИЯ обл. СР Румъния 245
ОРЕХОВО гр. 108, 112, 127, 176, 177
ОРЕХОВСКО 178
ОРЕШЕ/дн. ОРЕШ с. Свищовско 204, 206
ОРИЗАРЕ с. Кочанско, СР Македония, СФРЮ 265
ОРШОВА гр. СР Румъния 25, 225, 229, 248
ОСИЕК гр. СР Хърватско, СФРЮ 244
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ вж. Турция
ОСМАНСКО ЕМИРСТВО 33
ОСМАНЦИ вж. турци
ОСТРОВСКО 178
ОСТРЕЦ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
ОСЪМ р. 153
ОТЛУК вж. Панагюрище
ОТЛУККЬОЙ вж. Панагюрище
ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 50, 59, 184, 263, 267
ОХРИДСКО 177
ОХРИДСКО ЕЗЕРО 115

П

ПАЗАРДЖИК гр. 86, 98, 155, 166, 265–267, 315, 316, 339
ПАЗАРДЖИШКО 86, 180, 234
ПАНАГЮРИЩЕ /Отлук, Отлуккьой/ гр. 166, 169, 234, 265, 260, 300, 339
ПАНЕГА р. 153
ПАРОРИЯ обл. в Странджа 261
ПАСАРЕЛ /Горни, изселено, и Долни/ с. Самоковско 172
ПАША САНДЖАК 134
ПЕЛОПОНЕС /Морея/ п-ов, Гърция 23, 25, 30, 132, 150, 183, 184, 186, 281
ПЕРНИК гр. 232
ПЕРПИНЯН гр. Франция 96
ПЕРСИЯ вж. Иран
ПЕРУДЖИЯ гр. Италия 208
ПЕТОКЛАДЕНЦИ с. Свищовско 204
ПЕТРИЧ кр. край с. Аврен, Варненско 113
ПЕТРИЧ гр. 175
ПЕТРИЧКО 337
ПЕТРОВАРАДИН гр. СР Сърбия, СФРЮ 244
ПЕТРУШИНЧЕ мезра, Видински санджак, неуточ. 37
ПЕЩЕРА гр. 153
ПИРДОП гр., дн. съставно на гр. Средногорие 61, 267
ПИРИН пл. 63, 86, 251, 333, 336, 337
ПИРОТ гр. СФРЮ 29, 156, 166, 173, 229, 231, 232, 302, 339
ПИРОТСКО 50, 148, 150, 226, 238, 298
ПЛАНОВА местност, Варненско 114
ПЛЕВЕН гр. 63, 85, 127, 153, 188, 189, 267
ПЛЕВЕНСКО 181, 265
ПЛЕВЛЯ гр. СР Черна гора, СФРЮ 97
ПЛОВДИВ гр. 61, 63, 64, 81, 85, 86, 95, 98, 100, 106, 127, 153, 155, 156, 159, 231, 232, 240
ПЛОВДИВСКА КАЗА 168
ПЛОВДИВСКИ САНДЖАК 166
ПЛОВДИВСКО 43, 50, 63, 86, 153, 180, 203, 204, 234, 261, 265, 281, 298, 312, 332
ПОГАНОВО с. Димитровградско, СФРЮ 328
ПОДМОСКОВИЕ обл. РСФСР 222
ПОДОЛИЯ обл. УССР 129, 132, 184
ПОДУЯНЕ с., дн. кв. на София 299
ПОДУНАВИЕ/ПРИДУНАВИЕ 25, 103, 104, 176, 222
ПОЗНАН гр. Полша 159
ПОИБРЕНЕ с. Панагюрско 234
ПОЛОМИЕ гр. вж. Лом
ПОЛОМИЕ НАХИЯ вж. Ломска нахия
ПОЛША 27, 31, 54, 98, 126–129, 132, 159, 175, 183, 184, 206, 207, 209, 211, 212, 215, 216, 218, 219, 222, 317
ПОЛЯНЦИ обл. група бълг. население 333, 334
ПОЛЯЦИ 27, 110, 111, 192, 219, 221
ПОМОРАВИЕ БЪЛГАРСКО обл. СФРЮ 172
ПОМОРИЕ /Анхиало/ гр. 30, 86, 98
ПОПОВИЦА с. Пловдивско 315
ПОРОИЩЕ /Арнауткьой/ кв. на Разград 41, 233
ПРАБЪЛГАРИ 333, 340
ПРАГА гр. 184, 189, 190, 196, 200
ПРЕСЛАВ гр. 333
ПРЕСПА обл. Югозападна Македония, дн. в НР Албания, СФРЮ и Гърция 175
ПРИБОЙ с. СР Сърбия, СФРЮ 98, 328
ПРИЕПОЛЕ гр. СР Сърбия, СФРЮ 97, 98
ПРИЗРЕН гр. авт. обл. Косово, СФРЮ 132, 206, 229
ПРИЗРЕНСКА КАЗА 238
ПРИЗРЕНСКИ САНДЖАК 169
ПРИЛЕП гр. СР Македония, СФРЮ 175

ПРИЛЕПСКО 168, 169, 172, 173, 177, 237
ПРИСОВО с. Великотърновско 328
ПРИЩИНА гр. авт. обл. Косово СФРЮ 98, 132, 177, 229, 238
ПРИЩИНСКО 172
ПРОВАДИЯ /Овеч/ гр. 95, 107, 113, 154, 157, 189
ПРОВАДИЙСКО 113, 233
ПРОГОРОВЧЕ с. вж. Якимово
ПРОКУПЛЕ гр. СР Сърбия, СФРЮ 97
ПРОЛЕША с. Софийско 263
ПРОЛИВИ /Дарданели и Босфор/ 24, 104, 112
ПСКОВ гр. РСФСР 287
ПУСТА РЕКА с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 169
ПЪНАРХИСАР /Бунархисар/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 177

Р

РАДОВИШКО СР Македония, СФРЮ 175, 237
РАДОМИРСКО 111
РАЗГРАД гр. 41, 95, 113, 127, 191, 315, 316
РАЗГРАДСКО 41, 333
РАЗЛОЖКО 153, 157, 237, 318, 327, 337
РАЙКОВО с., дн. кв. на гр. Смолян 153, 339
РАЙХСДОРФЕН вж. Рушиор
РАСОВО с., вероятно дн. с. Расница, Пиротско, СФРЮ 226
РАСЦИ вж. сърби
РЕЛЬОВО с. Самоковско 265
РИЛА пл. 336
РИМ 184, 197, 200, 204–206, 208, 209, 214, 215, 218–220, 273, 280
РИМНИК /дн. Ръмникул Вълча/ гр. СР Румъния 245, 247
РОГОЗНА пл. 98
РОДОПИ 50, 61, 63, 64, 153, 251, 281, 299, 302, 332, 336, 337, 340
РОДОС о-в Бяло море, Гърция 33
РОДОСТО /дн. Текирдаг/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 98
РОМАНИЯ средновек. обл. 113, 190
РОСИЦА р. 274
РУДО с. СР Босна и Херцеговина, СФРЮ 98
РУМЕЛИЯ/РУМИЛИ 28, 34, 38, 40, 42, 43, 45, 49, 52, 106, 149, 152 162, 164, 175
РУМИЛИ ЕЯЛЕТ 49, 50
РУМ-СЕЛДЖУКСКО СУЛТАНСТВО 45
РУМЪНИЯ 176, 289, 302, 346
РУМЪНСКИ КНЯЖЕСТВА вж. Влашко и Молдова
РУМЪНЦИ 243
РУПЦИ обл. група бълг. население 333
РУСЕ гр. 63, 84, 85, 95, 127, 137, 154, 155, 157–159, 180, 189, 204, 218, 316, 318
РУСЕНСКИ ЛОМ р. 63, 261
РУСЕНСКО 136, 137
РУСИЯ 54, 64, 126, 127, 129, 132, 175, 176, 181–184, 196, 206, 207, 215, 216, 219, 221, 222, 224, 250, 268, 270, 272, 277, 284–288, 303
РУСИ 215, 287
РУСОКАСТРО с. Бургаско 312
РУТЕНИ обл. група руско население 113
РУШИОР /Райхсдорфен/ с. СР Румъния 244
РЪЖНОВ/дн. РЪШНОВ с. СР Румъния 242, 243

С

САВА р. 225
САКАР ПЛАНИНА 50
САКСОНИЯ обл. ГДР 158
САКСОНСКИ РУДАРИ /саси/ 203
САМОКОВ гр. 86, 98, 152, 156, 175, 265, 266, 318, 336, 339
САМОКОВСКО 43, 64, 156, 284, 327
САМОТРАКИ о-в Бяло море, Гърция 30
САМСУН гр. Мала Азия, Турция 98
САН гр. средновек. Чехия 110
САНДЕВИЦА с. в Средни Родопи, неуточ. 153
САРАЕВО 95
САРЪГЬОЛ обл. Южна Македония, Гърция 172
САСИ вж. саксонски рудари
САТОКА с. Мориово, СР Македония, дн. не съществува 168
САТУ МАРЕ гр. СР Румъния 159
СВЕЖЕН /Аджар/ с. Пловдивско 265, 266
СВЕТА ГОРА /Атон/ п-ов 224, 261, 263, 265, 267, 273, 286, 325, 327, 331, 332, 342
СВЕТА ГОРА хълм във Велико Търново 63
СВЕТА ПЕТКА с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 152
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ 31, 161
СВИЛЕНГРАД гр. 315
СВИЩОВ гр. 127, 155, 206, 327, 328
СВИЩОВСКО 203, 204, 248, 249
СВЪРЛИГ/СВРЛИГ гр. СР Сърбия, СФРЮ 107, 177
СВЪРЛИГ пл. 50
СЕВЛИЕВО гр. 300
СЕГЕД гр. НР Унгария 112, 129
СЕДМИГРАДСКО /Трансилвания/ ист. област 28, 110, 127, 129, 132, 158, 159, 161, 180, 185, 186, 189, 190, 192, 196, 200, 203, 205, 208, 209, 212, 216, 218, 220, 221, 225, 226, 228, 240, 245, 247, 248, 250, 251
СЕЛДЖУКСКИ СУЛТАНАТ вж. Рум-селджукско султанство
СЕЛДЖУЦИ 45
СЕНТА гр. авт. обл. Воеводина, СФРЮ 132, 144
СЕРЕТ р. 205, 241
СЕСЛАВЦИ с. Софийско 328
СЕСТРИМО с. Пазарджишко 152
СИБИУ гр. СР Румъния 95, 158, 159, 161, 208, 244, 245
СИГЕТВАР гр. НР Унгария 127, 166, 169
СИДЕРОКАПСА /дн. Сидерокавсия/ минно селище в Халкидическия п-ов, Гърция 86
СИДЕРОКАСТРОН вж. Валовищко
СИЛЕЗИЯ обл. Полша 158, 159
СИЛИСТРА /Доростол, Дръстър/ гр. 25, 50, 85, 95, 103, 104, 115, 127, 155, 158, 191, 205, 218, 222, 267, 284, 315
СИЛИСТРЕНСКИ САНДЖАК 61
СИЛИСТРЕНСКО 317
СИНОП гр. Мала Азия, Турция 98
СИРИЯ 31, 85
СИТВАТОРОК /Житваторок/ с. ЧССР 127
СИЦИЛИЙЦИ 161
СКОМЛЯ с. Видинско 112
СКОПИЕ гр. 59, 84, 85, 86, 93, 95, 98, 107, 132, 155, 163, 165, 169, 172, 175, 177, 207, 229, 237, 238, 267, 284, 315, 316
СКОПСКА ЧЕРНА ГОРА пл. 273
СКОПСКИ САНДЖАК 144, 172
СКОПСКО 115, 162, 172, 177
СЛАВНИК с. Видинско, неуточ. 226
СЛАВОНИЯ обл. СР Хърватско, СФРЮ 132, 240
СЛАВЯНИ 46, 241, 274, 284, 287, 308, 337, 340
СЛАВЯНКА /Али ботуш/ пл. 336
СЛАМЕНИК с. Берковско, неуточ. 226
СЛАНКАМЕН /дн. Нови Сланкамен/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 132
СЛИВЕН гр. 156, 266, 339
СЛИВЕНСКО 162, 261, 334
СЛИВОВО с. Смолянско 153
СМИРНА вж. Измир
СМОЛЕНСКА ГУБЕРНИЯ 222
СМОЛЯНСКО 153
СОЗОПОЛ гр. 30, 327
СОКОЛЕЦ кр. /дн. гр. Соко-Баня/ СР Сърбия, СФРЮ 37, 107
СОЛИ вж. Тузла
СОЛУН гр. Гърция 25, 59, 81, 84, 86, 92–95, 98, 153, 161, 163, 200, 205, 237, 262, 267, 298
СОЛУНСКО 43, 59, 61
СОПОТ гр. 265
СОФИЙСКА КАЗА 169
СОФИЙСКИ САНДЖАК 72, 165, 166
СОФИЙСКО 43, 50, 63, 115, 136,

137, 148, 150, 165, 169, 172, 178, 189, 222, 229, 232, 261, 299, 317, 321, 325, 335
СОФИЯ 29, 49, 50, 59, 61, 63, 64, 84–86, 88, 93, 94, 95, 98, 100, 109, 110, 112, 116, 137, 148, 155–157, 169, 175, 186, 188, 189, 195, 220, 222, 226, 231–233, 237, 238, 240, 262, 263, 265, 266, 274, 277, 278, 280, 284, 287, 314–317, 322, 327, 328, 330, 332, 339
СПЛИТ гр. СР Хърватско, СФРЮ 158
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ 33
СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ 24, 28, 31, 95, 98, 239
СРЕДНА ГОРА пл. 50, 112, 169
СРЕДНОГОРИЕ обл. 59, 64, 265, 337
СРЕМ обл. СР Сърбия, СФРЮ 132, 240
СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ /Карловци/ гр. 132, 244, 284
СРЪБСКА МОРАВА дн. Западна Морава/ р. 98
СТАЛАК кр. дн. гр. Сталач/ СР Сърбия, СФРЮ 295
СТАНИМАКА вж. Асеновград
СТАНКЕ ДИМИТРОВ Дупница/ гр. 98, 156, 175, 265
СТАНКЕДИМИТРОВСКО Дупнишко/ 43, 325
СТАРА ЗАГОРА гр. 61, 95, 106, 315, 339
СТАРА КЛИСУРА /Куручешме/ с. Белопаланско, СР Сърбия, СФРЮ 303
СТАРА ПЛАНИНА /Хемус, Балкан/ 50, 64, 113, 127, 187–190, 195, 203, 205, 222, 226, 228, 232, 250, 251, 265, 296, 333, 334, 336, 337, 339
СТАРА СЪРБИЯ обл. СФРЮ 186
СТАРИ БЕШЕНОВ вж. Бешенов
СТАРОЗАГОРСКО 50
СТАРОСЕЛЕЦ /Арнаутлар/ с. Провадийско 233
СТРАВИНА с. Прилепско, СР Македония, СФРЮ 168
СТРАНДЖА пл. 86, 317, 336, 337
СТРЯМА р. 50
СТРУМА р. 50, 61
СТРУМИЦА гр. СР Македония, СФРЮ 84
СТРУМИШКО 172
СТРЪМЕНА мезра вж. Елиана
СТУДЕНА с. Пернишко 321
СЪРБИ /расци/ 25, 106, 108–110, 176, 183, 186, 194, 196, 197, 200, 215, 221, 222, 224, 225, 229, 231, 272, 274, 275, 284, 287, 308
СЪРБИЯ 24, 25, 28, 30, 64, 104, 107, 109, 114, 132, 183–185, 197, 200, 207, 225, 226, 240, 241, 247, 250, 261, 262, 269, 270, 273, 274, 284, 295, 342, 346
СЯР гр. Югоизт. Македония, Гърция 25, 86, 163
Т
ТАВРИЙСКИ БЪЛГАРИ 299
ТАСОС о-в Бяло Море, Гърция 30
ТАТАРИ 54, 127, 153, 215, 221, 226, 232, 238, 245, 287, 290 вж. и кримски татари
ТЕБРИЗ гр. Иран 126
ТЕМИШВАР вж. Тимишоара
ТЕМЕШКИ КОМИТАТ феодално владение в Маджарско 108
ТЕМСКА кр. Пиротско, СФРЮ 105–107
ТЕНЕДОС вж. Бозджаада
ТЕСАЛИЯ обл. Гърция 25
ТЕТЕВЕН гр. 156, 300, 332
ТЕТЕВЕНСКО 337
ТЕТОВСКО СР Македония, СФРЮ 172, 177
ТЕШОВО с. Гоцеделчевско 316
ТИКВЕШ обл. СР Македония, СФРЮ 43, 172, 177
ТИМИШОАРА /Темишвар/ гр. СР Румъния 186, 229, 244, 248
ТИМОК р. 50, 229
ТИМОК каза, нахия, област 37, 177
ТИМОШКО 177
ТИСА р. 132, 159, 245
ТОКАЙ ХЕГЯЯ лозарска област, НР Унгария 159
ТОЛБУХИН /Добрич/ гр. 155
ТОЛОЧАНОВО с. РСФСР 222
ТОТВАРАДИЯ с. СР Румъния 245
ТРАБЗОН /Трапезунд/ гр. Мала Азия, Турция 98
ТРАКИ 333, 340
ТРАКИЯ геогр. обл. 29, 50, 59, 61, 64, 104, 106, 112, 153, 162, 163, 183, 190, 197, 203, 239, 299, 302, 333, 339
ТРАКИЙЦИ обл. група бълг. население 333
ТРАНСИЛВАНИЯ вж. Седмиградско
ТРАНСИЛВАНСКО КНЯЖЕСТВО 160
ТРАНСИЛВАНЦИ 196
ТРАПЕЗИЦА хълм в Търново 63
ТРАПЕЗУНД вж. Трабзон
ТРАЯНОВИ ВРАТА в Средна гора 112, 172, 175
ТРЕБИНЕ гр. СР Босна и Херцеговина, СФРЮ 97
ТРЕСАНЧЕ вж. Мала река
ТРИКАЛА гр. Тесалия, Гърция 237
ТРОЯН гр. 265
ТРОЯНСКО 337
ТРЪНОВГРАД вж. Велико Търново
ТРЪНСКО 222, 337
ТРЪНЧОВИЦА с. Плевенско 204, 206, 208, 267
ТРЪСТЕНИК /Дойран обасъ/ мезра Ловешко 41
ТРЯВНА гр. 265, 266, 331
ТУЗЛА /Соли/ гр. СР Босна и Херцеговина, СФРЮ 203
ТУНИС 126
ТУРЛАЦИ обл. група бълг. население 333
ТУРНУ РОШУ гр. СР Румъния 158, 159
ТУРЦИ /османци/ 24, 25, 28–31, 34, 40, 44–46, 49, 52, 88, 95, 100, 102, 109, 110, 164, 196, 202, 211, 215, 219–222, 224, 225, 228, 229, 232, 233, 234, 237, 238, 245, 251, 272, 289, 291, 300, 312, 317, 333, 336, 337, 346
ТУРЦИЯ /Османска империя/ 31, 33, 34, 36, 44–46, 49, 52, 54, 55, 57, 58, 63, 65, 72, 73, 74, 86, 94–96, 103, 125, 126, 128, 129, 132, 136, 158, 161, 176, 178, 180, 181, 183–186, 188–191, 197, 202, 203, 207, 211, 212, 214–216, 218–221, 224–226, 229, 239–241, 244, 245, 248, 249, 287, 313, 318, 334, 336
ТУТРАКАН гр. 115
ТЪРГОВИЩЕ гр. СР Румъния 95, 194, 212, 241, 284, 285
ТЪРГОВИЩКО /България/ 333
ТЪРНОВО вж. Велико Търново
ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
ТЪРНОВСКО ЦАРСТВО 104, 106, 242
ТЮБИНГЕН гр. ФРГ 184
ТЮРКИ 54, 61, 78
У
УГРОВЛАХИЯ 184
УЖИЦЕ /дн. Титово Ужице/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 98
УКРАЙНА 129, 132, 215, 216, 221, 222, 261, 286
УКРАИНЦИ 212, 215
УНГАРИЯ /Маджарско/ 24, 25, 27, 28, 30, 31, 64, 98, 103, 104, 106, 108–110, 127, 129, 132, 153, 158–160, 173, 187, 189, 203, 205, 215, 220, 224, 225, 229, 234, 244, 245, 250, 251, 317
УНГАРЦИ /маджари/ 25, 27, 110, 113, 160, 176, 186, 188, 196, 228, 291
УСТОВО с., дн. кв. на гр. Смолян 339
Ф
ФАКИЙСКА РЕКА р. 334
ФАМАГУСТА гр. Кипър 126
ФАЧЕТ вж. Фъджет
ФЕОДОСИЯ /Кафа/ гр. УССР 98
ФЛОРЕНТИН с. Видинско 188
ФЛОРЕНЦИЯ гр. Италия 84, 94 96, 100, 219
ФОКИДА обл. Гърция 30
ФОЧА гр. СР Босна и Херцеговина, СФРЮ 97

ФРАНГЕНСКО ПЛАТО Варненско 113
ФРАНЦИЯ 23, 24, 31, 96, 128, 129, 132, 158, 161, 162, 215, 219
ФРЕНКХИСАР кв. на Търново 63
ФЪДЖЕТ /Фачет/ гр. СР Румъния 186
Х
ХАБСБУРГСКА МОНАРХИЯ вж. Австрия
ХАЛЕ гр. ГДР 268
ХАЛЕБ /Алепо/ гр. Сирия 161
ХАЛМАГ с. СР Румъния, неуточ. 245
ХАМИД САНДЖАК Мала Азия, Турция 234
ХАРМАНЛИ гр. 172, 315
ХАСКОВО гр. 315
ХАСКОВСКО 50
ХЕГЯЯ вж. Токай Хегяя
ХЕМУС вж. Стара планина
ХЕРЦЕГОВИНА геогр. обл. СФРЮ 186
ХИМАРА обл. Гърция 186, 197
ХОЛАНДИЯ 128, 158, 161, 215
ХОТИН гр. УССР 126, 129, 219
ХРУПИШКО Южна Македония, Гърция 175
ХЪРВАТСКО 127, 215, 346
ХЪРВАТИ 221
ХЪРСОВА ПЪНАРЪ мезра вж. Хърсово
ХЪРСОВО /Хърсова пънаръ/ с. Разградско 41
ХЪРСОВО/ХЪРШОВА гр. СР Румъния 218
Ц
ЦАРЕВЕЦ хълм в Търново 63, 143
ЦАРИГРАД /Византиум, Константинопол, Истанбул/ 23, 25, 30, 46, 48, 59, 64, 79, 86, 94, 95, 98, 104, 112, 128, 132, 149, 150, 161, 162, 164–166, 175, 176, 181–186, 188, 189, 194–197, 206, 222, 224, 225, 233, 241, 244, 245, 262, 272, 286, 291, 295, 302, 315–317, 342
ЦЕПИНА /Чепино/ обл. Родопите 153, 281
ЦЕР с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 173
ЦЕТИНЕ гр. СР Черна гора, СФРЮ 284
ЦИБРА /дн. Горни Цибър/ с. Видинско 112
ЦИБРИЦА р. 226
ЦИГАНИ 46, 100
ЦЪРНОБУКИ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ 168
Ч
ЧАМУРЛИ /Шишманово/ с. Самоковско, дн. заличено 108
ЧАПЧА пл. 50
ЧАРЛИ с. Битолско, СР Македония, СФРЮ неуточ. 173
ЧАТАЛЯ с. НР Унгария 244
ЧЕПИНО вж. Цепина
ЧЕРВЕН феодално владение 49
ЧЕРВЕН гр., дн. с. Русенско 63
ЧЕРВЕНА ВОДА мезра, Никополски санджак 37
ЧЕРВЕНО МОРЕ 272
ЧЕРГЕДСКИ БЪЛГАРИ 244
ЧЕРКОВНА с. Разградско 233
ЧЕРНА ГОРА 30, 284
ЧЕРНА РЕКА /дн. Църна река/ местност, Тимошко, СР Сърбия, СФРЮ 175
ЧЕРНОГОРЦИ 222
ЧЕРНО МОРЕ 31, 98, 104, 112, 114, 183, 184, 189, 219, 221, 325
ЧЕРНОМОРИЕ 104
ЧЕХИ 27, 110
ЧЕХИЯ 127, 158
ЧИГИРИН гр. УССР 216
ЧИПРОВЕЦ вж. Чипровци
ЧИПРОВСКА ПЛАНИНА 86
ЧИПРОВСКО 204
ЧИПРОВЦИ /Чипровец/ гр. 156, 187, 189, 203–205, 208, 216, 218, 224–226, 228, 229, 232, 244, 267, 268, 336, 339
ЧИРМЕНСКИ САНДЖАК 50, 61, 153
ЧОРЛУ гр. Югоизт. Тракия, Турция 168
Ш
ШВЕЦИЯ 210, 214, 215, 216
ШИПЧЕНСКИ БАЛКАН 175
ШИРВАН обл. Азърбайджан 126
ШИШМАНОВО с. вж. Чамурли
ШКЕИ име на няколко български села в Молдова и на българите там 241–243
ШОЛМОШ с. СР Румъния, неуточ. 245
ШОПИ обл. група бълг. население 333
ШУМЕН гр. 50, 63, 95, 113, 154, 189, 267, 315
ШУМЕНСКО 59
Щ
ЩИП гр. СР Македония, СФРЮ 237, 265
ЩИПСКО 106, 177, 237
Ю
ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА /Европейски Югоизток/ 24, 25, 28, 31, 33, 34, 239
ЮРЕВО с. РСФСР 222
ЮРУЦИ 37, 54, 59, 72, 78, 87
Я
ЯКИМОВО /Прогоровче, Пригорелец/ с. Ломско 226
ЯМБОЛ гр. 106, 315
ЯМБОЛСКО 165, 334
ЯРОСЛАВЛ гр. Полша 159
ЯШ гр. СР Румъния 284

КАРТИ

Европа и османските завоевания до средата на XV в. **с. 32–33**
Въстания и освободителни движения през първата половина на XV в. **с. 74–75**
Административно устройство, градове и пътища в балканските владения на Османската империя през XV–XVI в. **с. 98–99**
Стопанско развитие и търговски връзки до началото на XVIII в. **с. 138–139**
Хайдутското движение до началото на XVIII в. **с. 174–175**
Освободителни движения в края на XVI в. **с. 192–193**
Политически мисии в Европа през XVI и XVII в. за освобождението на България **с. 216–217**
Въстания и освободителни движения в края на XVII в. **с. 234–235**

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД ПОД ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО /от XV до началото на XVIII в./

ИЗВОРИ

АНГЕЛОВ, Б. И ХР. ВАКАРЕЛСКИ. Трем на българската народна историческа епика от Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитра. С., 1939. 552 с.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Археографски приноси. Кратки вести за стари български ръкописи и книжовници. – В: *Пом. ист. дисциплини.* Т. 1. С., 1979, 269–283.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 1–3. С., 1958–1978. 242, VIII с.; 280 с.; 181 с.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. – В: *Старобълг. лит.* 6. С., 1980, 50–68.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Няколко нови вести за книжовното дело на Димитър Кантакузин. – *ИИБЛ,* 2, 1954, 249–262.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Три неизвестни ръкописа на Владислав Граматик. – *ЕЛ,* 1973, № 3, 89–93.

АНДРЕАС ДЕ ПАЛАЦИО. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудовик. Прев. М. Мирчев. – *ИВАД,* 15, 1964, 85–95.

АНДРЕЕВ, СТ. Документи за данъчните и други принудителни задължения на населението на Смолянско и съседните области от XVII век. – В: *Родоп. сб.* 3. С., 1972, 323–337.

АНДРЕЕВ, СТ. Откъс от регистри за ленни владения в Западни Родопи, Югоизточен Пирин и Демир-Хисарско. – В: *Родоп. сб.* 2. С., 1969, 279–317.

АПОСТОЛИДИС, М. И А. ПЕЕВ. Кондика на Пловдивския абаджийски еснаф. Кн. 1. Времето от 1685 до 1772 год. – *ГПНБМ,* за 1928–1929, 1931, 65–170.

Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания. XV–XIX в. Състав. и ред. П. Петров. С., 1962. 428 с.; 2. изд. 1964. 480 с.

АЯНОВ, Г. п. Няколко турски документа за Хасекията. – *АПП,* 1, 1938/1939, № 4, 122–126.

БАЛАСЧЕВ, Г. Изданията, преписите и значението на Кодекса на Охридската архиепископия и нейната история. – *ПСпБКД,* 55, 1898, 183–222.

БЕЛОН ДЮ МАН, П. Наблюдения на множество редки и забележителни неща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни от ... Прев. и комент. Вс. Николаев. С., 1953. XII, 308 с.

БОГДАН, ПЕТЪР. Описанието на България от 1640 г. на архиепископа... Прев. и обясн. бел. Ив. Дуйчев. – *АПП,* 2, 1939/1941, № 2, 174–210.

БОЯНИЧ–ЛУКАЧ, Д. Видин и Видинският санджак през 15–16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева и М. Стайнова. /Прев. [от сърбохърв.] М. Стайнова/. [С предг. от В. Мутафчиева]. С., 1975. 222 с. 64 л. факс.

БОЈАНИЋ, Д. Едно Охридско канунname. – *ГИНИ–Ск.,* 3, 1959, № 1, 285–295.

Българско народно творчество. 3. Исторически песни. Отбрал и ред. Хр. Вакарелски. С., 1961. 672 с.

ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК. Пренасяне мощите на св. Ивана Рилски от Търново в Рилския манастир. Увод и прев. П. Ников. – *БИБ,* 1, 1928, № 2, 165–187.

ГОРИНА, Л. В. Материалы дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. – *BBg*, 4, 1973, 229–251.

ГОШЕВ, ИВ. Духовните връзки на българския народ и руския през време на петвековното ни робство. С нови данни из паметниците на Църковния историко-археологически музей в София. – В: *Слав. братство.* С., 1945, 28–34.

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК. Похвално слово за Евтимия. Изд. П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев. [Текст, прев. и лит.-ез. изсл.]. С., 1971. 448 с.

ГРОЗДАНОВА, Е. Извори за имуществената диференциация сред градското и селското население на Балканите в края на XVII и през XVIII век. – *ИДА,* 25, 1973, 255–273.

ГРОЗДАНОВА, Е. И СТ. АНДРЕЕВ. Поименен регистър на населението във Варна и Варненската каза от 1685 г. – *ИНМ–В.,* 10, 1974, 211–230.

ГЪЛЪБОВ, Г. Османо-турски извори за българската история. Св. 1. Няколко стари османо-турски държавни документи относно войниганите. Св. 2. Един закон и други държавни документи по събирането на момчета за еничари. Св. 3. Три стари закона и други османо-турски документи относно войниганите. – *ГСУифф,* 34, 1938, 1–69; 35, 1939, 1–36; 39, 1943, 1–198.

ГЪЛЪБОВ, Г. Османо-турски извори за историята на София. 1. Документи от XIV век и описания от XVI и

XVII векове. 2. Съдебни документи от XVI век. 3. Съдебни документи от XVII век. 4. Съдебни документи от XVII век. – *Сер*, 6, 1942, № 1–2, 87–96; № 3–4, 87–97; № 5–6, 104–118; № 9–10, 97–98.

ГЪЛЪБОВ, Г. Турецкие документы по истории города Карлово /ранее село Сушица, Пловдивский округ, Болгария/. – В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы.* Т. 1. М., 1964, 162–185.

ДАНЧЕВ, Г. Посланията на Димитър Кантакузин. – *StB*, 8, 1974, 43–69.

ДАРБИНЯН, М. О. Симеон Лехаци в странах Юго-Восточной Европы. – В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы.* Т. 1. М., 1964, 258–276.

ДЕМИНА, Е. И. Тихонравовский дамаскин – болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. 1–2. С., 1968–1971. 236 с.; 382 с.

ДЖАНСЪЗОВ, СТ. Няколко документа, дадени от турските султани на Рилския манастир. – *СбНУНК*, 4, 1, 1891, 610–620.

ДЖАНСЪЗОВ, СТ. Турски документи за нашата история. – *СбНУНК*, 10, н.о., 1894, 580–589.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Договор 1466 года между болгарским Рыльским монастырем и обителью Пантелеймона-русском на Афоне. – *ЕВ*, 1969, № 2, 1–9.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Первая русская публикация договора 1468 года между болгарским Рыльским монастырем и обителью Пантелеймона-русском на Афоне. – *ЕВ*, 1976, № 4, 110–115.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Просително послание на рилското манастирско братство до руския цар Михаил Феодорович Романов от 1627 година. – *ИИБЕ*, 19, 1970, 689–699.

ДИМИТРОВ, Б. За историята на София и България от Петър Богдан. – *ИП*, 1979, № 1, 102–108.

ДИМИТРОВ, Г. Сражението при Варна в 1444 година. /Според очевидеца Параспондилос Зотикос и според Иеракса/. – *ИВАД*, 3, 1910, 49–85.

ДИМИТРОВ, СТР. Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII–XIX в. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 325–333.

ДИМИТРОВ, СТР. Документи за положението на населението у Разложка каза. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 319–324.

ДИМИТРОВ, СТР. За датировката на някои османски регистри от XV в. – *ИБИД*, 26, 1968, 231–250.

ДИМИТРОВ, СТР., Р. СТОЙКОВ И Б. ЦВЕТКОВА. Откъси от регистър за ленни владения в Западните Родопи и Серско. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 283–318.

ДИНЕКОВ, П. Житието на Пимен Зографски. – *ИИБЛ*, 2, 1954, 233–248.

ДИНИЋ, М. Писмо угарског краља Жигмунда Бургундском војводи Филипу. – *ЗбДНМС*, 13–14, 1956.

Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви /1564–1908/. Ч. 1. /1564–1872/. Подбрал и прев. П. Дорев. С., 1940. XLIX, 518 с.

ДРИНОВ, М. Български летописен разказ от края на XVII век. /Като градивце за историята на българский език/. – *ПСпБКД*, 3, 1882, 1–19.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Един дубровнишки пътепис за нашите земи през XVI в. – *ИБГД*, 3, 1936, 240–244.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Из старата българска книжнина. Кн. 2. С., 1944. XXXVI, 436 с.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Нови данни за католишката пропаганда в Македония през XVII век. – *МкП*, 11, 1938/1939, № 1–2, 71–83.

ДЯКОВИЧ, Б. Сборник на Фередун бей. – *ГНБ–П.*, за 1922, 1924, 191–199.

Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на Балканските земи. Подбрали, прев. и комент. А. Хананел и Е. Ешкенази. Т. 1–2. С., 1958–1960.
1. XVI в. 1958. 576 с.
2. XVII в. 1960. 511 с.

Един турски ферман във връзка с Чипровското въстание и разрушаването на Чипровци. Прев. В. Шанов. Бел. Й. Захариев. – *АПП*, 1, 1938/1939. № 2, 56–62.

ЕЛЕЗОВИЋ, ГЛ. Турски споменици. Књ. 1. Св. 1. /1348–1520/. Београд, 1940.

ЕШКЕНАЗИ, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. – *ИИИ*, 12, 1963, 193–211.

ЗАФИРОВ, М. Един неизвестен ръкопис на Владислав Граматик. – В: *Старобълг. лит.* 6. С., 1980, 92–98.

ИВАНОВ, Г. Исторически известия и предания из Ловешко. – *ИИД*, 4, 1915, 207–217.

ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. [От IX в. до Освобождението – 1878 г.]. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. от 1931.

ИВАНОВА, К. Историята на един южнославянски ръкопис в руската книжнина през XV в. – В: *Старобълг. лит.* 2. С., 1977, 158–168.

ИЛИЕВ, Г. Сведения за град София през XVI век. – *ИСиффСУ*, 1, 1942, 181–226.

ИЛКОВ, Д. Няколко паметници от Рилския манастир. – *СбНУНК*, 12, н.о., 1895, 615–629.

ИРЕЧЕК, К. Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. – *ПСпБКД*, 3, 1881, 60–83; 4, 1883, 67–105; 6, 1883, 1–44; 7, 1884, 96–127.

ИХЧИЕВ, Д. Исторически принос за „войниганите“ при турската войска от 1374 год. дори до 1839 след Р. Хр. – до Танзимата. – *ПСпБКД*, 66, 1906, 708–742.

ИХЧИЕВ, Д. Материали за историята ни под турско робство. – *ИИД*, 1, 1905, 60–130; 2, 1906, 129–138; отд. изд. С., 1907. 120 с.

ИХЧИЕВ, Д. Принос към въпроса за спахиите в Османската държава и турски документи върху тях. – *СбНУНК*, 25, 1, 1909, 1–96.

ИХЧИЕВ, Д. Турски документи за правата на чифликчиите /обработвачи/ и ступаните /земепритежателите, сайби-еразй/ на чифлиците, лежащи в санджаците Софийски, Видински и Смедеревски. Извлякъл и прев. от тур. ... – *СБИД*, 14, 1910, № 1, 69–82.

ИХЧИЕВ, Д. Турските документи на Рилския манастир. Прев. и наредил ... С., 1910. 819 с.

ИШИРКОВ, А. Бележки за пътя Русе – Варна в XVIII век и за главните селища край него. – *ГСУофо*, 3–4, 1908, 129–152.

JАГИЋ, В. Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога. – *ГСУД*, 42, 1875.

ЙОНОВ, М. Българските земи преди 300 години, отразени в дневниците на Киндсперг /1672–1674 г./. – *ГСУфиф*, 65, 3, 1973, 303–384.

ЙОНОВ, М. Два фламандски пътеписа за българските земи от втората половина на XVI в. – *ИДА*, 34, 1977, 233–256.

ЙОНОВ, М. Европейски пътеписи – извор за историята на българските земи през XVII век. – *ГСУфиф*, 62, 3, 1969, 1–191.

ЙОНОВ, М. Един неизвестен пътепис за нашите земи от XVII в. – *ИБИД*, 25, 1967, 283–306.

ЙОНОВ, М. Немски и австрийски пътеписи за Балканите. XV–XVI в. Увод, подбор и комент. ... С., 1979. 518 с.

ЙОНОВ, М. Путевые заметки Якоба фон Бетцека о болгарских землях XVI века. – *BBg*, 4, 1973, 295–317.

ЙОНОВ, М. Пътеписът на Мартин Грюневег като исторически извор за българските земи /1582/. – *ГСУиф*, 67, 1977, 101–166.

ЙОНОВ, М. Чуждите пътешественици за народностното съзнание у българите през XV–XVIII век. – *В*, 1972, № 5, 25–34.

КАБРДА, Й. Два берата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII в. – *ИИБИ*, 7, 1957, 377–404.

КАЛЕШИ, Х. И М. МЕХМЕДОВСКИ. Три вакуфнами на Качаникли Мехмед-паша. Скопје, 1958. 100 с.

КАЛИГАНОВ, И. И. „Повесть о Георгия Новом“ в русской рукописной традиции XVI–XVIII вв. – *СовС*, 1975, № 5, 25–35.

КЕСЯКОВ, ХР. Положението на България към края на 15 век. Според италианския хуманист Ф. Буонакорси [Калимах]. – *СбНУНК*, 6, н.о., 1891, 177–181; 7, н.о., 1892, 438–447.

КЕСЯКОВ, ХР. Пътуване през България в 1699–1700 г. – *Св*, 4, 1894, № 5, 71–74; 5, 1895, № 6, 84–85.

КЕСЯКОВ, ХР. Пътуване през Българско в 1636 год. – *ПСпБКД*, 19–20, 1886, 63–69.

КЕСЯКОВ, ХР. [Стари пътувания през България]. Рико [1665 г.]. – *СбНУНК*, 6, н.о., 1891, 167–171.

КЕСЯКОВ, ХР. Стари пътувания през България. – *СбНУНК*, 11, н.о., 1894, 155–194.

КЕСЯКОВ, ХР. Стари пътувания през България. – *ПСпБКД*, 21–22, 1887, 339–347.

КЕСЯКОВ, ХР. Стари пътувания през България. Граф Волфганг Етингенски. – *ПСпБКД*, 58, 1899, 630–640.

Книга законов султана Селима I. Публ. текста, пер., терминол., комент. и предисл. А. С. Тверитинова. М., 1969. 160 с.

КОВАЧЕВ, М. Зограф. Изследвания и документи. Ч. 1. С., 1942, XXXI, 383 с.

КОЖУХАРОВ, СТ. Неизвестен сборник [Беловски сборник] със смесено съдържание. – *ИИБЕ*, 20, 1971, 263–271.

КОЛАРОВ, ХР. Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – *ИНМ–В.*, 6, 1970, 171–193.

ЛАМАНСКИЙ, В. Болгарская словесность 18 века. – *ЖМНП*, 145, 1869, септ.–окт., 107–123.

Македонија во XVI–XVII век. Документи од цариградските архиви /1557–1645/. Пер., ред. и комент. Д. Шопова. Скопје, 1955. 72 с.

МАТКОВСКИ, АЛ. И К. АРУЧИ. Извадоци од две турски хроники за Македонија и соседните области. 1. Македонија и соседните области во хрониката „Теварих-и ал-и Осман“ на Ашик-паша Заде од 1359 до 1466 година. 2. Македонија и соседните области во хрониката „Tarih-i Nisanci“ од Мехмед-паша Кучук Нишанџи /1363–1504/. – *ГИНИ–Ск.*, 21, 1977, № 1, 231–250.

МАТКОВСКИ, АЛ. и П. АНГЕЛАКОВА. Краток опис на Македонија од посланикот на Дубровничката република Марин Кабоча од 1706 година. – *И*, 6, 1970, № 6, 248–250.

МАТКОВСКИ, АЛ. И К. АРУЧИ. Македонија и соседните области во хрониката на Солак Заде /1373–1633/. – *ГИНИ–Ск.*, 19, 1975, № 3, 233–260.

МАТКОВСКИ, АЛ. И К. АРУЧИ. Македонија во хрониката на Мехмед Рашид Ефенди /1668–1721/. – *ГИНИ–Ск.*, 19, 1975, № 1, 235–260.

МАТКОВСКИ, АЛ. И К. АРУЧИ. Неколко вакафнами и берати за Гостивар и за с. Врапчиште. – *МГИММ*, 1979, № 4, 59–67.

МАТКОВСКИ, АЛ. И П. АНГЕЛАКОВА. Опис на патувањето на венецијанскиот пратеник Lorenzo Bernardo низ Македонија во1591 година.– *ГИНИ–Ск.*, 15, 1971, № 1, 211–223.

МАТКОВСКИ, АЛ. И П. АНГЕЛАКОВА. Патувањето на Едвард Браун низ Македонија /1669 г./. – *И*, 6, 1970, № 1, 135–141.

МАТКОВСКИ, АЛ. Сведения за хайдути в Македония през втората половина на XVII век. – *ИП*, 1966, № 3, 67–82.

МАТКОВСКИ, АЛ. Турски документи од времето на Австро-турската војна и непоредно пред Карпошевото востание /од 21 април до 14 октомври 1689 год./. – *ГИНИ–Ск.*, 15, 1971, № 1, 157–186.

МАХЕРА, ЛЕОНТИЙ. Кипърска хроника. Прев. от гр., подбор и бел. [с предг.] П. Тивчев. С., 1974. 264 с.

МИЛЕВ, Н. Един неиздаден документ за българската история /1597 год./. – *ИИД*, 4, 1915, 89–99.

МИЛЕТИЧ, Л. И Д. АГУРА. Бележки от едно научно пътуване в Румъния. [Сведения за влашки грамоти и слав. паметници от XIV–XVIII в.]. – *СбНУНК*, 9, н.о., 1893, 161–210.

МИЛЕТИЧ, Л. И Д. АГУРА. Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. 1–2. – *СбНУНК*, 9, н.о., 1893, 211–390; 13, н.о., 1896, 2–152.

МИЛЕТИЧ, Л. Едно свидетелство от 17 в. за българите в Охрид. – *МкП*, 1, 1924/1925, № 3, 150–151.

МИЛЕТИЧ, Л. Копривщенски дамаскин – новобългарски паметник от XVII в. С., 1908. VIII, LXVIII, 204 с.

МИЛЕТИЧ, Л. Към брашовските влахо-български грамоти. – *СбНУНК*, 16–17, 1, ифф, 1900, 496–504.

МИЛЕТИЧ, Л. Към грамотите от Брашовската сбирка. – *СбНУНК*, 25, 1, ифф, 1909, 1–48.

МИЛЕТИЧ, Л. Свищовски дамаскин. Новобългарски паметник от XVIII в. С., 1923. IV, 308 с.

МИЛЕТИЧ, Л. Стари пътувания през България. К. Г. Дриш и Р. И. Бошкович. – *СбНУНК*, 6, н.о., 1891, 113–167.

МИЛЧЕВ, А. Два документа от втората половина на XVIII в. за политическите връзки на Русия с българи, сърби и румъни. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 469–474.

МИЯТЕВ, П. Документи за използуване на добруджанските пасбища от трансилвански овчари /мокани/. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 443–454.

МИЯТЕВ, П. Маджарски пътеписи за Балканите. XVI–XIX в. Подбор, прев. и комент. ... С., 1976. 144 с.

МУРАВЬЕВ, А. Сношения России с Востоком по делам церквы. Т. 1. СПб., 1885.

МУТАФЧИЕВ, П. Боженишкият надпис. – *СпБАН*, 22, 1921, 88–114.

МУТАФЧИЕВ, П. Църковни старини от XVII–XVIII век. – *ИБАД*, 2, 1911/1912, 15–45.

НАЙДЕНОВИЧ, СТ. Материали за България и Европейска Турция из стари римски библиотеки и архиви.– В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 187–193.

НИКОВ, П. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг от XVIII век. – *ГСУифф*, 28, 1932, 1–60.

НИКОЛАЕВ, ВС. Едно неизвестно просително послание на Бачковския манастир до свободните християнски народи от началото на XVIII в. – *ИИБИ*, 6, 1956, 527–544.

НИКОЛОВА, М. Сведения за град София през XVIII в. – *ИСифф СУ*, 2, 1943, 41–103.

Опис на тимарски регистри, запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“. Ред. Б. Цветкова. С., 1970. 96 с. с факс.

Описание Турецкой империи составленное русским, бывшем в плену у турок в XVII в. Под ред. П. А. Сырку. СПб., 1890. XII, 212 с.

ПАНДУРСКИ, В. Панегирикът на св. патриарх Евтимиевия ученик дяк Андрей от 1425 г. в Църковния историко-археологически музей – София. – *ГДА*, 21, 1973, 353–371.

ПАНОВА, СН. Митническите регистри в Държавния исторически архив на гр. Сибиу за търговския обмен между българските и румънските земи през XVII в. – *ИДА*, 29, 1975, 213–224.

ПАНОВА, СН. Сведения в Държавния архив на гр. Клуж за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в. – *ИДА*, 32, 1976, 157–167.

ПАРТЕНИЙ ЕПИСКОП ЛЕВКИЙСКИ. Жития на български светци. /В новобългарски превод/. Т. 1–2. С., 1974–1979. 248 с.; 176 с.

ПЕТРОВ, П. Един дубровнишки инвентар от Шумен от 1638 г. – *ИНМ–Ш.*, 6, 1973, 237–244.

ПЕТРОВ, СТ. И ХР. КОДОВ. Старобългарски музикални паметници. С., 1973. 360 с.

По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания /XIV–XIX в./. Състав. П. Петров. С., 1972. 583 с.

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Състав. и ред. Н. Тодоров. Отг. ред. Хр. Христов. С., 1953. XX, 464 с.

ПОПОВ, Л. Стари пътешествия по Балканския полуостров. – *БС*, 18, 1911, № 6, 378–385.

ПОПОВ, Н. И К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА. Неизвестен опит за въстание през 1689 година на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ. – *ИНБ„КМ“*, 12, 1972, 81–88.

ПОПОВ, Н. Нови данни за класовите различия в българското общество през турското владичество. – *ИП*, 1953, № 6, 635–637.

ПОПОВ, Н. Още данни за класовите различия в българското общество през турското владичество. – *ИП*, 1954, № 6, 53–58.

РОМАНСКИ, СТ. Влахо-българските ръкописи в Львовската университетска библиотека. – *ПСпБКД*, 71, 1911, 581–610.

РУСЕВ, П. И А. ДАВИДОВ. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966. 198 с.

САКЪЗОВ, ИВ. Из завещанията на дубровничаните в България през 15 в. – *ИИД*, 13, 1933, 142–152.

САКЪЗОВ, ИВ. Из завещанията на дубровничаните в България през 16 в. – *ИИД*, 11–12, 1931/1932, 270–287.

САКЪЗОВ, ИВ. Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. – *МкП*, 7, 1932, № 2–3, 23–62.

СЕЛИЩЕВ, М. Македонские кодики XV–XVIII в. С., 1933. 262 с.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Извлечения из летописа на поп Йовча от Трявна. – *СбНУНК*, 2, н.о., 1890, 310–316; 3, 1, н.о., 1890, 381–394; 4, 1, н.о., 1891, 601–609.

СЛАВЕЙКОВ, Р. Едно старо пътуване през България [Джон Бърбъри]. – *ПСпБКД*, 60, 1899, 943–950.

Служба с житием и страданием Светаго великомученика Георгиа Новаго. Фототип. изд. по случай 200 г. от рожд. на Никола Карастоянов. Предг. П. Динеков. С., 1978. 74 с.

СМИРНОВ, В. Д. Кучибей Гомурджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб., 1873.

СНЕГАРОВ, ИВ. Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – *СбБАН*, 41, 1949, 177–400. Отд. отпеч. С., 1946.

СНЕГАРОВ, ИВ. Из арбанашките старопечатни книги в Софийската народна билиотека. – *СпБАН*, 56, 1937, 141–176.

СНЕГАРОВ, ИВ. Нов препис на Кодекса на Охридската митрополия. – *ГСУбф*, 8, 1931, 277–306.

СНЕГАРОВ, ИВ. Поглед към изворите за св. Никола Софийски. – *ГСУбф*, 9, 1932, 1–74.

СОКОЛОСКИ, М. Турски изворни податоци од XV и XVI век за градот Битола. –*ГИНИ–Ск.*, 7, 1963, № 1, 127–156.

СПИСАРЕВСКА, Й. Два новооткрити документа за дейността на дубровничанин в София в началото на XVI в. – *ИНБ„КМ“*, 14, 1976, 671–698.

СПРОСТРАНОВ, Е. Софийская летопись. СПб., 1905. 18 с.

СТАЙНОВА, М. Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя. XV–XX в. Състав. ... С., 1971. 95 с.

СТАНИСЛАВОВ, ФИЛИП. Абагар. Представен от Б. Райков. Ред. Ив. Дуйчев. С., 1979. 54 с. Фототип. изд. Рим, 1651.

СТАНЧЕВА, М. И СТ. СТАНЧЕВ [ВАКЛИНОВ]. Боянският поменик. С., 1963. 122 с.

СТОЙКОВ, Р. Български селища с населението им в турски регистри за джизие от XVII век. – *ИДА*, 8, 1964, 147–164.

СТОЙЧЕВ, ИВ. Пътуването на Карла XII Шведски през българските земи в 1713–1714 г. – *АПП*, 2, 1939/1941, № 1, 61–72.

СТОЈАНОВИЋ, Љ. Стари српски родослови и летописи. – *ЗбИЈКСН*, 1, 26, 1927.

СЫРКУ, П. А. Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов XIV–XVII веках. Житие св. Николая Нового Софийского по единственной рукописи XVI в. Исслед. и труд. СПб., 1901. 12, CCCXLVI, 176 с.

ТВЕРИТИНОВА, А. С. Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв. Документы и материалы. М., 1963. 222 с.

ТВЕРИТИНОВА, А. С. Второй трактат Кочибея. – *УЗИВ*, 6, 1953, 212–268.

ТРИФОНОВ, Ю. Български песни с исторически спомен от XVI век. – *ИНЕМ*, 3, 3–4, 1923, 79–104.

ТРИФОНОВ, Ю. Приписки и бележки с летописен характер. – *ПСпБКД*, 63, 1903, 773–780.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 /1467–1468 година/. Под ред. на М. Соколоски и Ал. Стојановски. Скопје, 1971. 694 с.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Сер. I. 1607–1699. Т. 1–4. Скопје, 1963–1972.

1. 26 јуни 1607 – 30 мај 1623. Под ред. на М. Соколоски. 1963. 168 с. 69 л. факс.

2. Помеѓу 9 и 17 јануари 1627 – 25 ноември 1635. Под ред. на В. Бошков. 1966. LXIII, 200 с. 115 л. факс.

3. Од јануари 1636 до крајот на 1639. Под ред. на М. Соколоски. XXXIX, 245, 2 с. 149 л. факс.

4. Помеѓу 25 јануари и 3 февруари 1640 до по март 1642. Прев. и ред. В. Бошков. 1972. IV, 144 с. 108 л. факс.

Турски документи относно демографията, етнографията и историята на Тракия. – *ИТНИ*, 2, 1970, 283–293.

Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија. Т. 1–3. Прев., ред. и комент. Ал. Матковски. Скопје, 1961–1973.

1. 1620–1650. 1961. 128 с.

2. 1650–1700. 1961. 140 с.

3. 1700–1725. 1973. 264 с.

Турски извори за българската история. Т. 1–3, 5–6. С., 1964–1977. /Извори за българската история 10, 13, 16, 20, 21/.

1. /Документи от XV в./. Състав. и ред. Б. Цветкова и В. Мутафчиева. 1964. 354 с.

2. /Документи от XV в./. Състав. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. 1966. 584 с.

3. /Документи от XVI в./. Състав. и комент. Б. Цветкова. Под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников. Прил.: факсимилета. 1972. 502 с. с факс.

5. Документи от XVI-XIX в. [за войнуците]. Състав. А. Велков, Б. Цветкова, В. Мутафчиева, Г. Гълъбов, М. Михайлова, М. Стайнова, П. Груевски и Ст. Андреев. Ред. и ист. комент. Б. Цветкова. 1970. 710 с. с факс.

6. Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII- XIX в. Състав. Н. Тодоров и М. Калицин. 1977. 432 с.

Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1–2. С., 1961–1971.

1. Състав. Г. Гълъбов. 1961. 336 с.

2. Състав. и комент. Б. Цветкова. 1971. 237 с.

УДАЛЬЦОВА, З. В. Византийский историк Критовул о южных славянах и других народов Балканского полуострова в XV в. – *ВВр*, 4, 1951, 91–121.

ХАДЖИ КАЛФА МУСТАФА БЕН АБДУЛАХ. Румелия и Босна. Ч. 1–3. Географски описал ... От нем. изд. на Й. фон Хамер прев. и обясн. бел. [и предг.] Ст. Аргиров. – *АПП*, 1, 1938/1939, № 2, 63–110; № 3, 48–98; № 4, 75–120.

ХАЏИБЕГИЋ, Х. Канун-нама султана Сулејмана Законодавца из првих година његове владе. – *GZM–S., N. S.*, 1949/1950, № 4–5, 295–381.

ХИНКОВА, Х. Пътеписни извори от XV и XVI в. за бита и културата на българския народ. – *СбНУНК*, 55, 1976, 145–273.

ХЮСЕИН. Беда' и ул-века'и /Удивительные события/. Изд. текста, введ. и общ. ред. А. С. Тверитиновой. 1–2. М., 1961. 76, 191 с.; 192–517 с.

ЦВЕТКОВА, Б. Документи за Петър Парчевич от Венецианския държавен архив. – *ИДА*, 27, 1974, 141–151.

ЦВЕТКОВА, Б. Един френски пътепис за българските и балканските земи от XVII в. – *ИНА*, 4, 1968, 127–142.

ЦВЕТКОВА, Б. Един френски пътепис от XVI в. за българските земи /Пиер Лескалопие, 1574/. – *ИБИД*, 26, 1968, 251–266.

ЦВЕТКОВА, Б. Нови архивни източници за въоръжената съпротива в българските земи срещу турския феодален ред през XVI–XVIII в. – *ИДА*, 8, 1964, 208–243.

ЦВЕТКОВА, Б. Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII в. – *ИИИ*, 19, 1967, 243–262.

ЦВЕТКОВА, Б. Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства. – *ВВр*, 13, 1958, 184–197.

ЦВЕТКОВА, Б. Новые документы о спахийском землевладении в Османской империи в конце XVI в. – В: *Вост. источн. ист. народ. Юго-Вост. и Центр. Европы*. Т. 1. М., 1964, 199–221.

ЦВЕТКОВА, Б. Турски документи за статута на някои селища във В. Търновски окръг през XVII в. – *ИОМ–ВТ.*, 3, 1966, 61–67.

ЦВЕТКОВА, Б. Френски архивен източник за Османската империя през XVII в. – *ИДА*, 32, 1976, 125–156.

ЦВЕТКОВА, Б. Френски пътеписи за Балканите. XV–XVIII в. Състав. и ред. ... Прев. от фр. Б. Цветкова, М. Киселинчева и Л. Генова. С., 1975. 535 с.

ЦВЕТКОВА, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век. Студия и документи. Т. 1. С., 1971. 428 с.

ЦВЕТКОВА, Б. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI в. – *ИНМ–В.*, 8, 1972, 209–231.

ЦОНЕВ, Б. Един важен дамаскин от XVII в. – *ГСУифф*, 8–9, 1914, 1–5.

ШУНДРИЦА, ЗДР. Пътепис на Дубровнишките пратеници с харача от 1673 г. – *ИБИД*, 25, 1967, 255–282.

Acta Bosnae ecclesiastica. Ed. E.Fermendžin. Zagrabiae, 1892.

Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799. Ed. E. Fermendžin. Zagrabiae, 1887, XII, 410 p.

ANGELOV, D. Une source peu utilisée sur l'histoire de la Bulgarie au XVe siècle. – *BBg*, 2, 1966, 169–179.

BABINGER, F. Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontoriode Campis über den Osmanenstaat um 1475. München, 1957. 95 p.

BABINGER, F. Robert Bagrave in Bulgarien 1652. – *ИИД*, 14–15, 1937, 145–150.

BARKAN, Ö.L. XV ve XVI'nci asırlarda Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. 1. Kanunlar. Istanbul, 1945. LXXII, 559 p.

BARKAN, Ö.L. 894 /1488–1489/ yılı cizyesinin tahsilâtına ait muhasebe bilânçoları. – *Belgeber*, 1964, 35–111.

BARKAN, Ö.L. Osmanlı Imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. – *IÜIFM*, 15, 1953, 212–213.

BARKAN, Ö.L. Türk Yapı ve Yapı Malzemesi tarihi için

Kaynaklar. – *IÜIFM,* 17, 1955/1956, No 1–4, 3–26.

BAŞTAV, Ş. XVI. asırda yazılmış Grekçe anonim Osmanlı tarihinin II. Murad /1421–1451/ devri hadiseleri. – *AÜDTCFD,* 1970, No 28, 31–66.

BELDICEANU, N. Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris. 1–2. Paris, 1960–1964. 194 p.; 422 p.

BERINDEI, M., M. KALUS-MARTIN ET G. VEINSTEIN. Actes de Murad III sur la région de Vidin et remarques sur les qūnān ottomans. – *SOF,* 35, 1976, 11–68.

BOJANIĆ, D. Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast. Beograd, 1974. 180 p.

BONFINIUS, A. Rerum ungaricarum decades quatuor dimida. Francofurti, 1581.

BOPPE, A. Journal et correspondance de Gèdyon „le Turc“, Consul de France à Alep /1623–1625/. Paris, 1909.

BOSKOWICH, R. Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre par... Lausanne, 1772. VIII, 323 p.; на бълг. ез.: Дневникът на едно пътуване. Прев. и бел. М. Тодорова. С., 1975. 120 с.

BROQUIÈRE, B. DE LA. Voyage d'outremer et retour de Jerusalem en France par la voie de terre pendant le cours des années 1432 et 1433. Ouvrage extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque Nationale, remis en français moderne. Ed. C. Schefer. Paris, 1892; I. изд. Paris, 1804; на бълг. ез.: Задморско пътешествие. Прев. от ориг. Н. Колев. Ред. и и бел. [с предг.] В. Мутафчиева. С., 1968. 132 с.

BUR, M. Berichte aus dem XVII. Jh. über bulgarische Städte aus Tagebüchern ungarischer Reisenden. – *StB,* 3, 1970, 165–168.

CALLIMACHUS, PH. Philippi Callimachi Historia de rege Vladislao. Ed. I. Lichonska, T. Kowalewski, A. Komornicka. Varsoviae, 1961.

CHESNEAU, J. Le voyage de monsieur d'Armon ambassadeur pour le roy en Levant. Escript par noble homme... Genève, 1970. IV, LVII, 298 p.

Chronica dell'origine e progressi della casa ottomana composta da Saidino turco eccellentissimo Historico in lingua Turca. Parte 1. Trad. da V. Brattuti. Vienna, 1649.

Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne /Textes latins/. Chroniques des religieux des Dunes, Jean Brandon-Gilles de Roye-Adrien de But. Publ. par Kervyn de Lettenhove. Bruxelles, 1870.

CORANESCU, A. Documente privitoare la istoria Romanilor, culese din Arhivele din Simancas. Bucureşti, 1940. 393 p.

COSMAS, N. B. ʿO ἀνέxδοτος xώδιξ 161 τῆς γία τή σύνοδο τῆς Φλορεντίας, την ἄπωσην τῆς Θεσσαλονίxης στά 1430 xαί τη μάχη, τῆς Βάρνας. Εἰσαγωγή-xείμενο-σχόλια. Αθηναι, 1975. 64 ρ.

CURIPESCHITZ, B. Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niklas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstantinopel 1530. Aus einer gleichzeitigen Handschrift neu herausgegeben von Eleonora Gräfin Lamberg-Schwarzenberg. Innsbruck, 1910. 83 p.; на сърбохърв. ез.: Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530. Prev. sa njemačkog T. Pejanović. Sarajevo, 1950. 54 p.

DERNSCHWAM, H. Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien /1553–55/. Ed. Fr. Babinger. München etc., 1923. XXXVI, 314 p.; на бълг. ез.: Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. М. Киселинчева. Предг. и бел. В. Мутафчиева. С., 1970. 204 с.

Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli di M. Paolo Contrarini che andava bailo per la Republica Veneta alla Porta Ottomana nel 1580. Venezia, 1856.

Documents and materials on the history of the Bulgarian people. S., 1969. 527 p.

DRIESCH, G.C. Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel von... Nürnberg, 1723. 494 p.

DUCAS. Istoria turco-bizantina /1341-1462/. Ed. crit. de V. Grech. Bucureşti, 1958. 503 p.; на англ. ез.: Decline and fall of Byzantium to the Ottoman Turks. An annot. transl. of "Historia turco-bizantina" by H.J. Magoulias. Detroit, 1975. 346 p.

DUJČEV, IV. Lettres d'information de la République de Raguse /XVIIe siècle/. – *ГСУифф* 33, 1937, 1–72.

ELEZOVIĆ, G. Iz carigradskih turskih arhiva Mühimme defteri. Beograd, 1951. 574 p.

EVLIYA ÇELEBI. Siyahatnamesi. 1–8. Istanbul, 1928. 684 p.; 479 p.; 534 p.; 436 p.; 608 p,; 805 p.; 934 p.; 876 p.; извадки на бълг. ез.: Шопов, А. Евлия Челеби [Пътуванията му из Македония, Сърбия и България]. – *ПСпБКД,* 62, 1902, 161–199; Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. –*ПСпБКД,* 70, 1909, 639–724; Дървингов, П. Евлия Челеби и западните български земи в книжовните му трудове. – *СлБ,* 7, 1943, № 1–3, 14–50; Пътепис. Прев. от османотур., състав. и ред. [с предг.] Стр. Димитров. С., 1972. 319 с.

FLACHAT, G.-C. Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indies Orientales. Lyon, 1766.

Der fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft /1481–1512/ nach den altosmanischen Chroniken des Oruç u. des Anonymus Hanivaldanus. Übers., eingel. u. erkl. von R.F. Kreutel. Graz etc., 1978. 311 p.

GĂLĂBOV, G. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. Bearb. von...Hrsg. von H.W.Duda. München, 1960. IX, 462 p.

Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehhemed Hân. Izladi ve Varna Savaşları /1443–1444/ üzerinde Anonim Gazavätnäme /Campaniile sultanului Murad fiul lui Mehmed han. Ed. H. Inalcık et M. Oğuz. Ankara, 1978. X, 120 – 129 p. (facs.).

GERLACH, ST. Türkisches Tag-Buch. Frankfurt, 1674; на бълг. ез.: Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, прев. от нем. ез., увод и комент. М. Киселничева. Предг. и ред. Б. Цветкова. С., 1976. 289 с.

GIESE, FR. Die altosmanischen anonymen Chroniken. 1–2. Breslau–Leipzig, 1922–1925.

GIESE, FR. Die altosmanische Chronik des Ašikpašazade. Leipzig, 1929.

GÖKBILGIN, M. TAYYIB. Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. – *Belleten,* 1956, No 78, 247–294.

GÖKBILGIN, M. TAYYIB. XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası vakıflar-mülkler-mukataaları. Istanbul, 1952. 631, 302 p.

HADŽIBEGIĆ, H. Rasprava Ali Causa iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljeću. – *GZM–S.*, 1947, 2, 139–205.

HURMUZAKI, E. Documente privitoare la istoria Romanilor. Vol. 1–16. Bucureşti, 1887–1912.

HYNKOVÁ, H. Unveröffentlichte Reise-Tagebücher Jakobs von Betzekh über den Balkan aus Jahren 1564–1573. – *EBTch*, 4, 1972, 125–134.

INALCIK, H. Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hriščanske spahije u XV vijeku i njihovo porijeklo. – *POF*, 3–4, 1952/1953, 23–54.

IORGA, N. Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle. 1–3. Paris, 1899–1902.

KABRDA, J. Les anciens registres turcs des cadis de Sofia et de Vidin et leur importance pour l'histoire de la Bulgarie. – *AO*, 19, 1951, No 3-4, 329–392.

KABRDA, J. Les codes kanunname ottomans et leur importance pour l'histoire économique et sociale de la Bulgarie. – B: *Сб. Н. В. Михов.* С., 1959, 183–190.

KABRDA, J. Le kanunname du sandjak de Nikopol. – *SPFFBU*, 16, 1974, No 14, 43–67.

KABRDA, J. Sur les bérats des métropolites orthodoxes dans l'ancien Empire Ottoman au XVIIIe siècle. – *ИБИД*, 16–18, 1940, 258–268.

KRAELITZ-GREIFFENHORST, FR. Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten Straf- und Finanzgesetze. – *MOG*, 1, 1921, 13–48.

LAMANSKI, V. Secrets d'Etat de Venise. Documents, extraits, notices et études servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècles. Saint-Petersbourg, 1884. 1062 p.

Lettres du baron de Busbec, ambassadeur de Ferdinand I... Paris, 1748.

LEUNCLAVIUS, J. Historiae Musulmanae turcorum de monumentis turcorum excriptae. Lib. 18. Francofurti, 1591.

Livre des faits du bon messir Jean le Maingre, dit Bonciquant, éd. Bushon. – *Panthéon littéraire*, 3, 1852.

LJUBIĆ, S. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. 5–6. Zagrabiae, 1876.

MAKOUCHEW, V. Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque popularum. 1.1. Varsaviae, 1874.

MATKOVIĆ, P. Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567. – *St*, 22, 1890, 125–126.

MATKOVIĆ, P. Putovania po Balkanskom poluotoku XVI vieka. – *RJAZU*, 42, 1878, 167–184; 56, 1881, 141–232; 62, 1882, 45–133; 71, 1884, 1–60; 84, 1887, 43–99; 100, 1890, 65–168; 112, 1892, 154–243; 116, 1893, 1–112; 124, 1895, 1–102; 129, 1896, 1–89; 130, 1897, 86–181; 134, 1898, 1–96.

MERTZIOS, K. Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας. Θεσσαλονικη, 1947. 574 ρ.

MIHAILOVIĆ, K. Memoirs of a Janissary. Transl. by B. Stolz. Hist. comment. by Sv. Soucek. Ann Arbor, Mich., 1975. 255 p.; на нем. ез.: Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Eingel. und übers. v. R. Lachmann. Komm. v. Cl.–P. Haase, R. Lachmann und G. Prinzing. Graz etc., 1975. 233 p.; на рус. ез.: Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введ., пер. и комент. А. И. Рогова. М., 1978. 136 с.

MIKLOSICH, FR. Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae, 1858.

MONTAGU, M. Letters from the Levant. New York, 1971. 283 р. Фотокопие на изд. от 1838 г.

MORAVCSIK, GY. Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. 2. durchgearb. Aufl. Berlin, 1958. XXVIII, 609 p.; XXV, 376 p. 1. изд. 1942.

MUNDY, PETER. The Travels of....... in Europe and Asia, 1608–1667. Vol. 1. Travels in Europe, 1608–1628. Cambridge, 1907. LXIII, 284 p.

Ottoman Statecraft. The Book of Counsel for Vesirs and Governors of Sari Mehmed Pasha the Defterdar. Ed. W. Wright. Princeton, 1935.

PEJACSEVICH, JULIAN GRAFEN. Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischov von Martianopel, Apostolischer Vikar und Administrator der Moldau, Bulgarischer Internuntius am Kaiserlichen Hofe und Kaiserlichen Gesandter bei dem Kosaken-Hetman Bogdan Chmielnicki /1612–1674/. Nach archivalischen Quellen geschildert von... – *AÖG*, 58, 1879, No 2, 338–657.

Pérégrinations du S. Jean Palern Foresien, secrétaire du François de Valois, duc d'Anjou et d'Alcançon etc. Lyon, 1606.

REFIK, AHMET. Türk idaresinde Bulgaristan /973–1259/. Istanbul, 1933. 80 p.; на бълг. ез.: България под турско управление г. г. 983—1255 от егира, 1565—1841 от Р. Хр-во. Документи, взети от тайните турски държавни архиви върху търговията и стоп. живот на градовете, населени с българи през време на турското управление. С., 1938. 115 с.

Relazioni degli ambasciatori veneti al senato. Ed. Alberi. S. 2. V. 7. Firenze, 1844.

RICAUT. Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1670.

ŠABANOVIĆ, H. Kraijšte Isabega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine. Sarajevo, 1964. LVI, 167, 160 p.

SCHILTBERGER, H.J. Schildberger's aus München Reise in dem Oriente und wunderliche Begebenheiten. Ed. A.G. Prenzel. München, 1814; на бълг. ез.: Пътепис. Прев. от нем. по Нюрнбергския ръкопис М. Киселинчева. Ред., предг. и бел. В. Мутафчиева. С., 1971. 164 с.

SCHWEIGGER, S. Eine neue Reissbeschreibung aus Deutschland nach Constantinopel u. Jerusalem. Nürnberg, 1608. 341 p.; извадки: Boeckh, J. G. Соломон Швайгер и неговите бележки за пътуването му през България. — В. *Изсл. в чест М. Дринов.* С., 1960, 301—344.

SEIDEL, FR. Denkwürdige Gesandschaft an die ottomanische Pforte, welche ehemals auf R.K. Rudolfs II hohen Befehl Hr. Fr. v. Khrewitz. S.M. Reichshofrat verrichtet. Görlitz, 1711.

SPHRANTZES, G.Memorii 1401–1477 . In anexa Pseudo-Sphranzes; Macarie Melissenos Cronica 1258–1481. Ed. V. Grecu. Bucureşti, 1966. XVIII, 618 p.

SPIRIDONAKIS, B. D. Empire Ottoman inventaire des mémoires et documents aux archives du ministère des affaires étrangères de France. Thessaloniki, 1973. 539 p.

TACHIAOS, A.–E. Nouvelles considérations sur l'œuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène. – In: *Cyrillomethodianum.* 1. Thessalonique, 1971, 131-182.

THIRIET, F. Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie. 1–3. Paris etc., 1958–1961.

VASDRAVELLIS, I. Ἱστορικὰ αρχεῖα Μακεδονίας. 1. Ἀρχεῖον

Θεσσαλονίκης. 1695-1912. 2. Αρχεῖον Βεπποίας-Ναούσης. 1598-1886. 3. Αρχεῖον Μονης Βλατταδων. 1460-1839, Θεσσαλονιxη, 1952-1954. XXIV, 576 ρ.; 28, 408 ρ.; 88 ρ.; извадки: Тивчев, П. и Й. Калудова. Нови документи за яничерството в българските земи. – *ВИС*, 1969, № 2, 52–75; Калудова, Й. Документи за яничерството в българските земи. – *ВИС*, 1969, № 6, 84–103; Калудова, Й. Документи за хайдутството в югозападните български земи през XVII–XVIII в. – *ВИС*, 1969, № 4, 72–94; Тивчев, П. и Й. Калудова. Документи за положението на населението в югозападните български земи под турска власт. 1–3. – *ВИС*, 1970, № 1, 49–82; № 2, 101–118; № 4, 66–88; Тивчев, П. и Й. Калудова. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя /XVI–XIX в./. – *ГСУфиф*, 65, 3, 1973, 385–451.

VERESS, A. Documente privitoare la istoria Mihai Viteazul. Bucureşti, 1936.

Voyage de Levant fait per la Commandement du roy en l'année 1621 par Mr des Hayes, baron de Courmenin. Paris, 1632.

Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre. Enrichis d'Annotation. Par le Sieur P.M.L. Paris, 1664. 146 p.

WENNER, A. Ein gantz new Reysebuch von Prag ausz bisz gen Constantinopel... Nürnberg, 1622. 135 p.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Български книжовници от XVII в. – *ЛИ*, 1, 1977, 28–43.

АНГЕЛОВ, Б. СТ.. Григорий Цамблак и сръбският книжовник Теодосий. – В: *Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. С., 1980, 71–80.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из историята на руско-българските литературни връзки /X–XVIII в./. Кн. 1–2. С., 1972–1980. 163 с.; 200 с.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из историята на старобългарската и възрожденската литература. С., 1977. 269 с.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV–XVII в. – В: *1100 г. слав. писм. 863–1963*. С., 1963, 359–375.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Пионер на руското културно проникване между южните славяни [архиепископ Михаил Кюстендилски. XVII в.]. – *ЛМ*, 1974, № 6, 91–96.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература. – В: *Старобълг. лит.* 2. С., 1977, 20–45.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Руско-южнославянски книжовни връзки. С., 1980. 129 с.

АНГЕЛОВ, Д. К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. – В: *25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* Т. 1. М., 1962, 449–458.

АНГЕЛОВ, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. – *ИП*, 1953, № 4, 374–398.

АНДОНОВ-ПОЛЈАНСКИ, Х. Македонија во карти /во збирката на Британскиот музеј и официолниот архив на Велика Британија 1491–1958. – *ГИНИ–Ск.*, 9, 1965, № 1, 343–404.

АТАНАСОВ, П. Български текстове в брашовските славянски издания от XVI век. – *ЕЛ*, 1970, № 4, 51–61.

АТАНАСОВ, П. Московские старопечатные Прологи и болгарские рукописные книги XVII–XVIII вв. – В: *Рукописная и печатная книга*. М., 1975, 154–170.

АТАНАСОВ, П. Начало на българското книгопечатане. С., 1959. 242 с.

АТАНАСОВ, П. Нови данни за българското книгопечатане в Румъния през XVI в. – *StB*, 2, 1970, 133–150.

АТАНАСОВ, П. Принос към българо-румънските културни отношения през XV и XVI в. – *ИП*, 1963, № 5, 110–118.

АТАНАСОВ, П. Първи славянобългарски печатни книги. – *ИДБ„ВК"*, за 1957/1959, 1959, 217–266.

АТАНАСОВ, П. Яков Крайков. Книжовник, издател, график. XVI в. С., 1980. 156 с.

АЯНОВ, Г. Привилегировани области в Североизточна Странджа: а/ Вакъф на султан Мехмед хан; б/ Хасекия; в/ Владенията на одринските гаази Михаловци /Гаази Михал Топраа/. – *АПП*, 1, 1938/1939, № 2, 26–37.

БАЛАСЧЕВ, Г. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. – *СбНУНК*, 18, 1, н.о., ифф, 1901, 132–170.

БАЛАСЧЕВ, Г. Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443 и 1444 против турците и битката при Варна. С., 1935. 24 с.

БАЛАСЧЕВ, Г. И Д. ИХЧИЕВ. Привилегиите на раята в земите, завещани на честните градове Мекка и Медина и документи върху тях. /Хармеен ве шерифеен муката раялари/. – *М*, 1, 1909/1910, № 2, 141–156.

БАЛАСЧЕВ, Г. И Д. ИХЧИЕВ. Привилегиите на християните-рая в Османската империя и някои документи върху тях. – *М*, 1, 1909/1910, № 1, 15–37.

БАЛАСЧЕВ, Г. Софийският монетен дом /Забр-хана/ и два фермана от 1616–1617 год. – *М*, 2, 1911/1912, № 7–8, 217–226.

БЕГУНОВ, Ю. К. Малоизвестные и неизвестные сочинения Григория Цамблака. – *BBg*, 5, 1978, 311–322.

БЕГУНОВ, Ю. К. „Мучение Иоанна Нового" Григория Цамблака в сборнике первой трети XV в. из собрания Н. П. Лихачева. – *СовС*, 1977, № 4, 48–56.

БЕРОВ, Л. Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976. 324 с.

БЕРОВ, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI–XIX в. – В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 107–153.

БЕТИН, Л. В. Митрополит Киприан и Феофан Грек. – *ЕВ*, 1977, № 1, 109–115.

БЕШЕВЛИЕВ, В. Плиска в географските карти от 17 в. и 18 в. – *МкП*, 12, 1940/1941, № 3, 43–50.

БОБЧЕВ, С. С. За някои тегоби и данъци според влахо-българските хрисовули. – В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 25–33.

БОГДАНОВИЋ, Д., В. Ј. ЂУРИЋ И Д. МЕДАКОВИЋ. Хиландар. Београд, 1978. 221 с.

БОЖИЋ, И. Дубровник и Турска у XIV и XV веку. Београд, 1955.

БОЖКОВ, А. Към въпроса за взаимните връзки между българското и румънското изкуство през XIV–XVII в. – *ИИИзИ*, 7, 1964, 41–99.

БОЖКОВ, А. Творческият метод на българския художник от епохата на турското робство до Възраждането. — *ИИизИ*, 10, 1967, 5–32.

БОЙЧЕВА, П. Молдова — центр румынско-болгарского церковного и культурного общения в XV столетии. — *ЕВ*, 1977, № 1, 83–97.

БОЈАНИЋ-ЛУКАЋ, Д. Неготинска крајна у време турске владовине — на основу извора XV и XVI века. — *ГЕМ–Б.*, 31–32, 1969.

БОЈАНОВСКИ-ДИЗЕ, Д. Прилог за изучување на општествено-економските односи во Македонија XV–XVI век. Скопје, 1975. 396 с.

БУР-МАРКОВСКА, М. Балканите и унгарският пазар през XVIII век. С., 1977. 206 с.

БУР-МАРКОВСКА, М. Икономически връзки между Трансилвания и балканските земи през втората половина на XVII и началото на XVIII век. — *StB*, 2, 1970, 167–186.

БУР-МАРКОВСКА, М. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през XVII–XVIII в. — В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 189–228.

ВАКАРЕЛСКИ, ХР.Етнография на България.С.,1974.797 с.

ВАСИЛИЕВ, АС. Ктиторски портрети. С., 1960. 274 с.

Варна 1444. Сборник от изследвания и документи в чест на 525-та год. от битката край гр. Варна. С., 1969. 2, 725 с.

ВЕЛИКИ, К. Емигриране на българи във Влахия, Молдова и Трансилвания от края на XIV до средата на XVI в. — *ИП*, 1976, № 5, 79–85.

ВЕЛИКИ, К. Походите на Михаил Витязул на юг от Дунав. — *ИП*, 1973, № 1, 63–72.

ВЕЛЧЕВА, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI–XVIII в. — *БЕ*, 1966, № 2, 110–121.

ВЕРЛИНДЕН, Ш. Торговля на Черном море от начала византийской зпохи до завоевания Египта турками в 1517 году. М., 1970. 11 с.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Р. Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века. Привреда, друштво и народни покрет. Нови Сад, 1960. 212 с.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Р. О неким питањима народних покрета с краја XVII века. — *ИГл*, 1959, № 1–2, 123–147.

ВЕЧЕВА, Е. Дубровнишката търговия в Североизточна България през XV–XVIII в. — *ГСУфиф*, 65, 3, 1973, 269–302.

ВЕЧЕВА, Е. Дубровнишки търговски колонии в Североизточна България /XVI–XVIII в./. — В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1979, 41–85.

ВЕЧЕВА, Е. Из дейността на Дубровнишката търговска колония в Търново през XVI–XVII в. — *В*, 1977, № 6, 56–63.

ВИНАВЕР, В. Дубровачка трговина у Србију и Бугарској крајем XVII века /1660–1700/. — *ИЧ*, 1963, № 12–13, 189–237.

ВИНАВЕР, В. Монетарна криза у Турско /1575–1650/. — *ИГл*, 1958, № 3–4, 113–133.

ГАНДЕВ, ХР. Българската грамотност и книжовно предание през XVII и XVIII век. — *Р*, 3, 1940/1941, № 4, 116–123.

ГАНДЕВ, ХР. Българската народност през XV век. Демогр. и етногр. изсл. С., 1972. 398 с.

ГАНДЕВ, ХР. Върху методическите въпроси, свързани с книгата „Българската народност през XV век. Демографско изследване“. — *ИП*, 1973, № 6, 91–102.

ГАНДЕВ, ХР. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. — В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, 37–58.

ГАНДЕВ, ХР. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962. 186 с.; същото в кн. му: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1976, 271–394.

ГАНДЕВ, ХР. К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до Освобождения. — *КСИС*, 29, 1960, 36–65.

ГАНДЕВ, ХР. Причини за упадъка на Турската империя в периода XVII до края на XIX век. — *ИП*, 3, 1946/1947, № 1, 76–88; същото в кн. му: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1976, 489–500.

ГАНДЕВ, ХР. Проникване и укрепване на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в. — *ИЕИМ*, 4, 1961, 5–26; същото в кн. му: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1976, 516–538.

ГАНДЕВ, ХР. Ранно възраждане 1700–1860. С., 1939. VI, 207 с.; същото в кн. му: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1976, 154–270.

ГАНДЕВ, ХР. Фактори на Българското възраждане 1600–1830. С., 1943. 304 с.; същото в кн. му: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1976, 23–153.

ГЕНОВ, Г. Положението на християните в Турция според мюсюлманското право. — *ГСУюф*, 18, 1923, 1–109.

ГЕОРГИЕВ, Е. Разгръщане на новаторските тенденции в книжовното дело на Евтимий Търновски от неговите ученици и последователи. — В: *Ученици и последователи на Евтимий Търновски.* С., 1980. 37–48.

ГЕОРГИЕВ, Й. п. Град Враца. /Принос към историята му/. — *СбНУНК*, 20, 1, н.о., 1904, 1–75.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Антиосманската съпротива на българите през XV–XVII в. — *ИП*, 1980, № 3, 3–19.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Йеничарският корпус и османската политика на обезродяване на българския народ. — В: *I Конгр. БИД. София, 1970.* Т. 1. С., 1972, 449–452.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Йеничарският корпус като социален феномен в Османската империя. — *ВИС*, 1980, № 4, 27–37.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Настаняване и заселване на йеничарите в българските земи. — *ИБИД*, 28, 1972, 55–66.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Османската армия и земевладението в българските земи /XV–XVIII в./. — *ГСУиф*, 66, 1975, 221–242.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. — *ГСУифф*, 61, 3, 1968, 35–72.

ГЕОРГИЕВА, ЦВ. Събиране на кръвен данък в Родопите. — *Родопи*, 1971, № 9, 35–37.

ГЕЧЕВ, М. Килийните училища в България. С., 1967. 127 с.

ГОРИНА, Л. В. Антиеретическое сочинение Евфимия Тырновского в Русском хронографе редакции 1512 г. /К истории болгаро-русских культурных связей конца XIV — начала XVI вв./. — *БИ*, 2, 1976, 265–274.

ГОРИНА, Л. В. „Похвальное слово Евфимию Тырновскому“ Григория Цамблака как исторический источник. — В: *Славянские культуры и Балканы.* Т. 1. С., 1978, 340–347.

ГРЕКОВ, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды /на рубеже XIV–XV вв./. М., 1975. 519 с.

За Григорий Цамблак, с. 291–299, 307–308 и общо за България, с. 346–380.

ГРОЗДАНОВА, Е. Българската селска община през XV–XVIII век. С., 1979. 208 с.

ГРОЗДАНОВА, Е. Демографски промени в Русенско през втората половина на XVII век. – *В*, 1975, № 5, 61–68.

ГРОЗДАНОВА, Е. За данъчната единица хане в демографските проучвания. – *ИП*, 1972, № 3, 81–91.

ГРОЗДАНОВА, Е. За демографското състояние на Карнобатско и Айтоско през XVII–XVIII в. – *ИП*, 1976, № 6, 81–88.

ГРОЗДАНОВА, Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи /по турецким документам XVII–XVIII вв./. – В: *Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы*. Т. 3. М., 1974, 161–234.

ГРОЗДАНОВА, Е. Поголовният данък и развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XV–XIX век. – В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 155–188.

ГРОЗДАНОВА, Е. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – *ИП*, 1979, № 6, 108–121.

ГРОЗДАНОВА, Е. Ролята на традиционната селска община за опазване на българската народност и народностното самосъзнание. – В: *Българската нация през Възраждането*. С., 1980, 139–177.

ГРОЗДАНОВА, Е. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII–XVIII в. – *ИП*, 1970, № 5, 75–90.

ГРОЗДАНОВА, Е. Фискальные функции и обязанности болгарских кнезов, старейшин и коджабашиев /XV–XVIII вв./. – *BHR*, 1973, № 3, 42–60.

ГЪЛЪБОВ, Г. За основните начала на поземлената собственост в Османската империя и специално в България под турско владичество. – *ГСУюфф*, 43, 1947, 1–92.

ГЪЛЪБОВ, Г. Народностното ни име българи в старите османо-турски документи. – *Р*, 1, 1938/1939, № 3, 87–93.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – *ГСУфиф*, 64, 3, ч. 1, 1972, 55–98.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – *ИНМ–В.*, 9, 1973, 123–138.

ДАНЧЕВ, Г. Владислав Граматик – книжовник и писател. С., 1969. 148 с.

ДАНЧЕВ, Г. Димитър Кантакузин. С., 1979. 212 с.

ДАНЧЕВ, Г. Особености на развитието на българската литература през втората половина на XV в. и нейните взаимоотношения с другите славянски литератури. – *СФ*, 16, 1978, 78–88.

ДЕРЖАВИН, Н. С. История Болгарии. Т. 3. Болгарский народ под турецким владычеством. М., 1947. 127 с.

ДЖУРОВА, А. Българската ръкописна книга X–XVIII в. – В: *Страници от историята на България*. Т. 1. С., 1979, 235–260.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Ловешкият книжовник от 17 век йеромонах Стефан и неговият препис на „Грамматики Славенския правилное синтагма“ от Мелетий Смотрицки /1655–1955/. – *ДК*, 1956, № 10, 16–22.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Редки руски книги в български книгохранилища от епохата на Възраждането. По случай тристагодишнината на българския препис от „Словенската граматика“ на Мелетий Смотрицки /1655 г./ и двестагодишнината на Римнишкото ѝ издание /1755 г./. – *БЕ*, 1955, № 4, 319–335.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Рыльский монастырь и Россия в XVI–XVII веках. С., 1946. 176 с.; [ново изд.] под загл.: Рыльский монастырь и Россия – Украина в XVI–XVII веках. С., 1974. 128 с.

ДИЛЕВСКИ, Н. М. Страница из истории болгаро-украинских культурных связей в конце XVII столетия. – В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 963–981.

ДИМИТРОВ, СТР. Въстанието на патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. – *ИИИ*, 12, 1963, 125–138.

ДИМИТРОВ, СТР. Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVII в. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 63–114.

ДИМИТРОВ, СТР. За аграрните отношения в България през XVIII в. – В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. С., 1962, 129–165.

ДИМИТРОВ, СТР. Към историята на чифликчийството в Русенско. – *ИП*, 1958, № 4, 84–98.

ДИМИТРОВ, СТР. Мезрите и демографският колапс на българската народност през XV век. – *В*, 1973, № 6, 50–65.

Критични бележки за кн. на Хр. Гандев „Българската народност през XV в.“ С., 1972.

ДИМИТРОВ, СТР. О миссии болгарского князя Фружина в Албании в 1435 г. – *StA*, 1968, № 2, 103–109.

ДИМИТРОВ, СТР. И Р. СТОЙКОВ. Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII в. и началото на XVIII в. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 183–194.

ДИМИТРОВ, СТР. Управниците на Ахъчелеби. – В: *Родоп. сб.* 4. С., 1976, 55–78.

ДИНЕКОВ, П. Българската култура през XV–XVII в. – В: *Ученици и последователи на Евтимий Търновски*. С., 1980, 26–36.

ДИНЕКОВ, П. Българската литература през XVII в. – *ЛИ*, 1, 1977, 5–15.

ДИНЕКОВ, П. Из истории русско-болгарских литературных связей XVI–XVIII веков. – *ТОДРЛ*, 19, 1963, 318–329.

ДИНЕКОВ, П. Книжовни средища в средновековна България. – *ИП*, 3, 1946/1947, № 4–5, 407–425.

ДИНЕКОВ, П. Книжовният живот в София през XVI век. – *Р*, 3, 1940/1941, № 4, 124–143.

ДИНЕКОВ, П. Отношенията между българи и турци в София през XVI век. – *ИБИД*, 16–18, 1940, 196–211.

ДИНЕКОВ, П. Периодизацията на българската литература до Освобождението. – В кн. му: *Писатели и творби*. С., 1958, 349–412.

ДИНЕКОВ, П. Похвала на старата българска литература. С., 1979. 496 с.

ДИНЕКОВ, П. Софийски книжовници през XVI в. Т. 1. Поп Пейо. С., 1939. 124 с.

ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. Неизвестно „Похвално слово за митрополит Петър“ от Киприан Цамблак. – В: *Старобълг. лит.* 2. С., 1977, 136–155.

ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. По въпроса за родството между митрополит Киприан и Григорий Цамблак.

– В: *Старобълг. лит.* 3. С., 1978, 77–85.

ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА, Н. „Похвално слово за Киприан“ от Григорий Цамблак. – *ЛМ,* 1978, № 4, 86–106.

ДОСТЯН, И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV–XV вв. – *ВВр,* 7, 1953, 32–49.

ДОСТЯН, И. С. Освободительное движение южнославянских народов конца XVI–XVII вв. – В: *Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма.* Кишинев, 1973, 156–162.

ДРАГОЛОВА, Л. И Б. РАЙКОВ. Българският първопечатник от XVI в. Яков Крайков и неговите венециански издания. – *В,* 1975, № 4, 17–30.

ДРИНОВ, М. Яков Трайков от София и Кара Трифун от Скопие /български книжари от 16-и век/. – В:*Юб. сб. Слав. беседа.* С., 1895, 29–36.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Архиепископ Петър Парчевич. /Политическо значение на българското католичество през XVII век./. – *Р,* 1, 1938/1939, № 4, 5–19.

ДУЙЧЕВ, ИВ. България и западният свят през XVII век. – *Р,* 1, 1938/1939, № 1, 113–133.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Два исторически опита на архиепископ Петър Богдан Бакшев. – *Р,* 1, 1938/1939, № 3, 161–163.

ДУЙЧЕВ, ИВ. За книжовното творчество на Константин Костенечки. – *ИИБЛ,* 2, 1954, 223–231.

ДУЙЧЕВ, ИВ. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – *ИТНИ,* 2, 1970, 73–105.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Политическата дейност на Петър Парчевич за освобождение от турско владичество. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* Т. 1. С., 1965, 157–191.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Прояви на народностно самосъзнание у нас през XVII век. – *МкП,* 13, 1942/1943, № 2, 26–51.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Ролята на църквата за запазване на българската народност през ранните векове на османското владичество. – *ИБПЦИАИ,* 1, 1978, 65–86.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Софийската католишка архиепископия през XVII век. Изучване и документи. С., 1939. VIII, 203 с.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Чипровец и въстанието през 1688 година. С., 1938. 47 с.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Чипровското въстание през 1688 г. – В: *Чипровци 1688–1968.* С., 1971, 17–30.

ЂУРЂЕВ, Б. О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука. – *ГЗМ–С.,* н.с., 2, 1947, 75–137.

ЂУРЂЕВ, Б. О утицају турске владавине за развитак наших народа. – *ГИДБХ,* 2, 1950, 19–82.

ЕШКЕНАЗИ, Е. Евреите на Балканския полуостров през XV и XVI век. – *ГОКПОЕ,* 3, 1, 1968, 127–150.

ЕШКЕНАЗИ, Е. Животът на евреите на Балканския полуостров през XVI–XVII векове. – *ГОКПОЕ,* 4, 1969, 135–157.

ЗАБОРОВСКИЙ, Л. В. Канун и начало русско-польской войны и позиция государств Юго-Восточной Европы /50-е годы XVII в./. – В: *Карпато-Дунайские земли в средние века.* Кишинев, 1975, 248–264.

ЗЛАТАРСКИ, В. Български въстания и опити за въстания до средата на XIX век. – В: *България 1000 г.* Т. 1. С., 1930, 707–735.

ЗЛАТАРСКИ, В. Търновските въстания и опити за въстания преди Велчовата завера. – В: *Сб. 100 г. Заверата 1835 г.* С., 1935, 3–16.

ЗОГРАФСКИ, Д. Прилепскиот панагур во миналото. – *ГПЕФ–Ск.,* 1955, 95–133.

ИВАНОВ, Й. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан /1375–1406/. – *ИИБЛ,* 6, 1958, 27–59.

Из миналото на българите мохамедани в Родопите. Сб. от ист. студии. Ред. Хр. Христов и В. Хаджиниколов. С., 1958. 171 с.

ИРЕЧЕК, К. История на българите. Под ред. на В. Н. Златарски. С., 1929. 462 с.

JИРЕЧЕК, К. Историја срба. Т. 1–4. Београд, 1922–1923. XIV, 330 с.; VII, 328 с.; VI, 302 с.; 327 с.

История на българската литература. В 4 тома. Т. 1. Старобългарска литература. Отг. ред. П. Динеков. С., 1962. 454 с.

Бълг. литература през XV–XVIII в., с. 349–418.

Историја народа Југославије. Т. 1. Београд, 1953.

История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. Ред. кол.: Н. Чакъров, О. Обрешков, Д. Дончев, М. Миховска. С., 1975. 367 с.

Учебно-възпитателната практика и педагогическа мисъл у нас през време на Османското владичество, с. 111–147.

ИХЧИЕВ, Д. Привилегиите на християните-рая в частните султански земи /хассъ-муката кариелари/. – *М,* 1, 1909/1910, № 2, 135–141.

ИХЧИЕВ, Д. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. – *М,* 1, 1909/1910, № 3, 239–264; № 4, 346–356.

ИШИРКОВ, А. Походите на крал Владислав III в България в 1443 и 1444 г. С., 1923. 29 с.

ЙОНОВ, М. Българската народност в чуждестранната пътеписна литература през XV–XVIII в. – В: *Българската нация през Възраждането.* С., 1980, 111–138.

ЙОНОВ, М. Европа отново открива българите. XV–XVIII в. С., 1980. 223 с.

ЙОНОВ, М. По въпроса за политиката на Австрия към Турция и политическите движения в България от края на XVI до началото на XVIII в. – *ИП,* 1956, № 5, 27–53.

ЙОНОВ, М. Политиката на Австрия и политическите движения в България от края на XVI до края на XVII век. – *ГСУфиф,* 52, 2, 1958, 247–335.

ЙОСИФОВА, М. Калиакра през късното средновековие XV–XVII в. – *ИНИМ,* 2, 1978, 39–58.

ЙОЦОВ, Д. Културно-политическа история на Враца. Т. 1. От Римската епоха до Освобождението. С., 1937. XVI, 392 с.

КАЛИГАНОВ, И. Житие Георгия Нового в русской литературы XVI-го века. /Исторический фон, идеологическая направленность, литературное окружение/. – В: *Старобълг. лит.* 6. С., 1980, 11–24.

КАМЕНОВА, Д. Сеславската църква. История, архитектура, живопис. С., 1977. 152 с.

КАПИТАНОВ, Х. Българското присъствие в Европа. Основатели на първите манастири във Влахия – българи. – *ДК,* 1971, № 7–8, 22–39.

КАПТЕРЕВ, И. Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI–XVII столетиях. Сергиев посад, 1914.

КАТАРЦИЕВ, И. Ајдутското движење и Карпошовото востание во XVII век. Скопје, 1958. 67 с.

КИСЕЛКОВ, В. Владислав Граматик. — В кн. му: *Проуки и очерти старобълг. лит.* С., 1956, 308–320.

КИСЕЛКОВ, В. Константин Костенечки. — В кн. му: *Проуки и очерти старобълг. лит.* С., 1956, 266–303.

КИСЕЛКОВ, Д. Димитър Кратовски. — В кн. му: *Проуки и очерти старобълг. лит.* С., 1956, 304–307.

КОВАЧЕВ, М. Драгалевският манастир св. Богородица Витошка и неговите старини. С., 1940. VIII, 251 с.

КОВАЧЕВИЋ, Љ. Деспот Стефан Лазаревић за време турских мецусобица /1402–1413/. — *Отацбина*, 4–5, 1880.

КОЖУХАРОВ, Г. Българската къща през пет столетия. Края на XIV–XIX в. С., 1967. 268 с.

КОЛАРОВ, ХР. Адрианополският мирен договор /1444 г./. — *ТВТУ„КМ"*, 12, 3, 1976, 41–74.

КОРНІЙ, Л. До питання про українсько-болгарські музичні зв'язки. /Болгарський розпів у рукописах України кінця XVI–XVII ст./. — *УМуз*, 10, 1975, 122–137.

КРАЕВА, Б. Рилският книжовник монах Спиридон. — В: *Старобълг. лит.* 3. С., 1978, 113–121.

Кратка история на българската архитектура. С., 1965. 628 с.

Архитектурата през турското владичество /края на XIV — втората половина на XVIII в./, с. 124–195.

КРЪНДЖАЛОВ, Д. Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. — *ГСУифф*, 42, 1946, 3–77.

КРЪСТЕВ, В. Очерци по история на българската музика. 2. доп. изд. С., 1977. 803 с.; 1. изд. 1970.

КУЗЕВ, АЛ. Восстание Константина и Фружина. — *BHR*, 1974, № 3, 53–69.

КУЗЕВ, АЛ. Коренното население на гр. Варна от XIV до нач. на XIX в. — *ИВАД*, 14, 1963, 81–91.

КУЗЕВ, АЛ. Мадарската крепост през XV в. — *А*, 1964, № 1, 19–29.

КУЗЕВ, АЛ. Принос към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. — *ИНМ–В.*, 3, 1967, 52–68.

КУЮМДЖИЕВА, СВ. О взаимоотношении между народной и церковной песенностями в XV–XVIII вв. в Болгарии. — *PBg*, 1978, № 2, 70–75.

ЛЕБЕДЕВ, А. П. История Греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя /в 1453 г./ до настоящего времени. Т. 1–2. Сергиев посад, 1896–1901.

ЛЕБЕДЕВА, И. Н. Греческая рукописная и печатная книга XV–XVI вв. и ее влияние на книжовность других народов. — В: *Рукописная и печатная книга.* М., 1975, 105–114.

ЛИХАЧЕВ, Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958. 67 с.

ЛИШЕВ, СТР. Българският средновековен град. Общ.-икон. облик. С., 1970. 224 с.

МАКУШЕВ, В. В. Болгария под турецким владычеством, преимущественно в XV и XVI веках. — *ЖМНП*, 163, 2, 1872, 286–329.

МАКУШЕВ, В. В. Восточный вопрос в XVI и XVII веках. — В: *Славянский сб.* 3. Пб., 1876.

МАРГОС, А. Арменската колония в Шумен през XVII–XIX в. — *ИНМ–Ш.*, 4, 1967, 103–112.

МАРГОС, А. Бунтовнически действия сред турската феодална власт в Провадийско и Разградско през втората половина на XVII век. — *ИНМ–В.*, 10, 1974, 326–331.

МАРДИ-БАБИКОВА, В. Ктиторский портрет Экзарха Христофора в церквы св. Стефана в Несебре и роль Несебрской митрополии в художественной жизни города в XVI–XVII вв. — *ЕВ*, 1978, № 4, 138–146.

МАРИНОВ, Д. Димитри Кантакузин. — *СбНУНК*, 18, 1, н.о., ифф, 1901, 74–98.

МАРИНОВ, Д. Иеромонах Йосиф Брадати. /Принос към историята на българската литература/. — *СбНУНК*, 18, 1, н.о., ифф, 1901, 99–131.

МАРКОВА, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976. 222 с.

МАТКОВСКИ, АЛ. Крепостништвото во Македонија во време на турското владеење. Скопје, 1978. 412 с.

МАТКОВСКИ, АЛ. Непознат бунт во Дукаѓинскиот санцак во 1565 година. — *И*, 13, 1977, № 1, 139–158.

МАТКОВСКИ, АЛ. Хайдутите в Македония през първата половина на XVII в. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 195–213.

МЕЧЕВ, К. Българската хроника от началото на XV в. /Историческо съдържание, идеен и художествен облик, въпросът за нейното авторство/. — *ИИИ*, 19, 1967, 219–242.

МЕЧЕВ, К. Григорий Цамблак. С., 1969. 324 с.

МИКОВ, В. Българите мохамедани в Тетевенско, Луковитско и Бело-Слатинско. — *Р*, 3, 1940/1941, № 3, 51–68.

МИЛЕВ, Н. Католишката пропаганда в България през XVII век. Ист. изследване. С., 1914. 194, II с.

МИЛЕВ, Н. Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина /1597–1615/. — *ИИД*, 5, 1922, 113–128.

МИЛЕТИЧ, Л. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. — *СбНУНК*, 14, н.о., 1897, 284–543.

МИЛЕТИЧ, Л. Из историята на българската католишка пропаганда в XVII век. — *БП*, 1, 1893/1894, № 10, 62–82; № 11–12, 146–189.

МИЛЕТИЧ, Л. Поземлената собственост и войнишките бащини в турско време. — *ПСпБКД*, 66, 1906, 307–335.

МИЛЕТИЧ, Л. Седмиградските българи. — *СбНУНК*, 13, 1896, 153–256.

МИЛЕТИЧ, Л. Седмиградските българи и техният език. — *СпБАН*, 33, 1926, 1–183.

МИТЁВ, Й. Има ли временно подобрение на положението на българския народ след падането му под турско иго. — В кн. му: *Ист. студии.* С., 1955, 156–233.

МИЯТЕВ, П. Потомки крымских гиреев и их господство в некоторых частях Болгарии в XVII–XIX вв. — *УЗИС*, 16, 1958, 288–303.

МУТАФЧИЕВА, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962. 264 с.

МУТАФЧИЕВА, В. За приложението на робския труд в османското стопанство през XV–XVI в. — В: *Изсл. в чест М. Дринов.* С., 1960, 505–519.

МУТАФЧИЕВА, В. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт /XV–XVII в./. — *ИИИ*, 10, 1962, 121–145.

МУТАФЧИЕВА, В. За състоянието на спахилъка през XV–XVI в. — *ИП*, 1959, № 3, 32–63.

МУТАФЧИЕВА, В. К вопросу об упадке спахийства в конце XVI и в начале XVII века. — В: *25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* Т. 2. М., 1963, 430–438.

МУТАФЧИЕВА, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – *ИИИ*, 9, 1960, 57–93.

МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV–XVI в. – *ИП*, 1961, № 6, 46–80.

МУТАФЧИЕВА, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV–XVII в. – *ИП*, 1958, № 1, 34–57.

МУТАФЧИЕВА, В. О феодальной йерархии в османской военно-ленной системе XV–XVII вв. – *СВ*, 1959, № 3, 91–95.

МУТАФЧИЕВА, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под османска власт /XV–XIX в./. – *StB*, 14, 1979, 90–126.

МУТАФЧИЕВА, В. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII в. и развитието на паричните отношения. – *ИП*, 1960, № 1, 40–74.

МУТАФЧИЕВА, В. Феодалната рента, присвоявана от ленния държател в Османската империя с оглед на нашите земи през XV–XVI в. – *ИИБИ*, 7, 1957, 163–204.

НАУМОВ, Е. Н. Месемврия /Несебр/ в конце XIV века. – *BHR*, 1980, № 2, 48–53.

НЕДЕВ, СТ. Пътища в Източна Стара планина от създаването на българската държава до освобождението ѝ от османско владичество. – *ИВИНД*, 15, 1973, 213–226.

НЕДЕВ, СТ. Пътищата на Владислав III и Мурад II през 1444 г. – В: *Варна 1444*. С., 1969, 208–234.

НЕЙЧЕВ, А. Джелепи и бегликчии. – В: *Юб. сб. Копривщица*. Т. 1. С., 1926, 523–534.

НЕШЕВ, Г. Български довъзрожденски културно-народностни средища. С., 1977. 260 с.

НЕШЕВ, Г. Културни прояви на българския народ XV–XVIII век. С., 1978. 127 с.

НИКОВ, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *ИИД*, 7–8, 1928, 41–112.

НИКОЛОВ, Й. България и българите в съчиненията на Стефан Герлах и Мартин Крузиус. – *ГСУиф*, 67, 1977, 51–99.

НИКОЛОВ, Й. Немските реформатори, балканските провинции на Османската империя и мисията на Димитър Мизиеца в Германия. – В: *Бълг.-герм. отн. и връзки*. Т. 2. С., 1979, 9–48.

НОВИЧЕВ, А. Д. История Турции. Т. 1. Л., 1963. 315 с.

НОВИЧЕВ, А. Д. Крестьянское восстание в Турции в начале XV века. – *ПВ*, 1960, № 3, 67–81.

ПАВЛОВ, ВЛ. Към въпроса за корабоплавателни прояви на българи през турското робство /1396–1830 г./. – *ИНМ–В*., 2, 1966, 51–62.

ПАНОВА, СН. Българските търговци през XVII век. С., 1980. 180 с.

ПАНОВА, СН. Евреите в откупната система на Османската империя. – *ГОКПОЕ*, 4, 1969, 159–167.

ПАНОВА, СН. Еврейската община в българските земи през XVI–XVIII в. – В: *Проучвания за историята на еврейското население в българските земи*. С., 1980, 21–34.

ПАНОВА, СН. Към въпроса за движението на цените на Балканите през XVII век. – В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 87–105.

ПАНОВА, СН. Развитието на текстилното производство в балканските страни и ролята на еврейското население /16–17 в./. – *ГОКПОЕ*, 11, 1976, 131–150.

ПАНОВА, Сн. Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в.–*ГОКПОЕ*,1,1 1966, 106–119.

ПАНОВА, СН. Търговската и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI и XVII в. – *ИП*, 1967, № 3, 31–60.

ПАНОВА, СН. Търговски връзки между българските земи и Трансилвания през XVII в. – *ИП*, 1976, № 2, 35–58.

ПАСКАЛЕВА, В. Левантинската търговия на Триест през XVIII в. /С оглед на Балканите/. – В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 229–260.

ПАСКАЛЕВА, В. Черно море и Черноморието през епохата на османското владичество в българските земи. – В: *Черно море*. Варна, 1978, 486–507.

ПАСКАЛЕВА-КАБАДАИЕВА, К. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980. 164 с.

ПАСТУХОВ, ИВ. Българска история. Т. 2. Уредба на Второто царство. Турска власт. Възраждане. С., 1943. 760 с.

ПЕНЕВ, Б. История на новата българска литература. Т. 1. Начало на Българското възраждане. Българската литература през XVII–XVIII в. С., 1976. 760 с.

ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Апокрифна литература и фолклор. С., 1978. 243 с.

ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Дамаскините в българската литература. С., 1965. 259 с.

ПЕТКАНОВА–ТОТЕВА, Д. Димитър Кантакузин – жизнена съдба и поетично откровение. – В кн. ѝ: *Хилядолетна литература. С.*, 1974, 166–189.

ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – *ГСУфсф*, 62, 1969, 51–151.

ПЕТКОВ, Г. Из литературната история на текста „Сказание за буквите“ от Константин Костенечки. – *ТВТУ„КМ“*, 10, 1, 1974, 489–513.

ПЕТРОВ, П. Антитурецкая коалиция в балканских странах в начале XV века. – В: *25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* Т. 1. М., 1962, 501–504.

ПЕТРОВ, П. Въстанието на Константин и Фружин. – *ИИИ*, 9, 1960, 187–214.

ПЕТРОВ, П. И Е. ВЕЧЕВА. Из търговската дейност на Соркочевичи в българските земи. – *ИБИД*, 32, 1978, 83–99.

ПЕТРОВ, П. Нови данни за търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – *ИБИД*, 28, 1972, 45–53.

ПЕТРОВ, П. Соимировичи – български болярски род от Чипровец. – *В*, 1972, № 1, 16–19.

ПЕТРОВ, П. Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV век – 1912 година. С., 1975. 465 с.

ПЛЯКОВ, ЗДР. За демографския облик на българския град през XV–средата на XVII в. – *ИП*, 1968, № 5, 9–47.

ПЛЯКОВ, ЗДР. За регламентацията на градското занаятчийско производство в българските земи през XV – средата на XVII в. – *ИИИ*, 21, 1970, 87–148.

ПОПГЕОРГИЕВ, Д. Сопственоста врз чифлиците и чифлигарските аграрно-правни односи во Македонија до Балканската војна 1912. Скопје, 1956. 189 с.

ПРАШКОВ, Л. Църквата „Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979. 248 с.

ПРОТИЧ, А. Денационализиране и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 год. – В: *България 1000 г.* Т. 1. С., 1930, 383–540.

ПУНДЕВ, В. Сборникът Абагар от Филип Станиславов. – *ГНБ–П.*, за 1924, 1926, 289–337.

ПЪРВЕВ, Г. Констанцкият събор /1414–1418/ и участието на Григорий Цамблак в него. – В: *Ученици и последователи на Евтимий Търновски.* С., 1980, 484–500.

РАДОНИЋ, Ј. Западна Европа и балкански народи према турцима у првој половини XV века. Нови Сад, 1905. IV, 299 с.

РАДОНИЋ, Ј. Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века. Београд, 1950. 746 с.

РАЙКОВ, Б. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. – В: *Старобълг. лит.* 1. С., 1971, 263–287.

РУИСКАР, Ж. Кирилицата и книгопечатането с кирилица в Рим от 1545 до 1651 година. – *ПК,* 1979, № 4, 52–67.

РУСЕВ, П. Григорий Цамблак – български, сръбски, румънски и руски писател. – *ТВПИ–ВТ.*, 4, 1968, 449–473.

РУСЕВ, П. Традицията на средновековната българска култура след падането на България под османско иго. – В: *България в света от древността до наши дни.* Т. 1. С., 1979, 345–356.

САКЪЗОВ, ИВ. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. – *ГСУюф,* 30, 1935, 3–100.

САКЪЗОВ, ИВ. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия. Страници из стопанската история на България. С., 1930. VIII, 222 с.

САКЪЗОВ, ИВ. Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори. – *ИИД,* 9, 1929, 1–44.

САКЪЗОВ, ИВ. Черно море и стопанските връзки на България с чужбина през XVI и XVII в. – *МСг,* 1929, № 6, 20–24.

СВАНЕ, Г. Константин Костенечкий и его биография сербского деспота Стефана Лазаревича. – В: *Старобълг. лит.* 4. С., 1978, 21–38.

СЕМЕРДЖИЕВ, ХР. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913. 264, II с.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Бележки за някои стари войводи. – *СбНУНК,* 2, н.о., 1890, 317–325.

СМИРНОВ, Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. Т. 1–2. М., 1946. 159 с.; 173 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Георги Кастриоти – Скендербег /1405–1468/ и отношението на Дебър и Охрид към освободителната му борба. – *ИП,* 1968, № 2, 60–65.

СНЕГАРОВ, ИВ. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове /X–XV в./. С., 1950. 96 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. История на Охридската архиепископия-патриаршия. От падането ѝ под турците до нейното унищожаване /1394–1767 г./. С., 1932. XI, 615 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953. 131 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. По въпроса за спахии-немохамедани. – *ИП,* 1955, № 6, 83–86.

СНЕГАРОВ, ИВ. Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958. 241 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Търновски митрополити в турско време. – *СпБАН,* 52, 1935, 207–254.

СОКОЛОСКИ, М. Градско и селско население со специјални задолженија во дел од Охридскиот санџак во втората половина од XVI век. – *ГИНИ–Ск.*, 10, 1966, № 2–3, 181–201.

СОКОЛОСКИ, М. За јуруците и јурушката организација во Македонија од XV–XVIII в. – *И,* 1973, № 1, 85–99.

СОКОЛОСКИ, М. Исламизација у Македонији у XV и XVI веку. – *ИЧ,* 22, 1975, 75–89.

СОКОЛОСКИ, М. Осврт на вакафите и вакафските имоти во Тетовската нахија во XV и XVI век. – *ГИНИ–Ск.*, 20, 1976, № 3, 151–168.

СОТИРОВ, ИВ. Златарското изкуство в Чипровци през XVI и XVII в. – *А,* 1977, № 3, 42–55.

СПИСАРЕВСКА, Й. Дубровнишката колония в София през XV–XVI в. – В: *Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.* С., 1978, 9–40.

СПИСАРЕВСКА, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество /XV–XVI в./. – *ИП,* 1973, № 2, 76–93.

СПИСАРЕВСКА, Й. Права на дубровничаните в българските земи под османско владичество /XV–XVI в./. – *ИП,* 1975, № 4, 31–53.

СТАНЕВ, Н. История на Великотърновската предбалканска котловина. Селата Присово, Пчелище, Церова курия, Къпиново, Миндя, Мариино, Плаково, Големаните, Килифарево и Дебелец. В. Търново, 1942. 3, 320 с.

СТАНИМИРОВ, СТ. Бачковският манастир през XV век. – *ИИД,* 14–15, 1937, 125–137.

СТАНИМИРОВ, СТ. Бачковският манастир през втората половина на XVI в. и през XVII век. – *ИБИД,* 16–18, 1940, 390–410.

СТОЙКОВ, Р. Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народната библиотека „Васил Коларов" от XV, XVI, XVII и XVIII в. – *ИДБ„ВК",* 1, 1961, 363–490.

СТОЙКОВ, Р. Селищни имена в западната половина на България през XVI в. – В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски.* С., 1960, 429–456.

СТОЙЧЕВ, Д̆. Тетевен, минало и днес. С., 1924. VIII, 172 с.

СТОЈАНОВСКИ, АЛ. Административно-територијална поделба на Македонија под османлиска власт до крајот на XVII век. – *ГИНИ–Ск.*, 17, 1973, № 2, 129–145.

СТОЈАНОВСКИ, АЛ. Дервенџиството во Македонија. Скопје, 1974. 357 с.

СТОЈАНОВСКИ, АЛ. И И. ЕРЕН. Кратовската нахија во XVI век. – *ГИНИ–Ск.*, 15, 1971, № 1, 61–92.

СТОЈАНОВСКИ, АЛ. Поглед на економско-друштвените прилики во Кичевската нахија во втората половина на XV век. – *ГИНИ–Ск.*, 2, 1958, № 2, 115–158.

СТОЯНОВ, К. Българските еснафи през турското робство. /История, организация, дейност/. Варна, 1942. 108 с.

ТАБАКОВ, С. Опит за история на град Сливен. Т. 1–3. С., 1911–1929. XXIII, 620 с.; 605 с.; 352 с.

ТВЕРИТИНОВА, А. С. К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи /XV–XVI вв./. – *УЗЛГУ,* 17, 1959, 3–50.

ТВЕРИТИНОВА, А. С. К вопросу об изучении первого антифеодального крестьянского восстания в средневековой Турции. – *ВВр,* 11, 1956, 200–224.

ТВЕРИТИНОВА, А. С. О некоторых важных аспектах изучения турецкого феодализма. – В: *Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма.* Кишинев, 1973, 67–71.

ТЕЛБИЗОВ, К. Към биографията на Кръстю Пейкич /1665–1730/. – *В,* 1980, № 1, 26–35.

ТЕЛБИЗОВ, К. Някои сведения за положението и търговията на чипровските търговци в Седмиградско през XVIII в. Принос към историята на българската търговия. – *ТВИНС„ДБ",* 1, 1964, 1–52.

ТЕЛБИЗОВ, К. Общинското управление на Банатските български общини под австрийска и унгарска власт. /Правно-историческо изследване/. – *ГВУССН–В.,* 18, 1945, 1–60.

ТЕПЛОВ, В. Русские представители в Цариграде 1496–1891. Ист. очерк. СПб., 1891. 73 с.

ТИВЧЕВ, П. Известия за роби българи на остров Кипър през втората половина на XIV в. – *ИОК,* 1972, № 4, 41–44.

ТИВЧЕВ, П. Известия в хрониката на Леонтий Махера за българи роби на остров Кипър през втората половина на XIV в. – *ВИС,* 1966, № 5–6, 39–58.

ТОДОРОВ, Н. Балканският град XV–XIX в. Соц.-икон. и демогр. развитие. С., 1972. 504 с.; на рус. ез.; Балканский город XV–XIX веков. М., 1976. 516 с.

ТОДОРОВ, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV–XVI в. – *ГСУфиф,* 53, 2, 1960, 192–252.

ТОДОРОВ, Н. Из социално-икономическия живот на София през XVI–XVII в. – *ИИИ,* 14–15, 1964, 215–233.

ТОДОРОВ, Н. Населението на град Варна през XVI век. – *ИНМ–В.,* 13, 1977, 190–191.

ТОДОРОВ, Н. По някои въпроси на балканския град през XV–XVII в. – *ИП,* 1962, № 1, 32–58.

ТОМИЋ, Ј. Пеħки патријарх Јован и покрет хришħана на Балканском полуострову. 1592–1614. Ист. студија. Земун, 1903. VIII, 147 с.

ТОМИЋ, Ј. Прилози за покрет хришħана на Балканском полуострову против турака крајем XVI с. – *ССКА,* 31, 1898.

ТОНЧЕВА, Е. Проблеми на старата българска музика. С., 1975. 212 с.

ТОНЧЕВА, Е. Церковная музыка в Болгарии в XV–XVIII веках. – В: *Славянские культуры и Балканы.* Т. 1. С., 1978, 290–300.

ТРИФОНОВ, Ю. Живот и дейност на Константина Костенецки. – *СпБАН,* 65, 1943, 223–292.

ТРИФОНОВ, Ю. Зависимостта на Молдавската църква от Охридската в първата половина на XV в. – *МкП,* 5, 1929, № 1, 45–70.

ТРИФОНОВ,Ю. Михал-бейовците в преданието и историята. – *БИБ,* 2, 1929, № 3, 212–229.

ТРИФОНОВ, Ю. Плевенско под турско владичество до началото на 19 век. – *БИБ,* 3, 1930, № 4, 94–144.

ТРИФОНОВ, Ю. Съединението на Ипекската патриаршия с Охридската архиепископия в XV в. – *СпБАН,* 3, 1912, 11–42.

ТРИФОНОВ, Ю. Унищожаването на Търновската патриаршия и заместването ѝ с митрополитство-архиепископство. – *СбНУНК,* 22–23, 1, ифф, 1906/1907, 1–40.

ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Похвално слово за св. Димитър от Григорий Цамблак. – В: *Ученици и последователи на Евтимий Търновски.* С., 1980, 133–138.

УДАЛЬЦОВА, З. В. И Е. В. ГУТНОВА. К вопросу о типологии феодализма в Западной и Юго-Восточной Европе. – В: *Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма.* Кишинев, 1973, 12–23.

УНДЖИЕВ, ИВ. Карлово. История на града до Освобождението. С., 1962. 266 с.; 2. изд. 1968. 246 с.

ФЕХЕР, Г. Принос към изучаването на златарството на Балканите от XVI–XVII в. – *ИАИ,* 32, 1970, 5–53.

ФЛОРЕВА, Е. Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенетично и историческо проучване. – *ИЕИМ,* 14, 1972, 139–158.

ХАЏИБЕГИЋ, Х. Главарина у Османској држави. Сарајево, 1966. 188 с.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. – *ТВИИ „КМ",* 1, 1957, 19–121.

ХИНКОВ, ХР. Българското занаятчийство преди Възраждането ни /XV–XVII в./. – *СБИД,* 36, 1937, № 5–6, 305–318.

ХРИСТОВ, ХР. Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964. 214 с.

ХРИСТОВ, ХР. Българските общини през Възраждането. С., 1973. 250 с.

ХРИСТОВ, ХР. За самоуправлението на българите в османската държава през XV–XVIII в. – *ИП,* 1973, № 1, 18–42.

ХРИСТОВ, ХР. Към въпроса за заграбването на селските земи и създаването на чифлици и господарлъци в Европейска Турция през XVIII в. и началото на XIX в. – *ИИИ,* 14–15, 1964, 151–162.

ХРИСТОВ, ХР. Някои проблеми за прехода от феодализма към капитализма в историята на България. – *ИП,* 1961, № 3, 83–107.

ЦВЕТКОВА, Б. Българската народност и изяви на народностно съзнание през XV–XVIII в. – В: *1300 г. българска държава.* С., 1978, 63–102.

ЦВЕТКОВА, Б. Европа, освободителното движение на Балканите и българите през първите десетилетия на XVII в. – *ВИС,* 1978, № 3, 36–65.

ЦВЕТКОВА, Б. За етническия и демографски облик на Видин през XVI в. – *ИЕИМ,* 7, 1964, 11–24.

ЦВЕТКОВА, Б. За някои форми на съпротива срещу турския феодален строй през XVIII в. – В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха.* С., 1962, 213–251.

ЦВЕТКОВА, Б. За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV–XVI в. – *ИНМ–Ш.,* 3, 1965, 41–53.

ЦВЕТКОВА, Б. За режима на стопанската обмяна между румънските и българските придунавски земи през XVI в. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* Т. 1. С., 1965, 113–155.

ЦВЕТКОВА, Б. За стопанския облик и за феодалните задължения на някои селища в Родопите и прилежащите райони през XV–XVI в. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 41–61.

ЦВЕТКОВА, Б. За съдбата на средновековната българска столица Търново след падането ѝ под турска власт. – *ИОИМ–ВТ.*, 5, 1972, 139–149.

ЦВЕТКОВА, Б. Из историята на съпротивителните и освободителните движения в българските земи през 80-те години от XVII в. – *ВИС*, 1979, № 2, 107–120.

ЦВЕТКОВА, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. С., 1958. 227 с.

ЦВЕТКОВА, Б. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. – *УЗИС*, 20, 1960, 196–220.

ЦВЕТКОВА, Б. К исследования аграрных отношений в Османской империи с конца XVI до середины XVIII века. – В: *25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* Т. 2. М., 1963, 421–429.

ЦВЕТКОВА, Б. Към въпроса за класовите различия в българското общество през епохата на турското владичество. – *ИП*, 1951, № 2, 166–174.

ЦВЕТКОВА, Б. Към въпроса за пазарните и пристанищните мита и такси в някои български градове през XVI в. – *ИИИ*, 13, 1963, 183–260.

ЦВЕТКОВА, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи през XV в. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 243–262.

ЦВЕТКОВА, Б. Материали за селищата и строителството в българските земи през XV–XVI в. – *ИИГА*, 7–8, 1955, 459–518.

ЦВЕТКОВА, Б. Материали за стопанската история на селищата по Черноморието и някои прилежащи области от XVI в. – *ИНМ–В.*, 3, 1967, 149–164.

ЦВЕТКОВА, Б. Насеља и демографске промене у Трновској области од XV до XVIII века. – *ИЧ*, 14–15, 1966, 55–92.

ЦВЕТКОВА, Б. Нови архивни източници за аграрния режим в Северна България през началния период на турското владичество. – *ИДА*, 7, 1963, 299–343.

ЦВЕТКОВА, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. – *СВ*, 1957, № 2, 78–88.

ЦВЕТКОВА, Б. Опазване на българската народност и изяви на народностно съзнание през XV–XVIII в. – В: *I Конгр. БИД. София, 1970.* Т. 1. С., 1972, 431–446.

ЦВЕТКОВА, Б. Откупната система /Iltizam/ в Османската империя през XVI–XVIII в. с оглед на българските земи. – *ИИПН*, 11, 2, 1960, 195–223.

ЦВЕТКОВА, Б. Паметна битка на народите. Варна, 1969. 292 с.; 2. осн. прераб. и доп. изд. 1979. 355 с.; същото на фр. ез.: La bataille mèmorable des peuples. S., 1971. 392 p.

ЦВЕТКОВА, Б. Поземлените отношения в българските земи под османско владичество до средата на XVII век. – *ИП*, 7, 1950/1951, № 2, 158–192.

ЦВЕТКОВА, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV–XVI в. Ч. 1. Облик на стопанството и същност на феодалното земевладение. Ч. 2. Зависимото население и неговата борба против турския феодален гнет. – *ИИБИ*, 5, 1954, 71–153; 6, 1956, 115–191.

ЦВЕТКОВА, Б. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI–XVIII в. – *ИП*, 1971, № 4, 55–73.

ЦВЕТКОВА, Б. Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век. С., 1972. 258 с.

ЦВЕТКОВА, Б. Робството в Османската империя и по-специално в българските земи под турска власт. – *ИП*, 1954, № 2, 82–100.

ЦВЕТКОВА, Б. Соколарството в Северна България през XV–XVI в. – *ГМСБ*, 4, 1978, 66–82.

ЦВЕТКОВА, Б. Съпротивителните движения на българите през XV–XVIII в. – *СФ*, 14, 1973, 55–66.

ЦВЕТКОВА, Б. Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в. – *ИП*, 1955, № 1, 59–86.

ЦВЕТКОВА, Б. Унгария в борбите на българите срещу османските завоеватели /края на XIV – първата половина на XV век/. – В: *Бълг.-унг. култ. взаимотн.* С., 1980, 96–110.

ЦВЕТКОВА, Б. Характерни черти на османската обществено-икономическа структура в Европейския Югоизток през XV–XVI в. – *ИП*, 1980, № 4, 41–69.

ЦВЕТКОВА, Б. Характерни черти на османския феодализъм в българските земи. – *ИП*, 7, 1950/1951, № 4–5, 380–392.

ЦОНЕВ, Б. Новобългарска писменост преди Паисия. – *БП*, 1, 1893/1894, № 8, 80–94.

ЦОНЕВ, Б. Яков Крайков, български печатар и книжар от XVI век. – *ДК*, 1, 1920/1921, № 3–4, 236–241.

ЦОНЧЕВА, М. За предвъзрожденския характер на българското изкуство през XVII век. – *ПИз*, 1980, № 1, 22–33.

Чипровци. 1688–1968. Материали от науч. сесия по случай 280 год. на Чипровското въстание. С., 1971. 284 с.

ШИШКОВ, СТ. Българо-мохамеданите. /Помаци/. Ист., землеписни и народонаучен преглед с образи. С., 1936. 118 с.

ШИШКОВ, СТ. Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия. Ч. 1. Ист.-геогр. преглед. Пловдив, 1914. 68 с.

ШИШМАНОВ, ИВ. Стари пътувания през България в посока на римския път за Цариград. – *СбНУНК*, 4, 1891, 320–481.

ШКОРПИЛ, Х. К. Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна. – В: *Сражението при Варна 1444 г.* Варна, 1908, 48–67.

ЮРДАНОВ, Ю. История на българската търговия до Освобождението. С., 1938. 2, 263 с.

ЯРАНОВ, Д. Преселническо движение на българи от Македония и Албания към източните български земи през XV до XIX век. – *МкП*, 7, 1931/1932, № 2–3, 63–118.

ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. СПб., 1904. VII, 501 с.

ANGELOV, D. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs. – *BSl*, 17, 1956, 220–275.

ANGYAL, A. Krstju Pejkić, ein bulgarischer Schriftsteller der Barockzeit. – *Slavica*, 7, 1967, 129–135.

ANHEGGER, R. Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. 1–3. Istanbul, 1942–1945.

ASDRACHAS, A. Sociétés rurales balkaniques aux XVe – XVIe siècles: mouvements de la population et des revenus. – *EB*, 1977, No 2, 49–66.

ATYA, A.S. The Crusade of Nikopolis. London, 1934. 234 p.

BABINGER, FR. Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante. Bd. 1–3. München, 1962–1976. 310 p.; 310 p.; 342 p.

BABINGER, FR. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien /14–15 Jahrhundert/. Brünn etc., 1944. VIII, 95 p.

BABINGER, FR. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927. 477 p.

BABINGER, FR. Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953. XIV, 592 p.; на фр. ез.: Mahomet II, le Conquérant et son temps /1432–1481/.Paris, 1954. 636 p.; на сърбохърв. ез.: Mehmed osvajac i njegova doba. Novi Sad, 1968. 476 p.; на англ. ез.: Mehmed the Conqueror and His Time. Transl. by R. Manheim. Ed. by W.C.Hickman. Princeton, 1978. XX, 549 p.

BABINGER, FR. Schejch Bedr-ed-din, der Sohn des Richters von Siwam. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich. – *Is,* 11, 1921, 1–166.

BARBER, N. The Sultans. New York, 1973; на нем. ез.: Die Sultane. Die Geschichte des Ottomanischen Reiches, dargestellt in Lebensbildern. Frankfurt/M., 1975. 382 p.

BARKAN, Ö.L. Contribution à l'étude démographique des villes balkaniques au cours des XVe–XVIe siècles.– *StB,* 3, 1970, 181–182.

BARKAN, Ö.L. Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman. – *RFSEUI,* 11, 1949/1950, No 1–4, 67–131.

BARKAN, Ö.L. Islâm-Türk Müliyet hukuku tatbikatının Osmanlı Imparatorluğunun aldığı şekiller. – *IÜHFM,* 3, 1942, 938–939.

BARKAN, Ö.L. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes de XVIe et XVIIe siècles. – In: *La ville. 2. Recueils de la Société J. Bodin.* 7. Brussel, 1955, 289–311.

BARKAN, Ö.L. Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles. – *BAIESEE,* 12, 1974, No 2, 151–174.

BARTL, P. Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischen Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1974. 258 p.

BAŞTAIC, K. Timarski vlastištvo u feudalnom sistemu Osmanijske Turske od XV do XVII stoljeći. Zagreb, 1958. 122 p.

BELDICEANU, N. Le monde ottoman des Balkans /1402–1566/. Institutions, société, économie. Rec. de 14 études en fr. 1955–1975. London, 1976. 340 p.

BELDICEANU, N. Recherche sur la ville ottomane au XVe s. Etud. et actes. Paris, 1974. 466 p.

BELDICEANU-STEINHERR, I. La conquête d'Andrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomans. – *TM,* 1965, 430–461.

BELIN, F.A. Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris, 1885. 314 p.

BEROV, L. Changes in price conditions in trade between Turkey and Europe in the 16th – 19th century. – *EB,* 1974, No 2–3, 168–177.

BEROV, L. Problèmes de la métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane /XVe – XIXe s./. – *EB,* 1975, No 2, 22–39.

BEŠEVLIEV, B. Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh. – *BalkE,* 21, 1978, No 2, 11–28.

BEŠEVLIEV, B. Wirtschaftskarte des europäischen Teils vom Osmanischen Imperium im 18. Jahrhundert. – *EB,* 1971, No 2, 92–103.

BRAŠOVANOVA, L. Über die historische Entwicklung der bulgarischen Musik seit ihrer Entstehung bis 1878. – *BHR,* 1975, No 2, 66–81.

BRAUDEL, C.F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris, 1949. XV, 1160 p.

BROCKELMANN, G. C. Histoire des peuples et des Etats Islamiques depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris, 1949.

BUNSCH, K.Warna 1444. 2. wyd. popr. Warszawa, 1976. 159 p.

The Coins of the Ottoman Empire 1299–1922 /623 years/. Istanbul, 1968.

CONSTANTINESCU, R. Un sermon anonyme et l'activité littéraire de Grégoire Camblack en Moldavie. – *EB,* 1976, No 2, 103–113.

CVETKOVA, B. Les Bulgares et la situation politique internationale au XVIIe siècle. – *BHR,* 1978, No 2, 25–45.

CVETKOVA, B. Le capital commercial et usuraire dans l'Empire Ottoman /XVIe–XVIIIe siècles/. – *ET,* 1, 1976, 44–48.

CVETKOVA, B. Les Celep et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane /XV–XVIIIe s./. – *SEHME,* 1970, 172–192.

CVETKOVA, B. Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares /depuis la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe s./. – *EH,* 5, 1970, 291–318.

CVETKOVA, B. Conditions et facteurs intérieurs et extérieurs des processus avant la Renaissance nationale bulgare. – *BHR,* 1973, No 4, 56–75.

CVETKOVA, B. L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècles. – *EH,* 1, 1960, 171–206.

CVETKOVA, B. Le fauconnerie dans les sancaks de Nicopol et de Vidin aux XVe et XVIe siècles. – *IUEFTD,* 32, 1979, 795–818.

CVETKOVA, B. Influence exercée par certains institutions de Byzance et des Balkans du Moyen Age sur le système féodal ottoman. – *BBg,* 1, 1962, 237–257.

CVETKOVA, B. Les Institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden, 1978. 134 p.

CVETKOVA, B. Le régime de certains ports dans les terres balkaniques aux XVe et XVIe siècles. – *RHES,* 45, 1967, No 1, 29–39.

CVETKOVA, B. Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIIIe s. – *EH,* 2, 1965, 149–168.

CVETKOVA, B. Problèmes de la nationalité bulgare pendant les XVe – XVIIe ss. – *PBg,* 1979, No 4, 13–25.

CVETKOVA, B. Problems of the Bulgarian nationality and the national consciousness in the XV–XVIII c.– *EH,* 6, 1973, 57–80.

CVETKOVA, B. Recherches sur le système d'affermage /Iltizam/ dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe – XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares. – *RO,* 27, 1964, No 2, 111–132.

CVETKOVA, B. La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du 16e et le début du 17e s. – *EEQ,* 6, 1972, No 3, 321–336.

CVETKOVA, B. To the History of the Resistance against the ottoman feudal Domination. – *EH,* 4, 1968, 213–231.

CVETKOVA, B. Sources et travaux de l'orientalisme bulgare. – *AESC,* 1963, No 6, 1158–1182.

CVETKOVA, B. Sur certains réformes du régime foncier au temps de Mehmet II. – *JESHO,* 6, 1963, 104–120.

CVETKOVA, B. Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe s.; Actes concernant la vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe s. – *REI,* 38, 1970, No 2, 267–355; 40, 1972, No 2, 345–390, XXI.

CVETKOVA, B. La ville ottomane au XVe siècle. – *OL,* 73, 1978, No 1, 5–14.

DAN, M. et S. GOLDENBERG. Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la second moitié du XVIIe siècle. – *RESEE,* 5, 1967, No 1–2, 87–117.

DEMIENY, L.A. Le commerce de la Transylvanie avec les régions du Sud Danube effectué par la douane de Turnu Roşu en 1685. – *RRH,* 7, 1968, No 5, 761–777.

DUDA,H.W. Balkantürkische Studien. Wien, 1949. 144 p.

DUJČEV, IV. Die bulgarische Befreiungsbewegung und Wien im 17. Jahrhundert. – *ÖO,* 17, 1975, No 4, 381–393.

DUJČEV, IV. Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici. Roma, 1937. 202 p.

DUJČEV, IV. Contribution à l'histoire de la conquête turque en Thrace aux dernières décades du XIVe siècle. – *EB,* 1973, No 2, 80–92.

DUJČEV, IV. Démétrius Cantacuzène, écrivain byzantino-slave du XVe siècle. – *RHE,* 61, 1966, No 3–4, 811–819.

EMMANUEL, J.S. Histoire de l'industrie de Tissus des Israélites de Salonique. Paris, 1935.

EMMANUEL,J.S. Histoire des Israélites de Salonique. T. I. Paris, 1936.

FAROQHI, S. The Early History of the Balkan Fairs. – *SOF,* 37, 1978, 50–68.

FAROQHI, S. Rural society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth century. 1. – *Turcica,* 9, 1977, No 1, 161–195.

FILIPOVIĆ,N. Princ Musa i šejh Bedreddin. Sarajevo, 1971.

FRANCO, M. Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris, 1897. VI, 296 p.

GANDEV, HR. Naissance et développement des villes et leur quartiers artisanaux en Bulgarie depuis le VIe siècle avant notre ère jusqu'au XIXe siècle de notre ère. – *Er,* 3, 1962, 559–563.

GEORGIEVA, CV. Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire Ottoman aux XVe – XVIe siècles. – *BHR,* 1974, No 2, 47–58.

GEORGIEVA, CV. Organisation et fonctions du corps des janissaires dans les terres bulgares du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècles. – *EH,* 5, 1970, 319–336.

GEORGIEVA, CV. Les rapports de commerce entre l'Empire Ottoman et la Pologne et les terres bulgares au XVIe siècle. – *BHR,* 1978, No 3, 38–51.

GEORGIEVA, CV. La résistance des Slaves des Balkans contre l'impôt du sang. – *EH,* 6, 1973, 81–95.

GIBB, H. et H. BOWEN. Islamic Society and the West. Vol. 1. P. 1–2. Oxford etc., 1950–1957.

GÖKBILGIN, M. TAYYIB. Rumeli'de yükürler, tatarlat ve evlâd-ı fatihan. Istanbul, 1957. 342 p.

GOLDENBERG, S. Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu /Hermannstadt/ im 16. Jh. – *RESEE,* 2, 1964, No 3–4, 385–423.

GÖLLNER, C. Turcica. Bd. 3. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert. Bucureşti etc., 1978. 443 p.

GÖLLNER, C. Zur Problematik der Türkenkriege im 16. Jahrhundert. – *RESEE,* 1975, No 1, 97–116.

GROZDANOVA, E. Les fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares /XVe – XVIIIe s./. – *EB,* 1974, No 1, 30–45.

GROZDANOVA, E. Das Kadiamt und die Selbstverwaltung der bulgarischen Gemeinden im 15. bis 18. Jahrhundert. – *EH,* 7, 1975, 147–159.

GRZEGORZEWSKI, J. Z sysdzyllatow rumelijskich epok wyprawy wiedeńskiej. Łwow, 1912.

GÜCER, L. XV–XVI asırlarda Osmanlı Imparatorluğunda Tuz Inhisarı ve Tuzların Işletme Nizamı. – *IÜIFM,* 23, 1962, No 1–2, 101–108.

HAJEK, A. Bulgarien unter Türkenherrschaft. Berlin, 1925. 330 p.

HALECKI, O. The Crusade of Varna. A Discussion of controversial Problems. New York, 1943. 96 p.

HAMMER, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman. T. 2, 4–6. Paris, 1835–1837; на нем. ез.: Geschichte des Osmanischen Reiches. T. 2, 4–6. Pest, 1834.

HAMMER, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. 1. Wien, 1815.

HAN, V. Les courants des styles dans les métiers d'art des artisans chrétiens au XVIe et durant les premières décennies du XVIIe siècles dans les régions centrales des Balkans. – *Balc,* 1, 1970, 239–271.

HEYD, W. Histoire du commerce du Levant au Moyen Age. 2. Leipzig, 1923.

HOPP, L. „Misia vagy Bolgárország" régi magyar krónikásai. – *FK,* 20, 1974, No1–2, 38–66.

HYNKOVÁ, H. K vývoji a etnicitě mistniho názvosloví v Bulharsku. Praha, 1976. 266 p.

INALCIK, H. Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar. 1. Ankara, 1954. 245 p.

INALCIK, H. Osmanlılar'da raiyyet rüsümu. – *Belleten,* 23, 1959, No 92, 575–608.

INALCIK, H. The Ottoman Empire. The Classical Age. 1300–1600. London, 1973. XII, 258 p.; на сърбохърв. ез.: Османско царство. Класично доба 1300–1600. Београд, 1974. 359 с.

INALCIK, H. Ottoman methods of conquest. – *StI,* 2, 1954, 103–129.

INALCIK, H. The Problem of the Relationship between Byzantine and Osman Taxation. – In: *XI Int. byz. Kongr. München, 1958. Akten.* München, 1960, 240–241.

IORGA, N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. 1–5. Gotha, 1908–1913.

IORGA, N. Histoire des Roumains et de la romanité orientale. Vol. 1–7. Bucarest, 1937–1940. 317 p.; 427 p.; 424 p.; 537 p.; 527 p.; 630 p.; 419 p.

IOVINE, M. S. Metropolitan Kiprian and the Orthodox Slavic Revival. – In: *Bulgaria. Past and Present.* Columbus, Ohio, 1976, 261–266.

IVIĆ, A. Ansiedlung der Bulgaren in Ungarn. – *ASPh,* 31, 1910, 414–430.

JIREČEK, K. Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters. Prag, 1879. XI, 92 p.

JONOV, M. Der Aufstand in Bulgarien am Ende des 16. Jahrhunderts im Vergleich mit dem Bauernkrieg in Deutschland. – In: *Der deutsche Bauernkrieg 1524/25.* Berlin, 1977, 237–239.

KABRDA, J. Contribution à l'étude de la rente féodale dans l'Empire Ottoman. 1–3. – *SPFFBU,* 10, 1963, 33–53; 12, 1965, 103–122; 13, 1966, 51–81.

KABRDA, J. Poids et mesures employés dans les sandjaks balkaniques aux XVIe et XVIIe siècles. /Contribution à la métrologie ottomane/. – *SPFFBU*, 22, 1973, No 20, 103–130.

KABRDA, J. Les problèmes de l'étude de l'histoire de la Bulgarie à l'époque de la domination turque. – *BSl*, 15, 1954, No 2, 173–208.

KABRDA, J. Sur les bérats des métropolites orthodoxes dans l'ancien Empire Ottoman au XVIIIe siècle. – *ИБИД*, 16–18, 1940, 259–268.

KABRDA, J. Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'Empire Ottoman. /D'après les documents turcs/. Brno, 1969. 165, 3 p.

KALICIN, M. Characteristic genre features of Neşri's „History of the Ottoman court": Structure. – *EB*, 1979, No 2, 34–53.

KARPAT, K. H. Ottoman relations with the Balkan nations after 1683. – *Balkanistica*, 1, 1974, 7–55.

KISSLING, H. J. Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1956. XI, 126 p.

KISSLING, H. J. Die Türkische Stadt auf dem Balkan. – *SOEJ*, 8, 1968, 72–83.

KÖHLER, G. Die Schlachten von Nicopoli und Warna. Breslau, 1882. 68 p.

KOLEDAROV, P. The Bulgarian State in Medieval Cartography /9th – 15th century A.D./. – *EH*, 6, 1973, 37–54.

KOLEDAROV, P. West Black Sea coast ports in the late Middle Ages /14th – 16th centuries/ listed on nautical charts. – *EH*, 5, 1970, 241–272.

KORNRUMPF, H.-J. Zur territorialen Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehung und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten. – In: *Ethnogenese u. Staatsbildung in Südosteuropa*. Göttingen, 1974, 52–61.

KUEV, K. Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej. Krakow, 1950. 128 p.

KUZEV, AL. Die Beziehungen des Königs von Vidin Ivan Sracimir zu den osmanischen Herrschern. – *EB*, 1971, No 3, 121–124.

LAURENT, V. Le patriarche d'Ochrida Athanase II et l'église romaine. – *Balcania*, 8, 1945, 3–65.

MANOLESCU, R. Sur la participation des marchands de la Péninsule balkanique au commerce avec la Valachie et la Transylvanie dans la première moitié du XVIe siècle. – *RESEE*, 13, 1975, No 3, 367–378

MANTRAN, R. Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962. XI, 734 p.

MUSICESCU, M. Autour des notions de tradition, d'innovation et de Renaissance dans la peinture du Sud-Est européen au XV–XIX siècles.– *RESEE*, 14, 1976, No 1, 67–77.

MUTAFČIEVA, V. De l'exploitation féodal dans les terres de population bulgare sous la domination turque aux XVe et XVIe siècles. – *EH*, 1, 1960, 145–170.

MUTAFČIEVA, V. De la politique intérieure de Mahomet II de Conquérant. – *SAO*, 5–6, 1967, 253–268.

MUTAFČIEVA, V. Sur le caractère de timar ottomane. – *AOASH*, 9, 1959, No 1, 55–61.

MUTAFČIEVA, V. et STR. DIMITROV. Sur l'état du système des timars des XVIIe – XVIIIe s. S., 1968. 272 p.

NEDEV, ST. Von Szegedin und Konya bis Varna in Jahre 1444. – *BHR*, 1976, No 1, 75–92.

NEDKOV, B. Die Ğizya /Kopfsteuer/ im Osmanischen Reich mit besonderer Berüchsichtigung von Bulgarien. Leipzig. 1942. XII, 55 p.; на бълг. ез.: Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. – *ИП*, 1945/1946, № 1, 18–33.

D'OHSSON, M. Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris, 1787/1790.

ORHONLU, C. Osmanlı Imparatorluğunda derbend Teşkilâtı. Istanbul, 1967. XXIII, 175 p.

OSTROGORSKY, G. Geschichte des Byzantinischen Staates. 3. durchgearb. Aufl. München, 1963. XXXI, 514 p.; 1. Aufl. 1940; 2. verbess. Aufl. 1952; на англ. ез.: History of the Byzantine State. 2. ed. Oxford, 1968; 1. ed. Oxford, 1956; на фр. ез.: Histoire de l'Etat Byzantin. Paris, 1969.

PALL, F. Ciriaco d'Ancona a la crociata contro i Turchi. – *BSHAR*, 20, 1937.

PALL, F. O vizită in Ţara Românească in anul 1644 /relatăre inedită a lui Bakšič/. – *SMIM*, 8, 1975, 219–227.

PANAITESCU, P.P. et P. ATANASOV. L'imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVIe siècle. – *BHR*, 7, 1968, No 1, 96–99.

PANAITESCU, P.P. et N. STOICESCU. La participation des Roumaines à la bataille de Varna /1444/. – *RRH*, 4, 1965, No 2, 221–231.

PANOVA, S. Zur Frage der Handelsbeziehungen zwischen den bulgarischen und den rumänischen Ländern im XVII. Jahrhundert. – *EB*, 1975, No 1, 103–114.

PAPADOPOULOS, ST. Ἡ κίνηση τοῦ Δουκα τοῦ Νεβερ Καρολ Γονζαρα γιά τήν ἀνελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625). Θεσσαλονικη, 1966. 290 ρ.

PAPADOPOULOS, ST. Les privilèges du Patriarcat Oecuménique /Communauté Grecque Orthodoxe/ dans l'Empire Ottoman. Paris, 1924.

PAPOULIA, B. Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im Osmanischen Reich. München, 1963. X, 139 p.

PASKALEVA, V. La Mer Noire et son littoral à l'époque de la domination ottomane sur les terres bulgares. /Esquisse historique et économique/. – *BHR*, 1975, No 3, 79–94.

PETKANOVA, D. Zur Frage des Einflusses der griechischen Literatur in Bulgarien des 16. bis 18. Jahrhunderts. – *ZS*, 12, 1967, No 4, 457–466.

ROSANES, S.A. Divre Yeme Israel Betograma. T. 1. Tel Aviv, 1930.

ROSANES, S.A. Histoire des Israélites de Turquie /Turquie, Hongrie, Serbie, Bulgarie, Bosnie, Albanie et Grèce/ et de l'Orient – Syrie, Palestine, Egipte etc. T. 4. S., 1934.

SĂKĂZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin etc., 1929. IX, 294 p.

SETTON, K. M. Balkan Peninsula ca 500 ca 1530. Europe and Levant in the Middle Ages and the Renaissance. London, 1974. 412 p.

SHASHKO, PH. Bulgaria. A comment. – *Balkanistica*, 1, 1974, 68–74.

Към статията на K. H. Karpat. Ottoman relations with the Balkan nations after 1683.

SOKOLOSKI, M. Aperçu sur l'évolution de certaines villes plus importantes de la partie méridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles. – *BAIESEE*, 12, 1974, No 1, 81–89.

SOKOLOSKI, M. Le développement de quelques villes dans le Sud des Balkans aux XVe et XVIe siècles. – *Balc*, 1 , 1970, 81–106.

SPISAREVSKA, J. De l'activité des associations commerciales de Raguse /Dubrovnik/ dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siècles. – *BHR,* 1974, No 2, 90–104.

SPISAREVSKA, J. Le commerce Ragusain envisagé comme un facteur du developpement économique des régions bulgares sous la domination Ottomane /XVe – XVIe s./. – *Balc,* 6, 1975, 99–110.

SPISAREVSKA, J. Les relations commerciales entre Dubrovnik et les régions bulgares sous la domination ottomane /XVe – XVIe s./. – *EH,* 7, 1975, 101–132.

SPISAREVSKA, J. Le réseau routier entre l'Adriatique et la Mer Noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires bulgares aux XVe – XVIe siècles. – *EH,* 9, 1979, 151–172.

SPISAREVSKA, J. Sur le problème de la place et du rôle réservés aux Bulgares dans le commerce Ragusain /XVe – XVIe s./. – *EH,* 8, 1978, 141–157.

SUČESKA, A. Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965. 278 p.

SUČESKA, A. Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'Avariz-i dîvânÿe und die Tıkâlîf-i' örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts. – *SOF,* 27, 1968, 89–130.

SUGAR, P.F. Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804. Seattle etc., 1977. 365 p.

SVORONOS, N. Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris, 1956. 430 p.

TACHIAOS, A.-E. Die Aufhebung des Bulgarischen Patriarchats von Tirnovo. – *BSt,* 4, 1963, No 1, 67–82.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, XVIe – XIXe s. – *RRH,* 13, 1974, 571–576.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Une manifestation de solidarité culturelle parmi les populations du Sud-est balkanique au XVIIe siècle. – In: *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-est européennes et adriatiques.* Bucarest, 1975, 225–230.

TELBIZOV, K. Két bolgar kereskedelmi társaság kiváltságal Erdélyben a XVIII században. Budapest, 1965.

TELBIZOV, K. Liste des chartes de privilèges octroyées aux XVIIe – XIX e ss. aux compagnies commerciales de Bulgares de Čiprovec dans la principauté de Roumanie en Transylvanie et au Banat. – *EB,* 1976, No 4, 64–78.

TISCHENDORF, D. Über das System der Lehen in den moslemischen Staaten besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871.

TODOROV, N. et V. PASKALEVA. Le développement social-économique et culture de la ville bulgare du XVe au XIXe siècle. La ville bulgare avant et immédiatement après la conquête. Population, production, commerce. – In: *Structure sociale et développement culturel des villes Sud-est européennes et adriatiques*. Bucarest, 1975, 92–128.

TODOROV, N. Sur quelques aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire Ottoman. – *RESEE,* 1, 1963, No 1–2, 103–136.

TODOROV, N. La ville balkanique sous les Ottomans /XVe – XIXe siècle/. 16 études en fr. et en angl. 1960–1974. London, 1977. 324 p.

TOMIĆ, J. Gradža za istoriju pokreta na Balkanu protiv turaka krajem XVI u početkom XVII veka. Beograd, 1933.

UZUNÇARŞILI, I. H. Osmanlı tarihi. 1.2. Ankara, 1961. XXI, 639 p.

VACALOPOULOS, A. P. A History of Thessaloniki. Thessaloniki, 1972.

VACALOPOULOS, A.P. A Revolt in Western Macedonia 1444–1449. – *BSt,* 9, 1968, 375–380.

VACALOPOULOS, A. P. Traits communs du développement économique et social des peuples balkaniques et du Sud-est européen à l'époque ottomane. – *BSt,* 16, 1975, No 1, 154–175.

VASIC, M. Martolosi u jugoslovenskim zemljami pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. 287 p.

VEČEVA, E. Les associations commerciales des habitants de Dubrovnik dans les terres bulgares durant les XVIe – XVIIe siècles /structure et organisation/. – *EH,* 9, 1979, 173–186.

VESELINOVIĆ, R. Vojvodina, Srbija i Makedonija pod turskom vlaštu u drugoj polovine XVII veka – privreda, društvo i narodni pokret. Novi Sad, 1960. 212 p.

VILLAIN-GANDOSSI, CHR. Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe siècle. – *SOF,* 28, 1969, 13–47.

VOCELKA, K. Die inneren Auswirkungen der Auseinandersetzung Österreichs mit den Osmanen. – *SOF,* 36, 1977, 13–34.

VRYONIS, S. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century. Berkeley, 1957. 532 p.

VRYONIS, S. Isidor Glabas and the Turkish Devshirme. – *Sp,* 31, 1956, 433–443.

WERNER, E. Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen /1300–1481/. Berlin, 1966. 360 p.

WITTEK, P. The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938. VII, 54 p.

ZINKEISEN, J.W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. 1–7. Hamburg, 1840, Gotha, 1854–1863. Repr. Darmstadt, 1963.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ[*]

А	Археология. София
Ангелов, Б. Ст. Страници из ист. старобълг. лит.	Ангелов, Б. Ст. Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974
АПП	Архив за поселищни проучвания. София
БалкЕ	Балканско езикознание. София
БЕ	Български език. София
БИ	Балканские исследования. Москва
БИБ	Българска историческа библиотека. София
БМз	Българска музика. София
БП	Български преглед. София
БС	Българска сбирка. София
БСБ	Библиотека Славянска беседа. София
Бълг.-герм.отн. и връзки	Българо-германски отношения и връзки. Изследвания и материали. Т. 2. С., 1974
Бълг.-рум. връзки и отн.	Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. 1. С., 1965
Бълг.-унг. култ. взаимоотн.	Българо-унгарски културни взаимоотношения. С.,1980
България 1000 г.	България 1000 години. 927–1927. Т. 1. С., 1930
В	Векове. София
В чест на Д. Косев	В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974
ВВр	Византийский временник. Ленинград
ВИС	Военноисторически сборник. София
Водач Нар. музей София	Водач на Народния музей в София. С., 1923
Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы	Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1–3. М., 1964–1974
Гандев, Хр. Пробл. Бълг. възраждане	Гандев, Хр. Пролеми на Българското възраждане. Трудове върху обществено-икономическото развитие на България от средата на XVII до 70-те години на XIX в. С., 1976
ГВУССН–В.	Годишник на Висшето училище за стопански и социални науки — Варна
ГДА	Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“. София
ГЕМ–Б.	Гласник Етнографског музеја у Београду. Београд
ГЗМ–С.	Гласник Земаљског музеја у Сарајеву. Н. сер. Сарајево
ГИДБХ	Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине. Сарајево
ГИНИ–Ск.	Гласник на Институтот за национална историја— Скопје
ГМСБ	Годишник на музеите от Северна България. София
ГНБ–П.	Годишник на Народната библиотека в Пловдив. Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей. София
ГОКПОЕ	Годишник на Обществената културно-просветна организация на евреите в НРБ. София
ГПЕФ–Ск.	Годишник на Правно-економскиот факултет во Скопје. Скопје
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и

---

[*] В библиографията и при бележките.

	музей. Пловдив
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва. Београд
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
ГСУофо	Годишник на Софийския университет. Официален отдел. София
ГСУфзф	Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии. София
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУфсф	Годишник на Софийския университет. Факултет славянски филологии. София
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ДБИ	Документи за българската история. Т. 3. Документи из турските държавни архиви. /1564–1908/. Ч. 1. /1564 – 1872/. С., 1940
Динеков, П. Из ист. бълг. лит.	Динеков, П. Из историята на българската литература. С., 1969
ДК	Духовна култура. София
Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски	Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски. С., 1960
ЕЛ	Език и литература. София
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. СПб.
ЗбДНМС	Зборник за друштвене науке Матице српске. Нови Сад
ЗбИЈКСН	Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Београд
И	Историја. Скопје
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София
ИБГД	Известия на Българското географско дружество. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИБПЦИАИ	Известия. Българска патриаршия. Църковноисторически и архивен институт. Централен църковен историкоархеологически музей. София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИВИНД	Известия на Военноисторическото научно дружество. София
ИГл	Историјски гласник. Београд
ИДА	Известия на държавните архиви. София
ИДБ„ВК“	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“. София
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей. София
Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.	Из историята на търговията в българските земи XV–XIX в. С., 1978
Изсл. в чест М. Дринов	Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София
ИИГА	Известия на Института за градоустройство и архитектура. София
ИИД	Известия на Историческото дружество. София
ИИИ	Известия на Института за история. София
ИИИзИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София
ИИЛ	Известия на Института за литература. София
ИИМуз	Известия на Института за музика. София
ИИПН	Известия на Института за правни науки. София
ИИФ	Известия на Института по философия. София
Икон. България	Икономиката на България. Т. 1. С., 1969
Икони Балк.	Икони на Балканите. С., 1966
ИНА	Известия на Научния архив БАН. София
ИНБ„КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София

ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София
ИНИМ	Известия на Националния исторически музей. София
ИНМ–В.	Известия на Народния музей — Варна
ИНМ–Ш.	Известия на Народния музей — Шумен
ИОИМ–ВТ.	Известия на Окръжния исторически музей — Велико Търново
ИОК	История и основи на комунизма. София
ИОМ–ВТ.	Известия на Окръжния музей — Велико Търново
ИП	Исторически преглед. София
ИСиффСУ	Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет. София
ИТНИ	Известия на Тракийския научен институт. София
ИЧ	Историјски часопис. Београд
ЈС	Јужна Србија
Киселков, В. Проуки и очерти старобълг. лит.	Киселков, В. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956
Компл. науч. Добрудж. експед.	Комплексна научна Добруджанска експедиция през 1954 г. Доклади и материали. С., 1956
I Конгр. БИД. София, 1970	I Конгрес на Българското историческо дружество. София, 1970. Т. 1. С., 1972
IV Конгр. слав. геогр. и етногр. София, 1936. Сб.	IV Конгрес на славянските географи и етнографи в София, 1936. Сборник. С., 1938
Кратка ист. бълг. архит.	Кратка история на българската архитектура. С., 1965
КСИС	Краткие сообщения Института славяноведения. Москва
ЛИ	Литературна история. София
ЛМ	Литературна мисъл. София
М	Минало. София
МГИММ	Музејски гласник на Историскиот музеј на Македонија. Скопје
25 Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.	25 Международный конгресс востоковедов. Москва, 1960. Труды. Т. 1–3. М., 1962–1963
Митев, Й. Ист. студии	Митев, Й. Исторически студии. С., 1955
МкП	Македонски преглед. София
МПК	Музеи и паметници на културата. София
МСг	Морски сговор. Варна
Мутафчиев, П. Избр. произв.	Мутафчиев, П. Избрани произведения. В 2 т. Т. 1–2. С., 1973
Петканова-Тотева, Д. Въпр. старобълг. лит.	Петканова-Тотева, Д. Въпроси на старобългарската литература. С., 1966
ПИз	Проблеми на изкуството. София
ПК	Проблеми на културата. София
Пом. ист. дисциплини	Помощни исторически дисциплини. Т. 1. С., 1979
Пробл. бълг. фолклор	Проблеми на българския фолклор. 1. С., 1972
ПСпБКД	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София
Р	Родина. София
Родоп. сб.	Родопски сборник. 1–4. С., 1965–1972
Романска, Цв. Въпр. бълг. нар. творчество	Романска, Цв. Въпроси на българското народно творчество. С., 1974
Сб. В. Н. Златарски	Сборник В. Н. Златарски. С., 1925
Сб. Н. В. Михов	Сборник в чест на акад. Никола В. Михов по случай осемдесетгодишнината му. С., 1959
Сб. 100-г. Заверата 1835 г.	Сборник по случай стогодишнината на Заверата от 1835 г. С., 1935
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките. София
СБИД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и икнижнина. София
Св	Светлина. София
СВ	Советское востоковедение. Москва
Сер	Сердика. София
СлБ	Славянска беседа. София
Слав. братство	Славянско братство. С., 1945
Слав. сб.	Славянский сборник. М., 1947
Славянский сб.	Славянский сборник. Пб., 1876
СовС	Советское славяноведение. Москва
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
ССКА	Споменик Српске К. академије. Београд
Старобълг. лит.	Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 1–6. С., 1971–1980
СФ	Славянска филология. София

ТВИИ„КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „К. Маркс“. София
ТВИНС„ДБ“	Трудове на Висшия икономически институт „Д. Благоев“. Варна
ТВПИ-ВТ.	Трудове на Висшия педагогически институт – Велико Търново
ТВТУ„КМ“	Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. София
ТДИМН I	Турски документи за историјата на македонскиот народ. Серија прва. Т. 1–3. Скопје, 1963–1969
ТДИМН ОПД	Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 /1467–1468/. Скопје, 1971
ТИААМ	Турски извори за ајдутството и арамиството во Македонија. 1–3. Скопје, 1961–1973
ТИБИ	Турски извори за българската история. София
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Москва
Тончева, Е. Пробл. старата бълг. музика	Тончева, Е. Проблеми на старата българска музика. С., 1975
УЗИВ	Ученые записки Института востоковедения. Москва
УЗИС	Ученые записки Института славяноведения. Москва
УЗЛГУ	Ученые записки Ленинградского государственного университета им. А. А. Жданова. Ленинград
УМуз	Українське музикознавство. Київ
1100 г. слав. писм. 863–1963	Хиляда и сто години славянска писменост. 863 – 1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. С., 1963
Юб. сб. Копривщица	Юбилеен сборник Копривщица. 1837–1937. Т. 1. С., 1926
Юб. сб. Слав. беседа	Юбилеен сборник Славянска беседа. 1880–1895. С., 1895
Юго-Вост. Европа в эпоху феодализма	Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. Рез. докл. Кишинев. симпозиума 1973 г. Кишинев, 1973.
AESC	Annales. Economies, sociétés, civilisations. Paris
AHA	Acta historiae artium. Budapest
AO	Archiv orientalni. Praha
AOASH	Acta orientalia Academiae scienciarum hungaricae. Budapest

AÖG	Archiv für österreichische Geschichte. Wien
ASPh	Archiv für slawische Philologie. Berlin
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakultesi Dergesi. Ankara
BAIESEE	Bulletin de l'Association international d'études du sud-est européen. Bucureşti
Balc	Balcanica. Beograd
Balkanistika	Balkanistika. Occasional papers in South-east European studies. Ann Arbor, Mich.
BBg	Byzantinobulgarica. Sofia
BCIR	Buletinul Comisiei istorice a României. Bucureşti
Belleten	Belleten Türk tarih kurumu. Ankara
BHR	Bulgarian historical review. Sofia
BSHAR	Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine. Bucureşti
BSl	Byzantinoslavica. Praha
BSt	Balkan studies. Thessaloniki
Bulg	Bulgaria. Rivista di cultura. Roma
EB	Etudes balkaniques. Sofia
EBTch	Etudes balkaniques tchécoslovaques. Praha
EEQ	East European quarterly. Colorado
EH	Etudes historiques. Sofia
Er	Ergon. Warszawa
ET	Etudes turques
FK	Filologiai Kozlony. Budapest
GAl	Gjurmime Albanologjike. Prishtinë
GIDBH	Godišnjak istoriskog društva Bosne i Herzegovine. Sarajevo
GZM.-S.	Glasnik Zemalskog muzeja u Sarajevu. N. Ser. Sarajevo
XI Int. byz. Kongr. München, 1958	XI Internationaler Byzantinisten Kongress. München, 1958. Akten. München, 1960.
Is	Der Islam. Berlin
IUEFTD	Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakultesi Tarih Dergisi. Istanbul
IÜHFM	Istanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası. Istanbul
IÜIFM	Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası. Istanbul
JA	Journal Asiatique. Paris
JESHO	Journal of the economic and social history of the Orient. Leiden
MKKA	Mitteilungen des K.K.Kriegsarchivs. Wien
MOG	Mitteilungen zur osmanischen Geschichte. Wien
MTM	Milli Tetebbuler Mecmuası

OL	Orientalistische Literaturzeitung. Berlin
ÖO	Österreichische Osthefte. Wien
OSP	Oxford slavonic papers. N.S. Oxford
PBg	Palaeobulgarica. Sofia
POF	Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Sarajevo
REI	Revue des études islamiques. Paris
RESEE	Revue des études Sud-Est Européennes. Bucureşti
RFSEUI	Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul
RHE	Revue d'histoire ecclésiastique. Louvain
RHES	Revue d'histoire économique et sociale. Paris
RJAZU	Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
RO	Rocznik orientalistyczny. Warszawa
RRH	Revue roumaine d'histoire. Bucureşti
RSl	Romanoslavica. Bucureşti
SAO	Studia et acta orientalia. Bucureşti
SEHME	Studies in the economic history of the Middle East. London
SMASH	Studia musicologica Academiae scientiarum hungaricae. Budapest
SMHW	Studia i materiali do historii wojskowsci. Warszawa
SMIM	Studii şi materiale de istorie medie. Bucureşti
SOF	Südost-Forschungen. München
SOEJ	Südosteuropa Jahrbuch. München
Sp	Speculum. Cambridge, Mass.
SPFFBU	Sbornik praci Filosoficke fakulty Brnenske University. Brno
St	Starine. Zagreb
StA	Studia albanica. Tiranë
StB	Studia balcanica. Sofia
StI	Studia Islamica. Paris
TM	Travaux et Mémoires. Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines. Paris
TOEM	Tarih-i Osmanî Encumeni Mecmuası. Istanbul
TürM	Türkiyat Mecmuası. Istanbul
TV	Tarih vesikları. Ankara
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Leipzig
ZS	Zeitschrift für Slawistik. Berlin

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

МФА ИМ БАН	Музикално-фолклорен архив на Института за музика — БАН
НБКМ ОО	Народна библиотека „Кирил и Методий" — Ориенталски отдел
НБКМ ОР	Народна библиотека „Кирил и Методий"—Отдел Ръкописи
AMAEP	Archives du Ministre des Affaires étrangères. Paris
BNP	Bibliothèque Nationale. Paris
DZA	Deutsches Zentralarchiv
KAW	Kriegsarchiv. Wien
LAI	Landesarchiv. Insbruck
ÖNBW	Österreichische Nationalbibliothek. Wien

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ IV

Автори:
МАРТА БУР, МАРИЯ ВЕЛЕВА, ЕКАТЕРИНА ВЕЧЕВА, ХРИСТО ГАНДЕВ, ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА, ЕЛЕНА ГРОЗДАНОВА, НИКОЛАЙ ДИЛЕВСКИ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ, МИХАИЛ ЙОНОВ, РАЙНА КАЦАРОВА, ГЕОРГИ КОЖУХАРОВ, ТАТЯНА КОЛЕВА, ГЕОРГИ НЕШЕВ, СНЕЖКА ПАНОВА, ДОНКА ПЕТКАНОВА, ПЕТЪР ПЕТРОВ, КОНСТАНТИН ПОПОВ, ЛЮБЕН ПРАШКОВ, ЙОАННА СПИСАРЕВСКА, ЕЛЕНА ТОНЧЕВА, БИСТРА ЦВЕТКОВА

Рецензенти:
СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, ПЕТЪР МИЯТЕВ, ВЕРА МУТАФЧИЕВА

Редакционна колегия:
ХРИСТО ГАНДЕВ /отг. редактор/, ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА, МИХАИЛ ЙОНОВ, БИСТРА ЦВЕТКОВА

Редактор на научния апарат, библиографията и показалците ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставители на хронологическата таблица: ХРИСТО ГАНДЕВ, МИХАИЛ ЙОНОВ, БИСТРА ЦВЕТКОВА

Съставител на библиографията ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на показалците ПЕТКО ГРУЕВСКИ

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Художници-оформители: АТАНАС ВАСИЛЕВ, ВЕСЕЛИН ЦАКОВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ ВАСИЛЕВ

Илюстратори: АТАНАС ВАСИЛЕВ, ВЛАДИМИР МИНЧЕВ, ВЕСЕЛИН ЦАКОВ

Подбор на илюстрациите: ХРИСТО ГАНДЕВ, ФИЛИП ГАНЧЕВ, ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА, СТРАХИЛ ГИЧЕВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, ХРИСТО ЙОНКОВ, МИХАИЛ ЙОНОВ, ВЛАДИМИР МИНЧЕВ, МЕТОДИ ПЕТРОВ, БИСТРА ЦВЕТКОВА

СП „ФОРЕК" с фотограф ПЕТЪР ФРАНЦ; ОГНЯН БОРИСОВ, ХРИСТО ДЕРМЕНДЖИЕВ, РЕНАРД ДУДЛЕЙ, МИХАИЛ ЕНЕВ, ЛЮБОМИР ИВАНОВ, ДИМИТЪР КА-

Върху обложката: Архангел Гавраил — икона от черквата „Св. Петър и Павел" във Велико Търново /XIV–XV в./

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД ПОД ОСМАНСКО ВЛАДИЧЕСТВО /от XV до началото на XVIII в./

РАДИМЧЕВ, ЯКО МИНЧЕВ, ВЕНКО МИТЕВ, МАРК МАРКАРЯН, КОНСТАНТИН ТАНЧЕВ, ДИМИТЪР ТЕНЧЕВ, АНТОНИЙ ХАНДЖИЙСКИ, АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

Музейни експонати и илюстрации предоставиха Министерството на външните работи, Комитетът за култура, Националният исторически музей, Националният археологически музей, Националният военноисторически музей, Националният музей „Рилски манастир“, Националният етнографски музей към БАН, Националният църковен историко-археологически музей в София, окръжните исторически музеи във Варна, Велико Търново и Шумен, музеят „Дружба на народите от 1444 г.“ във Варна, Етнографският музей в Берковица, Националната художествена галерия, Народната библиотека „Кирил и Методий“, както и Националният музей в Будапеща, Кралският музей в Амстердам, Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Щедрин“ в Ленинград, Националната библиотека във Виена, Библиотеката на Британския музей в Лондон, Ватиканската апостолическа библиотека, Националната библиотека в Париж, Университетската библиотека в Упсала /Швеция/, Историческият архив на Хърватско в Загреб, Кралският архив на Мароко

Въздушни снимки СТЕФАН МИХАЙЛОВ със съдействието на Министерството на вътрешните работи и ДСО Българска гражданска авиация „Балкан“

Консултант по полеви исторически обекти БОРИС ЧОЛПАНОВ

Карти:
Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ
Институт по картография – редактор ЛИЛИ СТАРИКОВА, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ, АТАНАС ВАСИЛЕВ, ВЕСЕЛИН ЦАКОВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ, ул. Акад. Г. Бончев

Редактор ЛИЛЯНА ЛУЧЕВА
Художествен редактор ДАНАИЛ ДОНКОВ
Технически редактори: КИРИЛ ВАСИЛЕВ, СТЕФАН РАНГЕЛОВ
Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА
Контролен коректор ФИЛИП ГАНЧЕВ

Полиграфическо изпълнение ДП „Балкан“, бул. В. И. Ленин, 113
Фотонабор НИКОЛАЙ КЮЧУКОВ; ИВАН ГЕОРГИЕВ /ръководител/
Цветоотделяне: ГЕОРГИ МАРИНКОВ, АЛЕКСАНДЪР КОЛЕВ; ретуш: ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА, ПЕТРАНКА ТОМОВА; монтаж РАДКА СТОЯНОВА; НАТАЛИЯ ДОБРЕВА /ръководител/
Печат: ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, КОСТАДИН ТРАЙКОВ, МИЛЬО ТРАЙКОВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ; ГРИГОР МИЛАНОВ /ръководител/

Подвързия ДПК „Димитър Благоев“, бул. В. И. Ленин, 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 8261. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 10.V. 1983 г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 620×950 мм, ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 мм. ХАРТИЯ ХРОМОВА ПОЛУМАТ 135 г/м² от ZANDERS – АВСТРИЯ. ШРИФТ TIMES, 452–55, 452–56, 452–57. ПЕЧАТ ОФСЕТОВ 4+2+1. ТИРАЖ 50 000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 50,25. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 58,30

$28\,\frac{9531474836}{0618-53-83}$

Цена 18 лева